

משטר ומדינה בישראל

על פי התורה

מהדורה שניה
בעריכה חדשה
ועם הוספות

כרך רביעי

סעיפים רעט - שנד

נפתלי צבי יהודה בן טוביה ז"ל בר-אילן

ארץ חמדה

מכון גבוה ללימודי היהדות, ירושלים (ע"ר)

כתובת המחבר
רחוב מורדי הגטאות 7
רחובות מיקוד 76 464

© כל הזכויות שמורות
התשע"ג - 2013

"ארץ חמדה", מכון גבוה ללימודי היהדות, ירושלים (ע"ר)
רח' ברוריה 2, ת.ד. 8178 ירושלים 91080

המהדורה הראשונה של הספר יצאה לאור ע"י אריאל - מפעלי תורה, יהדות וחברה בישראל.

ISBN: 978-965-436-021-0

תוכן כרך ד

פרק ס. הכבדה והקלה באכיפה בענישה				
1466	ש.	הכבדה בענישה	1365	רעט. בריאות הציבור
1474	שא.	תנאים ונסיבות להכבדה בענישה	1373	רפ. זכות לטיפול רפואי
1477	שב.	התעלמות מעבירות	1379	רפא. נסויים רפואיים
		פרק סא. הגינות בצוים ובתחיקה	1381	רפב. בטיחות
1486	שג.	ניסוחים ברורים ומובנים		פרק נו. הסביבה
1490	דש.	הוראות וחוקים עקביים	1386	רפג. נוי
1494	שה.	דרישות הוגנות	1390	רפד. איכות הסביבה
1499	שו.	פרסום חוקים והחלטות	1394	רפה. בעלי חיים
		פרק סב. זרכי נעם	1399	רפז. שימור הסביבה
	שז.	גזירה שרוב הציבור		פרק נז. חוץ
1503		יכול לעמוד בה	1402	רפז. זכות להגדרה עצמית
1506	שא.	"סייג לתורה"	1407	רפח. מדיניות חוץ
1512	שט.	צמצום ההוצאות השלטוניות	1413	רפט. המשפט הבינלאומי הפומבי
		פרק סג. הסכמת הציבור	1416	רפז. בריתות והסכמים עם מדינות
	שי.	גזירה שרוב הציבור	1421	רפא. בתי משפט בינלאומיים
1518		מסכים לעמוד בה		פרק נח. בטחון
1523	שיא.	גזירות שהן לסייג ולגדר	1423	רפב. מדיניות בטחון לאומי
1526	שיב.	משאל עם	1429	רפג. "מלחמות ה'"
		פרק סד. עקרונות שויון	1436	רפד. מלחמת מגן
1530	שיג.	חוקים והוראות לכלל ולא לפרט	1440	רפה. כיבוש ארץ ישראל
1532	שיד.	חסינות	1444	רפז. "מלחמת רשות"
1538	שטו.	שויון בין הפרט והרשות		פרק נט. עקרונות ענישה
		פרק סה. מעמד האשה	1450	רפז. ענישה כאמצעי אחרון
1541	שטז.	הגנה וקידום	1457	רפח. מטרות הענישה
1546	שיז.	"כל כבודה בת מלך פנימה"	1461	רפז. ענישה מדתית
1552	שיח.	שויון ואי שויון לנשים		

	פרק סו. מעמד הנכרי		פרק עא. משפט והוראה הוגנים
1558	שיט. והגנה וקידום	1558	שלט. ללא משוא פנים
	שכ. שויון ואי שויון לנכרים	1560	שמ. עצמאותם של דיינים
	שכא. מגורים בארץ ישראל	1569	ומורי ההוראה
	שכב. גרי תושב ומיעוטים	1573	שמא. זכות להליכי משפט הוגנים
	פרק סז. כח השלטון		שמב. זכות להליכי הוראה הוגנים
	שכג. הוראות אישיות	1578	שמג. הגינות בהליכים כשמלך
	שכד. זכויות יתר	1580	ופרנסים יושבים בדין
	שכה. שעת חירום	1586	פרק עב. הגינות בענישה
	פרק סח. חשוד ועבריין		שדמ. ענישה רק על פי החוק
	שכו. "שלא לעשות כל אדם		שמה. ענישת אנוס
	דין לעצמו"	1591	שמו. ענישת האחד על חטא האחר
	שכז. סמכויות המשטרה	1598	שמוז. הגינות בענישה כשמלך
	שכח. זכויות חשוד	1601	ופרנסים יושבים בדין
	שכט. הסגרה	1606	פרק עג. זכויות אזרח בענישה
	פרק סט. אויב		שמח. עונש מות
	של. "עת להרוג"	1608	שמט. עונש אכזרי
	שלא. שבעת העממים ועמלק	1616	שנ. עונש משפיל
	פרק ע. שלטון החוק במשפט ובפסיקה		שנט. נדוי וחרם על ידי בית דין
	שלב. סדר הדין	1620	שנב. מאסר
	שלג. גזר הדין	1622	שנג. הגליה
	שלד. שלטון החוק כשמלך		שנד. קנסות והחרמת רכוש
	ופרנסים יושבים בדין	1625	ביבליוגרפיה
	שלה. חנינה	1627	מפתח מושגים
	שלו. אסור להתיר את האסור	1630	מפתח הערות של הרב נבנצל
	שלוז. אסור לאסור את המותר	1632	רשימה מצומצמת של ראשי תיבות
	שלח. הוראת שעה	1637	

פרק נה. בריאות ובטיחות

רעט. בריאות הציבור

כל אחד מצווה לטפח את התחומים הבאים¹

מניעת מחלות כותב הרמב"ם: "... מלאכת הרפואה כוללת על שלש הנהגות. הראשונה והנכבדת: הנהגת הבריא, והיא הנהגת הבריאות הנמצאת, עד שלא תאבד".² פוסק הרמב"ם: "היות הגוף בריא ושלם מדרכי השם הוא, שהרי אי אפשר שיבין או ידע דבר מידיעת הבורא והוא חולה. לפיכך צריך להרחיק אדם עצמו מדברים המאבדים את הגוף ולהנהיג עצמו בדברים המברין והמחלימים".³ פוסק הטור: "ומצוה להנהיג עצמו במדה טובה והנהגה טובה לשמור בריאותו כדי שיהא בריא וחזק לעבודת הבורא יתעלה".⁴ זו מדת התורה. מצוות רבות משפיעות במישרים או בעקיפין על מניעת מחלות.⁵ חכמים עומדים על הצורך לשמור על תזונה נכונה,⁶ על משקל נכון,⁷ על פעילות גופנית והתעמלות⁸ ועל הנזרות מפעילות המזיקה לבריאות.⁹ באופן מיוחד מדגישים חכמים את

¹ ראה שו"ת ציץ אליעזר יב מה במבוא: "וכל דבר שחסר לאדם להיותו שלם כיתר בני האדם נקרא שהוא חולה". בכל הנוגע לפרק זה ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך בריאות וערך חולה.

² כתבים רפואיים של הרמב"ם כרך א הנהגת הבריאות עמ' 43. וראה כרך ג פירוש לפרקי אבוקראט מבוא עמ' [XI], מתוך דברי הרמב"ם בספרו על הקצרת. וראה שו"ת יכין ובעז א קלד: "ואמר '... כל המחלה אשר שמת במצרים לא אשים עליך כי אני ה' רופאך'. ואל יקשה אומרו 'אני ה' רופאך' אחר 'לא אשים' להיות אפיסת המחלה היא הרפואה על דרך חכמי הרפואה שקורים להנהגת שמירת הבריאות רפואה". וראה תורת משה פרשת בשלח ד"ה כי אני ה' רופאך; פלא יועץ ערך רופא; וראה נשמת אברהם ב יו"ד שלו ס"ק ד: "מצוה וחובה מן התורה לא רק לרפאות את החולה אלא גם לטפל בבריא כדי למנוע ממנו מחלה או נזק גופני"; שם קעט ס"ק ב; שבת שבתון הערה בעמ' שצד.

³ רמב"ם דעות ד א. משמע, שהמצוה לנהוג כך היא בכלל המצוה ללכת בדרך האמצעית. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה למסכת אבות ד.

⁴ טור אורח חיים קנה. וראה מ"ב על שו"ע או"ח קסז ס"ק לא; שמונה קבצים א מה: "לפעמים אין ממלאים חסרון רוחני בשום עבודה ושום תשובה, כי אם בהגברת כח הגוף"; שם ו קיד: "הגוף צריך ומוכרח להיות בריא ושלם לצורך ההזרחה הנפשית"; לנבוכי הדור כד.

⁵ ראה מורה נבוכים ג מח: "הדם והנבלה קשים לעכול ותזונתן רעה". וראה רשב"ם ויקרא יא ג: "כל הבהמות והחיות והעופות והדגים ומיני ארבה ושרצים שאסר הקב"ה לישראל מאוסים הם ומקלקלים ומחממים את הגוף... ואף רופאים מובהקים אומרים כן". וראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא יא יג: "וראיתי בקצת ספרי הנסיונות, שחלב החזיר אם ינק היונק ממנו יהיה אותו הנער מצורע, וזה לאות שיש בכלם סגולות רעות מאד". וראה בבלי שבת קכט א: "אי פגע בדבר אחר" וכו'. וראה כתבי רמב"ן א, תורת ה' תמימה עמ' קסז, שאיסור נידה מגן מפני צרעת. וראה ספר החינוך מצוה עג שלאיסור טריפה יש נימוק רפואי. וראה שם מצוות קמז קסו קפב רז. וראה סעיף סט הערה 12.

⁶ ראה רמב"ם דעות ד. וראה משנה עם פירוש הרמב"ם עמ' יד: "הרופא המומחה כשירצה לשמור בריאות הבריא כמתכונתה מטפל תחילה בתיקון המזון...". וראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כו יא.

⁷ ראה נשמת אברהם או"ח קנה ס"ק ב. וראה מפרשים על משנה אבות ב ז: "מרבה בשר מרבה רמה".

⁸ ראה מו"נ ג כה: "... העושה מעשה התעמלות ומטרתו בהם הבריאות כגון המשחק בכדור וההיאבקות ועמול הידים ועצירת הנשימה... יהיו אצל אנשים סכלים מעשה שחוק, ואצל החכמים אינם שחוק". וראה רמב"ם דעות ד יד; כתבים רפואיים ב פרקי משה המאמר השבעה עשר והמאמר השמונה עשרה; לנבוכי הדור פרק מא. וראה דברי חכמים להרב גינזברג עמ' יט, שהרב אלישיב מתיר לעשות התעמלות לפני תפילת שחרית ונימוקו עמו: "דכל דבר שיש בו משום קצת מצוה מותר קודם התפלה".

חשיבות שמירה על אורחות חיים בריאים בקרב ילדים ומתבגרים.¹⁰ הרמב"ם מזהיר מפני שימוש בתרופות ללא הוראת רופא.¹¹

סביבה בריאה כותב הבן איש חי: "וידוע כי נקיות המקום הוא צורך גדול, הן בעבור הנפש והן בעבור בריאות הגוף".¹² לפיכך יש להקפיד על היגיינה אישית,¹³ על נקיון האוכל,¹⁴ על נקיון הבתים,¹⁵ על מגורים באיזור שיש בו אויר טוב,¹⁶ ולהזהר מפני מחלות מדבקות.¹⁷

קבלת טיפול רפואי כותב החזו"א: "מן החובה על האדם להשתדל ברפואת עצמו".¹⁸

אין מצוה המוטלת על הציבור בכל הנוגע לבריאות.¹⁹

בית דין אינו כופה שמירה על אורחות חיים בריאים או המצאות בסביבה בריאה אולם כופה על יחידים לקבל טיפול רפואי המציל חיים.²⁰ פוסק הצפנת פענח: "דהמצות עשה של 'וחי בהם' היא על הבית דין שהבית דין יראו שלא יפסקו דין שיבטל המצות עשה של 'וחי בהם'".²¹

⁹ ראה רמב"ם שחיטה י ח בענין אכילת בהמה שאכלה סם; שם איסורי ביאה כב ל בענין נישואין עם אשה מצורעת או נכפית. וראה בבלי כתובות קיא א: ".... הזהר בשלושה דברים: אל תרבה בשיבה... ואל תרבה בעמידה... ואל תרבה בהליכה". וראה ספר חסידים (מרג.) קכז.

¹⁰ ראה בבלי חולין כד ב: "חמין ושמן שסכתני אמי בילדותי..."; חזו"א או"ח נט ד; שו"ת שבט הלוי י רצה.

¹¹ ראה כתבים רפואיים הרמב"ם א עמ' 45: "וראוי שידע האדם... שלא יעלה בדעתו להתעסק ברפואות החזקות אלא בעצת רופא שלם מאד מאד...".

¹² בניהו הוריות יב א.

¹³ ראה של"ה א שער האותיות, דרך ארץ (דף סג ב). וראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא יג ג: "והתורה רצתה בטהרת ישראל ובנקיון גופם...".

¹⁴ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש יא ו – ז וכן הלכות יא – טו. וראה סעיף רפד.

¹⁵ ראה מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 213, צוואת ר' אליעזר ב"ר שמואל הלוי ממגנצא לבניו: "הזהרו מאד לכבד ביתכם ולהחזיקן בנקיות מאד מאד, ובזה נוהרתי מאד, כי כל מזיקים וחלאים ועניות מצויים בבתי מטונפים".

¹⁶ ראה קיצור שו"ע לב כה. וראה סעיף רפד.

¹⁷ ראה שו"ע יו"ד קטז ה: "עוד כתבו שיש לברוח מן העיר כשדבר בעיר, ויש לצאת מן העיר בתחלת הדבר, ולא בסופו".

¹⁸ קובץ אגרות א קלח.

¹⁹ לדוגמא, חכמים לא תקנו למנות רופא או מילדת בכל עיר. עם זאת, ראה רמב"ם דעות ד כג שחכם לא יגור בעיר שאין בה רופא או מקיז דם. מדברי הרמב"ם משמע, שרופא הינו רופא כפשוטו, ודלא כרש"י בבלי פסחים ז ב ד"ה נימא למול ובעוד מקומות, המפרש שרופא היינו מוהל. נראה לומר, שמכיון שבני העיר מצויים למנות לעצמם מורה הוראה הם ממילא יצטרכו להושיב רופא בעירם, כי אחרת חכם לא יבוא לגור בה. וראה שושנת העמקים, ורפא ירפא עמ' קמג: "בערי מקלט יש לבנות בתי חולים". וקצת צ"ע שהרי לא מצאנו בדברי הפוסקים שצריך להושיב רופא בעיר מקלט. על יזמה ציבורית בתחום הרפואי שדומה למלחמת מצוה ראה סעיף רפא.

²⁰ ראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב עו; שו"ת שבט הלוי ח רנא; הרב זילברשטיין, קובץ תשובות, "החיוב לטפל בביתו בהוריו טיפול סיעודי", צהר ג תשנ"ח רל – רלג.

²¹ צפנת פענח סנהדרין פו ב ד"ה ואם הורה לעשות בדעת הרי"ף. וראה תורת היולדת מהדורה שניה שנת השמיטה תשמ"ז, הערת הרב שטרנבוך בסוף המבוא: "תורת היולדת אילו היה נכתב כספר עם הערות וחקירות והיה מסור לרבנים בלבד היה ספר נפלא מאד... אבל מכיון שהוא מסור לכל אחד ואחד חוששני

על הפרנסים לפעול למען בריאות הציבור. כותב החזו"א: "דיש לנו להשתדל למעט אבידת ישראל בכל מאי דאפשר..."²². כותב הרש"ר הירש: "דם נקי של אדם אחד רובץ כאשמה כבדה על המדינה כולה: 'והיה עליך דמים'".²³

כדי לטפח את בריאות הפרט והציבור בכל רחבי המדינה על הפרנסים לפעול בדרכים הבאות

פרסום מידע זו מדת חכמים. במקומות רבים עוסקת הגמרא בענייני בריאות.²⁴

הזרחה וחינוך זו מדת חכמים. פוסק הרמ"א: "... עוד כתבו שיש לברוח מן העיר כשדבר בעיר, ויש לצאת מן העיר בתחלת הדבר, ולא בסופו".²⁵

כותב המשנה ברורה: "ובירושלמי איתא הנשאל הרי זה מגונה פירוש משום שהתלמיד חכם במקומו היה לו לדרוש בפרקא לכל כדי שידעו כל העם ולא יצטרכו לשאלו".²⁶

קבלת תקנות כותב הפלא יועץ: "וביותר צריך לתקן תקנות וגדרים במקום פקוח נפש, דחמירא סכנתא מאיסורא".²⁷

העסקת רופאים וכח עזר פוסק הרמב"ם: "כל עיר שאין בה עשרה דברים האלו אין תלמיד חכם רשאי לדור בתוכה, ואלו הן: רופא ואומן..."²⁸

בקהילות אחדות קבלו החלטה להעסיק רופא שיגור בקהילה.²⁹ אחרות העסיקו מילדת.³⁰

טיפוח ארגוני מתנדבים רבינו יונה כותב: "וטוב ונכון מאד להיות בכל עיר ועיר מתנדבים בעם מן המשכילים להיות נכונים ומזומנים לכל דבר הצלה בהיות איש או אשה מישראל שרויים בצער".³¹ הפלא יועץ כותב: "אשריהם ישראל שבכל עיר ועיר מדינה ומדינה, מחזיקים במצוה זו, ויש להם חברה קדושה של גמילות חסדים ועושים חסד עם החולים ועם המתים; ואם הם עניים נותנים להם מתנת חנם די מחסורם, זכאה חולקהו".³²

שיבא חס ושלום לידי חומרות ומכשולים בפיקו"נ. שחז"ל אמרו בזה שאפילו השואל בפיקו"נ הרי זה מגונה... ולכן אם מחמירים בעניינים אלו זוהי קולא במצות פיקו"נ שאין לך מצוה כמוה".

²² חזו"א חו"מ סנהדרין כה. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תתנח; שושנת העמקים, קונטרס ורפא ירפא הערה בעמ' צה.

²³ רש"ר הירש דברים פרק יט ח - י. וראה סעיף רפב.

²⁴ ראה בבלי שבת פב א שרבה בר רב הונא לא רצה ללמוד אצל רב חסדא משום שהוא עוסק גם בענייני בריאות, ורב הונא אמר לו: "כל שכן זיל לגביה". וראה, לדוגמא, בבלי יומא פד א; בבלי שבת קלג ב - קלד א; בבלי גיטין סז ב - ע ב; בבלי בבא קמא ס ב; ירושלמי שבת יד ג.

²⁵ שו"ע יו"ד קטז ד. וראה פנקס קהל וירונה א החלטה שיב משנת של"ה לפ"ק: "בהיות שיש חשש גדול על דבר השנוי אויר... על כן יש חששא גדולה ועצומה לקנות המטלטלים בעת הזאת, שלא יקנו הקונים איזה מטלטלים שיבאו מחוץ לעיר..." וראה החלטה שיד שם. וראה פנקס בית דין טריפולי עמ' 97.

²⁶ משנה ברורה על סימן שכח ב ס"ק ו.

²⁷ פלא יועץ ערך תקון. וראה קדמוניות מפנקסאות ישנים עמ' 18 תקנה של קראקא משנת שני"ה. רפואה גם מצילה חיים וגם מונעת סבל.

²⁸ רמב"ם דעות ד כג. רופא היינו מוהל. אומן היינו מקיז דם.

²⁹ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קפט החלטה משנת שצ"ב לפ"ק; פנקס קהל טיקטין 371; פנקס קהילת ברלין 310 החלטה משנת תקמ"א לפ"ק.

³⁰ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' שד החלטה משנת תל"ה לפ"ק. וראה פנקס קהל טיקטין 215.

³¹ שערי תשובה ג עא. וראה ספר חרדים השלם כט כד.

³² פלא יועץ ערך חולה.

בקהילות רבות פעלו ארגונים כאלה.³³

טיפוח מחקר רפואי

האמורה שמואל עסק במחקר רפואי תוך כדי סיכון עצמי.³⁴

הפעלת מערכות פיקוח³⁵

טיפוח איכות סביבה³⁶

על ההשקעה הציבורית במימון שירותי בריאות כותב הפלא יועץ: "... שראוי להוציא כל ממון שבעולם כדי לקיים נפש אחת מישראל שהוא כאילו קיים עולם מלא".³⁷ עם זאת, גם כאן אין מנוס מלהתחשב בדוחקא דציבורא.³⁸

על הפרנסים להיות מודעים להשלכותיה של כל החלטה שלטונית על הבריאות. פסוק מפורש בתורה: "ושמרתם את חקתי ואת משפטי אשר יעשה אתם האדם וחי בהם אני ה'", ודורשים חכמים: "ולא שימות בהם".³⁹

זו מדת חכמים. פשיטא לה לגמרא: "היכי קיימי רבנן, ותקנו מלתא דאתי לידי סכנה?"⁴⁰ פוסק הרמב"ם: "תעניות אלו שגוזרים על הציבור מפני הצורך, אינן יום אחר יום שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בדבר זה".⁴¹

על מורי הוראה לשקול היטב את השלכות פסיקותיהם על הבריאות. כותב הגר"א: "במקום סכנה הולכים אחר המיקלי".⁴² פוסק הרב אלישיב: "דבמקום דאיכא שום שמץ חשש ספיקא לסכנה אין לדקדק על קיום מנהג אבותינו".⁴³

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לבריאות הציבור.⁴⁴ להוראות שלטוניות בעניני בריאות יש תוקף של הוראת בית דין.⁴⁵

³³ ראה שו"ת מהרשד"ם אבהע"ז רלט; שו"ת תורת אמת קסד; שו"ת מהרי"ט ב חו"מ צו. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תנה החלטה משנת ת"ד לפ"ק.

³⁴ ראה בבלי נדרים נ ב. על שמואל כרופא ראה חכמי ישראל כרופאים עמ' 62 – 85.

³⁵ ראה שו"ת יו"ד שלו א. וראה ערוך השלחן יו"ד שלו ב: "ומיהו אסור להתעסק ברפואות אלא אם כן הוא בקי ויש לו רשות מבית דין...". וראה בבלי פסחים נו א המובא בסעיף ריט הערה 17. וראה תקנה של קראקא משנת ת לפ"ק, קדמוניות מפנקסאות ישנים עמ' 28. וראה על תקנות שהתקבלו בקונסטאנדינה הנוגעות להכשרת מוהלים, מעם לועז פרשת לך לך, עמ' שלג. וראה פסקים ותקנות רבי עקיבא איגר כ אות ו. התקנה היא משנת תקצ"ב.

³⁶ ראה סעיף רפד.

³⁷ פלא יועץ ערך רפואה. וראה שו"ת ציץ אליעזר טו מ: "ברור ופשוט הדבר כי הממשלה... מחובתה גם היא להקציב תקציבים כספיים כדי לעזור למניעת ההתפתחות של מחלה זו...". וראה סעיף סט הערה 5.

³⁸ ראה סעיף סט.

³⁹ בבלי יומא פה ב. וראה רמב"ם שבת ב ג: "ואסור להתמהמה בחילול שבת לחולה שיש בו סכנה שנאמר 'אשר יעשה אותם האדם וחי בהם' - ולא שימות בהם".

⁴⁰ בבלי פסחים קי א. ראה רמב"ם תפילין ד כ בענין מי ששכח ונכנס לבית הכסא והוא לבוש תפילין. ראה שו"ת יו"ד קצז ד. וראה שמירת שבת כהלכתה ל כב. וראה א"ת ערך חולה עמ' רמא: "מצינו כמה מצוות שנתמעט מהן חולה או שהקלו עליו באופני עשייתן". וראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך חולה ד.

⁴¹ רמב"ם תעניות א ה.

⁴² ביאור הגר"א שו"ת או"ח תלג ס"ק טו.

⁴³ קובץ תשובות א קב.

התפתחות המדע והטכנולוגיה מאפשרים שימוש באמצעים חדשים לשמירת הבריאות ומחייבים באופן מיוחד את הפרנסים לנקוט בצעדים הבאים

- פיקוח על איכות המים⁴⁶ ועל רמת ההיגיינה הנדרשת בכל התחומים⁴⁷
- אחזקת מערכות ביוב תקינות,⁴⁸ פנוי אשפה⁴⁹ ומניעת זיהום אוויר⁵⁰
- מאבק בעישון⁵¹ ובהתמכרויות לסוגיהן⁵²
- הכשרה מקצועית של כל מי שעוסק בתחום הרפואה⁵³
- מתן חיסונים,⁵⁴ הפעלת תחנות לאם ולילד⁵⁵ ועריכת בדיקות תקופתיות⁵⁶

⁴⁴ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 24: "הדאגה לבריאות העם תעמוד בראש חובותיה של המדינה. ינתנו חוקים בישראל לשם הקמת שירות בריאות לאומי, הגנת האם והילד, קידום תנאי הבריאות בכלל ובפרט...". וראה מעשה איש א עמ' קעא

: "עשו סטטיסטיקה, שבחודש זה היו כך וכך מקרים של שיתוק ילדים, ובחודש פלוני כך וכך, והגיב רבינו, שהדבר קרוב להיות 'כפירה'. 'כל אחד הוא דין בפני עצמו ומה קשר בין אחד לשני...'. יש לעיין בעדות זו. שנינו בתענית ג ד: "איזהו דבר עיר המוציאה חמש מאות רגלי ויצאו ממנה שלשה מתים בשלשה ימים זה אחר זה הרי זה דבר פחות מכאן אין זה דבר". מכאן שבעת הצורך יש לברר מה הקף המגיפה, כדי לדעת כמה משאבים יש להשקיע כדי לעצרה וכדי לשכנע את הציבור לנקוט באמצעי זהירות. בימינו מקובל לפרסם סטטיסטיקות על נפגעים בתאונות דרכים ולא שמענו מי שמערער על כך. ושמה מספר המקרים של שיתוק היו חסרי משמעות סטטיסטית.

⁴⁵ ראה שיעורי תורה לרופאים קעג; שושנת העמקים ו עמ' מא – מב. האחריות לבריאות מוטלת מעיקר הדין על בית דין אולם כיום הפרנסים עוסקים בתחום זה, ראה סעיף כ הערה 22.

⁴⁶ ראה פסיקתא רבתי כח: "א"ר יוחנן הרג בהם פרת בישראל יותר ממה שהרג בהם נבוכדנצר הרשע. כשהיו שרויים בארץ ישראל לא היו שותים אלא מי גשמים ומימי נוזלים ומימי מעיינות, וכיון שגלו לבבל שתו ממי הפרת ומתים מהם הרבה...".

⁴⁷ ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך בריאות עמוד 92: "פיסטור החלב לבד הציל יותר חיים מאשר כל הטיפולים הרפואיים הידועים".

⁴⁸ ראה פתחי חושן ה ח ס"ק קא: "מי שנתבלבל אצלו הביוב, ומי השופכין של ביתו יוצאים לחצר או לרשות הרבים, וזה פשוט שצריך להשתדל לתקנו מיד, עד כמה שאפשר". וראה סעיף רג הערה 33.

⁴⁹ ראה תקנות חכמי מכתאס תקנה נב: "בית המטבחים: נמנה עליו איש אחר שיגבה מדי שבת בשבתו, ומן הכסף ההוא יממן פנוי הזבלים של כל העיר, שכמעט קרוב הדבר לומר שהם אחראים למחלות הנפוצות בעיר הזאת במיוחד...".

⁵⁰ ראה סעיף רפד.

⁵¹ ראה, לדוגמא, שו"ת אגרות משה חו"מ ב עו; שו"ת ציץ אליעזר טו לט; שו"ת שבט הלוי י רצה; שו"ת תשובות והנהגות א שטז ועוד. הערת הרב נבנצל: "זה בכלל מאבד עצמו לדעת רח"ל".

על איסור עישון במקום ציבורי ראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב יח.

⁵² על שכרות ראה פלא יועץ ערך שתיה. על סמים ראה שו"ת אגרות משה יו"ד ג לה; נשמת אברהם ה יו"ד קטז ס"ק א.

⁵³ ראה שו"ת שואל ונשאל ג רכה. וראה הרב י. י. ויינברג, "נתוחי מתים במדינת ישראל", תחומין יב עמ' 384; אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך למוד רפואה.

⁵⁴ ראה כוכבי אור עם אבניה ברזל, אבניה ברזל לד, המייחס אמרה לר' נחמן מברסלב: "שצריכים לכל ילד להעמיד פאקין ... שאם לא הוא כמו שופך דמים". פאקין הינו חיסון אבעבועות. וראה סעיף קפו הערה 4.

⁵⁵ לתחנות לאם ולילד תפקיד נכבד במניעת מחלות.

⁵⁶ על החובה לעשות בדיקות לגילוי גנים של טאי זקס (Tay-Sachs disease), ראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז ד י. וראה שו"ת משנה הלכות תניינא ב רסה המתנגד לבדיקות אלו. ראה שו"ת ציץ אליעזר טו מד המזהיר

- הפעלת שירותי בריאות הכוללים בתי חולים,⁵⁷ מרפאות,⁵⁸ תחנות מגן דוד אדום וכד'⁵⁹ הפוסקים מודעים לשינויים הגדולים שחלו במדעי הרפואה מאז ימי המשנה והגמרא ומורים כיצד יש להתייחס, לאור התפתחות המדע, לתרופות ולטיפולים הנזכרים בדברי חכמים.⁶⁰ כמו כן הם עוסקים בשאלות שהתחדשו בדורות האחרונים כגון בקביעת רגע המות,⁶¹ בהשתלות אברים,⁶² בהפלות מלאכותיות,⁶³ בנתיחת מתים⁶⁴ ובהנדסה גנטית.⁶⁵

מפני נשואי קרובים: "יש מקום להזהיר ולהסביר על הסיכון הבריאותי האורב כתוצאה מנשואין כאלה ולהחזיר את התודעה בקרב ההמונים על תוצאת המחקרים המציאותיים בזה".⁵⁷

על המצוה להקים בתי חולים ראה נשמת חיים, דרשות ומאמרים, דרשה ראשונה: "שמש צדקה ומרפא", עמ' א – יא. דרשה זו נשא הרב חיים ברלין בעת הנחת אבן הפנה לבית החולים ביקור חולים בירושלים. וראה שו"ת ציץ אליעזר טו לח. על בתי החולים הראשונים (!) בקהילות ישראל ראה כתבי רבינו יצחק אבוהב, תקנות ק"ק צור ישראל בעיר רסיפי ברזיל תקנה 28 משנת הת"ט, עמ' קפג; פנקס קהילת ברלין החלטה 169 משנת ת"י"ג לפ"ק; שם החלטה 171. פנקס קהילת רומא החלטות 676 678 משנת הת"י. רבי עקיבא איגר יעץ לנדיב שרצה לתרום כסף למטרה טובה לתרום את הכסף לצורך הקמת בית חולים בפוזנא, ראה תלדות רבינו עקיבא איגר עמ' 12 - 13. על בית חולים באיזמיר ראה סעיף רפ הערה 8.

ראה שו"ת ציץ אליעזר ה - רמת רחל כד ז: "ומה טובים ונאים המה קופות החולים לצורותיהם השונות רחבי - הממדים, המצויים פה בארצנו הקדושה, המה אוצרים בחובם ומסמלים כאחד שלשת הסימנים הגדולים שאומתנו מצטיינת בהם... שהם: רחמנים, ביישנים, וגומלי חסדים".⁵⁸

ראה שמירת שבת כהלכתה מ סח.⁵⁹

ראה תוסי בבלי מועד קטן יא א ד"ה כוורא: "... ושמה נשתנו כמו הרפואות שבש"ס שאינן טובות בזמן הזה". וראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית, ערך השתנות הטבעים ציון 74. וראה נשמת אברהם ה חו"מ תכה ד, בשם הרש"י אויערבאך, שצריכים להתנהג לפי הידע הרפואי של זמננו וכי אסור להתרפא בשיטות הנוכרות בתלמוד. וראה סעיף עא.⁶⁰

ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך קביעת רגע המות.⁶¹

ראה א"ת ערך אין דוחים נפש מפני נפש. וראה נשמת אברהם ד יו"ד סימן שלט באריכות, שיש האוסרים לעשות השתלות לב וכבד. מועצת הרבנות הראשית התירה זאת ראה "השתלות לב – החלטת הרבנות הראשית", תחומין ז עמ' 187 - 192. וראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך רגע המות.⁶²

ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ערך הפלה.⁶³

ראה נשמת אברהם חלק יו"ד שמש ס"ק ב, שאין להתיר נתיחת מתים אלא אם כן יש צורך גדול בכך. וראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה ח"ב תקמה ששילמו כופר לנכרים בשביל שלא יצטרכו לתת גופות לנתיחה שלאחר המות. בימינו יש הטוענים שיש צורך בנתיחות מעין אלה בתור אמצעי לבקרת איכות הטיפול. על הרחבת המושג "חולה לפנינו" ראה שו"ת מנחת שלמה ב מכון אוצרות שלמה ירושלים תשנ"ט פב יב: "חושבני דנשיון תרופות חשיב כחולה לפנינו ואין זה דומה לנתוחי מתים (באופן כללי) להרבות ידיעות הרופא, דשאני הכא שהמחלות והחולים כבר בעולם, וגם התרופה המסופקת נמצאת בעולם, הרי זה חשיב כפעולה ישירה של ספק הצלת נפשות ולא רק להרבות מחקר וידע". וראה סעיף רפא.⁶⁴

על הנדסה גנטית ראה ספר החינוך סג ושם רמה, ולפי דבריו היה מקום לאסור אולם מדברי הרמב"ם מו"נג לז נראה שאין להשוות בין הרכבה וכשפים ובין הנדסה גנטית. וראה כמה מאמרים בענין זה באסיא סה - סו, אלול תשנ"ט; נשמת אברהם ד חו"מ תכה ס"ק א; שו"ת מנחת שלמה ב צז כז. וראה הרב מרדכי הלפרין, "האם מותרת השתלת לב על פי ההלכה?" אסיא מ תמוז תשמ"ה עמ' 5 - 29; פרופ' אברהם שטינברג, "תאי גזע, הבטים רפואיים, אתיים והלכתיים", תחומין כג עמ' 241 - 255; הרב יעקב אריאל, "השיבוט וההלכה", שנה בשנה תשנ"ט 211 - 218; אנציקלופדיה הלכתית רפואית חלק ו תורשה – נספח, עמ' 608 – 624.

כותב הרמב"ם: " אבל ימות המשיח הוא זמן שבו תחזור המלכות לישראל... וגם יארכו חיי בני אדם, כי בהעדר הדאגות והצרות יארכו החיים".⁶⁶ עם זאת, בימות המשיח "עולם כמנהגו נוהג" ולפיכך יהא צורך לנקוט גם אז במדיניות בריאות ראויה.

*

"מצב של רווחה גופנית נפשית וחברתית מליאה" היא כיום השאיפה של המדינות המפותחות.⁶⁷ רמת מערכות הבריאות נמדדת בעיקר על פי שיעור תמותת תינוקות, תוחלת החיים ואיכות החיים של האזרחים.⁶⁸

המומחים לענייני בריאות הציבור מייחסים חשיבות רבה לרפואה מונעת,⁶⁹ לנגישותם של מים בטוחים הראויים לשתייה,⁷⁰ למתקנים סניטרים ברמה גבוהה, ולהקפדה על סביבה בריאה.⁷¹ ביצוע מדיניות הבריאות נתון במדינות המפותחות בידי השלטון המרכזי.⁷²

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "מדינות שהן צד באמנה זו מכירות בזכות כל אחד להינות מרמת הבריאות הגופנית והנפשית הגבוהה ביותר שאפשר להשיגה. הצעדים שיינקטו בידי מדינות בעלות אמנה זו למען השג את מימושה המלא של הזכות האמורה יכללו אותם צעדים הנחוצים כדי להבטיח: א. הפחתה בשיעור לידות-דומה⁷³ ותמותת תינוקות, והתפתחות הבריאה של הילד... ג. מניעה של מחלות מדבקות,⁷⁴ אתרניות,⁷⁵ תעסוקתיות ואחרות, טיפול במחלות אלה ופיקוח עליהן".⁷⁶

⁶⁶ משניות עם פירוש הרמב"ם סנהדרין הקדמה לפרק י. וראה רמב"ם תשובה ט א.

⁶⁷ ראה EB (2008), medicine, Introduction.

⁶⁸ ראה The World Health Report 2000 בעיקר עמ' 27 – 29.

⁶⁹ ראה EB (2008), preventive medicine. רפואה מונעת פועלת למניעת מחלות מכל וכל (באמצעות אורחות חיים בריאים, חיסונים וכו'); היא פועלת לאיתור מחלות מיד עם התחלתן בעזרת בדיקות סקר (בדיקות שעושים לאנשים שאינם מתלוננים) כגון: בדיקת דם סמוי בצואה, ממוגרם לשד וכד', והיא מטפלת במחלות קיימות במגמה לעצור את התפשטותן.

⁷⁰ ראה Human Development Report 2000 עמ' 34 שבשנת 98 28% מאוכלוסית העולם היתה ללא מים בטוחים.

⁷¹ ראה EB (2008), public health, Introduction. וראה סעיפים רפב רפד. עצרת האו"ם קבלה החלטה ביום י"ז מנחם אב תש"ע, שמי שתיה נקיים ובטוחים וסניטציה הם זכויות אדם החיוניות להנאה מליאה מהחיים ולזכויות אדם נוספות.

⁷² ראה EB (2008) public health, History of public health, The Renaissance. שבימי הביניים ענייני בריאות הציבור טופלו במישור העירוני ולא על ידי רשויות המדינה. ראה The World Health Report 2000 עמ' 82 – 84 על כמה מן הפעולות שעל השלטון לנקוט בכל הנוגע לקידום שירותי בריאות. ראה גם EB (2008) public health, Introduction.

⁷³ ילוד מת - stillbirth.

⁷⁴ ראה The European Miracle עמ' 147 על תפקידה החיוני של מדינה במניעת מגיפות.

⁷⁵ מחלות אתרניות (endemic) הן מגיפות מקומיות.

⁷⁶ כתבי אמנה 12 1037. וראה ההה"מ 885. שאר חלקי הסעיף ידונו להלן. ראוי להעיר כי לא מובן משום מה אמנה שנועדה לעסוק בקביעת עקרונות, עוסקת בענייני מדיניות המשתנים מטבעם ממקום למקום ומזמן לזמן. האמנה אף אינה מתייחסת למחלות הנפוצות ביותר בעולם המערבי כגון מחלות לב, סרטן, מחלות מח וכלי דם ומחלות בכלי הנשימה.

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת שבמקרים מסוימים יש הצדקה לפגוע בזכויות אזרח מנימוק של בריאות הציבור.⁷⁷

במדינות העולם מצאנו הוראות חוקתיות הנוגעות לבריאות: בכמה מדינות קובעת החוקה כי על המדינה לטפח את הבריאות,⁷⁸ לטפח חינוך לבריאות,⁷⁹ לטפח את הכושר הגופני והספורט בבתי ספר⁸⁰ ובקרב נערים ומבוגרים,⁸¹ לטפח רפואה מונעת,⁸² ולהקפיד על סביבה בריאה.⁸³ בהונגריה קובעת החוקה שיש לפעול גם למען בריאות הנפש.⁸⁴

בכמה מדינות קיימות הוראות מפורטות בדבר מאבק במחלות מדבקות⁸⁵ ומסוכנות,⁸⁶ הגנה מפני נזקי קרינה,⁸⁷ ופיקוח על כל מה שעשוי להשפיע על בריאות הציבור: על העוסקים במקצועות הרפואה,⁸⁸ על תרופות ומוצרי בריאות⁸⁹ ועל מוצרים העשויים להיות מסוכנים לבריאות.⁹⁰ בפורטוגל קובעת החוקה כי יש להטיל פיקוח על הרפואה הפרטית ולתאם את פעולתה עם מערכת הבריאות הלאומית.⁹¹

חוקות רבות קובעות כי ניתן להגביל כמה מזכויות האדם כדי לשמור על בריאות הציבור. כמה חוקות מטילות הגבלות על מחקרים וטיפולים נסיוניים העושים שימוש בתאי רביה ובהנדסה גנטית.⁹²

⁷⁷ ראה כתבי אמנה 1040 12 3 18 3 19 3 שמותר להגביל מנימוקי בריאות את חופש התנועה, את חופש האמונה או הדת ואת חופש הבטוי והדעה.

⁷⁸ ראה ICL חוקת הולנד 22 (1) ושם רק מחויבות לבריאות באופן כללי מבלי לפרט. כיוצא בזה שם חוקת איטליה 32 (1) ושם חוקת ספרד 43 (2).

⁷⁹ ראה ICL חוקת פורטוגל 64 (2) b) וחוקת ספרד 43 (3).

⁸⁰ ראה ICL חוקת פורטוגל 64 (2) b); חוקת ספרד 43 (3) וחוקת פולין 68 (5).

⁸¹ ראה ICL חוקת הונגריה 70 D (2).

⁸² ראה ICL חוקת ספרד 43 (2).

⁸³ ראה ICL חוקת הונגריה 70 D (2); שם פינלנד a14 (2).

⁸⁴ ראה ICL חוקת הונגריה 70D (1).

⁸⁵ ראה ICL חוקת פולין 68 (4).

⁸⁶ ראה ICL חוקת שוויצריה 118.

⁸⁷ ראה ICL חוקת שוויצריה 118.

⁸⁸ ראה ICL חוקת רומניה 33 (3).

⁸⁹ ראה ICL חוקת פורטוגל 64 (3) e).

⁹⁰ ראה ICL חוקת שוויצריה 118.

⁹¹ ראה ICL חוקת פורטוגל 64 (3) d).

⁹² ראה ICL חוקת שוויצריה 119 (2) b. a.

רפ. זכות לטיפול רפואי¹

- א. לכל אחד פוסק האגרות משה: "דודאי פשוט וברור וידוע לכל בן תורה ויר"ש שמחוייבין לרפאות להציל במה שאפשר לכל אדם בלא שום חלוק בחכמתו ובדעתו".²
- זכאים לכל סוגי הטיפולים³ גם רשע,⁴ שוטה ומי שאשם בחוליו.⁵
- כותב הרב וולבה: "צריך להיות מובן מאליו, כי לפסיכיאטריה מגיע אותו המעמד כמו לשאר ענפי הרפואה".⁶
- ב. תושב חוץ זכאי לקבל רק טיפול מציל חיים,⁷ אולם ראוי לתת לו כל טיפול.⁸
- ג. שויון לחולים בעלי צרכים זהים יש להעניק טיפול זהה על פי תור מסודר.⁹ אסור להפסיק טיפול חיוני בחולה אחד כדי לטפל בחולה אחר.¹⁰
- יש להבטיח שירותי בריאות שוים ברמתם בכל רחבי המדינה.¹¹
- ד. ללא תנאים שרירותיים¹²
- ה. ללא דרישות מכבידות פוסק הרב וולדינברג: "מי שהוא עני ואין ידו משגת לשלם לרופא והרופא אינו רוצה ללכת אליו חנם בלא כסף, הרי הבית דין כופין את הרופא שילך לרפאותו".¹³

¹ ראה סעיף צח.

² שו"ת אגרות משה חו"מ ב עד. ראה שמירת שבת כהלכתה פרק לב ובהערות שם, בענין תשושי הכח.

³ בימי חז"ל כונה הטיפול הסייעדי בשם ביקור חולים. ראה א"ת ערך בקור חולים.

⁴ ראה שו"ת חוות יאיר קמו. וראה תורת היולדת סב הערה ד, שיש להציל בשבת אשה שזינתה ואת העובר

הממזר שברחמה, וראה סעיף קפו הערה 25. וראה סעיף צג הערה 21.

⁵ ראה נשמת אברהם יו"ד קנה אות (ז) שמצילים גם את חיי מי שניסה להתאבד.

⁶ הרב שלמה וולבה, "פסיכיאטריה ודת", בשבילי הרפואה ה שיון תשמ"ב הוצאת בית החולים קרית צאנו על שם לניאדו עמוד עז. וראה כוזרי מאמר שלישי יט: "... אחרי כן באות הבקשה על בריאות הגוף והנפש [בברכת רופא חולים". וראה שו"ת אגרות משה אבן העזר ג כב: "פשוט שמחלת שגעון ונערוון הוא סכנה בין לעצמה בין להילדים". וראה מפני הרב עמ' קטו.

⁷ ראה א"ת ערך הצלת נפשות. וראה הרב משה מרדכי פרבשטין, "גדרי ספק פיקוח נפש", אסיא נג - נד

אלול תשנ"ד עמ' 87 - 106; חשוקי חמד יומא עמ' תקעג.

⁸ ראה צואה מחיים, תוכחות חיים יא עמ' קח: "באיזמיר יש לנו בית חולים לעניים - שבח לה' יתברך - עם רופא ותרופות, זהו ענין חשוב מאד וצריך שיהא בכל עיר אשר ישראל דרים שם, כי מזדמן שבא אורח חולה וחי'ו מסתכן כאשר אין לו מקום ללון, וכאשר יש בית חולים מרויחים שתי מצוות: הכנסת אורחים ובקור חולים".

⁹ ראה שיעורי תורה לרופאים רפט. וראה מנחת שלמה ב פב ב: "לכן צריכים בעיקר להתחשב עם גודל הסכנה ועם הסיכויים להצלה - התחשבות בגיל לא באה כלל בחשבון". על הקושי בישום עקרון השיוון בתחום שירותי הרפואה, ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית חלק ד ערך משאבים מוגבלים, הרקע האתי.

¹⁰ נשמת אברהם יו"ד רנב ס"ק ב. ראה שו"ת מנחת יצחק ה ז כב שבתנאים שבהם אין מצוה להציל חיי אדם מישראל, אין גם מצוה להציל תלמיד חכם. על העדפת טיפול בעשיר על פני טיפול בעני ראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב עג ב.

¹¹ ראה חשוקי חמד פסחים עמ' תט: "... משום שצרכי ציבור גם הם נחשבים כ'פיקוח נפש', ואם תסגר

מחלקת ההשתלות יביא הדבר מורך בלב ואנשים יסרבו לגור במדינה כזו..."

¹² מאחר ורפוי חולים הוא מצוה, אסור לרופא להציב תנאים שרירותיים.

1. נגישות נוחה בישובים בהם שכחים מצבים של פיקוח נפש חייבים להחזיק רופא במקום, ואם רופא נאלץ ללוות חולה מחוץ לישוב בשבת עליו לחזור לביתו בעיצומה של השבת.¹⁴
2. טיפול איכותי
- פוסק השלחן ערוך: "לא יתעסק ברפואה אלא אם כן הוא בקי, ולא יהא שם גדול ממנו, שאם לא כן, הרי זה שופך דמים".¹⁵ לדעת הרב וולדינברג, חולה רשאי לדרוש שיטפל בו רופא מומחה ולא מתמחה או תלמיד.¹⁶
- פוסק הרב וולדינברג: "... חוב קדוש מוטל על הרופא להיות זהיר מאד בצעדי דרכי רפואתו, ובמקום של איזה ספק שהוא בדרכי הטיפול להתייעץ עם מי שגדול ממנו ולא להתבייש מפני המלעיגים...".¹⁷ הרופאים חייבים להתעדכן בידע הרפואי החדש ביותר.¹⁸
- על מעבדות, מכוני הדמיה, מרפאות ובתי חולים להיות מצוידים כהלכה בציוד רפואי לסוגיו ובכח אדם מיומן.
- רופא מצווה לקבל חולים במהירות האפשרית.¹⁹ אחריות מיוחדת מוטלת על כתפיו של מי שמכהן כרופא יחיד בישוב.²⁰
- כל אחד זכאי להנות מרפואה בטוחה. על המטפלים לנהל רשומה רפואית, המבטיחה את איכות הטיפול ואת האפשרות לערוך בקרת איכות.²¹
- על הצוות הרפואי לעשות כל מאמץ להמנע מטעויות רפואיות.²²
- על הרופאים לוודא שהחולים מצייתים להם. כותב הרמב"ם: "אבל שיאמר בלבד מה שראוי שיעשה וילך - לא יעשה זה כי פעמים שלא יגיע מזה התכלית המכוון".²³

¹³ שו"ת ציץ אליעזר ה' רמת רחל כד (ג). וראה ערוך השלחן חו"מ קסג א' "... וכופין בני העיר זה את זה... לעשות בית חולים בשביל חולאים עניים". וראה פלא יועץ ערך רפואה; אהבת חסד ג פרק שלישי; שו"ת ציץ אליעזר יד כז. וראה פנקס קהילת רומא החלטה 852 משנת התכ"ז: "... שכל רופא הנשכר... לרפאת החולים העניים שבעירנו, לא יוכל הרופא הנ"ל לקבל מעות וממון או שום תשורה... לא מהחולה... ולא משום קרובו ואוהבו של חולה העני...". וראה פנקס קהל קאסאלי מונפיראטו החלטה שצב משנת שפ"ה לפ"ק, שיש להגדיל את המס כדי שיהיה אפשר לשלם לרוקחים ולרופאים שטיפלו בעניי הקהילה.

¹⁴ ראה הרב ד"ר מרדכי הלפרין: "נסיעות רופא מחוץ לתחום לתורנות וממנה", אסיא מב - מג ניסן תשמ"ז 46 - 51. וראה משי"כ באותו נושא באסיא נו תשרי תשנ"ו עמ' 120.

¹⁵ שו"ע יו"ד שלו א, וראה פתחי חושן ה' יב ס"ק יד על ההתר של רופא לרפא במקום שיש גדולים ממנו.
¹⁶ ראה שו"ת ציץ אליעזר יד פד פה. וראה נשמת אברהם יו"ד קנה ס"ק ב, שחולה "מסתמא לא קפיד". וראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד רלט: "דהשתא במקום דליכא אלא דררא דמונא צריכים אנו לילך אחר ב"ד יפה, במקום דאיכא דררא דנשמה עאכו"כ דצריכין אנו לילך אחר המוהל היותר יפה והבקי יותר".

¹⁷ שו"ת ציץ אליעזר ה' רמת רחל כב (ו), וראה שו"ת שבות יעקב ג עה.

¹⁸ ראה רמב"ם שגות יד ה. פשיטא, שעל רופא לשאול על הדברים שנתחדשו בבית מדרשו המקצועי. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב קנא: "דלהתלמד לרפאות אין חיוב על האדם". נ"ל שגם האגרות משה מודה שרופא שאינו מעודכן בחידושים האחרונים אינו רשאי לרפא אם בישוב נמצאים רופאים שהתעדכנו בחידושים אלו, ראה שו"ע יו"ד שלו א. וראה סעיף רעט הערה 64.

¹⁹ ראה ספר אסיא ב עמ' 69. וראה בבלי מגילה טז ב: "גדול תלמוד תורה יותר מהצלת נפשות". וראה ט"ז שו"ע יו"ד רנא ס"ק ו; שו"ת ציץ אליעזר ט י"ז ז.

²⁰ ראה נשמת אברהם ד יו"ד שלו ס"ק א.

²¹ הרופאים מעידים שרישום מסודר מונע מצבים של פיקוח נפש.

²² ראה שו"ע יו"ד שלו א שרופא שטעה והזיק חייב בדיני שמים, ואם המית בשגגה הוא חייב גלות.

- כאשר לחולה יש כמה מטפלים עליהם לתאם ביניהם את הטיפול.²⁴
- ח. זכות לכבוד פוסק הרא"ש: "צריך שיהיה לחולה נחת רוח מהרופא".²⁵
- פוסק הרב כהן: "בשעת הטפול בחולה יש להקפיד עד כמה שאפשר לשמור על כבודו וצניעותו".²⁶
- יש לכבד את רצון החולה לבחור רופא ולבקש חוות דעת נוספת. פוסק השו"ע: "שלא מן הכל אדם זוכה להתרפאות".²⁷ חולה רשאי לחלל שבת כדי להגיע לבית חולים מרוחק, שיש בו טיפול טוב יותר, לדעתו, גם אם יש בית חולים סמוך לביתו.²⁸
- יש לאפשר לחולה לדעת את זהותו ואת תפקידו של כל אדם שמטפל בו.²⁹
- יש לכבד את רצון החולה לקבל מידע בדבר מחלתו.³⁰ כותב ספר חסידים: "אם אומר לו החולה אל תכחד ממני כלום אתה עושה אלא כדי שלא תטרף דעתי והלא אני שמח יותר שאדע האמת. אם אינו חפץ בחיים שסובל יסורין גדולים או שהוא זקן מאד יאמר לו האמת".³¹ על המטפל לתת מידע לחולה כדי שהחולה יחליט אם הוא בוחר בטיפול מסוים אם לאו.³²
- חולה חייב בכבוד הצוות הרפואי.³³ הוא אינו רשאי להטריח את מטפלו ללא צורך, להעליבם או לפגוע בהם בכל אופן אחר.³⁴
- ט. זכות לפרטיות כותב החזו"א לרופא בענין יחסו לחולה: "אבקש שלא להכנס עמו בחקירות כי יקשה עליו כניסת אחרים לרשות היחיד שלו".³⁵ הרב וולדינברג פוסק שלחולה זכות להתנגד לכך שמתלמדים יעמדו ליד מטתו בשעת ביקור רופאים.³⁶ על רופא להקפיד על צניעות האשה בשעת בדיקה.³⁷

²³ כתבים רפואיים ג עמ' 15. וראה שם שעל הרופא לודא שלחולה תנאים הולמים לרפוי, כגון מזון ותרופות.

²⁴ למנוע מצבים של קדירא דבי שותפי.

²⁵ רא"ש בבלי ב"בא קמא פרק החובל א. ראה חשוקי חמד שבת עמ' צח - קג, הלכות מעשיות במצות ביקור חולים הקשורות לרופא. וראה שו"ע יו"ד רמ ד לגבי מצות כבוד אב ואם; שו"ע יו"ד רמט יב - יג לגבי צדקה. ראה ועלהו לא יבול עמ' רט שהדברים אמורים גם לגבי חולה שאינו מבין מה נעשה סביבו.

²⁶ הלכות הצלה השלם פרק א מ.

²⁷ שו"ע יו"ד שלו א.

²⁸ ראה שמירת שבת כהלכתה מ נא.

²⁹ ראה בבלי ב"ק פה א בענין אסיא רחיקא. וראה סעיף קמד הערה 12.

³⁰ ראה פרופי שמעון גליק, "דיווח אמת לחולה", אסיא מב-מג ניסן תשמ"ז עמ' 8 - 15 והרב ד"ר יגאל שפרן: "אמירת אמת לחולה" שם עמ' 16 - 23.

³¹ ספר חסידים (וויס.) קנד.

³² ראה להלן שיש מקרים שבהם יש להתחשב ברצון החולה. על רופא הנותן מידע לחולה ומאפשר לו להחליט אם לקבל טיפול אם לאו ראה יש"ש יבמות ח יב בשם הראב"ה.

³³ ראה נשמת אברהם אורח חיים סימן תריח ס"ק ו.

³⁴ ראה סעיפים קנח קסו.

³⁵ קובץ אגרות א קכט.

³⁶ ראה שו"ת ציץ אליעזר יג פא ב. הרב וולדינברג אינו דן בשאלה מה הן ההשלכות של פסקו על הכשרת המתלמדים. בימינו יש המדברים על הזכות להתנסות של המתלמד.

³⁷ ראה ד"ר חנה קטן, "צנעת הפרט בבדיקות", אסיא סא סב ניסן תשנ"ח עמ' 199 - 200.

- המקיים מצות ביקור חולים מאושפזים מצווה להזהר ולא לפגוע בצנעת הפרט של אף חולה.³⁸
- למרות זכות החולה לשמור על פרטיותו עליו להודיע מראש אם הוא חולה במחלה מדבקת.³⁹
- י. סודיות⁴⁰ יש לכבד בקשתו של חולה שלא לדווח על פרטי מחלתו לבני משפחתו.⁴¹ הרב שטרנבוך פוסק שעל הרופא לשמור על סודיות רפואית גם אם הוא נשאל בדבר מצבו של החולה לצורך שידוכים.⁴² במקרים מסוימים אסור לפרסם את דבר מחלתו של אדם ללא הסכמתו.⁴³
- יא. כבוד למנהגים יש לאפשר לחולה לנהוג על פי הוראת רבותיו.⁴⁴
- יב. פרסום כל המידע הדרוש הנוגע לשירותי הבריאות
- יג. כל אחד רשאי לתבוע לדין את הרשויות כדי לממש את זכותו לטיפול רפואי.⁴⁵
- יד. אין לכופר חולה מסוכן לקבל טיפול.⁴⁶
- לחולה זכות לסרב לקבל מבקרים. פוסק הרמב"ם: "אין מבקרים לא חולי מעיים ולא חולי העין ולא מחושי הראש מפני שהבקור קשה להם".⁴⁷
- חולה אינו רשאי לסרב לכל טיפול רפואי מציל חיים אלא אם כן בפיו נימוקים כבדי משקל.⁴⁸ חולה אינו רשאי לסרב לקבל טיפול, כאשר מחלתו מדבקת.⁴⁹ ניתן לחייב אדם להבדק אם הוא אינו נגוע במחלת האיידס.⁵⁰

³⁸ ראה שושנת העמקים, ורפא ירפא עמי קיז. פשיטא, שיש להמנע מאשפוז חולים במסדרונות.

³⁹ ראה סעיף ר.

⁴⁰ ראה שו"ת ציץ אליעזר יג קד. וראה הלכות הצלה השלם א נג.

⁴¹ ראה שיעורי תורה לרופאים פג.

⁴² ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתעט. הערת הרב נבנצל: "גם במקרה חמור, העלול להביא נזק בחיי נשואין והקמת משפחה?" וראה חשוקי חמד יומא עמי תקסב - תקסז, שרופא אינו רשאי לגלות מידע על המטופלים, וראה שם עצה כיצד לנהוג כששואלים אותו על מידע גורלי הנוגע למשודכים.

⁴³ ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע ה ה.

⁴⁴ ראה שו"ת תשובות והנהגות א קמ; שו"ת משנה הלכות מהדורא תניינא חלק ד סימן קי. וראה הרב ד"ר מרדכי הלפרין, "ההגנה על חולי נפש מאושפזים מפני תקיפה וניצול מיני", אסיא נו תשרי תשנ"ו עמ' 42 מסקנות, סעיף 2.

⁴⁵ ראה שו"ת ציץ אליעזר ה רמת רחל כד ג.

⁴⁶ ראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב עד. לעומתו ראה שו"ת ציץ אליעזר טו מ שלעיתים יש לטפל בחולה בעל כרחו. וראה הרב ש.ז. אויערבאך, "הסכמה לטיפול רפואי", ברכה לאברהם עמ' 135 - 136. וראה הערה 59.

⁴⁷ רמב"ם אבל יד ה.

⁴⁸ ראה הרב נפתלי בר אילן וד"ר יחיאל בר אילן, "כפית טיפול רפואי", תחומין כה עמ' 22 - 40. על הבחנה בין טיפול מציל חיים ושאינו מציל חיים ראה חשוקי חמד על שבת עמי תקכ - תקכד.

⁴⁹ ראה נשמת אברהם יורה דעה סימן שלה ס"ק כב.

⁵⁰ ראה ד"ר אברהם שטינברג, "מחלת ה - AIDS - הבטים רפואיים, מוסריים והלכתיים", אסיא חוברת מז - מח כסלו תש"ן עמ' 29.

במקרים הבאים אין חובה להעניק טיפול רפואי⁵¹

- טיפול הכרוך בסיכון לא סביר של הצוות הרפואי⁵²
 - טיפול הכרוך בסיכון לא סביר של החולה⁵³
 - טיפול האסור על פי התורה כגון הפלה,⁵⁴ עיקור וסירוס,⁵⁵ או שהוא כרוך בחילול שבתות ומועדי ישראל כשאין לכך הצדקה⁵⁶
 - טיפול שאינו כלול בסל הבריאות
 - טיפול שאינו מאושר לשימוש⁵⁷
- מניעת שירות בריאותי ממטופל מסוים או הפסקתו מותרת רק באישור מורה הוראה.⁵⁸
הוא הדין לגבי אכיפת חולה לקבל טיפול.⁵⁹

על הפרנסים לפקח על מערכת הבריאות, להרחיבה ולשפרה.

על מורי הוראה לשקול היטב את השלכות פסיקותיהם על איכות הטיפול הרפואי. הרש"ז אויערבאך פוסק: "מעיקר הדין אם בטוחים ללא כל ספק שאין התינוק יכול לחיות רק לזמן קצר, אין לחלל עליו את השבת באיסורי תורה... למרות זאת, בבית חולים, גם כשברור שאין התינוק יכול לחיות יותר מזמן קצר, מותר וחייב לחלל עליו את השבת ואפילו באיסורי תורה, מכיון שבמקום שיש הרבה מטפלים והדבר מסור לרבים ואין כל אחד ואחד יודע להבדיל בין תינוק שיש לו סיכוי לחיות".⁶⁰ על רופא שהוזעק לבית חולים בשבת פוסק האגרות משה: "ולענין החזרה לביתו ממקום החולה כשהוא במקום רחוק ואי אפשר לילך רגלי ולהשאר שם כל השבת או אפילו זמן גדול יש לחוש שבני ביתו לא יניחוהו בפעם אחר וגם שהוא עצמו יתרושל... יש להתיר לחזור עם הרכב כשאין יכול להשיג נכרי שיוליכנו ברכב".⁶¹

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לזכות לטיפול רפואי.

⁵¹ על מקרים נוספים שבהם רופא רשאי שלא לקבל אדם לטיפול ראה אתיקה רפואית, 17 – יחסי רופא מטופל אולם שם לא מדובר בשלילת זכות החולה לקבל טיפול אלא בזכותו של רופא מסוים להפסיק טיפול.
⁵² ראה שו"ת ציץ אליעזר ט יז ה. וראה סעיף קמז.
⁵³ ראה שיעורי תורה לרופאים ט: "עיקר השאלה שיש לדון עליה היא, במקרה שמנהל מחלקה הורה לבצע טיפול כירורגי בחולה, והרופא שהוטל עליו תפקיד זה סובר שהטיפול לא נחוץ ולא יועיל, ויש בו חבלה ללא צורך...".
⁵⁴ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתעג. וראה שו"ת נשמת חיים סימן טז הדן בשאלה האם כאשר רוב הרופאים סוברים שצריך לחלל שבת, רשאי גם רופא הסבור שאין צורך לחלל, לטפל בחולה בשבת.
⁵⁵ ראה שו"ת אבהע"ז סימן ה.
⁵⁶ ראה נשמת אברהם א אורח חיים שמו, בענין צילום רנטגן בשבת כשאין הוראה רפואית לעשות זאת.
⁵⁷ ראה שיעורי תורה לרופאים קעג.
⁵⁸ ראה הרב זלמן נחמיה גולדברג, "הנוטה למות – תקציר התשובות", אסיא סג – סד כסלו תשמ"ט עמ' 8, שאין להפסיק טיפול בחולה מסוכן אלא על פי הוראת רב.
⁵⁹ ראה שו"ת שבט הלוי ח רנא. וראה הערה 46.
⁶⁰ נשמת אברהם ד או"ח של ס"ק ג.
⁶¹ שו"ת אגרות משה או"ח חלק ד פ. כשיטת בעל האגרות משה פוסק גם שו"ת תשובות והנהגות ג קה. אך שו"ת מנחת שלמה א ז - ח חולק וסובר שאין להתיר איסור דאורייתא בדין החוזרים למקומם.

*

מומחים לבריאות הציבור מדגישים כי על השלטון להקפיד על שוויון ברמת הטיפול הרפואי של כל מגזרי האוכלוסייה, ובכלל זה של השכבות העניות ושל אלו הגרים במקומות מרוחקים ממרכזים רפואיים גדולים,⁶² וכי על כל חולה לקבל טיפול איכותי מתוך התחשבות בכבודו וברצונו.⁶³ בנוסף לכך מדגישים מומחים את הצורך לחלק באופן נכון את הנטל הכלכלי הכרוך בטיפול רפואי בין המערכת השלטונית ובין החולה ומשפחתו.⁶⁴

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "מדינות שהן צד באמנה זו מכירות בזכות ליהנות מרמת הבריאות הגופנית והנפשית הגבוהה ביותר שאפשר להשיגה... למען השג את מימושה המלא של הזכות האמורה יכללו אותם צעדים הנחוצים כדי להבטיח... יצירת תנאים נאותים אשר יבטיחו לכל - שירותי בריאות וטיפול רפואי במקרה של מחלה".⁶⁵

במדינות אחדות קובעת החוקה שיש להבטיח פיזור רציונלי ויעיל של מרפאות ובתי חולים ברחבי המדינה.⁶⁶

חוקות של כמה מן המדינות קובעות לכל אחד לקבל טיפול רפואי,⁶⁷ ולהנות מרפואה מונעת ומרפואה שיקומית.⁶⁸ בחוקות אחדות מוכרת זכות האזרח לרמה הגבוהה ביותר של בריאות הגוף והנפש⁶⁹ וכן זכות לקבל טיפול חינם⁷⁰ או במסגרת ביטוח בריאות.⁷¹ קיימות חוקות בהן מודגש כי המדינה רואה בבריאות הן זכות יסוד של האזרח והן אינטרס קהילתי.⁷² איטליה מכירה בזכותו של האזרח שלא לעבור טיפול רפואי בניגוד לרצונו.⁷³

⁶² ראה בהרחבה ב The World Health Report 2000 פרק א.

⁶³ ראה The World Health Report 2000 בעיקר עמ' 31 – 32.

⁶⁴ ראה The World Health Report 2000.

⁶⁵ כתבי אמנה 1037.12. וראה ההח"מ 885. לא מצאנו הוראות מעין אלה הנוגעות לכלל זכויות התביעה.

⁶⁶ ראה ICL חוקת פורטוגל 64 (3) b).

⁶⁷ ראה ICL חוקת פורטוגל 64 (1).

⁶⁸ ראה ICL חוקת פורטוגל 64 (3) a).

⁶⁹ ראה ICL חוקת הונגריה 70 D (1).

⁷⁰ ראה ICL חוקת פורטוגל 64 (2) a) וחוקת פולין 62 (2).

⁷¹ ראה ICL חוקת שוויצריה 117.

⁷² ראה ICL חוקת איטליה 32 (1). משמעות ההוראה הזו היא שלנגד המדינה עומדת לא רק טובת היחיד אלא גם טובת הכלל.

⁷³ ראה ICL חוקת איטליה 32 (2).

רפא. נסויים רפואיים

כותב הרב פרופ' אברהם שטינברג: "מרבית הידע הרפואי, הכולל נתונים על גוף האדם ותיפקודו, על המחלות, ועל דרכי האבחון, הריפוי והמניעה שלהן, בא כתוצאה ממחקרים וניסויים מגוונים, אשר בחלקם הגדול נשענים על עריכת ניסויים בבני אדם. מצד אחד קיימת חשיבות רבה למחקר בבני אדם לטובת האנושות והחברה, במטרה לשפר את הבריאות, ולשם השגת פתרונות רפואיים למחלות; אך מאידך קיימת החובה להגן על שלומו וחירותו של היחיד הבריא או החולה, אשר צריך להיות נשוא המחקר, ואשר עלול להזקק, או לפחות לא להפיק כל תועלת מהניסוי".¹

על פי אמנות בינלאומית יש להקפיד על העקרונות הבאים בעת עריכת ניסויים בבני אדם²

- הנסוי הרפואי צריך להתבצע על פי אמות מדה נאותות מבחינה מדעית, סטטיסטית ורפואית, על ידי חוקרים בעלי כישורים ומיומנויות נאותים לביצוע הנסוי המסוים, כשבידם האמצעים והכלים לערוך את הנסוי.
- הנסוי נחוץ, ואין אפשרות לעשותו ללא השתתפות בני אדם. ביד החוקרים תוצאות חיוביות למחקר קודם בבעלי חיים ובאמצעי מחקר אחרים ואין אפשרות לקדם את המחקר אלא בנסיון בו משתתפים בני אדם.
- התועלת מן הנסוי עולה על הנזק הצפוי לנחקרים, ולאור חשיבות מטרת הנסוי ניתן לקבוע שהנזק סביר. הנסוי מופסק לאלתר אם לאחר תחילתו מתברר כי הנזקים עולים על הצפוי או שמתברר שהנסוי חסר חשיבות, או שניתן לעשותו באופנים אחרים מבלי לגרום נזק.
- מספר הנחקרים הוא מועט ככל האפשר. יעשה כל מאמץ להקטין את מידת הסיכון וכן כל סבל, כאב ונזק גופני או נפשי מן הנחקרים. בשום מקרה לא נעשה נסוי כאשר ישנה סבירות משמעותית למוות או לנכות חמורה של הנחקרים.
- ישתתף בניסוי רק מי שהסכים לכך לאחר שקיבל מידע מלא ורלוונטי בדבר הנסוי, הנחקר בר דעת ומסוגל להבין את המידע ולשקול את ההבטים השונים של הסכמתו, והוא מקבל את ההחלטה באופן חפשי ללא לחץ או כפייה. החוקר פועל במסגרת ההסכמה ולא חורג ממנה.³
- יהיה פיקוח על הביצוע הנאות של הנסוי.

¹ אנציקלופדיה הלכתית רפואית ד ערך נסויים רפואיים בבני אדם עמ' 469 – 470.

² ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ד ערך נסויים רפואיים בבני אדם עמ' 495 – 498. המסמך הראשון שעסק בעקרונות אלו הוא קוד נירנברג. היום מקובל בארצות המפתחות לשמור על הצהרת הלסינקי משנת 1964 המובאת באנציקלופדיה שם בעמ' 519 – 524. וראה שם ציונים 49 – 52. נוסח מעודכן של הצהרת הלסינקי משנת 2001 ראה רפואה ומשפט גליון 24 עמ' 115.

³ ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ב ערך הסכמה מדעת עמ' 7. ראוי להוסיף שגם מי שמקבל תמורה בעבור הנסוי צריך להשתתף בו רק אם התמורה אינה מעוררת את עיניו מלראות את כל ההבטים של הנסוי, ואם "האדם הסביר" היה משתתף באותו נסוי.

על פי התורה, מצוה להשתתף ולסייע לנסוי רפואי. פוסק הרב אויערבאך: "אפשר דגם מלחמה נגד מחלות האורבות לחיי האדם הוי נמי כעין מלחמת מצוה, ואם היינו זוכים שהכל יעשה על פי דעת תורה אפשר שהבית דין היה רואה בצורך של נסיון תרופות כמלחמת מצוה של הצלת נפשות. ולכן בזמנינו אף שלא נעשה על ידי דעת תורה, מכל מקום, כיון שנעשה על כל פנים על ידי מומחים גדולים ובהירות רבה מסתבר שאין איסור להתנדב לכך".⁴

מצוה להשתתף בנסוי רק במקרה שהחוקרים מקפידים על עקרונות עריכת הנסויים.⁵ פוסק הרב וולדינברג: "ומכאן מוסר השכל ואזהרה לרופאים חוקרי המחלות שעליהם להשמר מכל משמר שהחולה לא יהפך אצלם חלילה לשפן נסיונות...".⁶ הרב רבינוביץ כותב: "... שחייב מדען הניגש למחקרו לשקול בפלס מה הן התוצאות האפשריות של מחקרו ומה יהיו השלכותיו ביחס ליחידים וביחס לחברה בכללה, וחייב הוא לקחת בחשבון התועלת האפשרית שתצא ממחקרו ולשקול אותה נגד האפשרות שיצא ממנו נזק לבני אדם ולנכסיהם ושישתמשו בו למטרות שליליות".⁷

אסור לכפות אף אחד להשתתף בנסוי⁸ ואין לשתף אף אחד בנסוי בלא ידיעתו.⁹

הפרנסים מצווים לעודד ניסויים ומוזהרים שלא למנוע באופן שרירותי מחקר רפואי.¹⁰

*

העקרונות שלפנינו אינם נזכרים באמנות ובחוקות, זולת הקביעה באמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות: "לא יועמד אדם בלא הסכמתו החופשית, בפני ניסוי רפואי או מדעי".¹¹ במדינות אחדות נזכר עקרון זה בחוקתן.¹²

⁴ שו"ת מנחת שלמה ב מכון אוצרות שלמה ירושלים תשנ"ט פב יב. הרש"ז אויערבאך אמנם לא מורה שמצוה להשתתף בנסוי, אך מאחר ואין איסור בדבר ממילא מצוה לתרום לכלל, ראה סעיף ר. וראה נשמת אברהם יו"ד שמת ס"ק ג ג 4; שם או"ח שכט ס"ק ו; שם חלק ד יו"ד קנה ס"ק ב. וראה נשמת אברהם יו"ד קנה ס"ק ד: "מותר לאדם להסכים לעבור צער קטן כגון שיקחו ממנו דם, ובכגון דא יש לו בעלות על גופו".
ראה סעיף פא.

⁵ שו"ת ציץ אליעזר יא מב. וראה נשמת אברהם ד יו"ד קנה אות ב: "... לגבי נסיונות רפואיים בבני אדם, שאם המחלה מסוכנת אז אפילו אם לתרופת הניסוי תופעות לוואי קשות, עד כדי מות, מותר להשתמש בה... ולפני ביצוע של מחקר כזה יתייעץ עם מורה הלכה".

⁶ הרב ג. א. רבינוביץ, "אחריות המדען לתוצאות מחקרו", הלכה ורפואה ד עמ' רלא.
⁷ ראה אנציקלופדיה הלכתית רפואית ד ערך נסויים רפואיים בבני אדם עמ' 488. וראה שו"ת ציץ אליעזר יג קא. לשיטת הרש"ז אויערבאך נראה לומר, שבמקרה שבית דין מחליט שיש צורך חיוני בנסוי כל שהוא, יש לו סמכות לכפות אזרחים להשתתף בו, שהרי אם כופים לצאת למלחמת רשות, ק"ו בנדון דידן.

⁸ ראה שו"ת תשובות והנהגות א תתצה.

⁹ ראה סעיף רכג.

¹⁰ כתבי אמנה 1040 סעיף 7, וראה ההה"מ סעיף 865.

¹¹ ראה ICL חוקת פולין 39; חוקת הונגריה 54 (2); חוקת רוסיה 21 (2).

רפב. בטיחות

על כל אחד ואחד מוטלות שתי חובות עיקריות

הסרת מכשולים פוסק הרמב"ם: "מצות עשה לאדם אדם מעקה לגגו... וכן כל מכשול שיש בו סכנת נפשות מצות עשה להסירו ולהשמר ממנו ולהזהר בדבר יפה יפה...".¹ פוסק כנסת הגדולה: "אין לך מצוה מהסיר... נזקים מדרך הרבים".²

זהירות פוסק הרמב"ם: "... הרבה דברים אסרו חכמים מפני שיש בהם סכנת נפשות וכל העובר עליהן ואמר הריני מסכן בעצמי ומה לאחרים עלי בכך או איני מקפיד על כך מכים אותו מכת מרדות".³ כתב המסילת ישרים: "... ומי שירצה שלא ינהג עצמו בדרך החכמה ויפקיר עצמו לסכנות, הנה אין זה בטחון אלא הוללות".⁴

על הציבור מוטלות שלש חובות בעניני בטיחות

- מצוה מן התורה ליחד ערי מקלט ולודא שהדרכים אליהן מתוקנות.⁵
- פוסק הרשב"א: "התירו צרכי רבים במועד במלאכת אומן... בדברים הצריכים לגוף... בהסרת הקוצים מן הדרכים, ותיקון הרחובות, שבכל אלה, יש בהן צורך רבים, לחיותם ולשמור מן הנזקין".⁶
- חכמים תקנו: "כופין ללויה כדרך שכופין לצדקה ובית דין היו מתקנין שלוחין ללוות אדם העובר ממקום למקום ואם נתעצלו בדבר זה מעלה עליהם כאילו שפכו דמים".⁷

על בית הדין לאכוף את ביצוע כל ההוראות הקשורות בשמירה על בטיחות.⁸ פוסק הרמב"ם: "הכותל והאילן... אם היו רעועים... בית דין קובעין לו זמן לקוץ את האילן ולסתור את הכותל...".⁹ פוסק רבי אליהו מזרחי: "כי היכי דבית דין חייבם להפרישו מאיסורא הכי נמי מסכנתא".¹⁰ כתב פאת השלחן: "וואי איישר חילי מן א-לי הייתי כופה לכל בעלי הבתים והשוכרים שיעשו מעקות לגגיהם".¹¹

¹ רמב"ם רוצח ושמירת נפש א – ה. וראה שו"ע יו"ד קטז ה בהגה.

² שיירי כנסת הגדולה שו"ע יו"ד רכח הגהות ב"י ס"ק קכח. וראה שו"ע או"ח שלד כז ושש"כ מא כב.

³ רמב"ם רוצח ושמירת נפש א – ה. וראה שו"ע יו"ד קטז ה בהגה. וראה חשוקי חמד שבת עמ' תצב – תצג,

שמתאגרפים עוברים על "ונשמרתם". וראה א"ת ערך חובל.

⁴ מסילת ישרים ט.

⁵ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ח ו.

⁶ שו"ת הרשב"א ד שכו. לא מצאנו תקנה בלשון זו אך מכיון שמותר לעשות זאת אפילו בחוה"מ כמבואר בשו"ע או"ח תקמד א, ממילא מובן שעל הציבור להקפיד על כך. וראה רש"י בכת"י בבלי מועד קטן ה א ד"ה

והיה עליך; וראה כס"מ על רמב"ם רוצח ושמירת נפש ח ו; שו"ת אגרות משה יו"ד ד נו ב.

⁷ רמב"ם אבל יד ג. וראה שו"ע או"ח תקמד מ"ב ס"ק ג.

⁸ ראה רמב"ם רוצח ושמירת הנפש ח ו. וראה ריש סעיף רנג.

⁹ רמב"ם נזקי ממון יג יט.

¹⁰ שו"ת רבי אליהו מזרחי כב.

¹¹ פאת השלחן ב בית ישראל אות כז.

על הפרנסים למלא אחר כל ההוראות הנוגעות לשמירה על הבטיחות¹² ולודא שהציבור שומר על כללי בטיחות. כותב הרלב"ג: "ראוי לְשַׁלֵּם כשיראה פְּשִׁטוֹ האנשים אל מה שהוא נכון שיזקן בו שישתדל להסירם מזה לפי מה שאפשר לו".¹³

כדי לשמור על הבטיחות יש לנקוט בצעדים הבאים

- פרסום מידע** זו מדת חכמים. הגמרא מזהירה מפני סכנות שונות.¹⁴
- כותב הצמח צדק הקדמון: "נוהגים בכל תפוצות ישראל להזהר בשעת התקופה מפני הסכנה מן המים ומכריזים בבתי כנסיות אותו שעה שהתקופה נופלת".¹⁵
- הדרכה וחינוך** הפרי מגדים פוסק לגבי כבוי דליקה בשבת במקומו ובזמנו: "מצוה לדרוש דמותר לכבות..."¹⁶
- קבלת תקנות** פוסק הרמב"ם: "אסרו חכמים לגדל... את הכלב אלא אם כן היה קשור בשלשלת... מפני שהזיקן מרובה ומצוי".¹⁷
- בקנדיאה הוחלט: "שלא יהא עוד קטן וגדול... רשאי לנהוג המנהג הרע... להשליך שקופיטא או רוקיטא בשום בית הכנסת... לא בליל הפורים ולא ביומו".¹⁸ בוירונו נתקבלה תקנה שלא לפרוק עגלות בסמוך לבית הכנסת מחשש שבית הכנסת יתמוטט על יושביו.¹⁹
- ביטול תקנות מסוכנות** כותב הכלי חמדה: "דהיכא דעל ידי תקנת חכמים יהיו מוכרחין ישראל ליהרג... בודאי חייבין לעקור תקנתם דאלי"כ הו"ל כאילו הם הורגים את ישראל ח"ו".²⁰
- סילוק מפגעים** פוסק החתם סופר: "...כל סכנתא הוא איסור דאורייתא מקרא ושמרתם מאד לנפשותיכם... ומוטל על החכמים להשגיח על זה מקרא ויהיו עליך דמים".²¹ פוסק בצל החכמה: "מזיק המהווה סכנה לבני אדם לזמן ממושך חייבה תורה להסירו או לבטל היוזקו..."²²
- בפוזנא החליטו: "מאחר שרע"ה ראינו בבית... שהוא מיסוד הנופל... ויש לחוש ח"ו שכשול עוזר ונפל עוזר וכן יהרסו הרחובות ח"ו, עכ"פ על הקהל יצ"ו להתמנות ג' אנשים חכמים וידועים לדון הבית על צד היותר טוב..."²³

¹² ראה ספר החינוך תקכ: "מצוה להכין שש ערי מקלט... והיא מן המצוות המוטלות על המלך ועל הצבור כולן".

¹³ רלב"ג שמואל א אחרי פרק יב התועלת השניה.

¹⁴ ראה בבלי ברכות מ א; בבלי פסחים קיא א; בבלי יומא כא א; בבלי נדה יז א.

¹⁵ שו"ת צמח צדק הקדמון יד.

¹⁶ פמ"ג שו"ע או"ח שלד א"א לב.

¹⁷ רמב"ם נזקי ממון ו ט.

¹⁸ תקנות קנדיאה קא משנת ה'ש"ה. וראה מועד לכל חי למהר"ח פאלאגי, פתיחת הספר עמ' ז – ח. ראה תפארת ישראל על כתובות סוף פרק ז בועז אות א: "כל מיילי דמזיק לאדם אינו רשאי לגרום לעצמו".

¹⁹ ראה פנקס קהל וירונו ג רצו, החלטה משנת שעי"ח לפ"ק; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' פח החלטה משנת תכ"ח לפ"ק.

²⁰ כלי חמדה פרשת בא א א. על יחס מורי הוראה לסכנה בטיחותית ראה, לדוגמא, שו"ת תשורת ש"י א כז.

²¹ חידושי חתם סופר עבודה זרה ל א ד"ה משום גילוי.

²² שו"ת בצל החכמה ד קיח.

²³ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' פח החלטה משנת תכ"ח לפ"ק.

ציוד לשעת חירום בפאדוואה החליטו: " ... שינתן למ"כ הפרנסים יצ"ו כח ורשות להוציא ממועות הקק"י לקנות כלים המצטרכים לכבות האש והדלקה בעת הצורך ח"ו.."²⁴

פיקוח אומרת הגמרא: "רב הונא... דכל יומא דעיבא הוּוּ מפקין ליה בגוהרקא דדהבא, וסייר לה לכולה מתא, וכל אשיתא דהוות רעיעתא - הוה סתר לה."²⁵

בפוזנא תקנו: " ... שהוועכטירס ישגיו בשמירתם כל הלילה תמיד... יסבבו בכל הרחובות סביב הן להשגיח מחמת שריפה חלילה או שאר ממשלות...²⁶ בוירונו החליטו: " ... שלתועלת גדול מהק"ק כדי להרחיק נזקי האש ח"ו יובחר מתוך הקק"י... שני אנשים שיחוייבו להשגיח וללכת מבית לבית מבתי הגיטו ולראות הקימיני והפורנילי וכל שאר מקומות ששימים שם אש, ולהסיר משם כל גרם נזק ח"ו."²⁷ בזאלקווא הוחלט: "הקהל יצ"ו מחוייבים להעמיד שומר בכל ליל שבת ולשמור בית הכנסת מדליקה ח"ו."²⁸

ענישה פוסק הרמב"ם: "מי שיש ברשותו דבר המזיק כגון כלב רע או סולם רעוע מנדין אותו עד שיסיר היוקו."²⁹ פוסק המחבר: "מוצאים המילה... כדי שלא יבא לידי סכנה. וכל מוהל שאינו מוצץ, מעבירין אותו."³⁰

מודעות לבטיחות³¹ זו מדת התורה. כותב המשך חכמה: "וזה הטעם שנאסר חיה ועוף להקרבה, כדי שלא ימסור אדם נפשו לצוד ציד להביא."³²

זו מדת חכמים. פוסק השו"ע: "במקום היזקא דרבים לא גזור רבנן שבות."³³ פוסק הרמב"ם: "אין מדליקין... בנפט לבן ואפילו בחול מפני שהוא עף ויבא לידי סכנה."³⁴ פוסק הרמב"ם: "ויש שם דברים אחרים שהיו בית דין מעברין בשבילן מפני הצורך ואלו הן... ומפני הגשרים שנהרסו ונמצאו הנהרות מפסידים ומונעים את העם ומסתכנים בעצמן ומתים."³⁵ פוסק הרמב"ם

²⁴ פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב החלטה רצה משנת שע"ה לפ"ק. וראה פנקס קהל וירונו החלטה תקיא משנת השפ"ד.

²⁵ בבלי תענית כ.ב. וראה סעיף רנח הערה 30, שרב הונא היה ריש גלותא.

²⁶ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תתקסז החלטה משנת תע"ג לפ"ק, וראה שם ב' לג החלטה משנת תע"ט. הוועכטערס הם השומרים.

²⁷ פנקס קהל וירונו ג שפ, החלטה משנת שפ"ה לפ"ק.

²⁸ ספר יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648) עמ' 514. וראה מג"א שו"ע או"ח תרי ד, שנהגו לשכור נכרי לשמור על הנרות שבבית הכנסת בערב יום הכפורים.

²⁹ רמב"ם תלמוד תורה ו יד. וראה חזקוני בראשית לב לג: " ... בדין הוא לקנסו ולענוש בני ישראל מאכילת גיד הנשה שהניחו אביהם הולך יחידי... והם לא עשו לו לויח...".

³⁰ שו"ע יו"ד רסד ג.

³¹ ראה שו"ת הריב"ש קעח.

³² משך חכמה בראשית ה.כ. הערת הרב נבנצל: "וכי קשה יותר להקריב תרנגול או אפרוח מאשר תור או בן יונה?" וראה חידושי חתם סופר עבודה זרה ל א ד"ה משום גילוי: "...דבאיסורא הקדוש ברוך הוא ויתר שאפי' אירע שנזדמן לו דבר איסור מ"מ רחמנא שרי' בס"ס ושוב אין אחריותו עלינו משא"כ בסכנתא א"א להשיב נפש". וראה הליכות שלמה מועדים א פסח פרק תשיעי ארחות הלכה 318: "... דכיון שהם תקנוהו בתורת חיוב על כל אדם... הנהיגו בזה זהירות יתירה".

³³ ראה שו"ע או"ח שח יח. וראה רמב"ם יום טוב ח ה. וראה א"ת ערך חול המועד, אם חוה"מ הוא מדרבנן.

³⁴ רמב"ם שבת ה ט. וראה רמב"ם תפילה ונשיאת כפים ט יא ושם מתנות עניים ב טו. וראה שו"ע או"ח תרלט א ובאחרונים שם. על דברי הרמב"ם נפט לבן מעיר הרב נבנצל: "בנוזין!"

³⁵ רמב"ם קידוש החדש ד ה.

בהלכות יום הכפורים: "מותר לכל אדם לנעול את הסנדל מחמת עקרב וכיוצא בה כדי שלא תשכנו".³⁶ פוסק הרמ"א בהלכות כבוד רבו ותלמיד חכם: "ובמקום סכנה אין צריך לכבד כללי".³⁷

על מורי הוראה להיות מודעים לחובת ההתנהלות על פי כללי הבטיחות. פוסק השו"ע: "אסור לגדל כלב רע", ומוסיף הרמ"א: "וי"א דהשתא שאנו שרויין בין העכו"ם ואומות בכל ענין שרי, ופוק חזי מה עמא דבר".³⁸ פוסק מהר"ח פאלאגי: "... יש לבטל המנהג כשיש לחוש לסכנה כמ"ש ביומא... וכיון שראו בית דין שבאין לידי סכנה התקינו שלא יהיו תורמין את המזבח וכו' יעיישו".³⁹

גם כיום תקפות כל המצוות המוטלות על היחיד הנוגעות לבטיחות,⁴⁰ אולם פוסקים אחדים סוברים, שלמרות שתנאים ואמוראים ראו בדברים מסוימים מקור סכנה, אין כיום חובה להשמר מפניהם.⁴¹

גם כיום חובה על בתי הדין והפרנסים לדאוג לבטיחות הציבור. פוסק תרומת הדשן: "... וכי היכי דבית דין חייבין להפרישו מאיסורא הכא נמי מסכנתא".⁴² פוסק הרב ואזנר: "... ושכל בית דין בעירו עם מנהיגי הציבור חייבים לעשות למנוע נזקין מהתושבים".⁴³ פוסק הרב זילברשטיין: "תחילת עיסוקו של הדיין חייבת להיות בסילוק הנזיקין מהעיר".⁴⁴

הרב קניבסקי מורה: "ודאי יש מקום לבית דין לקנוס את זה שרץ לכביש...".⁴⁵ הרב גולדברג פוסק, שמי שנוסע במהירות מופרזת נדון כמי שרץ ברשות הרבים שלא ברשות.⁴⁶ בישיבת קול

³⁶ רמב"ם שביתת עשור ג ח.

³⁷ שו"ע יו"ד רמב יז. וראה שו"ע או"ח תרכד ה בהגה: "יש מחמירים לעשות שני ימים יום כפורים... ואין לנהוג בחומרא זו משום דיש לחוש שיבא לידי סכנה".

³⁸ שו"ע י"ט ג בהגה.

³⁹ משא חיים מערכת מנהגים קנה. ראה בבלי יומא כב א בנוגע לתרומת המזבח ובבלי סוכה מב ב בנוגע לנטילת לולב בשבת בבית המקדש.

⁴⁰ בהצעת חוקה של ד"ר כהן נושא הבטיחות אינו נזכר כלל.

⁴¹ ראה שו"ת תורה לשמה רטז: "דבדורות ההם הווי שכיחי מזיקין טפי ויש הפרש אלף פעמים על זמן זה ובימיהם היו חוששין כמה חששות בעבור המזיקין ועתה אין חוששים כללי". ראה שלחן ערוך או"ח קפא י וכן מ"ב ס"ק א בענין מים אחרונים. הערת הרב נבנצל: "התפרסם בעתון שגלו יסוד מסמא במלח"; יש"ש יבמות ח ד בענין מילה ביומא דעיבא; ערוך השלחן יו"ד שלט ט בענין שפיכת מים שאובים בשכונת המת; ערוך השלחן יו"ד קטז יז בענין זוגות ומתן אוכלים ומשקים תחת המטה. בענין זה ראה גם שו"ת יביע אומר א יו"ד י; שערים המצויינים בהלכה סימן ב ס"ק ד בענין רוח רעה ועוד.

⁴² תרומת הדשן ריא.

⁴³ שו"ת שבט הלוי חלק י סימן רצא. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תתסט, שעל רופא לזווח לרשויות, על נהג שראיתו אינה תקינה. וראה חשוקי חמד על סוכה עמי שפא - שפג, עד כמה יש לדאוג למנוע סכנה.

⁴⁴ חשוקי חמד בבא קמא עמי לא.

⁴⁵ חשוקי חמד על כתובות על עמוד רלג. וראה עלינו לשבח דברים א עמי רצ.

⁴⁶ ראה הרב זלמן נחמיה גולדברג, "תגובה למאמרים ביצהר" ז" צהר ט עמ' 151 - 152. הערת הרב נבנצל: "למה לא כדן רודף?" וראה חשוקי חמד פסחים עמי תיז, שאם תינזק שנהרג משום שאמו לא חגרה אותו בחגורת בטיחות היא צריכה כפרה. וראה עלינו לשבח דברים א עמי קמג: "מי שמחנה רכבו על המדרכה, יתכן שעובר ביארור". וראה עלינו לשבח במדבר תשובה נז.

תורה בירושלים החליטו שיש להדליק נרות רק בחדר האוכל, וזאת משום חשש שריפה.⁴⁷ הרב שלמה מן ההר פוסק: "יש להלחם על חינוך נפרד במקום, אבל לא לשלוח לירושלים. כידוע, חז"ל אמרו שאסור לשלוח ילדים לבית ספר שבעיר אחרת מפני הסכנה".⁴⁸

המצוות הנוגעות לבטיחות המוטלות על הציבור אינן תקפות. אין מצוה לתקן את הדרכים לערי מקלט.⁴⁹ על תקנת חכמים ללוות אורחים פוסק השבות יעקב: "... כיון דעיקר הלוייה הוא להראות את הדרך אשר ילך בה... ועכשיו כל הדרכים מיושבים ומצוינים לכיון הדרך די בלוויה בעיר ד' אמות".⁵⁰

בימות המשיח עולם כמנהגו נוהג וממילא יעסקו גם בעניני בטיחות. הרמב"ם פוסק שהמלך המשיח יפריש עוד ערי מקלט.⁵¹ ממילא מובן שהוא גם יטפח את הדרכים לשם.

*

המדינות המפותחות מקפידות על סביבת חיים בטוחה,⁵² ונוקטות בצעדים מגוונים לקידומה ולהגברת מודעות הציבור ועירוניותו. ההתפתחות המדעית והטכנולוגית הגדולה והמהירה מחייבת זהירות יתר, מכיון שיש בה גורמי סיכון נוספים רבים שלא היו בעבר.⁵³ במדינות רבות קיימות רשויות מיוחדות המופקדות על תחומים מסוימים כגון בטיחות בעבודה, בטיחות בשימוש בחמרים מסוכנים, בטיחות בדרכים וכו', וכן קיימים גופים הפועלים בתחומי חילוץ והצלה כגון מכבי אש.

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות קובעת: "הצעדים שיינקטו בידי מדינות... למען השג את מימושה המלא של הזכות האמורה יכללו אותם צעדים הנחוצים כדי להבטיח... שיפור בכל הבטי הגהות הסביבתית והתעשייתית".⁵⁴

במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית המחייבת לשמור על הבטיחות בעבודה.⁵⁵ בכמה מדינות קובעת החוקה כי על הרשויות לפקח על בטיחות מוצרים שונים.⁵⁶ באחרות קיימת הוראה חוקתית לפיה למדינה סמכות לקבוע מדיניות חינוכית לבטיחות בדרכים.⁵⁷

⁴⁷ ראה הליכות שלמה ב מועדים פרק יד ארחות הלכה 29.

⁴⁸ תורת אמת עמ' 212.

⁴⁹ ראה סעיף רנב.

⁵⁰ עיון יעקב על עין יעקב סוטה מו ב ד"ה כל המלוה. וראה אהבת חסד ג ב בהגה; שו"ת תשובות והנהגות א תקעט.

⁵¹ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ח ד. וראה שם משמואל שופטים שנת תרע"ו ד"ה ואם ירחיב: "ובליקוטי התורה מהאר"ל ז"ל הקשה שאחר שיבוא משיח ראוי שלא יהיו רוצחים". הערת הרב בנצל: "אולי ערי מקלט בימות המשיח תשמשנה רק גר תושב?" וראה סעיף נב. וראה סעיף קעה הערה 75.

⁵² ראה EB (2008) safety.

⁵³ ראה EB (2008) safety.

⁵⁴ כתבי אמנה 1037 12. וראה ההח"מ 885. גהות פירושה היגיינה.

⁵⁵ ראה לדוגמא ICL חוקת הונגריה 70D (2); שם חוקת פאראגוואי 99.

⁵⁶ ראה ICL חוקת ספרד 51 (1) וחוקת פורטוגל 60 (1).

⁵⁷ ראה ICL חוקת ברזיל 23 (0) XII.

פרק נו. הסביבה

רפג. נוי

כותב הרש"ר הירש: "רבות הן צורות הנוי, המתגלות ביצורי אדמתנו; ועד כמה שידעיתנו מגעת, - הרי האדם הוא היצור היחיד המסוגל ליהנות מן היופי; ומכאן הוכחה לחשיבות חוש היופי- ליעודו המוסרי של האדם. אכן, צורות הנוי המצויות בבריאה וחוש האדם להינות בהן - מונעים את האדם מהדרדר לדרגת הבהמה. השמחה ביפי הטבע ובנוי הצמחים תביאנו לשמוח גם ביופי מוסרי. חברה שאיננה חסה על היפה, - גם האדם יגדל בה פרא".¹ כותב הראי"ה קוק: "רגשי היופי הם טובים ומרהיבים את הנפש... הם מפתחים כחות השכל ומגדילים גם כן את כוחות הנפש הטובים".² כותב החזו"א: "וענין מחניך קדוש וחובת הנקיות, הנם אמנם רעים, אך מתחלקים כל אחד בחדריו כפי גדרי חז"ל... ופורש כנפיו גם על ענין היופי שהוכר לכבוד, גם לפני אדון כל הארץ".³

טיפוח הנוי של כל אחד ואחד

מצוות פוסק הרמב"ם: "כל דבר שהוא לשם הא-ל הטוב שיהיה מן הנאה והטוב...".⁴ פוסק הדרכי משה: "... יש לאדם להדר אחר תפילין נאים, שנאמר 'זה אלי ואנוהו' דהיינו שכתבם לבלר אומן בכתב נאה ודיו נאה וקולמוס נאה וקלפים נאים".⁵

ביגוד מבאר רש"י: "אם קיימת מצות שלוח הקן סופך לבנות בית חדש ותקיים מצות מעקה, שמצוה גוררת מצוה, ותגיע לכרם ושדה ולבגדים נאים. לכך נסמכו פרשיות הללו".⁶ פוסק הרמב"ם: "מלבוש תלמיד חכם מלבוש נאה ונקי...".⁷

דיוור אומרת הגמרא: "שלשה מרחיבין דעתו של אדם אלו הן דירה נאה ואשה נאה וכלים נאים".⁸

טיפוח הנוי של הציבור

בית המקדש כותב רש"י: "... לשכת הגזית... בנוי לנו להיות הכל מסתכלין בו ללמוד צורתיו ונוי מלאכת תבניתו".⁹

פוסק הרמב"ם: "ומצוה מן המובחר לחזק את הבנין ולהגביהו כפי כח הציבור שנאמר: 'ולרומם את בית אלקינו', ומפארים אותו ומייפין כפי כחן אם יכולים לטוח אותו בזהב ולהגדיל

¹ הרש"ר הירש בראשית ב ט. וראה הרש"ר הירש בראשית ו י.

² עין איה ברכות ב פרק ששי מה. וראה שמונה קבצים ב יט; פנקסי הראי"ה ב, פנקס מתקופת בויסק כא. וראה סעיף רכה.

³ קובץ אגרות א טז.

⁴ רמב"ם איסורי מזבח ז יא.

⁵ דרכי משה טור אורח חיים לו ס"ק א. וראה שו"ע או"ח לב ד בהגה; א"ת ערך הדור מצוה.

⁶ רש"י דברים כב ח ד"ה כי תבנה בית חדש.

⁷ רמב"ם דעות ה ט.

⁸ ראה בבלי ברכות נו ב. וראה סעיפים קנו קס.

⁹ רש"י שיר השירים ד ד.

במעשיו הרי זה מצוה"¹⁰. ממשיך הרמב"ם ופוסק בהלכות בית הבחירה: "... ופעם אחת בשנה מפסח לפסח מלבנין את ההיכל"¹¹. פוסק הרמב"ם בהלכות כלי המקדש: "בגדי כהונה מצוותן שיהיו חדשים נאים ומשולשים כדרך בגדי הגדולים שנאמר 'לכבוד ולתפארת'..."¹².

בית כנסת פוסק הרמב"ם: "אם בנה בית תפילה, יהיה נאה מבית ישיבתו"¹³. כותב בנו רבינו אברהם: "יש לדעת גם כן שחובה לייפות הבנין, לצפות את הקירות, לגלף את התקרות והדלות, להדרם ולצפות את הקרקע בשיש או במרצפות, בצורה היפה עד כמה שאפשר וככל שהיכולת מאפשרות, עד כי לו אפשר היה שהקירות והתקנות יהיו מצופים בזהב ובכסף, בדומה למה שהיה בבית המקדש, יש לעשות זאת"¹⁴. כותב הרב ווינברג: "לאנשים בינונים מסייע הרגש האסטטני לרגש הדתי שיתחמם ויתלהב. הצורה האסטטית במנהגי בית הכנסת והקישוט וההידור בתשמישי קדושה ותשמישי מצוה עשויים למשוך את הלב ולחבב עליו את הדת"¹⁵.

בית מדרש כותב האפודי: "... ושיהיו מקומות העיון, רצוני בתי המדרש, יפי הבנין ונאים, לפי שזה עם שיוסיף באהבת העיון והחפץ בו – הנה הוא ממה שיטיב הזכרון גם כן, לפי שההבטה והעיון בצורות הנאות והפתוחים והצירים היפים ממה שירחיב את הנפש ויזוז אותה ויחזק כוחותיה"¹⁶.

מבני ציבור אומר הילקוט: "אין דרך המלך לשכון בעמק אלא במקום גבוה מעולה ויפה"¹⁷. כותב רס"ג: "ובישוב ובבנינים מתפארים המלכים והשרים, כמו שאמר: 'עם מלכים ויועצי ארץ הבונים חרבות למוי'..."¹⁸.

בעת חנוכת בית ספר חדש אומר הראי"ה קוק: "ראו הבניה והגזרה, הפאר הטהר והנקיון, המעידים על טוב טעמים של בניהם. וכמה יקר לנו טוב טעם ורחן תפארת זה המפעם בלב אנשי קדש, צדיקים ותמימים..."¹⁹.

תכנון העיר כותב החינוך: "... כי תורה צותה שיתנו שאר השבטים ערים ידועים לשבת לוי... וצותה גם כן להיות באותן ערים אלף אמה מגרש, כלומר מקום פנוי לרווחה ונוי לעיר, ואלפים אמה חוצה לה לצורך שדות וכרמים, וגם זה מנויי העיר... לפי שערי הלויים היו נכונים

¹⁰ רמב"ם בית הבחירה א יא. וראה משנה שקלים ו א, שהיו משתחיים בבית המקדש כנגד שלושה עשר שערים, וראה תוי"ט שם על משנה ג: "שהיו משתחיים ומודים על נוי הבנין". וראה רש"י על מלכים א ו ו; רש"י על יחזקאל מט; רש"י דברי הימים ב ד ג; א"ת ערך הדור מצוה.

¹¹ רמב"ם בית הבחירה ד יג. וראה מו"נ ג מה: "והמכוון שתהיה לבית גדולה ותפארת אצל הכל".

¹² רמב"ם כלי המקדש ח ד. וראה שם הלכה ג שכהן גדול לבש במשך יום הכפורים בגדים ששונים שלשים מנה. וראה תפארת ישראל על משנה סוכה ה יכין ס"ק ט: "פרחי כהונה' לומר שבחרו אותן יפים כפרחים..."

¹³ רמב"ם איסורי מזבח ז יא.

¹⁴ ספר המספיק לעובדי השם, מהדורת נסים דנה פרק כה. וראה שו"ת שאילת יעבץ א עו: "דכבוד בית הכנסת לפאר בית אלקיננו להגדילו ולהאדירו". על קישוט בית כנסת בבגדים נאים ובשתיחים ראה שו"ע או"ח תרי ד; שו"ת מהר"י ט ב או"ח ג; שו"ת גינת ורדים יו"ד ג ב.

¹⁵ שו"ת שרידי אש ד עמ' שסט. וראה אורח נאמן ג על סימן נ ס"ק ו: "ונראה דגם ליפות הבנין בפנים ובחוץ הוי בכלל לרומם בית אלוקינו". וראה אגרות הראיה ג: "... לראות איך לפאר ולהדר את כל הבתים המקודשים לתורה ועבודה..."

¹⁶ מקורות לתולדות החינוך בישראל א עמ' 97 מתוך הקדמת ספר מעשה אפוד. ויזוז = ויזרז?

¹⁷ ילקוט שמעוני על תורה וירא רמז. תיאור מפורט של ארמון המלך שלמה ראה מלכים א ז א – יב.

¹⁸ ספר האמונות והדעות י השער השביעי.

¹⁹ מאמרי הראיה א עמ' 233.

לצרכי כל שאר השבטים, כי הוא השבט הנבחר לעבודת השם, וכל עסקם היה בחכמה... ומתוך כך שהחכמה בתוכם היה עסק כל ישראל תמיד עמהם... ולכן היה בדין להיות אותן הערים אשר יד הכל שוה בהן ולב הכל עליהן, בתכלית היופי והחמדה, ושבח כל עם ישראל בכך".²⁰

חכמים תקנו שיש להשאיר מגרשים ושדות בכל ערי ישראל.²¹

הרשב"א פוסק: "וכל שהוא משום נוי אין בני העיר יכולין למחול".²²

טיפוח הסביבה אומר החכם מכל אדם: "מאור עינים ישמח לב...", ומבאר רש"י: "דבר שהוא תאוה למראית עינים משמח הלב ומצמצם תוגת הלב כגון גן ירק ונהרות המושכים".²³

בית דין אינו כופה יחידים לטפח את הנוי אולם הוא כופה את הציבור להשאיר לערים מגרש ושדה. הפוגע בנוי של הזולת או של הציבור יענש לפי הענין.

על הפרנסים לטפח את הנוי,²⁴ כל עוד אין בכך משום דוחקא דציבורא²⁵ וכל עוד אין בכך כדי לפגוע בדברים יותר חיוניים.²⁶

ראוי לפרנסים להחדיר בקרב הציבור את ההכרה בדבר חשיבות הנוי. זו מדת התורה. כותב המשך חכמה: "הרבה להם במצוות, לחזק להם ההרגשות כמו האהבה - אהבת רעים, חיי המשפחה, אהבת האומה... יופי - פרי עץ הדר...".²⁷ זו מדת חכמים. פוסק השו"ע: "הרואה אילנות טובות ובריות נאות, אפילו עובד כוכבים או בהמה אומר: '... שככה לו בעולמו'".²⁸

הפרנסים המטפחים את הנוי הולכים בדרך הבורא. פסוק מפורש בתהלים: "... ה' אלקי גדלת מאד הוד והדר לבשת".²⁹ זו מדת דרך ארץ. אומרים חז"ל: "מעשה היריעות תכלת וארגמן... יריעות אחרות היו למעלה מהן עשויות מנוצה של עזים... נמצא שם שני אמות יתירות הן היו עודפות על היריעות של תכלת מן המזרח ועד המערב שנאמר 'יהיה סרוח' מכאן אתה למד דרך ארץ שיהא אדם חס על היפה".³⁰

²⁰ ספר החינוך שמב. וראה רש"י במדבר לה ב; רמב"ם שמיטה ויובל יג ד. על האפשרות להרחיב את גבולות העיר ראה מרגליות הים סנהדרין ב א אות לג.

²¹ ראה רמב"ם שמיטה ויובל יג ה. וראה מני"ח שמב על ההבדל בין המצוה בערי ישראל ובין המצוה בערי הלויים. וראה רמב"ם שכנים י א, שאין איסור להשחית אילן מאכל לצורך פינוי מגרש מסביב לעיר.

²² חידושי הרשב"א בבא בתרא כד ב ד"ה הא דאמר.

²³ רש"י על משלי טו ל. וראה פירוש הרש"י הירש בראשית כח י, המבאר את המשנה: "המהלך בדרך והאומר מה נאה אילן זה וגו'".

²⁴ קדמוניות היהודים ספר שמיני 187 כותב על שלמה המלך: "ובהיותו דואג מתוך דאגה אלקית וחבה לכל דבר ואוהב מאד את היפה, לא הזניח גם את הדרכים, אלא ריצף באבנים שחורות את כל השבילים המוליכים ירושלימה".

²⁵ ראה שו"ת הרשב"א ג תמג. וראה שאילתות דרב אחאי גאון עם פירוש העמק שאלה, שאילתא קמב העמק שאלה אות ה: "לא מצינו שיהיו הציבור שוכרים שתלא, שהרי אין הכל צריכים לזה".

²⁶ ראה ירושלמי פאה ח ח: "כמה ממון שיקעו אבותי כאן..."; תוס' בבלי תענית ז א ד"ה אי הווי סנו.

²⁷ משך חכמה שמות יב כא.

²⁸ שו"ע או"ח רכה י.

²⁹ תהלים קד א.

³⁰ ילקוט שמעוני על התורה תכב. וראה רש"י שמות כו יג.

גם כיום תקפות ההוראות הנוגעות לטיפול הנוי.³¹ כותב הפסקי תשובות: "צריך להקפיד עד כמה שאפשר שיהיו בתי כנסיות ומדרשות נאים יותר מכל הבתים שבשכונה".³²

על מגרשים ושדות מסביב לערים כותב המשנת יוסף: "בימי קדם שדרכם הי' לקבוע מראש שטח העיר, ואחר כך התחילו לבנות רק אז הי' שייך חיוב עשיית מגרש. אבל בימינו שבכל עיר בונים ובונים, ומתפשטים בלי גבול, ואין שום קביעת שטח העיר שעד כאן תחומה ותו לא, ממילא לא שייך עדיין חיוב מגרש שהרי כל הזמן העיר עדיין באמצע בנינה".³³ אכן גם בישובים של חרדים לא מקפידים שלא לטעת אילנות בתוך אלף אמה שמחוץ לישוב.³⁴

לנוי משקל בפסיקה ובהוראה. פוסק הרב ישראלי: "מניעת נוי ותפארת הוא נחשב בגדר מזיק לגבי רבים, בערי ישראל שבארץ ישראל".³⁵ פוסק הרב כהן בהלכות שכנים: "ואם רוצה לבנות מעל הרכוש המשותף... אז אם בונה זאת בצורה שמכערת את הבנין... אפילו אם כיעור הבנין לא מוריד את ערך הדירות... נראה לחדש לכאורה דהשכנים יכולים לעכב עליו...".³⁶

בימות המשיח יושם דגש מיוחד על טיפוח הנוי. אומרת הגמרא: "עתיד הקב"ה להוסיף על ירושלים אלף טפף גינואות".³⁷ כותב הראי"ה קוק: "המעלה היותר עליונה היא שיהי' השכל שלם כל כך וכוחות המוסר כל כך חזקים, עד שיפונק גם רגש היופי בכל צבעיו ופרטיו, והם עוד יוסיפו הוד והדר לשלימות האמיתית של המוסר הטוב וקדושת ההנהגה ודעת אלקים ביראת ה' ואהבתו".³⁸ עוד כותב הראי"ה קוק: "לפי רוב השליטה השכלית כן יגדל גם כן השימוש ביופי".³⁹

*

בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שלפיה על המדינה לטפח את הנוי⁴⁰ או לשמור על נופים יפים.⁴¹

³¹ בהצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16, לא נאמר מאומה על טיפוח הנוי.

³² פסקי תשובות ב קנו ס"ק ח. וראה שו"ע או"ח תקס"א ג: "וטח ביתו בטיט וסד בסיד ומשייר מקום אמה על אמה", ומעיר המג"א שם ס"ק ב: "משמע דבית הכנסת שרי בכל ענין וכל המנהג".

³³ שו"ת משנת יוסף א נט. וראה שם סימן נח. וראה הרש"ר הירש על התורה ויקרא כה לד, ואכמ"ל.

³⁴ ראה עינים למשפט ב"ב כד ב ציון ג. וראה פסקי תשובות ב קנ ס"ק ז: "בזמננו שאין היופי נמדד כל כך בגובה הבנין, אלא בעיקר בחזותו החיצונית מהודרת במיני יופי וחוץ, ואם (בית הכנסת) בולט ביופיו יותר מכל בתי התושבים יוצאים בזה ידי חובה". על מושגים שונים של יופי ראה שו"ע או"ח תרמח יז בענין אתרוג הכושי.

³⁵ שו"ת חוות בנימין א כה ה. וראה שו"ת משכנות ישראל ז: "לפי ההלכה יש לו זכות לסגור את המרפסת בלי רשות שאר בעלי הדירות באותו בנין משותף... ובלבד שלא יכער את חזית הבנין".

³⁶ עמק המשפט חלק ג הלכות שכנים סימן כד ט.

³⁷ בבלי בבא בתרא עה ב.

³⁸ עין איה ברכות ב פרק ששי מה.

³⁹ עין איה ברכות ב פרק שביעי מד.

⁴⁰ ראה ICL חוקת פולין בהקדמה שיש ארבעה ערכים יסודיים במדינה: אמת, צדק, טוב ויופי.

⁴¹ ראה ICL חוקת איטליה 9 (2); וראה שם חוקת ברזיל 24 (0) VII.

רפד. איכות הסביבה

כותב הרמב"ם: "כי ממטרות התורה הזו, כפי שהודעתך, הטהרה וההתרחקות מן הלכלוכים והטנופים ושלא יהא האדם כבהמות".¹

טיפוח הסביבה של כל אחד ואחד

הגיינה אישית כותב המאירי: "ראוי לאדם להזהר שיהא נקי הדעת בכל ענינו ואל ישקף עצמו בדברים המלוכלכים והנמאסים וישתדל במיני הנקיות".² כותב הפלא יועץ: "בכלל מדת הנקיות, שיהא נקי מכל רבב ומכל לכלוך ויהיו בגדיו נקיים ומגהצים ולא יראה החוצה בבגדים מלוכלכים כאחד הריקים".³

מגורים כותב הרמב"ם: "ואלו היינו מגדלים חזירים למזון היו נעשים השווקים ואף הבתים מטונפים יותר מבית הכסא".⁴ כותב הקיצור שלחן ערוך: "לעולם ישתדל אדם לדור במקום שהאוויר זך ונקי, במקום גבוה ובנין רחב".⁵

פוסק השו"ע: "חנות שבחצר יכולים השכנים למחות בידו ולומר לו אין אנו יכולים לישן מקול הנכנסים והיוצאים".⁶ פוסק הפתחי חושן: "כלב מנבט, אפילו בבית, מפריע למנוחת השכנים, והוא בכלל נזקי שכנים, וע"כ יש להזהר ולהחזיקו באופן שלא ינבט בלילה או בשעה שדרך בני אדם לנוח".⁷

פוסק השו"ע: "מי שעשה גורן בתוך שלו, או קבע בית הכסא או מלאכה שיש בה אבק ועפר וכיוצא בהם, צריך להרחיק כדי שלא יגיע העפר או ריח בית הכסא או האבק לחבירו...".⁸

רשות הרבים פוסק השו"ע: "אין מוציאין זיזין וגזוזטראות לרשות הרבים, אא"כ היו למעלה מגמל ורוכבו, והוא שלא יאפיל הדרך על גבי רשות הרבים".⁹

פוסק ערוך השלחן: "העושה מערות לרבים מרחץ בהם פניו ידיו ורגליו. היו ידיו ורגליו מלוכלכות בטיט ובצואה אסור. ובבור ובשיח בין כך ובין כך אסור".¹⁰ פוסק הרב זילברשטיין: "רשות הרבים היא, לפחות, כמו סלון הבית הפרטי שלו, וכמו שפשוט וברור לו שאין משליכים פסולת – ולו גם נייר אחד – ליד הכורסאות, כך באותה מידה לא יעלה על דעתו ללכלך את רשות הרבים".¹¹

¹ מו"נ ג מא, וראה שם ג לג. וראה בבלי פסחים קיא ב: "איסרא דעניותא נבל שמה", וראה ערוה"ש או"ח רמא ב.

² בית הבחירה שבת סב ב. וראה סעיף רעט.

³ פלא יועץ ערך נקיות. וראה רש"י קהלת ב כו: "ולשמוח בחלקו במאכל ובמשתה וכסות נקיה".

⁴ מו"נ ג מח.

⁵ קיצור שולחן ערוך לב כה.

⁶ חו"מ קנו ב. וראה שו"ע שם שהוא הדין בכל הנוגע לרעש של הפטיש והריחים. וראה רמ"א שם ואכמ"ל.

⁷ פתחי חושן ה ס"ק צח. וראה שו"ע חו"מ קנה לט בענין צפצוף של עורבים.

⁸ שו"ע חו"מ קנה לד. וראה פתחי חושן חלק ה יג יז – יט.

⁹ שו"ע חו"מ תיז ב.

¹⁰ ערוך השלחן חו"מ תיז י. וראה תוספתא בבא מציעא יא יד. הערת הרב נבנצל: "עי' עירובין ב': וכ"א. וביצה ל"ט:".

¹¹ עלינו לשבח בראשית עמי תקכ. וראה פתחי חושן ה ח ס"ק צח, ושם ס"ק קא.

טיפוח הסביבה הציבורית

בית המקדש כותב הרמב"ם במורה: "וכיון שהמקום המקודש נשחטין בו זבחים רבים בכל יום... ציוה בו בהקטרת הקטרת פעמים בכל יום, בבקרו ובין הערבים, כדי לבשם ריחו וריח בגדי כל העובדים שם...".¹² פוסק הרמב"ם בהלכות קרבן פסח: "... כמעשהו בחול כך מעשהו בשבת ורוחצין את העזרה בשבת".¹³ פוסק הרמב"ם בהלכות כלי המקדש: "כל בגד מבגדי כהונה שנעשו צואין אין מלבנין אותן ואין מכבסין אותן".¹⁴

בתי כנסת פוסק השלחן ערוך: "נוהגים בהם כבוד לכבדן ולרבצן".¹⁵ עוד פוסק: "הבונה כנגד חלון בית הכנסת, אין מספיק לו בהרחקת ד' אמות, לפי שהוא צריך אור גדול".¹⁶

פוסק הרמ"א בהלכות שליח ציבור: "וש"צ שהוא שוחט ובודק לא יתפלל בבגדים הצואין ומסריחין, ואם אינו רוצה להחליף בגדיו בשעת התפלה ולהתפלל מעבירין אותו".¹⁷

בתי ספר כותב קב הישר: "יראה שיהיה החדר אשר לומדים שם התינוקות נקי וטהור מכל לכלוך, ויקיים 'והיה מחניך קדוש', כי זה נקרא מחנה שכינה".¹⁸

מקואות כותב החזו"א: "... והרי אנו משתדלין על הנקיון וההידור כראוי לעושי מצוה".¹⁹

ירושלים הגמרא אומרת: "שוקי ירושלים עשויים להתכבד בכל יום".²⁰ הרמב"ם פוסק: "אין נוטעים בה גנות ופרדסים ואינה נזרעת ואינה נחרשת שמא תסרח",²¹ ומבאר הרדב"ז: "ויקוצו עולי רגלים וכל הבאים אליה".²² עוד תקנו חכמים: "אין עושין בה כבשונות מפני העשן".²³

ערים כותב הרמב"ם: "וכבר ידעת הקפדת התורה על ראיית הלכלוכים ואפילו במדבר במחנה, כל שכן בתוך הערים".²⁴ תקנו חכמים: "מרחיקים את הנבילות ואת הקברות ואת הבורסקי מן העיר חמשים אמה".²⁵ מרחיקים כבשונות מן העיר משום העשן.²⁶

¹² מו"נ ג מה. וראה בבלי בכורות מא א ורש"י ד"ה מזוהם, שאסור להכניס לבית המקדש בהמות המדיפות ריח רע. וראה ספר החינוך צה: "... ועל כן ציונו לקבוע מקום שיהיה טהור ונקי בתכלית הנקיות". וראה שם קו רסה.

¹³ רמב"ם קרבן פסח א טז.

¹⁴ רמב"ם כלי המקדש ח ה.

¹⁵ שו"ע או"ח קנא ט.

¹⁶ שו"ע או"ח קנ ד. וראה אורח נאמן ג על אתר ס"ק יא.

¹⁷ שו"ע או"ח נג כה בהגה. וראה שו"ע או"ח עו, וראה גם שם קג. וראה עלינו לשבח ויקרא שו"ת קמב.

¹⁸ קב הישר פרק עב. על נקיון בפנימיה ראה שו"ת שלמת חיים שלה שלו.

¹⁹ חזו"א טהרות, ליקוטים להלכות מקואות ג ה.

²⁰ בבלי פסחים ז א. וראה ילקוט שמעוני שמות קפב: "כנים מפני מה הביא עליהם וגו'".

²¹ רמב"ם בית הבחירה ז יד. וראה בבלי שבת סג א: "עצי ירושלים של קינמון היו... ריחן נודף בכל ארץ ישראל".

²² שו"ת רדב"ז ב תרלג.

²³ רמב"ם בית הבחירה ז יד.

²⁴ מו"נ ג מח.

²⁵ רמב"ם שכנים י ג. וראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ רסז. וראה רלב"ג דברים כא כב. על טעם המצוה לקבור מתים: "מפני העיפוש שיתחדש אז במקום ההוא, אם תשאר שם הנבלה".

²⁶ טור חו"מ קנה כט. וראה שו"ת הריב"ש תנו, שיש למנוע עשן גם מחמת שהוא מלכלך את הקירות.

מחנות צבא פסוקים מפורשים בתורה: "ויד תהיה לך מחוץ למחנה ויצאת שמה חוץ. ויתד תהיה לך על אזנך והיה בשבתך חוץ וחפרת בה ושבת וכסית את צאתך".²⁷

חובת ההקפדה על איכות הסביבה ברשות הרבים תלויה במדה רבה ביחס הציבור לנושא זה. כותב הרב יוסף חיים: "במתא מחסיא היו מתנהגים בנקיות המקום, הן בחזריהם הן בחצרותיהם הן ברחובות העיר, שמדקדקים מאד שיהיה המקום נקי וטהור, אבל בפומבדיתא לא היו מדקדקים בזה, ואין מקפידים על נקיות כלל...".²⁸ כותב המאירי: "מי שעשה ארובה בגגו לצאת דרך בה עשן הבית, והעשן יוצא, ורוח מצויה באה ודוחתו לתוך ביתו או חלונו של חברו וממלאתו עשן - נסתפקו בו גדולי קדמונינו בנרבונה, ומכל מקום נטו לומר, שכל כיוצא בזה, אין בידם למחות ולכופו לסתום ארובתו. שאם לא כן, מה תקנתו של זה?"²⁹

חובת ההקפדה על איכות הסביבה תלויה גם במשמעות הכלכלית שלה. הרשד"ם מתיר להשאיר חביות צבע ליד הבית למרות שריחם מפריע לדיירים בסביבה, ונימוקו עמו: "... דדבר זה רוב פרנסתנו תלויה בו ואי אפשר בלאו הכי ואי אתה בא לסלקן לא שבקת חיי לכל בריה".³⁰

על בתי הדין לאכוף את קיום ההוראות הנוגעות לאיכות הסביבה.³¹

על הפרנסים לקדם את איכות הסביבה. בקראקא תקנו: "... גם בעלי זמר לא ישמעו קולם ברחובות בלילה וגם שלא לעשות צעקות וצוות הן בעלי בתים הן בחורים ברחובות".³² בפאדוואה החליטו: "למנות איש אחד אשר יהיה לו הכח והממשלה להחזיק רחובות הגיטו נקיים מכל אשפה ורפש וטיט... וינקו הרחובות בכל שבוע...".³³ בטיקטין החליטו: "... ופשיטא שאינו ראוי להשליך אשפות ולשפוך שום שופכים ברשות הרבים בקרקע השייך להקהל יצ"ו".³⁴ יש לפרנסים סמכות להחמיר בהענשה בעת הצורך. חכמים תקנו: "לא יוצא אדם תבנו וקשו לרשות הרבים, כדי שיידושו ויעשו לו זבל. ואם הוציאו קנסוהו חכמים שיהיו כהפקר...".³⁵

מלבד התקנות המיועדות לירושלים³⁶ תקפות ההוראות הנוגעות לאיכות הסביבה גם כיום.³⁷ מייסדי פתח תקוה קבעו בתקנות היסוד: "... על הדריס לנטוע כל אחד ואחד לפני ביתו אילני

²⁷ דברים כג יג - יד. וראה ספר החינוך תקסו תקסז.

²⁸ בניהו הוריות יב א. וראה שו"ע הרב נזקי ממון יז. וראה נדרים פא א "שלחו מתם הזהרו בערבוביאתא...".

²⁹ בית הבחירה בבא בתרא כג א.

³⁰ שו"ת מהרשד"ם חו"מ תסב. שו"ת חת"ס חו"מ צב מתיר לעשות בית מרוח בקומה השניה, למרות הרעש. וראה פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתוניס סימן יז משנת תקנ"ג עמ' 66 - 70. וראה תוספתא כפשוטה סוטה עמ' 748 הערה 38, שהיתה עיר באיטליה שלא הרשתה לאומנים העושים רעש להיות בעיר, אך חז"ל לא גזרו גזירה כזו אפילו בירושלים.

³¹ ראה לדוגמא, תשב"ץ ד חוט המשולש א נו (ג).

³² קדמוניות מפנקסאות ישנים עמ' 14, תקנה בקראקא משנת שני"ה.

³³ פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב רעט, החלטה משנת שעי"ב לפ"ק; וראה פנקס קהילת רומא החלטה 619 משנת התי"ב; פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' רמג החלטה משנת תקל"ט לפ"ק.

³⁴ פנקס קהל טיקטין 451 תקנה משנת תפ"ב לפ"ק.

³⁵ רמב"ם נזקי ממון יג יד

פירות או אילני סרק הנותנים ריח טוב ומצרפים את האויר...³⁸ במאה שערים תקנו: " והיה מחנך קדושי' זו מצות עשה בתורה, ע"כ מחויבים כל החברים והיושבים בחברתנו 'מאה שערים' ת"ו להזהר בנקיון המקום כאו"א הן ברשותו והן ברה"ר שלפני חצירו..."³⁹.

לדעת הרש"ז אויערבאך, בימות המשיח יהיה תוקף לתקנות הנוגעות לירושלים.⁴⁰

*

מומחים לאיכות הסביבה סוברים, שבשל צפיפות האוכלוסיה העולמית ההולכת וגדילה, ובשל התפתחות התעשייה מוטלת כיום חובה, יותר מבעבר, לפעול למניעת מפגעים. במיוחד יש לעמוד על המשמר בכל הקשור למניעת זיהום אויר, זיהום מקורות מים וזיהום רדיואקטיבי. סילוק פסולות בחברות מתועשות נחשב כאחת הסכנות הגדולות המאיימות על תושבי כדור הארץ.⁴¹ ועדה משפטית שליד האו"ם מציעה לקבוע שזיהום מסיבי של האטמוספירה או של הים יחשב כפשע על פי המשפט הבינלאומי.⁴²

במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית הקובעת שיש להקפיד על איכות הסביבה.⁴³ באחת המדינות קיימת הוראה חוקתית הקובעת שיש להנהיג מדיניות אנרגיה שאינה פוגעת באיכות הסביבה.⁴⁴ באחרת קיימת הוראה חוקתית לגבי פנוי פסולת מסוגים שונים ואי הכנסת פסולת למדינה.⁴⁵ בכמה מדינות קובעת החוקה שבשל טעמים של איכות הסביבה ניתן להגביל את חופש הפעילות הכלכלית.⁴⁶

³⁶ עיר הקדש והמקדש ג א ז.

³⁷ ראה ספר החינוך מצוות תקסו תקסז. וראה הצבא כהלכה פרק י. הפוסקים בדורנו דנים בשאלות הלכתיות רבות הנוגעות לאיכות הסביבה. ראה מאמרו של הרב זילברשטיין, "מפגעי רעש", צהר טו עמ' תב – תה; פתחי חושן ה יג יא; פתחי חושן ד טו ס"ק ג. וראה פתחי חושן ה א ס"ק א שיש לשמור על נקיון הקירות ברה"ר. בהצעת החוקה של ד"ר כהן לא נאמר מאומה על אודות איכות הסביבה.

³⁸ כתבים לתולדות חיבת ציון וישוב ארץ ישראל ג עמ' 339. וראה ספר התקנות למאה שערים ג, מגנזי ירושלים עמ' יא.

³⁹ ספר התקנות למאה שערים, שנת תרמ"ט ו ב.

⁴⁰ ראה הליכות שלמה ב מועדים פרק עשירי ארחות הלכה 63, שפשיטא לו שהאיסור לטעת אילנות יהא תקף גם בימות המשיח. וראה שם: "ונשאל רבנו בענין זה דהא תנן (מע"ש פ"ג מ"ז) אילן שעיקרו בפנים [ירושלים] ונפו נוטה לחוף וכו', והיכי משכחת לה, והשיב דצ"ל דלא אמרו אלא גנות ופרדסים אבל אילן יחיד שרי". הערת הרב נבנצל: "ראיתו אולי יש לדחות, דמייירי בזמן שיד עכו"ם תקיפה".

⁴¹ The Wealth and Poverty of Nations הקדמה עמ' XX.

⁴² ראה http://untreaty.un.org/ilc/documentation/english/a_cn4_1243.pdf עמ' 239. וראה International Law עמ' 720. על המשפט הבינלאומי הנוגע לסביבה ראה שם עמ' 753 – 809.

⁴³ ראה ICL חוקת בלגיה 23 4, וראה שם שזה חלק מהזכות לכבוד. וראה ICL חוקת הולנד 21; חוקת שוויצריה 24 7.

⁴⁴ ראה ICL חוקת שוויצריה 24 8.

⁴⁵ ראה ICL חוקת פאראגוואי 8 (2).

⁴⁶ ראה ICL חוקת רומניה 134 e). וראה חידוש הציונות עמ' 123 שלדעתו אין להגביל את העליה לארץ ישראל משיקולים של איכות הסביבה.

רפה. בעלי חיים

במדינות רבות הולכת וגוברת מודעות הציבור לצער בעלי חיים ולשמירה על מינים ביולוגים מפני הכחדה.¹ קיימות תנועות חברתיות הפועלות למען השואות זכויות בעלי חיים לאלו של בני אדם.²

מדינות אחדות קובעות בחוקתן חובת הגנה על בעלי חיים.³

*

כותב ספר החינוך: "וכבר דברו חכמים הרבה באיסור צער בעלי חיים... אם הוא אסור דאוריתא, והעלו לפי הדומה שאסור מדאוריתא".⁴ זו מדת הבורא. הילקוט אומר: "עמד אדם בספינה ועמו בהמה וכלים עמדה רוח סערה בים משליכין הבהמה והכלים ומצילין את האדם, אבל האלקים הכל שוין לפניו, שנאמר 'ויזכר אלהים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה'".⁵

כותב הראי"ה קוק: "לא רק חסידות ונדבה היא חובת דאגתו על בעלי החיים כי אם חובת יושר וצדק ומשפט, כי לא לבד מטעם מדת הרחמים צריך האדם שלא לעשוק את בעלי החיים, כי אם מצד מדת המשפט של הכרת טובה, שעל ידם הוא משיג את צרכיו המוכרחים".⁶

באופן מיוחד מצווה כל אחד לדאוג לבעלי החיים שבבעלותו.⁷

חובת הדאגה לבעלי חיים באה לידי בטוי בדרכים הבאות

המתנה רק לצורך נעים זמירות ישראל אומר: "טוב ה' לכל ורחמיו על כל מעשיו", ומבאר הרד"ק: "אפילו למיני החיות והבהמות והעופות הוא טוב ומרחם, וכן ראוי לאדם ללכת בדרכיו אלה ואין לו לאדם להשחית החיים, כי אם לצורך או להשמר מנזקיהם".⁸ כותב החינוך: "כי השם לא התיר לבני אדם בשר בעלי חיים רק לכפרה או לצרכי בני אדם... אבל להמיתם מבלי שום תועלת כלל יש בדבר השחיתה ונקרא שופך דם... מאחר שלא התירו הכתוב

¹ ראה הקדמת הצהרת הלסינקי, אנציקלופדיה הלכתית רפואית ד, נספח לערך נסויים רפואיים בבני אדם עמ' 520.

² ראה EB (2008), ethics, 20th-century Western ethics, Applied ethics, Animals.

³ ראה ICL חוקת שויצריה 80; שם חוקת סלובניה 72 (4); שם חוקת ברזיל 225 (1) VII.

⁴ ספר החינוך מצווה תנא. זו דעת רוב הפוסקים ראה צער בעלי חיים בהלכה ובאגדה א.

⁵ ילקוט שמעוני תהלים רמז תתנה. וראה סוף ספר יונה. וראה בבלי סנהדרין נה א: "בעלי חיים קאמרינן דחס רחמנא עליהו".

⁶ עולת ראיה א עמ' שנד. וראה עין איה ברכות ב פרק ששי כו. וראה עולת ראיה א עמ' לו: "בעצם יש אחדות פנימית ושרשית בנפש כל חי, והנפש הכוללת, נפש החיים, מקפת היא את נפש האדם ונפש הבהמה". וראה חזון הצמחונות והשלום; לנבוכי הדור פרק י.

⁷ ראה הרחב דבר על העמק דבר דברים כב ד. וראה הערה 28.

⁸ רד"ק תהילים קמה ט. ראה מכילתא על שמות יב כט שאפילו בהמות אינן נענשות בדיני שמים ללא סיבה: "וכי בהמה מה חטאת אלא שלא יאמרו המצרים יראתנו הביאה עלינו את הפרוענות". וראה מפני הרב עמ' נד ד"ה והלכת בדרכיו, ביאור נפלא של טענת אנשי נינוה כלפי הקב"ה.

לשפכו ללא תועלת".⁹ כותב הפלא יועץ: "ובזהר הקדוש איתא דאפילו חויה (נחש) לא מבעי ליה לבר נש למקטלה".¹⁰

פוסק הנודע ביהודה: "ולא מצינו איש ציד רק בנמרוד ובעשו ואין זה דרכי בני אברהם יצחק ויעקב... ואיך ימית איש ישראלי בידם בעלי חיים בלי שום צורך רק לגמור חמדת זמנו להתעסק בצידה?"¹¹ כותב השמש צדקה: "לבני ישראל רחמנים בני רחמנים חובה כפולה ומכופלת עליהם להתעסק בישובו של עולם ולא בהשחתת הנבראים דרך שחוק והתול".¹² פוסק הרב שבתי מלויקו: "ועוד דכיון דאומות העולם עא"א רגילים בזה ודרכם לצוד ציד חיה או עוף בכלי זיין על ידי שחוק וטיוול בכי הא הכתוב צווח ואומר 'ובחוקותיהם אל תלכו'... סוף דבר אינני מוצא פתח לזכות והמקל בזה... נותן יד לפושעים איקרי שכבר ישראל קדושים נהגו בו איסור ומדינא נמי אסור".¹³ פוסק הרב עובדיה יוסף: "הנה אין ספק כי עצם ענין מלחמת השוורים הוא בניגוד גמור לרוח תורתנו הקדושה... חלילה ללכת למקומות שמשותעשים במעשה אכזריות על בעלי חיים והגורמים להטביע באדם מדה רעה ומושחת של אכזריות...".¹⁴

עם זאת, פוסק הפתחי חושן: "צריך להרחיק דברים הגורמים עיפוש וכתוצאה מכך מתהווים יתושים ופרעושים וכיוצא בזה שהם דברים המזיקים אף למי שאינו איסטניס".¹⁵

צער בעלי חיים רק לצורך כותב המסילת ישרים: "ואמרו עוד: 'ונתן לך רחמים ורחמך'. כל המרחם על הבריות מרחמין עליו מן השמים... ובכלל הענין הזה שלא לצער לשום בריה אפילו בעלי חיים ולרחם ולחוס עליהם, וכן הוא אומר: 'יודע צדיק נפש בהמתו'".¹⁶ הפלא יועץ כותב: "ישמע חכם ויוסיף לקח... שלא לגדל אפרוחים כלל, כי לא יוכל לעמד על המשמר שלא יהיה להם צער, ועל הרוב אין מצליחים, שרובן מתים מחמת נפילה או יהיו מאכל לחתולים ועכברים וכדומה...".¹⁷ כותב המשך חכמה כותב: "כי תועבת ה' אלקיך כל עושה אלה כל עושה עולי קאי על כללות הפרשה... וכן החוסס שור בדישו המצער".¹⁸ המשנה הלכות פוסק: "הקפידה תורה עלינו שלא לצער בהמות, לא רק זאת צער גופני אלא אפילו צער נפשי אף שאין להם לבהמות דעת מכל מקום צער טבעי אית להו...".¹⁹

פוסק הרב וויינברג: "... מותר לצער בעלי חיים לתועלת חכמת הרפואה. ולא עוד, אלא שלפי דעתי אין כאן גם מידת חסידות, שמידת חסידות היא במקום שנוגע רק לעצמו ורשאי אדם

⁹ ספר החינוך קפו. וראה שו"ת עבודת הגרשוני יג.

¹⁰ פלא יועץ ערך רחמנות. וראה ערך בעלי חיים.

¹¹ שו"ת נודע ביהודה מה"ת יו"ד י. וראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית כה לד: "כן יעשו השרים והמלכים, בוחרים בציד מכל מאכל".

¹² שו"ת שמש צדקה יו"ד נו.

¹³ פחד יצחק ערך צידה אסורה.

¹⁴ שו"ת יחוה דעת ג סו. וראה ד"ר אברהם שטיינברג, "צער בעלי חיים לאור ההלכה", אסיא א הוצאת ראובן מס ירושלים תשמ"ב עמ' 263 - 269.

¹⁵ פתחי חושן ה יג ס"ק ל.

¹⁶ מסילת ישרים פרק יט.

¹⁷ פלא יועץ ערך בעלי חיים.

¹⁸ משך חכמה דברים כה טו.

¹⁹ שו"ת משנה הלכות ד רלט.

להחמיר על עצמו, אבל לא במקום שנוגע לאחרים, כי מאי חזית דצער בעלי חיים עדיף טפי מצער החולים, שאולי יוכל לעזור להם?²⁰

צער רק במדה סבירה²¹ הרמב"ם כותב: "כן אסר לשחוט אותו ואת בנו ביום אחד, להשמר ולהרחיק לשחוט משניהם הבן לעיני האם, כי צער בעלי חיים בזה גדול מאד".²² כותב הראי"ה קוק: "אין ספק לכל איש משכיל והוגה דעות, שהרדיה האמורה בתורה, 'ורדו בדגת הים ובעוף השמים ובכל חיה הרומשת על הארץ, איננה מכוונת לרדיה של מושל עריץ, המתעמר בעמו ובעבדיו, רק להפקת חפצו הפרטי ושרירות לבו. חלילה לחוק עבדות מכוער כזה, שיהיה חתום בחותם נצחי בעולמו של ה', הטוב לכל, ורחמיו על כל מעשיו, שאמר 'עולם חסד יבנה'".²³

כותב ספר חסידים: "כלב שאינו נושך אם יכנס בבית אם חפץ יהודי לגרשו יגרשנו בשבת קטן אבל לא יזרוק עליו מים רותחים או להכותו במקל גדול או לדחות אותו בדלת או לעוררו לא יתכן".²⁴ פוסק הקיצור שלחן ערוך: "סוסים המושכים בעגלה והגיעו למקום מקולקל או להר גבוה, ואין יכולין למשוך בלי עזר, מצוה לעזור... משום צער בעלי חיים, שלא יכה אותם הנכרי מכה רבה למשוך יותר מאשר בכחם".²⁵

פוסק הרב וולדינברג: "מותר לעשות המחקר בעינים של בעלי חיים וכן להמיתם לאחר מכן למטרת שימוש באיבחון בני אדם, אלא דמהיות טוב יש לסדר את הדבר בצורה של הרדמת המקום וכדומה באופן שהבעל חי לא ירגיש צער".²⁶

דאגה למזונם פסוק מפורש בתורה: "לא תחסום שור בדישו", ופוסק השו"ע:
"כל המונע הבהמה מלאכול בשעת מלאכה לוקה".²⁷

המגן אברהם פוסק שאסור לאדם לאכול לפני שהאכיל את בהמתו.²⁸

הרב הורוויץ מסיק מהגמרא במסכת שבת: "גדול צער בעלי חיים מכבוד הבריות".²⁹

²⁰ שו"ת שרידי אש ב צא.

²¹ על איסור אכזריות מציין הגר"א להא דרבי שנענש על מה שאמר לעגל שיצא לשחיטה. וראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז ד צב: "מ"מ אסור לצער את הבהמה להאכילה דברים שאין לה הנאה מהן שהיא מצטערת באכילה, וגם הם נחלות מזה וסובלין יסורין מהחוליי". וראה שו"ת מנחת יצחק ו קמה בעיקר בסוף; שו"ת שבט הלוי ב ז.

²² מו"נ ג מח ומובא בפירוש הרמב"ן על התורה דברים כב ו.

²³ חזון הצמחונות והשלום אפיקים בנגב ב.

²⁴ ספר חסידים (מרג.) תרע. וראה חשוקי חמד בבא מציעא עמ' קס – קסא, שאין להרוג בעלי חיים המזיקים אם ניתן למנוע את הנזק מבלי להורגם.

²⁵ קיצור שולחן ערוך קצא ב. וראה חכם לב יקח מצוות עמוד קב הערה, שלא ראוי לקנות צפורי שיר מנכרי שמנקר את עיניהן כדי שיטיבו לשיר.

²⁶ שו"ת ציץ אלעזר יד סח. וראה שו"ת מערכי לב קו; שו"ת שרידי אש ג ז; הרב אברהם מייזלס, "נסויים בבעלי חיים לצרכי מחקר", תחומין יד עמ' 366 – 371; חשוקי חמד עבודה זרה עמ' רסב.

²⁷ שו"ע חו"מ שלח ב.

²⁸ מג"א שו"ע או"ח קסז ס"ק יח בשם ספר חסידים. וראה רמב"ם עבדים ט ח וכן עינים למשפט ברכות מ א. וראה משך חכמה בראשית ז א.

²⁹ הגהות וחדושים מאת הרב אלעזר משה הלוי הורוביץ, בבלי שבת ל ב. וראה לקט יושר א עמוד קמ: "שצריך ליתן לבהמתו לאכול ביום הכפורים כל צרכה". וראה שו"ת משנה הלכות ו רטז, שהדברים אמורים גם לגבי דגים שבאקווריום.

הירושלמי אומר: "לא יקח אדם בהמה ועוף אלא אם כן התקין להם מזונות".³⁰
 כותב התפארת שלמה: "ורק בזכות שרחמנו על העוף והבהמה והחיה, אשר כל ימי המבול עסקנו
 בצרכם, להספיק לכל אחד ואחד בזמנו, ובזכות זה רחם ה' עלינו".³¹
מניעת צער מבעלי חיים פוסק הקיצור שלחן ערוך: "אדרבא חייב להציל כל בעל חי מצער
 אפילו של הפקר ואפילו של נכרי".³² כותב הרב שמשון רפאל הירש: "שים לבך אל רגשי בעלי
 החיים ולרחשי יצרים".³³ מצוה להמית בעל חיים המתייסר ביסורים.³⁴
 גדול עונשו של מי שמצער בעלי חיים ללא הצדקה. כותב ספר חסידים: "ואף אם יעשה צער על
 חנם לבהמה, כגון שמשים עליה משאוי יותר מאשר יכולה לשאת, ואינה יכולה ללכת ומכה
 אותה, עתיד ליתן את הדין, שהרי צער בע"ח דאורייתא...".³⁵
 יש למנוע צער בעלי חיים רק במסגרת התורה והחוקים. פוסק הרב עוזיאל: "לא התירו לישראל
 לעבור אפילו אסור דרבנן משום צער בע"ח".³⁶

אין תקנה ציבורית הנוגעת לצער בעלי חיים.³⁷

בית דין אינו מעניש את מי שמצער בעלי חיים או את מי שמונע אותם מלאכול אולם הוא מעניש
 את החוסים אותם בשעת מלאכתם.³⁸

אין הוראה לפרנסים בענין צער בעלי חיים, אך ראוי להם להחזיר בקרב הציבור את המודעות
 לכך. השו"ע הפוסק: "מי ששחט פעם הראשון מברך שהחינו על הכיסוי אבל לא על השחיטה
 דמזיק לבריה".³⁹ פוסק הרמ"א: "המנהג לומר למי שלובש בגד חדש תבלה ותתחדש. ויש מי
 שכתב שאין לומר כן על מנעלים או בגדים הנעשים מעורות של בהמה, דאם כן היו צריכים
 להמית בהמה אחת תחילה שיחדש ממנה בגד אחר, וכתב: 'ורחמיו על כל מעשיו'".⁴⁰

³⁰ ירושלמי כתובות ד ח.

³¹ תפארת שלמה פרשת נח ד"ה כי.

³² קצור שלחן ערוך קצא א – ב, וראה קונטרס חקרי הלכות והליכות שכנים א שאלה לה. וראה חשוקי חמד
 בבא קמא עמ' קעה – קעו. וראה הערה 37.

³³ אגרות צפון אגרת יא.

³⁴ ראה שו"ת ושב ורפא ג רנז.

³⁵ ספר חסידים (מרג). תרסו. וראה סימנים תרסז תרסח.

³⁶ שו"ת פסקי עוזיאל בשאלות הזמן סימן כ. העיר הרב נבנצל: "צ"ע שבת קכ"ח: וכדלקמן".

³⁷ ראה ועלהו לא יבול ב עמ' קסז, שאין הוראה הלכתית להיות חבר באגודה צער בעלי חיים, ואם יש לבעלי
 חיים צער מצד עצמם אין מצוה לעזור להם. העיר הרב נבנצל: "עייני לעיל [מש"כ בשם הקיצור שלחן ערוך].
 גם צ"ע מבהמה שנפלה לאמת המים ועוד".

³⁸ ראה הערה 27.

³⁹ שו"ע יו"ד כח ב בהגה. וראה דרכי תשובה שם ס"ק כד.

⁴⁰ שו"ע או"ח רכג ו. וראה נשמת אברהם ב כח ס"ק ב. וראה חשוקי חמד שבת עמ' שעח - שעט, שאין לברך
 ברכת שהחינו בשעה שקונים מלכודת ליתושים ועכברים.

על הפרנסים לטפח מנהגים הממעטים צער בעלי חיים. פוסק השו"ע: "כל דבר הצריך לרפואה או לשאר דברים לית ביה משום איסור צער בעלי חיים ולכן מותר למרוט נוצות מאוזות חיות וליכא למיחש משום צער בעלי חיים ומכל מקום העולם נמנעים דהוי אכזריות".⁴¹

בשעה שהם מתקנים תקנה חדשה, על הפרנסים לשקול היטב ולודא שהיא לא פוגעת שלא כדין בבעלי חיים. זו מדת התורה. כותב המאירי: "וכן לא ירבה לו סוסים אלא בכדי מרכבתו... אלא שכדי מרכבתו בריוח מותר... כלומר שמנהיג סוס אחד עם סוסו שכשיתבטל האחד ירכב על השני והאחד ינוח עד שלא יהא לו צער ברכיבתו...".⁴²

זו מדת חכמים. כותב הראי"ה קוק: "מצינו פעמים רבות שהתירו שבות משום צער בעלי חיים".⁴³

לצער בעלי חיים משקל רב בפסיקה ובהוראה. במקום שיש ספק כיצד להבין את מצוות התורה יש להניח שהתורה התכוונה לחוס על בעלי חיים.⁴⁴

בימינו תקפות כל ההוראות הנוגעות לצער בעלי חיים.⁴⁵

כותב הראי"ה קוק בסידורו עולת ראי"ה: "לעתיד לבא שפע הדעת יתפשט ויחדר אפילו בבעלי החיים, 'לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי כי מלאה הארץ דעה את ה'...' וההקרבה שתהיה אז של מנחה, מהצומח, תערב לה' כימי עולם וכשנים קדמוניות".⁴⁶ כותב הראי"ה קוק בחזון הצמחונות והשלום: "ובקול דממה דקה אומרת חכמת ישראל, הקבלה, מדרגת החי דלעתיד לבוא תהיה כבחיתת המדבר דעכשיו על ידי עליית העולמות".⁴⁷

⁴¹ שו"ע אבהע"ז ה יד בהגה.

⁴² בית הבחירה סנהדרין כא א.

⁴³ שו"ת אורח משפט נה. וראה שו"ע או"ח שה יט – כ; מ"ב שם ס"ק עא; שו"ת הר צבי או"ח א רה.

⁴⁴ ראה שו"ת חתם סופר או"ח ק שדן בשאלה אם יש מצוה לשלח האם כאשר המשלח אינו רוצה בבנים.

⁴⁵ בהצעת חוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16, לא נאמר מאומה על אודות היחס לבעלי חיים.

⁴⁶ סידור עולת ראי"ה א עמ' רצב. הערת הרב נבנצל: "אנחנו מתפללים שנעשה ביום השבת שני כבשים וכו' ומצפים לקרבן פסח ועבודת יוה"כ וכו'". לתשובה לטענה זו ראה לנבוכי הדור פרק י.

⁴⁷ חזון הצמחונות והשלום אפיקים בנגב פרק לב.

רפו. שימור הסביבה

פסוק מפורש בתורה: "ויקח ה' אלקים את האדם וינחהו בגן עדן לעבדה ולשמרה"¹, ואומר המדרש: "בשעה שברא הקב"ה את אדם הראשון נטלו על כל אילני גן עדן ואמר לו: ראה מעשי כמה נאים ומשובחין הן, וכל מה שבראתי - בשבילך בראתי, תן דעתך שלא תקלקל ותחריב את עולמי, שאם קלקלת אין מי שיתקן אחריך"². כותב הרב יעקב סקילי: "אתה כוננת מישרים, אתה רצית שיתכונן ויתקיים כל ישר וכל דבר שהוא מתוקן ומוכן לתועלת הבריות שלא ישחת ויפסד אלא ישאר ליהנות בני אדם"³. כותב הרש"ר הירש: "כבד כל יצור אשר עמד ומסביבך כיציר ה'... כדן האדם כן דין כל נמצא מן הנמצאים שלמטה ממך; למן האדמה הנושאת הכל, עד עולם הצמח והחיי"⁴. כותב הראי"ה קוק: "כי לפקח על עניני גוי גדול וקדוש... צריך פקוח חומרי ופקוח רוחני. כל הדברים המכשירים לישוב העולם כפי הנהגת ממלכה, לצורך שעה ולצורך דורות..."⁵.

שימור הסביבה מוטל על כל אחד ואחד

בל תשחית פסוק מפורש בתורה: "כי תצור אל עיר ימים רבים להלחם עליה לתפשה לא תשחית את עצה לנדח עליו גרוז"⁶, ופוסק הרמב"ם: "כל הקוצץ אילן מאכל דרך השחתה לוקה... ולא האילנות בלבד אלא כל המשבר כלים וקורע בגדים והורס בנין וסותם מעין ומאבד מאכלות דרך השחתה עובר בלא תשחית"⁷. כותב הרמ"ק: "עוד צריך להיות רחמיו פרוסים על כל הנדכאים, לא יבזם ולא יאבדם שהרי החכמה העליונה היא פרוסה על כל הנבראים: דומים וצומח וחי ומדבר... ולא יעקור הצומח אלא לצורך, ולא ימית הבעל חי אלא לצורך"⁸.

איסור בל תשחית הוא גם בחפצי הפקר.⁹ אומרת הגמרא: "כאן שנה רבי: לא ישפוך אדם מי בורו ואחרים צריכים להם"¹⁰. שנינו: "ואל תהי מפליג לכל דבר", וכותב המחזור ויטרי: "ולי נראה... אל יהא שום חפץ ושום דבר ושום כלי תשמיש קל בעיניך להניחו במקום התורפה והפקר והוא אובד והולך"¹¹. החזו"א פוסק: "... דין שביעית שאין בהן כלל מצוה באכילתן... אין איסור להניחן שירקבו מעצמן, ואם יש עניים שאפשר לפרנסן בהם חייב מדין צדקה"¹².

¹ בראשית ב טו. וראה פרופ' רקובר, הגנת הסביבה; א"ת ערך הרחקת נוקין וערך בל תשחית.

² קה"ר פרשה ז על פסוק יג.

³ תורת המנחה, פרשת שופטים דרשה ע.

⁴ אגרות צפון פרק יא.

⁵ אוצרות הראי"ה ב עמ' 180.

⁶ דברים כ יט.

⁷ רמב"ם מלכים ו ח - י. וראה הלכות שמירת גוף ונפש ובל תשחית יד; חשוקי חמד שבת עמ' רלד - רלה.

⁸ תומר דבורה ג. וראה תנחומא וירא יד: "... ומפני מה לא נתפרסם העץ, שאין הקב"ה חפץ להונות בריה שלא יכלימוה". מדרש זה מובא ברש"י בראשית ג ז.

⁹ ראה שו"ע הרב שמירת גוף ונפש ובל תשחית יד; תשובת מהרי"א (אסאד) א יו"ד קסד; שו"ת משנה הלכות תניינא ב תלג.

¹⁰ בבלי יבמות יא ב. וראה שערי תשובה ג פב; העמק דבר בראשית כד כ; מ"ב שו"ע או"ח טו ס"ק ג.

¹¹ מחזור ויטרי על המשנה אבות ריש פרק ד.

¹² חזו"א שביעית יד י ד"ה ולמדנו.

אומרת הגמרא: "בשביל ארבעה דברים מאורות לוקין... ועל קוצצי אילנות טובות", ומבאר רש"י: "ואפילו הן שלהן, שמשחיתין הן, ונראין כבועטין בהקב"ה ובברכתו שמשפיע טובו".¹³

מניעת השחתה כותב החינוך: "וזהו דרך החסידים ואנשי מעשה... יצר עליהם בכל אבדן והשחתה שיראו, ואם יוכלו להציל יצילו כל דבר מהשחתה בכל כוחם".¹⁴

שימור המין פסוק מפורש בתורה: "שלח תשלח את האם ואת הבנים תקח לך", וכותב הרמב"ן: "שלא יתיר הכתוב לעשות השחתה לעקור המין אף על פי שהתיר השחיטה במין ההוא".¹⁵

זהירות מניצול יתר של משאבים ראוי לכל אחד שלא לנהוג בממונו באופן בזבזני.¹⁶ בין השאר ראוי לו לאדם שלא ללבוש בגדים יקרים שמתבלים מהר¹⁷ ושלא להרבות באכילת מאכלים יקרים.¹⁸ זו מדת התורה. כותב הרמב"ם: "... כל המצוות אשר מנינום בהלכות שמיטה ויובל... וכדי שירבה יבול האדמה ותתחזק בהברתה".¹⁹

בית דין מעניש את העובר על כל תשחית בעונש מלקות.²⁰

על תפקיד הפרנסים בתחום שימור הסביבה²¹ כותב החוקת עולם: "יש לנו לעשות חוקים ומשפטים לשמור על אוצרות הארץ כדי שכל יושבי הארץ יהנו מהם".²² זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "אסרו חכמים לגדל בהמה דקה וחיה דקה בארץ ישראל במקום השדות והכרמים אלא ביערים ובמדברות שבארץ ישראל...".²³

כיום תקפות ההוראות הנוגעות לשימור הסביבה.²⁴

¹³ רש"י בבלי סוכה כט א ד"ה ועל קוצצי אילנות טובים.

¹⁴ ספר החינוך תקכט. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב קעד; שו"ת משנה הלכות תניינא טו סד.

¹⁵ פירוש הרמב"ן על התורה דברים כב ו-ז. וראה בבלי סנהדרין קח ב: "אם פוגע בי שר חמה או שר צנה לא נמצא עולם חסר בריה אחת?". וראה יל"ש תהלים תתנה; מו"נ ג יז; רבינו בחיי דברים כב ז; ספר החינוך קסט; חידו"א חולין קכז א ד"ה יש לך בריות גדולות בים. וראה העמק דבר בראשית ג א: "דכל מין מכל הנברא אפי' צומח יש לו מזל והוא מלאך הממונה על זה המין לשמרו ולגדלו שלא יהא נפסק מן העולם".

¹⁶ וראה והערב נא ב עמ' 507: "נראה פשוט מסברא, שאין לגרום להכחדת המין, משום שזה נגד רצון הבורא". ראה אהבת חסד חלק שני פרק עשרים ה. וראה סידור בית יעקב הנהגת דרך ארץ ומשא ומתן לד, דף קיא א: "ישגיח אדם על נכסיו כליו וקניניו שיהיו שמורים מכל הפסד וקלקול". ראה בבלי חולין קה א: "אמר שמואל... אבא הוה סייר נכסיה תרי זמני ביומא". וראה העמק דבר בראשית יב ה.

¹⁷ ראה רש"י בבלי בבא מציעא כט ב ד"ה ורוצה לאבדן. וראה בבלי שבת קמ ב.

¹⁸ ראה בבלי חולין פד א.

¹⁹ מו"נ ג לט.

²⁰ ראה ספר החינוך תקכט.

²¹ ראה בית הבחירה כתובות ח ב: "וכן הוא ראוי לכל פרנס ודבר העיר להקל ראש בעצמו... כדי שילמדו אחרים ממנו ולא יבא ממונם לידי בזבז".

²² חוקת עולם א עמ' 153. בענין הבעלות על אוצרות הארץ ראה סעיף ט הערה 10.

²³ רמב"ם נזקי ממון ה ב. וראה רש"י בבלי בבא קמא עט ב ד"ה אין מגדלין בהמה דקה בא"י.

²⁴ בהצעת חוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג, עמ' 5 - 16, שימור הסביבה אינו נזכר כלל. בנוסח מאוחר יותר של הצעת החוקה - ראה חוקת עולם א - סעיף 9 נאמר: "המדינה תחוק חוקים לשימורם ושימושם המשקי של הקרקע והמים להנאתם של כל יושבי הארץ".

יש פוסקים האוסרים גידול בהמה דקה בארץ ישראל בימינו²⁵ ויש המתירים.²⁶

*

בשל התפתחות התעשייה, הגידול העולמי באוכלוסיה והעליה ברמת החיים, הגורמים לניצול רב של משאבי הטבע השונים, ולפגיעה אפשרית בדורות הבאים, קיימת בימינו מודעות עמוקה שיש צורך לשמור על אוצרות הטבע. החלטת האיגוד הבינלאומי למען שימור הטבע ואוצרות הטבע קובעת: "השימוש האנושי בביוספרה ינוהל באופן שהיא תביא את התועלת הגדולה ביותר שניתן לקבל תוך כדי שמירה על הפוטנציאל שלה לספק את הצרכים והשאיפות של הדורות הבאים".²⁷ שימור הטבע ואוצרות הטבע כולל גם שמירה על מגוון בעלי החיים שעל פני כדור הארץ, הגנה על זנים העומדים בסכנת הכחדה ושיקומם.²⁸

כדי לשמר את אוצרות הטבע יש להשתמש בהן באופן מושכל.²⁹

בכמה מדינות קובעת החוקה כי שימור הטבע הוא אחד מערכי היסוד של המדינה.³⁰ באחרות קובעת החוקה שמוטל על הרשויות לשמור על הטבע,³¹ לפקח על כך שיעשה שימוש רציונלי באוצרות הטבע,³² וליצור שווי משקל בטבע, במיוחד בין יכולתו לחדש את עצמו ובין השימוש בו על ידי אדם.³³ כמה מדינות מדגישות בחוקתן כי משאבי הטבע שייכים למדינה או עומדים תחת פיקוחה.³⁴ באחרות קיימת הוראה חוקתית שלפיה ניתן למנוע פעילות כלכלית הפוגעת באיכות הסביבה או בשימורה.³⁵ חוקת סין קובעת שיש להגן על בעלי חיים וצמחים נדירים.³⁶

²⁵ ראה שו"ת יביע אומר ג חו"מ ז; שו"ת שבט הלוי ד רכז.

²⁶ ראה שו"ת ציץ אליעזר ז כד ג; הרב זלמן נחמיה גולדברג, "גידול בהמה דקה ביישוב מרוחק", תחומין יז עמ' 16 – 65. וראה סעיף עה הערה 33.

²⁷ ראה EB (2008), conservation, Introduction, ההחלטה התקבלה בשנת תשמ"מ. המונח ביוספרה מורכב משתי מילים: ביו - חיים, ספירה - סביבה, והכונה לכל סביבה שיש בה חיים כגון אטמוספירה, ימים, מדברות, קטבים וכו'. ראה גם הצהרת ריו (RIO DECLARATION ON ENVIRONMENT AND DEVELOPMENT) סעיף 3 שפיתוח המדינה צריך להעשות תמיד מתוך התחשבות בדרישות הפיתוח ואיכות הסביבה של ההווה ושל הדורות העתידיים. וראה שם סעיף 15 על הצורך לנקוט באמצעי זהירות, גם אם אין הוכחה מדעית שפעילות מסוימת מסכנת את הסביבה או גורמת נזקים בלתי הפיכים.

²⁸ ראה EB (2008), conservation, Introduction.

²⁹ ראה EB (2008), conservation, Introduction. על שימור הסביבה בעת מלחמה ראה סעיף של הערות 15 50.

³⁰ ראה ICL 3 חוקת קרואטיה ששימור הטבע והסביבה האנושית נמנה בין ערכי היסוד של המדינה.

³¹ ראה ICL חוקת ארגנטינה 41 (2) שעל השלטונות לעשות למען שמירת המורשת הטבעית, הכוללת את מגוון החיים, ולפעול למען חינוך ולמען הפצת מידע בענייני הסביבה.

³² ראה ICL חוקת ארגנטינה 41 (2); שם חוקת צ'כיה 7; שם חוקת סין 9 (2).

³³ ראה ICL חוקת שוויצריה 73. וראה שם סעיפים 73 – 80, הוראות רבות הנוגעות לשימור הסביבה.

³⁴ ראה ICL חוקת סלובקיה 4, שהעושר הטבעי, המים התת קרקעיים, מעינות מרפא טבעיים, ומעברי מים יהיו בבעלות המדינה.

³⁵ ראה ICL חוקת רומניה 134 e) שיש מקום להגביל כלכלה חפשית מנימוק של הגנה על הסביבה ושיקומה, ומנימוק של שמירה על איזון אקולוגי. וראה שם 134 f).

³⁶ ראה ICL חוקת סין 9 (2).

פרק נז. חוץ

רפז. זכות להגדרה עצמית

בבסיס המחשבה המדינית המודרנית עומדים כמה כללים: א. לכל מדינה, קטנה כגדולה, זכות קיום. ב. לעמים הנתונים תחת שלטון קולוניאלי זכות לעצמאות מדינית.¹ ג. אין לשאוף לממשלה עולמית.² ד. אזרחי כל מדינה חופשיים לקבוע את שיטת המשטר ולפעול לפיתוחה מכל הבחינות.³ ה. היחסים שבין מדינות העולם חייבים להיות מושתתים על העקרון של מאן דסני לך לחברך לא תעביד.⁴

מגילת היסוד של האו"ם קובעת כי על הארגון לפעול לפיתוח יחסי ידידות בין העמים השונים מתוך כבוד הדדי ושמירה על זכות ההגדרה העצמית של המדינות.⁵

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות שהתקבלה כעשרים ואחת שנים לאחר יסוד האו"ם קובעת: "לכל העמים הזכות להגדרה עצמית. בתוקף זכות זו חופשיים הם לקבוע את מעמדם הפוליטי ולשקוד בחופשיות על פיתוחם הכלכלי, החברתי והתרבותי. כל העמים רשאים למטרותיהם שלהם, להעניק מעושר וממשאביהם הטבעיים, מבלי לפגוע בהתחייבויות הנובעות משיתוף פעולה כלכלי בינלאומי, המבוסס על עקרון התועלת ההדדית, ומן המשפט הבינלאומי. בשום מקרה אין לשלול מעם את אמצעי מחייתו".⁶

המשפט הבינלאומי הפומבי עוסק בשאלה באילו תנאים ונסיבות מותר למדינות להשתמש בכח צבאי או באמצעים עוינים אחרים כדי להגן על זכותן להגדרה עצמית⁷ או לסייע למדינה אחרת

¹ הכללים שלפיהם נקבעת זכותה של אומה או של קבוצת אנשים להקים מדינה נקבעו באמנת מונטווידאו (Montevideo Convention on the Rights and Duties of States), מיום ח' בטבת תרצ"ד (26.12.1933).

² ראה The Law of Peoples עמ' 36, שממשלה עולמית שלרשותה עצמה אדירה עשויה לנהוג בעריצות, ואף קיים חשש שהיא לא תשתלט על מלחמות ומאבקים בין קבוצות ובין איזורים המנסים לזכות בעצמאות. כיוצא בזה ראה גם A Philosophy of international Law עמ' 17 – 18. לעומת זאת היו שתמכו בממשלה עולמית בטענה שהיא מסוגלת למנוע מלחמות. לדעת A Philosophy of International Law עמ' 108 יש לממשלה עולמית יתרונות נוספים. הקמת בתי משפט בינלאומיים עשויה להתפרש כצעד ראשון לקראת הקמת ממשלה עולמית, ראה סעיף רצא.

³ ראה International Law עמ' 225 ואילך. וודראו ווילסון (Woodrow Wilson), נשיא ארצות הברית ניסח עקרון זה לראשונה ופעל רבות למענו. בנאום שנשא בתאריך כ"ד בטבת תרע"ח (8.1.1918) בפני הסנאט ובית הנבחרים, נאום המכונה בשם "ארבע עשרה הנקודות", הוא עומד בין השאר על זכות האזרחים להגדרה עצמית. משמעות הזכות להגדרה עצמית היא שמוותר למנוע בכח פגיעה במדינה וניתן לדרוש פיצויים על נזקים שנגרמו כתוצאה ממעשה או ממחדל המנוגדים למשפט הבינלאומי ראה International Law עמ' 707 – 713.

⁴ ראה A Theory of Justice פרק 58, וראה בהרחבה The Law of Peoples. וראה הפדרליסט פרק כא מס' 63. וראה International Law עמ' 192 – 193, שקיים שוין מוחלט בין המדינות בכל הנוגע לחובות וזכויות משפטיות. על חובות של מדינות ראה International Law עמ' 694 – 752. וראה סעיף רפח הערה 52.

⁵ מגילת היסוד של האו"ם 1 2. וראה שם סעיף 55. על זכות להגדרה עצמית במשפט הבינלאומי ראה International Law עמ' 225 – 230; ההח"מ סעיף 850.

⁶ כתבי אמנה 1040 סעיף 1-2 1. וראה האמנה הבינלאומית בדבר זכויות כלכליות וכו', כתבי אמנה 1037 סעיף 1. ראה סעיף רצד.

⁷

להגן על זכות זו.⁸ כמו כן, עוסק המשפט הבינלאומי הפומבי בשאלה באילו אמצעים ובאילו תנאים ונסיבות מותר למדינות להתערב בנעשה בתוך מדינה זרה במהלכה של מלחמת אזרחים, בשעת מרד או לשם תמיכה במאבק בשלטון קולוניאלי, כאשר המדינה פוגעת באופן קשה בזכויות אדם או זכויות אזרח, או כאשר פועלים כנגד ארגוני טרור הפועלים מתוך מדינה.⁹ כמה חוקות קובעות כי יש לכבד את זכותו של כל עם לעצמאות מדינית ולהגדרה עצמית.¹⁰

*

התורה מעניקה לכל מדינה זכות להגדרה עצמית

זכות קיום המדרש אומר: "למה נאמר בענין עמלק ויחלש' ולא נאמר 'וירחם' שאין הקב"ה מפיל אומה מן העולם לגמרי אלא מחלישה בלבד".¹¹ כותב הנצי"ב: "כל אומות העולם המה בתכלית הבריאה".¹² כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "כל אומה הוא כח מיוחד".¹³

זכות לעצמאות פסוק מפורש בתורה: "בהנחל עליון גויים..."¹⁴, ודורש הספרי: "כשהנחיל הקב"ה עולם לאומות פירש תחומה של כל אומה ואומה, כדי שלא יהיו מעורבים. שילח בני גומר לגומר ובני מגוג ובני מדי למדי, בני יון ליון ובני תובל לתובל".¹⁴ כותב המהר"ל: "ראוי שכל אומה ואומה מצד שנבראת לעצמה שלא תהא רשות אחרים עליה".¹⁵

מסתבר, שהזכות לעצמאות מדינית מאפשרת לאומות שונות להחליט להתאחד לישות אחת.¹⁶ על פי התורה, ראוי שתושבי מדינה הנתונה תחת שלטון קולוניאלי יהנו מעצמאות מדינית אולם אין להם זכות לתבוע זאת.¹⁷

על פי התורה, אין לשאוף להקמת ממשלה עולמית אחת. כותב הנצי"ב: "הקב"ה צוה... שלא יהיה ממשלה אחת בעולם, אלא במקומות הרבה יעשו ממשלות..."¹⁸.

⁸ סעיף 51 במגילת היסוד של האו"ם מכיר בזכות הגנה קולקטיבית. וראה International Law עמ' 1035 – 1036.

⁹ ראה International Law עמ' 1036 - 1053.

¹⁰ ראה ICL חוקת ברזיל 4 (0) III I; חוקת פאראגוואי 143.

¹¹ תורה שלימה שמות פרק יז אות קה. וראה רש"י שמות יז יג. ויש לעיין במש"כ רש"י קהלת ג ד"ה עת להרוג: "אומה שלימה כשמגיע יום פקודתה". וראה בבלי סוטה ט א ורש"י ד"ה שלוחה. וראה בבלי סוטה יא א, מחלוקת בשאלה האם הקב"ה נשבע שלא יביא מבול על אומה בודדת. וראה שיטת הנצי"ב, סעיף שלא הערה 39, שמצות מחייבת עמלק היא למחות את מלכות עמלק ולא את האומה.

¹² העמק דבר שמות ד כב. וראה איכה רבה א כג: "א"ר פנחס אותם שבעים פרים שהיו ישראל מקריבין בחג כנגד שבעים אומות הם כדי שלא יצדה העולם מהם". על השרש צדה ראה צפניה ג ו.

¹³ צדקת הצדיק מז.

¹⁴ ספרי על דברים לב ח.

¹⁵ נצח ישראל א. וראה ב"י או"ח קפז: "והחותם ברוך מנחיל ארצות הרי זה מגונה... ונראה לי דטעמא משום דמנחיל ארצות שייך גם לשאר עמים שהנחילם ארצות...". על כיבוד גבולות של מדינות ראה סעיף רלג הערה 2.

¹⁶ המדינה האידיאלית שייכת לאומה שיש לה שם, יש לה כתב ולשון משלה ומלכות העוברת בירושה, ראה בבלי מגילה י ב; בבלי גיטין פ א; בבלי עבודה זרה י א; שיר השירים רבה ו א [ח] ורש"י על דברים לב כא. עם זאת, חובת הציות לדינא דמלכותא אינו מותנה בדרישות אלו, וראה בהערה הבאה.

¹⁷ דינא דמלכותא מחייב גם תושבי מדינות שנכבשו. וראה רש"י על התורה בראשית א א. וראה סעיף שכב.

כיבוד העצמאותפוסק הרמב"ם: " ... שדין המלך דין הוא".¹⁹

כותב האברבנאל: "ואין ספק שההשגחה האלוהית תדבק בכל האומות והיא תחייב שכל אומה ואומה תשב בארצה שלוה ושקטה בעוד שתשמור ההנהגה הראויה להם אשר הם אדם".²⁰

כותב הרש"ר הירש: "לכן, בעד ישראל נחשבה לחובה מטעם הדת... כי בכל ארץ וארץ, ששם יגור וישכון ישראל, לא לבד למלאות אל נכון כל חוקי הארץ ודתיה... גם להעניק בצדק ובישור ובלב מתנה מרכושך מכחך ותבונתך כל דבר אשר הכלל דורש מהפרט לטובת כלם – וגם להקריב את החיים על מזבח אהבת ארץ. מולדת, עת תקרא את בניה להגן עליה".²¹

לפיכך על כל אחד לכבד החלטות שלטוניות של כל מדינה.²² אסור לסייע למורד בשלטון, למי שרוצה לפרוש מן המדינה ולמי שעובר על החוק.²³ אסור לשחד שופטים.²⁴

על כל אחד לכבד את פרנסי מדינות העולם. אומרת המכילתא: "מלמד שמשה חלק כבוד למלכות וכן הקב"ה אמר לו חלוק כבוד למלכות".²⁵ כותב הנצי"ב "וכן לדורות היו מלכי ישראל מכניעים עצמם כמו שראינו מנהג אחאב עם מלך ארם".²⁶

השו"ע פוסק: "הרואה... מלכי עובדי כוכבים אומר, ברוך שנתן מכבודו לבשר ודם".²⁷

על כל אחד לנהוג כבוד גם בנציגי המלכות.²⁸

בתנאים ובנסיבות הבאים חובה לציית לדינא דמלכותא

- המנהיגים מקובלים על האזרחים פוסק הרמב"ם: " ... לפי שדין המלך דין הוא... במה דברים אמורים במלך שמטבעו יוצא באותן הארצות שהרי הסכימו עליו

¹⁸ העמק דבר בראשית ט ז. וראה שם בראשית יא ד. וראה שמונה קבצים א תתח.

¹⁹ רמב"ם גולה ואבדה ה יא. וראה כנסת הגדולה חו"מ שסט בית יוסף כז: "ומה שאמרו כל האמור בפרשת מלך מלך מותר בו הוא אפילו במלכות אומות העולם". וראה א"ת ערך דינא דמלכותא דינא ובספר דינא דמלכותא דינא.

²⁰ אברבנאל דברים ב ב. וראה שופטים יח כז: "ויבאו על ליש על עם שקט ובטח ויכו אותן לפי חרב...". ונראה שמלשון הכתוב מוכח שהם עשו שלא כדין, וגם על זה נאמר בסוף ספר שופטים: "בימים ההם אין מלך בישראל איש הישר בעיניו יעשה". וראה סעיף רצד.

²¹ חורב עמי' 451. מלשנו ברור שיש להתגייס רק למלחמת מגן. וראה שו"ע חו"מ שסט ו.

²² כבר בדרכו לארץ ישראל כיבד עם ישראל החלטות שלטוניות של מדינות שלא אפשרות לו לעבור בהן בדרכו, ראה במדבר כא כג; שם כא לג. וראה שופטים יא יז – כא.

²³ ראה סעיף קצו.

²⁴ ראה שו"ת משנה הלכות תניינא ב שעו.

²⁵ מכילתא על שמות יב לא לב. וראה רש"י שמות ו יג; אגרות משה יו"ד ב נד. וראה בבלי מגילה טו ב: "אמרה אלי אלי למה עזבתני? ... שמא על שקראתיו כלב...". וראה רש"י בראשית כא כה ד"ה והוכח: "נתוכח עמו על כך", ומבאר גור אריה: "אינו לשון תוכחה ממש, שהוכיח את המלך, דאין זה דרך כבוד לנהוג עם מלך כי מלך היה".

²⁶ העמק דבר בראשית לג ז. וראה שו"ת חתם סופר או"ח קנט: "וכי אם יזדמן הקיר"ה למדינה אחרת וכי לא יברכו עליו, וכיון שמברכין עליו א"כ מן התורה מחוייבין בכבודו לנהוג כבוד במלכות". מכאן גם מסתבר שאורח מצווה לציית לדינא דמלכותא של המדינה שבה הוא מתארח, ואכמ"ל. וראה בירת מגדל עוז, אבן בוחן פנה א עג, שהמורד במלך אומות העולם חייב מיתה מדאורייתא.

²⁷ שו"ע או"ח רכד ח. וראה רש"י עמוס ב א: "פעם אחת נפל מלך אדום ביד מלך מואב ושרפו עצמותיו וטחום בקירות הבית ותבע הקדוש ברוך הוא אונאת המלך שנהגו בו בזיון".

²⁸ פגיעה בנציגי המלכות הרי היא כפגיעה במלכות, ראה שמואל ב י ד. וראה רמב"ם עבודה זרה ב א.

בני אותה הארץ וסמכה דעתן שהוא אדונייהם והם לו עבדים, אבל אם אין מטבעו יוצא הרי הוא כגזלן בעל זרוע, וכמו חבורת לסטים המזויינין שאין דיניהן דין וכן מלך זה וכל עבדיו כגזלן לכל דבריהם".²⁹

- החוקים הוגנים כותב הראי"ה קוק: "וגם חוקי המדינה, המתקבלים על ידי עמים להיות מתנהגים על ידם בחיי תום ויושר, ראוי לכבדם".³⁰ כותב החזו"א: "יש להם לחוקק חוקים לפי יושר בני אדם וטוב ההנהגה".³¹
- המנהיגים פועלים בסמכות
- החוקים אינם עומדים בניגוד לתורה.³²

יש לציית לחוקי מדינה ולכבד את מנהיגיה גם אם היא אינה אוכפת קיום שבע מצוות בני נח.³³

חופש לשקוד על פיתוח המדינה כותב הראי"ה קוק בספרו עין איה: "כמו שכל משפחה צריכה להתיחד בקניינה ועניינה הפרטיים, ובהשתלמות נכונה בעניינה הפרטיים תוכל רק אז להיות נאמנה ומועילה לחיי הכלל והצלחתו, כך כל אומה צריכה שתתכונן יפה בעניינה הפרטיים, ועל ידי זה כשיושלם הדבר יפה יבא האשר הכללי לתכליתו".³⁴ מכלל הן אתה שומע לאו. כותב הראי"ה קוק באגרת: "בשום אופן וענין אין הצדקה לשום אומה בעולם להגביל זכויות חברתה בלא תכלית נשגבת כללית".³⁵

לחוקים הנוגעים פיתוח המדינה יש תוקף של דינא דמלכותא דינא.³⁶

בעלות על המשאבים ואמצעי המחיה בפירושו על התורה כותב הרמב"ן: "ואין ראוי לגזול מעשו את אשר הורישם האלקים כי ה' יקצוף על הגזול מהם נחלה שהנחילם הוא

²⁹ רמב"ם גולה ואבדה ה' יא. וראה שם הלכה יח. וראה כנסת הגדולה חו"מ שסט טור לו. עין איה ב ברכות פרק תשיעי שב. וראה כנסת הגדולה חו"מ שסט בית יוסף מ: "וכן אם גזר המלך שראובן יכנס בבית ששמעון החזיק בה אין בזה דינא דמלכותא דינא".

³⁰ חזו"א חו"מ ב"ק י ס"ק ג. וראה רש"י בבלי עבודה זרה ד"ה טו ב ד"ה לאסור מלכיהם, שאסור לבנות בסיליקי שבו מלכי עובדי כוכבים דנים דיני נפשות, וצ"ל שהם לא היו דנים על פי דיני הצדק והיושר. וראה נפש הרב עמי רסט: "... דקיי"ל דינא דמלכותא דינא, אכן רבינו סיפר... שדודו הגרי"ז, ז"ל, הורה שדי"ז לא היה שייך תחת הקומוניסטים "דכל דיניהם היו בבחינת חמסנותא דמלכותא". וראה שו"ת חבצלת השרון חו"מ סוסי"ח. לא מצאנו מי שיאמר שאין דד"ד במדינות של עובדי ע"ז, רק משום שהם עובדים ע"ז.

³¹ ראה א"ת ערך דינא דמלכותא דינא. וראה כנסת הגדולה חו"מ שסט בית יוסף לט: "אם גזר המלך שיפרעו הת"ח מס, אין בזה דינא דמלכותא דינא". על תוקף הוראה בלתי חוקית בישראל ראה סעיפים קמו קנו.

³² ראה רמב"ם עבודה זרה י א. וראה רמב"ם מעשה הקרבנות ג ב: "אפילו עולת העוף מקבלין מן הנכרי אף על פי שהוא עובד ע"ז". וראה העמק דבר דברים כ י: "... והרמב"ם הלכות מלכים פ"ו ה"א כ'... וא"כ תנאי השלום הן ג' דברים היינו למס ועבדות וגירות לז' מצות... אבל רש"י פירוש שתנאי השלום אינו אלא למס ועבדות... בחו"ל אם רוצין להשלים, אין חוששין להם אם יעבדו ע"ז". הרמב"ן בפירושו על התורה, דברים כ י והחינוך תקצו סוברים כרש"י. וראה ספרי עם פירוש ספרי דבי רב, הכותב בדעת הרמב"ם שיש למנוע עבודה זרה בארצות כבושות רק אם רוצים לצרפן לשטחי ארץ ישראל. וראה סעיף רז הערה 13. לכל הדעות אין מצוה לצאת למלחמת רשות על מנת לכוף מדינות לשמור על מצוות בני נח. בתורה אין שאיפה, אותה מצאנו בקרב כמה דתות, להשליט בכח את אמונתם על כל העולם כולו, ראה Politics & Culture in International History עמ' 232. וראה סעיף רז. על אפשרות של התערבות במדינה זרה הפוגעת קשה באזרחיה, ראה סעיף רצו הערה 3.

³³ עין איה ברכות ב פרק תשיעי רצא. וראה לנבוכי הדור ז.

³⁴ אגרות הראיה א פט.

³⁵ ראה שו"ת חתם סופר חו"מ מד. וראה סעיף קלט הערות 8 - 11.

יתברך".³⁷ בהערות לספר המצוות כותב הרמב"ן: "ואין משה וישראל לסטים באים לשחת העולם ולא לזנב אומה מן האומות".³⁸ פוסק שו"ע הרב: "נכרי שכבש איזו מדינה במלחמה קונה אותה עם כל הנהרות והיערים שבה... לפיכך החוטב עצים מיערים אלו שלא ברצון בעליהם בחוזק יד הרי זה גזל גמור של תורה".³⁹

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לזכות מדינות להגדרה עצמית. כותב הרב נבנצאל: "איננו מתפללים על עם כלשהו שישמד או יכחד אלא שכל באי עולם ישבו לחסות בצל כנפי השכינה, ללא הבדל בין יפנים, טורקים, ערבים, ואפילו גרמנים... אנו מתפללים שגם הם יכירו במלכות ה'".⁴⁰

פוסק הפתחי חושן: "... שבזמננו, במקום שיש שלטון תקין שנבחר על ידי בני המדינה שייך בו דינא דמלכותא".⁴¹

מהגמרא במסכת עבודה זרה משמע שהחלוקה לאומות תשמר לפחות עד בא המשיח.⁴² מפירוש רש"י על התורה משמע שבשעה שעם ישראל יזכה לקבוץ גלויות, יזכו גם שאר האומות להגדרה עצמית.⁴³ הראי"ה קוק כותב: "משיח יפרש תורת משה, בזה שיתגלה החזון בעולם איך יונקים כל העמים והמפלגות האנושיות את לשד חייהם הרוחניים מהמקור היסודי האחד. ומכל מקום יתאים התוכן לרוח כל אומה ואומה על פי תולדותיה, וכל עניינה המיוחדים, המזגיים והאקלימיים, וכל פרטי השינויים האיקונומיים והתכונות הנפשיות לכל שינוייהן, עד שהעושר של הפירוט לא יהיה חסר מאומה".⁴⁴

³⁷ פירוש הרמב"ן על התורה, דברים ב' - יא. וראה פירושו על שמות טו כה.

³⁸ ספר המצוות לרמב"ם, הוספות ל"ת סוף מצוה יז. וראה אברהם אנכי שמואל א סימן יד. וראה משך חכמה שמות יב לו, בענין השלל שלקחו ממצרים. וראה תורת משה לבעל החת"ס פרשת שלח ד"ה והתחזקתם, בענין הפירות שהביאו המרגלים.

³⁹ שו"ע הרב הלכות הפקר והשגת גבול ג.

⁴⁰ שיחות לראש השנה שיחה ה.

⁴¹ פתחי חושן ד פרק א ס"ק ד. וראה סעיף לח הערה 36. בענין ברכה כשרואים מלך ראה שו"ת מנחת יצחק ד נא; שו"ת שבט הלוי א לה.

⁴² ראה בבלי עבודה זרה ב א.

⁴³ ראה רש"י דברים ל ג: " יושב ה' אלהיך את שבתך... כאלו הוא עצמו צריך להיות אוהז בידי ממש איש איש ממקומו, כענין שנאמר (ישעיה כז, יב) ואתם תלקטו לאחד אחד בני ישראל, ואף בגלויות שאר האומות מצינו כן (ירמיהו מח מז) ושבתו שבות מואב". וראה כלי חמדה מסעי עמ' קמד ד"ה וגדולה מזו שמענו וקצת צ"ע. על כיבוד הריבונות של מדינות העולם בימות המשיח ראה סעיף רצו הערות 29 - 31.

⁴⁴ שמונה קבצים ב קעז. וראה שם א תתח. וראה ירושלמי שביעית ה ד: " ואלא אמרו העוברים - אלו אומות העולם שעוברין מן העולם", וראה הערה 11 ועדיין צ"ע.

רפח. מדיניות חוץ

יחסי שלום אומר מדרש תורת כהנים: "הרי מאכל והרי משתה, אם אין שלום אין כלום... מגיד שהשלום שקול כנגד הכל...".¹ אומרת מסכת דרך ארץ: "אמר ריב"ל: גדול הוא השלום, שהשלום לארץ כשאור לעיסה. אלמלא שנתן הקב"ה שלום בארץ היתה החרב והחיה משכלת את הארץ. מניין? שנאמר 'ונתתי שלום בארץ' ואין ארץ אלא ישראל".²

כותב הראי"ה קוק: "שכפי אותו החלק שהאדם נוטל בחיים הכלליים, כן עליו למלא את החובה הכללית, שיהיה כל המין האנושי חי חיי משפחה אחת שלמה, שכל אחד יכיר וידע שראוי לו לשקוד על טובת חבריו ושחובה לאהבו ולכבד את חבריו בלי הבדל בין גזע ואומה".³ כותב הרב וויינברג: "נביאי ישראל היו הראשונים שהטיפו לאחדות עולמית, לביטול מחיצות השנאה והקנאה בין הלאומים השונים המולידות תחרות ומלחמות בקרב המין האנושי".⁴ אסור למכור נשק למדינה העלולה להשתמש בו כדי לתקוף מדינות אחרות.⁵

הכרת תודה כותב ספר חסידים: "אין מדה רעה כמו כפוי טובה... כתיב 'לא תדרוש שלומם וטובתם כל ימך לעולם' ודוד דרש שלום חנון בן נחש".⁶ כותב השלי"ה: "צריך אדם שלא להיות כפוי טובה וישלם טובה תחת טובה ואפילו לגוי. הכומרים של מצרים עשו טובה ליוסף... על כן עתה גם כן הטיב עמהם".⁷ כותב הראי"ה קוק: "טבע עם ישראל הוא להיות מכיר טובה למטיביו, מעולם לא עשה רעה למי שעשה לו טובה מבני אדם".⁸

יחסי מסחר כותב המהרש"א: "דודאי המדינות צריכות זו לזו, דמה שחסר בזו יוכל למצוא באחרת, והסוחרים מביאים ממקום המלוי למקום החסר...".⁹ כותב הרב שמחה לוצאטו: "מן העיסוק שבפרקמטיה מפיקה העיר... יתרונות חשובים... מתפתחים בין עמים שכנים פרקמטיות גומלין ומשא ומתן הדדי, שהם יסוד השלום והשלוה".¹⁰ כותב הראי"ה קוק:

¹ תורת כהנים על ויקרא כו ו. וראה רש"י על התורה שם.

² בבלי דרך ארץ זוטא פרק השלום על פי נוסחת הגר"א שם.

³ תעודת ישראל ולאומיותו עמ' סז.

⁴ לפרקים עמ' תקפא.

⁵ ראה הרב יעקב אפשטיין, "יצוא נשק", תחומין יא עמ' 409 – 417; יוסף פולק, "סחר בנשק, מדינת ישראל וההלכה", דיני ישראל יז עמ' ט – כה. וראה מול אתגרי התקופה עמ' קעא בשם הרב גולדברג, שמתר לסייע לארה"ב לפתח אמצעי לחימה מתוך כוונה שהם ישמשו בעתיד לעזרת ישראל מיד צר, אך הוא מסתפק אם מותר למכור נשק לשאר המדינות.

⁶ ספר חסידים (מרג.) תרסה. וראה מקור החסד שם וכן בס' מדבר קדמות לחיד"א מערכת כף אות טו, ערך כפוי טובה. וראה ספר חסידים (וויס.) תתרי המובא בסעיף עט הערה 15. ויש הדורשים את דוד לגנאי, ראה סעיף לב הערה 42. וראה הגהות מימוניות רמב"ם מלכים ו ס"ק א שדוד נהג כדין. על החסד שעשה חנון לדוד ראה רש"י שמואל א כב ד.

⁷ שלי"ה ב דף שיג ב. וראה דברים כג ח: "לא תתעב מצרי כי גר היית בארצו", וראה בבלי ברכות סג ב. וראה תרגום המיוחס ליונתן בן עוזיאל בראשית מז כב. וראה סעיף רח הערה 96 – 97; סעיף סב הערה 16.

⁸ כתבי הרב ר' אברהם יצחק הכהן קוק זצ"ל פנקס י"ג קכח. וראה שיחות מוסר תשל"ב לב. נראה שראוי להתפלל בשלומה של מלכות בכל מדינות העולם מדין ורחמיו על כל מעשיו, ואכמ"ל.

⁹ חידו"א, בבלי ברכות נח א ד"ה בן זומא ראה.

¹⁰ מאמר על יהודי ונציה עמ' 81.

"... שראוי לכוון שלום עולמים על ידי חלוקת העבודה לכל עם ולשון לפי מה שהוא ראוי להצטיין בו".¹¹ התורה אינה אוסרת מסחר עם אף מדינה.¹²

פסוק מפורש: "זבולן לחוף ימים ישכן..."¹³, ומפרש רש"י: "על חוף ימים תהיה ארצו... והוא יהיה מצוי תדיר על חוף אניות, במקום הנמל, שאניות מביאות שם פרקמטיא, שהיה זבולן עוסק בפרקמטיא".¹⁴ כותב הרמב"ן: "כאשר החלו לבא במדבר הגדול והנורא... שם להם במחיתם וצרכיהם מנהגים אשר ינהגו בהם עד בואם אל ארץ נושבת... ושינהגו שלום עם הבאים במחנה למכור להם דבר".¹⁵

שלמה המלך ייצא לצור חטה ושמן,¹⁶ וייבא לארץ ישראל עצי אלמוגים, אבנים יקרות,¹⁷ זהב, כסף, שנהב, קפים, תוכים,¹⁸ עצי ארזים ועצי ברושים.¹⁹

בימי חכמים היה יבוא ויצוא של מוצרים שונים.²⁰

שיתוף פעולה והחלפת מידע אומר הנביא: "והמלך שלמה נתן למלכת שבא את כל חפצה אשר שאלה".²¹ כותב הרב יוחנן אלימאן: "הסברת פנים לתת לכל מבקש ממנו מאשר לו ברוח נדיבה ובנפש רחבה אם מחכמה או דעת או ממון הכל נתן בסבר פנים יפות באמרו: 'ויבואו כל העמים לשמוע את חכמת שלמה מאת כל מלכי הארץ...'. ולא לבד למלכי הארץ כי אם לכל מבקש ממנו באמרו: 'וכל הארץ מבקשים את פני שלמה לשמוע את חכמתו'. גם במעשה הצדקה רמזה מלכת שבא הסברת פניו באמרה 'לעשות משפט וצדקה' מלבד אשר נתן למלכת שבא את כל חפצה...".²²

הגשת סיוע²³ פסוק מפורש בתורה: "... ואכלתם ישן נושן וישן מפני חדש תוציאו", ומבאר הספורנו: "... תוציאו ממנו לפליטי האומות לפרנסם...".²⁴ כותב הרב הראי"ה קוק: "אי אפשר כלל לבא לידי רום הרוח של 'הודו לה' קראו בשמו הודיעו

¹¹ עין איה ברכות ב פרק שביעי נה. פשיטא שלדעתו חלוקת העבודה אינה נקבעת על ידי גוף בינלאומי כל שהוא אלא על ידי היד הנעלמה של השוק החפשי.

¹² ראה סעיפים רנו רנח. אין איסור לסחור עם רשעים, עם עובדי עבודה זרה ואפילו עם עמלק.

¹³ רש"י בראשית מט יג. וראה רש"י דברים לג יח: "... זבולן לחוף ימים ישכון ויוצא לפרקמטיא בספינות ומשתכר...". ונראה שמשם רבינו היה צריך לברכו "שמח זבולן בצאתך" משום שבנסיעות יש סכנות גופניות ורוחניות, ראה סעיף רסב.

¹⁴ פירוש הרמב"ן על התורה שמות טו כה. וראה תנחומא חקת יב.

¹⁵ ראה מלכים א ה כה. וראה יחזקאל כו ב ותרגום שם. וראה יחזקאל כז יז בנבואתו על צור: "יְהוֹדָה וְאַרְץ יִשְׂרָאֵל הִמָּה רִקְלֵיךָ בְּחַטֵּי מִנִּית וּפִגְג וְדָבֶשׁ וְשֶׁמֶן וְצָרִי נָתַנוּ מֵעַרְבָּךְ".

¹⁶ ראה מלכים א י יא.

¹⁷ ראה מלכים א י כב.

¹⁸ ראה מלכים א ה כד. וראה קשרי כלכלה בין ארצות המקרא בימי בית ראשון, בעיקר פרק עשירי.

¹⁹ ראה בבלי סנהדרין יב א: "של בית רבן גמליאל היו מעברין במוצאי שביעית", ומפרש רש"י: "... דקסבר מביאים ירק ותבואה מחוצה לארץ לארץ ישראל מאותה שחרשו וזרעו בשביעית...". על יצוא תמרים ראה ירושלמי מעשר שני ד א: "ר' חיה בר ווא הוה ברומי וחמתין מפרקין אילין ניקלוסיא דהא תמן בשערה דהכא", וראה פני משה שם.

²⁰ מלכים א י יג. וראה השירות הדיפלומטי במקרא ובתעודות מן המזרח הקדום עמ' 17.

²¹ שער החשק דף יט א.

²² ראה סעיף רט. מעיר הרב נבנצל: "צריך לודא שאין נכשלים בלאו דמתנת חנם לגוי". וראה סעיף סו הערה 57.

²³ ספורנו ויקרא כו י.

בעמים עלילותיו' בלא אהבה פנימית, מעמקי לב ונפש, להיטיב לעמים כולם, לשפר את קניניהם, לאשר את חייהם".²⁴

זו מדת התורה. כותב רש"י בפירושו על התורה: "פרי החג שבעים הם. כנגד שבעים אומות... ובימי המקדש היו מגינין עליהם מן היסורין".²⁵ בפירושו על הגמרא כותב רש"י: "פרי החג... כנגד שבעים אומות לכפר עליהם שירדו גשמים בכל העולם".²⁶

השכנת שלום בין מדינות שנינו: "על שלושה דברים העולם עומד: על הדין ועל האמת ועל השלום", מבאר הרע"ב: "על השלום" – "בין המלכויות".²⁷ כותב רבינו יונה: "שיש לאדם להתפלל על שלום כל העולם ולהצטער על צער של אחרים".²⁸

שכרו של המטיל שלום בין מדינות נקוב בתורת כהנים: "רבן יוחנן בן זכאי אומר הרי הוא אומר 'אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' אלקיך'. אבנים המטילות שלום. והרי דברים קל וחומר: ומה אם אבנים שאינן לא רואות ולא שומעות ולא מדברות על ידי שמטילות שלום בין ישראל לאביהן שבשמים אמר הכתוב 'לא תניף עליהם ברזל'; אדם שמטיל שלום... בין משפחה למשפחה, בין עיר לעיר ובין מדינה למדינה ובין אומה לחברתה על אחת כמה וכמה שלא תבואהו הפורענות".²⁹

לדעת המדרשים טיפוח יחסי ידידות ושלום בין ישראל ואומות העולם אינו עומד בסתירה לפסוק: "הן עם לבדד ישכן ובגויים לא יתחשב".³⁰ מדרש איכה רבה מפרש שכונת בלעם היא, שישראל אינם שותפים לבלויים של אומות העולם; "אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה רבון העולמים מימי לא נכנסתי בבתי תיאטראות ובתי קרקסאות של אומות העולם ושחקתי עמהם ואעלוז מפני ידך בדד ישבתי".³¹ מדרש שמות רבה דורש את המלה "הן" הפותחת את הפסוק, ומפרש שכונת בלעם היא שעם ישראל מוסר את נפשו של קידוש השם: "אמר הקב"ה: כשם ששני אותיות הללו אינן יכולין להזדווג עם כל האותיות אלא לעצמן כך ישראל אינן יכולין להדבק עם כל העובדי כוכבים ומזלות הקדמונים אלא לעצמן מפורשים, שאפילו שונא גוזר עליהם לחלל השבת ומבטל את המילה או לעבוד עבודת כוכבים הן נהרגים ואין מתערבים בהם".³² לעומתם מבין הנצי"ב, שלפסוק זה יש משמעות הלכתית: "ומבואר בפ' ברכה דעין

²⁴ מדות הראיה אהבה ה. וראה שמונה קבצים ב מ; שם ז קסו; עין איה ברכות ב פרק תשיעי קטו; אורות, אורות ישראל א ד.

²⁵ רש"י במדבר כט יח. וראה סעיף ל, שנביאי ישראל הוכיחו את אומות העולם וקראו להם להאמין בה'.

²⁶ רש"י בבלי סוכה נה ב ד"ה שבעים פרים. וראה ירושלמי תענית ג א: "מתריעין עליהם בשביעית... מפני פרנסת עכו"ם". וראה מרה"פ שם.

²⁷ רע"ב על אבות א יח.

²⁸ רבינו יונה על אבות ג ב.

²⁹ ספרא על ויקרא כ טז. וראה אוצרות הראי"ה ב עמ' 253: "השלום שיעשה בין עיר לעיר, בין אומה לאומה, בין משפחה למשפחה, שכאן הכונה ודאי על השלום הפוליטי בין האומות. בין אומה לאומה' כשממשלה אחת מאחדתן, בין ממשלה לממשלה' שכל אחת מהן כולל עמים רבים, ובין משפחה למשפחה' היא כבר שאיפה לשלום האנושות ביחס לגזעים השונים".

³⁰ במדבר כג ט.

³¹ איכ"ר פתיחתא ג. וראה שמונה קבצים ב כט. על היחס לתיאטראות וקרקסאות ראה סעיף רכה.

³² שמו"ר טו ז. וראה דברים לג כח: "וישכון ישראל בטח בדד עין יעקב". וראה בבלי מכות כד א: "אמר ר' יוסי בר חנינא: ארבע גזירות גזר משה רבינו על ישראל, באו ארבעה נביאים וביטלו", וראה פירושי הראשונים שם.

יעקב היא לשבת בטח בדד, ופירוש בטח להיות בשלום ובמדת אהבה בין אדם לחבירו ועם אומות העולם כמדת יעקב בהפלגה, ופירוש בדד הוא שלא להתערב יותר מן ההכרח עם אוה"ע... וכך הוא רצונו של הקב"ה".³³

אין מצוה לנהוג בידדות עם מדינה שתושביה אינם שומרים על מצוות בני נח.³⁴ אין התר לפרנסים לנהוג עם אומות העולם שלא בדרכי נעם ושלוש אלא על פי גדרי הוראת שעה.³⁵

כיום יותר מבעבר, יש להקפיד על יחסי שלום ואחוה עם אומות העולם.³⁶ כותב הרב וויינברג: "... יחס העולם התרבותי למדינתנו החדשה הוא אחד הגורמים החשובים המקיימים את ארצנו ואחד התנאים החשובים ביותר למען בטחון המדינה ובטחון חיי האנשים השוכנים עליה".³⁷ כותב הרב כשר: "והנה התכנית של אומות המאוחדות ראשית כל הוא לא ישא גוי אל גוי חרב... וכן שאר התיקונים לצרכי תועלת בני אדם בכל העולם, הכל הוא בתכנית של האו"ם, למשל סוכנות ואירגונים למזון וכלכלה, לחנוך ותרבות, לבריאות לפליטים, לעבודה, לזכויות האדם וכו' וכו', וכל הארגונים עושים גדולות ונצורות במקצוע שלהם בהקף עולמי".³⁸

יחד עם זאת, אסור שטיפוח יחסי שלום עם אומות העולם יביא לידי טשטוש הזהות היהודית. כותב הראי"ה קוק: "ההכרה הכללית באומה להשמר מהשפעות זרות היא יסוד התחיה...".³⁹ כותב הרב ורנר: "חס וחלילה לקשור עםם קשרי תרבות, חילופי תלמידים, סטודנטים וכו' – הס מלהזכיר. דווקא עם עשית השלום יש לחזור ולשנן פעמים רבות, כי המבדיל בין קודש לחול בין אור לחשך – כיתרון האור מן החשך – כך הבדיל אותנו ה' בין ישראל לעמים...".⁴⁰ הרב

³³ העמק דבר בראשית מו ד. וראה העמק דבר דברים לב יב; העמק דבר דברים לג כח; הגדה של פסח, אמרי שפר על 'והיא שעמדה'; שו"ת משיב דבר א מד.

³⁴ ראה סעיף רפז הערה 33. ויש לדון אם קיים איסור לנהוג עמהם בידדות שאין בה משום חנופה, ואכמ"ל.

³⁵ ראה סעיפים פט – צא, רח – רט. וראה שו"ת משפט כהן קמד ג שכל יציאה למלחמה היא על פי גדרים אלה.

³⁶ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 - 16 סעיף 11 (בנוסח הסופי): "ישראל תשאף לישב בדרכי שלום את כל הסכסוכים הבינלאומיים שתהא מעורבת בהם, יהיה אופים ומקורם אשר יהיה". הרב לוי ז"ל מתנגד לכלל הסעיף, מבלי לנמק את התנגדותו, ראה שם עמ' 40. וראה סעיפים רט שכ.

³⁷ הרב וויינברג, "נתוחי מתים במדינת ישראל", תחומין יב עמ' 383. וראה עלינו לשבח ויקרא עמ' קנב: "... נראה שכוונתו של מרן זצ"ל היתה שמבחינת פיקוח נפש אין אנו יודעים באיזו דרך לבחור... ומאחר ואין כאן הכרעה, יש לנהוג לפי הכללים הברורים והפשוטים שהם הכרת הטוב, ולא למרוד באומות, ולעשות את מה שדורש הנשיא האמריקני". יש לעיין בדבריו. הלא בעניני מדיניות כמעט אף פעם אי אפשר להכריע מה נחשב לפיקוח נפש, ולפי טענתו תצטרך המדינה לקבל כמעט כל תכתיב של נשיא ארצות הברית!?

³⁸ התקופה הגדולה זו כה. על תמיכה בנוקקים במדינת העולם ראה איש צדיק היה עמ' 77. על האו"ם ראה סעיף רצ.

³⁹ שמונה קבצים ב קעד. וראה אגרות הראיה א עמ' קמב.

⁴⁰ הרב שמואל ברוך ורנר, "כריתת ברית ועשיית שלום בין ישראל לעמים - לאור ההלכה", קובץ תורה שבע"פ, הרצאות בכינוס העשרים ואחד לתורה שבע"פ תש"ם עמ' נט. וראה חידוש הציונות עמ' 2: "... קידום זהיר של יסודות מעין 'מדיניות כלל אנושית' משותפת לעם היהודי, כמו, למשל, נקיטת עמדה בסוגיות מסוג צדק עולמי. במסגרת זו יש גם מקום להשתתפות 'מתנדבי העם' מדי פעם במבצעים כלל אנושיים, מסוג סיוע חירום לאזורי מצוקה".

אברהם מצטט מדברי רבו הרב יוסף דוב הלוי סלובייצ'ק: "כלכל אדם יש ליהודי יותר מזהות אחת. הוא חלק ממשפחת העמים הגדולה, אבל הוא גם בעל זהות יהודית, המבדילה בינו לבין אחרים. כל אחת משתי הזהויות מטילה עליו אחריות מיוחדת. בתור אזרח בחברה פלורליסטית עליו לקבל את המחויבות החברתית והפוליטית לתרום את חלקו לאושר הכללי וללחום בסכנות המאיימות על כלל הציבור, כגון רעב, שחיתות, מחלות ואויבים מבחוץ... אבל ליהודי יש עוד מחויבות, אשר אין לבני אנוש אחרים, והיא הברית עם הקב"ה, שנכרתה בהר סיני".⁴¹

בימות המשיח ישררו יחסי ידידות ושלוש בין ישראל ובין אומות העולם.⁴² כתב הראי"ה קוק בשמונה קבצים: "תורת חסד היא תורה דלעילא, תורת הסוד המתגלה לישראל על פי אליהו ביסודה... והרי הוא מוכן לשליחותו לבשר שלום, לעשות שלום בעולם... ועל ידה יוכל אור של סוכת שלום להיות הולך ונפרש על ישראל ועל ירושלים ועל כל המון לאומים, אשר יבואו מרחוק מאפסי ארץ לשם ה' צבאות-אלקי ישראל, המלך שהשלום שלו..."⁴³ כתב הראי"ה קוק בספרו עין איה: "... ולא יהיה נמצא כי אם שלום מוחלט ורגשי ידידות וכבוד בין כל העמים".⁴⁴

בימות המשיח אפשר יהיה לטפח את הקשרים המסחריים בין ישראל ובין אומות העולם. כתב רש"י: "... רצונו של מקום... שכל הארצות יהיו דובאות כסף וזהב לארץ ישראל שתהא מבורכת בפירות וכל הארצות מתפרנסות הימנה וממשיכות לה כספן וזהבן..."⁴⁵ כתב הנצי"ב: "... דרך מסחור להסיר את האדם מעבודת ה'... ואין מקום משומר כמו בא"י, עיקר ישיבת ישראל... אבל בימות המשיח... כי תשוב בכל לב ובכל נפש... אם כן אין חשש שתשובו לסורו משום מסחור".⁴⁶

*

המומחים למדעי המדינה עומדים כיום בהרחבה על הצורך לסייע למדינות במצוקה ועל חשיבות התיאום שבין המדינות השונות לצורך זה.⁴⁷ אכן, כיום הולך ומתהדק שיתוף הפעולה בין מדינות העולם וגופים וארגונים בינלאומיים רבים העוסקים בכך.⁴⁸

⁴¹ פרקים במחשבת הרב עמ' 127. העיר הרב נבנצל: "יש לנו רק המחויבות מהר סיני. במדה ויש לנו מחויבות חברתית וכו' אין זה אלא כחלק ממחויבותנו מהר סיני". על הערה זו ראה סעיף דש.

⁴² ראה בבלי מכות יא א: "נדברו – לשון נחת, וכן הוא אומר 'דבר עמים תחתנו'". וראה סעיפים רצד רצו ובסוף הסעיף הקודם.

⁴³ שמונה קבצים ג ט.

⁴⁴ עין איה שבת ב פרק ששי מד. וראה סעיף רפח.

⁴⁵ רש"י דברים לג כה.

⁴⁶ העמק דבר דברים ל י.

⁴⁷ האו"ם הקים משרד מיוחד שנועד לסייע למדינות במצוקה, המכונה בשם United Nations Disaster Relief Organization וממונה עליו תת מזכיר האו"ם.

⁴⁸ על ארגונים בינלאומיים המסונפים לאו"ם ראה EB (2008), United Nations מבין המפורסמים שבהם יש למנות את אונסק"ו (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization), ארגון הבריאות העולמי (World Health Organization) הבנק העולמי (World Bank and International Monetary Fund) ועוד.

עם זאת, הפערים בין מדינות עשירות ובין מדינות עניות הולכים ומתרחבים.⁴⁹ חלק מהמדינות העניות תובעות סדר כלכלי עולמי חדש אשר יאפשר להם לשפר את התפתחותן הכלכלית, ואשר יאפשר להן להנות מחלוקה עולמית צודקת של עוצמה ושל משאבים, מהקידמה המדעית ושימושיה, ומרמה נאותה של איכות הסביבה, ואשר במסגרתו הן תזכינה לסיוע הומניטרי בשעת אסון.⁵⁰

עקרונות מדיניות החוץ של מדינות העולם באים לידי בטוי במגילת היסוד של האומות המאוחדות, המונה את מטרות הארגון.

א. שמירה על שלום ובטחון בינלאומי.⁵¹

ב. פיתוח יחסים חברתיים בין מדינות המבוססים על כבוד לעקרון של זכויות שוות ושל זכות להגדרה עצמית של חבר בני אדם.⁵²

ג. השגת שיתוף פעולה בינלאומי בפתרון בעיות בינלאומיות בתחום הכלכלה, החברה, התרבות, או בעלות אופי הומניטרי.⁵³

ד. להיות מרכז לתיאום פעולות האומות במגמה להגשים את כל המטרות.⁵⁴

בכמה מדינות קיימות הוראות חוקתיות בעניינים אלו.⁵⁵

ארגונים שאינם שייכים לאו"ם הינם והצלב האדום והארגון לשיתוף פעולה ופיתוח כלכלי (OECD - Organization for Economic Co-operation and Development).

⁴⁹ ראה Human Development Report 2000 עמ' 4, שיותר ממיליארד בני אדם בעולם משתכרים פחות מדולר אחד ליום. וכשני מיליארד וחצי בני אדם אינם נהנים ממתקנים סניטריים נאותים בבתים. וראה Human Development Report 2000 עמ' 6 שבשנת 1820, היחס בין ההכנסה של המדינה העשירה ביותר ובין זו של המדינה העניה ביותר היה 1:3; בשנת 1950 היה היחס ביניהן 1:35; בשנת 1992 הוא היה 1:72. וראה World Development Report 2000/2001 עמ' 51 שבשנת 1960 היחס בין ההכנסות של עשרים המדינות העשירות ועשרים המדינות העניות היה 1:18 ואילו בשנת 95 הוא היה 1:35.

⁵⁰ ראה EB, Human Rights, The third generation

⁵¹ מגילת היסוד של האו"ם 1.1. הדרישה לנהוג בדרכי שלום באה לידי בטוי בהחלטת העצרת הכללית מספר 2625 (XXV) מיום 24.10.70. החלטה זו מפרטת אלו פעולות של מדינה אסורות, מאחר והן מהוות איום על מדינה אחרת. וראה סעיף רפז.

⁵² מגילת היסוד של האו"ם 1.2.

⁵³ מגילת היסוד של האו"ם 1.3. וראה אמנה בינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, כתבי אמנה 1037 סעיף 15.4. על שיתוף פעולה בינלאומי בתחום איכות הסביבה ושימורה, ראה הצהרת ריו (Rio Declaration on Environment and Development) מיוני 92.

⁵⁴ מגילת היסוד של האו"ם 1.4.

⁵⁵ ראה ICL חוקת ברזיל 4 (0). החוקה מונה את עקרונות מדיניות החוץ והיא מציינת בין השאר שיוון בין מדינות, הגנה על השלום, פתרונות של שלום לחילוקי דעות, דחיית טרור וגזענות, שיתוף פעולה למען קידום המין האנושי והענקת מקלט לנרדפים מנימוקים מדיניים. וראה שם חוקת פאראגוואי 143.

רפט. המשפט הבינלאומי הפומבי

מגילת היסוד של האומות המאוחדות קובעת שפעילות למען השלום חייבת להתבצע בתיאום עם עקרונות הצדק והמשפט הבינלאומי.¹

המשפט הבינלאומי הפומבי קובע את העקרונות עליהם מושתתים היחסים בין מדינות או בין ישויות אחרות אשר קיבלו הכרה בינלאומית.²

דרישות המשפט הבינלאומי הפומבי מבוססות על שלושה עקרונות עיקריים³

א. כיבוד בריתות ועמידה בהתחייבויות, הן כלפי הקהילה הבינלאומית והן כלפי מדינות.
 ב. שמירה על מנהגים המקובלים זמן רב במדינות ואשר קבלו תוקף מחייב בהחלטה שיפוטית. מנהגים אלו באים לידי בטוי בכמה תחומים. 1. סמכות כל מדינה לפעול כרצונה בתחום ריבונותה⁴. 2. תנאים ונסיבות שבהם מכירים במדינות, בישויות ובדרישות טריטוריאליות. 3. זכות מדינה או ישות לחתום הסכמים. 4. פירוש הסכמים. 5. הסכמים הנוגעים לשימוש בימים, באויר וכד'. 6. הפרת התחייבות בינלאומית. 7. הגנה עצמית.⁵
 ג. כיבוד עקרונות חוק המוכרים על ידי המדינות הנאורות, כגון הדרישות לנהוג ביושר, בצדק ולפעול לתיקון העולם.

מגילת היסוד של האו"ם מוסיפה, שהמשפט הבינלאומי מקבל כסמכות גם החלטות שיפוטיות שהתקבלו במדינות שונות וכן ספרים ומאמרים של גדולי המשפטנים.⁶ משפטנים במדינות שונות סוברים, שיש תוקף משפטי להחלטות מוסדות האו"ם, להחלטות של כינוסים בינלאומיים ולהצהרות חד צדדיות של מדינות.⁷

חוקתיהן של מקצת מן המדינות המפותחות קובעות, שיש לכבד את המשפט הבינלאומי⁸ ואחרות קובעות שהמשפט הבינלאומי הינו חלק בלתי נפרד מחוקתן.⁹ כמה מדינות קובעות בחוקתן שהן מחויבות לשמור על הסכמים בין לאומיים.¹⁰ חוקת יוגוסלביה כוללת התחייבות למלא התחייבויות בינלאומיות בתום לב.¹¹ לעומת זאת, חוקת ארצות הברית קובעת: "... וכל החוזים שנעשו או שיעשו מטעם ארצות הברית יהיו החוק העליון של הארץ".¹² משמע מכך,

¹ ראה מגילת היסוד של האו"ם 1.1. על משפט בינלאומי בעולם העתיק ראה International Law in Antiquity.
² ראה EB (2008), International Law, Introduction.
³ ראה Charter of the United Nations and Sources of international law, EB (2008), וראה Statute of the International Court of Justice, Art. 38.
⁴ ראה מגילת היסוד של האו"ם סעיף 2.7.
⁵ ראה EB (2008), International law: Rules of international law: Customary international law.
⁶ ראה Statute of the International court of Justice המהווה חלק ממגילת היסוד של האו"ם סעיף 1.38 d.
⁷ ראה International Law פרק שלישי.
⁸ ראה ICL חוקת פולין סעיף 9; חוקת איטליה 10; חוקת גרמניה 25; חוקת הודו 51 (c).
⁹ ראה ICL חוקת אוסטרליה 9 (1) וחוקת פולין 42 (1).
¹⁰ ראה ICL חוקת שבדיה 10 9 (3).
¹¹ ראה ICL חוקת יוגוסלביה 6 (1).
¹² חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף ו ב. ראה גם שם סעיף א י. וראה United States עמ' 178 שלהסכם בינלאומי שאושר על ידי הקונגרס יש תוקף חוקתי.

שהיא אינה מכירה באמנות שהיא אינה חתומה עליהן. חוקת פאראגוואי קובעת שחוקת המדינה קודמת לאמנות בינלאומיות.¹³

*

חוקת עולם פוסק: "דינא דמלכותא בין לאומי דינא",¹⁴ משמע, שחוקי המשפט הבינלאומי מחייבים את המדינה היהודית. אחדים מהם הנם מצוות התורה,¹⁵ והאחרים מחייבים בשל אחד מארבעה הנימוקים הבאים: א. מנהג מדינות העולם¹⁶ ג. מנהג פרנסי ישראל¹⁷ ב. דרכי שלום ומניעת איבה¹⁸ ד. מניעת חילול השם.¹⁹

בבסיסו של המשפט הבינלאומי כיום עומדים עקרונות שהתורה קבעה

כיבוד בריתות ועמידה בהתחייבויות פוסק הרמב"ם: "אסור לשקר בבריתם ולכזב להם".²⁰ המפר ברית נענש בידי שמים.²¹ אומר הנביא יחזקאל: "הימלט העושה אלה והפר ברית ונמלט".²² כותב המצודת דוד: "ולפי שהיה לדוד ברית ושבועה עם חירם מלך צור והם לא שמרו את הברית והרעו לישראל ולזה נגזר עליהם שבעים שנה שממוך".²³ מצוה לקיים כל הבטחה.²⁴ חיוב גמור למלא כל התחייבות שלטונית שהתקבלה בשבועה.²⁵

¹³ ראה ICL חוקת פאראגוואי 137. וראה Law Without Nations פרק 6; International Law עמ' 124.
¹⁴ חוקת עולם א עמ' 164. וראה שו"ת עמוד הימיני טז טו: "כשם שדינא דמלכותא בפנים המדינה הוא מטעם הסכמה, כמו כן יש לומר שגם במובן בין ממלכתי דינא דמלכותא הוא מטעם הסכמה זו". הסכמה לפעול על פי עקרונות המשפט הבינלאומי אינה כוללת הסכמה לצייט לכל החלטה שיפוטיות ולכל החלטה של מוסדות האו"ם או מוסדות בינלאומים אחרים, ראה סעיף רצ הערה 28. וראה הרב יהודה שביב, "זכור מלחמה אל תוסף" – תוקפן של מלחמות בין האומות, תחומין ט עמ' 205 – 230. וראה א"ת ערך כבוש מלחמה.
¹⁵ ראה סעיף רצ. על כיבוד גבול בין מדינות ראה סעיף רלג הערה 2. על חובת מלך לנהוג בתום לב כלפי מלך נכרי ראה ויקר"ר לג ה: "והרי דברים ק"ו ומה אם המלך ע"י שהונה מלך כמוהו ענשו הכתוב...". וראה להלן.
¹⁶ מנהג מדינות העולם נחשב כמנהג דרך ארץ, ראה סעיף מא סעיף 49. וראה להלן הערות 26 - 30; סעיף רא הערות 17 - 19; סעיף רלד סוף הערה 9; סעיף רצו הערה 11.
¹⁷ ראה מלבי"ם מלכים א ב ה; סעיף לו הערה 13. וראה מלבי"ם שם שהתנהגות לא ראויה גם פוגעת בכבודם.
¹⁸ ראה סעיף רט. וראה סעיף רח הערה 68.
¹⁹ ראה סעיף רח הערות 69 - 71; סעיף של הערה 49 והערה 57. וראה סעיף קלט.
²⁰ רמב"ם מלכים ו ג. וראה בית הבחירה סנהדרין נו ב: "... ולא קללם אלא שהיה רוצה לעמוד בדבורו ובבריתם ולעשות עמהם לפנים משורת הדין". וראה אברבנאל על ספר שופטים ד כב, שיעל הרגה את סיסרא למרות שהיה שלום בין הקיני ובין יבין מלך חצור: "וידוע מנימוסי המלכים, שאין האשה מחוייבת לדברים שיעשה הבעל מהשלימתו ושמירת המבצרים, ומפני זה יכלה לעשות מה שלא יוכל בעלה לעשותו". ויש לעיין בדבריו, שהרי ברית עם מדינה זרה מחייבת את כל האזרחים, וראה סעיף רצ הערה 12, ואכמ"ל.
²¹ אם כריתת הברית כרוכה בשבועה, ראה סעיף רצ הערה 15, פשיטא שבית דין מעניש פרנס המפר אותה.
²² ראה יחזקאל יז טו. וראה מכילתא ריש פרשת בשלח שבני אפרים עברו על הברית ועל השבועה; חידו"א בבלי סנהדרין צב ב ד"ה אלו בני אפרים; ירושלמי ראש השנה א א; בבלי יבמות עט א. וראה סעיף קלה.
²³ מצודת דוד ישעיה כג טו. וראה עמוס א ט ורש"י שם. וראה סעיף פא הערה 8.
²⁴ ראה חידושי הרשב"א גיטין מו א ד"ה ורבנן מי חיילא שבועה עליה. וראה סעיף רח.
²⁵ ראה דברי הימים ב פרק לו יג; בבלי נדרים סה א. וראה רש"י שהש"ר ד ג: "נאות להבטיח ולשמור הבטחתם כמו שעשו המרגלים לרחב הזונה". וראה ראב"ע שמות כ ו. וראה תורת משה מטות ד"ה ראשי המטות.

מנהגי מדינות אשר קבלו תוקף של חוק כותב הרדב"ז: "דקיי"ל דדינא דמלכותא דינא... דחוק המלכים הוא כשלוכדים המדינה בכח המלחמה כל הבתים והשדות והכרמים הם שלו וגם העם הם לו למס עובד..."²⁶. כותב הדבר אברהם בשם הרב אלי ברוך ממיר: "גדר כיבוש מלחמה הוא שכל שהוא מנמוסי המדינות המקובלים בין העמים בתורת מלחמה בין צד לצד, יש לו דין כיבוש, וכל שאינו מנמוסי המדינות, יש לו דין גזל"²⁷.

אחד מחטאי עמלק הוא הפרת מנהגים מקובלים. אומרת המכילתא: "כל המלכויות כולם שאין עושות מלחמה אלא עד ששעות אבל מלכות חייבת זו עושה מלחמה משחרית לערבית"²⁸. טענת יפתח: "בשבת ישראל בחשבון ובבנותיה... ובכל הערים אשר על ידי ארנון שלש מאות שנה ומדוע לא הצלתם בעת ההיא",²⁹ מבוססת, כנראה, על המנהג המקובל.³⁰

כיבוד עקרונות חוק המוכרים על ידי המדינות הנאורות פוסק הרב פישר: "ישנם לישראל שתי חוקות משפט אחת חוקת משפטי התורה שהיא מיחדת לתכלית קדושת ישראל, והשניה חוקת משפטי היושר המדיני כשאר האומות והוא משפט המלך"³¹.

להחלטות של גופים בינלאומיים יש תוקף מחייב על פי התורה רק אם אומות העולם נוהגות על פיהן הלכה למעשה והן רואות החלטות אלו כמחייבות. הוא הדין לגבי תקדימים משפטיים, למאמרים של מומחים או להצהרות של מדינות. בנוסף לכך יש להן תוקף מחייב רק אם הן אינן עומדות בניגוד ליושר או בניגוד לתורה.³²

הרב הרצוג מדגיש, שאומות העולם הסכימו להקמת מדינת ישראל, בתנאי שהיא תכיר במשפט הבינלאומי.³³

²⁶ שו"ת הרדב"ז ג תקלג. וראה בבלי סנהדרין כ ב: "בשלמא אוצרות מלכים למלך אורחא דמלתא...".
²⁷ שו"ת דבר אברהם ב ו ס"ק ד. וראה שו"ע הרב הלכות הפקר והשגת גבול קונטרס אחרון א. וראה א"ת ערך כבושי מלחמה; הרב אברהם ח. שרמן, "המשפט הבינלאומי (במלחמה) לאור משפטי התורה", תורה שבעל פה, הרצאות בכינוס הארצי הארבעים וארבעה לתורה שבעל פה, תשס"ד עמ' נט – עח.

²⁸ מכילתא על שמות יז יב. וראה ערוך השלחן העתיד מלכים עא ד הו"ד בסעיף שלא הערה 23. וראה צפנת פענח שמות, מגילת אסתר ז ה: "כי זה ודאי אחשורוש ידע מהמכתב ששלח, אך לא ידע ששם נכתב גם נשים וטף אשר זה לא כנימוס מלחמה...". וראה מש"כ הרב סולובייצ'יק הו"ד בסעיף שלא הערה 27. מפירוש הרמב"ן על התורה במדבר כא סוף פסוק ח ניתן להסיק שלא מקובל לתקוף מדינה הנמצאת במרחקים. וראה מלבי"ם מלכים ב טו טז: "וַיִּן אֶת כָּל הַקְּרוֹתֶיהָ בְּקָע", שנגד חוקי המלחמה ונגד דת ישראל". וראה דברי החת"ס המובאים בסעיף שכ הערה 41.

²⁹ שופטים יא כו. וראה אברבנאל שם.

³⁰ ראה סעיף רצה הערה 18. על העקרון המשפטי שיש להכיר במציאות מדינית שהשתרשה לאורך זמן ראה International Law עמ' 426 - 429.

³¹ בית ישי חידושים וביאורי סוגיות קז א. עפ"יז הוא מבאר מפי מה ישראל וגר תושב שבאו לדון דנים אותם בדיניהם ראה רמב"ם מלכים יב. הערת הרב נבנצל: "אין לנו משפט המלך אלא כחלק ממשפט התורה".

³² על גדרי הוראת שעה ראה סעיפים עח – פב. וראה סעיף רצ. וראה חידוש הציונות עמ' 159: "עשויים ערכי הציונות לחייב צעדים מאוד לא מקובלים ביחסים בין האומות וגם פסולים לפי כללי המשפט הבין-לאומי הפומבי, אם הדבר חיוני לצורך סיוע ליהודים במצוקה".

³³ ראה סעיף רצו שלדעת הרב הרצוג בזמן הזה אין התר לצאת למלחמה ללא רשות האו"ם המבטא את הסכמת האומות. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 11: "עקרונות המשפט הבין-לאומי המוכרים על ידי כלל האומות יהיו חלק של משפט ישראל". משתיקת הרבנים להצעה זו למדנו שהרבנים אינם מתנגדים לה. היוצא מן הכלל הוא הרב לוין, המתנגד לסעיף זה מבלי לנמק את דעתו, ראה שם עמ' 40.

רצ. בריתות והסכמים עם מדינות**העמים עמם מותר לכתוב ברית**

פסוקים מפורשים בתורה: "כי יביאך ה' אלוקיך אל הארץ אשר אתה בא שמה לרשתה ונשל גוים רבים מפניך... ונתנם ה' אלקיך לפניך והכיתם. החרם תחרים אתם לא תכרות להם ברית ולא תחנם"¹, ופוסק הרמב"ם: "אין כורתין ברית לעובדי עבודה זרה כדי שנעשה עמהם שלום ונניח אותם לעבדה, שנאמר 'לא תכרות להם ברית', אלא יחזרו מעבודתה או ייהרגו, ואסור לרחם עליהם, שנאמר 'לא תחנם'".²

בעלי התוספות חולקים על הרמב"ם וסוברים שאסור לכתוב ברית רק עם ז' העמים.³ המהר"ם שיק מכריע שבעת מלחמה הלכה כרמב"ם ובעת שלום ההלכה כבעלי התוספות.⁴

פסוק מפורש בתורה: "השמר לך פן תכרת ברית ליושב הארץ אשר אתה בא עליה פן יהיה למוקש בקרבך".⁵ מפשוטו של מקרא משמע, שהאיסור נוגע רק ליושב הארץ ולא לעמים שמחוץ לגבולות ארץ ישראל,⁶ אולם כמה מן האחרונים אוסרים כל כריתת ברית.

כריתת ברית מותרת כאשר קיימים התנאים הבאים

אינה מאפשרת עבודה זרה בא"י כותבים בעלי התוספות: "... שמא לא אסר אלא כריתת ברית לשם עבודת כוכבים, כדכתיב באיך קרא 'לא תכרות להם ולא להיהם ברית'".⁷ לכל הדעות, מותר לכתוב ברית עם כל נכרי הרשאי לשבת בארץ ישראל.⁸ לדעת המאירי וסיעתו מסתבר, שמותר לכתוב ברית עם אומות המתנהגות בדרך ארץ.⁹

¹ דברים ז א - ב.

² רמב"ם עבודה זרה י א מהדורת פרנקל. וראה הלכות מדינה ח"ג שער י פרק ט; שו"ת עמוד הימיני יב א יב; הרב שמואל ברוך ורנר הנזכר בסעיף רפח הערה 40.

³ ראה תוס' בבלי ע"ז כ א ד"ה דאמר. וראה תוס' בבלי יבמות כג א ד"ה ההוא וכן סמ"ג ל"ת מז. זו גם דעת הרמב"ם בספר המצוות לאוין מח וכן בהלכות עבודה זרה דפוס וילנא. וראה סעיף שכא.

⁴ ראה מהר"ם שיק על תריג מצוות מצוה צג.

⁵ שמות לד יב.

⁶ ראה רמב"ם עבודה זרה ט ט: "היו ישראל שוכנים בין העובדי כוכבים וכתרו להם ברית מותר למכור כלי זיין לעבדי המלך וגייסותיו...". לשיטה זו נראה שאין איסור לכתוב ברית עם מדינה זרה. וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים כ יא: "ויושבי גבעון שמעו את אשר עשה יהושע ליריחו ולעי ויעשה גם המה בערמה... והם כרתו להם ברית להיותם שוים להם ובעלי ברית ועוזרים זה לזה במלחמותיהם, ועשו עמהם שלום לפי שהיו סבורין שהם ערים רחוקות מאד מן העמים שאין דעתם לבא עליהם כלל". וראה עמ' נח במאמרו של הרב ורנר הנזכר בסעיף רפח הערה 40, המבאר שהן לדעת הרמב"ם והן לדעת הרמב"ן מותר לכתוב ברית רק עם עם שאינו מתגורר בארץ ישראל. עם המתגורר בארץ ישראל אסור לכתוב ברית אלא בתנאים שקובע הרמב"ם בהלכות מלכים ו א. וראה סעיף רפז הערה 33. על הגורמים לבריתות בימי התנ"ך ראה מלחמה ושלוש ביחסי ישראל ויהודה עמ' 117 – 121.

⁷ תוס' בבלי יבמות כג א ד"ה ההוא. כך גם מדויק בלשון הרמב"ם: "... כדי שנעשה עמהם שלום ונניח אותם לעבדה". וראה רמב"ם מלכים ו א.

⁸ ראה סעיף שכא.

⁹ ראה בית הבחירה בבלי בבא קמא לו ב. וראה סעיף רח הערה 80.

ברית של שלום הרא"ש פוסק: "ועוד יש לומר, דאפילו ברית שלא לשם ע"ז אסור כגון ברית של אהבה ושל רעות לעזור זה לזה במלחמה ולהשתתף זה עם זה בכל דבר אבל כריתת ברית של שלום כגון ברית שעשה אברהם לאבימלך... מותר, וכן היה כריתת ברית של חירם מלך צור עם שלמה".¹⁰

ברית חיונית הרב הרצוג פוסק: "ומי זה יהין להרהר אחרי אותו גבור צדיק מושיע ישראל יהודה המכבי, קדוש ה', על שכרת ברית עם מלכות רומי שהיו באמת עובדי אלילים? ודאי שעשה כתורה, כיון שקיום ישראל בארצו היה תלוי בברית זאת במדה ניכרת".¹¹

ברית בין שליטים הרב ורנר פוסק: "נראה לי דכריתת ברית שאסרה תורה היינו ברית עמים, בין ישראל לעמים אחרים, אבל לא כן היתה כריתת הברית בין שלמה לחירם, שלא היתה... אלא כריתת ברית אישית בין שלמה ולבין חירם".¹²

ברית ביזמות המשנה הלכות פוסק: "דודאי לא אסור אלא שישראל לא יכרות ברית עם עכו"ם כלומר שישראל יבקש כריתת הברית, אבל היכא דהעכו"ם מבקש לכרות ברית מותר לו לכרות ברית מפני דרכי שלום".¹³

הסכם ללא שבועה ספר חסידים כותב: "יהודים ונכרים שעשו תנאי ביניהם ולעמוד אלה לאלה והנה עוזרים בכל לב הנכרים ליהודים כן יעשו היהודים לנכרים".¹⁴ הרב וולדינברג פוסק: "... ומלשונו זה של היראים... אפשר ללמוד הלכתא גבירתא ולומר שענין איסור כריתת הברית הוא דוקא כשזה בא בדרך של שבועה".¹⁵

¹⁰ תוספות הרא"ש קידושין סח ב ד"ה הניחא. וראה דברי הרמב"ן המובאים בהערה 6, ומשמע שעיקר האיסור רק ברית לעזור זה לזה במלחמה.

¹¹ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 21 ציון 15. וראה עמ' נט במאמרו של הרב ורנר הנוכר בסעיף רפח הערה 40: "ואשר לכריתת ברית עם המדינות השכנות... יש לצדד באופן חיובי לגבי עשיית שלום עמהם, במיוחד, כאשר הדבר נחוץ לבטחון המדינה למנוע שפיכות דמים". על הסיכון שנוטלת מדינה חלשה שאין לה בני ברית ראה שופטים פרק יח ז ורד"ק שם וכן רש"י דברי הימים א ד מ.

נראה שכריתת ברית חיונית מותרת גם אם לא קיים סיכון מידי, וסברת הרב הרצוג והרב ורנר היא כעין סברת הישועות מלכו יו"ד נה: "ואף על פי שאסור ליתן ולמכור קרקע בא"י כיון שהוא לטובת היישוב פשיטא דאין כאן איסור דלא תחנם". מעתה מתורץ מפני מה עשו אות ברית עם רחב. הערת הרב נבנצל: "לרחב היו חייבים הכרת טובה". על דברי הרב הרצוג מעיר הרב נבנצל: "צ"ע אם לא אותה ברית היא תחילת חורבן בית שני וראה להלן".

¹² עמ' נז' במאמרו של הרב שמואל ברוך ורנר, הנוכר בסעיף רפח הערה 40.

¹³ שו"ת משנה הלכות ה, "במקום הקדמה".

¹⁴ ספר חסידים (מרג.) תתריח. ראוי לציין כי מספר חסידים משמע שיהודי הרודף אחר נכרי להורגו נדון כרודף, ודעת המנחת חינוך מצוה תר ס"ק א אינה כן.

¹⁵ הלכות מדינה ג שער י פרק ט. ברית שהתורה מדברת עליה בסתמא כרוכה בשבועה. ראה בראשית כא לא: "... כי שם נשבעו שניהם. ויכרתו ברית בבאר שבע...". וראה בראשית כו כח: "... תהי אלה בינותינו בינינו ובינך ונכרתה ברית עמך". וראה יהושע ט טו: "... ויכרתו להם ברית לחיותם וישבעו להם נשיאי העדה". וראה יחזקאל יז יג: "... ויכרת אתו ברית ויבא אותו באלה...". וראה במדבר רבה ט מז: "כמה דתימא 'לעברך בברית ה' אלהיך ובאלתו', אין ברית אלא שבועה...". וראה דניאל ט יא: ותתך עלינו האלה והשבעה אשר כתובה בתורת משה...", ומפרש רש"י: "אלות הברית אשר השבעתנו בחורב". על המנהג בקרב האומות להשבע בעת כריתת ברית ראה מלחמה ושלום ביחסי ישראל – יהודה עמי' 171.

כאשר כורתים ברית או עורכים הסכם עם מדינה זרה, יש לשקול את ההבטים הבאים¹⁶

הבטים אמוניים הנביא ישעיה אומר: "הוי הירדים מצרים לעזרה על סוסים ישענו ויבטחו על רכב כי רב ועל פרשים כי עצמו מאד ולא שעו על קדוש ישראל ואת ה' לא דרשו"¹⁷

הבטים חברתיים כותב הרלב"ג: "להודיע שאין ראוי שיתחבר האדם עם הרשעים הלא תראה כי בהתחבר דוד עם פלשתים למלחמה פרץ הש"י מעשיו והיה זה סבה אל שנשרפה צקלג ונשבו הנשים והטף אשר בה"¹⁸

הבטים בטחוניים ברית עלולה לגרור את המדינה למלחמה לא רצויה.¹⁹

הבטים מעשיים פסוק מפורש בספר איכה: "ועודינו תכלינה עינינו אל עזרתו הבל, בצפינתו צפינו אל גוי לא יושע", ומפרש רש"י: "... שהיו מבטיחים אותנו עזרה ולא באו..."²⁰

ספר אלה דברי הברית כותב: "אמנם נמצאים בריתות בתנ"כ שהיו באמת רק חלקת לשון ושוחד דברים נוסף על שוחד כסף... וזוה נבין צדקת דברי חנני הרואה לאסא... סיבת כעס הנביא היה מפני שהי' ידוע אז לכלם כי הארמים המה מזלולי ברית, וכל בריתם המה ברית דברים בעלמא... לכרות ברית עם מזלולי ברית על ידי נתינת שוחד להפר ברית, ברית כזה עון הוא, ואיננו מתכסיסי מלחמה"²¹

ברית עלולה להיות לרועץ בעתיד. אומרת הגמרא: "עשרין ושית שנין קמו להו בהימנותייהו בהדי ישראל, מכאן ואילך אישתעבדו בהו"²² כותב הרמב"ן בפירושו על התורה: "ועל דעתי כי ירמוז כי אנחנו התחלנו נפילתנו ביד אדום, כי מלכי בית שני באו בברית עם הרומיים... והיא היתה סיבת נפילתם בידם"²³

¹⁶ ראה סעיף קלד, שיש צורך לקבל הסכמת נביא לכריתת ברית.

¹⁷ ישעיה לא א. וראה שם ל ב. וראה ירמיה ב יג: "כי שתים רעות עשה עמי.. ועתה מה לך לדרך מצרים לשתות מי שחור ומה לך לדרך אשור לשתות מי נהר". נראה כי הנביא ירמיה פותח את איכה באומרו: "איכה ישבה בדד... כל רעיה בגדו בה וגו'", להדגיש שהחורבן נגרם כתוצאה מהבריתות המדיניות, שנעשו בניגוד לדבר ה' שהיה בפי הנביאים.

¹⁸ רלב"ג שמואל ב א כז התועלת הארבעים וששה. ראה מלחמה ושלוש ביחסי ישראל ויהודה עמ' 115, שבימי קדם ברית היתה כרוכה פעמים רבים בשבועה לאלים זרים של בעל הברית, בנשואים מדיניים עם נשים נכריות וגררה השפעה תרבותית ודתית זרה. וראה שם עמ' 161, שהיו בקרב אומות העולם שטענו ששלום ללא קשרי חיתון אינו יציב. וראה שם עמ' 121 שבריתות כללו הרבה פעמים סעיפים בדבר הסגרת נמלטים.

¹⁹ על מלחמה צודקת ראה סעיף רצג. ראוי לציין כי כאשר ארצות הברית הצטרפה בשנת תרפ"ח להסכם קלוג – בריאן האוסר כל יזמה למלחמה, הסכם שיש לו תוקף גם כיום במשפט הבינלאומי, היא התנתה את חתימתה בכך שהיא לא תחויב להתערב אם מדינה כל שהיא תפר את ההסכם. ראה http://en.wikipedia.org/wiki/Kellogg-Briand_Pact. מובן, שגם החלטה שלא להתערב בסכסוך כל שהוא כרוכה בסיכונים מסוימים, ראה הנסיד פרק כא.

²⁰ רש"י על איכה ד יז.

²¹ אלה דברי הברית ג פרק כ. וראה דברי הימים ב טז ז. וראה מצודת דוד עובדיה א ז. וראה מלבי"ם על ישעיה לו ו. וראה מלכים ב פרק יח: ויאמר אלהם רבשקה... עתה הנה בטחת לך על משענת הקנה הרצוף הזה על מצרים..."

²² בבלי עבודה זרה ח ב.

²³ פירוש הרמב"ן על התורה בראשית לב ד. וראה רש"י שיר השירים ו יב: "כנסת ישראל מתאוננת לא ידעתי להזהר מן החטא... ונכשלתי בשנאת חנם ומחלוקת שגבר במלכי בית חשמונאי הורקנוס ואריסטובלוס עד שהיה מביא אחד מהם את מלכות רומי... ומאז נפשי שמתני להיות מרכבות להרכיב עלי נדיבות שאר אומות". וראה רש"י דניאל יא כב; תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 21 ובהערה שם. נוסח הברית שבין

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לכריתת הסכמים ואמנות עם מדינות העולם.²⁴ הרב שכטר, תלמידו המובהק של הרב סולובייצ'יק, מעיד שלדעת רבו אין התר למדינה יהודית להיות חברה באומות המאוחדות: "בין חברי האו"ם ישנן מדינות שכאלו שבאופן רשמי עובדי ע"ז הן, וכל מדינה שמצטרפת לאו"ם הרי זה ממש בחינה של כריתת ברית של שלום עם כל שאר חברי האו"ם".²⁵ לעומתו כותב החוקת עולם: "בודאי היא חובה למדינת ישראל להיות חבר לחברת האומות המאוחדות ולפעול שכם אחד לשלום העולמי וליקח חלק בכל תנועה בין לאומית שמגמתה הטבת חיי יושבי העולם ושלוח המדינות".²⁶ הרבי מליובאוויטש ראה את האו"ם באור חיובי: "מקום מיוחד שבו מיוצגים בקביעות באי כח המדינות שבעולם כדי להדבר ביניהם בדרכי נעם ודרכי שלום".²⁷

פוסק הרב שרמן: "אין ליתן תוקף משפטי הלכתי של דינא דמלכותא, להכרזות והחלטות האומות המאוחדות משום שאינן עומדות במבחן היושר לאור העמדה המפלה והחד צדדית שיש להן כלפי ישראל בכל הנוגע למלחמות ישראל בארץ ישראל...".²⁸

בשום מקרה אין תוקף להחלטה המחייבת לנהוג בניגוד לתורה.²⁹ כותב הרב סולובייצ'יק: "על מדינת ישראל לומר לאומות העולם: 'תושב אנכי עמכם' – הנני חברה באו"ם, אני משתפת פעולה עם כולם לטובת שלום, יושר וצדק בעולם... אולם, מצד שני נשאת המדינה בחינת 'גרי'... לכל מדינה יש מדינה אחות. הבודדה היחידה, גוי אחד בארץ, 'הן עם לבדד ישכון', היא מדינת ישראל".³⁰

יהודה המכבי ובין שליטי רומי כפי שנרשם על ידי שליטי רומי מובא בספר קדמוניות היהודים ספר שנים עשר פסקה 417 ואילך. וראה הנסיך פרק כא שיש להזהר שלא לעשות ברית עם מדינה חזקה משלך.²⁴ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 11: "ישראל... לא תעשה כל מעשה הנוגד את שאיפות האומות המאוחדות". ההצעה אינה קובעת שעל ישראל להצטרף לאומות המאוחדות.

ראה נפש הרב עמ' צא, שפשיטא לבעלי התוס' יבמות כג א ד"ה הוא, שאסור לכתוב ברית עם כל האומות העובדות עבודה זרה. ויש לעיין בדבריו שהלא התוס' עצמו חוכך בדבר, ובנוסף לכך, לדעת רבים מן הראשונים הנזכרים לעיל לא היה שם שום איסור. וראה הערה 30.

חוקת עולם ב עמ' 556.²⁶

דבר מלכות עש"ק תרומה משיחות ש"פ משפטים, ז' שבט, מברכים החדש אדר א התשנ"ב הוצאת אוצר החסידים. ראה דרכי משה, להרב כלפון משה הכהן פרשת לך לך הכותב בשנת תרפ"ה על חבר הלאומים: "וסוף סוף לא מצאנו שום דרך נכונה לישר את העולם ולישב רק בהעמדת בית דין גדול אשר בו צירי וסוכני כל הממלכות ובהיות איזה הבדל דיעות בין ממלכה וממלכה יקריבו הצדדים את דבריהם לפני הבי"ד הממונה מאגודה העמים והוא יכריע בדבר. וה' יגמור לטובה להיות תמיד ידי הבי"ד הנזכר על העליונה". וראה שם פרשת נצבים: "וכבר ניצוצי הגאולה האירו ומאירים מעת לעת כמו שיראה כל מבין ומשכיל הנותן לב ועין חודרת על זה... ז) התכונות 'חבר לאומים' כללי לכל עמי ומלכי התבל אשר מטרתו היחידה היא להשביט ולבטל כל מיני מלחמה מן העולם כולו... וכבר עשה פרי ותנובה רבה בהשבתת כמה מלחמות מן העולם...". וראה את דברי הרב כשר המובאים בסעיף רפח. וראה ארץ חמדה א ו, שמשעה שהאו"ם הכיר בזכות היהודים למדינה בטלו שלושת השבועות. מכאן, שלדעתו האו"ם מבטא את דעת אומות העולם. וראה שו"ת בני בנים ב ל בהערה: "... מה ששולחים ציר לאומות המאוחדות ואינו כתוב בתורה ואדרבא יבגויים לא יתחשבו אבל כיון שכולו טעם לא שייך בו בחקתיים". וראה את המבוא לספר הערה 32.

הרב אברהם ח. שרמן, "המשפט הבינלאומי (במלחמה) לאור משפטי התורה", תורה שבעל פה הרצאות בכינוס הארצי הארבעים וארבעה לתורה שבעל פה, תשס"ד עמ' עד. וראה סעיף רפט.

ראה תחוקה לישראל על פי התורה ב' עמ' 180.²⁹

חמש דרשות עמ' 50.³⁰

כותב הרמב"ם: " אבל ימות המשיח הוא זמן שבו תחזור המלכות לישראל, ויהיה אותו המלך העומד מקום מלכותו ציון... ויכרתו עמו העמים ברית שלום".³¹

*

כותב פרופ' הרכבי: " דילמת הבטחון' מתעוררת גם בבריתות שלכאורה הן אמצעי הגנה למניעת מלחמה. אולם, כפי שמורה הנסיון ההיסטורי בייחוד מהמאה ה-20, בריתות עלולות להביא לקיטוב בין שני הגושים, קיטוב שטמונה בו סכנה של פריצת מלחמה".³²

ברבות מן החוקות קיימת הוראה מפורשת המסמיכה את השלטון לעשות הסכמים עם ארצות אחרות.³³ באחרות קיימת הוראה המסמיכה את השלטון להפעיל את הצבא בעקבות בקשה של ארגונים בינלאומיים.³⁴ חוקה אחת קובעת שהמדינה רשאית לצאת למלחמה על פי הוראת מועצת הבטחון של האו"ם.³⁵

מדינה אחת קובעת בחוקתה שהיא תהא חברה באומות המאוחדות,³⁶ ואחרת קובעת שיציאה למלחמה נעשית בהתאם לזכויות ולחובות של המדינה כחברה בארגון האומות המאוחדות.³⁷

³¹ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרק חלק עמי קלט. הרמב"ם לשיטתו, סוף הלכות מלכים, שלעתיד לבא ימלא כל העולם כולו דעה את ה' ואין איסור לכרות ברית עם נכרים השומרים על מצוות בני נח. וראה רד"ק על ישעיה יא ו' ושם יא ט, שרק ארץ ישראל תמלא דעה את ה', ואכמ"ל.

³² מלחמת ואסטרטגיה עמי 532.

³³ ראה ICL חוקת סלובקיה 7 ושם שהסכם בין מדינות (a state alliance with other states) יתקבל בהליך של תיקון החוקה הכולל גם משאל עם. ראוי לציין כי נשיא ארצות הברית הראשון, ג'ורג' וושינגטון (George Washington), במאמר שהוא פרסם בעתונות עם סיום כהונתו כנשיא, הזהיר מפני השפעה חיצונית על ניהול המדינה ומפני בריתות קבועות, ראה <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/washing.htm>. החשש מפני התערבות חיצונית במדיניות פנים גרמה להתנגדות שהיתה בארצות הברית לכניסה לחבר הלאומים, ראה סעיף קנג הערה 7. וראה Law Without Nations? פרק 5.

³⁴ ראה ICL חוקת יוגוסלביה 133 (2), שהצבא עשוי להיות מופעל על ידי ארגונים בינלאומיים וזאת בכפוף להסכמת הממשלה הפדרלית.

³⁵ ראה ICL חוקת מלטה 1 B 3 (I).

³⁶ ראה ICL חוקת בוסניה והרצגובינה 1 שהמדינה תמשיך להיות חברה באומות המאוחדות.

³⁷ ראה ICL חוקת פאראגוואי 144.

רצא. בתי משפט בינלאומיים

מגילת היסוד של האו"ם קובעת, שבית המשפט הבינלאומי יהיה הזרוע המשפטית של ארגון האומות המאוחדות. כל חבר של האומות המאוחדות מקבל על עצמו לשתף פעולה עם החלטות בית המשפט הבינלאומי בכל מקרה שהוא אחד הצדדים.¹

בית המשפט הבינלאומי אינו דן מדינה ללא הסכמתה.

מאז הקמתו ועד היום עסק בית המשפט הבינלאומי, בין השאר, בדיונים על מעברי מים בינלאומיים, קביעת גבולות של קו החוף, הזכות למקלט של מנהיגים פוליטיים ובמעמד של דרום מערב אפריקה.²

חוקת שבדיה קובעת באילו מקרים היא עשויה לקבל את הכרעת בתי משפט בינלאומיים.³

*

פוסק הרמב"ם: "כל הדין בדייני עכו"ם ובערכאות שלהן אע"פ שהיו דיניהם כדיני ישראל הרי זה רשע וכאילו חרף וגדף והרים יד בתורת משה רבינו שנאמר 'ואלה המשפטים אשר תשים לפניכם', 'לפניהם' - ולא לפני עכו"ם, 'לפניהם' - ולא לפני הדיוטות'.⁴ הדברים אמורים גם במקרה שהנתבע הוא נכרי.⁵

כאשר יד ישראל אינה תקיפה ואין מנוס מכך מותר לפנות לערכאות של נכרים. פוסק הרמב"ם: "היתה יד עובדי כוכבים תקיפה ובעל דינו אלם ואינו יכול להוציא ממנו בדייני ישראל, יתבענו לדייני ישראל תחלה; אם לא רצה לבא, נוטל רשות מבית דין ומציל בדייני עכו"ם מיד בעל דינו".⁶ פוסק הרמ"א: "כל צרכי צבור שאינן יכולין להשוות עצמן, יש להושיב כל בעלי בתים הנותנים מס... וילכו אחר הרוב. ואם המעוט ימאנו, הרוב יכולין לכופ אותן אפילו בדייני גוים".⁷

בתנאים ובנסיבות שיחיד רשאי לפנות לערכאות של נכרים רשאית המדינה ליזום פניה לבית משפט בינלאומי.⁸ אם המדינה היהודית היא נתבעת, אין תוקף הלכתי מחייב לפסיקה של שום בית המשפט אם ניכר בה שהיא לא נעשתה בתום לב. גם אין תוקף להחלטה המחייבת את המדינה לנהוג בניגוד לתורה.⁹

¹ ראה מגילת היסוד של האו"ם, סעיפים 92 – 96.

² ראה EB (2008), International Court of Justice.

³ ראה ICL חוקת שבדיה 10 5 (1).

⁴ רמב"ם סנהדרין כו ז.

⁵ ראה תנחומא שופטים א. וראה תשב"ץ ב רצ: "ואפי' לדון עם העכו"ם בערכאות שלהן אסור. שנאמר 'מגיד דבריו ליעקב חקיו ומשפטיו לישראל לא עשה כן לכל גוי' כמו שזכר בילמדנו פרשת שופטים". וראה שו"ת הרמ"א י.

⁶ שו"ע חו"מ כו ב.

⁷ שו"ע חו"מ קסג א.

⁸ ראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב עז: "... שהנידון הוא אם יש להשתדל שלא אצל שרי המדינה בענגלאנד גופא אלא לתבוע... לפני השופטים על השרים של ענגלאנד אשר עושים עוולה נגד היהודים... חס ושלום להתגרות בהם ולגרורם איבה". להחלטה לפנות לערכאות יש לקבל הסכמת בית דין, ראה סעיף כה הערה 15.

⁹ ראה סעיף רצ.

הרב הרצוג סובר, שעל מדינת ישראל לקבל את הדרישות של אומות העולם שתמכו בהקמתה, ובכלל זה את הדרישה שהמדינה תפנה לבית המשפט הבינלאומי בכל מקרה שיהיה סכסוך בנוגע להסכמים בינלאומים.¹⁰

בשנת תשס"ב הוקם בהאג בית הדין הפלילי הבינלאומי.¹¹ לבית דין זה סמכות לשפוט יחידים הנאשמים בפשעים חמורים ביותר: השמדת עם, פשעים כנגד האנושות, פשעי מלחמה ופשע התוקפנות.¹² אם יתברר שבית הדין פועל כראוי יהא מותר ליזום פניה, ולשתף עמו פעולה, בתנאים ובנסיבות שמותר ליחיד לפנות לבית דין של נכרים.¹³

כיום יש לשקול היטב אם מן הראוי לפנות לשני בתי משפט אלו מרצון ואם לשתף עמם פעולה, בעיקר משום שהחלטותיהם אינן עומדות במבחן היושר.¹⁴ יתירה מזו. אכיפת החלטות של בית המשפט הבינלאומי מסורה ביד מועצת הבטחון,¹⁵ ומכיון ששיקולי מוסד זה הם פוליטיים הרי שאין לצפות לאכיפה צודקת של פסקי בתי משפט אלו.¹⁶

המלך המשיח יעמוד בראש בית משפט בינלאומי. הנביא אומר: "ושפט בין עמים רבים", ומבאר הרד"ק: "כי אם יהיה בין גוי לגוי מלחמה או תביעות ביניהם יבאו למשפט לפני המלך המשיח... ומפני זה לא תהיה מלחמה בין עם לעם כי הוא ישלים ביניהם".¹⁷ כותב הרמ"ע מפאנו: "אמר לך שמואל... אחרי שהמלך המשיח ישפוט בין העכו"ם ויוכיח לעמים רבים הנה המה מעצמם יכתתו חרבותם לאתים".¹⁸

¹⁰ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 84. בהחלטת האו"ם, 181 מפורטת דרישה זו בסעיף 3 2. בית הדין הבינלאומי אינו נזכר בהצעת החוקה של ד"ר כהן, ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16.

¹¹ החלטה על הקמתו נתקבלה באמנה אשר נחתמה בכנס בינלאומי שנערך ברומא בכ"ג בתמוז תשנ"ח (Rome Statute of the International Criminal Court - (17.7.98).

¹² ראה אמנת רומא סעיפים 5 – 8.

¹³ ראה סעיף שכת. ביקורת על בתי המשפט הבינלאומיים, במיוחד בית הדין הבינלאומי הפלילי, על הסלקטיביות ועל השיקולים הפוליטיים שבהעמדה לדין ועל החוק שעליו מסתמכים השופטים ראה Law Without Nation?, בעיקר עמ' 185 – 192. יש לציין כי ארצות הברית לא חתמה על אמנת רומא.

¹⁴ ראה סעיף רצ הערה 28. לכך יש להוסיף כי קיים חשש שבתי משפט אלו יפעלו כדיקטטורה שיפוטית, שכן הם אינם כפופים לרשות מחוקקת עולמית, ואינם פועלים במסגרת בלמים ואיזונים. ממשלת ישראל, בהחלטה 4355 מיום כ"ה בכסלו תשס"ט (22.12.08) הודיעה על הצטרפותה לאמנת האו"ם נגד שחיתות (החלטת עזרת האו"ם A/RES/58/4) אך הודיעה מראש שהיא מסתייגת מסעיף 66 2, הקובע שבסכסוכים בין מדינות מכריע בית המשפט הבינלאומי.

¹⁵ לפי מגילת היסוד של האו"ם סעיף 94, במקרה שהנתבע אינו ממלא את החלטות בית הדין הבינלאומי רשאי התובע לפנות למועצת הבטחון אשר תמליץ או תחליט באילו אמצעים יש לנקוט כנגד העבריין. החלטות במועצת הבטחון מתקבלות רק אם אין וטו של אחת מן החברות הקבועות.

¹⁶ ארצות הברית, לדוגמא, לא כיבדה פסק הדין שהוצא נגדה בשנת 1984, כתוצאה מתביעה של ניקרגואה, והטילה וטו על החלטה של מועצת הבטחון בענין. ראה על כל זה EB (2008) International Court of Justice.

¹⁷ רד"ק מיכה ד ג. לפי הרד"ק גם בימות המשיח עלולות להיות מלחמות בין אומות העולם בין לבין עצמן, וכ"כ חידו"א שבת סג א ד"ה אין בין, בשיטת שמואל. וראה השגת הראב"ד על רמב"ם מלכים יא ג.

¹⁸ שו"ת הרמ"ע מפאנו טו.

פרק נח. בטחון

רצב. מדיניות בטחון לאומי¹

בכל צורת משטר מוטלת על השלטון החובה לשמור על קיום המדינה, שלמותה, ריבונותה, שלום ותושביה ואורח החיים התקין בה.²

פרופ' יהושפט הרכבי כותב: "בטחון מלא יהי למדינה רק כאשר ייעלם כל איום עליה, הנובע מעצם קיום מדינות נוספות לה. בעולמנו, בו קיימות הרבה מדינות, יהיו תמיד איומים".³

חוקות של כמה מדינות מגדירות את תפקידי הצבא,⁴ וקובעות כיצד יש לארגנו כדי שיוכל לממש את מדיניות הבטחון שלהן.⁵

*

התורה אינה קובעת כיצד יש לעצב מדיניות בטחון לאומי, והרמב"ם פוסק: "... שאין ממליכים מלך תחלה אלא לעשות משפט ומלחמות".⁶ זו גם חובת שליט שאינו מלך. כותב האברבנאל: "אלה ואלה היו ממונים על המלחמות לצאת ולבוא לפני העם".⁷

על המלך להבטיח את הבטחון הלאומי בדרכים הבאות

- גיוס חילים⁸ כותב הנצי"ב: "... להתמנות עליהם שרי הצבא שיהיו מוכשרים להנהיג הצבא לפי כח כל אי ואי".⁹

¹ ראה מלחמה ואסטרטגיה, מדריך למידה, עמ' 151: "מדיניות בטחון לאומי מקיפה את מכלול הפעולות הכרוכות באפשרות ההפעלה של עצמה צבאית. היא מתמקדת לפיכך בהכנה למלחמה, דהיינו בבנייתו של הכוח הצבאי, באימונו בהתאם ליעדיו האפשריים, ובהיערכותו למימוש היעדים האלה בעתות שלום ובמלחמה".

² על יעודו של צה"ל ראה פרסום רשמי של דובר צה"ל <http://dover.idf.il/IDF/About/Purpose> מלחמה ואסטרטגיה עמ' 532.

³ ראה ICL חוקת שויצריה 58 (2); שם חוקת יוגוסלביה 133 (1); שם חוקת רומניה 117 (1).
⁴ ראה ICL חוקת יוגוסלביה 134 (2) (3); שם חוקת אוסטרליה 79; שם חוקת ברזיל 142. בוועדת פילדלפיה נדונה החוקה האמריקאית והתעורר ויכוח גדול אם יש להתיר קיום צבא קבע בעת שלום, וראה הפדרליסט פרק טז מס' 41. אדם סמית תמך בהקמת צבא קבע מטעמים כלכליים.

⁵ רמב"ם מלכים ד י.

⁶ הקדמת פירוש האברבנאל לספר שופטים.

⁷ ראה דברי הימים א כז א: "לכל דבר המחלקות הבאה והיציאת חדש בחדשו לכל חדשי השנה", ומבאר (המיוחס לרש"י): "והם מזומנים ללחום מלחמתו ולכל עבודתו בזה החדש". על הפטורים מיציאה למלחמה ראה משפט המלחמה פרקים ג – יא. לשיטת הרמב"ם, עבודה זרה יו, שלפיה אין לאפשר לנכרי לעבור בארץ ישראל, מותר להעזר בנכרים שכירי חרב רק במצב של פיקוח נפש. לשיטות הנזכרות בשו"ת שבט הקהתי ג שכא, שהאיסור רק מדרבנן בודאי יש מקום להקל בכך. וראה (המיוחס לרש"י) דברי הימים א יח יז: "על הכרתי והפלתי – פתרונו: אומות היו כדכתיב (צפניה ב') הוי גוי כרתים, ומאומותם היו עם דוד אנשים גבורי חיל ובניהו עליהם...". לשיטת רש"י קשה מפני מה הגמרא קידושין עו ב דנה בענין צלק העמוני, אוריה החתי ואיתי הגתי, ולא דנה בענין הכרתי והפלתי. וראה במדבר רבה יט ג: "כשביקש שלמה לבנות בית המקדש שלח אצל פרעה נכה. אמר לו: שלח לי אומנין בשכרן שאני מבקש לבנות בית המקדש". וראה

- הכשרת חילים כותב הרב אברהם משער אריה: "והנה לא נפלאה היא ממני שיהיו רבים מתלמידים שחשקה נפשם בתורה ולא ירצו לפנות לבם אפילו לרגע לדברים אחרים של חכמה גם אם יוחסו לתיקון הקיבוץ המדיני... אבל מה אעשה אם עוונותינו הטו את לבבנו ולא שמרנו את ברית ה' אלקינו עד כי הוצרכנו ללמוד תורת המלחמות, כדכתיב: 'למען דעת דורות בני ישראל ללמדם מלחמה רק אשר לפנים לא ידעו'." ¹⁰ כותב הנצי"ב: "... ההכרח להתמנות עליהם שרי הצבא שיהיו מוכשרים להנהיג הצבא... וגם המה מחוייבים להכשיר עצמם לכך, ולהוסיף אומץ". ¹¹
 - פריסת הצבא בבסיסים ובמתקנים מתאימים
 - פוסק הרב רגנשבורג: "צריכים לדאוג שיהיה מלאי של נשק ושהיו אנשים מומחים ליצירת נשק". ¹²
 - שמירה על בטחון שדה ¹³
 - איסוף מידע על האויב כותב הרמב"ן: "... כי ישראל אמרו כדרך כל הבאים להלחם בארץ נכריה ששולחים לפניהם אנשים לדעת הדרכים ומבוא הערים... וזו עצה הגונה בכל כובשי ארצות". ¹⁴
 - טיפוח המורל כותב הנצי"ב: "ומזה הוציאו כי לא נפל לבב אנשי המלחמה מאומה, ועומדים הכן למלחמה וזה הוכחה גדולה על הנצחון". ¹⁵
 - מיגון המדינה והישובים נופת צופים כותב: "והדברים שתהיה בהם העצה בעניינים הגדולים מעניני המדינות יעלו אל מספר חמשה... הג' בשמירת הארץ ממה שירד עליה מהחוץ... ומי שיעץ בשמירתה, ראוי שידע אופני שמירת הארץ ההיא, ומה שיצטרך לשמירה... וכמה מיני השמירה, וידע המקומות אשר ראוי שישמרם שמירה מעולה...". ¹⁶
-
- Europe Emerges עמ' 306 – 307, שהכליפים המוסלמים היו ממנים זרים למשמר המלך וזאת כדי להכביד על מורדים פוטנציאלים, וראה פירוש דעת מקרא על דברי הימים שם. וראה הנסיך פרקים 12, 13.
- ⁹ העמק דבר שמות יג ב. וראה סעיף שכד הערה 6.
- ¹⁰ שלטי הגבורים מג. על המחבר ראה שם הגדולים מערכת ספרים ערך שלטי הגבורים; שו"ת מלמד להועיל או"ח טז. וראה פירוש רש"י ורלב"ג על שופטים ג ב. וראה בבלי עבודה זרה כה א: "למען דעת דורות בני ישראל ללמדם מלחמה, ואיזו היא מלחמה שצריכה לימוד? הוי אומר זו קשת". וראה הערה 35.
- ¹¹ העמק דבר שמות יג ב.
- ¹² משפט הצבא בישראל יח י. וראה דברי הימים ב כו יד: "ויכן להם עזיהו לכל הצבא מגנים ורמחים וכובעים ושרינות וקשתות ולאבני קלעים". וראה כלה רבתי פרק ה: "שהמלכות נקנית בשלשים מעלות... בסוסים, בחרב, ברכב... בנשק, בחיילות". וראה העמק דבר שמות יג ב.
- ¹³ ראה משך חכמה דברים כג י.
- ¹⁴ פירוש הרמב"ן על התורה במדבר יג ב. וראה כלה רבתי ה ו: "שהמלכות נקנית בשלשים מעלות... בצופים, במרגלים...". וראה רבינו גרשום ב"ב ח א ד"ה לפרשא: "שקונים סוסים לפרשים כדי שיצאו חוץ לעיר לעיין אם באו גייסות".
- ¹⁵ העמק דבר במדבר יג כח. וראה שם פסוק לג. וראה בבלי סנהדרין צה א: "אדכריה ליה שמא דאימיה כחש חיליה וקטליה". וראה אברבנאל על דברים כ א: "שהיראה היא סיבה שלא יתנהג האדם בחכמה בתבונה ובדעת כראוי לדרכי הגבורה... וזה ממה שישבר את לבם וימנע הנצחון". וראה שו"ת תשובות והנהגות ד פב.
- ¹⁶ נופת צופים שער שני פרק טו. בני העיר מצווים לעשות חומה דלתיים ובריה, ראה שו"ע חו"מ קסג א. וראה שו"ע שם סעיף ג שלעיתים החומה מיועדת להגן מפני הבאים על עסקי ממון ולעיתים היא מיועדת להגן מפני הבאים על עסקי נפשות. אין הוראה למלך להקים חומות.

ספר החינוך כותב: "מצוה... שלא ירבה לו המלך כסף וזהב... של עצמו הוא דאינו מרבה, אבל מרבה הוא לצורך ישראל ולתועלתם, כלומר לשמור אותם ועריהם ומקומותם מן האויבים".¹⁷ בעיקר יש למגן את הגבולות.¹⁸

- בניית מחסני חירום¹⁹
- טיפוח ההרתעה²⁰
- יציאה למלחמה²¹
- עקרונות ניהול מלחמה²² דבקות במטרה,²³ מהירות,²⁴ יעילות,²⁵ הכנת עתודה,²⁶ יזמה ומתקפה,²⁷ הפתעה,²⁸ תחבולה, הונאה והטעיה,²⁹ ריכוז המאמץ,³⁰ הכרעה ברורה³¹ וכיוצא בזה.³²

¹⁷ ספר החינוך מצוה תקב.

¹⁸ ראה רש"י דברים לג כ ד"ה כלביא שכן: "... שכל הסמוכים לספר צריכים להיות גבורים". וראה הערות 43 - 47.

¹⁹ ראה דברי הימים ב יא יא: "ויחזק את המצרות ויתן בהם נגידים וְאֶצְרוֹת מאכל ושמן ויין", ומפרש (המיוחס לרש"י שם: "לפי שיהא להם מאכל מזומן אם יעלו בית ישראל למצור". וראה סעיף רנב.

²⁰ ראה בבלי סנהדרין קה ב: "אמר רבי יוחנן מברכתו של אותו רשע אתה למד מה היה בלבו... לא תהא אימת מלכותו – ויתנשא מלכותו". וראה משך חכמה ריש פרשת בלק שהקב"ה הפך את הקללות של בלעם לברכות כדי לחזק את ההרתעה של ישראל.

²¹ על תנאים ונסיבות ליציאה למלחמה ראה סעיפים רצג – רצו. על נוהל קבלת החלטות בדבר יציאה למלחמה ראה סעיף קלה.

²² ראה רלב"ג שופטים י ד התועלת הכ"א: "מתנאי המלחמה שתהיה במקום הראוי ובעת הראוי ועם מי שראוי ובאופן הראוי ובשיעור הראוי".

וראה המילון למונחי צה"ל עמ' 502 – 504, שיש מקום לדון בשאלה עד כמה ניסוח עקרונות המלחמה עשוי לסייע, במיוחד כאשר חלק מן העקרונות סותרים זה את זה. על עקרונות ניהול מלחמה של צה"ל ועל עקרונות המלחמה המקובלים במדינות אחרות ראה המילון למונחי צה"ל עמ' 484. וראה מלחמה ואסטרטגיה, חלק שני אסטרטגיה פרק י.

²³ דבקות במטרה פירושה. א. שלא לסטות מהמטרה המרכזית של המלחמה, ראה רלב"ג יהושע יא כג.

ב. להמשיך במלחמה למרות קשיים ואבדות בלתי צפויים, ראה העמק דבר דברים ז יט ושם ז כא. ג. לא להפסיק להלחם עד להשגת כל המטרות שהוצבו, ראה רלב"ג שמואל א יד כג. וראה העמק דבר דברים כ יב.

²⁴ ראה רלב"ג יהושע יא כג: "... ספר איך עלה הענין ליהושע ב בזריזות בענין המלחמה עד שכבר זכר שבפעם אחת נצח יהושע מלכים רבים ואת ארצם והם עשרים מלכים שזכרו בענין הלא קודם מלך חזור".

²⁵ סדר הכוחות נקבע בהתאם להערכת כוחו של האויב, ראה יהושע פרק ז.

²⁶ ראה שבט יהודה השמד השביעי: "... הדברים הצריכים למלחמות, והם ארבעה... רביעית, רבוי העם". וראה צרור המור בראשית פרשת ויחי. וראה סעיף ריח הערה 20.

²⁷ ראה משפט הצבא בישראל טו ח: "המלחמה צריכה להתנהל על אדמת האויב". וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים כג ז, שכאשר יוצאים לעזרת ישראל מיד צר שבא עליהם, ובהמשך מעבירים את המלחמה לשטח האויב נדונה כל המלחמה כולה כמלחמת מצוה. על מלחמת מנע ראה סעיף רצד. וראה מלחמה ואסטרטגיה עמ' 423 – 431, שלא תמיד יש יתרונות להתקפה והעיקר הוא להיות פעיל ובעל יזמה.

²⁸ ראה יהושע י ט: "ויבא אליהם יהושע פתאם כל הלילה עלה מן הגלגל". וראה יהושע יא ז: "ויבא יהושע וכל עם המלחמה עמו עליהם על מי מרום פתאם ויפלו בהם".

²⁹ ראה משלי כד ו: "כי בתחבולות תעשה לך מלחמה ותשועה ברב יועץ"; קהלת ט יח: "טובה חכמה מכלי קרב" וספרנו שם; רלב"ג על שמואל א טז יח. וראה שבט יהודה השמד השביעי: "... הדברים הצריכים למלחמות, והם ארבעה: ראשונה הפקחות והתבונה לתחבולות...". וראה יהושע פרק ח שבמלחמה נגד העי התחזו ישראל כאילו הם נסוגים. וראה הצבא כהלכה ט יב שאין איסור לסגת אם הנסיגה מהוה חלק מתכסיס מלחמתי או מתוך שיקול טקטי.

ההחלטות הבאות נתונות לשיקול דעת של האחראים

- תקציב הבטחון כותב הרמב"ם: "מותר למלך להרבות סוסים כמה שירצה לרכיבת צבא וכן ירבה סוסים במחנהו כדי להבהיל את האויב".³³
- גודל הצבא ושיטת הגיוס³⁴
- ארגון הצבא³⁵
- סדר האימונים³⁶
- אילו ערים להקיף בחומות,³⁷ וכיצד לתכנן חומות אלה³⁸
- הקף השימוש בכח שלא בזמן מלחמה³⁹

³⁰ ראה משפט הצבא בישראל טו ה. וראה שם כ א: "להזהר שלא להלחם בבת אחת בבי חזיתות".

³¹ ראה סעיף של. וראה העמק דבר דברים כ יב; העמק דבר במדבר כד ח.

³² בימי המקרא היו רגילים לחלק את הכוחות לשלושה ראשים, ראה פירוש הרמב"ם על התורה בראשית יד טו; שופטים ז טז; שמואל א יא יא; שמואל ב יח ב ועוד. וראה קדמוניות היהודים ספר שנים עשר פסקה 338 שגם יהודה המכבי פעל בדרך זו.

³³ משנה עם פירוש הרמב"ם סנהדרין ב ה. וראה ספר החינוך תצט. ראה בבלי סנהדרין כא ב: "לו אינו מרבה אבל מרבה כדי רכבו ופרשיו". וראה סעיף צב. על המשמעות העצומה של העזרות בסוסי מלחמה ראה Politics & Culture in International History P. 35. על הצטיידות מלכי ישראל בנשק רב בימי התנ"ך ראה דברי הימים ב לב ה וכן שם כו יד.

³⁴ בימי התנ"ך ובימי המשנה היה לעיתים גם צבא סדיר וגם צבא מילואים, ראה רש"י בבלי סנהדרין כא ב ד"ה אספניא. וראה אברבנאל מלכים א ט כב. היו זמנים שבהם לא היה לו צבא כלל ובשעת חירום היו המנהיגים קוראים להתייבב לשירות צבאי, ראה שופטים פרק ה; שופטים ו לה; שמואל א יא ז. וראה במדבר לא ד, שלמלחמה עם מדין יצאו אלף מכל שבט. וראה תורת המלחמה בארצות המקרא עמ' 241 – 243, שהארץ חולקה בימי דוד לשנים עשר מחוזות, וכל מחוז היה אחראי לצבא מילואים בגודל אחיד (24,000) אשר גם הוא נחלק לשנים עשר מחלקות שוות. לפי דרישת השלטון המרכזי שלח כל מחוז מחלקה אחת או יותר. וראה שם את ההסבר הרציונלי להסדר זה.

³⁵ בימי התנ"ך היה הצבא מאורגן בדרך כלל ביחידות של אלפים ושל מאות ראה, לדוגמא, שמואל ב יח א. לעיתים ביחידות של חמישים, ראה שמואל א ח יב; מלכים ב א ט. לא מצאנו שלמלכי ישראל היו שרי עשרות. לעיתים נדירות יחידות היו בנות עשרת אלפים חילים, ראה שופטים ד ו, שופטים כ לד ועוד. על ציוד היחידות בנשק מסוגים שונים ראה דברי הימים א יב ב: "נשקי קשת מימינים ומשמאלים באבנים ובחצים בקשת מאחי שאול מבנימין". שם פסוק ט: "ומן הגדי... ערכי צנה ורמח ופני אריה פניהם וכצבאים על ההרים למהרי". שם פסוק כה: "בני יהודה נושאי צנה ורמח". הערה זו נכתבה בעקבות הספר תורת המלחמה בארצות המקרא עמ' 233.

על ארגון האספקה ראה שופטים כ י: "ולקחנו עשרה אנשים למאה לכל שבטי ישראל ומאה לאלף ואלף לרבבה לקחת צדה לעם...".

³⁶ ראה מאמר על יהודי ונציה עמ' 136 – 137: "כי בימים ההם לא היו אנשי המלחמה בישראל נבדלים משאר העם... והאכרים היו מהווים גוף הצבא הנבחר והרצוי ביותר... ועל כן היה ראוי, כי לפחות בכל שנה שביעית ישבתו מעבודת האדמה ויתאספו להכיר איש את רעהו ולהתאמן, או גם לצאת למערכת המלחמה בעונת השנה הפנויה, שהכל חפשים בה".

³⁷ ראה מלכים א ט טו ששלמה בנה חומות בירושלים, חצור מגידו וגזר. וראה דבה"ב יא ה – י על הערים שביצר רחבעם. על המלך אסא ראה דברי הימים ב יד ו: "ויאמר ליהודה נבנה את הערים האלה ונסב חומה ומגדלים דלתים ובריחים". וראה הושע ח יד: "וייהודה הרבה ערים בצורות".

³⁸ ראה רש"י דברי הימים ב יא ה: "ויבן ערים למצור - ערים קטנים בנה וסבב כל סביבותם מים משום חוזק". וראה איכ"ר ב יב שהיו מקומות שבהם עשו שורא ובר שורא.

• יציאה למלחמת רשות.⁴⁰

בד בבד עם עיצוב מדיניות בטחון לאומי על ראשי העם לשנן מקרא מפורש בתורה: "וזכרת את ה' אלוקיך ה' אלוקיך כי הוא הנתן לך כח לעשות חיל...".⁴¹ פסוק מפורש בתורה: "רק לא ירבה לו סוסים...", ומבאר הרמב"ן: "... שלא יבטח על רכבו כי רב ועל פרשיו כי עצמו מאד אבל יהיה מבטחו בה' אלקיו".⁴²

כאשר הפרנסים מתקנים תקנות עליהם להיות מודעים לשיקולי הבטחון.

זו מידת התורה. פוסק הרמב"ם: "... ואין עושין עיר הנדחת בספר כדי שלא יכנסו עובדי כוכבים ויחריבו את ארץ ישראל".⁴³ מפורש במסכת גרים: "... גר תושב... אין משיבין אותו בספר... שנאמר... 'עמך ישב בקרבך במקום אשר יבחר באחד שעריך בטוב לו לא תוננו'".⁴⁴ מוסיף המשך חכמה: "ששם יכול להתחבר אל האויב".⁴⁵

זו מדת חכמים. פוסק השו"ע: "אסור לגדל כלב רע, אלא אם כן הוא אסור בשלשלאות של ברזל וקשור בהם. ובעיר הסמוכה לספר, מותר לגדלו".⁴⁶ פוסק הבי"י בהלכות חוה"מ: "חומת העיר שנפרצה... ואם היתה סמוכה לספר סותר אותה ובונה כדרכו".⁴⁷

לשיקולים בטחוניים משקל רב בפסיקה ובהוראה. הרמב"ם פוסק: "ישראל שהיה קרוב למלכות וצריך לישב לפני מלכיהם והיה לו גנאי לפי שלא ידמה להן הרי זה מותר ללבוש במלבושיהן ולגלח כנגד פניו כדרך שהן עושין",⁴⁸ ומבאר הכסף משנה: "ויש לומר דמשום הצלת ישראל הוא דשרו וכשהישראלים עומדים לפני המלכים הם מצילים את ישראל".⁴⁹

³⁹ אפשרויות השימוש בכח שלא בזמן מלחמה רבות ומגוונות. לדוגמא, הכרזת כוננות, פריסת כוחות, גיוסים, תזוזות צבא, תמרונים, פעולות תגמול, ראה מלחמה ואסטרטגיה עמ' 568 – 570.

⁴⁰ ראה סעיפים רצד רצו. וראה סעיף קלה.

⁴¹ דברים ח יח.

⁴² פירוש הרמב"ן על התורה דברים יז טז. וראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית יט ח.

⁴³ רמב"ם עבודה זרה ה ד. וראה קרית ספר שם שהדרשה היא מדאורייתא. וראה בבלי מגילה יג ב: "אמר ליה: עם אחד הן. שמא תאמר קרחה אני עושה במלכותך - מפוזרין הם בין העמים".

⁴⁴ מסכת גרים ג א – ד. וראה ספרי על דברים כג יז.

⁴⁵ משך חכמה דברים כג יז ד"ה עמך ישב.

⁴⁶ שו"ע חו"מ תט ג.

⁴⁷ בית יוסף טור אורח חיים תקמד. וראה גירסתו בתוספתא בתחילת מסכת מועד קטן. וראה ספר חסידים (וויס.) תתקן.

⁴⁸ רמב"ם עבודה זרה יא ג.

⁴⁹ כסף משנה שם. וראה אגרת המוסר לרבי שלמה אלעמי דף כג א: "... ואחרי אשר לא נשאר יהודי רואה פני המלך דורש טוב לעמו ומליץ עליהם, מצאו המשחיתים מקום לשרש גזעיהם...".

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לבטחון לאומי.⁵⁰

לשיקולים בטחוניים משקל רב בפסיקה ובהוראה. פוסק הרש"ז אויערבאך, שעל חיל המשרת בחיל המודיעין לפענח תשדורות של מדינה עוינת בשבת אפילו אם הסבירות שהתשדורות נוגעות לישראל, וכי פיענוח התשדורות יציל נפשות - קטן ביותר.⁵¹

נחלקו הראשונים בשאלה אם בימות המשיח יהיו מלחמות. הספורנו כתב: "כשיהיו ימי המשיח יהיו ככוכבי השמים, שלא תשלוט בהם יד אדם ויהיו באורם לעולם".⁵² כתב המלבי"ם: "... המלך המשיח, כמו שראהו זכריה בנבואתו עני ורוכב על חמור... שלא ירכב על סוס המוכן למלחמה רק על החמור...".⁵³ כתב האגרות משה: "ודאי מלך המשיח לא יצטרך לכלי זין, וברמב"ם אף שכתב... שמלך המשיח ילחם מלחמות ה' שיש מקום לומר שיהיה בכלי זין הרי כתב אח"ז בפ"ב ה"ב שרק מלחמת גוג ומגוג יהיה בתחלת ימות המשיח שמשמע שאח"כ לא תהיה עוד מלחמה בימות המשיח".⁵⁴

ויש סוברים, שגם בימות המשיח עלולות להיות מלחמות,⁵⁵ ויהיה צורך להתכונן לקראתן. אומר הנביא: "על חומתך ירושלם הפקדתי שומרים וכו' ", ומפרש הרד"ק: " אמר האל-ל לירושלם, אחר שיבנו חומותיך, אל תפחדי שיפלו עוד לעולם כי אני הפקדתי עליהם שומרים כל היום וכל הלילה תמיד".⁵⁶ אומר הספרי: "דרש רבי יהודה: 'משא דבר ה' בארץ חדרך...'".⁵⁷ – זה משיח, שהוא חד לאומות ורך לישראל".⁵⁸

⁵⁰ ראה חידוש הציונות עמ' 162: "על ישראל לשאוף למירב הבטחון, אך נסיון להגיע כאילו לבטחון מוחלט" הוא בחזקת פטה מורגנה שאסור להאמין בה... לכן כדי לא ליצור אשליות, ועל מנת לא להעמיד כיעד ערך שהוא מעבר לאופן האפשרויות... מתכוון הערך לישראל היושבת לבטח יחסית במדה מירבית, ללא העמדת יעד בלתי אפשרי של 'בטחון מוחלט'".

⁵¹ ראה הרב משה מרדכי פרבשטיין, "גדרי"ספק פיקוח נפש", אסיא נג - נד אלול תשנ"ד עמ' 100.

⁵² ספורנו בראשית טו ה.

⁵³ מלבי"ם בראשית מט יא.

⁵⁴ שו"ת אגרות משה או"ח ד פא. וראה כלי חמדה שמיני ג ד"ה איברא, וראה גם שם בכל אות ג.

⁵⁵ ראה בבלי שבת סג א שלדעת שמואל גם לעתיד לבא יצטרכו לנשק. וראה סעיף רצד הערה 23.

⁵⁶ רד"ק ישעיהו סב ו. הערת הרב נבצל: "חומות ירושלים יש להם תפקיד הלכתי, בהם גבול מחנה ישראל, מקום אכילת מע"ש וקדשים קלים ושלוח מצורעים". נראה להעיר, שסברת הרב נבצל אינה מבארת למה הנביא מתנבא לא רק על חומה אלא גם על שומרים.

ויש לעיין שלדעת שהנביא ישעיה יהיו חומות בימות המשיח ואילו הנביא זכריה ב ח מתנבא: "... פרזות תשב ירושלים מרב אדם ובהמה בתוכה", וראה רש"י על דברים ג ה, ואכמ"ל.

⁵⁷ זכריה ט א.

⁵⁸ ספרי דברים א א.

רצג. "מלחמות ה' "¹

כותב הרש"ר הירש: "וכאשר יתפוס ישראל את מקומו בין האומות, ייזהר בזכות העמים על נחלתם; אל יראה את עצמו כעם כובש הנותן חיתתו על כל העמים, עד ששוב אין עם יכול לשבת לבטח בארצו, אלא מעשה מלחמתו ותפארת מלחמתו יהיו מוגבלים לכיבוש הארץ היחידה שה' יעד לו מראשית התהוותו ההיסטורית".²

מלחמה עלולה לפגוע קשה ביעודי התורה³**טובת היחיד**

- נפגעים ואבדות אומר המדרש: "מפני ארבעה דברים הזקנה קופצת על אדם... מפני המלחמות".⁴ כותב הרמב"ן: "כי יתכן שינצחו את אויביהם וימותו גם מהם רבים כדרך המלחמות".⁵
- כותב האברבנאל: "מאשר הנשים והטף לא יעשו מלחמה לא בגבורתם ולא בעצתם כפי טבעם, וכיון שאין עושים מלחמה אין ראוי שימותו בה".⁶
- ירידה מוסרית כותב הרמב"ן: "הישר בבני אדם בטבעו, יתלבש אכזריות וחמה כצאת מחנה על אויב".⁷ כותב המהרש"א: "... לפי שדרך בעלי מלחמות שמצוי בהם גזל ועריות".⁸ כותב הרב קוסובסקי: "מלבד חללי החרב והחורבן החומרי שהמלחמה מביאה לעולם נורא ומסוכן עוד יותר החורבן המוסרי שהיא גוררת אחריה".⁹

טובת הכלל

- יציאה למלחמה עלולה לגרום למריבה ומחלוקת בין התומכים למתנגדים.¹⁰

¹ ראה שמואל א כה כח: "כי עשה יעשה ה' לאדני בית נאמן כי מלחמות ה' אדני נלחם". וראה רמב"ם מלכים ד י: "יתהיה מגמתו ומחשבתו... ולהלחם מלחמות ה' ". וראה רמב"ם שם ז טו: "וידע שעל יחוד השם הוא עושה מלחמה".

² רש"ר הירש דברים ב ה. וראה סעיף רפז.

³ ראה צניף מלוכה עמ' 187 - 190. וראה סעיפים כז - לא

⁴ תנחומא חיי שרה ב. וראה רד"ק מלכים א א א: "מפני המלחמות אשר נלחם תשש כחו וקפצה עליו הזקנה".
⁵ פירוש הרמב"ן על התורה דברים כ ד. וראה מניח על מצוה תכה; מרומי שדה ברכות ג ב ד"ה ונמלכין בסנהדרין; העמק דבר בראשית ט ה.

⁶ אברבנאל דברים כ י. וראה בר"ר מד ד: "לפי שהיה אבינו אברהם מתפחד ואומר תאמר אותן אוכלסין שהרגתי שהיה בהם צדיק אחד וירא שמים אחד...". וראה רד"ק דברי הימים א כב ח.

⁷ פירוש הרמב"ן על התורה דברים כג י. וראה אברבנאל דברים כ י. וראה פירוש הרמב"ן דברים כב ו בענין צער בעלי חיים. וראה מ"ב סימן א ס"ק ה.

⁸ חידו"א בבלי סנהדרין מט א ד"ה ויקבר. וראה רמב"ם תשובה ט א. וראה קדמות היהודים נגד אפיון א יב: "וגם לא נמשכו אבותינו אחרי המלחמה למען שלול שלל, או להרחיב את נחלתם כדרך יתר העמים, אף כי מלאה הארץ רבבות אנשים גיבורי חיל".

⁹ שבת ומועד א עמ' רצו.

¹⁰ ראה במדבר"ר ח ד: "... שבשעה שאמרו הגבעונים עלה אלינו מהרה והושיעה לנו ועזרנו באותה שעה אמר יהושע וכי בשביל הגרים הללו אנו מטריחים על הצבור?" המתנגדים עשויים שלא להצטרף למאמץ המלחמתי ואף להפריע לו, ראה ירמיה כא ט; שם לח יט. וראה מלחמה ואסטרטגיה עמ' 67: "שכנוע העם

- אבידות האויב עלולות להוות עילה לפגיעה ביהודים הנמצאים בחוץ לארץ.¹¹

טובת המדינה

- פגיעה בכלכלה¹²
- פגיעה בחברה¹³
- חשש לפגיעה ביציבות השלטון¹⁴

טובת האנושות

המדרש אומר: "פסח אין את מוצא שכתוב בו אפילו שמחה אחת, ולמה... בשביל שמתו בו המצריים".¹⁵ כותב המצודות: "ואפילו באותם שצוה להם לא תחיה כל נשמה, צוה לשאול להם לשלום, כי אינו חפץ בחורבן העולם".¹⁶ כותב הנצי"ב: "יראי ה' אין להם שמחה על חורבן הישוב אפילו של שונאיו".¹⁷

קידוש השם

כותב המשך חכמה: "שפיכות דמים מסלקת השכינה".¹⁸ כותב הראי"ה קוק: "... ולא ממורא בז רצח, יאיר אור אלקי ישראל בעולם".¹⁹

אבידות מרובות או כשלון עלולים לגרום לחילול השם.²⁰

בצדקת המלחמה הוא תנאי לזכות בתמיכתו במלחמה ובהתגייסותו למענה. מלחמה שמעוררת מחלוקות יוצרת לחצים פנימיים, הפוגעים בייעילות הצבאית".

¹¹ ראה אסתר רבה ז יג. וראה תרגום שני אסתר ג ח; מדרש תלפיות ענף יהושע ד"ה מהקבוץ. וראה בבלי פסחים פז ב "והיינו דאמר להו ההוא מינא לרבי חנינא וכו' ". וראה יון מצולה, לבוב תרי"א עמ' 10: "ויצעק בקול גדול... הגאון מוהר"ר אהרן אל היהודים ויאמר עליהם שמעו אחי ועמי אנחנו בגלות בין העמים אם תשלחו יד בשרים ושמעו כל מלכי אדום וינקמו נקמתם מכל אחינו שבגולה חלילה...".

¹² ראה סעיף צב. וראה אברבנאל על מלכים א יב ד.

¹³ ראה פרקי אבות עם פירוש נחלת אבות, אבות ג ב. וראה רש"י דברי הימים א יח יד. על יציאה למלחמה משיקולים לא ענייניים, ראה בבלי תמורה טז א: "לך וטורדן במלחמה".

¹⁴ ראה מלכים א טו כז; שם טז טו.

¹⁵ פסיקתא דרב כהנא פרשת וזאת הברכה ב. וראה משך חכמה שמות יב טז; שם דברים יג יט. וראה שו"ת התשב"ץ ב רמו, שבמיוקקה לא היו אומרים 'שמחו השמים' בשביעי של פסח. לעומת זאת, אומרת הגמרא בבלי מגילה טז א שמותר לישראל לשמוח בנפול אויב נכרי מפני שכתוב 'ואתה על במותימו תדרך'. וראה חידושי אגדות למהר"ל סנהדרין לח ב ד"ה אינו שש, שהקב"ה אינו שש במות יצוריו אך בני אדם שנפגעו מרשעים רשאים לשמוח. וראה שו"ת חוות יאיר רכה; תורה תמימה שמות יד ס"ק ט. על קביעת ימי שמחה בשל נצחון על האויב ראה הלכות יום העצמאות ויום ירושלים. וראה חשוקי חמד מגילה עמ' רז.

¹⁶ מצודת דוד תרא. וראה אברבנאל דברים כ י.

¹⁷ הרחב דבר על העמק דבר דברים לג יא. וראה העמק דבר שמות יא ג: "ובאמת נהג משה בזה כדבר ה' לאברהם אבינו והיית לאב המון גויים, וכמו אב שחס על בנו שהולך בעקבות ולא מיסרו בחנם רק מה שיהיה לתועלת".

¹⁸ משך חכמה הפטרת פרשת ויחי. וראה רלב"ג מלכים א ז נא; ספר החינוך תקה.

¹⁹ אגרות הראיה א מד.

²⁰ ראה תרגום יונתן בן עוזיאל ותרגום ירושלמי לבראשית טו א.

ליציאה למלחמה עלולות להיות ההשלכות הבאות

התפתחויות בלתי צפויות פסוק מפורש בספר מלכים: "ויען מלך ישראל ויאמר דברו אל תהלה חוגר כמפתח".²¹ אומר נעים זמירת ישראל: "אין המלך נושע ברב חיל גבור לא ינצל ברב כח".²² כותב האברבנאל: "כי נצחון המלחמות הוא דבר מסופק מאד".²³

כותב הרב משה חפץ: "המריבה והקטטה בין שנים תצריך אל השלישי שיכריע וירויח ביניהם. ואם שתי מדינות ינצו וילחמו יחד היא סיבה לעבדות ופרצה קוראת לגנב מלך עז פנים לבוא לשים בצואריהם שלשלת העבדות, הואיל וחלק לבם עתה יאשמו".²⁴

חשש מנקמה פסוק מפורש בתורה: "אמר הדברים האלה היה דבר ה' אל אברם במחזה לאמר אל תירא אברם...".²⁵ ומבאר המדרש: "... לפי שהיה אבינו אברהם מתפחד ואומר תאמר אותן המלכים שהרגתי שבניהם מכנסין אוכלוסין ובאים ועושים עמי מלחמה, אמר לו הקב"ה אל תירא".²⁶ פסוק מפורש בתורה: "ויאמר יעקב אל שמעון ואל לוי עכרתם אתי להבאישי ביושב הארץ בכנעני ובפרזי ואני מתי מספר ונאספו עלי והכוני ונשמדתי אני וביתי".²⁷

פסוק מפורש בקהלת: "... עת אשר שלט האדם באדם לרע לו", ומפרש רש"י: "וראיתי עת אשר שלט אדם בחברו וגבר עליו וסופו נהפך לרעתו. עמלק נתגבר על ישראל וסופו: 'ואחריתו עדי אובד'".²⁸ כותב הרב הענקין: "... שישים כל מעיניו להגיע אל השלום, והבלגה צריכה להיות נר לרגלם ולא לתפוש בנצחון לשעה הגורם אחר כך ח"ו בכיה".²⁹

הגרות למלחמות נוספות כותב הרלב"ג: "כי כמו זה המלך יתעורר תמיד לרוץ להלחם לכבוש ארצות מפני ראותו רוב הצלחתו ולא יתישב תחלה אם ראוי להלחם לו אם לא, ויביאהו זה להלחם תמיד כמו שקרה לאלכסנדר עד שיפול ביד שתקיף ממנו".³⁰

כיוצא בזה, מתוך בטחון עצמי ומתוך גאווה עלולים המנצחים לזלזל באויב ולספוג מפלות כבדות.³¹

מירוץ חימוש³²

חכמים לא תקנו ברכה על יציאה למלחמת מצוה ואפילו לא על מצות זכירת עמלק.³³

²¹ מלכים א כ יא. וראה תנחומא בלק ו; רש"י במדבר כב יח.

²² תהילים לג טז.

²³ אברבנאל על דברים כ י. ראה מלכים ב יב כא; שם טו כט – ל; דברי הימים ב כד כד; ירמיה לח יט. דברי הימים ב כה כז ורש"י שם.

²⁴ מלאכת מחשבת פרשת לך לך. וראה דברי הימים ב כה יג. וראה ספרי דברים כה יט: "והיה בהניח ה' אלקיך לך מכל אויבך מסביב – שלא תאגוד עליך אגודה", ובספרי עם פירוש ספרי דבי רב מפרש שמצוה להלחם בעמלק רק אם אין חשש האויבים יתאגדו ויסייעו לעמלק. וראה גירסת הגר"א בספרי עמק הנצי"ב.

²⁵ בראשית טו א.

²⁶ בראשית רבה מד ד. וראה תרגום יונתן בן עוזיאל ותרגום ירושלמי על בראשית שם.

²⁷ בראשית לד ל.

²⁸ רש"י על קהלת ח ט. וראה אברבנאל דברים כ י.

²⁹ לב איברא עמ' 116.

³⁰ רלב"ג משלי ל כח. וראה דברי הימים ב כה יט: "אמרת הנה הכית את אדום ונשאך לבך להכביד".

³¹ ראה, לדוגמא, מלכים א כ בענין בן חדד. הערת הרב נבנצל: "שם היתה השגחת הבורא על ישראל".

³² ראה מלחמה ואסטרטגיה עמ' 300 – 302.

יציאה למלחמה יזומה מותרת רק בתנאים ונסיבות הבאים

לחיזוק הדת ולתיקון העולם מדרש תנחומא אומר: "כל מה שכתוב בתורה לשום שלום הוא נכתב ואע"פ שכתוב בתורה מלחמות אף המלחמות לשום שלום נכתבו".³⁴ כותב הרמב"ם: "... לכך אמר 'והיה מחנך קדוש'... כי המחנה כמקדש ה', ואינו כמחנות הגויים לשחיתות ולפשע... אלא מטרתנו אנו תקון בני אדם לעבודת ה' וסדירות מצבם".³⁵

כותב הרלב"ג: "... אין ראוי להלחם עם אנשים אם לא היתה שם סיבה ראויה תביא על זה ועל זה סיפר ששלח יפתח מה ששלח לבני עמו".³⁶ כותב המשך חכמה: "ויצחק לא נלחם מימיו... כי היה נגד דרכי המוסר אשר אנשי הארץ שלמים הם אתו, יביט לנחול ארצם".³⁷

כותב רלב"ג: "שראוי למי שיתחיל במלחמה עם מי שתקיף ממנו שיעשה דבריו בחכמה ר"ל שאם לא יתבאר לו שינצח לא ימסור עצמו לסכנה".³⁸

אין מנוס דורש הספרי: "גדול השלום - שאפילו בשעת מלחמה צריכים שלום",³⁹ ומבאר הנצי"ב: "לבקש תחבולות, שלא יבואו למלחמה".⁴⁰ אומרים חכמים: "... הרי הוא אומר: 'טובה חכמה מכלי קרב'. גדולה פסקין שעשה אלישע יותר מכל כלי מלחמות שעשה יורם בן אחאב, שנאמר: 'ויאמר לא תכס וגוי' ויכרה להם כרה גדולה' - אין כרה אלא לשון שלום".⁴¹ פסוק מפורש בספר יהושע: "וישלחו בני ישראל אל בני ראובן ואל בני גד ואל חצי שבט משנה אל ארץ הגלעד את פינחס בן אלעזר הכהן",⁴² ומבאר הרלב"ג: "למדנו מענין שלוח פנחס והנשיאים לשבטים שהיו מעבר לירדן לחקור אמתת הענין קודם עלותם עליהם לצבא... הלא תראה כי לולא זאת החקירה היה נמשך מזה נזק רב בעלות בני ישראל לצבא על אחיהם".⁴³

כותב היערות דבש: "הרבה מלחמות רשות שנעשו בשביל פרנסת עניים, מה שהיה דוד יכול לתקן בפתחו אוצרים המוכנים לבית ה'. וזה פירוש הפסוק 'דמים הרבה שפכת', כי לחמת מלחמת רשות, ולא היה הצורך כי היה לך לפרנס מן האוצרות ואתה קמצת בשלך בצדקה".⁴⁴

³³ ראה כף החיים או"ח תרפה ס"ק כט.

³⁴ מדרש תנחומא צו ג. וראה אורות, ארץ ישראל, המלחמה א: "כשיש מלחמה גדולה בעולם מתעורר כח המשיח". וראה בהמשך סעיף י: "המלחמות מעמיקות את הערך המיוחד של כל עם וכו'". על מקרים שבהם מלחמה השפיעה לטובה על החברה ועל התרבות החומרית ראה מלחמה ואסטרטגיה עמ' 58 – 61.

³⁵ מו"נ ג מא. וראה סעיף רפח.

³⁶ רלב"ג שופטים טז התועלת הדי'. וראה קדמוניות היהודים ספר חמישי 151 בענין מלחמת השבטים שבט בנימין: "מועצת הזקנים עצרה בהם והוכיחה, שלא מן היושר הוא להביא מלחמה על בני עמם באופן נחפז כל כך, בטרם באו בדין ודברים בענין הטענות, הואיל ואין הדין מתיר לצאת למלחמה אפילו על נכרים בלי משלחת ונסיון מעין זה להחזיר בתשובה את הנראים כפושעים".

³⁷ משך חכמה בראשית כו כה.

³⁸ רלב"ג שופטים י ד התועלת התשיעית. וראה נפת צופים המובא בסעיף קלה הערה 37.

³⁹ ספרי על במדבר ו כו.

⁴⁰ ספרי עם עמק הנצי"ב.

⁴¹ ילקוט שמעוני מלכים ב רלא. פסקין - תחבולה, תכסיס. וראה מפרשים על קהלת ט יח.

⁴² יהושע כב יג - יד.

⁴³ רלב"ג יהושע סוף פרק כד התועלת השמינית.

⁴⁴ יערות דבש חלק ראשון, דרוש שני (תוכחת מוסר ט' טבת תקל"ד בק"ק מיץ).

לפיכך מצוה לקרוא לשלום לפני יציאה למלחמה.⁴⁵ כותב החתום סופר: "צותה התורה לקרוא לשלום שלא יהיה אכזריות כגזלנים נוטלים והורגים, לכך יקראו לשלום, שיהיה ניכר שהמה לעצמם גרמו".⁴⁶ לדעת הרמב"ם יש לקרוא לשלום אפילו לעמלק.⁴⁷

על הקריאה לשלום להיות בתום לב. הרמב"ם פוסק: "ויש למלך להתנות עמהם שיקח חצי ממונם, או הקרקעות ויניח כל המטלטלין..."⁴⁸ ומכאן שאסור למלך לדרוש יותר מכך.⁴⁹ כיוצא בזה כותב הרלב"ג: "שאיך ראוי למי שיבקש שלום מאחר שיבוא אליו בחיל כבוד ובדחזקה כי כמו זה השלום לא יהיה אלא מחמת יראה ולא יהיה מלב ומנפש וזה הוא הפך המכוון בשלום".⁵⁰ יש להמתין שלושה ימים לתשובה לקריאה לשלום.⁵¹

פגיעה מדתית בלוחמים⁵²

פגיעה מדתית באויב אומרים חכמים: "מלך בשר ודם, כשהמדינה מורדת עליו מהו עושה? משלח לגיונות והם מקיפים עליה. בתחילה הוא סוכר אמת המים שלהם. אם חוזרים מוטב, ואם לאו הוא מורה בהם חיצים. אם חוזרים מוטב ואם לאו זורק בהם נפט. אם חוזרים מוטב ואם לאו מגרה בהם לגיונות ואוכלוסים הרבה. אם חוזרים מוטב ואם לאו אוסר אותם בבית האסורים. אם חוזרים מוטב ואם לאו הורג הגדולים שבהם".⁵³

יש סוברים שאסור להרוג יותר מאשר את ששית האויב.⁵⁴

לשם שמים כותב העקידה: "... שעל הענין הזה יסד דוד מזמור ה' אורי וישעי וכו'... אחת שאלתי מאת ה'... כי אם בכל מעשיו ומלחמותיו יש לו השקפה תמידית אליו

⁴⁵ ראה במדבר רבה יט לג; רש"י שמואל ב כ יח; רמב"ם מלכים ו א והלכה ה. וראה בירור הלכה על מסכת סוטה דף לה ב; משפט המלחמה פרק טז. וראה סעיף של.

⁴⁶ תורת משה, דברים שופטים ד"ה כי תקרב אל עיר. וראה תנחומא צו ג: "אמר לו הקב"ה שיחרים אותם, שנאמר: 'כי החרם תחרימם', ומשה לא עשה כן אלא אמר: עכשיו אני הולך ומכה מי [ש]חטא ומי שלא חטא? אלא בשלום אני בא עליהם".

⁴⁷ ראה רמב"ם מלכים ו ד. על קריאה לשלום לעמו ולמואב ראה רמב"ם מלכים ו ו וספר החינוך תקסב.

⁴⁸ רמב"ם מלכים ו ב.

⁴⁹ ראה מלכים א כ ז. וראה סעיף רלו הערה 26.

⁵⁰ רלב"ג על בראשית סוף פרק כו התועלת השמינית.

⁵¹ ראה ספרי דברים כ יט. הרמב"ם השמיט הלכה זו.

⁵² ראה סעיף קלה הערה 9; סעיף שכה הערה 36.

⁵³ ילקוט שמעוני וארא קפב. וראה רש"י שמות ח יז. על מדתיות במלחמה ראה סעיף של הערה 64.

⁵⁴ ראה בבלי שבועות לה ב: "מלכותא דקטלה חד משיתא בעלמא לא מיענש". משמע, שמלכות שהורגת יותר מששית נענשת בידי שמים. וראה מהרש"א שם על תוס' ד"ה דקטלא; שו"ת חת"ס או"ח רח ד"ה ואגב, ושם חו"מ מד. וצ"ע שהרי במלחמת רשות מצוה להרוג את כל הזכרים. וראה הרב יהודה גרשוני, "על הגבורות ועל המלחמות", תחומין ד עמ' 59, שגם למלחמת מגן אין יוצאים אם הצפי לאבידות האויב הוא יותר מששית. ודבריו צ"ע, שהרי יש לדונם כרוסף. וראה חזו"א אבהע"ז קמו סוטה לה ב ששואל מה האיסור להרוג עובדי עבודה זרה. ושמא הכלל נאמר כלפי מי שאינו עובד ע"ז. עוד י"ל שהגמרא עוסקת באומה שלימה, וראה סעיף רפז הערה 11. על הגמרא במסכת שבועות ראה סעיף פח הערה 12.

יתברך...".⁵⁵ כותב השפת אמת: "הרוצין לנקום וללחום מלחמת מצוה צריך להיות בלי שום נגיעה אפילו משהו".⁵⁶

"והייתם נקיים" כותב רש"י: "... והם בביזה לא שלחו את ידם שהראו לכל שלא נעשה לשם ממוך".⁵⁷

היוצא למלחמה שלא כדין נעניש בידי שמים. כותב הרמב"ן: "והנה שתי הכתות ראויות להענש. בנימין מרשיע שאינו חושש ליסר הרעים... וישראל עושין מלחמה שלא מן הדין".⁵⁸

כיום יש לשקול יציאה למלחמה יזומה במתינות גדולה יותר מבעבר בשל ארבעה נימוקים: א. לדעת פוסקים רבים אסור לכוף חילים לצאת למלחמה יזומה.⁵⁹ ב. הפרנסים מוחזקים כמי שאינם פועלים לשם שמים.⁶⁰ ג. המשפט הבינלאומי מתנגד למלחמות יזומות.⁶¹ ד. מלחמה מודרנית עלולה לגרום לנזקים שלא היו כדוגמתם בעבר. גם כיום ראוי לקרוא לשלום בטרם יוצאים למלחמה.⁶²

פוסק הרמב"ם: "המלך המשיח... תהיה מגמתו ומחשבתו להרים דת האמת, ולמלאות העולם צדק, ולשבור זרוע הרשעים ולהלחם מלחמות ה'".⁶³ אומר המדרש: "וקראת אליה לשלום מדבר במלך המשיח שפותח להם לשלום: 'ודבר שלום לגויים ומשלו מים עד ים'".⁶⁴

*

⁵⁵ עקידת יצחק מבוא שערים, דף יח א.

⁵⁶ שפת אמת על מטות שנת תר"נ. וראה אברבנאל על שמואל ב ב כז: "ואני אחשוב שדוד המלך ע"ה חשב שיואב לא נתכוון בזה לנקום נקמת עשהאל אחיו אבל עשה זה... כי חשב יואב שאבנר בבואו אל דוד יהיה כל ישראל אחריו ויהיו כלם בשלוח ובהשקט ואז לא יהיה ליואב העושר והשלל אשר היה מקוה במלחמה ולכן מאס בשלום ובחר במלחמה". הערת הרב נבנצל: "זה נגד הגמרא בסנהדרין מ"ט, והמפורש בנביא, שהרגו כגואל הדם". וראה משך חכמה בראשית כב טז: "ובכל זאת אני יודע כי 'והתברכו בזרעך (כל גויי הארץ)', שלא יכוונו בהאכזריות רק לקיים מצות השם יתברך וכמו שדרך יהושע על צוארי המלכים, לקיים מצותו יתברך בלבד, אבל לא שיקנה בהם מדת האכזריות חלילה, והבן".

⁵⁷ רש"י אסתר ח יא. וראה סעיף לא.

⁵⁸ פירוש הרמב"ן על התורה בראשית יט ח.

⁵⁹ ראה סעיפים רצד – רצו.

⁶⁰ ראה סעיפים מז קיט.

⁶¹ על תוקף המשפט הבינלאומי רפט. וראה סעיפים רצו של שלא.

⁶² ראה הצבא כהלכה פרק א הערות 20 21. וראה משי"כ הרב נבנצל, סעיף של הערה 53. נחלקו הראשונים בשאלה האם מצוה לקרוא לשלום לפני יציאה למלחמה כנגד הצר הבא עליהם. ראה משפט המלחמה פרק יז; הצבא כהלכה שם ציון 21. בימינו קוראים יש לקרוא לשלום גם למי שמתגורר בעמון ובמואב, ראה ספר החינוך תקסב: "האומות האלה כבר אבד שמם בבלבול שנחריב". וראה גם שם תקסא.

⁶³ רמב"ם מלכים ד ח - י. ראה שו"ע או"ח תפ א: "יש אומרים שיש לומר 'שפוך חמתך'... ולפתוח הפתח כדי לזכור שהוא ליל שמורים, ובזכות אמונה זו יבא משיח וישפוך חמתו על המכחשים בה'". וראה סוף סעיף רצו.

⁶⁴ תנחומא שופטים יט. וראה סוף סעיפים רצב רצו, שיש מחלוקת בשאלה האם המלך המשיח יצטרך להלחם.

המומחים למדעי המדינה עומדים על הנזקים השונים של המלחמות, הן בחיי אדם והן לכלכלת המדינה.⁶⁵ פרופ' יהושפט הרכבי כותב: "מלחמות גם הותירו בחברות משקע של תוקפנות וברוטליות, וגרמו לירידה בציות לנורמות משפטיות".⁶⁶

ראוי איפוא לעשות כל מאמץ להמנע ממלחמה. כותב פרופ' הרכבי: "מדיניות הבטחון עוסקת לא רק בזיהוי איומים או מקורותיהם, אלא גם בקביעת הסף, שחצייתו תחייב את ההפעלה של הכוח הצבאי".⁶⁷ לדעת פרופ' רולס, יש הצדקה ליזום מלחמה, רק כאשר היא עשויה להביא לידי שלום צודק ובר קיימא.⁶⁸

עם זאת, לעיתים אין מנוס מלצאת למלחמה. כותב פרופ' דרור: "... אסור שהצער או הציפייה לצער יערערו מימוש נחרץ של הערכים שלמענם אין ברירה בנסיבות מסוימות אלא לשפוך דם. אם ההחלטה נשקלה בצורה אחראית ותוך מיצוי כל האפשרויות הסבירות להמנע מפגיעה בחיי אדם ובשלום, אזי אין מקום לחרטה...".⁶⁹

מגילת היסוד של האו"ם קובעת: "כל החברות יישבו את חילוקי הדעות שלהם עם אומות אחרות באמצעי שלום באופן שלא תעורר סכנה לשלום שבין האומות, לבטחון ולצדק".⁷⁰ עוד קובעת המגילה: "הצדדים בכל סכסוך, אשר אם יתמשך עשוי לסכן את השמירה על השלום הבינלאומי ואת היציבות, יחפשו, בראש ובראשונה פתרון באמצעות משא ומתן, דרישה וחקירה, תיווך, פישור, פיוס, הסדר משפטי, או שהם יפנו לסוכנויות איזוריות או להסדרים או דרכי שלום אחרים לפי בחירתם".⁷¹

השאיפה להמנע ממלחמה באה לידי בטוי בחוקות רבות. אחדות מהן קובעות כי המדינה נוטשת את דרך המלחמה,⁷² וחוקה אחת אפילו קובעת כי חובת הצבא עצמו לפעול למניעת מלחמה.⁷³ אחרת מציינת כי פעולות שנועדו להפריע ליחסי שלום בין אומות, ובעיקר הכנות למלחמה או לתוקפנות עומדות בניגוד לחוקה.⁷⁴ חוקת פאראגוואי מדגישה כי השקפת המדינה על הזכות להגנה עצמית תואמת את השקפת האו"ם.⁷⁵

⁶⁵ ראה EB (2008) defense economics, Introduction, Opportunities foregone: the cost of wars.

⁶⁶ מלחמה ואסטרטגיה עמ' 55.

⁶⁷ מלחמה ואסטרטגיה, מדריך למידה עמ' 152.

⁶⁸ The Laws of Peoples פרק 14 (i).

⁶⁹ חידוש הציונות עמ' 203.

⁷⁰ מגילת היסוד של האו"ם 2 3.

⁷¹ מגילת היסוד של האו"ם 33 1.

⁷² ראה ICL חוקת פאראגוואי 144; שם חוקת איטליה 11.

⁷³ ראה ICL חוקת שוויצריה 58 (2).

⁷⁴ ראה, לדוגמא, ICL חוקת גרמניה 26 (1).

⁷⁵ ראה ICL חוקת פאראגוואי 144.

רצד. מלחמת מגן¹

פוסק הרמב"ם: "אין המלך נלחם תחילה אלא מלחמת מצוה. ואי זו היא מלחמת מצוה זו היא... עזרת ישראל מיד צר שבא עליהם".²

על המלך לצאת לעזרת ישראל מיד צר בנסיבות הבאות

- האוכלוסיה בסכנת חיים³
- עצמאות המדינה בסכנה⁴
- צביונה הרוחני בסכנה⁵
- מניעת חדירה לארץ ישראל,⁶ בין אם האויב מתכוון ליטול שטח מהארץ,⁷ בין אם הוא מתכוון לשדוד רכוש⁸ ובין אם כוונתו רק לעבור בארץ⁹
- הגנה על אזרחים. כותב החזו"א: "... שאין אימת ישראל עליהם וכשפוגשים ישראל יחידי או יחידים הורגים אותו, ולוחמים להחלישם ולהטיל אימת ישראל עליהם..."¹⁰
- שחרור חטופים¹¹

¹ ראה הצבא כהלכה א ג – ה.

² רמב"ם מלכים ה א.

³ פשט דברי הרמב"ם שם.

⁴ ראה רמב"ם תעניות ג א – ג: "אלו הן הצרות של צבור שמתעניין ומתריעין עליהן על הצרת שונאי ישראל לישראל... כיצד גוים שבאו לערוך מלחמה עם ישראל או ליטול מהם מס או ליקח מידם ארץ או לגזור עליהם גזירה". מסתבר שיש להלחם כנגד מדינה זרה החותרת תחת קיום המדינה מבלי לאיים בשימוש בכח אלא באמצעות מתן שוחד לשליטים וכד'.

⁵ ראה הערה קודמת. וראה רמב"ם חנוכה ג א. וראה הרש"ר הירש במדבר לא ב: "המטרה איננה להכניע את האויב ולגמול לו כגמולו... אך המטרה היא לחזור ולהקים את ישראל מאת המדינים, לשחרר אותה מבחינה רוחנית ומוסרית ולחלץ אותה מאימת נכליהם". וראה שו"ת משפט כהן (ענייני ארץ ישראל) סימן קמד טו.

⁶ ראה מלכים ב ג כא: "וכל מואב שמעו... ויעמדו על הגבול", וראה קהלת יעקב על נביאים שם: "שם יעברו, נקראים הם העורכים מלחמה כנגדם, ואז ישראל הותר להם להלחם להציל את עצמם".

⁷ ראה רמב"ם תעניות ג ב. וראה שו"ת דבר יהושע ב מח; בעקבי הצאן לב ד. ראה שו"ת מנחת שלמה א ז ב, שמותר לפגוע בכל מי שמאיים בשימוש בכח אם לא ישמעו בקולו, וזאת גם אם הציות לדרישתו, כשלעצמה, אינה מכבידה.

⁸ ראה רמב"ם שבת ב כג. וראה מרומי שדה עירובין מה א שמלחמה כנגד נכרים שבאו על עסקי תבן וקש היא מלחמת רשות. ויש לעיין בטעמו. לאור דבריו יש לדון בכל המלחמות שלפנינו, איזה מהן הן מלחמות מצוה ואילו מלחמות רשות וראה סעיף רצו.

⁹ ראה מלכים ב כג כט. וראה רמב"ם תעניות ב ד: "... אפילו חרב של שלום כגון שערכו מלחמה גוים עם גוים ועברו במקום ישראל עף על פי שאין ביניהם ובין ישראל מלחמה הרי זו צרה ומתענין עליה..."

¹⁰ חזו"א על הרמב"ם מלכים ה א.

¹¹ ראה שלטי גבורים פרק מג: "כבר ידענו מסיפורי התורה והנביאים והכתובים מה שצריך לעשות כשנרצה להציל אנשים ונשים וטף כשנשבו לבין העמים". וראה חוות בנימין א יז: "... וכגון נידון שלנו שהפרידו במכוון בין יהודים לבני אומות אחרות... הרי אם יצליח זממם אין לך חילול השם גדול מזה. על כן במלחמה עמהם הרי זה מגדר של קידוש השם". וראה הצבא בהלכה פרק א ג 9, עמ' ה - ז: "הגדרת מלחמת מצוה... כוללת... הגנה מפני חטיפות יהודים ושחרור חטופים, אם חטיפתם היא חלק מתכנית האויב לערער את בטחונו ואחזיתנו בארץ".

לעיתים יש לצאת למלחמת מנע כנגד מי שעומד ומתכוון לתקוף. כותב הטורים: "צא אליהם ואל תניחם לבא עליך פן ישחיתו הארץ".¹² כותב הרב אלמושנינו: "... צריך שיהיה יכולת במנהיג להפיל ולהשפיל האויב במקומו קודם שיתנועע לבא להזיק".¹³

זו עצת החכם. כותב הרב משה חפץ: "הירא ורך הלבב יתנהג בעצלות במלחמותיו ילך וישוב בביתו... וידום עד בוא אויבו אל ארץ שכנו, וזו לו רעה חולה וכדי בזיון וקצף ונקרא מאבד עצמו לדעת... וזה מבואר בכל מלחמות רומי וזכר לדבר מלחמת יונתן בפלשתים".¹⁴

קיימים שלושה סוגים של מלחמת מנע¹⁵

- א. מלחמה יזומה נגד מי שניכר בעליל שהוא עומד לתקוף מיידית.¹⁶ כותב הרב הרצוג: "פעולת התקפה לערער כח האויב העומד בכל רגע להתקיף ישובים יהודים סמוכים, אם יעשו התקפה על נקודה שלו יהא עסוק בהגנת עצמו, ולא יוכל להתנפל הרי זה נקרא פיקוח נפש באותו הדבר, גם אם לא התחיל עדיין להתקיף".¹⁷ זו מלחמת מצוה לכל הדעות.
- ב. מלחמה יזומה נגד מי שניכר בעליל שהוא עושה הכנות לקראת תקיפה בעתיד. יש סוברים שזו מלחמת מצוה ויש סוברים שזו מלחמת רשות.¹⁸ מחדש הרב ישראלי: "... אם כבר באו קודם, אלא שנסוגו ומטרתם לחזור ולבא, הרי הם בגדר צוררי ישראל ויש בהם דין מלחמת נקמה שהיא מצוה לכולי עלמא".¹⁹
- ג. מלחמה יזומה נגד מי שמכריז על כוונה לצאת למלחמה בעתיד. זו מלחמת רשות לכל הדעות.

¹² בעל הטורים דברים כא י.

¹³ מאמץ כח הדרוש האחד ועשרים דף קעג ב.

¹⁴ מלאכת מחשבת פרשת לך לך ד"ה ויהי בימי אמרפל. וראה קדמוניות היהודים ספר שלישי 42: "המנסים להשבית את כוח אויביהם בראשיתו חכמים הם מן הבאים למנוע את גידולו של הכוח, לאחר שהתקדם".

¹⁵ החלוקה לשלושה סוגים על פי נפש הרב עמי צז.

¹⁶ ראה שו"ע או"ח שכט ו בהגה. וראה תנחומא פנחס ג: "וידבר ה' וגו' צרור את המדינים וגו' למה כי צוררים הם לכם. מכאן ארז"ל אם בא להרגך השכם להרגו". וראה בירור הלכה על סוטה דף מד ב ציון ג ג.

¹⁷ פסקים וכתבים א שו"ת בדיני אורח חיים מט. וכיו"ב בשו"ת היכל יצחק או"ח לז.

¹⁸ ראה משנה עם פירוש הרמב"ם על סוטה ח ו. וראה שירי קרבן על ירושלמי סוטה ח י. וראה דברות משה שבת הערה קלב: "... ובסמוך לספר אפילו לא באו אלא על עסקי תבן וקש... אלא שעשו המלחמה כדי להחליש כחם ולא יוכלו לעלות על ישראל למלחמה, משום שידעו שבדעתם לבא להלחם אחר זמן שבזה נאמר דין זה דלא יתחילו סמוך לשבת משום שאין זה סכנה קרובה שיצטרכו להתחיל סמוך לשבת". בענין פסק ההלכה ראה בירור הלכה סוטה מד ב ציון ג.

¹⁹ שו"ת עמוד הימיני טז לא. וראה איש האמונה, קול דודי דופק עמ' 81. וראה סעיף רצו הערה 5.

וראה מלחמה ואסטרטגיה, מדריך למידה עמ' 155, על ההבחנה בין סיכון ובין איום. סיכון הוא איום מופשט והוא הופך לאיום ממשי אם ניכר שהאויב נוקט באמצעים מעשיים המעידים על כוונתו לפגוע בבטחון.

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות להגנת ישראל מיד צר הבא עליהם.²⁰ כותב הרב סולובייצ'יק: "בכל עת שהיהודים בכל מקום שהם נמצאים בסכנה וזקוקים לעזרה, חייבים אנו לעשות כל מה שבידינו לעזור, ולהשתמש בכל האמצעים העומדים לרשותנו".²¹ פוסק הרב עובדיה יוסף: "שאינן ספק שמצוה רבה הם עושים לקדם פני צבאות האויב הבאים לזרוע הרס ולהשמיד ולהרוג ולאבד אנשים נשים וטף".²²

כותב הרמב"ם בפירוש המשניות: "אבל ימות המשיח הוא זמן שבו תחזור מלכות לישראל, ויחזרו לארץ ישראל, ויהיה אותו המלך העומד מקום מלכותו ציון... וכל מי שיעמוד עליו יכריתתו ה' וימסרהו בידו".²³

*

כותב פרופ' הרכבי: "מטרתם הבסיסית של בני האדם, פרטים כמדינות, היא לשמור על ישותם ולמנוע שיתנכלו להם".²⁴

פרופ' הרכבי מפרט את המשימות העומדות בפני הממונים על הבטחון: "... הגנה על עצם קיום המדינה... הגנה על חיי התושבים. שמירה על השלמות הטריטוריאלית... שמירה על העצמאות... שמירה על מעמד בהיררכיה הבין-לאומית... על מעמד כלכלי או על קווי אספקה... שמירה על המשטר... בטחון שוטף, הגנה מפני התנכלויות בגבולות, כמו הסתננות ופיגועי טרור".²⁵

מגילת היסוד של האומות המאוחדות קובעת שיש לכל מדינה זכות להגנה עצמית: "שום דבר בכתב אמנה זה לא ימנע את הזכות המוקנית ליחיד או לציבור להגנה עצמית כאשר התקפה מזוינת מתרחשת כנגד חבר באומות המאוחדות".²⁶

האסיפה הכללית של האומות המאוחדות הגדירה מהי התקפה: פלישה או התקפה על ידי כוחות מזוינים של מדינה בשטח של מדינה אחרת, כיבוש צבאי ולו גם זמני, הפצצות על שטח של מדינה אחרת, מצור של ימים או חופים, התקפה של כוחות מזוינים של מדינה על כוחות אוויר ים או יבשה של מדינה אחרת. פעולה של מדינה שיש בה משום מתן רשות להשתמש

²⁰ על מלחמת מנע כיום ראה סעיף רצו הערה 14.

²¹ מפניני הרב עמי קה.

²² שו"ת יחוה דעת ב ד. וראה שו"ת היכל יצחק או"ח לא ז: "... ואולם כ"ת דן, כנראה, משום שעדיין אין ידיעה שרוצים לבוא, והוא שואל, אם כן נתיר לבנות חומה בשבת בכל ערי ישראל שמא יבואו גוים... והדין הוא כמו אצל חולה שיש סכנה, שתלוי הדבר באומדן דעת המומחים, ואם המומחים... אומדים בדעתם שקרוב הדבר שיתנפלו, מי יוכל לקבל עליו האחריות ולהתנגד להם...".

²³ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה לפרק חלק עמי קלט.

²⁴ מלחמה ואסטרטגיה עמי 314.

²⁵ מלחמה ואסטרטגיה עמי 530 – 531. וראה שם עמי 545, שיש להבחין בין שלושה מצבים: א. לאויב כוונות לפגוע אך אינו נוקט בצעדים מעשיים. ב. לאויב תכניות מעשיות לטוח ארוך. ג. האויב מתכנן התקפה בזמן הקרוב.

²⁶ מגילת היסוד של האו"ם סעיף 51.

בשטחה לשם הכנת פעולה תוקפנית כנגד מדינה שלישית ומשלוח או הרשאה למשלוח חוליות מזוינות לא סדירות או שכירות חרב לבצע פעולות של כח מזוין כנגד מדינה אחרת.²⁷ בניגוד להגדרתה של התורה, אין הגדרה זו כוללת פגיעה באזרחי מדינה כשהם מחוץ לשטחה.²⁸ מהחלטה שקבלה עצרת האו"ם משתמע שלכל מדינה זכות לערוך התקפה מקדימה והיא אינה חייבת להמתין עד שיתקיפו אותה.²⁹ מועצת הבטחון קבעה שמדינה אינה רשאית לצאת למלחמת מנע מחשש להתקפה העלולה להתרחש בעתיד הרחוק.³⁰

במדינות אחדות קובעת החוקה שיש להן סמכות להגן על עצמן או על אדמתן בימי שלום ובימי מלחמה כפי המקובל במשפט הבינלאומי.³¹

²⁷ ראה נספח להחלטת האסיפה הכללית של האומות המאוחדות מספר (XXIX) 3314 סעיף 3 מיום 14.12.74. וראה EB (2008) War, Law of, Legally defining war, Aggression.

²⁸ ראה International Law עמ' 1033. הנימוק המשפטי להתנגדות זו היא שעל פי מגילת היסוד של האו"ם סעיף 7 וסעיף 93, מדינה אינה רשאית להתערב למטרה זו בעניינה הפנימיים של מדינה אחרת. ראוי לציין כי הפעולה באנטבה לא גונתה על ידי מועצת הבטחון ורבים מביין מהמומחים למשפט הבינלאומי הצדיקו את הפעולה. וראה International Law עמ' 1034, שלכו"ע אין התר לעשות פעולה מעין זו למען הצלת רכוש.

²⁹ ראה נספח להחלטת האסיפה הכללית של האומות המאוחדות מספר (XXIX) 3314 סעיף 2. ממגילת היסוד של האומות המאוחדות סעיף 51 משמע שמותר לצאת למלחמה רק לאחר שהאויב כבר התקיף, והחלטת העצרת מבהירה את הסוגיה. וראה International Law עמ' 1029, שהאו"ם לא גינה את ישראל על ההתקפה המקדימה במלחמת ששת הימים. וראה EB (2008), war, law of, Commencing hostilities, Legally defining war, Self-defense.

³⁰ ראה EB (2008) War, Law of, Legally defining war, Aggression, שלאחר ההתקפה על הכור בעיראק טענה מדינת ישראל כי היא הרסה מתקן ליצור נשק גרעיני אשר היה מאיים בעתיד על המדינה, אך מועצת הבטחון גינתה את הפעולה. ראוי לציין, כי ארצות הברית הטילה מצור ימי על קובה בעת משבר הטילים בשנת 62 ולא גונתה בשל כך על ידי האומות המאוחדות, למרות שהמצור הוטל מתוך חשש עתידי גרידא, ולא בשל התגוננות מפני סכנה ברורה ומיידית. וראה מלחמה ואסטרטגיה עמ' 95 שארצות הברית הצדיקה את המצור בנימוק שמדובר בנשק גרעיני. בדומה לכך, שיגרה ארה"ב בשנת 93 טילים לעבר מטה המודיעין הצבאי בבגדד בתגובה על נסיון של העירקים לרצוח את נשיא ארצות הברית, וזאת בנימוק שהתקפתה נועדה להגן על אזרחי ארה"ב בעתיד, ראה International Law עמ' 1034. על מלחמת מנע ראה מלחמה ואסטרטגיה עמ' 90 – 91.

³¹ ראה ICL חוקת שבדיה 9 10 (3), וראה שם חוקת פאראגוואי 144.

רצה. כיבוש ארץ ישראל

פסוק מפורש בתורה: "והורשתם את הארץ וישבתם בה"¹, וכותב הרמב"ן: "שנצטוינו לרשת את הארץ... ולא נעזבנה ביד זולתנו מן האומות או לשממה"². הרמב"ם אינו מונה את כיבוש ארץ ישראל בין מלחמות המצוה³, ומבאר האבני נזר: "וזה עצמו נ"ל הטעם בענין ישיבת א"י דמצוות החרם תחרימם היא כדי שאנחנו נשב בארץ... ע"כ לא נמנה החרם תחרימם וישיבת א"י לשתיים. ומנה רק מצוות החרם תחרימם"⁴. זו גם שיטת רש"י והמאירי.⁵

כותב השם משמואל: "כיבוש ארץ ישראל הוא נמי כעין הגנה, שהרי מוחזקת היא להם מאבותיהם, וגם מעת בריאת העולם הובררה א"י לחלקו של הקב"ה ואין א"י שייכת לאומות העולם כלל, וגזולה היתה בידם, והכיבוש מהם הוא רק לדחות העושקים אותה"⁶.

הרב אהרנברג סובר שאיסור לא תחנם מחיב את כיבוש הארץ מיד נכרים.⁷

מכלל הן אתה שומע לאו. כותב הרלב"ג: "לא יתכן למלך למעט ארץ ישראל"⁸. בנוסף לכך, לדעת הרב צבי יהודה הכהן קוק, ויתור על אדמות ארץ ישראל שבשלטון ישראל אסור על פי גדרי יהרג ואל יעבור בגלל חילול השם שבדבר.⁹

הפוסקים והמפרשים מבארים מה היה ההתר של שלמה המלך לתת לחירם עשרים עיר בגליל.¹⁰ א. המלך שלמה קיבל עיירות אחרות תמורתן.¹¹ ב. שלמה לא נתן לחירם את הערים אלא רק את

¹ על גבולות ארץ ישראל ראה סעיף רלב הערה 4.

² פירוש הרמב"ן על התורה במדבר לג נג. שם. וראה הוספות לספר המצוות עשין ד. וראה שו"ת ישועות מלכו יו"ד סו, וראה סעיף ג.

³ ראה רמב"ם מלכים ה א. וראה א"ת ערך ארץ ישראל; הצבא כהלכה פרק א ציון 15; בירור הלכה סוטה מד ב ציון ג א. וראה סעיף שלא.

⁴ שו"ת אבני נזר יו"ד תנד ו. וראה שו"ת דבר יהושע ב מח: "וכיון שכן אומר אני בעני"ד דעד כאן לא קאמר הרמב"ם דאין מלחמת מצוה רק ז' עממין ועמלק וכו' אלא אם המלחמה היא כדי להוציא הארץ מידם אבל אם אחר שכבשו ישראל את הארץ באה אומה משאר האומות לערוך מלחמה כדי להוציא הארץ מידינו ודאי גם הרמב"ם מודה שמצוה לצאת כנגדם למלחמה ולא לתת להם לכבוש אפילו חלק קטן מא"י שהרי דעת הרמב"ם בפ"י מה' עכו"ם ה"ו שעל כל האומות נאמר הלאו דלא ישבו בארצך". שמעתי בשם הרב אורי שרקי שהרמב"ם מגדיר מלחמת רשות כמלחמה המיועדת להרחיב את גבול ישראל, ומכאן שמלחמה על ארץ ישראל גופה היא מלחמת מצוה.

⁵ ראה רש"י דברים כא י ד"ה כי תצא למלחמה: "במלחמת הרשות הכתוב מדבר, שמלחמת ארץ ישראל אין לומר 'ושבית שבי', שהרי כבר נאמר 'לא תחיה כל נשמה'". וראה בית הבחירה סנהדרין טו ב: "מלחמת הרשות, ר"ל כל המלחמות שאינן לכבוש ארץ ישראל והיא מלחמת שבעה עממים או מלחמת עמלק".

⁶ שם משמואל פרשת שופטים שנת תרע"א ד"ה ונראה.

⁷ ראה שו"ת דבר יהושע ב מח. על איסור לא תחנם ראה סעיף שכא.

⁸ רלב"ג מלכים א ט יא. ויש להקשות כיצד עבר שלמה המלך על איסור לא תחנם. לשיטת הראשונים שלפיה חירם היה גר תושב (ראה בבלי יבמות כג א תוס' ד"ה ההוא בשבעה אומות כתיב) לק"מ, אך נראה שעדיין יש לדון כיצד מותר למנות נכרי לתפקיד של שררה על ישראל. וראה הרב בן ציון קריגר, "מסירת שטחי א"י לנכרים", תחומין ח עמ' 310 – 336.

⁹ ראה פניני הלכה בעניני העם והארץ, עמ' 282.

¹⁰ ראה מלכים א ט יא. וראה קשרי כלכלה בין ארצות המקרא עמ' 198 ציון 61: "הנוהג של מכירת כפרים על יושביהם על ידי מלכים ועל ידי אנשים פרטים... מוכר". וראה שם עמ' 197, השערה של המחבר שהמלך שלמה נתן את עשרים העיר כי הוא לא היה יכול לעמוד בהתחייבותו לספק לחירם תוצרת חקלאית.

המסים שמשלמים התושבים.¹² ג. כותב הכפתור ופרח: "חירם היה משועבד לדוד ולשלמה וסר למשמעתם".¹³ ד. מתן הערים לחירם נועד לחזק את ארץ ישראל.¹⁴ ה. המלך שלמה נתן את הערים לזמן קצוב ולא לצמיתות.¹⁵

מועצת גדולי התורה שהתכנסה במרינבד בסוף שנת תרצ"ז החליטה: "הארץ הקדושה אשר הקב"ה הציב גבולותיה בתורה הקדושה נתונה לעם ישראל עם עולם וכל ויתור שהוא על אדמות קודש הנתונה לנו על ידי הקב"ה בגבולותיה אין בו ממש".¹⁶ כותב החזו"א: "... וארץ ישראל בחזקתנו עומדת לעולם...".¹⁷ כותב הרב שרמן: "עצם הכרזת האומות לזכותו של עם ישראל לחזור לארץ ישראל כביתו הלאומי, מגלה שזכותו של עם ישראל על ארץ ישראל בנויה על התופעה היחידה במינה במין האנושי בין כל עמי עולם, של זיקה עמוקה ונצחית שנמשכת אלפי שנים, והיא מקור הזכות המשפטית של עם ישראל על ארץ ישראל וירושלים".¹⁸

לכתחילה צריכים להשתדל לרשת את הארץ בדרכי שלום. כותב הראי"ה קוק בשנת תר"ץ: "אין שום כח בעולם שיוכל להפקיע אפילו את הקנין שיש ליחיד מישאל באדמת קדשו, על

¹¹ ראה רלב"ג שם בעקבות דברי הימים ב ח ב. וראה רד"ק מלכים א ט י: "כי חירם נתן לשלמה עשרים עיר בארצו ושלמה גם כן נתן לחירם עשרים עיר בארץ הגליל וזה עשו לחזק הברית ביניהם". וראה שו"ת ציץ אליעזר ו לא; מאמרו של הרב ורנר הנזכר בסעיף רפח הערה 40. וראה סעיף שכא.

¹² ראה מלבי"ם מלכים א ט יא. מנהג זה היה רווח בימי קדם, ראה רש"י בבלי שבת נד א ד"ה עבידתא. וראה בבלי מגילה טז א: "סגי ליה בחד דיסקרתא אי נמי בחד נהרא" ופירוש רש"י שם. וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים יז טז: "ונתן פרעה לשלמה מוצא הסוסים לומר שיוציא הוא כרצונו והוא שיתן הרשות לאשר ירצה ויהא המכס שלו". וראה רד"ק מלכים א כ לד שבן הדד הציע לאחאב: "וחצות תשים לך בדמשק" - "שיהיו מוצאי השוקים ממה שיקנה וימכרו בהם יהיה המכס שלו". על מנהג דומה באירופה בימי הביניים ראה שו"ת מהר"ם מרוטנברג פראג תקצז: "ראובן ושמעון ודינה היו משותפי ומסר להם הבע"ח כפר לגבות ממנו התבואה בכל שנה ושנה".

¹³ כפתור ופרח פרק יא.

¹⁴ ראה שו"ת ישועות מלכו יו"ד נט, שאין איסור לא תחנם אם הישראל מתכוון לטובת עצמו. וראה עשה לך רב ג סא, שעל אף שיש מצוה לכבוש את ארץ ישראל הרי שאין חיוב לעשות כן, ואף אין מניעה מלסגת מחלקים שבידינו אם בהשקפה כוללת יועיל הדבר לבטחון המדינה הישראלית. ראה גם פניני הלכה בעניני העם והארץ עמ' 115 הערה 4, שזו גם דעת הרב ישראלי. אין חולק על כך שלמלך סמכות לצאת למלחמת רשות ולסכן חיי אדם. והשאלה היא האם יש לדון חלקים מאדמת ארץ ישראל כדין נפשות, וכשם שמוותר למלך להקריב נפשות למען טובת הממלכה כך מותר לו לותר על אדמת ארץ ישראל למען מטרה זו, או שמא בשל המצוה להוריש את ארץ ישראל אין לו התר לותר עליה. וראה סעיף של הערה 8, ואכמ"ל.

¹⁵ ראה שו"ת משפט כהן סא שעדיף למכור את אדמת ישראל לנכרים בשנה השביעית לזמן בלבד. לאור ההשערה הנזכרת בהערה 10 יתכן שההסכם בין שלמה ובין חירם היה זמני עד לתשלום מלוא החוב.

¹⁶ הפרדס שנה יא חוברת ו עמ' 8. המועצה התכנסה בסוף שנת תרצ"ז.

¹⁷ חזו"א שביעית כא ה.

¹⁸ הרב אברהם ח. שרמן, "המשפט הבינלאומי (במלחמה) לאור משפטי התורה", תורה שבעל פה, הרצאות בכינוס הארבעים וארבעה לתורה שבעל פה תשס"ד עמ' עח. וראה פני יהושע על גיטין לח א שיפתח אמר למלך עמו שטענתו מופרכת שכן נשתקע שם הבעלים. גם בימינו, התביעה לשלוח בא"י מבוססת על העקרון שלפיו עם ישראל מעולם לא השלים עם כיבוש ארצו על ידי זרים, וראה International Law עמ' 429 – 430. ראוי לציין כי מגילת העצמאות קובעת: "לאחר שהוגלה העם מארצו בכוח הזרוע שמר לה אמונים בכל ארצות פזוריו, ולא חדל מתפילה ומתקווה לשוב לארצו ולחדש בתוכה את חירותו המדינית. מתוך קשר היסטורי ומסורתי זה חתרו היהודים בכל דור לשוב ולהאחז במולדתם העתיקה".

שאחת כמה וכמה שאין כל יכולת להפקיע את זכותה של כנסת ישראל כולה מעל נחלת קדשה. אבל מכיון שאנו גוי צדיק שומר אמונים הכבוש שלנו הוא - במקום שאפשר - רק בדרך של שלום על ידי קנין כסף".¹⁹

נחלקו הפוסקים בשאלה האם קיימת כיום מצוה חיובית ליזום מלחמה על מנת לשחרר את אדמות ארץ ישראל שאינן תחת ידינו.²⁰ לדעת הרב הרצוג, מצוה לצאת למלחמה²¹ רק אם אומות העולם יסכימו לכך.²² לדעת הרב משולם ראטה המצוה מותנת בהסכמת החילים.²³ לדעת הרב שכטר קיומה מותנה בהסכמת הציבור.²⁴

לדעת פוסקים אחדים מצות כבוש ארץ ישראל אינה נוהגת כיום בשל אחד הטעמים הבאים

- "שמה יש תנאי מעכב של עצת הסנהדרין ושאלת אורים ותומים".²⁵
- רק מלך מוציא למלחמת מצוה.²⁶
- "שלוש השבועות"²⁷

¹⁹ מאמרי הראיה א עמ' 252. וראה משך חכמה בראשית כו כה. וראה סעיף רצג.

²⁰ לכולי עלמא יש מקום לחלק בין יציאה למלחמה יזומה ובין ויתור על חלקי ארץ ישראל שכבר בידינו. הרב צבי יהודה הכהן קוק הורה, שמסירת שטחי ארץ ישראל לנכרים היא בבחינת יחרג ואל יעבור ועמד על כך שארץ ישראל השלימה היא משתי גדות הירדן, ולכן גם לא הצטרף לתנועה למען ארץ ישראל השלימה, אך מעולם לא הורה, לפי הידוע, שיש ליזום מלחמה כדי לכבוש את חלקי ארץ ישראל שאינם בידינו.

²¹ ראה שו"ת היכל יצחק או"ח לו ט, שמדייק מדברי רש"י סוטה מד ב ד"ה אבל במלחמות מצוה, שדעתו כדעת הרמב"ן, ומצות כבוש ארץ ישראל נוהגת בכל זמן. הרב משולם ראטה מסכים לטענה זו, ראה שו"ת קול מבשר א מז (= היכל יצחק שם לח).

²² ראה סעיף רצו הערה 19. וראה שו"ת קול מבשר א מז, שאם ידוע מראש שבגלל לחצים בינלאומיים וכד' יצטרכו להחזיר את השטחים לבעליהם או למדינה אחרת, אין זה נחשב ככבוש ארץ ישראל. וראה תשובת הרב הרצוג לטענה זו בשו"ת היכל יצחק או"ח לו ט. לעקרון זה השלכות על מצוות התלויות בארץ, ראה הרב אברהם ח. שרמן במאמרו הנזכר בהערה 18.

²³ ראה שו"ת קול מבשר א מז.

²⁴ ראה בעקבי הצאן לב ח. ויש לעיין מנ"ל שמתיעצים עם הציבור בענייני קיום מצוות? וראה שפת אמת במדבר פרשת שלח שנת תרנ"ג: "כי בחי א"י היא תורה שבע"פ שצריך האדם לעמוד עלי' בכח גייעה שלו. ולכן כבוש א"י תליא ברצון בני"עצמם... ולכן כשמיאנו בארץ שוב לא היו יכולין לכנוס". וראה העמק דבר דברים יז ד, שהחלטה בדבר שיטת השלטון צריכה להתקבל בהסכמת הציבור, וראה סעיף ד. דון מינה ואוקי באתרא. וראה שו"ת היכל יצחק או"ח לו: "... ואם כי מלחמת מצוה צריך שתוכרז עפ"י המלך, ואין לנו מלך, אבל הציבור כולו או רובו... יש לו הסמכות של מלך ישראל, והרי גיוס זה הוכרז מטעם הרוב הגדול של הישוב בארץ ישראל שהוא בבחינת כל קהל ישראל". נמצא שלשיטתו, בהעדר מלך התייעצות עם העם בענייני מלחמה היא מעיקר הדין. יש רק להוסיף שבענין הסכמת רוב מנין ורוב בנין, ראה סעיף קל.

²⁵ הצבא כהלכה פרק א ציון 16. וראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 104: "... יש הבדל בין דין מלך למלך ממש, וכגון להוציא למלחמת מצוה, שהמלך בעצמו מוציא, ושופט אפשר שהיה צריך להמלך בזקנים". וראה תורת המקרא פרשת ניצבים בדעת הרמב"ם שאין מצוה לכבוש את ארץ ישראל בלי רשות בית הדין הגדול. לגבי או"ת ראה ערוך השלחן מלכים עד ז בדעת הרמב"ם: "ואולי... אינו לעיכובא שהרי בבית שני לא היו אורים ותומים שנשאלין בהן מפני שלא היה אז רוח הקדש...". וראה דברות משה שבת א כ הערה קלב, עמ' שפ. גם לשיטתם יתכן שאין איסור לצאת למלחמה כשארץ או"ת אך גם אין מצוה להלחם, וראה סעיף קלה.

²⁶ ראה הצבא כהלכה פרק י הערה 16. וראה סעיף יד הערה 1, שלמלחמת הרשות מוציא לא רק מלך, וצ"ע.

- מצות כיבוש אי"י נוהגת רק כאשר יד ישראל תקיפה באיזורים הנכבשים.²⁸
- מצות כיבוש אי"י נוהגת רק כאשר ישראל עושים רצונו של מקום.²⁹
- יש סוברים, שאין כלל מצוה לכבוש את ארץ ישראל.³⁰

המלך המשיח עתיד לשלוט על כל ארץ ישראל.³¹

*

מן הראוי, לשים לב לשלש נקודות משמעותיות בספרו של פרופ' הרכבי. א. "נטייה רווחת לשמר את הסדר הטריטוריאלי הקיים של הגבולות... סכסוכים על גבולות היו גורם ראשי לפריצת מלחמות, וכיון שהמלחמות נעשו מסוכנות וחפצים להמנע מהן, הרי שבראש ובראשונה יש לחתור למנוע התגלעות סכסוכים כאלה, על ידי הקשחת הסדר הטריטוריאלי".³² ב. "מדינות אינן מסתפקות בהבטחת בטחון, וטוענות לזכות ולחובה להחזיר לעצמו כנסים שמוגדרים כחלק מן המולדת".³³ ג. "יש נטיה להקנות לסטטוס – קוו הטריטוריאלי משמעות ערכית ולכן מי שמנסה להפר אותו ולשנות גבולות נחשב פושע ומפר שלום. עלינו לזכור שהסטטוס-קוו הוא רק תוצאה של תוקפנות ומלחמות בעבר, והמקדש אותו סומך ידו על תוצאות של תוקפנות קודמת... אין איפוא תוקף מוסרי לסטטוס-קוו בין האומות, ושומרי אינם בהכרח צדיקים".³⁴

האומות המאוחדות מכירות בזכותו של כל לאום למדינה משלו.³⁵

²⁷ ראה הרב עובדיה יוסף, "מיסירת שטחים מא"י במקום פקוח נפש", תחומין י עמ' 42 - 45. מדבריו ניתן להסיק, שלדעתו שלש השבועות לא פקעו עד היום הזה. וראה מאמרם של הרב שלמה אבינר, "שלא יעלו בחומה", נועם כ עמ' 4 - 27.

²⁸ ראה הרב עובדיה יוסף, שם עמ' 44.

²⁹ ראה הרב עובדיה יוסף, שם עמ' 40 - 41. וראה עינים למשפט ברכות סב ב ד"ה ונתנו איש כופר וכו', שבימינו ישראל נדונים כמי שאין עושים רצונו של מקום ומסיק מכך, בעקבות הגמרא בבלי יומא כב ב, שמתר למנות את ישראל בימינו. וראה שו"ת ציץ אליעזר ז ג ענף א ס"ק ב שתמה עליו. וראה שו"ת ציץ אליעזר יז ב ג.

³⁰ ראה סעיף רלב.

³¹ על גבולות הארץ באותם הימים ראה סעיף רצו.

³² מלחמה ואסטרטגיה עמ' 119.

³³ מלחמה ואסטרטגיה עמ' 531.

³⁴ מלחמה ואסטרטגיה עמ' 52. וראה שם בעמ' 100: "המוסר דורש 'צדק', המשפט מדגיש 'סדר'. מה עדיף? ה'צדק', שלפעמים מחייב לשנות את הסדר הבין לאומי, ולו באלימות, או ה'סדר' המקדש את הסטטוס-קוו גם אם 'אינו צודק?' על המשפט הבינלאומי בענין זה ראה International Law עמ' 422 - 424. וראה National Self-Determination, Avishai Margalit & Joseph Raz, The Journal of Philosophy LXXXVII 9 (Sep. 1990) 439 - 461, 442.

³⁵ ראה סעיף קסא הערה 49.

רצו. "מלחמת רשות"¹**להשגת אחת מהמטרות הבאות רשאי המלך לצאת למלחמת רשות²**

הרחבת הממלכה וחיזוק מעמדו פוסק הרמב"ם: "... מלחמת הרשות, היא המלחמה שנלחם עם שאר העמים כדי להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדולתו ושמעו.³

הרתעה כותב הרמב"ן: "... נצוח האויבים הוא להם הכבוד והצורך הגדול בכבוש הארצות ובישיבתם לבטח בין העמים.⁴

נקמה כותב הרמב"ן: "ולא מצינו מלחמה לדוד עם מואב זולתי מה שאמר 'וימדדם בחבל', ופירשו שעשה זה לנקמה שהם המיתו את אביו, או שהותר מפני מלחמה שעשו עם ישראל".⁵

חיזוק הדת הרלב"ג כותב: "כשנלחם דוד על אותם המלכים והכניע אותם לא נטה לקחת השלל לעצמו אבל לקח אותנו לה' לבאר שלא מפני תשוקתו אל השלל היה נלחם עמהם אבל מפני הפסד דעותיהם ואמונותיהם".⁶

שיפור הכלכלה פוסק הקרית ספר: "מלחמת רשות... כששואלין ישראל שאין להם במה להתפרנס".⁷

סיוע לבן ברית שהותקף⁸

¹ ראה משפט המלחמה א בשם שר"ת מקום שמואל ח, שהמלחמה נקראת בשם מלחמת רשות משום שעל המלך לבקש רשות מבית הדין הגדול לצאת למלחמה. עוד אפשר לומר שהמלחמה נקראת בשם רשות משום שיש בה רק קצת מצוה ואין בה מצוה גמורה. וראה בבלי ביצה לו ב: "כל שחייבין עליו משום שבות, משום רשות, משום מצוה, בשבת – חייבין עליו ביום טוב", ומפרש רש"י שם ד"ה כל שחייב עליו: "... או משום רשות שיש בו קצת מצוה אבל לא מצוה גדולה, וקרוב הוא להיות דבר הרשות...". על יציאה למלחמת רשות ראה לאור ההלכה, המלחמה א.

² על נוהל קבלת החלטה לצאת למלחמת רשות ראה סעיף קלה.

³ רמב"ם מלכים ה א. וראה רש"י בבלי סוטה מד ב ד"ה ומלחמת בית דוד: "שנלחם בארם צובה להוסיפה על ארץ ישראל". וראה בית הבחירה סוטה פרק שמיני, שלפנינו שני נימוקים א. להרחיב גבול ישראל, ב. להרבות בגדולתו ושמעו, וכל אחד מספיק בפני עצמו. נראה שבכלל מלחמה המרבה את גדולתו ושמעו של המלך היא מלחמה שהוא יוצא כנגד שלטון זר מושחת הפוגע באזרחיו באופן משמעותי, ואכמ"ל.

⁴ פירוש הרמב"ן על התורה דברים כח יח.

⁵ השגות הרמב"ן לספר המצוות שכתת הלאוין בסוף. וראה אסתר ח יג: "... להנקם מאיביהם". וראה במדר"ר יד א ובעקבותיו רש"י שמואל ב ח ב.

⁶ רלב"ג שמואל ב סוף פרק כא התועלת השלישית ושבע, וראה רמב"ם מלכים ט יד.

⁷ קרית ספר רמב"ם מלכים פרק ה. וראה רש"י בבלי סוטה מד ב ד"ה ומלחמת בית דוד: "להעלות לו מנחה ומס עובד". וראה רש"י בבלי ברכות ג ב ד"ה אין הבור מתמלא מחוליתו. וראה ספר חסידים (ווייס). תתרתרמה: "... אבל כשיהיו עניים ישראל וגם המלך אין לו, הולך ונלחם עם ישראל על הגוים כמו שאמר 'פשוט ידיכם בגדוד'...". וראה מרגליות הים על סנהדרין טז א אות כב: "דוד מלך ישראל ע"ה לא אמר להם... לשדוד כי אם להיפך הוא יעץ להם לפשוט ידיהם בגדוד... גדודי העמלקים שפשוטו בארץ והפריעו את כלכלת המדינה". וראה נפש הרב עמי צו, שאסור לצאת למלחמה רק לשם הרווחת ממון. וראה הערה 11.

⁸ ראה לאור ההלכה, המלחמה א. וראה במדבר רבה ח ד: "צא ולמד יהושע רבך בשעיה שאמרו הגבעונים (יהושע י ו) 'עלה אלינו מהרה והושיעה לנו ועזרנו' באותה שעה אמר יהושע וכי בשביל הגרים הללו אנו מטריחים על הצבור א"ל הקב"ה יהושע אם תרחיק את הרחוקי סופך לרחק את הקרובים". הערת הרב נבנצל: "הגבעונים קבלו דת ישראל, ואין מזה ראי' לעזרה לגוים". אולם אסור לסייע למדינה היוצאת למלחמה יזומה, ראה רש"י בבלי סנהדרין נט א ד"ה לאו בני כיבוש ניהו. וראה לאור ההלכה עמי

חכמי ישראל דנים בשאלה האם מטרות אלו מצדיקות יציאה למלחמה.⁹ מדברי האברבנאל, החיד"א והמלבי"ם משמע, שכל עוד אין ברית שלום בין עמים קיים ביניהם מצב מלחמה.¹⁰ המלאכת מחשבת וכמה מגדולי האחרונים סוברים, שמותר לצאת למלחמה משום שזה מנהג העולם.¹¹

מדברי החתם סופר משמע שמותר לצאת למלחמת רשות רק כנגד עובדי ע"ז: "והן המה במלחמת רשות. הלא המה שונאי ה' ודמם כמים יחשב, ורק אין החוב מוטל על מלך ישראל להורגם, אך אם ירצה להרחיב גבול ארצו ויצא למלחמה, הואיל והם אויבך בענין הדת אז יונתנו ה' אלוך בידך".¹²

יש סוברים שכיום אין יוצאים למלחמת רשות¹³

- לדעת הסוברים שאין יוצאים למלחמת מצוה בזה"ז פשיטא שאין גם לצאת למלחמת רשות.¹⁴

י; הרב יהודה שביב, "זכור מלחמה אל תוסף" – תוקפן של מלחמות בין האומות", תחומין ט עמ' 211 – 212. על ברית עם מדינה זרה ראה סעיף רצו.

⁹ ראה סעיף רצג.

¹⁰ ראה פירושי האברבנאל; החיד"א בחומת אנך והמלבי"ם לשופטים ד כב. וראה משך חכמה בראשית כו לג. וראה (EB (2008), war, law of, Roots of the international law of war, Law by treaty

¹¹ דברי המלאכת מחשבת מובאים בסעיף מא הערה 55. וראה העמק דבר בראשית ט ה: "כי כך נוסד העולם" וראה ערוך השלחן העתידי מלכים עא ד; שו"ת שם אריה יו"ד כז; שו"ת משפט כהן קמד יג. וראה מלבי"ם דברים כא י, שמותר לצאת למלחמת הרשות רק כנגד אויבי ישראל ולא כנגד עמים שעמם יש יחסי שלום. וראה שו"ת אבני נזר יו"ד שיב יח, שאסור ליהודה לצאת למלחמת רשות על אפריס.

¹² חתם סופר כי תצא ד"ה כי תצא. וראה שו"ת חתם סופר חלק ו (ליקוטים) יד אותה סברה בענין בני יעקב בשכם. כך באר גם הרמב"ן בפירושו על התורה בראשית לד יג, וראה משך חכמה בראשית לד כט. וראה העמק דבר דברים כ ג שהבטוי אויביכם הנוכר בפסוק הכוונה לעובדי עבודה זרה. וראה בבלי תענית כב ב שיאשיה החליט להלחם בפרעה נכה רק לאחר שראה שפרעה סומך על הע"ז שלו. על היחס לחיי עובדי ע"ז ראה גם מו"נ א נד. וראה אגרות הראיה א פט: "ועניני המלחמות... הי' מוכרח מאד גם להפיל פחד על הפראים גם על ידי הנהגות אכזריות... ומוכן שמכל מקום הי' הדבר מסור לבית דין לראות מצב המוסר של העבודה זרה ההיא, ולא היו כל הענינים שוים...". לשיטת החתם סופר פשיטא שמותר לצאת למלחמת הרשות גם כנגד מדינות שתושביהן עוברים על שאר מצוות בני נח, ראה רמב"ם מלכים ט יד.

¹³ לכל השיטות יש לדון אם יש מניעה מלצאת למלחמת מנע, וראה את ההערה הבאה.

¹⁴ ראה סעיף רצה הערות 25 – 27 – 29. וראה שו"ת נובי"ת אבהע"ז קכט. וראה שו"ת משפט כהן קמה: ".... די"ל דכ"ז שאין התנאים מספיקים להכריח ה"ה כרציחה בעלמא, ואסור להלחם מלחמת הרשות... לענ"ד מסתברא לאסור כ"ז שלא נשלמו הפרטים של ב"ד ומלך או נביא...". וראה שם משמואל פרשת שופטים תרע"א: "מלחמה להרחיב גבול הקדושה לא מצינו בשופטים... אך מלך הוא מרכבה למדת מלכות שנקראת דינא רפיא... ועל כן המלך אחר שנלחם מלחמת מצוה יש לו רשות ללחום מלחמת הרשות... ולפי הדברים האלה אומר אני באימה שכעין זה הי' חטא ישראל שבקשו להם מלך בימי שמואל, שעדיין לא הגיעו ישראל לידי מדה זו להתנהג על ידי מלך". הערת הרב נבנצל: "צ"ע שמואל א י"ב י"ב דהו"ל עזרת ישראל מיד צר. ואולי עדיין לא בא, ורצו למעוטי גויים דלא ליתו עליי. אך מוכח בקראי דלא שאול התקיף את נחש אלא איפכא". וראה שו"ת ציץ אליעזר כ מג.

מסתבר שגם הסובר שמלחמת מנע מהסוג השני היא מלחמת הרשות, ראה סעיף רצד, מודה שגם בזמן הזה מותר לצאת למלחמה כזאת. הסברה נותנת שאם טובי העיר והמדינה רשאים לנהוג במדת דרך ארץ,

- לדעת ספר החינוך, מלחמת רשות נוהגת רק בזמן שרוב ישראל יושבים על אדמתם.¹⁵
- החזו"א כותב: "... ואין ראוי להוסיף על הארץ בעת שעדיין לא הושיבו ישראל בארץ כולה והיינו דין סוריא".¹⁶
- הרב ישראלי פוסק: "אם יבואו העמים כולם לידי הסכמה לאסור המלחמה, באופן שזה יפסוק מלהיות חוק הנהוג בעמים, שוב לא תהא המלחמה חוקית ולא הכיבוש, והעם שיצא למלחמה יהא נידון בדין רוצח ושופך דמים".¹⁷ פסיקת הרב ישראלי מקבלת משמעות עמוקה לאור ההתפתחויות שחלו במשפט הבינלאומי.

יש סוברים, שגם כיום קיימת אפשרות לצאת למלחמת רשות

- הרב הרצוג פוסק: "... שרוב ישראל ורוב חכמי ישראל יש להם הכח, למשל, להוציא למלחמת הרשות".¹⁸ פשיטא, שלדעת הרב הרצוג אין מוציאים למלחמת הרשות אלא בהסכמת אומות העולם.¹⁹
- הרב אהרנברג פוסק שלממשלה סמכות לצאת למלחמת רשות בהסכמת הלוחמים.²⁰

להעניש שלא מן הדין ואפילו להמית עבריינים ומוסרים בגלל חששות עתידיים, הם בודאי רשאים להגן על העם מפני אויבים מבחוץ בכלל חששות עתידיים.

¹⁵ ראה ספר החינוך תקכו. בעל החינוך כותב שדין מלחמת הרשות נוגע לשלש הלכות עיקריות: א. מצוה לקרוא לשלום. ב. מצוה שלא להקיף מארבע רוחות. ג. כשאין אוכל, מותר לאכול בעת המלחמה גם מאכלות אסורים. יש מקום לומר שבעל החינוך אינו אוסר על יציאה למלחמת הרשות כשרוב ישראל אינו בארצו, אלא שלדעתו, במקרה כזה, לא חלים המצוות וההתרים השונים, וראה סעיף של הערה 53. מעיר בני הרב טוביה שלמה, שאולי בעל החינוך לא התכוון לומר שרוב עם ישראל צריך להיות בארצו אלא שבפועל המצוה אינה מעשית כשהעם אינו בארצו. ואוסף על דבריו שבמצוה צה כותב ספר החינוך שהמצוה להקים את בית המקדש היא בזמן שרוב ישראל על אדמתו ואחרונים העירו שבזמן בנין בית שני רוב ישראל לא היו על אדמתם. מכאן שהכל תלוי באפשרות המעשית לקיים את המצוה.

¹⁶ חזו"א זרעים שביעית ד ה. החזו"א עוסק רק במלחמת רשות המיועדת להרחיב את גבול ישראל. באשר למלחמת רשות למטרות אחרות משמע שאין מניעה, גם אם ארץ ישראל עדיין אינה מיושבת כולה.

¹⁷ שו"ת עמוד הימיני טז פרק ה כד. לאור האמנות הרבות שנחתמו בענין זה, ניתן לומר שבימינו קיימת הסכמה בין העמים שאסור ליזום מלחמה, ראה הערה 36, ולפיכך אין התר לצאת למלחמת רשות. יתירה מזו. לאחר שאומות העולם הסכימו שאסור לצאת למלחמת רשות, בודאי יהיה חילול השם אם דוקא עם ישראל יפר הסכמה זו, ויצא למלחמה להרחיב גבול ישראל ולהרבות בגדולתו ושמעו של העומד בראש. לשיטת שו"ת משפט כהן קמד יג, שהחלטה בדבר יציאה למלחמת רשות מתקבלת על פי גדרי הוראת שעה, פשיטא שניתן להסכים להחלטה שלא לצאת למלחמת רשות כלל. הדברים בודאי אמורים לשיטת הפוסקים שדעתם אינה נוחה מהוראות שעה בימינו מכל סוג שהוא, ראה סעיף עח.

¹⁸ תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 33. וראה סעיף קל. וראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 129; פסקים וכתבים א שו"ת בדיני אורח חיים מח. וראה שו"ת מנחת שלמה א ז: "כמו שמותר לצבור להסתכן במלחמת רשות כך רשאי כל יחיד לעמוד על ממונו אף אם מכניס עצמו בכך לספק סכנה, וגם כיון שדרך העולם בכך". וראה סעיף רצה הערה 22.

¹⁹ ראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 18, ודבריו מובאים בסעיף שכא הערה 23. ק"ו לנדון דידן. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 84. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת חוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 11: "ביחסיה עם עמים אחרים, תרחק המדינה מכל שמוש באיום או בכוח לשם הסגת גבול רעותה או פגיעה בריבונותה, והיא לא תעשה כל מעשה הנוגד את שאיפות האומות המאוחדות". מבין הרבנים היחיד שהתנגד לסעיף זה הוא הרב לוין אשר לא נימק את התנגדותו, ראה שם עמ' 40.

²⁰ ראה שו"ת דבר יהושע ב מפתחות והוספות מח. הערת הרב נבצל "אינו נלענ"ד".

הראשונים חלוקים בדעותיהם בשאלה מה יהיה גבול מדינתו של המלך המשיח. אחדים מן הראשונים סוברים, שהמלך המשיח ירחיב את גבול ישראל וישלוט גם על אדום מואב ועמון, הסמוכים לארץ ישראל. הרמב"ם פוסק: "... ואם עשה והצליח ונצח את כל האומות שסביביו... הרי זה משיח בודאי".²¹ הנביא עמוס אומר: "ביום ההוא אקים את סכת דוד הנפלת... למען ירשו את שארית אדום וכל הגויים אשר נקרא שמי עליהם..."²², ומפרש רד"ק: "וטעם למען אמר אבנה אותה כימי עולם למען ירשו את אויביהם שכניהם והם אדום ופלשתים ומואב ועמון וזהו שאמר וכל הגויים..."²³. הנביא זכריה אומר: "ומשלו מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ", ומבאר האברבנאל: "... והוא גבול ארץ ישראל המיועד כדכתיב 'ושתי את גבולת מים סוף ועד ים פלשתים'".²⁴

ויש סוברים, שהמלך המשיח ימלוך על העולם כולו. בלעם מברך את העם: "הנה עם לבדד ישכן...", ומבאר האונקלוס: "הא עמא בלחודיהון עתידין דיחסנון עלמא..."²⁵. יעקב אבינו מברך את יהודה: "לא יסור שבט מיהודה ומחקה מבין רגליו עד כי יבא שילה ולו יקהת עמים", ומפרש רש"י: "ולו יקהת כל העמים" - לעשות ככולם כרצונו, וזהו המשיח.²⁶ הרמב"ן כותב: "מזרק אחד כסף, כנגד העולם שהוא עשוי ככדור. שבעים שקל - שהם ימשלו על שבעים אומות. שניהם מלאים - שיביאו להם מנחות מכולן".²⁷

²¹ רמב"ם מהדורת שבתי פרנקל מלכים יא ד. וראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ח ד: "בימי המלך המשיח מוסיפין שלש אחרות על אלו השש... והיכן מוסיפין אותן בערי הקיני והקניזי והקדמוני שנכרת לאברהם אבינו ברית עליהן ועדיין לא נכבשו ועליהן נאמר בתורה ואם ירחיב ה' אלוקיך את גבולך". וראה רמב"ם מלכים ד ח: "המלך המשיח נוטל מכל הארצות שכובשין ישראל חלק אחד משלשה עשר וכי". אך צ"ע, שהרי לא מצאנו מצוה לכבוש ארצות מחוץ לגבולות ארץ ישראל, ולמה ירצה המלך המשיח לשלוט על עוד ארצות? אף לא מצאנו מצוה לכבוש ארצות כדי לבער עבודה זרה מן העולם, ראה סעיף רפז הערה 33. לשאלה זו כמה תשובות. יתכן שמשמשים יגלגלו שאומות אלו יתקפו את ישראל והמלך המשיח יאלץ לכבוש את ארצותיהם. ב. יתכן שזו תהיה התוצאה של מלחמת המלך המשיח בגוג ומגוג, ראה רמב"ם מלכים יב ב. ג. המלך המשיח יכבוש ארצות אלו על פי הוראת נביא. ד. עמים אלו יבקשו מרצונם להיות תחת שלטון המלך המשיח; ראה בבלי פסחים קיח ב: "עתידה מצרים שתביא דורון למשיח, כסבור אינו מקבל מהם, אמר לו הקדוש ברוך הוא למשיח: קבל מהם, אכסניא עשו לבני במצרים".

²² עמוס ט יא.
²³ רד"ק על עמוס שם. וראה רד"ק על ישעיה יא ו ושם יא ט, שרק ארץ ישראל תמלא דעה את ה'. וראה תהילים עב ח: "לשלמה אלוקים משפטך למלך תן וצדקתך לבן מלך... וירד מים עד ים ומנהר עד אפסי ארץ", ומפרש רש"י שם: "כל ארץ ישראל, מים סוף ועד ים פלשתים. ומנהר עד אפסי ארץ - כי הוא רודה בכל עבר הנהר". וראה פירוש ריב"ן על הדף המיוחס לרש"י בבלי מכות כג ב ד"ה ממני יצאו כבושים, בפירוש השני, שמרות יצאו שני בנים - דוד ומשיח - "לכבוש העולם", ויבוא דוד ויוכיח על המשיח שאין הכונה לכיבוש העולם כולו, כפשוטו.

²⁴ ישועות משיחו חלק שני, העיון הראשון ג.

²⁵ במדבר כג ט. וראה מנחת חינוך מצוה תקס א: "ובודאי מלך המשיח כתורה יעשה ויכבוש קודם א"י האמורה בתורה ואח"כ יכבוש בודאי כל העולם וע"ז אמרו בגמ' עתידה א"י שתתפשט בכל העולם".

²⁶ רש"י על בראשית מט י. וראה במדבר כד יז "וקרקר כל בני שת", ומפרש רש"י: "כל האומות, שכולם יצאו מן שת בנו של אדם הראשון". אך תרגום יונתן בן עוזיאל מבין שהכונה לגוג. וראה רש"י זכריה ט י.

²⁷ ראה פירוש הרמב"ן על התורה במדבר ז יב-יז. וראה פירושו על במדבר ז ב ששלמה והמלך המשיח ימלכו ביס וביבשה.

השל"ה סובר שיהיו בעתיד שני שלבים: " ... כי עשר אומות הבטיח הקדוש ברוך הוא לאברהם אבינו, ולא נתן אלא שבע, ולעתיד עוד שלש... וקשה... כתיב 'וירד מים עד ים', כי בודאי ימשול משיח מסוף העולם עד סופו... ואפשר לומר בזה, כי משיח ימשול מים עד ים, דהיינו שכולם יהיו תחתיו ויעלו לו מס, אבל עשר אומות הן שלו לגמרי, אמנם גם זה דוחק... על כן נראה, שכל ההצלחות הגדולות לא יהיו תכף בביאת הגאולה, רק בהמשך זמן, שתתרבה הדעה בישראל... אז תתבטל הקליפה מכל וכל, ויתקיים 'וירד מים עד ים'."²⁸

לכל הדעות, המלך המשיח לא ישלוט על אף מדינה בניגוד לרצונה.²⁹ מבאר המצודות: "ממשלתו על העכו"ם לא יהיה בעבור חילו הרב ולא בכח זרועו יכבשם במלחמה אבל ימשול בם מבלי טורח מלחמה כי אם ברצוני כי אתן בלב העכו"ם להיות נכנעים לו וסרים למשמעתו."³⁰ כתב רבי יעקב סקילי: " כי הגוי והממלכה אשר לא יעבדוך יאבדו והגוים חרב יחרבו, והיו מלכים אומניך ושרותיהם מניקותיך אפים ארץ ישתחו לך ועפר רגליך ילחכו וגו' ! וכל זה למה - מפני הידיעה וההשגה שתהיה לישראל בשם ית', כי כלם ידעו את ה' מקטנם ועד גדולם ותמלא הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים."³¹

*

²⁸ של"ה א דף כד א.

²⁹ את דברי הגמרא בבלי שבת סג א: "ידבר עמים תחתינו" מפרש רש"י שם: "ישפיל וכל שפלות בנחת". יתכן שזו גם כונת הגמרא בבלי עירובין מג ב: 'דכיון דאתי משיחא - הכל עבדים הן לישראל', שהרי לא יתכן שהמשיח יכבש את כל העולם ברגע אחד. וראה חתם סופר על התורה פרשת חקת ד"ה באר חפרוה, שהמצב האידיאלי הוא, שיחסי אומות העולם לישראל יהיה כיחס שבט זבולון לשבט יששכר. וראה בבלי עבודה זרה ב, שלעתיד לבא הנכרים ישתבחו במה שהם בנו לעם ישראל כרכים, שווקים, מרחצאות וכו'. וראה הערות 21 23. וצ"ל שלשית רש"י יש שני דינים: כיבוש כפשוטו של כל ארץ ישראל ושליטה רוחנית שאינה קשורה לכיבוש בכל העולם כולו.

³⁰ מצודת דוד זכריה ד ו. וראה דברות משה בבא בתרא חלק שני הערה קח. וראה בבלי עבודה זרה כה א, שהגמרא דורשת "וזרעו יהיה מלא הגוים" – "אימתי יהיה מלא הגוים בשעה שעמדה לו חמה ליהושע". מכאן ששליטה על הגוים באה לידי בטוי בכך שהכל יראים ומכבדים את ישראל.

³¹ תורת המנחה פרשת לך לך דרשה ח עמוד 45. וראה מדרש שוחר טוב תהילים ב: "לעתיד לבא אומר למלך המשיח מדינה פלניא מרדה בך והוא אומר: יבוא גובאי ויחריב אותה... כיון שרואין צרתן רבה הן באים ומשתחוים למלך המשיח...". וראה קיצור שלחן ערוך קיט ט: "ובזכות האמונה יבא משיח צדקנו, והקדוש ברוך הוא ישפוך חמתו על עובדי כוכבים". וראה חדושי מרן הרי"ז (על התורה) סוף פרשת כי תצא: "... והמלך המשיח עתיד לכבוש את כל העולם, כדכתיב: 'ומשלו מיד עד ים'... וזהו 'כי הגוי והממלכה אשר לא יעבדוך יאבדו [והגויים חרב יחרבו]', שצריכין לקבל עליהם עבדות...". ולכאורה אין הכרח לפרש שהמלך המשיח יכבוש ארצות כדרך המדינות הכובשות, ויתכן והגוי והממלכה שלא יעבדו את ה' יענשו בידי שמים. נראה להוסיף כי חכמים תקנו תפילות וברכות שהקב"ה יתן את פחדו ואימתו על הכל אך לא תקנו תפילה או ברכה שעם ישראל ישלוט על כל העולם.

בכל ההיסטוריה יצאו מדינות למלחמות שמטרתן היתה לא הגנה על בטחון אלא לשם השגים כלכליים, טריטוריאליים או לשם חיזוק מעמדן גרידא. פרופ' הרכבי קובע: "יעדן השני של המדינות הוא הגדלת נכסים ועצמה... הגדלת נכסים יכולה לשרת את המטרה של הגדלת ביטחון, מכח היתרונות האסטרטגיים של אותם שטחים... יעד שלישי הוא בקשת תהילה".³²

כיום קובע המשפט הבינלאומי שאסור לצאת למלחמה יזומה שאינה להגנה עצמית.³³ כותב פרופ' דינשטיין: "המלחמה לא רק נאסרה על ידי המשפט הבינלאומי (בכפוף לחריגים של הגנה עצמית ובטחון קולקטיבי) אלא שהיא מהווה פשע, לא סתם פשע אלא הפשע בהא הידיעה נגד החברה הבינלאומית".³⁴

כותב פרופ' הרכבי: "הקהילה הבין-לאומית מכירה באופן פורמלי רק במלחמה להגנה עצמית כתגובה של מדינה מותקפת... אולם המאפיין את המצב הנוכחי הוא הפער בין התיאוריה הנורמטיבית לפרקטיקה".³⁵

מגילת היסוד של האו"ם קובעת: "כל החברות ימנעו ביחסיהן עם מדינות אחרות מאיום או משימוש בכח נגד שטחה של אומה אחרת, נגד העצמאות שלה, או בכל דרך שאינה הולמת את מטרות האומות המאוחדות".³⁶

חוקות של מדינות רבות קובעות כי הן מכירות בתוקף המשפט הבינלאומי.³⁷

³² מלחמה ואסטרטגיה עמ' 314 – 315. על שאר היעדים ראה סעיף רצד. המלבי"ם על שמואל א טו ב מונה חמשה סוגי מלחמות: "א) או שילחם על ארץ לכבשה להגדיל את ארצו... ב) אם יקרב עם אל גבול ארצו ילחם עמו מיראתו פן יעבור בגבולו... ג) מחמת איזה מריבה ומשטמה שיש בין העמים הלוחמים... ד) להראות גבורתו ותוקפו להיות לו לשם... ה) שיכחיד אומה הבלתי מאמנת בדתו ואלהיו".

³³ ראה נספח להחלטת האסיפה הכללית של האומות המאוחדות מספר (XXIX) 3314 מיום 14.12.74. וראה ההח"מ 816.

³⁴ ההח"מ שם. על המלחמה בשבעת העממים ובעמלק ראה סעיף שלא. ראה גם A Theory of Justice, עמ' 379 – 380, שמצד הצדק אין להסכים למלחמה שמטרתה לחזק את כבוד המדינה, למען רווח כלכלי או לצורך הרחבת הגבול ורולס חזר על כך גם בספרו The Law of Peoples 2.3.

³⁵ מלחמה ואסטרטגיה עמ' 99.

³⁶ מגילת היסוד של האו"ם 4 2.

³⁷ ראה סעיף רפט.

פרק נט. עקרונות ענישה

רצז. ענישה כאמצעי אחרון

התורה מיפה את כח הפרנסים לקצוב עונשים לעוברים על תקנותיהם וכן להחמיר בעונשים על עבירות שהתורה קובעת,¹ אולם ראוי להם להשתמש בסמכות זו רק כאשר אין מנוס מכך.² אומרת הגמרא במסכת סנהדרין: "אמר ר' יוחנן כנגד מקל ורצועה תהא זריז", ומבאר הבן יהוידע: "תהיה זריז להנהיג את העם בדרך ישרה שלא תצטרכו לעשות מעשה במקל ורצועה".³ זו מדת התורה.

התורה מצמצמת מאד את סמכויות הענישה של בתי הדין

- התורה מקלה בדינו של שיכור כלוט.⁴
- חרש, שוטה וקטן אינם בני ענישה.⁵
- אין ענישה על אונאת דברים,⁶ לשון הרע, רכילות או הוצאת שם רע.⁷
- אין ענישה על כונה לעבור עבירה ואפילו על עבירה חמורה מאד.⁸
- אין ענישה על הכשלה בעבירה⁹ ועל הסתה לעבירה.¹⁰
- אין ענישה למשלח לדבר עבירה.¹¹
- אין ענישה על סיוע לדבר עבירה, לפני מעשה, בשעת מעשה או לאחרי.

¹ ראה סעיפים שמח – שנד.

² על ההבדל בין ישראל ובין אומות העולם ביחס לענישה ראה בבלי ב"ק קיד א: "לא שנו אלא עכו"ם, משום דדייני בגייתו וכו' ", וראה רש"י שם ד"ה בגיותא. וראה תנחומא שופטים א: "ומהו 'משפטים בל ידעום' אלו דקדוקי הדין, שכך שנינו מעשה ובדק בן זכאי בעוקצי תאנים, ובני נח הורגים בעד אחד ובדיין אחד ושלא בהתראה, משא"כ בישראל...". וראה רש"י בבלי בבא מציעא ל ב ד"ה דמגזתא: "גוזאי הדנין ביסורים ובחזקה". וראה צרור המור שמות כא א: "ואין לדון בדיני הכותים לפי שהם באים מכח הדין... ואין להם פשרה ורחמים". וראה סמ"ע חו"מ תכה ס"ק יח: "שאילו יש מלחמה, על זה אמרו טוב שבעכו"ם הרוג... ובספר שבט יהודה כתב בזה תשובות למינים, והוא, שטוב שבמדות העכו"ם הוא זה שדנים דין הריגה ומיתה לחוטאין ואין מחפשים זכות לעושי עולה...". וראה קוי אור עמי מד. וראה מש"כ הרב קופל כהנא בספרו The Case for Jewish Civil Law in the State of Israel עמ' 85 – 93. וראה חוק לישראל, נזיקין סעיף 76 במיוחד פרקים חמישי – שביעי וכן פרק תשיעי שבדין תורה השומה בדיני נזיקין מקלה מאד על המזיק. וראה The Jewish Community ח"ב עמ' 227, המעיד על קלות העונשים בקרב היהודים בהשוואה לקבוצות אחרות. וראה דעת חכמה ומוסר ח"א עמ' רמח: "העולם התרבותי משתדל להקל במשפטים", ודבריו צ"ע. וראה סעיף ש הערה 40. על שיקול דעת שניתן לדיינים בכל הנוגע לענישה ראה סעיפים שא שלט.

³ בן יהוידע סנהדרין ז ב.

⁴ ראה רמב"ם נזירות א יב; תשב"ץ ג רלט; חוק לישראל, נזיקין סעיף 9 פרק שלישי ב.

⁵ ראה א"ת ערך גדול; א"ת ערך חייבי מיתות בית דין. במדינת ישראל קטין חייב בעונשין ובאחריות לנזיקין החל מגיל 12 ראה חוק העונשין, התשל"ז – 1977 סעיף 134 ופקודת הנזיקין תשל"ז סעיף 5 (ג) 9 (א).

⁶ ראה א"ת ערך אונאת דברים וספר החינוך שלח.

⁷ ראה בבלי תמורה ג א תוס' שם ד"ה והרי מימר. הערת הרב נבנצל: "אבל בדיני שמים העונש חמור מאד".

⁸ ראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב ו.

⁹ ראה ספר החינוך רלב.

¹⁰ זולת עבודה זרה, ראה רמב"ם עבודה זרה ה א.

¹¹ ראה, לדוגמא, שו"ת הרשב"א א תקעא. וראה חוק לישראל, נזיקין על סעיף 12 עמ' 59 – 68.

- אין ענישה על עבירה שנעשתה בשב ואל תעשה, ואפילו אם התוצאה חמורה כגון נזק גדול לרכוש או לגוף¹² או אבדן חיי אדם.¹³
- "גרמא בניזיקין פטור"¹⁴
- מי שהשתרש בחטאו אינו נענש ביתר חומרא.¹⁵
- מי שלא התחרט על מעשיו אינו נענש ביתר חומרא.¹⁶
- אין עונשי מיתה או מלקות אלא לאחר התראה שהעברין מודע לה. פוסק הרמב"ם: "וכיצד מתרין בו אומרין לו פרוש או אל תעשה שזו עבירה היא וחייב אתה עליה מיתה בית דין או מלקות... עד שיתיר עצמו למיתה ויאמר על מנת כן אני עושה... וצריך שיעבור ויעשה תיכף להתראה בתוך כדי דיבור".¹⁷
- פוסק הרמב"ם: "הכוחו עשרה בני אדם בעשר מקלות ומת בין שהכוחו בזה אחר זה בין שהכוחו כאחת כולן פטורין ממיתה בית דין".¹⁸
- עברין שנגזרו עליו מיתה¹⁹ או מלקות²⁰ אינו משלם מאומה. העובר עבירה שחייבים עליה מיתה פטור מתשלומים גם אם היא נעשתה בשוגג.²¹

סדר הדין ודיני ראיות של התורה מצמצמים מאד ענישה בידי בית דין

- בכל משפט מתקבלת רק עדות של עדים יראי שמים.²² מבאר ספר החינוך: "שכל מי שעל עצמו לא חס ולא יחוש על מעשיו הרעים, לא יחוש על אחרים, ועל כן אין ראוי להאמינו בדבר".²³ נכרים פסולים לעדות.²⁴ עד מדינה פסול אף הוא.²⁵
- לא מתקבלת עדות של מי שנוגע בדבר, ולו גם נגיעה עקיפה. פוסק החתם סופר: "... עדים מאותה העיר אינם נאמנים להורידו מהתמניותו של אותה העיר דכולם נוגעים בעדות הם".²⁶

¹² ראה חוק לישראל, נזיקין סעיף 35 פרק שלישי.

¹³ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש א טז. וראה שו"ת ציץ אליעזר יט סג, בענין מי שהיה בידו להציל ולא הציל.

¹⁴ בבלי בבא קמא ס א. וראה א"ת ערך גרמא. וראה חוק לישראל, נזיקין סעיף 26 בענין כליאת שוא.

¹⁵ קיימים שלושה יוצאים מן הכלל. א. עבירות חמורות מאד, ראה, לדוגמא, רמב"ם סנהדרין יח ד – ה.

ב. בדיני שמים, ראה, לדוגמא רמב"ם תשובה ג יד; מו"נ ג מז בענין טומאת צרעת; חפץ חיים פתיחה, ארורין

ג. מחוץ לכתלי בית דין ובעיקר בדיני איסור והתר עשוי להיות הבדל בין התגובה למי שחטא פעם אחד ובין

התגובה למי שעבר ושנה, ראה, לדוגמא, שו"ע יו"ד ב ב בהגה וכן סעיף ה; ש"ך שם ס"ק טז ובאחרונים.

¹⁶ ראה חידושי בתרא על חידושי המסביר במסכתות סוכה וסנהדרין, סנהדרין אות תקעא.

¹⁷ רמב"ם סנהדרין יב ב. וראה א"ת ערך התראה ובירור הלכה סנהדרין ח ב ציונים א ב.

¹⁸ רמב"ם רוצח ושמירת הנפש ד ו.

¹⁹ ראה רמב"ם נערה בתולה א יד; שם גניבה ג א.

²⁰ ראה רמב"ם גניבה ג א.

²¹ ראה רמב"ם נערה בתולה א יד.

²² ראה רמב"ם עדות ה א. וראה הרבנות והמדינה עמ' 338: "זה שולל גם העינויים שהיו נוהגים בבתי הדין

של האינקוויזיציה לשם סחיטת הודאה מהנאשם... רק עבירה פומבית בפני שני עדים... גוררת עונש".

²³ ספר החינוך עה.

²⁴ ראה רמב"ם עדות ט ד. וראה לפרקים עמ' שעב, שפסול נכרים הוא משום שעדות היא פעולה דתית.

²⁵ ראה שו"ת משנה הלכות ט שלד נתיב ד.

²⁶ שו"ת חתם סופר חו"מ קסב.

- אין מענישים על פי עד אחד. פוסק הרמב"ם: "אין חותכין דין מן הדינין על פי עד אחד לא דיני ממונות ולא דיני נפשות, שנאמר 'לא יקום עד אחד באיש לכל עון ולכל חטאת'..."²⁷
- אין מענישים עונשי גוף וממון על פי אומדנא.²⁸ המהרי"ק פוסק: "שאין מנדין ושאין משמתין עד שידוע הדבר בעדות ובראייה גמורה... דהא שמתא חמירא מנגידא"²⁹.
- עדות בכתב אינה קבילה.³⁰
- אומרת הגמרא: "ואין אדם משים את עצמו רשע"³¹. פוסק הרמב"ם: "אין אדם משלם קנס בכל מקום בהודאתו פיו אלא על פי עדים"³².
- סדרי דין מחמירים במיוחד קיימים בהליכי משפט של דיני מלקות, של רוצח בשגגה³³ ושל דיני נפשות.³⁴
- בעבירות חמורות מאד הדיינים עצמם מצווים ללמד זכות על נאשם. פוסק הפרי מגדים: "שמיסוד המשפט הוא דכשם שבעינן 'ושפטו העדה' ובית דין חייבים לדון את החייב – כך הם חייבים לקיים 'והצילו העדה' "³⁵.
- במקרים מסוימים עונש מות אינו מתבצע בגלל סיבות שאינן נוגעות לבית הדין.³⁶

משחרב בית המקדש פחתו סמכויות בתי הדין. פוסק הרמב"ם: "אין דנין דיני נפשות אלא בפני הבית"³⁷. אין דנים רוצח בשגגה³⁸ ולא דיני מלקות. ומאז שפסקה סמיכה פחתו עוד יותר סמכויות בתי הדין.³⁹ פוסק השלחן ערוך: "בזמן הזה... דברים שאינם מצויים, אף על פי שיש בהם חסרון כיס, כגון בהמה שחבלה בחברתה, או דברים שאין בהם חסרון כיס אף על פי שהם מצויים, כגון תשלומי כסף וכן כל הקנסות שקנסו חכמים... וכן כל המשלם יותר ממה שהזיק... אין דינן אותו..."⁴⁰. בנוסף לכך אין דנים כלל נזקי בעלי חיים, ודנים חובל בחברו רק באופן חלקי.⁴¹

²⁷ רמב"ם עדות ה א. וראה בבלי ב"ק קיד א שאצל אומות העולם סומכים על עדות של אדם חשוב כאילו שנים העידו.

²⁸ ראה רמב"ם סנהדרין כ א. וראה הרב יהושע בן מאיר, "ראייה נסיבתית במשפט העברי", דיני ישראל יח עמודים פז - קמג. וראה א"ת ערך אומדנא. על גלאי שקר ראה יביע אומר ז חו"מ ח.

²⁹ שו"ת מהרי"ק צג.

³⁰ ראה רמב"ם עדות ג ד.

³¹ בבלי יבמות כה ב. וראה א"ת ערך אין אדם משים את עצמו רשע.

³² רמב"ם נערה בתולה ב יב.

³³ ראה רמב"ם סנהדרין יא ד. וראה אור שמח על הלכה א.

³⁴ ראה בבלי סנהדרין לו ב. וראה רמב"ם סנהדרין יא א. וראה א"ת ערך דיני נפשות. ראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד נו: "דהא אף שהזהירו לעוברי עבירה וקבלו ההתראה, יודעים שאפשר שלא יהרגום הב"ד מצד רוב הדרישות וחקירות להעדים".

³⁵ שושנת העמקים, ורפא ירפא, עמ' מז הערה יג. וראה סעיף רמה הערה 33.

³⁶ ראה רמב"ם סנהדרין יד ח בענין עדים שנקטעה יד אחת מהן.

³⁷ רמב"ם סנהדרין יד יא. וראה סעיף שכו.

³⁸ ראה תשובות הגאונים שערי צדק חלק ד שער ז סימן לט: "... שאם נתחייב גלות כיצד הוא עושה ולהיכן הוא גולה?". וראה חוות יאיר קמו; אורים ותומים סימן ב אורים אות ב.

³⁹ וראה אגרות הראיה א כ על פי הירושלמי סנהדרין ז ב.

⁴⁰ שו"ע חו"מ א א.

⁴¹ ראה שו"ע חו"מ א ב – ג.

התורה מקנה לבתי הדין סמכויות ענישה מעטות יחסית בשל הנימוקים הבאים

- יש להנהיג ציבור בנחת ולא בהטלת אימה יתירה⁴²
- חשש מפני עיוות הדין התפארת ישראל כותב: "כל עוות הדין אפשר עיי' א' מדי דברים ב' עיי' הדיין, וב' עיי' הבעל דין (א) שהדיין רשע בטבע, ובגאותו וחזקתו עושה עול וחמס במשפט, וכשחוק בעיניו להטות דין בזדון.⁴³ (ב) שהדיין שכח המעשה, או טועה בדין, והוא חושב שמצדיק צדיק ומרשיע הרשע, ועושה בהיפך.⁴⁴ (ג) שא' מבעה"ד הוא איש נכבד ואהוב להדיין, והדיין נושא לו פנים. (ד) שא' מבעה"ד נתן שוחד להדיין, והשוחד יעור עיני חכמים ויסלף דברי צדיקים...".⁴⁵
- בנוסף לכך אחד מבעלי הדין עשוי להיות אדם אלים והדיין חושש לדונו דין אמת.⁴⁶ עדי שקר עלולים להטעות את הדיינים.⁴⁷ עדי אמת אינם באים להעיד, או שהם טועים בפרטים שוליים ולפיכך עדותם לא מתקבלת.
- חשש מפני קציבת עונש לא מידתי⁴⁸ כותב המהר"ל: "כי השכינה בישראל, והיא שעושה משפט ברשעים, ולפיכך אין על בית דין של מטה לעשות דבר שאפילו כחוט השערה אין ראוי להיות".⁴⁹ כותב הנצי"ב: "דלשפוט באמת להציל עשוק מיד עושקו לכוון לצמצם כפי הצורך לא יותר, ולהטיל אימה רק כפי הצורך לא יותר ולא מעט, זהו מהנמנע מאנוש עלי תבלי".⁵⁰

בשל הסיבות הבאות קשה מאד לקצוב עונש מידתי

- כמעט בלתי אפשרי לקבוע את הקף הנזקים שעברין גורם, ובעיקר קשה לאמוד את הנזקים העקיפים.⁵¹
- כמעט בלתי אפשרי לאמוד את השפעת מעשהו של העבריין על אחרים.⁵²
- כמעט בלתי אפשרי לאמוד את מדת האחריות האישית של העבריין. כותב הרב וינגורט: "זכורני שבשעת שיעור פתיחה שנתן הרב וינברג למסכת בבא קמא... העיר לרגע קט... שיסוד כל דיני החברה שבתורה בפסוק יוחי אחיך עמך' ובחברה הבנויה על

⁴² ראה סעיפים פה - פח. וראה סעיף רעב.

⁴³ ראה סעיפים קנ קנט.

⁴⁴ ראה סעיף ע, שעל הדיין להכיר את המציאות ולהכיר את התורה. וראה א"ת ערך טעות הדיינים.

⁴⁵ תפארת ישראל אבות ד כב ס"ק קכג. וראה ספורנו קהלת ג טז; שו"ת חתם סופר או"ח נד.

⁴⁶ ראה מהרש"א על בבלי סנהדרין ו ב חידו"א ד"ה אוהב שלום ורודף שלום.

⁴⁷ ראה בבלי סנהדרין מד ב רש"י ד"ה דבעיא מכסא.

⁴⁸ ראה סעיפים רחצ רצט.

⁴⁹ באר הגולה, הבאר השני, עמ' כו.

⁵⁰ עמק הנצי"ב על הספרי דברים א ט.

⁵¹ ראה נפש החיים א יב-יד; אורות התשובה, תוספות תשובה ב. וראה ספר חסידים (מרג.) תרנט: דע והבן כי ההורג את הנפש או העושה רע לאדם אינו נענש על אותו האחד בלבד אלא על כל שמצטער עליו שנאמר יוגם דמו הנה נדרש גם לרבות דמו של זקן וכל שמצטער עליו".

⁵² ראה חדושי מרן רי"ז הלוי על התורה בסוף, שלעתיד לבא יהיה בירור סופי ואז יהיה סוף כל החשבונות.

- דיני התורה, אם אדם מגיע למצב בו נזקק לגנוב, אין זה אלא... משום שלא קיימו בו יוחי אחיך עמך⁵³."
- כמעט בלתי אפשרי לאמוד את מדת הפתוי או לחילופין את מידת הקושי להמנע מעבירות. כותב ר' ישראל מסלנט: "בודאי יש בחינות רבות, מה שמגדיל ערך הזכיות והעונות... בחינה אחת כי נודע כי המצות נערכות נגד צער קיומם... וכן בענין העבירות תתחלף עונשם לפי גדר ערך צער מניעת העבירה..."⁵⁴.
 - קשה לקבוע את מדת החוצפה של העבריין. כותב נפש החיים: "... יתכן, ששני אנשים עושין עברה אחת, ועם כל זה אין ענשן שוה, או מפני שהאחד שכלו והשגתו יותר גדולה מחברו, מצד ששרש נשמתו ממקום גבוה ועליון משל חברו... גם לא יהיה שוה ענש שני האנשים מטעם שלא היתה מחשבת שניהם שוה בעת עשית העון"⁵⁵.
 - יש לקחת בחשבון את האפשרות שהעבריין יחזור בתשובה. כותב ספר חסידים: "האוכל תרומה בשוגג משלם קרן וחומש והגוזל במזיד אינו משלם אלא הגזל ולא יותר הטעם אם היית מחייב הגזלן יותר מאשר גזל לא היה חוזר בתשובה"⁵⁶.

כדי להבטיח את שלטון החוק יש לנקוט באמצעים הבאים

- חינוך ליראת שמים ולשמירת מצוות וחוקים.⁵⁷
- דוגמא אישית של הפרנסים.⁵⁸
- טיפוח המודעות לערכה של הערבות הדדית על כל המשתמע ממנה.⁵⁹ פוסק הרב הרצוג: "בזמן שהדור מתוקן, והפורץ (גדר) כבר מקבל עונשו המוסרי בגינוי של הקהל כולו שנעשה ללעג ולשמצה, אין לבית דין רשות להלקותו"⁶⁰.
- נקיטת כל האמצעים המקובלים להשלטת חוקים ומצוות.⁶¹
- טיפוח מערכות המשפט והפיקוח⁶²
- טיפוח שיתוף פעולה בין התושבים ובין מערכות אכיפת החוק⁶³

⁵³ חידושי בעל השרידי אש עמי תקו בהערה. וראה משך חכמה דברים כא יח: "לפי זה גם בירושלים היה תודה ושלמים ומעשר שני... והיו אוכלים בשר הרבה ויין מעשר שני. לכן אין חטא אם בא הנער אל מידת הזוללות, ופשוט". וראה סעיף קלב הערה 7.

⁵⁴ אור ישראל ח. וראה אבן שלמה א ח.

⁵⁵ נפש החיים א יד.

⁵⁶ ספר חסידים (מרגליות) תקלט.

⁵⁷ ראה סעיפים קסב קסד רעב.

⁵⁸ ראה סעיפים מט נ.

⁵⁹ ראה סעיפים קעא – קעד קעט – קפא.

⁶⁰ תחוקה לישראל על פי התורה א עמי 35.

⁶¹ ראה סעיף רלט. וראה Bureaucracy: What Government Agencies Do And Why They Do It עמי 295 – 297, שבארצות הברית פקחי הבטיחות הממונים על אכיפת תקנות בטיחות בעבודה עוסקים בעיקר בהכנת דו"חות. בשבדיה לעומת זאת הם עוסקים בעיקר ביעוץ ובהדרכה ומגישים דו"חות רק במקרים קיצוניים. ממדת התורה לנהוג איפוא בדרך השניה.

⁶² ראה סעיפים רמ רמא רמה.

• החדרת ההכרה שעברייך אשר לא יקבל את העונש הראוי בידי אדם יענש בידי שמים.⁶⁴ כותב הרב דסלר: "ייסוד כל עונשי בית דין הוא, שלא הטילה התורה על בית דין להעניש את החוטא בעונש המגיע לו, כי השיי"ת בעצמו מעניש כרצונו והרבה שלוחים למקום. אלא הכוונה שבית דין ילמדו דעת ולזה די במה שהעונש כתוב בתורה, וישנה אפשרות ואפילו רחוקה, להוציאו לפועל".⁶⁵

"זו תורת משה לא תבטל",⁶⁶ אולם כיום ראוי להמנע מקבלת תקנות הקוצבות עונשים במקרים נוספים על אלו שהתורה קוצבת אפילו יותר מאשר בימי חז"ל בשל הטעמים הבאים

- יותר מבעבר יש להנהיג את הציבור בנחת.⁶⁷
- יותר מבעבר יש להשמר מפני השתררות השלטון.⁶⁸ כותב רבי יוסף קארו: "עכשיו יש לחוש לבתי דינים מקולקלים בהרבה ענינים... וכן הוא בעונותינו כמעט כלינו בארץ בתגבורת חנופה וניצוח או שכחה וטעות".⁶⁹ כותב ספר יום תוכחה: "ובזמנינו שנתקלקלו הדורות השליכוה באחד הבו"רות, ששמשו שלא כדרך אך יצא יצא להשתרר בתוך אהלם... ומקצתם הזילוה ושמוה לשמה שעשאוה עטרה להתגדל בהמה בעל מנת לקבל פרס בכסף מלא... ולהיות צ"ר ושופט במחיר יורה".⁷⁰
- יותר מבעבר קיים חשש שהדיינים יטעו. הרמב"ם פוסק: "נתרבו בתי דינים שאינם הגונים ואפילו היו הגונים במעשיהם אינם חכמים כראוי ובעלי בינה".⁷¹
- יותר מבעבר קיים חשש שהעדים יטעו את בתי הדין.⁷²

⁶³ ראה סעיף קצו.

⁶⁴ ראה ספר החינוך שלח: "... אבל אין לוקין עליו לפי שאין בו מעשה. וכמה מלקיות מבלי רצועה של עגל ביד האדון המצוה על זה, יתברך ויתעלה". וראה מהרש"א בבלי סוטה יג חידו"א ד"ה ותניא, שמי שלא חזר בתשובה נענש בדיני שמים יותר ממה שהוא נענש בדיני בשר ודם. וראה סעיף נא על השתדלות ובטחון.

⁶⁵ מכתב מאליהו ג עמ' 298. וראה נתיבות עולם, נתיב הדין א. וראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב החלטה רטז משנת ה"ש"ע: "הושם פארטי.. שאם עבר העובר כנ"ל בשגגה יכופר לו ואם עבר בזדון יתחייב לשים בקפה מתן בסתר של כנסת אשכנזים... ואם יעברו הח' ימים הנ"ל ולא ישים כנ"ל אז יובן שיהיה תכף בנדוי ובחרם ובשמתא וארוך...".

⁶⁶ ראה סעיף עג הערה 3.

⁶⁷ ראה סעיפים פה פו.

⁶⁸ ראה סעיף קנ.

⁶⁹ שו"ת אבקות רוכל יח.

⁷⁰ ספר יום תוכחה, להרב יהודה כ"ץ מליסא פרק א (דף ה א).

⁷¹ רמב"ם סנהדרין כד ב.

⁷² ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל ז באמ"ח ס"ק יב ושם הלכות רכילות ו באמ"ח טו.

על הענישה בימות המשיח כותב הרד"ק: "כל כך יהיו דבריו והנהגת מלכותו בנחת עד שאפילו החלושים לא ירגישו בו. ודמה החלושים לקנה רצון ולפשתה כהה שענינם שהיא קרובה לכבות, ולא יעלה על דעתך לפי שיהיה נח ורפה לא יעשה משפט אלא אעפ"כ לאמת יוציא משפט כי לא יבצר ממנו מזימה".⁷³ כותב הראי"ה קוק: "השגחת השי"ת היא יסוד המוסר האנושי והצלחתו, ולכשיתברר יפה בעולם בדעה גדולה ובהירה הוא יהיה יסוד האושר, לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי כי מלאה הארץ דעה את ה'".⁷⁴

*

בקרב משפטנים רווח החשש שבתי המשפט לא תמיד מגיעים לחקר האמת.⁷⁵ זו אחת הסיבות לכך שבמרבית המדינות המפותחות בעולם אין עונש מות.⁷⁶

⁷³ רד"ק ישעיה מב ג. וראה חידושי הרשב"א קידושין עב ב שיהיו בעתיד ממזרים. וראה סוף סעיף נב.

⁷⁴ אגרות הראיה א אגרת צא. ראה גם שמונה קבצים קובץ ז' קע.

⁷⁵ ראה פרופ' מנחם אלון, "הדין, האמת, השלום והפשרה", מחקרי משפט יד 2 תשנ"ח - 1998 עמ' 269 - 341, שמונה את הסיבות המקשות על שופט בימינו לדון דין אמת לאמיתו: א. המחוקק פוטר עדים מסוימים מלהעיד כגון עדים שעשויים להפליל את עצמם. ב. העדים פסולים כגון קרובים וכו'. ג. יש מקומות שבהם אין מקבלים ראיות שהושגו באמצעים פסולים. ד. לעיתים מזרזים את ההליך המשפטי כדי למנוע ענוי הדין. ה. כשמדובר בשאלה הנוגעת לגורלו של קטין עשויים לא לחשוף את כל האמת הנוגעת להורים.

⁷⁶ ראה סעיף שמח.

רחצ. מטרות הענישה

כאשר פרנסים קוצבים עונשים בחקיקה,¹ עליהם להשתמש רק באמצעי ענישה המקדמים את יעודי התורה.² הוא הדין לדיינים המענישים על פי גדרי הוראת שעה.³

עונשים מיועדים לחיזוק הדת ולתיקון העולם.⁴ כותב הראי"ה קוק: "יסוד כל העונשים, אפילו עונש של הורג נפש, צריך שיהי נשקל על פי הפלס של תיקון העולם בעתיד."⁵

זו מדת התורה. כותב המהר"ל: "כי התורה הנושא שלה הטוב והזכות כמו שאמר הכתוב: 'דרכיה דרכי נעם וכל נתיבותיה שלום'. אף כאשר אמרה התורה להרוג ולשרוף ולסקול כל זה הוא להעמיד הטוב והנעם ולבער הרע."⁶

אסור להשתמש בענישה כאמצעי נקמה. זו דרך הבורא. כותב הרב חסדאי קרשקש: "וכן כשיישר השם את האדם אין הכוונה הנקמה ממנו... אבל הכוונה הטוב לכלל האומה, והוא המכוון בו."⁷ כותב הרב דסלר: "וידוע שעונשי הקב"ה לא בדרך נקמה ח"ו אלא בדרך לימוד לתקן החטא."⁸

זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם: "אין משפטי התורה נקמה בעולם."⁹ כותב הרמב"ם: "כאשר צוה להשמיד שבעה עממים... סמך לכך מיד ואמר 'למען אשר לא ילמדו אתכם לעשות ככל תועבתכם אשר עשו לאלהיהם'... אמר אל תחשוב כי זו אכזריות או שאיפת נקמה, אלא היא פעולה שמחייבת אותה המחשבה האנושית, לסלק כל מי שסטה מדרכי הצדק..."¹⁰

לענישה המטרות הבאות או חלק מהן

חינוך ושיקום הרב דסלר מבאר: "עיקר דין העונש הוא למען ילמד החוטא מזה."¹¹

זו דרך הבורא. פסוק מפורש בספר מלכים: "ויהיו דברי אלה אשר התחננתי לפני ה' קרבים אל ה' אלוקיני יומם ולילה לעשות משפט עבדו ומשפט עמו ישראל דבר יום ביומו", ומבאר

¹ ראה סעיף רצז.

² ראה סעיפים ח י ט כב ש שלט.

³ ראה סעיף שלט.

⁴ ראה סעיף מו.

⁵ אגרות הראיה א פט. וראה שו"ת חתם סופר אבה"ע"ז ב קעד: "מה שיש לעיין מני"ל הא דאמרי רבנן בא' שרכב סוס בשבת והביאו לבי"ד וסקלוהו שהשע' צריכי' לכך מני"ל... וני"ל דמבן סורר ומורה נפקא לן דנידון על שם סופו וימות זכאי ואל ימות חייב..." וראה סעיף מו.

⁶ תפארת ישראל נט.

⁷ אור ה' מאמר ב כלל ה פרק ג. וראה דרשות הר"ן י: "... ומה שיתואר הש"י עליה באמרו 'א-ל קנא ונוקם', איננו מתואר בה מצד הנקמה בעצמה, אבל מצד הטוב הנמשך ממנה". ויש לעיין בדברי המלבי"ם דברי הימים ב יב ז: "... שיש הבדל בין אם ה' מעניש דרך השחתה להנקם ובין אם מכה דרך רפואה להשיבם..." מעין דברי המלבי"ם ראה בית הלוי הנזכר בהערה 13.

⁸ מכתב מאליהו א עמי' 195. וראה עין איה ברכות א פרק שלישי לח.

⁹ רמב"ם שבת ב ג. על מדת התורה ראה סעיף מד.

¹⁰ מו"נ א נד. על מלחמה בשבעת העממים ראה סעיף שלא.

¹¹ מכתב מאליהו ג עמי' 297.

הרלב"ג: "ולא יסתיר פניו מהם בעת העוותם אבל יוכיחם בדרך שיחזרו למוטב".¹² כותב בית הלוי: "... דהנה בעונש של גיהנם יש לומר... שהוא בגדר תיקון וכביסה, וכמו שמכבסין בגד שנבלע בו לכלוכית, מכבסין אותו ברותחין עד שפולט על המאוס שבו ונשאר נקי ומצוחצח וכמו כן נפש הרשע... אש הגיהנם מכבסם ומוציא הרע שנשרש בהם עד שנשארו נקיים כקודם החטא".¹³

זו מדת התורה. פסוק מפורש בתורה: "... ורצע אדניו את אזנו במרצע ועבדו לעלם", ומבאר הרש"ר הירש: "... ציורתה התורה להביא את העבריין לתוך בית משפחה, כדרך שאנו היינו נוהגים לגבי נער עבריין על מנת לתקנו".¹⁴ כותב הראי"ה קוק: "העונשים החברתיים... יש להם שני מקורות נפשיים. האחד נובע מתוך ההכרה שאסור לעשות עוולה, והעושה עוול צריך שיוסר כדי שתתחזק ההכרה הטובה הזאת, והשני בא מתוך צרות עין, שהאיש האחר אין לו ליהנות בשלי, או לנגוע בשלי... וכל המשפטים האלקיים... הכל נובע ממקור הטוב של האמת והיורש כשהוא לעצמו".¹⁵

כפרה כותב הרש"ר הירש: "לדעת חכמינו כל עונש הוא כפרה, לא כפרה על מדת הצדק שלקתה אלא כפרה לפושע עצמו".¹⁶ כותב האדמו"ר מליובאוויטש: "התורה היא תורת חסד, כולל גם חלק העונשין שבה, כי עונשי התורה אינם אלא בשביל הכפרה והתיקון".¹⁷

פיצוי לניזק¹⁸

הרתעה כותב הרמב"ם במורה: "ודע שכל שיהיה מין אותו הפשע מרובה ומצוי וקרובה עשייתו, נתחייב שיהא עונשו יותר חמור כדי למנוע אותו...".¹⁹ במשנה תורה פוסק הרמב"ם: "וכל אלו הרצחנים וכיוצא בהן שאינן מחוייבין מיתת בית דין... בית דין חייבים מכל מקום להכותם מכה רבה הקרובה למיתה, לאסרם במצור ובמצוק שנים רבות ולצערן בכל מיני צער כדי להפחיד ולאיים על שאר הרשעים שלא יהיה הדבר להם לפוקה ולמכשול ויאמר הריני מסבב להרוג אויבי כדרך שעשה פלוני ואפטר".²⁰ כותב הרלב"ג: "ראוי להשתדל בכל הפנים

¹² רלב"ג מלכים א ח נט.

¹³ שו"ת בית הלוי, דרוש יג. וראה שם שיש שתי מטרות לגיהנם, נקמה לרשעים גמורים הנשארים בגיהנם לנצח נצחים ותיקון הנפש של רשעים שאינם גמורים, השוהים בגיהנם רק שנים עשר חדש.

¹⁴ פירוש הרש"ר הירש שמות כא ב.

¹⁵ שמונה קבצים קובץ ב רסז. הראי"ה קוק מבחין שם בין ענישה של התורה, ובין ענישה של החברה הפוליטית של האנושיות. וראה כיו"ב דרש משה ריש פרשת קדשים.

¹⁶ פירוש הרש"ר הירש בראשית ט ו. וראה בבלי קידושין לה א; בבלי סנהדרין מב ב; בבלי מכות ב ב. וראה חידושי הלכות למהרש"א בבלי סנהדרין סד ב ד"ה גמרא ומזרעך, שאין עונשין מן הדין כי יתכן שלעבירה החמורה אין כפרה בעונש המתאים לעבירה קלה. וראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ו ד; רמב"ם תשובה א א וכח התשובה סימן מא ג; משנה עם פירוש הרמב"ם תרומות ז א וצפנת פענח על ויקרא כב יד. וראה ערוך השלחן העתיד סנהדרין נא יא ושם שם נב ט. הערת הרב נבנצל: "מגמת מחדשי הסמיכה בימי המהר"י בי רב היתה לאפשר לאנוסי ספרד להתכפר במלקות".

¹⁷ רשימות ב חוברת כה, עמ' 216. וראה חשוקי חמד בבא קמא עמוד קב.

¹⁸ על מדה כנגד מדה ראה סעיף רצט הערה 4.

¹⁹ מו"נ ג מא.

²⁰ רמב"ם רוצח ושמירת נפש ב ה. וראה בבלי סנהדרין מד א, ורש"י שם ד"ה לרדותן - "שיראו את קלקולו ויזהרו בעצמן ולא יוסיפו למעול בחרם".

לשפוט עושה הרע כרשעתו לבער הרע מן הארץ כי בזה יוסרו שאר האנשים".²¹ כותב הראי"ה קוק: "יראת העונש בחיי היחיד ובחיי הכלל היא תופסת מקום גדול בחינוך הטוב ליחיד ולציבור...".²²

זו דרך הבורא. כותב הר"ן: "שאינן העונש הבא מהש"י על בני אדם מכוון לעצמו, אבל להישיר אותם או להגן אחרים שלא ילמדו ממעשיהם".²³

זו מדת התורה. פוסק הרמב"ם: "וארבעה צריכין הכרזה, זקן ממרא, ועדים זוממין, והמסית, ובן סורר ומורה, שהרי בכלן נאמר ישמעו ויראו".²⁴

הגנה על הציבור מבאר רב סעדיה גאון: "לפי שהשכל מחייב כמו שנראה לאדם עצמו שכריתת מקצת אבריו אם ניזוקו ברעל או במחלה, טובה היא לו להציל שאר גופו, כך נראה למין האדם שהריגת מי שהושחת מהם והשחית בארץ, דבר נכון כדי להציל שאר בני אדם...".²⁵

זו מדת התורה. כותב הרמב"ן: "... בן סורר ומורה... לא הומת בגודל חטאו אלא ליסר בו את הרבים, ושלא יהיה תקלה לאחרים".²⁶ כותב האור שמח: "והנראה, דבעונשי ב"ד יש שהוא חיוב על העבר, שעל זה שעשה נענש, ויש שחיובו משום להבא, שלא יוסיף עוד להרוג".²⁷

הרחקה מן הציבור זו מדת התורה. כותב ספר החינוך: "מצוה על בית דין להשליך מכה נפש בשגגה מעירו לערי מקלט ועל הרוצח בעצמו ללכת שם... ועוד תועלת בדבר לבלי יראו קרובי המוכה הרוצח לעיניהם תמיד במקום שנעשתה הרעה, וכל דרכי התורה נועם".²⁸

מחיית שרידי העבירה זו מדת התורה. מבאר הרמב"ם: "בלי ספק שיהרג זרע עובדי עבודה זרה ואף על פי שהם קטנים... כל זה כדי למחות אותם העקבות אשר גרמו להפסד העצום".²⁹ מפורש בתורה: "תמחה את זכר עמלק", ומפרש רש"י: "... שלא יהא שם עמלק נזכר אפילו על הבהמה לומר בהמה זו משל עמלק היתה".³⁰

²¹ רלב"ג מלכים א ב מו התועלת הי"ב.

²² עין איה שבת א פרק ראשון עא.

²³ דרשות הר"ן דרוש י. וראה מלאכת מחשבת פרשת שלח ד"ה אם יראו את הארץ: "לפי שהעונש בא לא לכפר העון אלא להיות סייג לפושעים... שממנו יקחו מוסר וכל העם ישמעו ויראו. וזהו שאמר: 'אם יראו את הארץ...'.²⁴

²⁴ רמב"ם ממרים ג ח.

²⁵ הנבחר באמונות ובדעות ד ב. וראה ערוך השלחן העתיד סנהדרין נא יב: "... לבד ברוצח שריבתה תורה, שאם אי אתה יכול להמיתו במיתה הכתובה בו שאתה ממיתו בכל מיתה שאתה יכול. והטעם נראה מפני תקון העולם שלא יהרוג עוד בני אדם". סברה זו בענין בן סורר ומורה ראה רש"י דברים כא יח ומו"נ ג לג. וראה גליוני הש"ס פסחים צא ב שיש בגמרא הו"א לחייב קטן הבא על אשת איש וכו' לא מצד הכפרה אלא מצד הצורך להגן על הציבור.

²⁶ פירוש הרמב"ן על התורה דברים כא יח. וראה בבלי סנהדרין נד א: "... והאשה המביאה את הבהמה - בסקילה. אם אדם חטא בהמה מה חטאת... דבר אחר: שלא תהא בהמה עוברת בשוק ויאמרו זו היא שנסקל פלוני על ידה".

²⁷ אור שמח הלכות עדות כ ז. וראה ספר החינוך רלו. גלות מגינה על הרוצח, ראה ספר החינוך תי ושם תיח.

²⁸ ספר החינוך תי.

²⁹ מו"נ א נד. וראה ספר החינוך תסד. וראה רש"י בבלי סנהדרין מו א ד"ה שם שמים מתחלל: "שמזכירים שזה בירכו". וראה סעיפים שלא שמו.

³⁰ ראה רש"י דברים כה יט ד"ה תמחה את זכר עמלק, וראה סעיף שלא. וראה שו"ת הרלב"ח עט.

קידוש השם ומניעת חילול השם הרא"ש פוסק: "אלמנה אחת נתעברה מישמעאל אחד וכריסה בין שניה, וקלא דלא פסיק נפק עלה... ושהאלמנה הזכרת נתנה רוב נכסיה לישמעאל שהיא חשודה עמו. ושאלו ממנה היהודים, כשראה מעוברת, ממי נתעברה, והודתה בפניהם שמן הישמעאל שהיתה חשודה עמו... על כן אני מחלה פניך היקרים והנעימים, שתנחני בעצתך הנכונה כיצד אדון אותה, כדי שלא יהיו משפטי תורתנו קלים ובזויים בעיני העמים... תשובה: הנכבד החכם רבי יהודה בן ואקר, ש"צ, יפה דנת, ליסרה כדת...".³¹

פשיטא, שלא כל אמצעי ענישה משרת את המטרות כולן.

גם כיום תקפים כל עקרונות הענישה.³²

*

מאז ומעולם היו הפילוסופים, המשפטנים ואנשי הדת חלוקים בדעותיהם באשר למטרות הענישה.³³ מאחר ואין בנמצא תיאוריה אחת ויחידה המספקת מערכת המתאימה לכל המטרות, כל שיטת ענישה מחייבת את מקבלי ההחלטות לבחור בין התיאוריות השונות.³⁴ על כל פנים, הכל תמימי דעים כי במקרה של גרימת נזק על המזיק לפצות את הניזוק.

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "מערכת בתי הכלא תכלול טיפול באסירים אשר מטרתו העיקרית היא תיקונם ושיקומם החברתי".³⁵

חוקות אחדות קובעות כי מטרת הענישה היא חינוך של העבריין³⁶ ושיקומו.³⁷ בקצת מהמדינות קובעת החוקה שאחת ממטרות המאסר היא הגנה על החברה.³⁸

³¹ שו"ת הרא"ש יח יג. וראה שו"ת מהר"י ברונא קב. על קידוש השם בענישה ראה סעיף שא.

³² עקרונות הענישה אינם נדונים בהצעת החוקה של ד"ר כהן, ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16. על שיקול של כפרה בימינו ראה עלינו לשבח דברים ב עמ' רכא: "... הרי הבן שלך הרג נפש, וזקוק לכפרה, ואולי אולי יהיה בכח המאסר הזה להעניק לו קצת כפרה, ואיך תבקש להמעיט מהשנה וחצי שנגזרה עליו?"

³³ ראה EB (2008), crime and punishment, Theories and objectives of punishment. וראה הענישה הפלילית פרק שלישי. הרעיון של שיקום בא לידי בטוי בעיקר בעונשים קלים המקובלים בימינו כגון פיקוח של קצין מבחן, עונש על תנאי, או עבודות שירות, עונשים שאינם מוציאים את העבריין ממשפחתו מחברתו ומעירו.

³⁴ ראה EB (2008), crime and punishment, Theories and objectives of punishment, Theories in conflict. ראה A Theory of Justice פרק 38, שאין צורך לתת עונשים כבדים אך על הציבור לדעת שיש תגובה לעבירה. וראה שם עמ' 240, שאסור שאזרח יחשוב שאחרים אינם שומרים על החוקים.

³⁵ כתבי אמנה 1040 10 3. וראה ההה"מ 864. בית המשפט העליון בארצות הברית לא קיבל את הטענה שעונש של חרמת רכוש נועד לפצות את המדינה על ההוצאות הגדולות שיש לה בגין טיפול בעבריינים, ראה *AUSTIN, v. UNITED STATES* 509 U.S. 602 (1993).

לגבי הדילמה מי אמור לשלם את ההוצאות הנגרמות בגלל עבריינים ראה בית הבחירה על מועד קטן ו א ד"ה באחד באדר: "... והיא היא שלמדתנו להיות שכן ניטל מתרומת הלשכה שאם משלהם אין לנו לחוס על ממון פושעים להשתדל שתהא מלאכתם בשעת הזול". וראה סעיף רמ הערה 38.

³⁵ ראה ICL חוקת איטליה 27 (3); חוקת ספרד 25 (2).

³⁶ ראה ICL חוקת איטליה 27 (3); חוקת ספרד 25 (2).

³⁷ ראה ICL חוקת ספרד 25 (2); שם חוקת פאראגוואי 20 (1).

³⁸ ראה ICL חוקת פאראגוואי 20 (1).

רצט. ענישה מדתית

כאשר פרנסים קוצבים עונשים בחקיקה,¹ עליהם לקצוב אך רק עונשים מדתיים. כותב הרמב"ם: "המטרה בכל השויות העונש לעברה, וגם זה הוא ענין היות המשפטים צדיקים... המעשים אשר תוצאותיהם הפסד גדול עונשן חמור, והמעשים אשר תוצאותיהם הפסד קל ומועט עונשן קל".² הוא הדין לדיינים המענישים על פי גדרי הוראת שעה.³ העונש שהתורה קוצבת לעבירות שבין אדם לחברו הוא מדה כנגד מדה.⁴ כותב הרמב"ם: "עשה עונש כל פושע נגד זולתו באופן כללי שייעשה בו כאשר עשה בשוה...".⁵ העונש שקוצבת התורה למי שעבר במזיד על לאו שבין אדם למקום הוא מלקות.⁶

במקרים הבאים התורה מחמירה בענישה

- כותב הרמב"ם: "שהדברים המצויים יותר צריך למנען בעונש חמור, אבל מעט המציאות הרי עונש קל עם מיעוט מציאותן מספיק במניעתן... כי פגע הגניבה יותר מצוי מן הגזל, כי הגניבה אפשרית בכל מקום, והגזל לא יתכן בתוך הערים כי אם בקושי. ועוד שהגניבה אפשרית בדבר הגלוי ובדבר שזוהרו להסתירו ולשמרו, והגזל אינו אפשרי אלא בדבר שהוא נראה וגלוי, ואפשר לאדם להשמר מן הגזל... ועוד שהגזלן ידוע... ולכן מחמת כל הסבות הללו דן את הגנב בקנס ולא דן כן את הגזלן".⁷
- כותב הרמב"ם: "כי הדבר שיש לאדם העזה לעשותו, אם מפני שהתאוה מושכת אליו מאד או לתוקף ההרגל, או לגודל הצער שבעזיבתו, הרי לא ימנע ממנו כי אם חשש דבר גדול...

¹ ראה סעיף רצז.

² מו"נ ג מא. וראה מו"נ ג נג: "אבל מלת צדקה היא נגזרת מן צדק... ופירושו להביא לכל בעל זכות את המגיע לו וליתן לכל מצוי מן הנמצאים כפי הראוי לו".

³ ראה סעיף שלט.

⁴ ראה מו"נ ג מא. וראה בבלי סוטה ח ב: "במדה שאדם מודד בה מודדין לו"; שם סנהדרין צ א: "שכל מדותיו של הקב"ה מדה כנגד מדה"; ספר העיקרים ד ט. וראה רש"י קידושין כח א ד"ה יהא בנדוי.

⁵ מו"נ ג מא. וראה פירוש המשניות לרמב"ם אבות ב ז.

⁶ ראה מו"נ ג מא.

⁷ מו"נ ג מא. ראה בבבלי גיטין נג א: "ואי אשמעינן מדמע משום דשכיח, אבל מטמא דלא שכיח אימא לא". וראה בבלי ב"ק ד א שאחד השיקולים לחייב על נזקי רגל הוא שהיזקה מצוי, וראה גם שם דף י ב וכן שם ס א בענין גדיש. וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות כא טו; שם על במדבר ה ו; ספר החינוך תקעז. וראה ראב"ע הארוך שמות כ ו, מפני מה החמירה התורה באיסור שבועת שוא: "ואשר הרגיל עצמו להשבע לשוא, ישבע ביום אחד שבועות אין מספר". וראה בבלי בכורות ג א, שחכמים לא החמירו בדינו של מי שמכר עבד לנכרי שלא כדין, כי על "מילתא דלא שכיחא לא גזור רבנן". ראה בבלי ע"ז ס ב: "פועל דלא נפיש אגריה - לא קנסוהו רבנן וכו'". וראה אגרות הראיה א פט: "כיון שכספו הוא, והאדם חס על כספו, ולא תארע כל כך בנקל הריגת עבד בזדון מפני הפסד ממונו, על כן 'לא יוקם'". על דברי הרמב"ם שגניבה יותר שכיחה מאשר גזל צ"ל, שמה שפסק הרמב"ם באיסורי ביאה כב יט ש"רוב בגזל", הכונה לאו דוקא לגזל אלא גם ללאוין הדומים לגזל כגון לא תעשק, לא תגנבו וכו', ראה מסילת ישרים ריש פרק יא. הסבר שונה על ההבדל בין גנב וגזלן ראה בבלי בבא קמא עט ב, ולפיו גנב נענש יותר מגזלן משום החוצפה שבמעשיו כלפי שמיא.

ויש במקצת המאכלות כרת, בדם מחמת עוצם להיטותם על אכילתו באותם הזמנים... ולפיכך נאמרה בו הדגשה מרובה...⁸

• כותב הרמב"ם: "קלות עשיית אותה הפעולה בהעלם ובהסתתר כדי שלא ירגישו בו אחרים, הרי ההרתעה מזה לא תהא כי אם בחשש עונש קשה וחמור... נעשו תשלומי גונב הצאן כפלים מתשלומי שאר המטלטלין... כי גניבתן היא המצויה תמיד כיון שהן במדברות ובמקום שאי אפשר להסגירן כדרך שסוגרים על דברים שבתוך הערים... ותשלומי גניבת הבקר נוספו עוד כפל אחד, כי אפשרות גניבתן יותר, כי הצאן רועות מקובצות ואפשר לרועה לראותן... אבל הבקר רועות מפוזרות מאד... ואי אפשר לרועה לראות את כולן, ולפיכך מתרבים בהם הגניבות".⁹

• כותב הרמב"ם: "אבל עושה ביד רמה הוא המזיד המתחצף ומתפרץ ועובר בפרהסיא וכאילו אינו עובר לעצם התאונות או להשגת מה שמנעה אותו התורה מלהשיגו מחמת רוע מדותיו בלבד, אלא מפני שהוא מתנגד לתורה ומתקומם נגדה... ואפילו אכל, לדעתו, אדם מישראל בשר בחלב או לבש שעטנו או גלח פאת ראש מתוך בזיון וזלזול מחמת השקפה המתפרש ממנה שאינו מאמין אמיתת התורה הזו, הרי זה, לדעתו, את ה' הוא מגדף, ונהרג כהריגת כופר לא הריגת עונש".¹⁰

אומרת התורה: "וכי יכה איש את עבדו וגוי בשבט ומת תחת ידו נקם ינקם", ומבאר הנצי"ב: "... ההורג את עבדו הוא בכח ממשלה ולא מכעס, ואם כן הוא אכזריות וינקם".¹¹

על פרנסים ועל דיינים להתאים כל עונש למעשה העבירה.¹² כותב הפלא יועץ: "חיובא רמיא על יושבי כסאות למשפט ומנהיגי הקהלות לקנוס את החוטאים לפי החטא ולפי מה שהוא אדם... אבל צריך פלס ומאזני משפט לשקול בשקל הקדש שלא להוסיף ושלל לגרוע...".¹³

⁸ מו"נ ג מא. וראה בבלי ב"ק ג א שאחד השיקולים להעניש על נזקי בהמה הוא "דיש הנאה להזיקו". מעיר הרב נבנצל: "צ"ע דהנאה לבהמה והתשלום מהבעלים".

⁹ מו"נ ג מא. הערת הרב נבנצל: "בגמרא אמרו טעמים אחרים". וראה ראב"ע על דברים כז טו – כה "... והטעם להזכיר אלה י"א עבירות בעבור שיוכל לעשותם בסתר".

¹⁰ מו"נ ג מא. וראה ספר העיקרים ג כה: "כי היא תשער הענשים הראויים כפי המרי". לשיטה זו, מובן מפני מה בן סורר ומורה נסקל. וראה בבלי ברכות ד ב, שהעובר על דברי חכמים חייב מיתה. וראה דרשות הר"ן הדרוש השביעי: "... העובר על דברי חכמים, אחר היותו שומר דברי תורה, לא יהיה זה מתולדת היצר ותקיפתו אבל מצד הבזיון, ולכן יתחייב מיתה". הערת הרב נבנצל: "צ"ע, אטו המבזה תורה אינו חייב מיתה?" וראה שו"ת מהר"ם שיק יו"ד רט"ו אות ב: "... בכל מה שתמה הרמב"ן עליו בזה מישב בספר קרית ספר בהקדמתו... דהרמב"ם נמי מודה דהדברים עצמן שתקנו העובר עליהן מחמת תאוותו ויצרו הוא עובר על איסור דרבנן אבל החולק עליהן וממרה בהן ובתקנתן ובגזרתן הוא איסור דאורייתא...".

¹¹ העמק דבר שמות כא כ. וראה שם כא כו.

¹² כאשר יוזמים ענישה יש לדרג לא רק את העבירות אלא גם את העונשים.

ראה בבלי כתובות לב א, שהגמרא דנה מה חמור יותר מלקות או ממון. וראה ערוך לנר על סנהדרין פא א ד"ה בתוס' ד"ה איתגורי, שאם מדובר במעט ממון פשיטא שעדיף לתת ממון. צריך להוסיף שמי שידו אינה משגת אינו יכול לתת גם מעט ממון, וראה בבלי ברכות לג ב: "משל לאדם וכו'".

ראה רמב"ם יום טוב א כב ושם שם ח יז, שנדוי חמור ממכת מרדות. וראה שו"ת המהרשד"ם חו"מ עח. לשיטת הפרי חדש שעל הדין להחליט אם להעניש את העובר במילי דרבנן בנדוי או במלקות, ראה סעיף שא

אסור להחמיר בענישה יתר על המדה. פוסק הרדב"ז: "נשאלתי על ההסכמות שעשו קהל טריפול יצ"ו... עוד גזרו שכל מי שיסרב מלקיים הסכמתם יהיו נכסיו הפקר גמור... ושאלת אם יש ממשות בהסכמות הללו. תשובה... לא היה בידם כח לזה... ואפילו לפי שיטתם שחשבו שהסכמתם הסכמה היה להם לקנוס העובר עליה אבל להפקיר ממונו כזו לא שמענו...".¹⁴ המשא מלך פוסק: "העיקר בדיני המסים... הוא המנהג... והוא שיש מנהג בלתי יוצא מן היוסר כ"כ... אבל אם נהגו למסור ממונו על ידי גויים ולאבדו בידים בכה"ג לא הוי מנהג".¹⁵

המחמיר בענישה יתר על המדה¹⁶ נדון כמי שפוגע בזולת שלא כדין.¹⁷ את דברי החכם מכל אדם: "אל תרשע הרבה", מבאר הספורנו: "להתאכזר אפילו על הרשעים יותר מן הראוי כאמרו 'ארבעים יכנו ולא יוסיף'".¹⁸ זו דרך הבורא. מבאר רש"י: "אף על פי שהוא חזק כשמביא פורענות על עוברי רצונו לא בשטף הוא מביא כי אם בדין כי תמים פעלו".¹⁹

פרנסים ודיינים המענישים יתר על המדה נענשים בחומרא בידי שמים.²⁰ כותב הרמב"ן: "ודע והבן כי ענין פילגש בגבעה... והנה שתי הכתות ראויות להענש... ובני בנימין היו גבורים, ועריהם בצורות, והשחיתו בישראל הבוטחים בזרוע בשר, והוסיפו עונש על עונשם, כי די היה להם להבריח ישראל מן הגבעה, והם הכו בהם למשחית איבת עולם והפילו מהם עם רב ועצום כ"ב אלפים".²¹

הערה 16. וראה שו"ת מקום שמואל צט. וראה באר היטב, שו"ע חו"מ ח ס"ק ז, שאף על פי שנדוי חמור ממכת מרדות, לענין נאמנות חמור דין מכת מרדות מדין נדוי, שכן אין פוגעים בגופו של אדם ללא עדים. ממנהג הקהילות אפשר להסיק שממון קל ממאסר, ראה לדוגמא פנקס מדינת ליטא ועד שפי"ג לפ"ק טז; תקנות מדינת מעהרין רפ משנת ת"י לפ"ק.

וראה שו"ת חקקי לב ב (חו"מ) ה: "... דודאי קיל טפי חבישה בבית האסורים מהכאה...". וראה חקקי לב שם שחבישה בבית האסורים קלה מנדוי ומחרם, וראה שו"ת הרלב"ח ל. וראה שו"ת רדב"ז ח קצג שנימוקו עמו: "וטעמא רבה איכא שזה עונש לגוף וזה עונש לנפש". פשיטא שבכל דיון על חבישה בבית הסהר צריכים לקחת בחשבון את משך המאסר ואת תנאי המאסר.

וראה שו"ת חתם סופר אבהע"ז ב קעד, שעונש אכזרי עלול להיות חמור יותר מאשר עונש מיתה.¹³ פלא יועץ, קנס. וראה מו"נ ג מא: "... ולפיכך עמלק... ועמון ומואב אשר נטפלו לנו בציקנות וגרמו נזק בנכליהם נענשו... לא יותר. כל הדברים הללו גזרה אלקית לעונש כדי שלא יהא בו הגזמה ולא חסור אלא כמו שבאר יתעלה יכדי רשעתו".

שו"ת הרדב"ז שני אלפים רמח. וראה בבלי ב"מ צ ב: "א"ל אביי דיין שקנסת עליהם מכירה". וראה יש"ש ב"ק ט ז: "... אלא בא למעוטי שלא יקנס הדיין אלא כפי שהסברא נוטה, כגון הכא, דלא קנסיה רב נחמן אלא בפלגא. כפי מה שהשביחו השוורים, כדא"ל, אטו נמי כולה קאמינא, פלגא קאמינא. משמע, אף על פי דהוי קנסא, מ"מ לא הוי ליה רשותא למיקנס בכלהו שבחא, על זה כיון הרי"ף דקנסינן דוקא בכה"ג".¹⁴

משא מלך אחרית דבר בסוף הספר.¹⁵ הערת הרב נבנצל: "וכן כתב המאירי בברכות במעשה דהורידו רבן גמליאל מנשיאותו עיי"ש [בית הבחירה על ברכות כז ב]."¹⁶

ראה סעיף פד.¹⁷

ספורנו על קהלת ז טז.¹⁸

רש"י דברים לב ד.¹⁹

ראה סעיפים פז פח.²⁰

פירוש הרמב"ן על התורה בראשית יט ח.²¹

גם כיום יש להקפיד על ענישה מדתית.²²

*

המגנה כרטה קובעת: "בן חורין לא יהא נענש בגלל עבירה קטנה, אלא לפי דרגת העבירה, ובגלל פשע גדול בהתאם לחומרה שבו".²³ כיוצא בזה, קובעת המגנה כרטה בנוגע לסוחרים ולאצילים.²⁴

מדינות רבות מדרגות עבירות לפי מידת חומרתן.²⁵ לאחרונה התקבל חוק במדינת ישראל: "העקרון המנחה בענישה הוא קיומו של יחס הולם בין חומרת מעשה העבירה בנסיבותיו ומדת אשמו של הנאשם ובין סוג ומידת העונש המוטל עליו...".²⁶ באמנות השונות אין הוראה כללית

²² בהצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16 לא נזכר העקרון שלפיו על העונשים להיות מידתיים.

²³ מגנה כרטה סעיף 20, ראה חירות ומשטר 1. ראוי לציין כי מבחינה עיונית יש מקום להבחין בין הדרישה לענישה מידתית ובין הדרישה שלא לקצוב עונש אכזרי ולא רגיל, שכן מי שמבצע פשע אכזרי ולא רגיל אינו יכול להתלונן אם נותנים לו עונש אכזרי ולא רגיל, מדה כנגד מדה. וראה הערה 30.

²⁴ שם סעיפים 20 ו-21. עקרון זה נזכר גם בכתב הזכויות של המלך ויליאם השלישי.

²⁵ ראה סעיפים 20 ו-21, EB (2008), crime and punishment, Classifications of crimes ממשפט בדרגה גבוהה יותר.

²⁶ תיקון לחוק העונשים (תיקון מס 113) התשע"ב סעיף 40 ב. בהמשך התיקון קובע החוק: 40 ג. (א) בית המשפט יקבע מתחם עונש הולם למעשה העבירה... (ב)... בית המשפט רשאי לחרוג ממתחם העונש ההולם בשל שיקולי שיקום או הגנה על שלום הציבור. 40 ו. מצא בית המשפט כי יש צורך בהרתעת הנאשם מפני ביצוע עבירה נוספת... רשאי הוא להתחשב בשיקול זה... 40 ז. מצא בית המשפט כי יש צורך בהרתעת הרבים מפני ביצוע עבירה מסוג העבירה שביצע הנאשם... רשאי הוא להתחשב בשיקול זה בבואו לקבוע את עונשו של הנאשם. 40 ח. קבע בית המשפט כי מתחם העונש ההולם כולל עונש קנס, יתחשב... במצבו הכלכלי של הנאשם... 40 ט. בקביעת מתחם העונש ההולם למעשה העבירה... יתחשב בית המשפט בהתקיימותן של נסיבות הקשורות בביצוע העבירה... 1. התכנון שקדם לביצוע העבירה. 2. חלקו היחסי של הנאשם בביצוע העבירה ומדת ההשפעה של אחר על הנאשם בביצוע העבירה. 3. הנזק שצפוי היה להגרם מביצוע העבירה. 4. הנזק שנגרם מביצוע העבירה. 5. הסיבות שהביאו את הנאשם לבצע את העבירה. 6. יכולתו של הנאשם להבין את אשר הוא עושה, את הפסול שבמעשהו או את משמעות מעשהו, לרבות בשל גילו. 7. יכולתו של הנאשם להימנע מהמעשה ומידת השליטה שלו על מעשהו, לרבות עקב התגררות של נפגע העבירה. 8. מצוקתו הנפשית של הנאשם עקב התעללות בו על ידי נפגע העבירה. 9. הקרבה לסייג לאחריות פלילית כאמור בסימן ב' לפרק ה'. 10. האכזריות, האלימות וההתעללות של הנאשם בנפגע העבירה או ניצולו. 11. הניצול לרעה של כוחו או מעמדו של הנאשם או של יחסיו עם נפגע העבירה. 40 יא. בגזירת העונש המתאים לנאשם... רשאי בית המשפט להתחשב בהתקיימות נסיבות שאינן קשורות בביצוע העבירה... 1. הפגיעה של העונש בנאשם, לרבות בשל גילו. 2. הפגיעה של העונש במשפחתו של הנאשם. 3. הנזקים שנגרמו לנאשם מביצוע העבירה ומהרשתו. 4. נטילת האחריות של הנאשם על מעשיו, וחזרתו למוטב או מאמציו לחזור למוטב. 5. מאמצי הנאשם לתיקון תוצאות העבירה ולפיצוי על הנזק שנגרם בשלה. 6. שיתוף הפעולה של הנאשם עם רשויות אכיפת החוק; ואולם, כפירה באשמה וניהול משפט על ידי הנאשם לא ייזקפו לחובתו. 7. התנהגותו החיובית של הנאשם ותרומתו לחברה. 8. נסיבות חיים קשות של הנאשם שהיתה להן השפעה על ביצוע מעשה העבירה. 9. התנהגות רשויות אכיפת החוק; 10. חלוף הזמן מעת ביצוע העבירה. 11. עברו הפלילי של הנאשם או העדרו. 40 יב. אין בהוראות... כדי לגרוע מסמכות בית המשפט לשקול נסיבות נוספות הקשורות

שלפיה יש להתאים את העונש לעבירה, אך האמנה נגד עינויים ונגד יחס ועונשים אכזריים, בלתי אנושיים או משפילים קובעת: "מדינה חברה תבטיח כי עינויים מהווים עבירות על פי דינה הפליליים... מדינה חברה תעשה שעבירות אלה יענשו בעונשים מתאימים, תוך התייחסות לאופיין החמור".²⁷

עקרונות הענישה אינן מופיעים בדרך כלל בחוקות. לא מצאנו חוקות הקובעות עקרון כולל ומקיף שעל עונש להיות מידתי. עם זאת, בכמה מדינות אוסרת החוקה הטלת קנסות מופרזים²⁸ ופשיטא שהכונה היא לאסור ענישה שאינה מידתית.²⁹

מדינות אחדות קובעות בחוקתן מה הן העבירות שאלהן יש להתייחס כעבירות חמורות במיוחד.³⁰

בביצוע העבירה לשם קביעת מתחם העונש ההולם, וכן נסיבות נוספות שאינן קשורות בביצוע העבירה לשם גזירת העונש המתאים לנאשם".

²⁷ כתבי אמנה 1039 4 1 - 2 .

²⁸ ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה, התוספת השמינית; ICL חוקת פאראגוואי 44.

²⁹ בחוקת ארצות הברית מופיעה הוראה שאסור לקצוב עונש אכזרי ולא רגיל, ראה סעיף שמת. אפשר להבין שכוונת המחוקקים היתה שבסתמא עונש אכזרי ולא רגיל הוא עונש שאינו מדתי, וראה Blacks Law Dictionary ערך Punishment, cruel and unusual punishment. כך הבין כנראה בית משפט לערעורים בקליפורניה (People v. Almodovar (1987) 190 Cal.App.3d 732, 739-740) אשר פסק שיש לעשות שלשה מבחנים המאפשרים לקבוע אם עונש הוא אכזר ולא רגיל: א. בדיקה עד כמה העבירה או העברין מסוכנים לחברה. ב. השוואת העונש המוצע לעבירות יותר חמורות באותה מערכת משפט. ג. השוואת העונש המוצע לעבירות זהות במערכות משפט אחרות. אך במשפט Rummel v. Estelle, 445 U.S. 263 (1980), בבית המשפט העליון בארצות הברית נדון עבריין אשר עבר שלש עבירות במשך תשע שנים: א. השתמש בכרטיס אשראי לא לו וקנה סחורה ב \$ 80. ב. נתן צ'ק מזויף על סך \$ 28.36. ג. רכש במרמה סחורה בעבור \$ 120.75. על העבירה הראשונה נענש בשלש שנות מאסר. על העבירה השנייה נענש בארבע שנות מאסר ועל העבירה השלישית הוא קיבל מאסר עולם. הוא ערער לפני בית המשפט העליון על העונש האחרון בטענה שמדובר בעונש אכזרי ולא רגיל וטענתו נדחתה, בנימוק שעונש אכזרי נקבע לפי סוג העונש ולא לפי מדת השימוש בו. כיו"ב, פסק אותו בית משפט גם בתיק Harmelin v. Michigan 501 U.S. 957 (1991), שם הורשע העבריין בערכאה ראשונה בהחזקת סמים במשקל 650 גרם ונדון למאסר עולם ללא אפשרות של חנינה, וערער על חומרת העונש. שופט בית המשפט העליון סקליה (A. G. Scalia) דחה את הערעור בנימוק שאין אמת מדה אובייקטיבית לקבוע מה נחשב לאכזרי וציין שבמשך כל ההיסטוריה של ארצות הברית השתמשו בעונש זה. השופט אף לא קיבל את הטענה שבמדינות אחרות לא מקובל לתת עונש כה חמור משום שלדעתו, כל מדינה צריכה לקבוע את העונשים בהתאם לצרכים ולדאגות המקומיים והנתונים החברתיים. השופט סקליה מסכים שעל עונש להיות מדתי, אך יחד עם זאת הוא חולק על השופטים בקליפורניה וסובר שהמדתיות נקבעת לפי המקום והזמן.

³⁰ ראה ICL חוקת ברזיל 5 (0) XLIII שכמה מעשים נדונים כמעשים שפלים ונתעבים, בכללם עינויים, מסחר בסמים והטלת טרור, והעבריינים, ובכללם כל מי שהיה בידו למנוע את המעשים ולא מנע, יענשו בחומרה ולא יהיו זכאים לשחרור בערבות או לחנינה. וראה שם XLIV שהתקוממות אלימה כנגד הסדר החוקתי והדמוקרטי, תחשב אף היא כעבירה חמורה במיוחד.

פרק ס. הכבדה והקלה באכיפה ובענישה

ש. הכבדה בענישה

התורה מיפה את כח המחוקקים לפעול על פי גדרי הוראת שעה, דהיינו לקבוע סדר דין ודיני ראיות המחמירים עם העבריינים ולהחמיר בענישה.¹ התורה אף קובעת את התנאים והנסיבות שבהם ראוי להחמיר בענישה ואת העקרונות שלפיהם יש לקבוע את חומרת העונשים.²

מלך כותב הרב מרגליות: "... המלך.. בידו... ליתן חוק כללי למשל, כל איש אשר יבורר באמצעות אומדנות המוכחות או יודה שהרג דמו בראשו...".³

בית הדין הגדול כותב הרב יוסף אנגל: "... דהך דבית דין מכין ועונשין שלא מהתורה כו' אינו דוקא לשעה רק יכולין לקבוע גם דין עונש תמיד".⁴

פרנסים מצאנו בתשובות הגאונים: "ושאלת... איך יהיה הסייג בענין זה שלא יעברו האנשים ולא יטו מן הדרך. הסייג בזה הדבר הוא שייך לדין העיר וזקני קהלתו כפי שרואים בזה ומה שיעשו למיגדר מילתא הוא קיים".⁵ פוסק הרשב"א: "בקהל שמנו ברורים לבער העבירות וכתוב בתקוני ההסכמה שיוכלו ליסר ולענוש בממון לפי ראות עיניהם ויש להם עדים קרובים או עד מפי עד וכיוצא בהם שנראה להם שהענין אמת שיכולים לדון ולקנוס, שלא הצריכו עדים גמורים אלא בדיני תורה כסנהדרין וכיוצא בהם אבל מי שעובר על תקוני המדינה צריך לעשות כפי צורך שעה...".⁶ רבי יהודה בן הרא"ש פוסק: "ודקדקתי בעדות ומצאתי כי משה פישיליש ואברהם חלול העידו שראו שהכהו המכה שמת ממנה. ובענין עונש שאול, יראה לי, שראוי להיות על א' מה' דרכים לפי מה שרגילין עתה לדון בדיני נפשות, אם תתקיים עדות משה ואברהם שראוי להרג".⁷

לדעת הרמב"ם, לפרנסים סמכות להחמיר בענישה מכח ההוראה לעשות סייג לתורה.⁸ ראשונים אחרים לומדים זאת מפסוקים: "צדק צדק תרדוף",⁹ "אליו תשמעון",¹⁰ "ואתה תבער הדם

¹ קיימים שני סוגי החמרה בענישה. למחוקקים סמכות להחמיר בענישה ולקבוע חוק כללי. בנוסף לכך, לדיינים סמכות להחמיר בענישה יתר על מה שקבעו התורה והמחוקקים, ראה סעיף שלח. התנאים והנסיבות להחמרה בענישה זהים, אלא שהמחוקקים מחליטים מתוך התבוננות במצב הרוחני והמוסרי של הציבור כולו ואילו הדיינים מחליטים מתוך התבוננות במצב הרוחני והמוסרי של הנאשם שלפניהם.

² ראה סעיפים שא רחצ רצט. וראה כל כתבי מהרי"ץ חיות א תורת נביאים ו; א"ת ערך הוראת שעה; קובץ הפוסקים א על שו"ע חו"מ סימן ב; תחוקה לישראל על פי התורה א פרק חמישי עמ' 50 - 56.

³ קוי אור עמ' מה. לדעת הרב הרצוג, מלך אינו רשאי לחוקק חוק קבוע בדבר שינוי סדר הדין או הענשה שלא מן הדין, ראה סעיף ח הערה 18. וראה העמק דבר ויקרא כז כט: "... שאם נחרם מן המלך שיהרגנו כל מוצאו בשביל רציחה, שיכול המלך לגזור, אזי לא יפדה - מות יומת".

⁴ גליוני הש"ס יבמות צ ב ד"ה שב"ד מכין ועונשין.

⁵ תשובות הגאונים הרכבי קסה.

⁶ שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן רעט. וראה שו"ת הרשב"א ה רמג; שו"ת הרא"ש ו כז.

⁷ שו"ת זכרון יהודה נח. וראה חפץ חיים למהר"ח פאלאג'י סימן ע. וראה בספר בתי הדין וסדריהם.

⁸ ראה רמב"ם סנהדרין פרק כד ד. וראה הקדמת קרית ספר למשנה תורה. וראה ביאורו של הרב פרלא על ספר המצוות לרס"ג מנין שישים וחמש הפרשיות פתיחה אות טו. וראה סעיף שח הערה 3.

⁹ ראה שו"ת הרא"ש עח ג; שו"ת זכרון יהודה סג; עקידת יצחק על התורה שער חמשה ותשעים. וראה רמב"ם מלכים ד י: "ותהיה מגמתו ומחשבתו להרים דת האמת, ולמלאות העולם צדק ולשבור זרוע הרשעים...".

¹⁰ ראה שו"ת הרשב"א ה רלח.

הנקי מקרבך¹¹. "והיה עליך דמים"¹², "עין תחת עין"¹³. לדעת החתם סופר לומדים זאת מדין בן סורר ומורה¹⁴. לעיתים יש בהחמרה בענישה משום "ובערת הרע מקרבך"¹⁵. יש והחמרה בענישה מסייעת להציל עשוק מיד עושקו¹⁶ ומונעת חוטא מלהיות נשכר¹⁷. כותב הטור: "הדיין המשבר זרועות רמות הרשעים ולוקח מידם טרף ומחזירו לבעלים מקיים העולם וגורם להשלים רצון הבורא"¹⁸. זו דרך הבורא. פסוק מפורש בתהלים: "עת לעשות ה' וכו' ", ומבאר רש"י: "עתים הם לה' לעשות משפט פורעניות בעוברי רצונו"¹⁹.

החמרה בענישה בעת הצורך²⁰ חיונית להגשמת יעודי התורה

טובת הכלל וטובת המדינה פוסק הרשב"א: "שאם אתם מעמידים הכל על הדינים הקצובים בתורה ושלא לענוש אלא כמו שענשה התורה בחבלות וכיוצא בזה נמצא העולם חרב... וכמו שאמרו ז"ל: 'לא חרבה ירושלים אלא שהעמידו דבריהם על דין תורה'... ונמצאו קלי דעת פורצים גדר של עולם נמצא העולם שמים"²¹. כותב הר"ן: "אבל אם לא יענשו העוברים כי אם על זה הדרך יפסד הסיפור המדיני לגמרי, שיתרבו שופכי דמים ולא יגורו מן העונשי"²².

טובת האנושות כותב הרב סולובייצ'יק: "לפעמים תלויה טהרת האנושיות בעשיית דין ברשעים"²³.

מניעת חילול השם וקידוש השם²⁴

חז"ל קבלו החלטות שמשמעותן החמרה בענישה

ענישה שלא מן הדין על לאו שאין בו מעשה²⁵, על נזק שאינו ניכר²⁶, על נזק בגרמי²⁷, נזק תחת שכרות²⁸, מי ששנה בחטאו²⁹, מי שיש עליו שמועה רעה³⁰, מי שרק תכנן לעבור עבירה ולא עבר³¹.

¹¹ ראה שו"ת זכרון יהודה נח; צרור המור דברים כא ט. וראה מגילת תענית על עשרים ושנים באלול.

¹² ראה שו"ת חתם סופר או"ח רח.

¹³ ראה שו"ת היכל יצחק אבהע"ז א י.

¹⁴ ראה סעיף רחצ הערה 5.

¹⁵ ראה ישועות מלכו קרית ארבע, ליקוטי תורה, בשלח ד"ה מעשה ידי טובעין בים.

¹⁶ ראה רא"ש בבלי ב"ק פרק ראשון ה; שו"ת מהרי"ק קפו.

¹⁷ ראה קובץ שעורים כתובות קלח שזו סברא מדאורייתא.

¹⁸ טור חשן משפט א.

¹⁹ רש"י בבלי ברכות סג א ד"ה עת לעשות לה' משום הפרו. וראה רש"י קהלת ג יד. וראה בבלי חולין קכז א.

²⁰ ראה סעיף שא.

²¹ שו"ת הרשב"א ג שצג. וראה שו"ת הרשב"א המובא בב"י טור חו"מ שפח.

²² דרשות הר"ן דרוש יא.

²³ נפש הרב עמי רעו.

²⁴ ראה רש"י בבלי שבת פט ב ד"ה ימחו; רש"י בבלי פסחים נו א ד"ה גירר עצמות אביו; רמב"ם עדות א ב וכסף משנה שם; פירוש הרמב"ן על התורה שמות לב כז, ושו"ת הרא"ש יז ח.

²⁵ ראה רמב"ם תלמוד תורה ו יד. כבר ברק נידה את יושבי מרוז שלא באו לעזרת הגבורים ראה בבלי שבועות לו א. וראה חו"מ א ג; שדי חמד כללים מערכת הלמד צה. על מכת מרדות ללאו שאין בו מעשה ראה רמב"ם עבודה זרה יא ז; רמב"ם איסורי ביאה כא ב.

סדר הדין הפיכת שבועה של חשוד³² ושל בעלי דין אלימים.³³ ביטול דרישה וחקירה בדיני ממונות.³⁴ השבעת חשוד,³⁵ השבעת עברין שלא יחטא בעתיד.³⁶

דיני ראיות חתימת עדים על שטר מתקבלת כראיה למרות שזו עדות שבכתב.³⁷ עדות על עגונה די בעד אחד ומתקבלת גם עדות אשה.³⁸

כותב ספר החינוך: "... ואף בחוצה לארץ... חייבין כל בית דין לענוש המחוייבין כפי רשתתן כאשר תשיג ידם... כפי שיראו שהשעה צריכה, שאי אפשר לקיום העם אם אין השבט נטוי תמיד על גו כסילים.³⁹ כותב המאירי: "... ואף בכל דור ודור יש רשות למנהיגי הדור וגדולי הארצות לענוש ולהרוג דרך הוראת שעה על הדרכים שביארנו וזהו שנרמז בתורה אח"כ 'ואל השופט אשר יהיה בימים ההם'".⁴⁰

ראשונים ואחרונים קבלו תקנות שמשמעותן החמרה בענישה

ענישה שלא מן הדין ענישה על עבירה בדבור,⁴¹ על עבירה שלא היתה בה התראה,⁴² ועל עבירה בשוגג.⁴³ את מי שהתכוון לעבור עבירה על אף שעוד לא עבר,⁴⁴ את מי שאיים שיעשה עבירה,⁴⁵ את מי ששנה בחטאו,⁴⁶ את מי שרגיל בעבירה,⁴⁷ את מי שהכשיל את הזולת בעבירה,⁴⁸ מסייע לדבר עבירה,⁴⁹ ומשלח לעשות עבירה,⁵⁰ ואפילו קטנים.⁵¹

²⁶ ראה א"ת ערך הזק שאינו ניכר.

²⁷ הדברים אמורים למי שסובר שגרמי מדרבנן, ראה א"ת ערך גרמא בנזקין.

²⁸ ראה שו"ת הרא"ם עב.

²⁹ ראה רמב"ם סנהדרין יח ה; רמב"ם גזילה ואבדה ג ו.

³⁰ ראה רמב"ם סנהדרין כד ה. וראה שו"ע אבהע"ז קעח כ: "אשת איש שטוענת על איש אחד שהוא רודף אחריה, והוא מכחישה, אין להאמינה כדי לייסרו, אבל יגורו עליו נדוי, שלא ידבר עמה כלל, ושלא ידורו בשכונה אחת אם הוא מוחזק בעיניהם לחשוד על העריות, ראוי לגעור בו בניזפה ולאיים עליו שאם לא יתנהג כשורה יבדילוהו מביניהם לרעה וידחוהו בשתי ידיים".

³¹ ראה רמב"ם נזירות יב יח וראה כלי חמדה פרשת ויחי אות ג.

³² ראה א"ת ערך גלגול שבועה ט. בהיפוך שבועה.

³³ ראה רמב"ם חובל ומזיק ה ד.

³⁴ ראה א"ת ערך דרישה וחקירה.

³⁵ ראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ שצ, שמשביעים לוח שאין לו מה לשלם.

³⁶ ראה רמב"ם סנהדרין כד ח: "וכן יש לדיין... ולהשביע באלקים בעל כרחו שלא יעשה...".

³⁷ ראה רמב"ם עדות ו א. וראה שם יד ג.

³⁸ ראה רמב"ם עדות ה ב.

³⁹ ספר החינוך תקכא.

⁴⁰ בית הבחירה סנהדרין נב ב. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 83 – 84: "בקשר עם דינוני לעיל על המקור למה לענוש עושי עול בלי עדים ואצ"ל בלי התראה... ועוד, סוף סוף לא יסכימו האומות למדינה שלא יקבעו בה העונשים לפשעים הנ"ל וכיוצא בהם, ונמצא שזה בעצם דינא דמלכותא".

⁴¹ ראה שו"ע חו"מ תכ לח בענין מבייש בדברים או רקק.

⁴² ראה שו"ת שאילת יעב"ץ א מג בענין א"א שזינתה.

⁴³ ראה שו"ת רשב"ש תריב. על שוגג באיסור דרבנן ראה רמב"ם שבת ג ט.

⁴⁴ ראה שו"ת הרא"ש לה ד; שו"ת מהר"ח אור זרוע תשובות חדשות ד; שו"ת חוות יאיר נז.

⁴⁵ ראה שו"ת מהר"ם בן ברוך פראג שפג על איום ברצח; שו"ת הריטב"א קעט על איום להשתמד.

⁴⁶ ראה יש"ש ב"ק פרק החובל מט, שמחמירים בדינו של מי שבייש את חברו שלש פעמים.

סדר הדין הגאונים התירו להטיל שבועה על מי שאינו חייב בה.⁵² פוסק השלחן ערוך: "... בקטטות ומריבות שיש לחוש שאם יעידו בפניהם יתקוטטו עם העדים, גם יתקוטטו זה עם זה, תקנו הגאונים שמקבלים העדות שלא בפניהם, גם לא יגלו מי הם העדים..."⁵³. ברומא החליטו: "אם ח"ו יהיה ריב ומצה בין אנשים יחוייב כל א' מבני קהלנו להגיד אמיתות הדבר הנודע לו... ועוד... נתנו רשות למעלת הממונים שיוכלו לפרסם חרם חמור וגמור בעד הדבר הזה".⁵⁴

דיני ראיות הפוסקים הסתמכו על עדות נשים,⁵⁵ קרובים,⁵⁶ קטנים,⁵⁷ עד מפי עד,⁵⁸ הודאת בעל הדין,⁵⁹ ועל פי אומדנא.⁶⁰ על קבלת עדים הנוגעים בדבר פוסק השלחן ערוך: "עכשיו נהגו לקבל עדים מהקהל על תקנתם והסכמתם ועל ההקדשות ועל כל ענייניהם..."⁶¹.

הקהילות קבלו החלטות שמשמעותן החמרה בענישה

ענישה שלא מן הדין כותב ר' יהודה בן הרא"ש: "... וברוך ה' אשר נתן כזאת בלב מלכי הארץ הזאת לתת כח לישראל לדון ולבער עושי רשעה. לולי זה לא היה קיום לישראל בארץ הזאת, וגם כי כמה אנשים מישראל ימלטו דיניי ישראל, שהיו נהרגים על ידי שופטי ע"א, הדינים שאנו דנים בדיני נפשות אינם כולם על פי התורה..."⁶². במכנאס תקנו להעניש מי שהזיק בגרמא.⁶³ בפוזנא החליטו להעניש את מי שלא דיווח על מי שמתכוון לעשות עבירה,⁶⁴ ואת מי ששנה בחטאו.⁶⁵

⁴⁷ ראה שו"ת הרשב"א א תתנה; שו"ת רדב"ז א תקיז.

⁴⁸ ראה שו"ע יו"ד קיט טו.

⁴⁹ ראה שו"ת הריב"ש קח; שו"ת מהרשד"ם יו"ד ק.

⁵⁰ ראה בבלי ב"ק לא א ושו"ע חו"מ תיד א בהגה; שו"ת הריב"ש רנא; שו"ת שבות יעקב א קסד.

⁵¹ ראה שו"ת הרדב"ז א תלב. וראה משך חכמה ויקרא כז כט: "והנה קטן לא יתכן שיהא נגמר דינו – אם לא מדין מלך וסנהדרין..."

⁵² ראה תשובות הגאונים, הרכבי, תנו.

⁵³ שו"ע חו"מ כח טו.

⁵⁴ פנקס קהילת רומא החלטה 162 משנת השפ"ד.

⁵⁵ ראה שו"ע יו"ד שלד מג; שו"ע אבהע"ז עד י בהגה; שו"ע חו"מ לה יד; סמ"ע שו"ע חו"מ רנא ס"ק ז. וראה שו"ת מהרשד"ם אבן העזר קג: "... דבאלו הדברים השייכים לנשים ואין דרך לאנשים בהם האמינו לנשים בין להקל ובין להחמיר אפי' שהוא דבר תורה ודבר חמור נוגע לערוה..." וראה הלכה פסוקה חו"מ ב ס"ק ט; גליוני הש"ס קידושין פ ב ד"ה ונשים דעתן קלות.

⁵⁶ ראה שו"ע חו"מ לז כב בהגה.

⁵⁷ ראה שו"ע יו"ד שלד מד בהגה בסוף. וראה שו"ת שואל ומשיב מהדו"ק א קפה.

⁵⁸ ראה תשובות מימוניות לרמב"ם ספר שופטים יג.

⁵⁹ ראה שו"ת הריב"ש רלד; כלבו קלו; בבלי כתובות י א; גליוני הש"ס יבמות צ ב ד"ה שב"ד מכין ועונשין.

⁶⁰ ראה טור חו"מ ב: "נראה שאפילו אין בדבר עדות גמורה שהי' מתחייב על פיהם בדין בשעה שהי' דנין דיני נפשות אלא שיש רגלים לדבר וקלא דלא פסיק..." וראה שו"ת בנימין זאב קיב; שו"ת פנים מאירות ב קנה; שו"ת שבות יעקב ג קמב. על אומדנא בנידוי ראה שו"ע יו"ד שלד מג בסוף.

⁶¹ שו"ע חו"מ לז כב.

⁶² שו"ת זכרון יהודה נח. וראה שו"ת הרא"ש יז ח: "אבל מעולם לא הסכמתי עמהם על איבוד נפשי, וצ"ע שלא הזכיר הא דראב"ש, אם כי יש לחלק בין מסירה ובין הריגה בידים וצ"ע. וראה חידושיא ב"מ פג ב ד"ה עד מתי.

⁶³ ראה תקנות חכמי מכנאס תקנה ח שתקנו שניתן לתבוע בחזרה הפסדים שנגרמו כתוצאה במשחק בקלפים.

סדר הדין במעוררין החליטו: "מי שנשבע ג' פעמים בשנה אחת יכולים ורשאים הדיינים אחר כך להפך השבועה וליטול ממנו השבועה וליתן על שכנגדו".⁶⁶

דיני ראיות במכנאס תקנו: "כל הבהמה המשולחת שהזיקה, אפילו על פי עד א' או אשה או אפילו קטן חריף... שיעידו שבהמה זו הזיקה... יתחייב לשלם".⁶⁷ בירונה החליטו: "... שום אחד מבני הק"ק יצ"ו לא יפתחו את הבוטיגי שלהם... בשחרית עד אחרי גמר תפלת הבוקר כולה... ויהיו נאמנים אפילו אשה ואפילו נער יחידי להעיד נגד העובר, להאמן כבי תרי...".⁶⁸

החלטה בדבר החמרה בעונשים ושנוי סדר הדין ודיני ראיות צריכה לקבל אישור של מורי הוראה מובהקים. כותב הרב וולדינברג: "ופוק חזי מאי עמא דבר בפנקסי הקהלות השונות, שראשי הקהל היו מתקנים תקנות מתקנות שונות לצורך הציבור והיו מענישים את העבריינים בענשי גוף וממון כדי לגדור פרצות הדור, וגאוני התורה סמכו את ידיהם על כך".⁶⁹

גדול שכרם של הפרנסים המחמירים בענישה בעת הצורך.⁷⁰ אומר המדרש: "כל השופך דמן של רשעים כאילו הקריב קרבן".⁷¹ גדול עונשם של אלו שהיה עליהם להחמיר בענישה ולא עשו כן. הגמרא אומרת: "ענוותנותו של רבי זכריה בן אבקולס החריבה את ביתנו ושרפה את היכלנו מארצנו".⁷² ומפרש רש"י: "ענוותנותו - סבלנות שסבל את זה ולא הרגו".⁷³ פוסק ערוך השלחן: "... אם רואים בית דין שהשעה צריכה לכך... דנים הכל כפי צורך השעה... וכל מי שיש כח בידו לעשות סייג לתורה ואינו עושה אין לו סייג בעוה"ז ובעוה"ב ולא נין ונכד ועצור".⁷⁴

"זו תורת משה לא תבטל",⁷⁵ אולם במשך הדורות התעוררו שיקולים המצדיקים החמרה בענישה יותר מאשר בימי חז"ל.

● חלה הדרדרות ברמה המוסרית⁷⁶

○ **התגברת האלימות** המשנה אומרת: "משחרב בית המקדש... גברו בעלי זרוע ובעלי לשון".⁷⁷ הדרכי נעם, שחי לפני כשלש מאות וחמישים שנה, כותב: "כשראו עוד חכמי

⁶⁴ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשנו החלטה משנת ת"י"ד לפ"ק; פנקס קהל וירונה ג תצח.

⁶⁵ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תרסג החלטה משנת ת"י"א לפ"ק.

⁶⁶ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאי ת"י לפ"ק רכז. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ב רסח.

⁶⁷ תקנות חכמי מכנאס תקנה יב משנת תקנ"ו לפ"ק

⁶⁸ ראה פנקס קהל וירונה ב תרכה.

⁶⁹ הלכות מדינה ו א ד. וראה סעיפים עח עט.

⁷⁰ ראה סעיף שלח.

⁷¹ במדר"ר כא ג. וראה משך חכמה במדבר כה יב.

⁷² בבלי גיטין נו א.

⁷³ ראה מהר"י חיות בבלי גיטין נו א.

⁷⁴ ערוך השלחן חו"מ ב א.

⁷⁵ ראה סעיף עג הערה 3.

⁷⁶ ראה סעיף עו.

⁷⁷ בבלי סוטה מט א.

דורות האחרונים שהעולם מתמוטט וכל יום ויום בעלי זרוע מתגברים ורוצים לגזול את הרבים...".⁷⁸

- **התגברת החוצפה** כותב הרמב"ן: "כי העזות פורחת".⁷⁹ כותב המב"ט: "כי פני הדור כחלמיש עז קשה וירימו יד בתורת משה ח"ו".⁸⁰ כותב הרדב"ז: "כי בזמן הזה, שהדור פרוץ מרובה על העומד והעזות פנים רבה על פני כל הדור".⁸¹ כותב הפלא יועץ: "ועתה בעוונותינו רבו עזי פנים שבדור...".⁸²
- **התרבתה הפריצות** המהר"ם מינץ כותב: "אשר כתבת בענין יחוד נשים ההולכים עם יחיד מעיר לעיר וכה"ג, אמת הוא, וכי זו בלבד נעשה עתה בעו"ה, יתר קלקולי אירעו, כי הדור פרוץ במילואו...".⁸³ כותב הרדב"ז: "שבכל דור ודור הפריצות הולך וגדל".⁸⁴ הרמ"א כותב: "בזמן הזה דנפשי חוצפא ופריצותא".⁸⁵ כותב היעב"ץ: "בדורנו התרבתה הפריצות בעולם".⁸⁶
- **התרבו המריבות** הרמ"א כותב: "... בדורות הללו בפרט בק"ק פראג אשר תמיד חמס וריב ברחובותיה...".⁸⁷
- **התרבו הרמאים**⁸⁸

- החברה מחניפה לעברניים. כותב הרב הרצוג: "לפנים בישראל, כשהדת ומוסרה היוו כוח כביר בעם, והגינני מצד הציבור על עבירה, הכלולה היום במשפט הפלילי, היה כל כך חזק, עד שהוא הפסיק להיות מחסום בפני מתפרצים, היה המצב אחר ולא היה צורך בתקנות השלמות לעשות סייג לתורה, אבל היום לא איכשר דרא, וברקע הפלילי דורש הזמן שייקבעו עונשים הולמים, עונשי כסף ומאסר".⁸⁹
- הציבור פחות ירא שמים ופחות חושש מעונשים בידי שמים.⁹⁰ שנינו במסכת אבות: "רבי חנינא סגן הכהנים אומר הוי מתפלל בשלומה של מלכות וגוי", ומבאר המדרש שמואל:

⁷⁸ שו"ת דרכי נועם חו"מ טו. וראה שו"ת פנים מאירות ג כז ושו"ת בית יהודה אבהע"ז יג.

⁷⁹ כתבי הרמב"ן ב עמ' שמב.

⁸⁰ שו"ת מב"ט ג רט

⁸¹ שו"ת רדב"ז ג תז.

⁸² פלא יועץ ערך עזות. וראה שו"ת חיים ביד צח. וראה עין יעקב על סוטה מט א עיון יעקב ד"ה פני הדור כפני כלב: "כלומר, שיהיו עזי פנים...".

⁸³ שו"ת מהר"ם מינץ פח. וראה שו"ת מהר"י בן לב ג לו; שו"ת הב"ח החדשות פט בענין מוציא לעז על גט; שו"ת גינת ורדים או"ח ד יד; שו"ת בית יהודה אבהע"ז ה ושו"ת חתם סופר חו"מ קצח, ב.

⁸⁴ שו"ת רדב"ז ד קיח.

⁸⁵ שו"ע אבהע"ז יז ב בהגה, בענין נאמנות אשה כשאומרת בפני בעלה גרשתני, וראה מפני הרב עמ' רסה. וראה שו"ע אבהע"ז קנד ז בהגה, בענין נאמנות אשה הטוענת שאין לבעלה גבורת אנשים. וראה שו"ת הרא"ש מג ח: "בנות ישראל בדור הזה שחצניות הן, אם תוכל האשה להפקיע את עצמה מתחת בעלה, באמרה: לא בעינא ליה, לא הנחת בת לאברהם אבינו יושבת תחת בעלה, ויתנו עיניהם באחר וימרדו בבעליהן".

⁸⁶ שו"ת שאילת יעבץ ב טו. וראה שו"ת חתם סופר אבהע"ז ב קכז.

⁸⁷ שו"ת הרמ"א יד.

⁸⁸ ראה סעיף קסח. על השלכות עובדה זו על שינויים בסדר הדין ראה סמ"ג עשה צח.

⁸⁹ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 208.

⁹⁰ ראה סעיף קפ.

"... בזמנים הקדמונים לא היתה העבודה אלא מאהבה לא מיראה... אבל כאשר נתמעטו הלבבות הוצרך לומר 'הוי מתפלל, שאלמלי מוראה וכו'...'".⁹¹

בדורות האחרונים התרבו העבירות עוד יותר. כותב הרב הרצוג: "א. מעשי הפשע ובכללם החמורים, כגון: התפרצויות ושוד מתרבים בארץ במדה רבה. גם מקרי הרצח רבו באופן מבהיל. ב. כל מבצעי הפשע מזוינים ומשתמשים בזיונם בכל מקרה של הפרעה. ג. כל מריבה קלה עלולה להתלקח עד לשפיכות דמים והריגה ממש".⁹²

לפיכך על הפרנסים להחמיר בענישה ולערוך שינויים בסדר הדין ובדיני קבלת ראיות. הרב חיים עוזר גרודז'ינסקי פוסק: "... כי באמת קשה הדבר לתקנת המדינה שהגנב יפטור את עצמו בכפל ומודה בקנס יהי פטור לגמרי, וע"כ שבכגון זה צריך לתקן תקנות המדינה, כענין בית דין מכין ועונשים וכו'".⁹³ כותב הרב מרגליות: "יודעים אנחנו היום, כי בדין ודברים אשר בין אדם לחבירו או להצבור בכללו לעמו וארצו יש מלבד חוק האזרחים גם ספר חוקים מיוחד לעונשים... וזה מוכרח ומיוסד בהגיון כי אם הגזלן לא יענש בלתי אם להשיב את הגזילה, לא ננעל הדלת לפני עושי עול. ואך כשיעשה דין בעוברי חוק מפירי החיים החברותיים ישמעו אלו מושחתי המוסר וייראו ולא יוסיפו עוד".⁹⁴ כותב הרב אונטרמן: "בשטח החוק הפלילי עלינו להתחיל הכל מבראשית, מאחר שאין בתורתנו חוקי עונשין בעד גניבה, גזילה ונזקין וכדומה. הצעתי כי בשטח זה אפשר גם לבחור חוקי עונשין מאת הקודקסים של העמים ולבחור ועדה של תלמידי חכמים מובהקים שיבדקו ויבררו מה שנאות ומתאים לנו ואחר כך נתקנס אצלנו לפי רוח התורה והמסורה... ויש הוכחות שחכמינו התבוננו גם מלפנים במה שהי' נהוג בעולם הגדול לפי מושגי הימים ההם, וקבעו עונשין למנוע בעד עושי עול".⁹⁵

הרב אברהם שפירא מציע להחמיר בענישה ולהעניש גם על גרמא בניזקין.⁹⁶ הרב דיכובסקי פוסק: "... השימוש באינטרנט חובק יותר ויותר זרועות עולם, ונושא הוירוסים נעשה שכיח יותר ויותר. ראוי אפוא שחכמי התורה יתקנו תקנות מתאימות שיכסו את כל הנזקים העקיפים על מנת שהחוטאים יבואו על עונשם המלא".⁹⁷

⁹¹ מדרש שמואל אבות ג ב.

⁹² שו"ת היכל יצחק או"ח לב. וראה הרב אברהם שפירא, "מבט תורני על חוקי המדינה והתקנת תקנות בימינו תחומין ג עמ' 241: "המשנה כריתות פ"ו מ"ג מספרת על בבא בן בוטא, שהקריב כל יום קרבן כי לא יכול לסבול חשש חטא. כיום איננו מתרגשים, לא רק מחטא רגיל אלא אף משפיכת דמים, ומי פילל שעוון שפיכות דמים יהא אורח כה תדיר בחברתנו".

⁹³ אגרות ר' חיים עוזר בעריכת הרב יעקב קוסובסקי שחור, מתוך מכתב אל הרב הרצוג מיום כא' מני"א תרח"צ. המכתב מובא בספר תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 75 ציון י.

⁹⁴ קוי אור עמ' מג. וראה הלכות מדינה א שער א פרק ה.

⁹⁵ שבט מיהודה, הרב איסר יהודה אונטרמן, ירושלים תשנ"ד עמ' ריב. וראה מש"כ הרב ראובן כ"ץ, "חוק ומשפט במדינת ישראל", התורה והמדינה ט י תשי"ח - תשי"ט עמ' כח.

⁹⁶ ראה הרב אברהם שפירא, "מבט תורני על חוקי המדינה וכו'", תחומין ג עמ' 239.

⁹⁷ הרב שלמה דיכובסקי, "האינטרנט בהלכה", תחומין כב עמ' 329.

הרב שפירא מציע לערוך שינויים בסדר הדין. על עדות נשים הוא פוסק: "נהגו לשמוע עדותן בדיני נזיקין במקום שאין אפשרות להזמין עדות מראש...".⁹⁸ הרב סילמן מתיר להסתמך על עדות קטנים, על הקלטות, על בדיקת פולגרף וכיו' במקרה של פגיעה בילדים.⁹⁹ הרב זילברשטין פוסק שאפשר להשביע נתבע על סמך תוצאות בדיקה בפולגרף.¹⁰⁰

לאור עליית הרמה הרוחנית הצפוי בימות המשיח יש להניח שיפחת הצורך להחמרה בענישה.¹⁰¹ מסתבר, שעל בית הדין הגדול יהיה לדון מחדש בכל התקנות שנתקבלו במשך הדורות בעניני החמרה בענישה.

*

מומחים לקרימינולוגיה מצביעים על התרבות העבריינות בתקופה המודרנית,¹⁰² ובין הסיבות לכך הם מונים את התרחבות העיסוקים הכלכליים, התגברות חירות הפרט, החלשות המחויבות למסגרות העבר¹⁰³ והאורבניזציה.¹⁰⁴ לדעתם, אחת הדרכים לצמצום הפשיעה היא הכבדה בענישה.

⁹⁸ הרב אברהם שפירא, "מבט תורני על חוקי המדינה והתקנת תקנות בימינו", תחומין ג עמ' 240. וראה הרב רצון ערוסי, "דיני קנסות בבתי דין לממונות בזמן הזה", תחומין כה עמ' 233 – 242; במראה הבזק ו עמ' 173 – 176.

⁹⁹ ראה הרב יהודה סילמן, "בענין דיווח על פגיעות בילדים", ישורון טו עמ' תרסא – תרסד.
¹⁰⁰ ראה עלינו לשבת בראשית שו"ת עג.

¹⁰¹ ראה סוף סעיף רצז.

¹⁰² ראה EB (2008), crime and punishment, The concept of crime. על פי הירחון הסטטיסטי לישראל 2000 לוח יח יט. הוגשו בשנת 99 במדינת ישראל לכל בתי המשפט 1,143,183 ענינים לדיון. קיימים הבדלים גדולים בין מדינות שונות בהקף הפשיעה. על פי Human Development Report 2000 לוח 26, עמ' 247, ובאופן יחסי לגודל האוכלוסיה, שיעור הפשיעה בשבדיה (לשנת 94), גדול בערך פי שתיים וחצי מאשר בארצות הברית (ושיעור האסירים גדול בארה"ב פי שמונה מאשר בשבדיה). בקפריסין שיעור הפשיעה הוא קטן פי עשרים ואחד וחצי (!!) מאשר בשבדיה. יחס מעשי הרצח בין שבדיה, ארצות הברית וקפריסין הוא לערך 7.5 : 5.6 : 1 בהתאמה.

¹⁰³ ראה EB (2008), crime and punishment, Crime and social policy

¹⁰⁴ ראה EB (2008), police, Police and society, Social control in large societies. וראה סעיף פו הערה 38.

שא. תנאים ונסיבות להכבדה בענישה¹

רק כאשר מתמלאים כל התנאים הבאים מותר להתעלם מסדר הדין הרגיל ומדיני ראיות וכן להחמיר בענישה

- א. **חיזוק הדת ותיקון העולם** פוסק הרשב"א: "... שצריך שישקול הפסד כנגד שכר וצריך מתון והסכמה והמלכה..."²
- כותב הרב הרצוג: "בדין הרוצח, הדבר מסור למצפונו של המלך ותלוי במצב המוסרי של העם, ואם הרוצחים מועטים מאד ואין סכנה שעל ידי הזיכויים יתרבו שופכי דמים בישראל, אין למלך להזדקק לזה כלל"³.
- ב. **אין מנוס** מכבידים בענישה בשני תנאים: א. כאשר בוצעה עבירה המצדיקה הכבדה בענישה על פי הכללים שהתורה קובעת.⁴ ב. ברור לדיינים שהחשוד חטא.⁵ ככל שהעונש חמור יותר, כך יש צורך בודאות גדולה יותר שהחשוד אכן אשם.⁶
- ג. **העונש סביר לפי הענין** פוסק הרב יהודה אריה ממודינא על תקנה המטילה חרם על העוסקים בשחוק: "... דאפילו תימא שיתוקן בזה ק' אנשים שלא יצחקו את שלהם ויקולקלו ד' שיצחקו ויעברו חרם... קלקלה היא, כי לאלו אתה מציל ממון ולאלו אתה מאבד נפשות וכל המאבד נפש א' מישראל כאילו אבד עולם מלא ועתיד לתת עליו את הדין"⁷.
- ד. **לא יתר על הנחוץ** פוסק הרב ורנר: "על המלך להעניש לפי צורך השעה... נותן לו עונש במידה ובמשקל לפי ההכרח ולפי מצב העניינים הכל נמדד ונשקל באמת המידה של הזמן ומעשה המרידה..."⁸.
- ה. **לשם שמים** כותב הר"ן בדין המלך: "אם יבטל שום מצוה לצורך תיקון זמנו לא תהיה כונתו לעבור על דברי תורה כלל, ולא לפרוק מעליו עול יראת שמים

¹ ראה סעיפים מו פא רצט. ראה סעיף שלט.

² שו"ת הרשב"א ה רלח.

³ תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 77. וראה אורים ותומים סימן ב אורים אות א. וראה בבלי מנחות נ א, שלא קנסו כהן שלא הקטיר קטרת בבקר, משום שחביבא להו ולא פשעי. וראה תורת משה על פרשת קדשים ד"ה כי מזרעו נתן למולך: "דמי שפוקר כולי האי, שנותן כל זרעו ממנו, אין למדים אחרים ממנו... ואינו מזיק במעשיו הרעים". וראה משך חכמה ויקרא כ ג.

⁴ ראה סעיף רצט. ראה שו"ת משפטי שמואל קכ: "... וגם מדינא הוי הכי וראוי לעשותו אחרי דלא אפשר באופן אחר...". וראה שו"ת המהרי"ק קכז.

⁵ ראה סעיף ש. וראה מורה נבוכים ג מ: "... כי אף על פי שלא יהרגוהו בית דין יהרגוהו המלך שהוא רשאי להרוג בידים מוכיחות". וראה שו"ת המהר"ם שיק חו"מ נ. וראה הרב א. שפירא, "מבט תורני על חוקי המדינה והתקנת תקנות בימינו", תחומין ג עמ' 238 - 241, שיש לשקול היטב בטרם מקבלים עדויות מפוקפקות כגון עדות של עד מדינה.

⁶ ראה שו"ת הרשב"א המיוחסות רעט; ר' יהודה בן הרא"ש נח; שו"ת הריב"ש רנא; שו"ת אבן שהם קכז. וראה שו"ת חו"מ ח באר היטב ס"ק ז, על ההבדל בין ראיות הנחוצות לצורך נדוי ובין ראיות הנחוצות לצורך חיוב מלקות.

⁷ זקני יהודה עח עמוד קט. וראה שו"ת הב"ח החדשות מג. וראה כיו"ב שו"ת נובי"ת חו"מ מ. וראה פנקס קהל וירונה ג רנב, וכן שם ג שח.

⁸ משפטי שמואל מ. וראה בית דוד חו"מ ב, הדין באריכות בטענות של מי שטען שבית דין הקל יתר על המדה בעונשו של מי שבעל את גיסתו והוליד ממזר. ראה שו"ת אבן שהם קכז: "... והנה זו לא עשתה אלא איסור דרבנן... ואין לדמות זה לההוא דאמר ריש גלותא לכהויי לעיניה דשם רציחה".

בשום צד, אבל תהיה כונתו לשמור את כל דברי התורה הזאת, שכל מה שיוסיף או יגרע יכוין כדי שחוקי התורה ומצוותיה יהיו יותר נשמרים. כאשר נאמר על צד המשל שכשיהרוג הורג נפש בלא עדים והתראה לא תהיה כוונתו להראות ממשלתו לעם שהוא שליט על זה, אבל יכוין בעשותו זה כדי שמצות 'לא תרצח' תתקיים יותר ולא יפרצו עליה".⁹ פוסק הכסף משנה: "צריך שיתבונן המלך להעמיד הדת ולתקן המעוות ולא לכבדו".¹⁰ כותב החזו"א: "ההכרח להשתמש בעונשים להקים גדרי עולם שלא יהי' העולם טרף לשיני בריאי הגוף וחלושי השכל, אבל העונש צריך להעשות מתוך יגון עמוק נקי מרגש צרות עין בשל אחרים".¹¹

1. **"והייתם נקיים"** אומר הנביא: "והממלכה נכונה ביד שלמה", ומבאר המצודת דוד: "ר"ל כי עם הרג שרים ונכבדים כאלה על כל זה היתה הממלכה נכונה בידו מבלי פוצה פה ומצפצף כי ראו אשר כל מעשיו במשפט".¹²

כותב הרא"ה קוק: "שבכל מה שנתן רשות לבית דין, לעשות לפי שעה דבר שלא על פי דין תורה, צריכים הם שלא להנהיג בדבר זה שום תואר וצורה של משפט האמור בתורה, שלא יביא הדבר לידי טעות שהם מוסיפים על התורה או משנים אותה, חלילה".¹³

2. **תמיכה ציבורית** כותב המאירי: "ואומרים, שהמקומות שהורשו מצד מלכותם לדון בדיני ישראל והיתה הסכמת כל העם לעשות כן הרי הוא מן הסתם כמו שקבלו עליהם בעלי דבר לדון בדיני ישראל ואף בדיני נפשות דנין בהם מכח הסכמתם לפי צורך שעה".¹⁴

כותב הרב אונטרמן: "כלל הוא בעולם שהעונשין הניתנים בעד הפרת החוקים צריכים להיות מובנים ומוסכמים לפי מושגי הדור, אחרת – אין הם מתקבלים, והצבור מתמרמר עליהם".¹⁵

כדי להבטיח שענישה תהא לחיזוק הדת ולתיקון העולם מסמיכה התורה את המחוקקים לאפשר לשופטים לשקול את חומרת העונש בכל מקרה לגופו.

זו מדת חכמים. פוסק הפר"ח: "... זימנין במילי דרבנן תני מכת מרדות וזמנין קתני מנדין לאשמועינן דחד מהני תרתי שייכי במילי דרבנן ואיזה מהם שירצה הדיין לעשות לפי ראות עיניו יעשה".¹⁶

במקומות רבים פוסק השו"ע שלדיינים סמכות לשנות מסדר הדין ומדיני ראיות ולהעניש "כפי מה שיראה להם",¹⁷ "כפי ראות עיניהם",¹⁸ "לפי ראות עיני הדיינים",¹⁹ וכדומה.

⁹ דרשות הר"ן דרשה יא. מדברי הר"ן משמע שסמכות המלך לפעול שלא מן הדין היא בעיקר בהענשה. וראה כל כתבי מהרי"ץ חיות א תורת נביאים פרק שביעי דין מלך ישראל.

¹⁰ רמב"ם מלכים ג י. וראה סעיף מז.

¹¹ חזו"א או"ח נו ד.

¹² מצודת דוד שם על מלכים א ב מו. וראה גם את פירושו לפסוק שלפניו. וראה סעיף נ.

¹³ שו"ת משפט כהן קמג. וראה הלכה פסוקה סימן ב ס"ק ו.

¹⁴ בית הבחירה ב"ק פד ב. וראה שו"ת עמוד הימיני ט יב. על תמיכה ציבורית ראה סעיף סב.

¹⁵ שבט מיהודה ג, חקרי הלכה עמי ריג.

¹⁶ פר"ח על שו"ע או"ח תצו א. וראה בירור הלכה פסחים נב א ציונים ב ג ד.

¹⁷ ראה שו"ע חו"מ כז ב.

כך נהגו בקהילות. הרשב"א פוסק: "שאלתם: הסכימו דעת הקהל, למנות אותנו ברורים לבער העבירו... וכתוב בתיקוני ההסכמה: שיהא רשות בידינו, משלטון המדינה, ליסר ולענוש בגוף וממון, לפי ראות עינינו... יש לנו רשות לעשות על פיהם, אף על פי שאין שם עדות ברובה? תשובה: דברים אלו נראין פשוטים בעיני, שאתם רשאי לעשות כפי מה שנראה בעיניכם".²⁰ בפוזנא תקנו: "קנסות הדיינים, אסור להם לקנוס יותר מסך זהו וחצי".²¹ באמשטרדם החליטו: "אסור לקנות בשר טרי חוץ מהאולם שלנו, שלא נשחט על ידי שוחט עירנו, ובקנס שיסכימו עליו הפרנסים, אך לא יותר מ 200 זהב".²²

גם כיום יש להחמיר רק בתנאים ובנסיבות שקובעת התורה. פוסק הבאר משה: "וזה לפני ארבעים וחמש שנה... הופיע הצעה... כל מנהלי הקהילות הקדושות... יעשו רשימה בפני"ע מכל איש ואשה ההולכים לרחוץ בתערובות, ובבית הקברות יפרישו להם חלק מן הצד, ושמה יקברו אותם בבית הקברות מופרדים ומופרשים משאר הקברות... בזמננו בודאי אין לדבר מתקנה כזו... וכל רב שהיה מציע כדבר הזה הי' כמשוגע בעיני כל רואיהם...".²³

¹⁸ ראה שו"ע חו"מ ב א בהגה.

¹⁹ ראה שו"ע יו"ד ב ב; שם סד כא; שו"ע אבהע"ז יא א; שו"ע אבהע"ז יז ו; שו"ע חו"מ שפח טו בהגה.

²⁰ ראה שו"ת הרשב"א ד שיא. וראה שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן רעט.

²¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא קרב החלטה משנת ש"צ לפ"ק. וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא רח החלטה משנת שצ"ג לפ"ק.

²² מנהגי אמשטרדם א יז ג.

²³ שו"ת באר משה ד קמז. וראה שו"ע או"ח תרו ו: "כל הקהל לוקים מלקות ארבעים אחר תפלת המנחה". ראה שם באר היטב ו: "האר"י ז"ל לא היה מקפיד על המלקות רק היו מלקין אותו ד' מלקות...". הפלא יועץ ערך כפור, ערוך השלחן והמשנה ברורה השמיטו את דברי האר"י. וראה קריינא דאגרתא א קיח, הדרכה למורה: "אם מחמת רכות טבעך חסר המשמעת, צריך להתנהג באמת ביותר תקיפות ולהעניש את הראוי לעונש, ובלבד שיהי' עונש המקובל בבית הספר על כיו"ב". וראה שו"ת שרידי אש ב צז.

שב. התעלמות מעבירות

התורה מיפה את כח המחוקקים לפעול על פי גדרי הוראת שעה,¹ ולהטיל עונשים קלים מאלו שהתורה קוצבת ואפילו להתעלם מעבירות מכל וכל.

מלך פוסק הרשב"א: "... וזכור נא ענין דוד אדונינו מלכינו, אשר נהג להעלים עינו מיואב ושמעי, ואף על פי שהיו בני מות. והטענה שאמר: כי היום ידעתי שאני מלך על ישראל. כי לכל זמן מזומן, והעלמת עין מן העובר, לעתים מצוה, והכל לפי צורך השעה".²

בית הדין הגדול אומרת הגמרא: "מי שנהג עד שלא חרב הבית גלתה סנהדרין וישבה לה בחנות... שלא דנו דיני נפשות. מ"ט כיון דחזו דנפשי להו רוצחין ולא יכלי למידן, אמרו: מוטב נגלי ממקום למקום כי היכי דלא ליחייבו".³

גדולי הדור פוסק הרא"ש: "... ולא מסרו, אפי' הכתוב והמקראות, אלא לחכמים ראשי דורות הקובעים ונוטעים משמרות, ופעמים להקל מדיני הגמרא ופעמים להחמיר, כדי לעשות סייג וגדר לצורך השעה".⁴ כותב החזו"א: "... וכיון שכל עצמנו לתקן אין הדין נוהג בשעה שאין בו תיקון...".⁵ כותב הרב הרצוג: "שהתורה 'דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום' ושאיין דעת חכמי התורה נוחה מעונשים וכפיות אלא אם אין דרך אחרת. לפיכך עשה עזרא מה שעשה".⁶

פרנסים פוסק הרדב"ז: "דודאי מוטל עלינו לקיים תורתנו ויהיה מה שיהיה אחר כך. ואע"ג שכתבתי כל זה להלכה מכל מקום יש למנהיגי הדור להיות מתון בדברים כאלה לפי שאין כל האנשים שוים ולא כל העבירות שוות. הא כיצד אדם שהוא רגיל בעבירות ובוטח בעצמו בטענתו אין חוששים לו ויהי מה ונעמיד התורה. ואם אינו רגיל וקרוב הדבר שישמע - ממשיכים אותו בדברים עד שישבו מעט מעט, ואין ממחרים להענישו מפני התקלה. וכן כל כיוצא בזה...".⁷

בתי דין כותב החיד"א: "מנהיגים ושופטים לא יתענגו בעונש... ראוי למעט בעונש אפילו תהיה הדת עוזרת, שאם היות העונש הכרחי לקיום הדת אינו מכוון לעצמו, ומנהג סנהדרין שלא יאכלו ביום שיהרג אדם על פיהם, להעיד על זה השורשי".⁸

¹ ראה סעיף פא. קיימים שני סוגי הקלה בענישה. למחוקקים סמכות להקל בענישה ולקבוע חוק כללי. בנוסף לכך, לדיינים סמכות להקל בענישה יתר על מה שקבעו התורה והמחוקקים, ראה סעיף שלח. התנאים והנסיבות להקלה בענישה זהים, אלא שהמחוקקים מחליטים מתוך התבוננות במצב הרוחני והמוסרי של הציבור כולו ואילו הדיינים מחליטים מתוך התבוננות במצב הרוחני והמוסרי של הנאשם שלפניהם.

² שו"ת הרשב"א ה'רלח.

³ בבלי עבודה זרה ח' ב. וראה רמב"ם סנהדרין יד יג.

⁴ שו"ת הרא"ש קא א.

⁵ חזו"א יו"ד ב טז.

⁶ הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, "בתי הדין בישראל", תחומין ז עמ' 283. נראה להוסיף שלעזרא היו סמכויות ענישה נרחבות כמבואר בספר עזרא ז' כו, ובכל זאת הוא לא השתמש בהן.

⁷ שו"ת הרדב"ז א קפז. וראה בהרחבה בתשובת הרשב"א הנזכרת בהערה הקודמת.

⁸ מדבר קדמות, מערכת מ"ם אות מד. וראה שו"ת הרשב"א א יח: "וכן אין מברכין... על דבר שהוא מסור לבית דין כגון עשיית הדינין, שמא לא יקבלו בעלי הדין את דעתו". וראה שו"ת חת"ס או"ח נד.

זו דרך הבורא. פסוק מפורש בתורה: "ה' ה' א-ל רחום וחנון ארך אפים ורב חסד..."⁹, ומבאר הלקט יושר: "ארך אפים, מאריך אפו ואינו ממחר ליפרע שמא יעשה תשובה... ורב חסד שעושה חסד, שאינו חושב שלש עבירות הראשונות שאדם עושה"¹⁰.
בתנאים ובנסיבות הבאים יש לפרנסים ולדיינים סמכות למעט באכיפה¹¹

אינה מביאה לחיזוק הדת כך מורים הפוסקים. פוסק הרמב"ם: "אשה שנשאת לשני אנשים ומתו, לשלישי לא תנשא..."¹², ופוסק תרומת הדשן: "ראינו כמה תלמידי חכמים... דלא הוה קפדי לישא אשה שמתו לה שני אנשים ואין מוחה בידם... נראה דנזקקים אגן לדקדק משום עיגונא דנשים ילדות, דאיתרע בהו כי הך מילתא, אם היו אסורות להנשא היה לחוש שמא חס ושלום תצאנה לתרבות רעה"¹³. פוסק הרמב"ם: "... ואם רבו הנוטפים על הזוחלין וכן אם רבו מי גשמים על מי הנהר אינן מטהרין בזוחלין אלא באשבורן, לפיכך צריך להקיף מפץ וכיוצא בו באותו הנהר המעורב עד שיקוו המים ויטבול בהן"¹⁴, ופוסק תרומת הדשן: "בהרבה עיירות ומקומות נוהגים הנשים לטבול בנהרות כל השנה ואין מוחים בידם. ולא לא ניחוש לדברי כמה גאונים דפסקו דחיישינן לרביית נוטפין על הזוחלין... נראה מה שהקילו קדמונינו ולא מיחו בדבר משום דחשו לכמה עיירות ומקומות שנתפזרו שם היהודים... ואין סיפק בידם לחפור להם מקואות, והעיירות יושבין על הנהרות ואי הוי קאסרי להו לנשי לטבול בנהרות... אתי לזלזולי טובא בטבילה מפני הטורח"¹⁵. פוסק השו"ע: "מתה אשתו, אסור לישא אחרת עד שיעברו עליה שלש רגלים"¹⁶, ופוסק השבות יעקב: "... תוך שלשה רגלים נהגו להקל... ולי נראה דאפשר לומר עוד טעם להיתר כי בכל יום פרוץ מרובה, ורבו בעלי עבירות. על כן, כדי לשמור אותנו מן החטא, טוב שלא לאחרי"¹⁷.

אינה מביאה לתיקון העולם כך נהג משה רבינו. התוספתא אומרת: "משה רבינו לא רצה לגלות את הממזרים עד שנתגלו מעצמן"¹⁸.

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם בהלכות שקלים: "מצות עשה מן התורה ליתן כל איש מישראל מחצית השקל בכל שנה ושנה... ואין ממשכנין את הכהנים לעולם מפני דרכי שלום"¹⁹. פוסק הרמב"ם בהלכות עבודה זרה: "אסור לנו להניח עובדי כוכבים בינינו ואפילו יושב ישיבת עראי"²⁰, ומוסיף ופוסק: "מפרנסים עניי עובדי כוכבים עם עניי ישראל מפני דרכי שלום, ואין

⁹ שמות לד ו.

¹⁰ לקט יושר חלק א עמוד קיט ענין א.

¹¹ ראה סעיפים פא שלט.

¹² רמב"ם איסורי ביאה כא לא.

¹³ שו"ת תרומת הדשן ריא. וראה שו"ת הרא"ש יח יג.

¹⁴ רמב"ם מקוואות ט יג.

¹⁵ שו"ת תרומת הדשן רנד. וראה ב"י יו"ד סימן רא.

¹⁶ שו"ע יו"ד שצב ב.

¹⁷ שו"ת שבות יעקב ב ק.

¹⁸ תוספתא עדויות ג ד. וראה סעיפים קעא קעג.

¹⁹ רמב"ם שקלים א א - י.

²⁰ רמב"ם עבודה זרה י ו. וראה סעיף שכא.

ממחין בידי עניי עובדי כוכבים בלקט שכחה ופאה מפני דרכי שלום, ושואלים בשלומם ואפילו ביום חגם מפני דרכי שלום...²¹

כך מורים הפוסקים. השלחן ערוך פוסק: "ומי שעברו עליו כ' שנה ואינו רוצה לישא, ב"ד כופין אותו לישא כדי לקיים מצות פריה ורביה"²², ומוסיף הרמ"א: "ובזמן הזה נהגו שלא לכופף על זה. וכן מי שלא קיים פריה ורביה ובא לישא אשה שאינה בת בניס, כגון עקרה וזקנה או קטנה, משום שחושק בה או משום ממון שלה, אעפ"י שמדינא היה למחות בו, לא נהגו מכמה דורות לדקדק בענין הזיווגים. ואפילו נשא אשה ושהה עמה עשרה שנים לא נהגו לכופף אותו לגרשה, אף על פי שלא קיים פריה ורביה, וכן בשאר ענייני זיווגים. ובלבד שלא תהא אסורה עליו"²³. המהרש"ל פוסק: "והיכא שאנו יודעים בוודאי מי הוא הפסול אין לגלות אם היא משפחה גדולה דאי אפשר שלא יבא ח"ו חרבה גדולה מזה, ומגלים לתלמידים הצנועים"²⁴.

התרבו אומרי מותר²⁵ כותב הפלא יועץ: "והנה אני עני יכולני לפטור את כל העולם כולו מן הדין, על פי מה דקיימא לן: 'אומר מותר אנוס הוא', ומאחר שדרך איש ישר בעיניו, נמצא שהוא אומר מותר ואנוס הוא כי מעט נמצא שיהא יודע רבונו ומכון למרוד בו"²⁶. כותב החזו"א: "וכשם שאין ראוי לחכם לכעוס ולנקום במריע לו מתוך חולי רוח, כן אין ראוי לנקום ולשנוא את המריע מתוך חולי נפש המשכלת וחסר משקל המדות ואין בין בליעל ומטורף הדעת ולא כלום"²⁷.

זו דרך הבורא. כותב אור החיים הק': "ויש כת אחרת שהם סכלים בעם ישראל שלא תשיג ידיעתם להכריח קיום החוקים שבתורה וכנגדם אמר: 'אם את משפטי תגאל נפשכם' כי לא יענשו עונש גדול האמור בענין אלא על ביטול המשפטים, שהם מוסברים לשכל אנושי, אבל על החוקים ואין צריך לומר הדקדוקים שיענשו עליהם גדולי ישראל, נדונים בהם כשוגגים וכשוטים האנוסים, שעונשם קל עד מאד"²⁸.

זו מדת התורה. כותב ספר חסידים: "כיון שבעבור שבועת שקר נענשים כל העולם למה לא ציוותה תורה להמיתו... אלא כיון שבקל לבו אונסו..."²⁹ מבאר החינוך: "... ועוד חייבה תורה גם כן בקרבן זה מי שבא על שפחה חרופה... גם הקלה התורה בביאתה לפטור בקרבן גם המזיד... לפי שהאשה השפחה אעפ"י שחציה פדויה - קלה היא בעיני כל אדם, והכשולון קרוב מאד עליה, לפי שאין ההמון חושב בביאתה לחטא גדול"³⁰.

ספר מלכים מעיד על אחדים ממלכי יהודה הצדיקים שבכורח הנסיבות בחרו להתעלם מחטא ההקרבה בבמות. כותב המשך חכמה: "לדעתך, לא היה בכח של מלכי יהודה הצדיקים כמו

²¹ רמב"ם עבודה זרה י ה. וראה שם הלכה ו שהדברים אמורים בזמן שיד ישראל אינה תקיפה.

²² שו"ע אבהע"ז א ג.

²³ שו"ע שם בהגה. וראה שו"ת הריב"ש טו: שו"ת מעיל צדקה לג.

²⁴ ישי"ש קידושין פרק רביעי ג. וראה כיו"ב שו"ת הרדב"ז ד ריט. וראה שו"ת חתם סופר אבהע"ז ב בקעד

²⁵ ראה א"ת ערך אומר מותר. וראה סעיף פו.

²⁶ פלא יועץ ערך חוב.

²⁷ חזו"א או"ח נו ד. על כך שאין מענישים אנוס ראה סעיף שמה.

²⁸ אור החיים ויקרא כו טו. וראה בבלי בבא מציעא, לג ב שלעמי הארץ זדונות נעשים כשגגות.

²⁹ ספר חסידים מרג. תכב. וראה בבלי שבועות לט א.

³⁰ ספר החינוך קכט.

אסא יהושפט יותם למנוע את העם מלזבוח בבמות לשם שמים באיסורי שחוטי חוץ כיון שראו העם ששרתה שכינה בהר הכרמל".³¹

זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם בהלכות שביעת עשור: "... וצריך להוסיף מחול על הקדש בכניסתו וביציאתו... נשים שאוכלות ושותות עד שחשכה והן אינן יודעות שמצוה להוסיף מחול על הקדש, אין ממחין בידן שלא יבואו לעשות בזדון, שהרי אי אפשר שיהיה שוטר בבית כל אחד ואחד להזהיר נשיו, והנח להן שיהיו שוגגין ואל יהו מזידין, וכן כל הדומה לזה".³²

פוסק השלחן ערוך: "השומע הזכרת השם מפי חבירו לשוא... חייב לנדונו...". ומעיר רע"א: "דעכשיו שרגילים בכך הוי כאומר מותר ובכלל שוגג יחשב ומזה בא המנהג שלא לנדונו".³³ פוסק הלכות קטנות: "שאלה: המלמדים שמכין לתלמידים אם צריך אומד ואם עוברים משום פן יוסיף. תשובה הכל לפי המבייש והמתבייש, יש שבמעט חוזרין למוטב וראוי היה להושיב בתני דינין על כך, אלא שעולם כמנהגו נוהג".³⁴

הפוסקים מורים, שאחדים מן העבריינים האומרים מותר כשרים לעדות.³⁵

עבירה שרבים נכשלים בה כותב המשא מלך: "מדרך המוסר שהרואה מנהג שאינו הגון ורע בעיניו, אפילו הוא גדול בחכמה אינו אומר למנוע המנהג אלא אם כן תהיה ידו תקיפה אל העם".³⁶

³¹ משך חכמה על ההפטרה פרשת כי תשא. וראה רש"י על שמות לב ה ד"ה וירא אהרן: "... וראה שהצליח מעשה שטן ולא היה לו פה לדחותם לגמרי". הערת הרב נבנצל על המשך חכמה: "אסא הי' קודם מעשה הכרמל, וכן תחלת מלכות יושפט".

³² רמב"ם שביעת עשור א ו - ז. ונ"ל שהיה מנהג לנשים להרבות באכילה בעיוה"כ, כמאמר חכמים בבלי יומא פא ב: "כל האוכל ושותה בתשיעי מעלה עליו הכתוב כאילו התענה תשיעי ועשירי", ומכיון שהן חשבו שהן מקיימות מצוה באכילתן הן לא שמעו בקול חכמים שאמרו להם להפסיק לאכול מבעוד יום. וראה כיו"ב בבלי סנהדרין כו ב: "סברי מצוה קא עבדי". וראה משנה שקלים א ד, שהכהנים לא נתנו מחצית השקל משום שלדעתם אם יתנו יהיה אסור לאכול את המנחות, וראה הערה 19. וראה בבלי שבת רא"ש פרק ג סימן א: "ובשביל שרבו דעות בהאי פיסקא וישראל אדוקין במצות עונג שבת ולא ישמעו להחמיר הנח להם כמנהג שנהגו על פי הפוסקים כחנניא". וראה כלבו לא: "... ובאמת הנשים אסורות לקלע שער אחד ולגדל, ועכשיו שנהגו לעשות כן ואין מי ימחה בידן, לפי שמוטב שיהו שוגגות ואל יהיו מזידות, שאי אפשר למנען, כדי שלא יתגנו על בעליהן". וראה מהרי"ל מהלכות ציצית ותפילין: "ושאלו לו מפני מה אינו מוחה ביד רבנית בעירו שהניחה בכל עת טלית קטן והשיב שמא אינה מקשבת לי ועל כה"ג אמר מוטב יהו שוגגין ואל יהו מזידין". וראה שו"ת ריב"ש קנח: "עוד שאלת להודיעך, על מנהג רע שעושים בארץ ההיא, לצאת לבית החיים בקר כל שבעה ימי אבלות... וכיון שעושים זה לכבוד המת אין לבטל מנהגם". וראה שו"ת רדב"ז ה צה (אלף תסח): "... דקיי"ל שכל המכוון לעשות מצוה, אף על פי שעבר על לאו אינו לוקה". וראה ברית עולם ושומר הברית ספר חסידים (מרג.) סימן אלף לט; שו"ת משפט כהן צו ו: "וכמה קשה לעקור ההרגל של הכלל כולו ביחוד שמורגלים במנהג שהיה בא לשם מצוה ועבודה... וכן הוא תדיר בהמון העם, שבמה שהוא מתרגל בו לשם מצוה אינו שומע בו לקול מורים...".

³³ חידושי רע"ק על שו"ע יו"ד שלד לו. וראה משנת יעבץ על חו"מ סימן טז.

³⁴ שו"ת הלכות קטנות א קכה.

³⁵ ראה שו"ע חו"מ לד כד; שו"ת הרמ"א יד. ש"ך שו"ע חו"מ נב ס"ק א. חידושי רע"א על שו"ע חו"מ לד ז.

³⁶ משא מלך עמ' רלב. וראה מקור חיים ומגן האלף, מגן האלף על סימן תמח ס"ק ז: "... אמור מעתה דלא שייך קנסא רק במי שהוא בכלל ישראל שנוכל לומר שקנס האיסור יגרום לו מניעת השחי' אבל מי שיצא מן הכלל לגמרי שהוא כנכרי לכל דבריו לביטול רשות אם כן לא שייך ביה הקנס, שהרי בודאי יחלט מלשהותו בשביל הקנס... הוא כנכרי לדבר זה דלא שייך ביה הקנס שלא נעשה רק למי שיתכן שימנע בשביל הקנס...".

זו מדת התורה. מבאר הרמב"ם: "... ודרגת הלאו שאין בו מלקות והוא כל לאו שאין בו מעשה... הרי ההפסד מחמתן מועט וגם אי אפשר להשמר מהם מפני שהם דיבורים, ואילו היה כן³⁷ - לא היו נמלטים בני אדם מספיגת מלקות באופן תמידי".³⁸ כותב ספר החינוך: "... ומן השורש הזה שאמרנו שהכשולון קרוב בעניינים אלה, הקל להם עוד בשבועת העדות להיותם מביאים כפרה בין על שוגג או מזיד, ומחכמתו ברוך הוא ובידיעתו קלות שכל בני איש ומיעוט הבנתם ודלות כוחם הקל עליהם הכפרה בחטאים האלה... לפי שכשלונום קרוב אצל בני אדם".³⁹ כותב ספר הברית: "... על עון שכבת זרע לא יכופר לו אלא אם יעשה תשובה על כל חטאותיו כולם... ועל כי העון הזה גדול עד מאד... וגם שיכיו וכשלו בה רבים ולכן לא אסרה תורה בפירוש זה העון כשאר עבירות, על דרך מוטב שיהיו שוגגים ואל יהיו מזידיים".⁴⁰

זו מדת חכמים. אומרת הגמרא: "מ' שנה עד שלא חרב הבית, גלתה סנהדרין וישבה לה בחנות... כיון דחזו דנפשי להו רוצחין ולא יכלי למידן, אמרו: מוטב נגלי ממקום למקום, כי היכי דלא ליחייבו".⁴¹

פוסק הרמב"ם: "השומע הזכרת השם מפי חברו לשוא או שנשבע לפניו לשקר או שבירך ברכה שאינה צריכה שהוא עובר משום נושא שם ה' לשוא כמו שבארנו בהלכות ברכות הרי זה חייב לנדונו, ואם לא נדחו הוא בעצמו יהא בנדוי, וצריך להתיר אותו מיד כדי שלא יהא מכוול לאחרים שהרי אינו יודע שנדוהו, ואם תאמר יודיעו נמצאו כל העולם בנידוי שהרי למדו לשונם העוה ושבועה תמיד".⁴² פוסק הרא"ם מזרחי: "... היכא דנכשלים בעבירה אחת רוב העם, אף על פי שהדין נותן שינדו ויעמדו בנידויים, אפילו הכי מתירים אותם מיד, דאם לא כן יהיו כל העולם בנדוי".⁴³

הפוסקים מורים, שיש לקבל עדות של עבריינים אלה. אומרת הגמרא: "החשוד על העריות כשר לעדות", ומבארים בעלי התוספות: "תימא מאי שנא מאוכל נבלות לתיאבון ומפלוגי רבעי לרצוני דפסולין לעדות... אי נמי הכא משום דיצרו תוקפו...".⁴⁴ הסמ"ע פוסק: "המועל בחרמות תקנות הקהלות אין לפסול לעדות, דאם כן לא יוכשר אחד מאלף".⁴⁵ פוסק האורים ותומים: "... דאם לא ידע דאסור לקלל חברו דאינו נפסל לעדות, כמבואר לקמן... בעבירות שהוא

³⁷ מבאר המהדיר, הרב קאפח: "אילו היה חייב מלקות על כל לאו שאין בו מעשה".

³⁸ מו"נ ג מא.

³⁹ ספר החינוך קכג. וראה ספר החינוך שלח.

⁴⁰ ספר הברית חלק א מאמר טז פרק ג. וראה צדקת הצדיק קכא המובא בסעיף שה הערה 11.

⁴¹ בבלי עבודה זרה ח ב. וראה רמב"ם סנהדרין יד יג. וראה חידושי גור ארי' שבת עירובין פסחים למהר"ל, שבת טו א ד"ה שלא דנו דיני נפשות: "וטעמא דמילתא כיון שלא היו יכולים לדון דין אחד מדיני נפשות, דהא בזקן ממרא כתיב וקמת ועליה אל המקום לכך היו בטילים כל דיני נפשות, דאין סברא כלל שיהי' דנין מקצת דיני נפשות". וראה גליוני השי"ס על שבת שם.

⁴² רמב"ם שבועות יב ט. וראה שו"ע יו"ד שלד לו. וראה שערי תשובה ג סא.

⁴³ שו"ת ר' אליהו מזרחי סימן נו.

⁴⁴ תוס' בבלי סנהדרין כו ב ד"ה החשוד על העריות כשר לעדות.

⁴⁵ סמ"ע שו"ע חו"מ לד ס"ק י. ומוסיף נתיבות המשפט על אתר חידושים ס"ק ד: "וכן ליכנס בתקנת הקהילות אף שמחויב ליתן קנס להקהל ואינו נותן, אף שהוא כגזל, לא נפסל".

להמוני עם כהתר דאינו נפסל בו".⁴⁶ מספר לשון הרע על אף שאין לו חלק לעולם הבא אינו פסול לעדות.⁴⁷

עוברי עבירה אלה ראויים להצטרף למנין. פוסק המלמד להועיל: "עוד יש להקל דבזמננו לא מיקרי מחלל שבת בפרהסיא כיון שרובם עושים כן. דבשלמא אם רוב ישראל זכאים ומעטים מעיזים פניהם לעשות איסור זה, הרי הוא כופר בתורה ועושה תועבה ביד רמה ופרש עצמו מכלל ישראל. אבל כיון דבעוונותינו הרבים רובם פורצים הגדר - תקנתם קלקלתם, היחיד חושב שאין זה עבירה גדולה כל כך".⁴⁸

"קמעא קמעא"⁴⁹ כותב הפלא יועץ: "ואם רואים שהוא דבר שהורגלו בו רבים, והם אדוקים בו הרבה, לא יעקרו הדבר תכף לגמרי, אלא יתחילו לבחור הרע במיעוטו, ולאט לאט יעקרו אותו לגמרי על דרך דכתיב 'מעט מעט אגרשנו'".⁵⁰

זו דרך הבורא. כותב הרלב"ג: "... כי אין מדרך הש"י שיביא הרעות אם לא לתכלית שיגיע מהם טוב ולפי שנתבאר לש"י שלא יהיו מקבלי תוכחת לא רצה לענשם על אלו החטאים לפי מה שראוי אבל המתין להם אם ישו בו מדרכם הרעה..."⁵¹ כותב השם משמואל: "ויש לומר על פי דברי הגמרא 'לעולם תהא שמאל דוחה וימין מקרבת'...יש לומר... שהקב"ה מנהיג את העולם בשתי המדות האלה... וזהו שמאל דוחה כדי שעל ידי זה תבוא אחר כך ימין המקרבת. כי לעומת שהאדם מואס ברע ומדחהו מעליו, מקרבין אותו אחר כך מן השמים... אבל באם הוא מדובק לחלקי הרע עד שכמעט נעשה הוא והם דבר אחד, אז אין בכחו לדחות הרע ממנו, וע"כ אז מתנהג הש"י במדת ימין מקרבת... ואז ע"י ימין מקרבת יכול אחר כך האדם לדחות הרע מעליו..."⁵²

זו מדת התורה. כותב המשך חכמה: "הקדמונים נחלקו בטעם הקרבנות... ואולי יש להכריע, כי קרבנות במה הם רק להרחיק עבודה זרה מלבבות עם ישראל".⁵³

אומרת הגמרא: "דרש רבי שמלאי: שש מאות ושלוש עשרה מצות נאמרו לו למשה... בא דוד והעמידן על אחת עשרה... בא ישעיהו והעמידן על שש... בא מיכה והעמידן על שלש... חזר ישעיהו והעמידן על שתיים... בא חבקוק והעמידן על אחת", ומבאר תלמיד רש"י: "שבתחילה היו צדיקים והיו יכולים לקבל עול מצות הרבה אבל דורות האחרונים לא היו צדיקים כל כך ואם באו לשמור כולן אין לך אדם שזוכה, ובא דוד והעמידן כו' כדי שיזכו אם יקיימו יא' מצוות הללו, וכן כל שעה - דורות של מטה הולכים מתמעטים אותנו".⁵⁴

⁴⁶ אורים ותומים כז אורים ס"ק ג.

⁴⁷ ראה הדרך לתשובה על תשובה ג ו.

⁴⁸ שו"ת מלמד להועיל א כט. וראה שו"ת תירוש ויצהר נט.

⁴⁹ ראה סעיפים ס קעו - קעח.

⁵⁰ פלא יועץ ערך הסכמה. וראה שם ערך תקון.

⁵¹ רלב"ג מלכים א יט יא.

⁵² שם משמואל פרשת שופטים שנת תר"ע ד"ה להבין.

⁵³ משך חכמה הקדמה לספר ויקרא.

⁵⁴ המפרש על הדרך בבלי מכות כד א ד"ה והעמידן על אחת עשרה. בענין דברי חז"ל אלו ראה גם מש"כ המהרש"א שם בחידו"א; תפארת ישראל למהר"ל פרקים נד נה, וכן העמק שאלה על השאלות קסו טו.

זו מדת חכמים. שנינו בגמרא במסכת סוטה: "אמר רב יוסף: זמרא גברי ועני נשי - פריצותא. זמרי נשי ועני גברי - כאש בנעורת. למאי נפקא מינה? לבטולי הא מקמי הא. ומפרש רש"י: אם אין שומעים לנו לבטל את שניהם, נקדים לבטל את זה שהוא כאש בנעורת".⁵⁵

כך הורו בקהילות. הרד"ך כותב: "תקנו תקנה בענין הרקוד עם הנשים הנשואות משום הדברים המכוערים שהיו עוברים בכל יום... שהיה אומר הבחור למסדר המחול: הבא לי את פלונית ואם לאו איני מרקד... ובראות כל הקהלות הפרצה היוצאת מזה הרקוד עמדו ותקנו ושמו חרם גמור ברוב מנין ורוב בנין עם כל החרמות שאפשר שלא ירקד אלא איש עם אשתו ואב עם בתו ואם עם בנה ואח עם אחותו".⁵⁶

אין אפשרות לאכיפה שיטתית ושיוונית⁵⁷ פוסק מהר"י ברונא: "... כי בימי חכמי התלמוד היו מנדין על עברות חמורות וקלות, והמנודה היה נוהג בעצמו נידוי בכל חוקותיו ובכל משפטיו וכל שכן האחרים היו נוהגים כמשפט... אבל עכשיו אנו רואים ושומעים תמיד העוברים על כריתות ומיתות בית דין ואין בידינו למחות ולנדות לכבוד שמים, ואיך ננדה על דברי קינתורין לכבוד בשר ודם".⁵⁸

על הפרנסים למצוא את האיזון הנכון בין הצורך להנהיג בנחת ובין חובתם להבטיח את שלטון החוק.⁵⁹ כותב הרב ראובן כ"ץ: "המנהיג חייב לחדור לתוך צפונות כל ענין וענין, ולהבין ולהכריע באופן ברור ומוחלט את הדרך והשיטה שיש לנהוג, אם בקפדנות ואם בענוה, אם בקנאות ואם בשלום".⁶⁰

החלטה להתעלם מעבירות מסורה למורי הוראה מובהקים. אומר החפץ חיים: "הגדולים והמנהיגים שבכל דור, ארץ וחלק של התבל נבחרים לדון את אנשי זמנם, שכן כל עבירה או מצוה נערכת לפי הנסיבות המיוחדות של המקום והזמן. מה שנחשב לפני כפשע כבד, עלול להיות כיום, לאור התנאים המקום והזמן קל לאין ערוך. לפיכך היושר מחייב שתפקיד זה ימסר לגדול שבדורו שחי באותה סביבה ונתנסה בנסיגות דומים".⁶¹

החלטת השלטון להתעלם מעבירות אינה פוטרת את העבריינים מדיני שמים, וכל אחד ואחד יענש כדינו.⁶²

גם כיום תקפים כל השיקולים להקלות באכיפה.

אינה מביאה לחיזוק הדת פוסק ר' חיים עוזר: "בדבר שאלתו אודות הנשים הנוהגות לגדל צפרנים... ומצד עיקר הדין אין לחוש דצפורן עצמה אינה חוצצת... בזה

⁵⁵ בבלי סוטה מח א. וראה בבלי ע"ז טז א: "אלא, רבי מיעקר מילתא בעי, וסבר: יעקר ואתי פורתא פורתא".

⁵⁶ שו"ת הרד"ך ב. על תקנה בפררה לפני שנת תקי"א בנוסח זה ראה מקורות לתולדות החינוך בישראל ב עמ' 356. על תקנות להפסיק ריקודים אלו מכל וכל ראה שו"ת בנימין זאב שג - שח; יוסף אומץ לחיד"א קג.

⁵⁷ ראה סעיף רמד.

⁵⁸ שו"ת מהר"י ברונא קפט.

⁵⁹ ראה סעיף פז וסעיף ש.

⁶⁰ דודאי ראובן ב עמ' קמט.

⁶¹ החפץ חיים חייו ופעלו ב עמ' 540.

⁶² ראה ספר חסידים (וויס). תתפט. וראה סעיף א.

בודאי יש להקל כדי למנוע מאיסור כרת ח"ו... אולם באשר לא מצאתי היתר מפורש בדברי רבותינו האחרונים וגם ראוי לחוש דלא ליפוק חורבא מזה, ועל כן, אין להורות היתר מפורש, רק לצוות בבית הטבילה לבלי למחות בהנשים האלו שאינן מתרצות להסיר הצפרנים העשויים במאניקיר".⁶³ פוסק החלקת יעקב: "בדבר השאלה אם מותר לרב לסדר קידושין לזוג שאין נזהרין בטבילת נדה... אם הרבנים ימאנו לסדר להם קידושין אף שהם רוצין בקידושין כדמו"י, זאת תהי' סבה לפרוץ בחומת חיי המשפחה הישראל לדור כך בלי חופו"ק כדמו"י, ויסתפקו רק בנישואין אזרחיים ויתרגלו בזה מתחילה מתוך אונס מחמת מיאון הרבנים, ואחר כך גם ברצון... ואם כן איך שייך לומר בזה דאנן עוברים בזה שמסדרים להם קידושין כשרים ומצילים אותן שלא ידורו דרך זנות שאנו נותנים להם מכשול בזה? אדרבא, אנו מצילים ומתקנים מה שבידינו".⁶⁴

אינה מביאה לתיקון העולם פוסק הרב וויינברג: "ועל תלבושת הנשים המודרנית... בודאי אסור להסתכל באשה זו המלובשת בבגדים אלה... ובנוגע למלחמה נגד חזיון מעליב זה של נשי ישראל, זו היא שאלה גדולה. הקו המכריע הוא הבאת תועלת מוסרית אבל לא לעורר מחלוקת ולהרחיק הנשים מבתי התפילה".⁶⁵

התרבו אומרי מותר פוסק הרמב"ם: "מאחר ונתפרסם שהוא כופר בתורה שבעל פה מורידין אותו ולא מעלין, והרי הוא כשאר כל האפיקורסין...".⁶⁶ ופוסק החזו"א: "ונראה דאין דין מורידים אלא בזמן שהשגחתו ית' גלוי' כמו בזמן שהיו נסים מצוים ומשמש בת קול, וצדיקי הדור תחת השגחה פרטית הנראית לעין כל והכופרים אז הוא בנליזות מיוחדת בהטיית היצר לתאוות והפקרות, ואז היה ביעור רשעים גדרו של עולם שהכל ידעו כי הדחת הדור מביא פורעניות לעולם ומביא דבר וחרב ורעב בעולם, אבל בזמן ההעלם שנכרתה האמונה מן דלת העם אין במעשה הורדה גדר הפרצה אלא הוספת הפרצה, שיהי בעיניהם כמעשה השחתה ואלמות ח"ו...".⁶⁷ שבת הלוי פוסק: "... שאל בנשים המקשטות עצמן אך ורק כאשר יוצאות חוצה ולא בביתם, האם זה נכון ודעת כב' מעלתו שזו בגדר פריצות... הרבה נהגו שבבית לא מקפידות כ"כ ע"ז, וגם הבעל אינו מקפיד משא"כ כשיוצאות שאינן רוצות להתבזות שמקשטות באופן ממוצע להיותה מכובדת הנה זה דרך העולם ואין בידינו למחות".⁶⁸

מטעם זה עוברי עבירה כשרים לעדות בענינים מסוימים. פוסק הרב שרמן: "הרמה המוסרית וההגינות החברתית הקיימת בקרב האוכלוסייה שאינה שומרת תורה ומצוות, יש בהן כדי לבנות נאמנות וכשרות באותם תחומי הנהגה אישית וחברתית שעליהם אותה אוכלוסייה מקפידה. אולם כל אשר נוגע לתחומי קיום מצוות התורה אין להם חזקת כשרות, כיון שאין הם מאמינים בתורת ישראל, ואינם רואים בה מקור סמכות המחייב להתנהג בהתאם למצוותיה".⁶⁹

⁶³ שו"ת אחיעזר ג לג.

⁶⁴ שו"ת חלקת יעקב א כג. והסכים עמו שו"ת מנחת יצחק א יא.

⁶⁵ שו"ת שרידי אש ג צה.

⁶⁶ רמב"ם ממרים ג ב.

⁶⁷ חזו"א יו"ד ב טז. וראה שם אבהע"ז נשים קיח ו. וראה שו"ת ציץ אליעזר ח טו שתמה על סברת החזו"א.

⁶⁸ שו"ת שבת הלוי ו לג ב.

⁶⁹ הרב אברהם ח. שרמן, "נאמנותו של מי שאינו שומר תורה ומצוות", תחומין יז עמ' 250. הערת הרב נבנצל: "זה בנוגע לנאמנות באיסורים, שאינה תלוי' בב"ד. אבל בדבר הצריך ב"ד כתיב: 'ועמדו וגו' לפני וגו' ומי שאינו מאמין ח"ו בבורא, או שאינו מאמין שהבורא צוה לא תענה וגו' א"כ אינו עומד לפניו ית'". וראה

עבירה שרבים נכשלים בה כותב החתם סופר: "ואין בידינו להעמיד הדת על תלו, ואם באנו לדון כמותרמי כל המחויבים נידוי על פי תקנת רבותינו ז"ל בכיוצא באלו בזמן הזה לא נוכל להתעסק עם רוב בנין אנשי הדור הרע הזה".⁷⁰ כותב הרב ישראלי: "אני אומר, ששייך לקרוא את הכתוב 'עת לעשות – הפרו תורתך'. שיש מקום לקבוע הוראה מפורשת שלא נכוף את דעתנו על מישוהוא, ואין לנו אלא דרישה כלפי כל מה שנוגע לאורח החיים הפומבי".⁷¹

"קמעא קמעא" להרב עובדיה יוסף כמה פסקים המורים לאכוף את התורה בבחינת קמעא קמעא

- "איסור גמור לבנות ישראל ללכת בחצאיות קצרות או שמלות קצרות... וכן אין להתיר לכתחלה לבנות ישראל ללבוש מכנסים... ובמקום שלא ישמעו לנו הבנות ללבוש חצאיות או שמלות המכסות את הברכים, יש להעדיף מכנסים על חצאיות ושמלות קצרות, עד שיוכלו להשפיע עליהן ללבוש בגדי צניעות ככל בנות ישראל הכשרות".⁷²
 - "... במקום שאין מספר תלמידים מספיק לכל כיתה, ואין כל אפשרות להקים כיתה מיוחדת לבנים, וכתה מיוחדת לבנות... וקיים חשש סביר שילכו לבתי ספר של החילונים, ויגדלו שם ללא דת ואמונה, באופן כזה יש לבחור הרע במיעוטו, ולהעדיף שילמדו יחד ילדים וילדות בבית הספר הדתי, ובלבד שיהיו קטנים ביותר".⁷³
 - "... שיש להתיר להעלות מגלחי זקנם בתער לספר תורה... ודברי חכמים בנחת נשמעים, להוכיחם ולהחזירם בתשובה בדרכי נועם, כי דרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום".⁷⁴
- כאשר אין מפעילים אמצעי אכיפה, יש לבחור תגובה מתאימה למעשיהם של העבריינים.⁷⁵

בימות המשיח, בית הדין הגדול והשופטים יאכפו את החוק רק כאשר האכיפה תהא לתקנה. אומרת הגמרא: "אמר רבי יהושע בן לוי כסף מטהר ממזרים", ומבאר רש"י: "המטומעים בישראל מחמת ממונם והוא גורם להם שיטהרו, שלעתיד לבא אין הקב"ה מבדיל מאחר שנדבקו בהם משפחות ישראל הרבה".⁷⁶ הרמב"ם פוסק: "בימי המלך המשיח, כשתתישב ממלכתו ויתקבצו אליו כל ישראל, יתייחסו כולם על פיו ברוח הקודש שתנוח עליו... ואינו מייחס ישראל אלא לשבטיהם, שמודיע שזה משבט פלוני וזה משבט פלוני, אבל אינו אומר על שהן בחזקת כשרות זה ממזר וזה עבד שהדין הוא שמשפחה שנטמעה נטמעה".⁷⁷

מ"ב או"ח נג ס"ק פב: "ההולך בערכאות של עו"ג פסול להיות ש"ץ ברה"ה ויה"כ... ואולי בזמנינו בעונותינו הרבים דנשתכח האיסור מכמה אנשים, ואפשר שהוא שוגג בדבר אין לפוסלו...". וראה חשוקי חמד מכות – שבועות, שבועות עמ' רמח. וראה פסקים וכתבים ט שו"ת בדיני חושן משפט כג; הרב נחום נריה, "עדות של מי שאינו מקיים תורה ומצוות", תחומין יג עמ' 417 – 421, והרב אהרן סולובייצ'יק, "קידושין שנערכו על ידי רב קונסרבטיבי", תחומין כ עמ' 297 – 310.

⁷⁰ שו"ת חתם סופר חו"מ קפב.

⁷¹ הרבנות והמדינה עמ' 339.

⁷² שו"ת יביע אומר ו יו"ד יד.

⁷³ שו"ת יחיה דעת ד מו. וראה נפש הרב עמ' רלו; לפני עור כ.

⁷⁴ ראה שו"ת יחיה דעת ב טז.

⁷⁵ ראה סעיף קפ.

⁷⁶ רש"י קידושין עא א ד"ה מטהר ממזרים.

⁷⁷ רמב"ם מלכים יב ג.

פרק סא. הגינות בצוים ובתחיקה**שג. ניסוחים ברורים ומובנים**

שנינו: "הלל אומר אל תאמר דבר שאי אפשר לשמוע וסופו להשמע", ומבאר הרמב"ם: "לא יהו דבריך צריכים ביאור רחוק והתבוננות מרובה ואחר כך יובנו".¹

שנינו: "אבטליון אומר חכמים הזהרו בדבריכם", ומבאר המאירי: "הזהרו לברר דברים היוצאים מפיכם עד שלא יהא המאמר סובל בשום פנים לפרשם בצד שיהא השומע נוטה מהם למינות".²

על הוראות, חוקים ופסקי דין להיות מנוסחים באופן ברור ומובן³

מלך כותב הרב אהרנברג: "... דכיון דלא ציוה דוד להרוג את אורי' אלא בכתב ולא בפה לא הי' צריך לשמוע לו... משום שבכתב אין מבינים כל כך כונת הכותב... וכן כתבו הפוסקים בענין שצריך לשמוע טענת התובע מפיו ולא מפי כתבו".⁴

בית הדין הגדול הגר"א כותב: "ומחוקק מבין רגליו אלו נשיאים שבארץ ישראל... שהוא מחויב לראות שלא יבא מכשול מידו, היינו שילמד אותם היטב ויסביר להם בכדי שלא יטעו וידריך את העם בדרך הישר".⁵

פונסיים פוסק הרא"ש: "... כי דרך החכמים לכתוב ספרי חכמות בלשון חידות משל ומליצה, אבל אם באו חכמים לתקן תקנה לדורות, על כל פנים הסברא נותנת שיכתובה בלשון מובן לכל, למען ירוץ קורא בו. כי דבר זה אינו מסור לזריזין, אלא לכל המון העם, ואם יכתבו התקנות בלשון חידות ומשל נמצאת תקנתן בטלה. ומתקני תקנות, אחרי שבאו ופירשו לכל הצורך ולואי שלא יולד ספק בדבריהם, וכל שכן שמתחלה לא יכתבו בלשון חידה ומשל, שיהיו דבריהם כחוכא ואטלולא".⁶

דיינים פוסק ערוך השלחן: "... ובפסק יכתבו דברים ברורים מה שעל בעלי הדינים לעשות".⁷

¹ משנה עם פירוש הרמב"ם, אבות ב ה.

² בית הבחירה על אבות א יא. ראה אגרות הרמב"ם, מהדורת הרב יצחק שילת, אגרת השמד עמ' קט: "שאין ראוי לאדם לדבר ולדרוש באזני העם עד שיחזור על מה שרצונו לדבר פעם ושתים ושלש וארבע, וישנן אותו היטב ואחר כך ידבר... אבל מה שיחוקק האדם בידו ויכתבהו על הספר ראוי לו שיחזור עליו אלף פעמים אלו היה זה אפשר".

³ ראה סעיפים צ שלה שדמ.

⁴ שו"ת דבר יהושע א ק. וראה כלי חמדה ריש פרשת יתרו; מרגליות היס סנהדרין מט א אות טז; שם סנהדרין פט א אות טז. וראה ספרי על דברים יז יב, שזקן ממרא נדון במיתה רק אם הוא שמע את הפסיקה באופן אישי. וראה ספרי על דברים יח יח ובפירוש צפנת פענח על התורה שם בענין חובת הציות לנביא. וראה רש"י שמות יט ט: "שרצונם לשמוע ממך. אינו דומה השומע מפי שליח לשומע מפי המלך". וראה עיון יעקב בבלי שבת נה ב ד"ה מפני מה קנסת.

⁵ ספר משלי עם ביאור הגר"א ו א.

⁶ שו"ת הרא"ש נה ט. וראה נחלת שבעה כו ו. וראה סעיף קעו.

⁷ ערוך השלחן חו"מ יט ב.

עשיית הישר בעיני אדם מחייבת פרנסים לתת הוראות ברורות ומובנות.⁸
 בנוסף לכך, ניסוח שאינו מדויק עלול לגרום למכשול. כותב ספר חסידים: "כשיש לאדם תלמידים... תפרש לו, שהרי לפי שמשא רבינו אמר יעבוד אדם עבודה זרה ואל יצטרך לבריות ולא פירש, כשאמר ע"ז עבודה שהיא זרה... ונכשל בה זרעו".⁹
 ניסוח שאינו מדויק של חוק או תקנה מאפשר לפרנסים לפעול בשרירות לב ולעבור איסורים חמורים.¹⁰

מתן הוראות ברורות ומובנות היא דרך הבורא. כותב רב ניסים גאון: "... ולפי שהלבבות והדעת מעדין ליוצרנו שאינו עושה לבריותיו אלא הדבר שהוא הגון להם והיפה והמשובח וכי אינו מתעם מדרכיו ומתורתו ואינו נותן לפניהם מכשול במצותיו ולהניחם סתומים וחתומין לפי שתורתו מכוונת לומדיה לדרך החיים ומלמדת ומורית לשביל הרשות לידע איזו מצוה שהם מצוים בה כדי לעשותה ואיזו מצוה שהן מוזהרים שלא לעשותה כדי להזהר ממנה".¹¹ כותב הרמב"ם: "כל מצוה שנתן הקב"ה למשה רבינו ניתנה לו עם פירושה, היה הקב"ה אומר לו המקרא ואחר כך אומר לו פירושו וביאורו וכל מה שכלל אותו המקרא המחוכם".¹²

זו מדת התורה. אומרת הגמרא: "כשם שראה ודאה אחת היא כך איה ודיה אחת היא", ומבאר רש"י: "... ולא נכתבה אלא כדי שלא ליתן פתחון פה לבעל דין לחלוק... שלא תהא אתה קורא איה והוא קורא אותה דיה ויאמר לא זו אסרה תורה אלא איה".¹³ פסוק מפורש בתורה: "דברו אל בני ישראל לאמר זאת החיה אשר תאכלו וכו'", ומפרש רש"י: "'זאת החיה' - מלמד שהיה משה אוהז בחיה ומראה אותה לישראל זאת תאכלו וזאת לא תאכלו".¹⁴

זו מדת הנביאים. אומר המדרש: "נבואתן של או"ה 'להיות עתידים ליום הזה' ואינן יודעים אם להרוג אם ליהרג, אבל ישראל נבואתן מפורשת, 'להיות היהודים עתידים ליום הזה להנקם מאויביהם'".¹⁵

זו מדת חכמים. כותב ריה"ל: "ויש בה במשנה הרבה מליצות צחות של הלשון העברית... ואשר לקצור דבורה ויפי סדורה ונוי שמושה, ולעיונה בכל בחינות נדוניה, נוסף על ברירות ההכרעה, שאינה משאירת מקום לספק או לטעות...".¹⁶

בכל מקרה של ספק לגבי חוק או תקנה יש לדקדק היטב בלשונם. פוסק הרמ"א: "בשאר דברים שהצבור מחולקים בו בענין תקנתם וחרם שלהם... לא יוכל לדון על פי אומד דעתו אלא כפי מה

⁸ ראה סעיפים מ.צ.

⁹ ספר חסידים (מרג.) תתקפג. וראה ירושלמי סוטה א ח ורש"י שמואל ב טו יא.

¹⁰ ראה סעיף מו.

¹¹ תלמוד בבלי הקדמה לש"ס.

¹² הקדמת הרמב"ם לפירוש המשניות. וראה הקדמתו למשנה תורה. וראה בבלי מנחות כט א.

¹³ רש"י בבלי חולין סג ב ד"ה כך איה. וראה רש"י דברים יד יג.

¹⁴ רש"י ויקרא יא ב.

¹⁵ אסתר רבה ז. כד. וראה בבלי יומא עג ב: "למה נקרא שמן אורים ותומים אורים שמאירין את דבריהן...".

ומפרש רש"י: "מפרשים את דבריהן".

¹⁶ כוזרי ג סז.

שנראה לו מלשון ההסכמה והתקנה¹⁷. בעיר אחת תקנו: "כל בר ישראל או בת ישראל ששיא בת או אחות לאדם מאותם שלא יפרעו מס פה עמנו... שיפרע על אותו סך אשר יתן עמה כאילו היתה נעתקת כאדם שרוצה להעתיק מתנה בתוך שני חדשים מזמן הנשואין..." ופוסק הריטב"א לבני אותה עיר שהתקנה עוסקת רק בבת ובאחות הנזכרות בה ואינה נוגעת למי שהשיא את בת בתו.¹⁸

הפוסקים דנים בשאלה עד כמה יש להתחשב בכוונת מקבלי התקנה במקרה שהניסוח אינו מספיק ברור.¹⁹ כמו כן דנים הפוסקים בשאלה, כיצד לפרש תקנה, אם נדמה, כי לאור מטרת התקנה, היה ראוי לכלול בה מקרים נוספים. המהריב"ל פוסק: "דאין כח באומדנא להוסיף על התקנה מאי דלא משמע כלל מהלשון".²⁰ לעומתו פוסק הרד"ך: "כשם שהחרם חל על הדבר הנכתב והמפורש בהדיא, גם על הנוסף מאומד הדעת חל, מה שנראה לפי עניות דעת".²¹

רק לבתי דין ולמורי הוראה יש סמכות לפרש את התורה ואת תקנות חכמים.²² בקהילות רבות הם גם היו אלו שפרשו את תקנות המדינה והעיר.²³

לפרנסי הקהילות סמכות לקבוע כללים באשר לפירוש תקנותיהם.²⁴ במקרים רבים קבעו הקהילות מראש למי הסמכות לפרש תקנות.²⁵

כדי להבטיח ניסוח ברור ומובן של חוקים והוראות, יש למנות פרנסים בעלי ידע לשוני ורגישות לשפה. כותב הריב"ש: "שהסמיכה זו, אשר נהגו בצרפת ואשכנז... שהתלמיד, אפי' הגיע להוראה, אסור לו להורות הלכה בשום מקום בעולם, אא"כ נטל רשות מרבו... שרבו מובהק,

¹⁷ שו"ע יו"ד רכח נ בהגה. וראה שו"ע חו"מ מב טו בהגה וערוך השלחן נדרים רכח לח.

¹⁸ שו"ת הריטב"א קלד. וראה שו"ת הרא"ש ג ט; שו"ת הריב"ש רמט; שו"ע יו"ד ריז מח בהגה.

¹⁹ ראה שו"ת הריב"ש תנו: "שבכל כיוצא בזה, אין הולכין אחר לשון הנדר אלא אחר הדבר והענין שבעבור נדרו או נשבעו". וראה שו"ע יו"ד ריח ו; שו"ת פנים מאירות ב קיח. וראה שלחן ערוך יו"ד רכח נ: "לשון מסופק בהסכמה בחרם, נידון כפי מה שיאמרו רוב הקהל שהיתה כוונתם בשעת החרם". וראה ערוך השלחן יו"ד הלכות נדרים רכט קנו. על משקל המנהג המקובל במקרה כזה ראה שו"ת מהרשד"ם או"ח כח: "נפלאתי הרבה מאד כיון שעשו הסכמה הנוכרת איך אפשר שלא נתברר זה איך נהגו". וראה בהרחבה המשפט העברי ב עמ' 367 – 390.

²⁰ שו"ת מהריב"ל ב פ. וראה שם שיש מחלוקת ראשונים בדבר. וראה שו"ת שער אפרים סח והפוסקים הנוכרים בדבריו וכן הפוסקים הנוכרים בדברי פנים חדשות הנדפסים בשו"ע יו"ד אחרי סימן שלד (בצד לקט הקמח) ד"ה בהסכמות; שו"ת דברי מלכאל א עב.

²¹ שו"ת הרד"ך כח. וראה שו"ת צמח צדק הקדמון מד; שו"ת דבר אמת יא; שו"ת תורת חיים ג ל; שו"ת דברי מלכאל א צח. בסוגיה שלפנינו יש מקום להבחין בין תקנה שנתקבלה בחרם ובין תקנה שאין בה חרם.

²² ראה סעיף יט הערות 22 - 24.

²³ ראה סעיף כא, שהיו מקומות שבהם מרא דאתרא פירש את התקנות. וראה סעיף כה שהיו מקומות שהפרנסים פרשו את התקנות, וראה שם שהפרנסים היו יושבים בדין בעניני הציבור.

²⁴ ראה, לדוגמא, פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט לפ"ק שפד, וכיו"ב שם תמד, שאם יש סתירה בין תקנות יש ללכת אחר התקנה האחרונה.

²⁵ ראה שו"ת הרשב"א ג תט. וראה פנקס קהל וירונה ב תרפט ושם ג שו; פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב החלטה ל"ז משנת שס"ד.

שרוב חכמתו ממנו, ורגיל בו, ידע ויכיר בו, אם ראוי ליתן לו רשות ואם הוא שומר פיו ולשונו, שלא יכשלו בני אדם בדבריו".²⁶

גם כיום יש להקפיד על ניסוחים ברורים ומובנים. יתרה מזו. כיום התרבו הפרנסים שאינם פועלים לשם שמים²⁷ ולפיכך על כל פרנס להקפיד יותר מתמיד על ניסוחים ברורים ולהסיר מעליו חשד שהוא מנסה להשתרר שלא כדין.²⁸

*

המומחים למדעי המדינה קובעים, שכדי לקיים את שלטון החוק יש לדאוג לחוקים והוראות ברורים וחד משמעיים.²⁹ המשפטן, פרופ' רובינשטיין כותב: "אין אנו דורשים קביעה בלבד של העבירה בחוק, אלא גם הגדרתה במונחים ברורים, שיאפשרו לאדם סביר לדעת איזו התנהגות מותרת ואיזו התנהגות אסורה".³⁰ בהירות החוק מכבידה על ממנהיגים רודפי שררה התנהלות שרירותית ולא שיונית.³¹

כותב גיימס מדיסון, ממעצבי החוקה והנשיא הרביעי של ארצות הברית: "הבהירות מחייבת לא רק שיהיו הרעיונות מגובשים במפורש, אלא שיבטאו במילים מפורשות ההולמות אותם ורק אותם. אבל אין לך לשון עשירה עד כדי כך שתספק מילים וביטויים לכל רעיון מורכב, או שתהיה מדויקת עד כדי כך שלא תכלול מילים רבות המורות על רעיונות שונים באורח דו משמעיים".³²

עם זאת, משפטנים מודעים לקושי הקיים בניסוח חוקים ברורים המתחשבים בתנאים ובנסיבות אישיות.³³

חוקת פורטוגל קובעת כי ניסוח שאלות במשאל עם צריך להיות ברור ומדויק.³⁴ חוקת פינלנד קובעת כי על בית הנבחרים לקבוע באופן חד משמעי מתי כל חוק נכנס לתוקפו.³⁵

²⁶ שו"ת ריב"ש רעא. וראה ערוה"ש יו"ד רמב"ז - ט. דוגמא לאי הבנה שנוצרה כתוצאה מאי בהירות ראה בבלי חולין ק"א רב כהנא מתני הכי וכו'. הערת הרב נבנצל: "וסנהדרין ה' ב'".

²⁷ ראה סעיף מז.

²⁸ ראה סעיף קנ. פשיטא שכיום פרנסים אינם מפרשים את התקנות שהרי הם אינם שופטים, ראה סעיף כה.

²⁹ בכל הנוגע לפרק שלפנינו ראה The Morality of Law פרק שני.

³⁰ המשפט הקונסטיטוציוני וכו' עמ' 212 - 213. הרחבת דברים על העקרון של protected expectations ראה Law's Empire עמ' 117 - 118 ועל פי המפתח. הרחבת דברים על הגדרות שאינן בהירות בפסיקה בארצות הברית ראה Constitutional Law פרק 16.9. וראה גם סעיף רלו.

³¹ ראה Constitutional Law 16.9. וראה Bureaucracy: what government agencies do and why they do it עמ' 291, שהדרך הטובה ביותר להשיג תוצאה שלטונית או חוקתית מבוקשת היא לתת הוראה בהירה ואשר ניתן בקלות לעקוב אחר ביצועה.

³² הפדרליסט פרק יד מס' 37.

³³ ראה The Morality of Law עמ' 43. וראה סעיף סא בדיון על הפשטות בחקיקה ובניהול.

³⁴ ראה ICL חוקת פורטוגל 118.

³⁵ ראה ICL חוקת פינלנד 20 (3).

שד. הוראות וחוקים עקביים

ששיית הישר בעיני אדם מחייבת פרנסים להקפיד על עקביות בכל דרישותיהם.¹ הוראות וחוקים שאינם עקביים גורמים לבלבול בקרב הציבור, לזלזול בשמירת החוקים, למריבות ולמחלוקות. בעלי שררה עלולים לנצל מצב זה ולפעול בשרירות לב.²

היררכיה של החוקים

תורה³ כותב ר' שמואל הנגיד: "ויש לך לדעת שכל מה שקיימו חז"ל הלכה בענין מצוה שהיא מפי משה רבינו ע"ה שקבל מפי הגבורה. אין לך להוסיף עליו ולא לגרוע ממנו".⁴ מבאר הרמב"ם: "שאתה צריך לדעת שכל מה שאנו נזהרים ממנו או עושים אותו היום אין אנו עושים זאת אלא מפני צווי ה' על ידי משה, לא מפני שה' צוה בכך לנביאים שקדמוהו. דוגמא לכך: אין אנו אוכלים אבר מן החי לא מפני שה' אסר על בני נח אבר מן החי, אלא מפני שמושה אסר עלינו אבר מן החי במה שנצטווה בסיני שישאר אבר מן החי אסור. וכן אין אנו מלים בגלל שאברהם מל את עצמו ואנשי ביתו אלא מפני שה' צונו על ידי משה להמול כמו שמל אברהם עליו השלום...".⁵

בית הדין הגדול וחז"ל הגמרא אומרת: "תפלות אבות תקנום... תפלות כנגד תמידין תקנום",⁶ ומבאר המהרי"ץ חיות: "נהי דאבות תקנו מכל מקום אין תקנתם לחוב עלינו ומפני זה צריך לומר דאנשי כנסת הגדולה תקנו נגד תמידים ורק משום תקנתם אנו מצווים להתנהג כן".⁷

תנאים ואמוראים כותב הרמב"ם: "... ומשני הגמרות ומן התוספתות ומספרא וספרי (ומן התוספות) מכולם יתבאר האסור והמותר הטמא והטהור החיוב והפטור הפסול והכשר כמו שהעתיקו איש מפי איש מפי משה רבינו מסיני".⁸

רמב"ם ושו"ע פוסק ר' יהונתן אייבשיץ: "... וקיימו וקבלו חכמי הדור לשמור ולעשות ככל האומר במטבע הקצר שו"ע והגהת רמ"א, ולדעתי אין ספק כי הכל בכתב מיד ה'

¹ ראה סעיפים מ צ.

² ראה סעיף פד. וראה סעיף מו.

³ ראה סעיף לב.

⁴ תלמוד בבלי מבוא התלמוד ד"ה והגדה הוא, נדפס בש"ס וילנא בסוף מסכת ברכות.

⁵ משנה עם פירוש הרמב"ם חולין ז ו. וראה רמב"ם מלכים ח יא; רש"י בבלי בבא מציעא נד ב ד"ה ולא איבעויי מיבעיא לן; משך חכמה דברים לג ד. וראה ירושלמי מו"ק ג ה: "ולמידין דבר קודם למתן תורה", וראה בקרבן העדה שם: "בתמיהה". אמנם ראה פרופ' רקובר, "שם שם לו חק ומשפט ושם נסהו", דף שבועי בהוצאת אוניברסיטת בר אילן מספר 534, המפנה לבית האוצר מערכת א – ב אות ז וכן לאור שמח איסורי ביאה ג ב, העומדים על יוצאים מן הכלל.

⁶ בבלי ברכות כו ב.

⁷ חידושי המהרי"ץ חיות בבלי ברכות כו ב. וראה חידושי המהרי"ץ חיות בבלי עירובין כא ב. וראה רא"ש יומא ח כד בענין ברכה על הטבילה ביום הכפורים.

⁸ הקדמה ליד החזקה. וראה ויקרא רבה כב א: "מקרא משנה הלכות תלמוד תוספתות אגדות ואפי' מה שתלמיד ותיק עתיד לומר לפני רבו כלן נאמרו למשה בסיני". וראה שו"ת רבי אליהו מזרחי עו: "... כבר ידעת דברים נדחו מדברי הגאונים מפני שנראה שאין הדברים ההם מיוסדים על פי שרשי התלמוד". וראה שו"ת נובי"ת יו"ד קסא; שו"ת בנין ציון קעג; שו"ת חתם סופר או"ח ק; שו"ת משפט כהן צו ג. וראה אנציקלופדיה תלמודית ערך הלכה.

השכיל על ידם...⁹ פוסק הדברי חיים: "... אין לנו לזוז מפסק השו"ע מחמת איזה קושיא כידוע לנו גודל שפלות דורות האחרונים... ולכן לפלפל בזה נגד דעת הרמ"א הוא למותר".¹⁰ כותב הרב כלפון משה הכהן: "... ושוב ברוב הימים היה קשה מאד לפסוק הלכה מהתלמוד הבבלי והירושלמי... ולזה עמד מאור הגולה רבינו הרמב"ם ז"ל... ולהיות כי עמדו אחרי הרמב"ם ז"ל רבנים אשר אין דעתם כדעתו... על כן עמד רבינו הקדוש מרן הבית יוסף והשו"ע... ולעומת זה רבני אשכנז נטו אחרי דעת הרמ"א ז"ל...".¹¹

למנהגים שהתקבלו לאחר חתימת התלמודים, לדינא דמלכותא ולחוקי המדינה והעיר יש תוקף רק אם הם לא עומדים בניגוד לרמב"ם, לשו"ע ולהכרעות הפוסקים.¹² חוקי העיר כפופים לחוקת העיר¹³ וכן לדינא דמלכותא.¹⁴

העדר סתירות

בית הדין הגדול כותב הרב דסלר: "פשוט וברור שאף שידעו את הל"ב מדות בקבלה למשה מסיני, מכל מקום לא יכלו להשתמש בשום אופן מאופני הדרשות אלא אם כן היה להם ברור שאין טועים בו... ולא היתה להם פירכא בכל התורה כולה".¹⁵

גדולי הדור פוסק הרמ"א: "והגע עצמך, כשרוב פסולים אצלה מכח שהיא ארוסה איך נתיר הולד לקהל ולא נתירהו לכהונה משום חשש ממזרות, ויהיה הולד ממזר לזה וכשר לזה. אין בעיני כ"א חוכא ואטלולא. אלא ע"כ לומר דמאחר שהתירו הולד לקהל ואפילו לכתחילה ברוב פסולים הכשירוהו ג"כ לכהונה".¹⁶

מורי הוראה כותב החיד"א: "דרכי ההוראה, אשר איש את רעהו חיים בלעו אלמלא מוראה, ומתנאיה סדר המערכה בראיות מוצקות צודקות, ומשמירה מעולה מן הסותרות ומעיקות, ושמירת סדר דבריו המאוחר והמוקדם...".¹⁷

כדי למנוע סתירות פנימיות בין פסקים של פוסקים שונים עשוי להתערר צורך לתקן תקנות, בעיקר בדיני ממונות. פוסק הרדב"ז: שאלת ממני על מה שנמצא כתוב במרדכי דמי שהוא מוחזק מצי למימר קים לי כפלוגי גאון... צריך אתה לדעת שצריך תנאים הרבה לטענה זו. חדא דלא ליהוי שכנגדו אתריה דמר. ותו דלא נהגו כוותיה. ותו דהוי פלוגתא דיחיד כנגד יחיד. ותו

⁹ אורים ותומים, קיצור תקפו כהן סו"ס כה אורים דף מח ב.

¹⁰ שו"ת דברי חיים יו"ד ב מה. וראה סעיף עו.

¹¹ דרכי משה פרשת משפטים. וראה שם פרשת שופטים.

¹² ראה סעיפים לב - לח. וראה מג"א שו"ע או"ח תרצ ס"ק כב: "והמנהג הבנוי על הפסיקתא או ספרי חיצונים אמרין מנהג עוקר הלכה דודאי כך קבלו אבותינו איש מפי איש". על מנהגים המבוססים על הקבלה ראה שו"ת הרא"ם מזרחי א. וראה משנה ברורה שו"ע או"ח כה ס"ק מב ושע"ת שם. וראה שו"ת יביע אומר ב אבה"ע ז, בענין תוקף צוואת ר"י החסיד.

¹³ ראה סעיף ה.

¹⁴ ראה סעיף לג.

¹⁵ ראה מכתב מאליהו ד עמ' 353.

¹⁶ שו"ת הרמ"א סט. וראה בבלי פסחים י א, "שני שבילין אחד טמא ואחד טהור" ובתלמוד בבלי עם הלכה ברורה ובירור הלכה על פסחים בבירור הלכה שם. וראה מפניני הרב עמ' קסד, ואכמ"ל.

¹⁷ מדבר קדמות מערכת ח יז החכמה הו'. וראה אי"ת מפתח ערך מדות שהתורה נדרשת בהן.

דהוי פלוגתא בשוים ותו דשניהם מפורסמים שנמצאו חיבוריהם ונתפשטו דבריהם ברוב ישראל שאם לא תאמר כן לא יפסק דין מעולם שכל הדברים יש בהם חלוקים ומחלוקות וכל א' יאמר קים לי כפלוני ולא מצי לאפוקי מיניה וירבה הגזל והחמס...¹⁸

פרנסים בפאדוואה החליטו: "בהיות כי רבו כמו רבו הפרטי בקהלינו הקדוש אשר כמו כן חטאו ועברו רבים עליהן בבלי דעת... בסיבת מרחק הזמן ביניהן נמשך דלא כראי זה ראי זה וקצתן נראות סותרות זו את זו ותפול בהן מחלוקות... לכן יושם פרטי מצד הפרנסים הנ"ל לבחור בארבעה אנשים... ויהיה להם כח לבטל כל פרטי אשר יראה בעיניהם".¹⁹ במערהין החליטו: "יען כי הרבה תקנות סותרים זה את זה, ולא ראי זה כראי זה, צד השוה שבהם כולם נתייסדו על אדני פז לטובת כלל המדינה, אך שלא יהי ככתבים המכחישים זה את זה... אזי יבחר מכל גליל שלשה אנשים בעלי חכמה ותבונה... להוסיף ולגרוע כפי תואר הענין לפי הנראה וצורך שעה".²⁰

ראוי שיהא תיאום מירבי בין התקנות שבקהילות השונות. כותב מהר"ם אלשקר: "רשאין הנחתומים לעשות רגיעה ביניהם... מכל מקום לתקוני כי האי גוונא לעצמן לאו כל כמיניה וכל שכן דאפילו אי הוה מצו לתקוני כי האי גוונא ולאפקועי קדושי תורה לא מצו לאפקועי אלא ממון דידהו בלחוד. אבל ממון שאר הקהלות לא מצו לאפקועי וכי קא מקדש לה חד מיניהו על כרחין דהוו קדושי קדושין ובעיא גט ואלו אין קדושיהן קדושין ויוצאה בלא גט. אם כן מה הועילו בתקנתן אדרבה דאתי לידי קלקול והוו להו מילי דרבנן ותיקונייהו כחוכא ואטלולא".²¹ כמו כן, ראוי שיהא תיאום בין מנהגי הקהילות השונות. כותב ערוך השלחן: "... אלא מפני שמקצת מישראל היו עושין השברים ומקצת היו עושין התרועה ומקצת היו עושין שניהם ביחד ולא נאה במצוה קבועה לדורות שאלו יעשו כך ואלו יעשו כך ולכן תיקן ר' אבהו שכל ישראל יעשו מנהג אחד בשוה".²²

עקביות החוקים לאורך זמן

אין משנים חוקים אם אין צורך גדול בדבר.²³ פוסק הרמב"ם: "בית דין שישבו כל יום שלשים ולא באו עדים והשכימו בנשף ועברו את החדש... ואחר ארבעה או חמשה ימים באו עדים רחוקים והעידו שראו את החדש בזמנו שהוא ליל שלשים... מאיימין עליהם... ומשתדלין בית דין שלא יקדשו חדש זה הואיל ויצא שמו מעובר".²⁴

¹⁸ שו"ת רדב"ז ב תתכה. וראה פסקים וכתבים ט שו"ת חושן משפט הקדמה עמ' 11.

¹⁹ פנקס ועד ק"ק פאדוואה א קעה, החלטה משנת שמי"ה לפ"ק. וראה שם החלטה כ. פרטי = החלטה.

²⁰ תקנות מדינת מעהרין ועד בודשפיץ ת"פ לפ"ק תקפח (כ).

²¹ שו"ת מהר"ם אלשקר מח.

²² ערוך השלחן או"ח תקצ ס"ק ד.

²³ ראה סעיפים ס סא עג עה.

²⁴ רמב"ם קידוש החדש ג טו – טז. וראה לחם משנה שם, שמשתדלים למנוע זילותא דבי דינא.

רציפות שלטונית

פוסק המשא מלך: "... מתשובה זאת נראה בהדיא שאם היה לו טענה ברורה שפטרוהו ז' טובי העיר שוב אין לערער עליהם ואשר יקומו מאחריהם אפילו אחר מות הראשונים אין עליהם לערער...".²⁵ כותבים כשרי פוזנא: "כמה קולומסים נשתברו כמה דיו נשפכו... לחזק הענין... שלא למנות לפרנס דקהלתינו את הרבני הנגיד מ"ו טודרס... ומשונה שנה זו שהאלופים הכשירים דהאי שתא עשו שלא כדין ובחרו ומינהו לר' טודרס הנ"ל לפרנס על שנה זו... היאומן כי יסופר, מעשה הקהל אין צריך קנין ובפרט דבר הנאמר ונעשה באסיפה מלא...".²⁶

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לעקביות החוקים וההוראות.²⁷

*

כותב גיימס מדיסון ממעצבי החוקה האמריקאית, ומי שהיה הנשיא הרביעי של ארצות הברית: "לא תצמח תועלת הרבה לעם... אם יהיו ספרי החוקים כרסתניים עד כדי כך שאי אפשר לקרוא אותם, או מבולבלים עד שאי אפשר להבינם; אם יבוטלו או יתוקנו בטרם יוחקו, או אם יחולו בהם שינויים בלתי פוסקים עד כדי כך ששום איש היודע מה הוא החוק היום לא יוכל לנחש מה יהיה מחר. החוק מעצם הגדרתו הוא כלל של פעולה; אבל איך ייתכן שיהיה כלל חוק שהוא כמעט בלתי מוכר, ועוד יותר מזה בלתי קבוע?"²⁸

מטעם זה יש להקפיד על אחידות שיפוטית בתוך המדינה.²⁹ דרישה נובעת מעקרונ שלטון החוק.³⁰

במדינות רבות קובעת החוקה עצמה שהיא החוק העליון במדינה.³¹ בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שלפיה פירוש כל החוקים צריך להעשות בהרמוניה עם החוקה.³² בחוקות רבות מודגש כי כל הרשויות כפופות לחוקה ולחוק.³³ אחדות קובעות כי החוק מהווה את הבסיס של כל פעילויות המדינה והוא גם מגביל אותן.³⁴ באחרות כלולה הדרישה להקפיד על עקביות החוק, בעיקר בכל הנוגע לתחיקה של הרשויות המקומיות.³⁵

²⁵ משא מלך, החלק החמישי השער הראשון המשפט ה-ו'. וראה שו"ת הלכה למשה חו"מ ק"ז.

²⁶ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא ב' רכג החלטה משנת תקכ"ג לפ"ק. וראה פנקס קהילת רומא החלטות 91 760.

²⁷ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 79: "לא יותן חוק הנוגד, משום בחינה שהיא, את דברי החוקה". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה,

ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

²⁸ הפדרליסט פרק כא מס' 62.

²⁹ הפדרליסט פרק י מס' 22.

³⁰ ראה The Morality of Law עמ' 65 – 70.

³¹ ראה ICL חוקת פולין 8 (1); חוקת הונגריה 77 (1) וחוקת פאראגוואי 137.

³² ראה ICL חוקת סלובקיה 152 (4).

³³ ראה ICL חוקת שוודיה 1 1 (3); חוקת פינלד 92 (1); חוקת צ'כיה סעיף 1.

³⁴ ראה ICL חוקת שוויצריה 5 (1).

³⁵ ראה ICL חוקת אוסטרליה 109; חוקת ארגנטינה 124 (1); חוקת שוויצריה 49 (1).

שה. דרישות הוגנות

המצוה לעשות את הישר בעיני אדם מחייבת את הפרנסים להציב אך ורק דרישות הוגנות.¹
פרנס המציג דרישות שאינן הוגנות עלול לעבור על איסורים חמורים.²

הצבת דרישות הוגנות מחייבת התנהלות על פי הכללים הבאים

הוראות וחוקים בני ביצוע

מלך כותב המאירי: "וכל מי שלוחץ ודוחק בכך מי שאין ספק בידו לעשות הרי זה רשע ובכלל פרנס המטיל אימה שלא לשם שמים".³

בית הדין הגדול כותב המשך חכמה: "אין בכח... בית דין הגדול של ישראל להתנגד אל טבע האדם וחמימותו".⁴

פרנסים פוסק מהר"ח אור זרוע: "שלא יועיל מה שגוזרין על האדם לעשות ולתת מה שאין בידו. והא דאמר... אין גוזרין גזירה על הציבור אלא אם כן יכולין רוב הציבור לעמוד בה... י"ל דהיא לא מיירי להוציא ממון מיד אדם... ועוד דהכא בעובדא דקמן אין שום אדם יוכל לעמוד שיתן מה שאין לו".⁵

זו דרך הבורא. כותב רס"ג: "ושהוא הבורא... צדיק, לא הטיל על עבדיו דבר אשר לא יוכלו שאתו".⁶ כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "והיצר הרע של כל א' בפרט לא הוטבע בו יותר מכוח רק כפי מה שיוכל להתגבר עליו".⁷

זו מדת התורה. כותב רבינו בחיי: "... שאין האדם נתבע אלא כפי יכולתו והשגתו השכלית והבחנתו וכוחו ועשרו".⁸ כותב ספר החינוך: "... ואיך תבוא מניעה בתורה במה שאי אפשר לו לאדם לעמוד עליו?"⁹ כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "... דלכן לא נאמר אנכי וגוי בלשון צווי,

¹ ראה סעיפים מ צ.

² ראה סעיף מו.

³ בית הבחירה למאירי מסכת בבא בתרא דף ח עמוד ב. המאירי אמנם דן בגבאי צדקה, דון מיה ואוקי באתרא. וראה סעיף פד.

⁴ אור שמח רוצח ושמירת נפש ב ד. וראה הנבחר באמונות ובדעות ד ג: "שאין החכם מחייב למי שהוא, מה שאין ביכולתו ולא מה שיקצר כוחו לעשותו". וראה סעיף שז, שאין גוזרים גזירה שהציבור אינו יכול לעמוד בה. לפנינו הדיון במקרה שהציבור יכול לעמוד בגזירה אך יחידים אינם יכולים לעמוד בה.

⁵ שו"ת מהר"ח אור זרוע רכב.

⁶ תורת חיים בראשית הקדמת רב סעדיה גאון לתרגומו לתורה. וראה רע"ב אבות ג טז שזאת כונת המשנה באמרה: "הדין דין אמת". וראה רש"י בבלי שבת פח ב ד"ה דסגינן בשלימותא, וראה משך חכמה דברים כז ט.

⁷ פרי צדיק שמות סוף פרשת פרה.

⁸ תורת חובות הלבבות שער היחוד י. וראה משך חכמה בראשית ט ז: "ולא עמסה על הישראלי מה שאין ביכולת הגוף לקבל... לא יתכן לעצור בעד הרוח בעת חשקו באשה יפת תואר והתירה התורה יפת תואר אשת איש". הערת הרב נבנצל: "למה בשבוי לא יתכן ובישראלית יתכן?" וראה סעיף קעו.

⁹ ספר החינוך תטז. וראה ספר החינוך שפז. וראה ספר החינוך תיח, וצ"ע. וראה מורה נבוכים ג מו בענין בשר תאוה; פירוש הרמב"ן על התורה דברים יד א, בענין בכיה על המת; שו"ת הרדב"ז ב תשעב.

שאי אפשר לצוות על הידיעה דאנכי שלא ישכח, שצווי הוא רק מה שביד האדם לקיימו".¹⁰ כותב ר' צדוק הכהן מלובלין: "בכל התורה כולה לא נזכר בפירוש עוון דהוצאת זרע לבטלה... כי לא היה אפשר לכתוב האיסור בפירוש מאחר שהשיי יסד בטבע העולם שיארע זה גם כן לאדם באונס".¹¹ פוסק ערוך השלחן: "יש מי שכתב בשם חכמי הטבע דהמסתכל בזכוכית המגדלת שקורין ספאקטיוו"א יראה בחומץ מלא תולעים... אמנם האמת הוא דלא אסרה תורה במה שאין העין שולטת בו דלא ניתנה תורה למלאכים".¹² התורה מצוה לעקור עבודה זרה רק בארץ ישראל, וכותב החזו"א: "שאי אפשר להזהיר בכל העולם".¹³

זו מדת חכמים. כותב ספר הברית: "מעולם לא העמיסו עלינו חז"ל יותר מכוחנו".¹⁴

כל המצוות הן בנות ביצוע, ועל בסיס הנחה זו יש לפרש ולהבין את התורה כולה.¹⁵ פוסק הרמב"ם בהלכות תמידים ומוספים: "ולא שוחטין קרבן אחר תמיד של בין הערבים חוץ מקרבן פסח לבדו, שאי אפשר שיקריבו כל ישראל פסחיהן בשתי שעות".¹⁶ הרמב"ם פוסק בהלכות עבודת יום הכפורים: "... ולפיכך היו מן הדין שיוליך המחתה בשמאלו וכף הקטורת בימינו, אבל מפני כובד המחתה ועוד שהיא חמה, אינו יכול לסובלה בשמאלו עד הארון לפיכך נוטל המחתה בימינו וכף הקטורת בשמאלו...".¹⁷

הוא הדין לגבי תקנות העיר.¹⁸ הרב סולובייצ'יק פוסק, שאם נתקבלה תקנה שלא למכור סחורה ביותר ממחיר מסוים ולאחר מכן עלה מחיר הסחורה באופן שהמוכרים אינם מרויחים עוד מאומה - בטלה התקנה.¹⁹

פגיעה באנוס אסורה לא זו בלבד שאסור להעניש אנוס,²⁰ אלא שגם אין לפגוע באנוס בשום צורה אחרת. אדם השוהה בעיר בעל כרחו בשל מחלה או כל סיבה מוצדקת אחרת אינו

¹⁰ צדקת הצדיק רלב. וראה ספר הזכרונות לר' צדוק הכהן מלובלין דף כו א: "אי אפשר לומר שיהי זה אזהרה תמידית... שלא ישכח אפילו רגע אחד מאמיתת השיי"ת דא"כ לא שבקת חיי...". וראה צדקת הצדיק רלד: "על מחשבות בטילות לא נמצא שום איסור מפורש... כי זה אינו ביד האדם ובבחירתו כלל".

¹¹ צדקת הצדיק קכא. וראה סעיף שב הערה 40.

¹² ערוך השלחן יו"ד פד לו. וראה אנציקלופדיה תלמודית מפתח, ערך לא נתנה תורה למלאכי השרת.

¹³ חזו"א שביעית כד א, וראה רמב"ם עבודה זרה י ו; ספר החינוך מצוה תל.

¹⁴ ספר הברית חלק שני מאמר יב פרק ב. וראה ריטב"א על תענית יז א: "... שאילו היה הבית קיים היה נוהג איסור יין ביום ובלילה ובמשמרה שלו ביום, אבל עכשיו שחרב הבית ואין עבודה אין לנו לאסרו מפני חשש שמארה יבנה המקדש שזו גזירה שאי אפשר לעמוד בה...".

¹⁵ ראה בבלי יומא מז א; בבלי קידושין טז א; בבלי בכורות יז ב; העמק דבר דברים י יב. וראה הגהות וחי' דושי תו"ט על הטור אבה"ז ד: "... דרבנן קאמרי, הואיל וא"א – התורה האמינתו, והוי מן הדין, כמו 'וספרה לה – לעצמה'".

¹⁶ רמב"ם תמידין ומוספין א ג

¹⁷ רמב"ם עבודת יום הכפורים ד א.

¹⁸ ראה שו"ת מהר"ח או"ז רכב. וראה חזו"א חו"מ ב"ב ד יד - טו. וראה חזו"א שם שם ד טו: "... ומחרימין שיהא כל אחד אומר דעתו לשם שמים ולתקנת העיר... אם יש יחידים שאינם רוצים לקבל חרם מפני חרדת עונש ואינם בוטחים בנפשם שלא ליכשל בנגיעה, חייבים הרוב לפוטרים מקבלת חרם". וצ"ע שלא מצאנו סברה זו אצל הפוסקים הקדמונים, למרות שהטלת חרם היתה בזמנם דבר שגרתי ומקובל.

¹⁹ ראה נפש הרב עמי רסז.

²⁰ ראה סעיף שמה.

חייב בתשלום מסי העיר.²¹ מי שנאלץ לעזוב את העיר בעל כרחו אינו מאבד את חזקת הישוב שלו.²²

פגיעה באחד בשל מעשה או מחדל של זולתו אסורה²³

מלך פוסק הרמב"ם: " ... גבאי המלך ... מס שעל כל איש ואיש אינו גובה אלא מן האדם עצמו".²⁴

פרנסים המהר"ם מרוטנבורג מצטט תקנה שהתקבלה בקהילות שו"ם: "ומי שיש לו ספרי' המופקדי' אצלו לא יהו הקהל רשאי למשכנו עבור שום מס מה שחייב בעל הספרים".²⁵

בזבלדובה תקנו: "גזרנו על כל הקהלות דארצות ועל כל אלופים ראשים ועל כל אדם בעונשים ובקנסות גדולות, שלא לעקל ולתפוס משל איזה יחיד או רבים מתושבי הקהילה או הגליל בשביל איזה חוב יחיד או רבים... ולא יהא אחד נתפס בשביל חברו".²⁶

חיקה רטרואקטיבית אינה תקפה²⁷

בית הדין הגדול

- פירושים מפרש רש"י: "וכי אתי בית דין ומחדש הלכה מי מחייב האי דאכל קודם שנתחדשה הלכה, והא האידנא לאו שב מידיעתו הוא".²⁸
- גזירות ותקנות²⁹ הגמרא אומרת: "דתניא במגילת תענית כל איניש שייתי עלוהי מקדמא דנא יאסר. כיצד? אם נדרו קודם לגזרתנו יבטיל נדרו את גזרתנו. ואם גזרתנו קודמת לנדרו תבטל גזרתנו את נדרו".³⁰

²¹ שו"ת מהרי"ו קו. וראה שו"ע חו"מ קסג ב; משא מלך החלק הראשון השער הראשון המשפט הג'. וראה שם שם המשפט הבי' בענין מי שנמצא בעיר מחמת שהוא מפחד לחזור לעירו. וראה סעיף רלא.

²² ראה שו"ת מהרש"ם חו"מ רנג. חזקת הישוב שם לא היתה דומה לחזקת הישוב באשכנז, ואכמ"ל.

²³ על יושר בענישה ראה סעיף שמו.

²⁴ רמב"ם גזילה ואבידה ה יד. וראה סעיף שכד.

²⁵ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ד (דפוס פראג) אלף כב.

²⁶ מגנזי בית הספרים, מפנקס זבלדובה עמ' 311.

²⁷ ראה שו"ת הריב"ש תעז, שזה מנהג בלתי ישר. וראה בבלי יבמות פז ב, שאחות אשה אינה מתיבמת למי שאשתו מתה לאחר שאחותה נפלה ליבוס, שנאמר "דרכיה דרכי נעם". וראה שו"ת חכם צבי א מו בענין מראות נשים: "דאם איתא דמראה לבן או ירוק כשנתייבש טמאה אין כאן דרכי נועם שהרי אתה מתירה במראות הללו לשמש את ביתה וזו הולכת ומשמשת ומתעברת ואחר כך תמצא אודם בקצות הכתמים הטהורים והרי שמשו נדה והולידו בן הנדה ואין זה דרכי נועם". וראה המשפט העברי עמ' 625 - 629. על ענישה למפרע בחוק הפלילי ראה סעיף שלב.

²⁸ רש"י בבלי יומא פ א ד"ה והתניא. וראה צפנת פענח למסכתות הוריות, עדויות וכו', הוריות ב א ד"ה הורו בית דין וכו'; צפנת פענח שם ירושלמי הוריות א ב ד"ה שם עיין יבמות צב א וכו'. וראה קהלות יעקב הוריות ה.

²⁹ ראה גליוני הש"ס בבא קמא ח א: "דענין דרבנן הוא די בשעתו".

³⁰ בבלי תענית יב א. וראה פירושי הראשונים שם, ואכמ"ל.

הריב"ש פוסק, שכאשר גזרו בימי דוד על היחוד לא גזרו על הפלגשים שנלקחו קודם הגזירה.³¹

פרנסים בליטא החליטו: "מי שמשיא בתו לאיש ומכניס לה נדן ואחר כך נעשה בורח תוך חצי שנה אחר הנשואין... מחויב החתן להחזיר וליתן לחלוקת בעלי חוב חצי הנדן... ואותם שהשיאו בנותיהן קודם שנעשה תיקון זה אינם בכלל התקנה".³² בקהילה הפורטוגזית בתוניס התקבלה החלטה לאסור לבישת בגדי פאר, וכתוב בסיומה: "... כל מי שהחל בעשיית אחד המלבושים הנ"ל לפני היום הנוכחי יכול להשלים אותו. מהיום ולהבא אין להתחיל דבר".³³ בונציה החליטו שאין תוקף לסמיכה לרבנות אם טובי העיר לא יאשרו אותה, ויחד עם זאת סוכם שהחלטה אינה נוגעת לאלו שהוסמכו קודם לכן.³⁴ היו מקומות שבהם קובעת תקנה בפירוש שהיא אינה חלה למפרע.³⁵

אין תוקף לתקנה הפוגעת בזכויות למפרע. ר' יהודה בן הרא"ש פוסק בנוגע לתקנה הפוגעת באלמנות: "ועוד אני אומר, שאפילו אם היה בידם לעקור, אינה מועלת תקנתם רק למי שישא מכאן ואילך, כי הנשואין יעשו על התקנה שהנהיגו מכאן ואילך, אבל אינם יכולים לעקור זכות שיש לנשים היום בנכסי בעליהן".³⁶ פוסק מהר"ש מנוישטט: "... היכא שעושין הקהל תקנה על מכירת הבשר, מה ששחטו הקצבים קודם התקנה יכולים למכור לפי רצונם...".³⁷ רבי יהודה עייאש פוסק: "שאם תקנו הצבור שיהיה כשר סופר כשני עדים, שתקנתם לא תועיל אלא בעסקים חדשים שנעשו מהתקנה ואילך, אבל מה שנעשו מקודם, אפי' לא עמדו לדין בעלי אותו העסק עד אחר תיקון התקנה, אין להכשיר בהם עדו' עד אחד".³⁸ המשיב כהלכה פוסק בענין מי שהשכיר דירה לנכרי: "כי לפי דעתך, אין ביכולת אנשי העיר למחות בו. אחרי אשר כבר עשה בהתר הדבר - אין רשות בידם לעשות תקנה להפקיע כוחו".³⁹

על אף שאין לפגוע במישרים במי שפעל לפני שחוק או תקנה התקבלו הרי שאין מניעה לקבל חוק או תקנה שגורמים לפגיעה עקיפה באזרחים או בתושבים. פוסק שלחן ערוך: "... נשבע שלא יעשה יין למכור, והיה לו יין עשוי מקודם, אסור למכרו", ומעיר הרמ"א: "וכל שכן קהל שעשו תקנה כיוצא בזה, שאסורין למכור אפילו מה שהיה להם קודם לכן".⁴⁰

³¹ ראה שו"ת הריב"ש שצה.

³² פנקס מדינת ליטא ועד תי"ב לפ"ק תפט.

³³ פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתוניס עמ' 38.

³⁴ מדבר תהפוכות עמ' 40 תקנה משנת שע"ד.

³⁵ ראה תקנות אלג'יר המובאות בתשב"ץ ב רצב תקון יא. וראה פנקס מדינת ליטא ועד תי"ב לפ"ק תפט.

³⁶ שו"ת זכרון יהודה עח. וראה הפלאה על כתובות ג א ד"ה כל דמקדש; קרן אורה יבמות צ ב ד"ה כל: "היכן מצינו הפקר כזה לחול למפרע?". וראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב יט. וראה כעת הרב אוריאל לביא, "הפקעת קידושין אינה מענה לסרבנות גט", תחומין כט עמ' 252 – 255. וראה סעיף פ.

³⁷ הלכות ומנהגי מהר"ש תקכו.

³⁸ שו"ת בית יהודה חו"מ א. וראה הגהות כסף הקדשים על שו"ע חו"מ רלא סעיף ב בסוף.

³⁹ שו"ת משיב כהלכה חו"מ ט. וראה שו"ת הריב"ש רמט.

⁴⁰ שו"ע יו"ד ריח ב. וראה שו"ת מהריט"ץ א קט, שאם יש צורך לקבל תקנה, והפרנסים חוששים שהתקנה לא תבוצע אם היא לא תחול למפרע, רשאים הפרנסים להחילה גם למפרע. מסתבר, שבמקרה כזה עליהם לקבל הסכמה של אדם חשוב לתקנתם, ראה סעיף קכט, ואכמ"ל.

כל ההוראות הנוגעות להגינות בצוים ובחוקים תקפות גם כיום.

שנינו במשנה ערוכה: "... שאין אליהו בא... לא לרחק ולא לקרב אלא לעשות שלום בעולם",⁴¹ ופוסק האגרות משה: "... ולכן לא יגלה אליהו. ואף שהוא יודע בברור מי הוא הממזר והעבד ויו"ח... צריך לומר דכיון דידיעתו הוא מידיעת נבואה אינו כלום לשנות הדין שנעשה לפי ידיעת בני אדם... ולכן כיון שעד עתה הי' היתר גמור להתחתן במשפחה זו ובהיתר נתחתנו בעוד משפחות מחמת שפסולי קהל מותרין בתערובות הי' היתר גמור גם כלפי שמיא לא יוכל אליהו בנבואתו לפוסלם".⁴²

*

על פי עקרונות שלטון החוק אין לחוקק חוקים שאינם ניתנים לביצוע.⁴³ פרופ' רולס כותב שעל הרשות המחוקקת לשקול תמיד בכובד ראש האם חוקים עומדים במבחן זה.⁴⁴ חקיקה רטרואקטיבית עומדת בניגוד לעקרון שלטון החוק⁴⁵ מאחר והיא שרירותית,⁴⁶ גורמת לחוסר יציבות⁴⁷ ועשויה להיות מנוצלת על ידי פרנסים, שאינם פועלים לשם שמים, כדי לפגוע בקבוצות או ביחידים.⁴⁸ באופן מיוחד ראוי להקפיד על כך בתחום הפלילי.⁴⁹ עם זאת, לעיתים אין מנוס מלקבל החלטות שהן למעשה חקיקה רטרואקטיבית.⁵⁰ מדינות אחדות קובעות בחוקה שאין לחוקק חוק הפוגע בהתחייבות חוזית.⁵¹ באחרות קיימת הוראה יוטל מסוי רטרואקטיבי.⁵² לעומתן קיימות מדינות המתירות לקבל החלטות מעין אלה בתנאים מיוחדים.⁵³

⁴¹ משנה עדויות ח ז. וראה רמב"ם מלכים יב ג.

⁴² שו"ת אגרות משה אבהע"ז ד ט ס"ק ד.

⁴³ ראה The Morality of Law עמ' 70 – 79. וראה EB (2008), law, philosophy of, Historical survey of legal theories, The Renaissance period to the 18th century, Judicial supremacy A Theory of Justice פרק 38.

⁴⁴ ראה המשפט הקונסטיטוציוני וכו' עמ' 214 – 215 וכן The Morality of Law עמ' 51 – 62. וראה ⁴⁵ 11.9 Constitutional Law (a). ראוי לציין, כי לפי חוקת ארצות הברית סעיף ב 1 אי אפשר לבחור לנשיא את מי שאינו יליד ארצות הברית, ומעצבי החוקה הוציאו מן הכלל את מי שנולד מחוץ לארצות הברית לפני אישור החוקה.

⁴⁶ על הגדרת שרירותית ראה סעיף מו.

⁴⁷ על חשיבות היציבות ראה סעיף ס.

⁴⁸ ראה A Theory of Justice עמ' 238, וראה 11.9 Constitutional Law (a).

⁴⁹ ראה למשל חוק העונשין 3 א: "חיקוק היוצר עבירה לא יחול על מעשה שנעשה לפני יום פרסומו כדין או יום תחילתו, לפי המאוחר". וראה סעיף שלב.

⁵⁰ ראה The Morality of Law הנוכח בהערה 45, שלעיתים יש הצדקה מוסרית לתקן חוק כזה.

⁵¹ ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה א 10 א.

⁵² ראה ICL חוקת רומניה 15 (2); חוקת פאראגוואי 14; חוקת דרום קוריאה 13 (2); חוקת יון 78 (2).

⁵³ ראה ICL חוקת שבדיה 10 2 (2).

שו. פרסום חוקים והחלטות

מלך כותב האבודרהם: "כתב רבי סעדיה מה שצונו הבורא יתברך לתקוע בשופר בר"ה... וכן עושין המלכים, מזהירין את העולם תחלה בגזירותם וכל העובר אחר האזהרה אין שומעין לו טענה".¹ הרמב"ם פוסק שיש תוקף של דינא דמלכותא דינא רק לחוק הידוע לכל.²

בית הדין הגדול פוסק מפורש בתהילים: "... יהודה מחקקי", ומבאר רש"י: "... מחוקק ל' שררה שמחוקק ושולח ספרים ומצוה כמו 'לא יסוד שבט מיהודה ומחוקק מבין רגליו'".³ הרמב"ם פוסק שמצוה לפרסם את מועד קידוש החדש ועיבור השנה,⁴ אולם פשיטא שעל בית דין הגדול לפרסם כל מצוה וכל איסור שהתחדשו.⁵

פרנסים המהר"ם מרוטנבורג מצטט תקנה קדומה: "והפרנס אין לעשות בחשאי או להתיר חרם בלא דעת כל הקהל ולא הרב ברבנותו לא ישים חרם על שום אדם ולא יתיר חרם הקהל כ"א במעמד כולם".⁶

בתי הדין כותב הרמב"ם: "שנצטוונו למנות דיינים... ויצונו על הטוב ויזהירו מן הרע".⁷ פוסק המעיל צדקה: "... נ"ל דאין לחוש כלל בהוראה שלא נתפשט לאיסור מן הבי"ד כי אם בפטפט דברים בעלמא שלא הכריזו או פרסמו הוראתן כמ"ש בע"כ נפק שיפורא וכו' וזה אינו נכנס כלל בגדר דלא תסור...".⁸

מורי הוראה פוסק המנחת יצחק: "בודאי יש לפרסם האיסור הברורי".⁹

בשל הטעמים הבאים יש לפרסם חוקים והחלטות חדשים

- פוסק הרב מונסוניגו: "... טעמא דצריך הכרזה היא כדי שיתפרסם הדבר כדי שלא יכשל שום אדם בשוגג".¹⁰

¹ אבודרהם השלם סדר תקיעות. וראה דברי הימים ב ל ו: "וילכו הרצים באגרות מיד המלך ושריו בכל ישראל ויהודה וכמצות המלך לאמר...". וראה ויקר"ר ו ב.

² ראה רמב"ם גזילה ואבדה ה יד.

³ רש"י תהילים ס ט.

⁴ ראה רמב"ם קידוש החדש ב ח ושם ד יז. וראה בבלי סנהדרין מא ב, שבירושלים נהגו לפרסם את קידוש החדש באמצעות שופר. וראה רש"י בבלי כתובות כה א ד"ה נשיאות כפים ראה, שבת דין הגדול היו שולחים שלוחים לבתי הדין הקבועים בחו"ל בענין קידוש החדש. וראה רש"י בבלי סנהדרין ע ב ד"ה אכל בעיבור החדש, שהיו עושים סעודה כדי לפרסם את עיבור החדש.

⁵ ראה סעיף רלט. וראה רש"י בבלי ברכות נז א ד"ה ראש ישיבה: "שמכריז ומצוה לרבים". וראה המיוחס לרש"י עין יעקב הוריות יג ב ד"ה נשנית משנה זאת: "... שהנשיא הוא היה בעל הדרשה ומלמד תורה רבים...". וראה שו"ת הרשב"א ג תיא: "והנשיא כופה ונותן רשות לדון ולהכריז". וראה בבלי הוריות ג ב, שטעות בפסיקה של בית הדין הגדול נודעת לציבור רק כאשר עליו לממן פר העלם דבר של ציבור. ושמה הנשיא מלמד תורה ומודיע הלכות רק לבתי דין של כ"ג או לבתי דין קבועים בחו"ל, וראה רמב"ם שגגות יד ה.

⁶ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ד (דפוס פראג) אלף כב. וראה א"ת נספח לערך חרם דרבינו גרשום, טור תשסט. על פרסום תקנות וגזירות חדשות ראה סעיפים שז שי.

⁷ רמב"ם ספר המצוות מצות עשה קעו. וראה סעיף רלט.

⁸ שו"ת מעיל צדקה נ.

⁹ שו"ת מנחת יצחק ח קכד. על כרוז של בי"ד ראה רמב"ם סנהדרין יג א. על הצורך לפרסם התרים ראה סעיף צא.

¹⁰ שו"ת דבר אמת יא.

- פוסק הרב מונסוניגו: "... וגם בשביל שיקבלו עליהם הציבור".¹¹
- "אין עונשין אלא אם כן מזהירין".¹²
- אי פרסום חוקים ותקנות פוגע בעקרונן השוויון,¹³ שכן בהעדר פרסום שומר על חוק רק אזרח שנודע לו על קיומו.

עשיית הישר בעיני אדם מחייבת פרנסים להקפיד על פרסום חוקים והחלטות.¹⁴ פרנס הבא אל אזרחים בדרישות מבלי לפרסמן תחילה נדון כמי שמשתרר על הציבור.¹⁵

זו מדת התורה. אומר המדרש: "אמר ר' אלעזר אע"פ שנתנה תורה סייג לישראל מסיני, לא נענשו עליה עד שנשנית באוהל מועד. משל לדיאטגמא כתובה ומחתמת ונכנסה למדינה, אין בני המדינה נענשים עליה עד שתפרש להם בדימוסיה של מדינה".¹⁶ כותב הרמב"ן: "כי ביאור התורה ותשלום המצות צריך להיות במעמד כל ישראל כאשר היה במתן התורה".¹⁷

פסוק מפורש בספר שמואל: "וידבר שמואל אל העם את משפט המלוכה ויכתב בספר וינח לפני ה'".¹⁸

כותב הרמב"ם: "וכן היה הדבר תמיד עד רבינו הקדוש והוא קיבץ כל השמועות וכל הדינים וכל הביאורים והפירושים... וחיבר מהכל ספר המשנה, ושננו לחכמים ברבים ונגלה לכל ישראל וכתבוהו כלם ורצו בכל מקום כדי שלא תשתכח תורה שבעל פה מישראל".¹⁹

האמוראים פרסמו הלכות מחודשות בדרשותיהם.²⁰

על פרסום תקנות הקהילה בתקופת הגאונים כותב ספר השטרות: "הכתב השלישי הוא כתב תקנתא, והיא בעת שהסכימו... לעשות תקנה בעיר... כותבים כתב תקנה באלו התנאים התקנה לדעת אחת וחותרמין באותה כתב תקנתא, ואם הסכימו להחרים בכתב כל הפורץ באותה תקנה

¹¹ שו"ת דבר אמת יא. וראה חוקת עולם ב עמ' 546. על פרסום מנויים ראה סעיף קיב. וראה רמב"ם כלי המקדש י ג: "זה שאתה מוצא בדבר נביאים שהכניסו היו חוגרים אפוד בד... אפוד זה היו חוגרים אותו בני הנביאים ומי שראוי שתשרה עליו רוח הקדש להודיע כי הגיע זה למעלת כהן גדול שמדבר על פי האפוד והחושן ברוח הקדש". וראה סעיף יב, שאין מצוה להשמע לנביא בטרם קובע בית דין הגדול שהוא נביא. וראה משנה מדות ה ד: "וכהן שנמצא בו פסול לובש שחורים ומתעטף שחורים...".

¹² ראה שו"ת רדב"ז ד קלט (אלף ריא). וראה סעיף שדמ.

¹³ ראה סעיף צג.

¹⁴ ראה סעיפים מ צ.

¹⁵ ראה סעיף מו.

¹⁶ ויקר"ר א י. דיאטגמא = פקודה מטעם השלטון. דימוסיה = בפומבי. וראה בבלי עירובין נד א: "כיצד סדר משנה וגו'".

¹⁷ פירוש הרמב"ן על התורה דברים א א.

¹⁸ שמואל א י כה.

¹⁹ רמב"ם משנה תורה, הקדמה.

²⁰ ראה בבלי מנחות מ א. וראה משנה ברורה על סימן שכח ס"ק ו. וראה הרב ד"ר יחיאל מיכל קוסובסקי, "המתורגמן בדרשה הציבורית בבית כנסת", סיני מה עמ' רלג – רמז. וראה בבלי עבודה זרה מ א: "שרייה רבא לזבוני לעבודי כוכבים... נפק שיפורי דרבא ושרו...". ונראה שתקעו בשופר לפרסם את ההוראה להמון העם. וראה בבלי עבודה זרה נז ב. וראה בבלי הוריות דף ד א שבית דין העירוני אינו מפרסם את ההוראות החדשות של בית הדין הגדול אלא רק מודיע אותן למי שפונה אליו באופן אישי. ושמא מדובר שם ביישוב שאין בו חכם הדורש בפירקא. וכ"ז צ"ע. וראה צפנת פענח הוריות ב א שפרסום בית הדין המקומי נחשב כפרסום של בית דין הגדול. וראה סעיף ריב.

ובאותו גדר מחרימין²¹. על פרסום תקנה או מנהג שבטלו כותב ספר השטרות: "כתב שרייתא, והוא כגון שנשכמין... להתיר דבר או מנהג שאסרוה עד אותו עת"²².

קהילות ישראל הקפידו על פרסום החלטות. במעריץ תקנו: "שכל ראש הגליל בגליל שלו, יגזור שיכריזו כל התקנות בכל בתי כנסיות במדינתנו"²³. במכנאס לעיתים לא הסתפקו בפרסום תקנה בבית הכנסת: "הוכרזה התקנה הנוכרת בבתיים ובחצירות שבכל מחנה העברים, על ידי אי' משלוחינו ובי' סופרים עמו, כדי שישמעו גם הנשים והטף והעצלנים והזקנים ותשושי כח וחלושי המזג שאינם מצויים בבית הכנסת..."²⁴. הרב אברהם אשכנזי מעיד על מנהג איזמיר: "מימי עולם וכשנים קדמוניות הנה הוא דבכל מנוי חדש להכריז הדבר במעשה הכתב ומי שברך בבית הכנסת ובבית המדרש להודיע לכל העם מי ומי הם המנוי חדש"²⁵. בוונציה היו מפרסמים חרמים ליד הבארות.²⁶

החלטה ציבורית נכנסת לתוקף רק לאחר פרסומה. פוסק האבני נזר: "אין על המורד דין מורד במלכות כיון שלא יצא טבעו ולא היה מלכותו בהתגלות ואולי לא ידע המורד"²⁷. פוסק כנסת הגדולה: "הסכמה שלא הוכרזה, ואיכא הוכחה שלא הוכרזה - בחזקת בטלה"²⁸. בפוזנא פסק מרא דאתרא: "... שאין לאותן מגילות סתרים שום תוקף כשאר תקנות ומינויים של כשרי קהל יצ"ו, מאחר שלא הזכיר והכריז השמש תוך שאר תקנות של כשרי קהל יצ"ו"²⁹.

פוסק מהר"י י' לב: "אמנם אם מנהג העיר שלא להכריז ההסכמות, אלא אחר שנכתב ונחתם יוצא הקול וחברא חברא אית ליה, ודאי דמשעה שנכתב ונחתם, היודע בהסכמה חייב לקיים אותה"³⁰.

תקנה שפורסמה כראוי מחייבת גם את מי שהיא לא הגיעה לידיעתו. פוסק מהרשד"ם: "חייבי המיעוט לקיי' גזרת הרוב אפי' לא שמעו המיעוט החרם שהוכרז בבית הכנסת"³¹.

אין חובה לפרסם תקנות שהציבור הרחב היה שותף פעיל לקבלתן. פוסק הרשב"א: "כיון דנתקנה ברבים, סתמא כבר ידוע היא לרבים"³².

הרב מונסוניגו פוסק שחובה לפרסם תקנה רק בקרב אותו ציבור שיש לתקנה השלכות עליו: "הגע בעצמך שאם תקנה אי' נוגעת לז' טובי העיר דוקא האם צריכי שידעו בו כל העם טף ונשים? וכן אם היא לאנשים לבד האם צריכים לומר שצריך שיכריזו גם לפני הנשים? זה דברי רוח"³³.

²¹ ספר השטרות עמ' 132.

²² ספר השטרות עמ' 134.

²³ תקנות מדינת מעהרין ועד לונדין בורג תני"ז לפ"ק תפז (כ).

²⁴ תקנות חכמי מכנאס תקנה מה.

²⁵ שו"ת מעשה אברהם חו"מ יד.

²⁶ ראה מדבר תהפוכות עמ' 32.

²⁷ שו"ת אבני נזר ש"ב כז הגהת בן המחבר בעל השם משמואל.

²⁸ שירי כנה"ג יו"ד קכח ס"ק עה. וראה שו"ת מהר"י י' לב ג פח; שירי כנה"ג שם ס"ק עז.

²⁹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא אי' רטז החלטה משנת תל"ב לפ"ק.

³⁰ שו"ת מהר"י בן לב ג קכ.

³¹ שו"ת מהרשד"ם יו"ד קיז. וראה שו"ע יו"ד רכח לג בהגה; שו"ת דברי ריבות קלח.

³² שו"ת הרשב"א ה רפא.

³³ שו"ת דבר אמת יב.

הפרנסים מצויים לפרסם הוראות חדשות, והציבור מצווה להתעניין באופן שוטף האם קיימים חידושים כל שהם.³⁴

גם כיום יש להקפיד על פרסום חוקים והחלטות.³⁵

*

אחד מעקרונות שלטון החוק הוא, שעל החוק להיות פומבי כדי שהאזרחים יוכלו לתכנן את מעשיהם ולא להיות מופתעים.³⁶ זו אחת הסיבות שיש לפרסם פסקי דינים של בתי משפט.³⁷ בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שחובה לפרסם קבלת חוקים חדשים³⁸ או את ביטולם.³⁹ מדינות אחדות קובעות בחוקתן שחוק יכנס לתוקף רק לאחר פרסומו.⁴⁰ באחרות קובעת החוקה שחוק יכנס לתוקף רק כעבור חמשה עשר יום מיום פרסומו.⁴¹ כמה חוקות קובעות שלא ניתן לאכוף חוק בטרם פרסם.⁴² באחרות כתוב כי יש לפרסם גם החלטה בדבר הצטרפות לאמנה בינלאומית.⁴³

³⁴ ראה רמב"ם שגגות יד ה. וראה רש"י בבלי מנחות סה ב ד"ה ספירה תלויה בבית דין: "שבית דין קובעין המועדות וצריך לשאל אימתי חל יום טוב ראשון של פסח שמתחיל למנות הספירה ממחרת". וראה שם ד"ה יצתה שבת בראשית. בענין עשה לך רב ראה סעיף ריב.

³⁵ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 58: "הנשיא יפרסם רשמית את החוקים שנתנו על ידי בית הנבחרים, עד עבור עשרה ימים מיום נתינתם. ניתן החוק כדחוף, יפורסם תוך שלושה ימים". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה חוקת עולם ב עמ' 547: "ואם אין ראייה לדבר יש רמו לדבר, שהקבי"ה דן את כל העולם כולו בעשרה ימים, בין כסה לעשור... וכל עשרה הימים הם תלויים ועומדים ואין הקבי"ה ממתין בפרסום הדין יותר מעשרה ימים".

וראה שו"ת שבט הלוי ח רצט: "א. ע"ד השאלה מאיזה סיבה מתירים בתי הדין לבנות נגד הסכמת השכנים. והאם היא תקנת בי"ד לצורך בני העיר, או מדין כפי"ע על מידת סדום. או מעיקר דין זכויות השותפין. - נראה דיתכן תקנה בזה עפ"י כל בתי דינים...". מוסיף הרב ואזנר: "וי"ל עוד דאם היתה תקנה קבועה כזאת א"כ י"ל שכל הקונים אחרי התקנה קנו ונכנסו לשותפות שלא קנו זכות זה לעכב על השכנים אבל יל"ע דא"כ היו צריכים להזכיר זה בחוזה או עכ"פ שיה"י שם הערה דהחוזה נעשה לפי תקנת בתי דינים שבעיר". מכאן שאין תוקף לתקנה כל עוד היא אינה מפורסמת בציבור. וראה שו"ת מעיל צדקה נ, ואכמ"ל.

³⁶ האנציקלופדיה הישראלית הכללית ערך שלטון החוק, וראה המשפט הקונסטיטוציוני וכו' עמ' 215 – 218. וראה The Morality of Law עמ' 49 – 51, שככל שהחוק מהפכני יותר מהנוהג הקיים, כך יש יותר צורך לפרסמו, ויש פחות צורך לפרסם חוק הנותן תוקף למנהג קיים.

³⁷ ראה סעיף שמא.

³⁸ ראה ICL חוקת פולין 122 (2), שיש לפרסם חוקים.

³⁹ ראה ICL חוקת אוסטרליה 140 (5), שאם בית המשפט לחוקה מבטל חוק, יש לפרסם זאת לאלתר.

⁴⁰ ראה ICL חוקת איטליה 73 (3), שחוקים נכנסים לתוקף חמשה עשר יום לאחר פרסומם. בחוקת פינלנד 20 (3) נאמר, שחוק יכנס לתוקף ביום שהוא מתפרסם.

⁴¹ ראה ICL חוקת איטליה 73 (3).

⁴² ראה ICL חוקת פאראגוואי 213.

⁴³ ראה ICL חוקת צ'כיה 52.

פרק סב. דרכי נעם**שז. גזירה שרוב הציבור יכול לעמוד בה**

בית הדין הגדול פוסק הרמב"ם: "ולעולם אין גוזרין גזירה על הצבור אלא אם כן רוב הצבור יכולין לעמוד בה".¹

פרנסי קהילה פוסק הרשב"א: "אם המיעוט הסכימו ומנו ברורים, ועשו הסכמות בלא דעת הרוב, מסתברא שאין הסכמותיהם ותקנותיהם וברירתם כלום, כל שלא הסכימו וקבלו הרוב, שאין הרוב הולך אחר המיעוט... אין גוזרין גזירה על הצבור, אא"כ יכולין רוב הצבור לעמוד בה".² כותב הפלא יועץ: "ובעוונותינו הרבים יש כמה דברים שמן ההתר באים אל האסור והיה ראוי שיאסרו יותר אלא שלא רצו לגזור אלא אם כן רוב ציבור יכולים לעמוד".³

גזירה של מלך מחייבת גם כאשר הציבור אינו יכול לעמוד בה, אולם לא ראוי למלך לגזור גזירות כאלה.⁴

המצוה לעשות את הישר בעיני אדם והמצוה להנהיג את הציבור בדרכי נעם מחייבות פרנסים שלא לגזור גזירה שרוב הציבור אינו יכול לעמוד בה.⁵

זו דרך הבורא. כותב המהר"ל: "כי כן כל דרכי התורה ראויים לקבלה ואין דבר בתורה שהוא כנגד האדם ולפיכך אי אפשר לגזור דבר שאין לו קבלה אל הרוב".⁶

כותב ספר חסידים: "ואף יהושע לא גזר החרם על יריחו שלא ישב שם אדם אלא שלא יבנה העיר כי ידע שלא יוכלו לעמוד בדבר".⁷

זו מדת חכמים.⁸ שנינו במסכת אבות: "מרבה נשים מרבה כשפים, מרבה שפחות מרבה זמה מרבה עבדים מרבה גזל",⁹ ולמרות זאת לא גזרו חכמים שלא להרבות נשים, שפחות ועבדים. פסוק מפורש בתהילים: "כל כבודה בת מלך פנימה",¹⁰ ובכל זאת חכמים לא אסרו על נשים לצאת מביתן ובכלל זה לצאת לשוק בתכשיטיהן.¹¹

¹ רמב"ם ממרים ב. ה. וראה רמב"ם תעניות ה ט. מדברי הקרית ספר על הרמב"ם ממרים ב משמע שהכלל שאין גוזרים וגוי הוא מדאורייתא, וראה פירוש הרש"ר הירש דברים יז יא, וצ"ע. וראה א"ת ערך אין גוזרים גזרה וגוי; בירור הלכה ע"ז לו א.

² שו"ת הרשב"א ה קכה.

³ פלא יועץ ערך סיג.

⁴ יפה כוחו של מלך שמשמים לו אימה ויראה בלב כל אדם מכוחם של פרנסים אחרים. וראה מרומי שדה הוריות יג א ד"ה חכם קודם למלך: "ונראה דלהכי כתיב באותות אשר נתן שמואל הנביא לשאול בתחילת המלוכה... דאנשים הללו הלכו להקריב הגדיים הללו לקרבן, והכרות הללו היו לסעודותיהן, והיה סעודה שאינה מספקת והיה אסור לקבל. אבל שאול באשר עומד למלוך הרי חיינו קודם לכל אדם". נראה להוסיף, שהנביא הורה לשאול לנהוג כך כדי ללמדו שלמלך יש סמכות, כשאין מנוס מכך, להכביד מאד על הציבור.

⁵ ראה סעיפים מ צא.

⁶ נצח ישראל פרק כג. פשיטא, שמתעם זה לא אסרה תורה אשת יפת תואר.

⁷ ספר חסידים (וויס). תתקב. וראה שו"ת חתם סופר יו"ד ה.

⁸ ראה בבלי בבא קמא עט ב. וראה סעיפים רכו רכו רסב שח.

⁹ משנה אבות ב ז. וראה רמב"ם מתנות עניים י יז.

¹⁰ תהילים מה יד. וראה סעיף שיז.

¹¹ ראה משך חכמה ויקרא יט ל. וראה סעיף שיח.

בדרכים הבאות ניתן לבחון אם הציבור יכול לעמוד בגזירה חדשה¹²

הערכת מצב מוקדמת פוסק הרמב"ם: "בית דין שנראה להן לגזור גזירה או לתקן תקנה או להנהיג מנהג צריכין להתיישב בדבר ולידע תחלה אם רוב הצבור יכולין לעמוד בהן או אם אין יכולין לעמוד".¹³

בפוזנא החליטו: "והקהל שקלו התקנות שיהיו באופן שרוב הצבור יכולין לעמוד בהן".¹⁴

המלכות מוקדמת כותב הפלא יועץ: "וטוב למתקני תקנות שימלכו באנשי העיר... ואף שהוא בלתי אפשר להמלך תחלה עם כל אנשי העיר מקטן ועד גדול... אבל על כל פנים כיון שנמלכים עם רבים, יהיה קיום והעמדה לדבריהם".¹⁵

תקנה נסיונית¹⁶

החלטות במעמד הציבור כותב הרשב"ם: "... ומסתמא אם לא היו כולן יכולין לעמוד בה לא היו מסכימין...".¹⁷ פוסק הראב"ה: "כל מעשה הקהל מעשיהם קיימים. ופי' במעמד אנשי העיר שעושין בפרהסי' ואין מוחה".¹⁸

זו דרך הבורא. כותב המשך חכמה: "והנה בברית הראשון קבלו טרם ששמעו המצוות... והכא היה אחר שמיעת כל המצוות והעונשים. ולכך אמר 'הסכת' – חשוב היטב אם תוכל לעמוד בה, ואחר כך 'ושמע' קבל עליך לעשותם...".¹⁹

התנהגות הציבור כעבור זמן פוסק הרמב"ם: "ועזרא ובית דינו תקנו שלא יקרא בדברי תורה בעל קרי לבדו והוציאוהו מכלל שאר הטמאין עד שיטבול, ולא פשטה תקנה זו בכל ישראל ולא היה כח ברוב הציבור לעמוד בה לפיכך בטלה".²⁰

בפוזנא החליטו: "ואם יראו בעיני האלופים הקהל יצ"ו לבטל איזה התקנה מפני שאין רוב הציבור יכול לעמוד בהן אזי יציעו דבריהם בפני לבי' אנשים יצ"ו, וכאשר יצא מפייהם כן יהי וכה תקום".²¹

כאשר שוקלים אם רוב הציבור יכול לעמוד בגזירה יש לבדוק את הציבור שאליו היא מיועדת.²²

¹² ראה סעיף קיב.

¹³ רמב"ם ממרים ב ה. וראה סעיף שח.

¹⁴ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תפח החלטה משנת תמ"ד לפ"ק. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח לפ"ק קמה. וראה פחד יצחק ערך חרם שלא לשחוק: "... ובאמת גזרה... שלא לשחוק עם עכו"ם בויניציאה היא גזירה שאין רוב הציבור יכולים לעמוד בה...".

¹⁵ פלא יועץ ערך הסכמה. וראה משא חיים מערכת ה ערך הסכמה.

¹⁶ ראה סעיף שי הערות 12 13.

¹⁷ רשב"ם בבלי בבא בתרא ס ב ד"ה הגוי כולו. וראה סעיף שי.

¹⁸ מרדכי בבא בתרא תפב; שו"ת מהר"ח אור זרוע רכב.

¹⁹ משך חכמה דברים כז ט. וראה רמב"ן על התורה שמות טו כה.

²⁰ רמב"ם קריאת שמע ד ח. וראה משנה ברורה סימן פח ס"ק ג.

וראה בבלי שבת מ א: "ראו שאין הדבר עומד להם וכי' ". וראה תוסי' בבלי עבודה זרה לה ב ד"ה מכלל; ביאור הגר"א שו"ע יו"ד קיב אות ז; בבלי עבודה זרה לו א.

²¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' קיד תקנה משנת ת"ל לפ"ק. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד קרעזמיר תמ"א לפ"ק שצא (ד) ושם שצב (ה). וראה כרם חמר ב תקנות פ פא.

²² על הצורך בבדיקת המון העם ראה תוסי' בבלי גיטין סא ב ד"ה וליחוש. וראה תקנות חכמי מכנאס תקנה מה משנת תרט"ו: "... שוב הוכרזה התקנה הנזכרת בבתים ובחצרות... כדי שישמעו גם הנשים והטף, והעצלנים

לגזירה שרוב הציבור אינו יכול לעמוד בה אין תוקף מחייב. פוסק הרמב"ם: "הרי שגזרו בית דין גזירה ודימו שרוב הקהל יכולין לעמוד בה ואחר שגזרוה פקפקו העם בה ולא פשטה ברוב הקהל הרי זו בטלה ואינן רשאים לכופ את העם ללכת בה"²³. פוסק הרמ"א: "קהל שגזרו חרמות שאין הציבור יכולין לעמוד בהם, אין צריכין לקיימם"²⁴.
 בכל מקרה של ספק לגבי תקנה שהתקבלה יש לפרשה ולבצעה מתוך הנחה שחכמים לא גזרו גזירה שרוב הציבור אינו יכול לעמוד בה.²⁵

גם כיום אין גוזרים גזירה שרוב הציבור אינו יכול לעמוד בה. הרב משולם ראטה פוסק: "... ועכשיו בהצעה זו רוצים לגזור ולהחרים, שכל יהודי יהיה אסור לו לדרוך על אדמת גרמניה... וזה, בלא ספק, דבר שלא יוכל הציבור לעמוד בו ויגרום מכשול וחילול כבוד התורה וכבוד הרבנים נושאי דגלה"²⁶. פוסק האגרות משה: "וברחובות שבעוה"ר הולכות פרוצות הרבה שהוא דבר שא"א לאסור, צריך להשתדל בכל האפשר שלא להסתכל והעיקר להסיח דעתו מכל הרהור. ומסתבר שברחובות הוא דבר נקל להסיח דעתו משום שטרוד בהליכתו שלא יוזק ולא יזיק אבל בכל אופן א"א לאסור דבר שאין יכולין לעמוד בה"²⁷.

*

כיום יש תוקף משפטי מחייב גם לחוקים שרוב הציבור אינו יכול לעמוד בהם אך בדרך כלל אין אוכפים את קיומם.²⁸

הזקנים ותשושי כח וחלושי המזג שאינם מצויים בבית הכנסת...". וראה פנקס הקהילה היהודית הפורטוגלית בתוניס סימן עט משנת תרכ"ח עמ' 191.
²³ רמב"ם ממרים ב ו - ז. וראה כס"מ שם. וראה ערוך השלחן העתיד, ממרים סה יד: "אם מיד אחר הגזירה נתודע שלא פשטה ברוב העם אין צריך להתירה ובטלה מעצמה". כאשר ציבור מקבל על עצמו גזירה באופן חלקי יש תוקף מחייב רק למה שהציבור קבל על עצמו, ראה מ"ב שו"ע תקנ ס"ק ז. הוא הדין לגבי מנהגים, ראה ערוך השלחן אורח חיים תיז י; שו"ת דברי מלכיאל ה קב. וראה סעיף שיא הערה 16.
²⁴ שו"ע יו"ד רכח נ. וראה שו"ת הריב"ש רעא.
²⁵ ראה רש"י בבלי ביצה יב א ד"ה ליפלגו באבנים; רש"י חגיגה כה ב ד"ה מן המודיעים ולפנים; תוס' חגיגה יט ב ד"ה בגדרי ע"ה מדרס לפרושים; תוס' בבלי גיטין סא ב ד"ה וליחוש. וראה שו"ת שערי דעה קמא כא: "ע"ד שאלתם איך לעשות במקומם לענין שתיית מי נהר בפסח במקום שעומדין עליו מהפאבריקין שעושים י"ש בסמוך... ונ"ב שלאסור את כל מימי הנהר גם בעירות הסמוכים זהו דבר שאין הדעת סובלתו ואין רוב הציבור יכולין לעמוד בו".
²⁶ שו"ת קול מבשר א יג. וראה פנקס ועד ארבע ארצות ריא על חרם שנתקבל בעקבות גזירות ת"ח ת"ט שלא לגור באוקריאנה, והמהדיר מפנה לספר חסידים (וויס). תתקב תתתרב.
²⁷ שו"ת אגרות משה חלק אבהע"ז א נו. וראה דינים והנהגות ממרן החזון איש חלק שני יורה דעה ב יא: "כשנוסע עם אשתו בימי נדותה שלא לטיול, לא הוי ס"ל ז"ל לאסור לגמרי הישיבה בספסל אחד באוטובוס, דבזה מביאין את רוב העולם לידי נסיון, שמפני הבושה אינם יכולים להפסיק ביניהם ומוטב לעשות כדין מלעבור על הדין". על נסיעה בתערובת באוטובוס ראה שו"ת משנה הלכות ד קפו. וראה שם סימן רו בענין חופות שיש לידן תערובת גברים ונשים. וראה שו"ת משנה הלכות ח סו. בענין נסיעה ברכבת התחתית ראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז ב יד.
²⁸ ראה סעיפים רמד שב.

שח. "סייג לתורה"

שנינו בריש מסכת אבות: "אנשי כנסת הגדולה אמרו שלושה דברים... ועשו סייג לתורה".¹

בית הדין הגדול מבאר הרמב"ם בפירוש המשניות: "ועשו סייג לתורה" כלומר הגזרות והתקנות שמרחיקים את האדם מן העבירה כמו שאמר ה' יתעלה ושמרתם את משמרתני".² כותב הרמב"ם במורה: "והרשה עם זאת לחכמי כל דור, כלומר בית דין הגדול, לעשות סיג לקיום הדינים התורתיים הללו בדברים אשר יחדשום על דרך סתימת פרצה, ויקבעו לדורות אותם הסייגים, כמו שאמרו 'ועשו סיג לתורה'".³

גדולי הדור כותב הגר"א: "ושמרתם את משמרתני עשו משמרת למשמרתני, ונתנה תורה רשות לכל דור ודור לעשות תקנות וסייגים".⁴ כותב המנחת יצחק: "והדבר נמסר לגדולי הדור לגדור גדר להציל ממכשול ח"י".⁵

פרנסי הקהילות כותב הפלא יועץ: "ואם רואים שהעם פרוצים באיזה איסור יהיו גבורים לעמוד בפרץ ולגדר פרצות העיר על ידי תקנות וגדרים וסייגים, לפי המקום ולפי הזמן ולפי צרך שעה".⁶

מורי הוראה פוסק האגרות משה: "ומצוה כללית איכא בתורה 'קדושים תהיו', עיין ברמב"ן, שהעיקר הוא שלא כל דבר שליכא איסור מפורש ואף שהוא היתר ממש רשאי לעשות, שצריך להסתכל ולילך אחר סוף מעשה אם ח"ו אפשר לצאת מזה איזה קלקול יש למנוע מזה".⁷

מצות ערבות מחייבת לעשות סייג לתורה. אומר ספר חסידים: "כל ישראל ערבים זה לזה... אלא כדי שיעשו סייגות וגדרות שלא יחטאו".⁸

במקרים רבים כאשר פרנסי עושים סייג לתורה, הם מקיימים מצוות רבות נוספות.⁹

¹ משנה אבות א. א. וראה א"ת ערך גזרה. וראה הגהות וחיידושים להרב אלעזר משה הלוי הורוויץ בבלי שבת יד ב: "גזירות חז"ל נחלקות לשנים. א' המביאות לידי היתר בשל תורה שיאמרו מדהא שריא וכו' ומענין זה הן עירובין. ב' המביאות בטבען למכשולים בשל תורה ומענין זה נט"י".

² פירוש המשניות לרמב"ם אבות א. א.

³ מורה נבוכים ג מא. הרמב"ם בהקדמה לספר המצוות, השרש הרביעי, מפרש את הפסוק "ושמרתם את משמרתני" כהוראה כללית לשמור מצוות ומשמע שההוראה לעשות סייג לתורה אינה אלא מדרבנן. וראה הקדמה ליד החזקה: "גם יתבאר מהם דברים שגזרו חכמים ונביאים שבכל דור ודור לעשות סייג לתורה... שנאמר: 'ושמרתם את משמרתני עשו משמרת למשמרתני'. וראה רמב"ם סנהדרין כד ד: "יש לבית דין להלקות מי שאינו מחויב מלקות ולהרוג מי שאינו מחויב מיתה... לעשות סייג לתורה", ובקריית ספר מבין שהוראה זו היא מן התורה. ושמה, לשיטתו, יש לחלק בין ענישה ובין תקנה. וראה שו"ת הריב"ש רצד, שההוראה לעשות סייג לתורה בתקנות היא מדרבנן.

⁴ ביאור הגר"א, שו"ע יו"ד רכח ס"ק צג.

⁵ שו"ת מנחת יצחק ח עח. וראה סעיף שלו.

⁶ פלא יועץ ערך תקון וכיו"ב שם ערך משפט ודין.

⁷ שו"ת אגרות משה יו"ד ב קא.

⁸ ספר חסידים (מרג). צג. וראה ספר חסידים (וויס). תתתסד; מגילת אסתר על ספר המצוות שורש א; שו"ת חת"ס חו"מ קעז; חמדת ישראל מפתחות ותוספות [א]. על מצות ערבות ראה סעיפים כח קעא רלט רמב.

⁹ ראה סעיף עח.

זו דרך הבורא. כותב המשך חכמה: "על עריות עשתה ההשגחה שינוי בטבע, שהנשים אין להן זקן... ולכן כתוב 'ושמרתם את משמרת' בעריות, שהכוונה שהשי"ת גדר ביצירה מתחילה ועשה משמרת לזה בטבע..."¹⁰.

זו מדת התורה.¹¹ אומרת התוספתא: "איזהו סייג שעשתה תורה לדבריה? הרי הוא אומר: 'ואל אשה בנדת טומאתה לא תקרב'. יכול יחבקנה וינשקנה וידבר עמה דברים בטלים? ת"ל 'לא תקרב'. יכול ישן עמה בבגדיה על המטה? ת"ל: 'לא תקרב'." ¹² התורה קבעה הלכות רבות שיש בהן משום סייג כדי למנוע עבירות חמורות - איסור החזקת פסל של עבודה זרה,¹³ איסור החזקת משקלות פגומים,¹⁴ איסור נשואין לנכריה,¹⁵ איסורי לא תחמוד ולא תתאוה,¹⁶ לא תקום,¹⁷ לא תשנא,¹⁸ זולל וסובא,¹⁹ לא ילבש,²⁰ פצוע דכא,²¹ ייחוד,²² בישול בשר וחלב,²³ שחיטת אותו ואת בנו ביום אחד,²⁴ ועוד.²⁵

פסוק מפורש בתורה: "עקב אשר שמע אברהם בקלי וישמור משמרת...". ומבאר רש"י: "גזירות להרחקה על אזהרות שבתורה כגון שניות לעריות ושבות לשבת".²⁶ משה רבינו גזר גזירות ותקן תקנות.²⁷ דוד המלך גזר על היחוד עם פנויה.²⁸ אומרת הגמרא במסכת עירובין: "בשעה שתיקן שלמה עירובין ונטילת ידים יצתה בת קול ואמרה..."²⁹, ומבאר רש"י: "שלמה

¹⁰ משך חכמה ויקרא יט כז.

¹¹ ראה רמב"ם עבודה זרה פרק א. משמע מדבריו, שאמנם האבות קיימו את התורה כולה, אולם העם התדרדר לעבודה זרה ולכן נתן הקב"ה תורה מן השמים שתעשה סייגים ולא יבואו לידי עבירה. וראה הלכה ברורה ובירור הלכה, עבודה זרה, אורות הרמב"ם הלכות עבודה זרה א ב.

¹² אבות דרבי נתן ב א. וראה לקח טוב ח.

¹³ ראה ספר החינוך כז.

¹⁴ ראה ספר החינוך תרב.

¹⁵ ראה ספר החינוך תכז.

¹⁶ ראה מורה נבוכים ג מ; ספר החינוך לח תטז.

¹⁷ ראה ספר החינוך רמא.

¹⁸ ראה רמב"ם דעות ז ח.

¹⁹ ראה ספר החינוך רמח.

²⁰ ראה ספר החינוך תקמב.

²¹ ראה הראב"ד רמב"ם איסורי ביאה טו ב.

²² ראה רמב"ם איסורי ביאה כב א: "אסור להתייחד... שדבר זה גורם לגלות ערוה".

²³ ראה כסף משנה רמב"ם טומאת מת א ב בלשון שניה.

²⁴ ראה מו"נ ג מח.

²⁵ ראה שו"ת עזרת כהן, הערות של הרב צבי יהודה הכהן קוק לעמ' ריד. לדעת הרמב"ם מו"נ ג מט, האיסור להנשא לקרובים והאיסור לא תחרוש בשור ובחמור יחדיו הם בחינת סייג לתורה. לדעת הרמב"ם מו"נ ג מו, קצת מאיסורי תמורה הם סיג לתורה. לדעת החינוך מצוה עא, איסור קללת המלך היא סייג לתורה. ולדעתו מצוה תצט, האיסור על המלך להרבות סוסים הוא סייג לתורה. על האיסור לטמא לנגוע בקדשים ראה משך חכמה ויקרא יב ה ד"ה בכל קודש לא תגע.

²⁶ רש"י על בראשית כו ה.

²⁷ ראה בבלי שבת ל א. וראה בבלי מגילה יג א: "ירד - זה משה, ולמה נקרא שמו ירד - שירד להם לישראל מן בימינו. גזר - שגדר פרצותיהן של ישראל". וראה ויקרא רבה א ג: "הרבה גודרים עמדו להן לישראל וזה היה אביהן של כולן".

²⁸ ראה רמב"ם איסורי ביאה כב ג.

תיקן עירובי חצירות - וגזר שלא להוציא מרשות היחיד לרשות היחיד חבירו, לעשות סייג והרחבה לאיסור תורה... וידים - נטילת ידים, לעשות סייג לטהרות".²⁹

זו מדת חכמים. שלמה המלך אומר: "דברי חכמים כדרבנות וכמשמרות נטועים..."³⁰, ומבאר רש"י: "שעשו סייג לתורה בגזירות להרחיק את האדם מן העבירה כגון אכילת קדשים עד השחר והם אמרו עד חצות וקריאת שמע דערבית כמו כן".³¹ חכמים עשו סייג לתורה גם במקום שכתוצאה מכך התבטלו מצוה מן התורה.³²

אומרת הגמרא: "בנות ישראל החמירו על עצמן, שאפילו רואות טיפת דם כחרדל - יושבות עליה שבעה נקיים".³³ פוסק השו"ע: "שני גידים הם בירך... ושניהם אסורים.. ושומנם, ישראל קדושים הם ונהגו בו איסור".³⁴

קהילות רבות קבלו תקנות כסייג לתורה. מעיד הרא"ם מזרחי: "וכן הנדויים והחרמות שמחרימים ראשי העיירות לאנשי עירם לתקון העיר ולברר הדת אינם נדויים אלא שיכוונו כדי לעשות סייג לתורה ולכבוד לומדיה".³⁵ כותב הדרכי תשובה: "... תקנו בתקנות הארצות שלא ליקח דבר מאכל או יין משום ישראל אפילו הוא מוחזק בכשרות אא"כ יש בידו כתב הכשר מאיזה רב אב"ד שנעשה בהכשר".³⁶

בליטא החליטו: "ויתאספו ראשי עם דמדינתנו ליטא יחד עם עטרת ראשיהם הגאונים אב"ד של ג' ראשי בתי דינין... להיות עיניהם פקוחות על כל דרכי המדינה וליסד לתקן לעשות סייג וגדר לגדור פרצות הדור...".³⁷

בזכות הסייגים נשמרת התורה. כותב הדברי חכמים: "מה שנתקלקלו הדורות בעונות הרבים כ"כ הוא על שהדורות הקודמים אשר היו לפנינו לא קדשו עצמם במותר להם ולכן הדורות שאחריהם באו מן ההיתר אל האיסור".³⁸ כותב הרשב"ץ: "ולולי התקנות האלה התורה נופלת מעט מעט, וכמו שאמרו רז"ל אינו דומה כרם המוקף גדר, לכרם שאינו מוקף גדר".³⁹ כותב הכתב סופר: "לא כמו שיש חושבים כי לולי הגדרים וסייגים שהוסיפו חז"ל, היה בקל יותר לאנשי הדור הזה לשמור מצות ה' ולא היה קשה עליהם. ובאמת נהפוך הוא, אלמלי ראו

²⁹ רש"י בבלי עירובין כא ב.

³⁰ רש"י קהלת יב יא.

³¹ ראה בבלי יבמות צ ב. וראה ספר הזכרונות למהר"ש אבוהב, זכרון אחד הפרק השני, שמכאן ראייה לדעת הרמב"ם שיש מצוה מהתורה להשמע לגזירות חכמים.

³² בבלי ברכות לא א. וראה טור יו"ד קצ: "החמירו בנות ישראל שלא לבעול על דם טוהר".

³³ שו"ע יו"ד סה ח.

³⁴ שו"ת הרא"ם נו.

³⁵ דרכי תשובה יו"ד קיט ס"ק ז.

³⁶ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח לפ"ק קצב.

³⁷ דברי חכמים (להרב יהודה ליב פוחאוויטשר) דעת חכמה בהקדמה.

³⁸ מגן אבות על משנה אבות א א.

חז"ל הנולד ולא תקנו מה שתקנו, כבר נעקרו יסודי הדת בדור הזה ואשריהם שהכינו לפנינו וגדרו בעדינו".³⁹

גדול שכרו של העם המקבל על עצמו סייגים לתורה. אומר הירושלמי: "מה טעמא 'אל תבוז כי זקנה אמך? אמר ר' זעירא אם נזדקנה אומתך עמוד וגדרה", ומבאר ספר חרדים: "אל תבוז – אל תגרום שיהיו לבז לאויביהם, אלא עמוד וגדר הפרצה שפרצוה היינו המצוה שהם עצלים בה והזירוז שיעשה קרי גדר וחומה לא יוכל להכנס צר ואויב אליהם".⁴⁰

בתנאים ובנסיבות הבאים על הפרנסים לעשות סייג לתורה⁴¹

א. **חיזוק הדת ותיקון העולם**⁴² רבי נתן אומר: "מכאן אמרו אם סג אדם לדבריו אין יכול לעמוד בדבריו. מכאן אמרו אל יוסיף אדם על דברים ששומע. ר' יוסי אומר טוב עשרה טפחים ועומד ממאה אמה ונופל".⁴³ כותב ספר חסידים: "הלל למה לא היה חפץ ביי"ח דברים שגזרו והלא כלם סייג לתורה אלא אמר הלל אם נגזור ולא יוכלו לעמוד בו הרוב יאמרו מדהא ליתא אף שאר ד"ת אינם עיקרי".⁴⁴ פוסק הרדב"ז: "איני רואה לחדש חומרות על ישראל מה שלא החמירו הראשונים והלואי שישמרו מה שהוטל עליהם דתפסת מרובה לא תפסת ולא ישאר בידם לא זה ולא זה".⁴⁵

ב. **אין מנוס מלגזור**⁴⁶ פוסק הרדב"ז: "והוי יודע שהדברים שמוותרין מדינא, אלא שאסרו אותם משום הערמת רבית, הם תלויים כפי הזמן וכפי המקום וכפי המנהג. בזמן שהדור פרוץ בענין הרבית ראוי לאסור להם כל דבר שדומה לרבית כדי שלא יערימו".⁴⁷

הגמרא אומרת: "מילתא דלא שכיחא לא גזור רבני".⁴⁸

³⁹ כתב סופר על התורה פרשת ויחי ד"ה והנה. ראה בבלי שבת פח א: "כפה הקב"ה עליהם את ההר כגייגית". וני"ל שהכוונה היא שאת התורה העם קיבל ברצון אך לא את הסייגים. לאחר שהעם ראה שמדכדי מסר את נפשו על סייגים לעבודה זרה ועלתה בידו, - קיימו וקבלו גם את הסייגים.

⁴⁰ פירוש מבעל ספר חרדים, ירושלמי ברכות ט ה. נוסח ספר חרדים לפי גירסת הירושלמי ברכות שיצא לאור על ידי מכון מוצל מאש, בני ברק תשנ"ז. וראה משך חכמה ויקרא כו מד.

⁴¹ ראה סעיפים פא צא.

⁴² ראה סעיף מו.

⁴³ אבות דרבי נתן נוסחא א פרק א. וראה בבלי שבת קנג ב: "ר"א אומר בו ביום גדשו סאה. ר' יהושע אומר בו ביום מחקו סאה". וראה בבלי סנהדרין לו א שמין אחד רצה לאסור יחוד בנדה ורב כהנא השיב לו שדי בהרחקות הקיימות. וראה בר"ר יט ג.

⁴⁴ ספר חסידים (מרג.) רחצ.

⁴⁵ שו"ת הרדב"ז א קסג. לעיתים התנגדות לסייג מנומקת בטענה שהוא אינו לתקנה, ראה בבלי תמורה כד ב.

⁴⁶ ראה בבלי בכורות נג א. דוק, שאנשי כנה"ג הורו לעשות סייג לתורה, רק לאחר שהורו להיות מתונים בדין.

⁴⁷ שו"ת הרדב"ז ג תקיא. וראה בבלי מנחות יד ב "מי איכא חצי מתיר דליקום ולגזור". וראה בבלי חולין קכג א – קכג ב, דיונים אם היה צורך לגזור במקרים הנדונים בגמרא. וראה רמב"ם טומאת מת ג יג. וראה שו"ת מהרי"ק קפ: "... דלא מיקרי מיגדר מילתא אלא במילי דשמיא שהדור פרוץ לעבור על דברי תורה ורוצים לגדר גדר ולעשות סייג...".

⁴⁸ בבלי עירובין סג ב. וראה רמב"ם תפלה ו ז; שם עירובין ב ט; שם יוס טוב א כ. וראה בבלי עבודה זרה לג ב: "... אמר אקראי בעלמא הוא" ופירוש רש"י שם. וראה בבלי מנחות נ א שגזרו על כהן שבמזיד לא הקריב תמיד בבקר אך לא גזרו על כהן שלא הביא קטורת בבקר, והנימוק הוא: "דכיון דלא שכיחא ומעתרא, חביבא להו ולא פשעי". וראה בבלי מנחות צ א: "פנים לאו כולי עלמא ידעי". וראה בבלי חולין צה א: "אמר

- ג. **מדתיות** אומרת הגמרא: " שבת דאיסור סקילה - גזרו רבנן, יו"ט דאיסור לאו - לא גזרו ביה רבנן".⁴⁹ כלל נקוט בידינו: "אין גוזרים גזירה לגזירה".⁵⁰
- ד. **לא יתר על הנחוץ** כותב הראי"ה קוק: "כאשר מצאו שמספיק סייג קל, לא הכבידו אף כחוט השערה יותר".⁵¹ בתקנות, גזירות ומנהגות לא גזרו על שעת הדחק.⁵²
- ה. **לשם שמים** כותב הרב סולובייצ'יק: "מתקני תקנות מחודשות צריכים תמיד לעשות חידוש תקנותיהם אך לשמה".⁵³
- ו. **תמיכה ציבורית** כותב המלאכת מחשבת: "כי אין לגדול להכריחו בדבר מה נגד רצונו כי אם בדברים טובים דברים נחומים".⁵⁴

זו תורת משה לא תבטל,⁵⁵ אולם המגיד משנה פוסק: "אין לנו לגזור גזרות מדעתנו אחר דורות הגאונים ז"ל".⁵⁶ כותב מהרי"א עניזל: "ואם גדול כחן של חכמי התלמוד נ"ע לגזור גזירות על ישראל רוח ה' נוססה בם כי היו ברי לבב כמלאכי אלקים נקיי כפים וזכי המחשבות, שכל כונתם לשמים. אבל מי נתן רשות להדיוטות כמונו טפשאי דטפשאי נעדרי הדעת ועכירי הרעיון ומגואלי המחשבות לגזור גזירות מדעתנו שלא לשם שמים כידוע...".⁵⁷

הפוסקים בדורות האחרונים מורים כדעת המגיד משנה.⁵⁸ פוסק האגרות משה: "בדבר תנורי הגעז שבמדינתנו בכסוי פח של מתכות שהעולם נוהגין היתר להשהות שנסתפקת אם יש להן דין כירה או תנור... דהא חזינן, שרק לשלא יחתה בהגחלים גזרו ולא לשמא יביא עוד עצים כשיכלה האש... כיון שעל כל פנים לא אסרו כל כך... אנו לא מחדשינן איסורין".⁵⁹ נכדי הרב שלמה זלמן אויערבאך כותבים בשם סבם: "אין לחדש כלל גזירות מעצמנו על ידי השוואה לגזירות חז"ל אף בכה"ג שמצד הסברא אין שום מקום לחלק ביניהם...".⁶⁰

רבי בשביל שוטה זה וכו' ". וראה בבלי בבא בתרא קס ב: "טעמא מאי תקינו רבנן מקושר אתרא דכהנים הוו ובוו קפדי טובא ומגרשי נשיהו ועבדי רבנן תקנתא", ולכאורה י"ל, וכי בגלל מקום אחד תקנו לכולי עלמא? וראה חסדי דוד על תוספתא בבא בתרא יא א בדעת הרמב"ם, שהתקנה היתה רק באותו מקום.
⁴⁹ בבלי יבמות קיד א. וראה תוס' בבלי חולין לו ב ד"ה מתיב: "... כיון דמדאורייתא לא אשכחנא הכשר בלא משקה... לא הוה להו לרבנן למגזר...". וראה שו"ת חכם צבי א לח שיש שני סוגי סייג לתורה, סייג רגיל וסייג גמור וגדר גדול.

⁵⁰ ראה א"ת ערך אין גוזרים גזירה לגזירה. וראה א"ת ערך גזרה, הגבלת הגזרות.

⁵¹ עין איה שבת א פרק ראשון ב.

⁵² ראה שו"ת דברי מלכאל א כח.

⁵³ נפש הרב עמי קכא.

⁵⁴ מלאכת מחשבת פרשת שמות דף נח א. וראה כעין זה רש"י בבלי קידושין לא א ד"ה ויש מטחינו בריחים.

⁵⁵ ראה סעיף עג הערה 3.

⁵⁶ מ"מ על רמב"ם חמץ ומצה ה כ. וראה א"ת ערך גזרה בסוף. וראה שו"ת הריב"ש שצ; ברכי יוסף או"ח תקיא ב; ובהרחבה שו"ת יחווה דעת ג כ.

⁵⁷ שו"ת מהרי"א עניזל יח. וראה באור פניך יהלכון עמי 251.

⁵⁸ על יוצא מן הכלל ראה שו"ת ציץ אליעזר ז ל, שראוי לאסור נסיעה באופנים בשבת משום גזירה שמא יצא מחוץ לתחום, משום גזירה שמא יתקן ומשום שיש בנסיעה זו משום עובדין דחול. מוסיף הציץ אליעזר שכבר התקבל מנהג בענין זה ולא מצאנו מורה הוראה שיתיר זאת. וראה שו"ת יחווה דעת ב נב שגם כאן אין לגזור גזירה חדשה, אך לדינא, הוא מסכים שאסור לרכב על אופנים בשבת.

⁵⁹ שו"ת אגרות משה או"ח צג.

⁶⁰ הליכות שלמה ב מועדים, פרק שמיני דבר הלכה אות ה, עמי קלב.

מאידיך גיסא, דוקא בשל ירידת הדורות⁶¹ קיים צורך גדול מבעבר לעשות סייג לתורה. כותב היעב"ץ: "ואם בזמניהם כך החמירו על עצמם בגזירה לגזירה, משום לך אמרינן נזירא, אנו בדורותינו דפשיטא לא אכשור דרי, על אחת כמה וכמה שיש לנו להרבות בגזרות כאלו לגדור הפרץ".⁶² כותב החיד"א: "עתה בדורות האחרונים כי גבר היצר להחטיא אנו צריכים לכל החומרות שיתגלו".⁶³ כותב החתם סופר: "עלינו להוסיף גדרים וסייגים ולא אכשר דרא כי בעו"ה הדור פרוץ במלאו ויש להוסיף אומץ להחמיר ולא להקל...".⁶⁴

לפיכך על מורי הוראה לשקול האם ראוי להציע לשומעים בקולם לגזור על עצמם הרחקה מאיסור. פוסק הרב בלייך: "וכמו שבסמכותן של חכמי ישראל לתקן תקנות קבועות לעשות סייג לתורה ולאפרושי מאיסורא, כמו כן מותר לו לכל מורה להורות לאיסור לאיזה יחיד או יחידים, משום סייג ומגדר מילתא".⁶⁵

המנחת יצחק פוסק: "ובדבר הנפרץ כעת שם, שלומדין קטנות ריקוד... הנה אין דבר זה צריך בושש דהוי איסור גמור... שעל ידי זה יבואו אחר כך לרקוד במקום אשר שעירים ירקדו שם, בתערובות בחורים וגם בתולות ר"ל...".⁶⁶ שבט הלוי פוסק שיש לאסור על נשים לנהוג במכוניות.⁶⁷ כותב הרב שטרנבוך: "ואגב אכתוב כלל גדול שגילה לי אז האדמו"ר זצ"ל בעניין החומרות שמחמיר לעצמו... וסיים אז, שבחר לעצמן כלל גדול, שעיקר החומרות וסייגים בדורו של משיח, הוא בתיקון מידת היסוד, ובזה הוא דוקא מחמיר מאד".⁶⁸ כמו כן, על קהילות לשקול האם ראוי להן לקבל על עצמן תקנות סייג לתורה.⁶⁹

לדעת ר' צדוק הכהן מלובלין, יתוספו בימות המשיח גזירות חדשות.⁷⁰ לעומתו, סובר המשך חכמה שבימות המשיח לא יהיה צורך בסייגים.⁷¹ הראי"ה קוק כותב: "... ודאי יהיו כל פרטי התורה מה שיהיה צורך לתקן ולחדש מסור ביד בית דין הגדול... ודאי רשאים וחייבים להחמיר לפעמים במה שתהיה השעה צריכה לכך לגדור גדר בתורה לחזקה ולאמצה".⁷²

⁶¹ ראה רשימות ג, הרב מנחם מנדל שניאורסון חוברת מו על המשנה: "ועשו סייג לתורה": "כי מצד הירידה דזמן בית שני... יש צורך בעשיית סייג לתורה". ראה סעיפים עו קסב קסד.

⁶² שו"ת שאילת יעבץ ב קמב.

⁶³ שם הגדולים מערכת גדולים א אות ריט. עוד כותב שם החיד"א: "... ולכן סמוך לדורות שאחרי האלף שנה מהחרב נתגלה אור הזהר להגן על הדורות... ונתגלו כל החומרות והעונשין למען ישמעו ויראו...".

⁶⁴ שו"ת חתם סופר או"ח קכב. וראה שם סימן ס. וראה לנבוכי הדור פרק יג.

⁶⁵ הרב בלייך, "סידור חופה לכהן וספק גרושה כדי למעט באיסורין", תחומין ט עמ' 45. וראה הערה 5.

⁶⁶ שו"ת מנחת יצחק ג קט. וראה שו"ת מנחת יצחק ה א, על האיסור לעלות להר הבית.

⁶⁷ ראה שו"ת שבט הלוי ד או"ח א.

⁶⁸ מועדים וזמנים ח קמ"ג. האדמו"ר עליו מדבר הרב שטרנבוך הוא הרב ישראל אלטר מגור.

⁶⁹ ראה הערה 6.

⁷⁰ ראה קומץ המנחה חלק ראשון י, עמ' 3: "ולכן כתבו המקובלים לעתיד הלכה כב"ש דהוא לחומרא ורצה להוסיף גזירות וחייבים לכל אחד וזהו לעתיד אבל בעוה"ז אין שייכים גדרים אלה אלא לשרידים". אמנם יש מקום לומר, שלעת"ל הלכה כב"ש רק באותם עניינים המרבים קדושה, אך במה שנוגע להרחיק מאיסורים, מסתבר שדוקא בימות המשיח יצטרכו לגזור פחות מבימינו.

⁷¹ משך חכמה שמות יב כב.

⁷² לנבוכי הדור פרק יג.

ש.ט. צמצום ההוצאות השלטוניות

על השלטון להשתדל מאד לצמצם את ההוצאות השלטוניות.¹

ארגון יעיל במעלהו התקבלו כמה החלטות הנוגעות לארגון יעיל: א. "גם ראינו הוצאות מרובות שלא כסדרן, שאיזה מנהיגי מדינה מתאספים יחד בברין או כדומה לזה ועושים הוצאות שלא לצורך ומעמידים לחשבון המדינה, בכך לא יהיה כדבר הזה מהיום והלאה..."². ב. "כדי למעט בהוצאות שנולדו במשך שנים שעברו על ידי אסיפה לסידור הגביה תמיד לכל רביעית שנה בפני עצמו, לא יהיה עוד כן מהיום והלאה רק בכל וועד התחדשות יסדרו כל הגביות על סך שלשה שנים רצופות..."³. ג. "בהיות כי איזה קהילות במדינתנו מוכבדות בהכבדות... כמו שקרה באיזה קהילות שגוזרים עליהם גזירות קשות שאין הציבור יכול לעמוד בהם... ואם אמרנו, כל פעם מתרחש ח"ו ענין כזה יעשו אסיפה של מ"ו הר"ם עם כל האלופים... יעלו הוצאות מרובות... ובכך אנחנו... ממלאים בזה את ידי מ"ו הר"ם נר"י בכוח והרשאה בכל אופן המועיל... לעשות מה דאפשר למיעבד"⁴.

בליטא תקנו, שוועד המדינה לא יתכנס למשך יותר מאשר ארבעה שבועות.⁵

צמצום הוצאות אישיות פסוקים מפורשים בתורה: "רק לא ירבה לו סוסים..."⁶, "ולא ירבה לו נשים"⁷.

פסוק מפורש בפרשת קרח: "ויחר למשה מאד ויאמר אל ה'... לא חמור אחד מהם נשאתי ולא הרעתי את אחד מהם", ומפרש רש"י: "לא חמורו של אחד מהם נטלתי. אפילו כשהלכתי ממדין למצרים והרכבתי את אשתי ואת בני על החמור, והיה לי ליטול אותו החמור משלהם, לא נטלתי אלא משלי"⁸. פסוק מפורש בספר שופטים: "והיא יושבת תחת תִּמְרָ דבורה..."⁹, ומבאר התרגום: "מתפרנסא מן דילה"⁹. אומר המדרש: "כשם שהקב"ה אינו מטריח על ישראל יותר מדאי, כך שמשון היו שופט את ישראל ולא היה מטריח עליהם"¹⁰. פסוקים מפורשים בנביא: "ויאמר שמואל אל כל ישראל... הנני ענו בי נגד ה' ונגד משיחו את שור מי לקחתי וחמור מי

¹ ראה שו"ת אבקת רוכל יח, שהקהילות הקדושות המוציאות כספים שלא כדין עוברות על איסור בל תשחית. ויש לעיין מפני מה הוא לא כותב שהן עוברות על איסור גזל. על הצורך בהקטנת נטל המס ראה סעיף צב. על העמקת הגביה ראה סעיף קצט. על הצורך בצמצום תחומי הפעולה של השלטון ראה סעיף קנ.

² תקנות מדינת מעהרין ועד בודשפיץ ת"פ לפ"ק תקצ"ה (ז"ד).

³ תקנות מדינת מעהרין ועד קוניץ תל"ד לפ"ק שסח (ב). וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאי ת"י לפ"ק קיג.

⁴ תקנות מדינת מעהרין ועד בודשפיץ ת"פ לפ"ק תקפט (כא).

⁵ ראה פנקס מדינת ליטא ועד ת"ד לפ"ק תיב.

⁶ דברים יז טז. וראה רמב"ם מלכים ג ג: "ולא ירבה לו סוסים אלא כדי מרכבתו. אפילו סוס אחד פנוי להיות רץ לפניו כדרך שעושים שאר המלכים אסור, ואם הוסיף לוקה". מכאן שהאיסור הוא רק על סוס שרץ לפניו דרך כבוד ושררה. וראה רש"י בבלי סנהדרין כא ב ד"ה לאפוש, יד רמה ובירור הלכה על אתר. אך לפי"ז קשה הסיפא של הפסוק: "רק לא ירבה לו סוסים ולא ישיב את העם מצרימה", שהרי מה לי אם הוא מרבה סוסים לעצמו או אם הוא מרבה סוסים לחילותיו? וצ"ל שאם יש צורך חיוני בסוסים – ההכרח לא יגונה אך אם אין בהם כל כך צורך יש מקום לחששות שונים. וראה סעיף שח הערה 25.

⁷ דברים יז יז. וראה בירור הלכה סנהדרין דף כא ציונים א וכן ג ו.

⁸ רש"י במדבר טז טו.

⁹ תרגום לשופטים ד ה.

¹⁰ פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) בראשית פרק מט.

לקחתי...".¹¹ אומר המדרש: "ועץ חיים תאווה באה' – זה שאול שנמשח ומלך מיד. בזכות מה? ושהיה מבזבז את ממונו וחס על ממונם של ישראל".¹² דוד המלך אומר: "ה' לא גבה לבני", ומפרש רש"י: "... לא עשיתי גדולות, תענוגות, בנינים ונטיעות כעין שעשה בני".¹³

צמצום המנגנון הציבורי¹⁴ בפוזנא תקנו שלש תקנות. א. "גם ראינו ראייה אחת זו שתיי בענין הוצאות הקהילה, שכל יום ויום הוצאה מרובה מחברתה, ובכן יצא מאתנו שלא לשלם שום וועכטיר שכירות מהקהל יצ"ו, וגם שלא ישלם הקהל יצ"ו לקומין קעריר שום פרוטה...".¹⁵ ב. "יש להעלות לפני ל"ב אנשים אם צריך להיות גובה ונאמן, אולי די באחד מהם ולמה זאת להרבות בהוצאות שלא לצורך במקום שאפשר למעט...".¹⁶ ג. "הוצאות הקהל מרובה וההכנסה מועטת וצריך למעט בהוצאות, בכך לא יחזיקו האלופים הקהל רק שלשה שמשים לא יותר...".¹⁷

שכר לא מופרז לעובדי ציבור המדרש אומר: "אמר הקב"ה לדיין... תן דעתך על הסופרים ועל החזנים ועל השוטרים העומדים לפניך, שלא תגדל מעלתן עליהם ולא תרבה להן שכר ותטריח על הציבור".¹⁸ כותב הנצי"ב: "העוסק בתמידות בצרכי ציבור... ודאי ממדת חסידות שלא להעמיס על הציבור יותר מן ההכרח לחייו".¹⁹

אומר הנביא: "ויהי כאשר זקן שמואל... ולא הלכו בניו בדרכיו, ויטו אחר הבצע...".²⁰ ומבארת הגמרא: "שלא עשו כמעשה אביהם שהיה שמואל הצדיק מחזר בכל מקומות ישראל... והם לא עשו כן אלא ישבו בעריהם כדי להרבות שכר לחזניהם ולסופריהם".²¹ אומר הנביא ישעיהו: "שבר ה' מטה רשעים שבט מושלים", ומבארת הגמרא: "אלו הדיינים שנעשו מקל לחזניהם".²²

¹¹ שמואל א יב א – ג.

¹² פסיקתא דרב כהנא פסקה ה ג.

¹³ רש"י תהלים קלא א. וראה בבלי בבא מציעא פו ב: "ואמר ר' יצחק: אלף נשים היו לשלמה, כל אחת ואחת עשתה לו כך. מאי טעמא? זו סבורה שמא אצלי סועד היום וזו סבורה שמא אצלי סועד היום". וראה בבלי סנהדרין כא ב: רב יצחק רמי: כתיב 'אין כסף נחשב בימי שלמה למאומה' וכתב 'ויתן שלמה את הכסף בירושלים לאבנים! לא קשיא, כאן – קודם שנשא שלמה את בת פרעה, כאן – לאחר שנשא שלמה את בת פרעה". ומבאר חידו"א: "... משנשא בת פרעה מיעט בחכמה וריבה בסעודתו ותענוגי עוה"ז... היה הכסף נחשב". וראה אברבטאל מלכים א ה ג ששלמה המלך החזיק על שלחנו כששים אלף איש. וראה פירושו למלכים א יב ד. תופעה דומה קרתה לא אחת גם אצל אומות העולם. ראה מקבים א ג ל, שהמתנות שחילק אנטיוכוס ביד רחבה גרמו למשבר כלכלי. על מנהג מלכי אנגליה בימי הביניים בענין זה, מנהג שעורר כעס גדול בקרב העם, ראה Constitutional History of England עמ' 145 – 148.

¹⁴ ראה דברי הימים ב י ד: "אביך הקשה את עלנו ועתה הקל מעבדת אביך הקשה ומעלו הכבד...". ומבאר המצודת דוד: "... מה לך להרבות באנשי בית וסוסים עזוב אותם והקל עולנו".

¹⁵ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תתקכ החלטה משנת ת"כ לפ"ק. וועכטיר הוא שומר. קומין קעריר הוא מנקה ארובות.

¹⁶ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תקט החלטה משנת תמ"ה לפ"ק.

¹⁷ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תתקלו החלטה משנת תע"א לפ"ק.

¹⁸ מדרש הגדול על שמות כא בהקדמה. וראה בבלי שבת קלט א ורש"י שם ד"ה שנעשו מקל לחזניהם.

¹⁹ העמק דבר במדבר טז טו הרחב דבר ס"ק ב.

²⁰ שמואל א ח א – ג.

²¹ בבלי שבת נו א. וראה רמב"ם סנהדרין כג ב וש"ע חו"מ ט ד. וראה קרית ספר על הרמב"ם שם שהם עברו על איסור דאורייתא.

²² בבלי שבת קלט א.

מפרש רש"י על אתר: "לשמשיהן נותנין יד... לומר: לא אהיה שליח ואזמין את פלוני לבית דין אם לא תרבה שכר, ואחר פסק דין לא ארדנו ליכנס למשכנו".

ברסיפי החליטו: "אשר אסור להעלות את המשכורת לאישי הציבור המשמשים בק"ק, וכן לא למנות פקידים חדשים, ללא הסכמתו של הקהל כולו".²³ בפוזנא הזהירו הפרנסים את הדיינים שלא להרבות שכר לסופריהם,²⁴ והחליטו להקטין את משכורת החזונים.²⁵

חסכון בהוצאות ציבוריות זאת מדת התורה. אומרת הגמרא: "התורה חסה על ממונן של ישראל".²⁶

זו מדת חכמים. חז"ל התירו לעשות צרכי רבים ולצאת על הכלאים בחול המועד, מאחר ובימים אלו ניתן לשכור פועלים בזול.²⁷

כך נהגו בקהילות. בפוזנא החליטו: "מהיום, אל ירבה הקהל יצ"ו בהוצאות מרובות... מאחר שהעניות מתרבה והולך בקהילתינו וכל המעט בהוצאות הרי זה משובח".²⁸

ביקורת מוקדמת על הוצאות בליטא החליטו: "כשיהיה איזה דבר נחוץ וצורך שעה להוציא הוצאות בעסק המדינה: עד סך שני מאות זהו פו', רשות ביד מנהיגים להוציא אף בלי ידיעת שאר ראשי מדינה... אמנם הוצאות שיעלו מן שני מאות זהו ולמעלה, יוציאו בידיעת ראש מדינה של כל קהילה, ראש ביי"ד הסמוכים להם ביותר".²⁹ במערהין תקנו: "ראש מדינה אינו רשאי לילך על הוצאות מדינה... אלא אם יראה בכתב שהוא נדרש בשביל עסקי מדינה בפקודות איזה שר או מושל, או שהדבר נעשה בפקודות ובהסכמות האלופים הקצינים ראשי מדינה יצ"ו".³⁰ בזאלקווא נתקבלה החלטה: "הראשים או הטובים שום אחד מהם... לא יבטיח לשום אדם שום הבטחת ממונן בעולם מהקהל בלתי ידיעת והסכמת שנים מהראשים וטובים".³¹

ענישה על הוצאות שלא בסמכות בפוזנא תקנו: "מי שהולך בהשתדלות להשררה ליתן שוחד ממונן [ו]אין רשאי ליתן יותר על הסך שיצאו עליו הקהל ואם יתן ויוסיף יותר מדעתו, מחויב המנהיג לשלם ההוספה מכיסו, והקהל מחויבים להוציא מידו".³² בונציה הוחלט: "וכל מה שיוציאו הפרנסים, בין בהוצאת העניים בין בכל שאר הוצאות, שלא כסדר הנ"ל, יחויבו לשלם מכיסם הפרטי עד פרוטה אחרונה".³³

²³ כתבי רבינו יצחק אבוהב, תקנות ק"ק צור ישראל בעיר רסיפי ברזיל תקנה 17 משנת הת"ט, עמ' קפ.

²⁴ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' מב החלטה משנת תכ"ו לפ"ק.

²⁵ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' קנא החלטה משנת תל"א לפ"ק.

²⁶ בבלי ראש השנה כז א. וראה בבלי זבחים ו ב, ורש"י שם ד"ה אלא שחיסך הכתוב. וראה א"ת ערך התורה חסה על ממונם של ישראל.

²⁷ ראה ערוך השלחן או"ח תקמ"ד ב. לגבי כלאים ראה בבלי מועד קטן ו א. וראה סעיף רמא הערה 22.

²⁸ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' סב החלטה משנת תכ"ז לפ"ק. וראה שם החלטה א' תשל משנת תנ"ח: "האלופי קהל ישיבעו את פרנסי קוטל הוף שלא יוציאו הוצאות יתירות ולא ירבו בסעודות...". וראה שם א' תתצה סעיף ח.

²⁹ פנקס מדינת ליטא ועד שצ"א לפ"ק רמד.

³⁰ תקנות מדינת מערהין ועד דרעזניץ תי"ט לפ"ק שכט (ד).

³¹ יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648) עמ' 507, תקנה משנת ש"פ לפ"ק.

³² פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תמא החלטה משנת ת"ג לפ"ק.

³³ פנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה ו משנת תד לפ"ק.

שמירה על רכוש הציבור בונציה החליטו: "הנה זאת חקרנוה, כן היא מכמה שנים עד הנה, שהלכו לאבדון כמה מנכסי ההקדש שלנו... לכן מעלת הפרנסים יצ"ו בנו מחדש והחזיקו ארגז אחד מחוזק היטב היטב, ושם יחויבו כל בני הועד, וגם מחוצה לו, אשר בידו שטרות, מכתבים, פנקסים, או ריציווטי... לבא למסור לסופר ולשימם בתוכו... וכן יהיה בפנקס הזה אינוינטאריו מכל נכסי בית הכנסת..."³⁴.

מכרזים פוסק הרמ"א: "כל דבר שבקדושה שנמכר ומותר לשנותו, נמכר בלא הכרזה ואין בו אונאה, אבל דבר שאסור לשנותו לקדושה קלה, צריך הכרזה"³⁵. מכאן, שבית כנסת והקדש עניים וכיו"ב חייבים להמכר במכרז, אולם התורה אינה דורשת עריכת מכרז בעת מכירת רכוש ציבורי אחר.³⁶

המנעות מהתחייבויות במערהין החליטו: "טוב שלא תידור משתידור ולא תשלם... אמנם אם האלופים קצינים ר"מ יצ"ו יחשבו לפעמים לטוב לשלוח איזה סך מתנה לאיזה יחיד מיחידי סגולה שהוא בירושלים, הרשות בידם, הכל לפי מה שהוא האיש ולפי הזמן, ודרך צדקה ולא בדרך חיוב"³⁷.

הפרטה פוסק השו"ע: "... וכן אם ישראל קנה המכס מהמלך, המבריח עצמו הרי זה גוזל ישראל שקנאו"³⁸.

בפוזנא החליטו: "הקהל מחיובים למכור כל המכסים של הקהל או להשכיר אותם... והם יגבו הסכומים עד גמירא"³⁹. כותב מהר"ח פלגי: "בעירנו איזמיר יע"א המנהג למכור גאבילה בשר

³⁴ פנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה צב משנת ת"י לפ"ק.

³⁵ שו"ע או"ח קנג ז.

³⁶ ראה מגן אברהם קנג ס"ק כ: "... דכל שלא הכריזו אנו רואין כאלו מוזלי במקצתם ואין רשאים". וראה ערוך השלחן שם ס"ק כה שלא חייבים לעשות מכרז במה שמותר לשנותו כי בני העיר רשאים לתת מתנות. ונראה להוסיף שחכמים לא רצו להכביד על טובי העיר, שנאלצים לעתים לפעול במהירות ולממן הוצאות דחופות. עם זאת אין כל מניעה שתתקבל החלטה לעשות מכרזים, ראה הערה 40. וראה הערה 47.

³⁷ תקנות מדינת מערהין ועד גאיי ת"י לפ"ק כב.

³⁸ שו"ע חו"מ שסט ו.

³⁹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תרלג החלטה משנת ת"י לפ"ק. וראה שם א' תפב החלטה משנת תמ"ד לפ"ק: "מאחר שהברדאן הוא מעמד ומצב הקהלה, ונראה לעינים שהוא יורד מטה מטה בעו"ה, אשר על כן יפקחו הקהל יצ"ו היטב אם להשכיר הברדאן לאחד מאנשי הקהלה כדי שהוא ישגיח יותר ויותר על הברדאן". וראה שם ב' יד. הברדאן הוא מס, מעין מס ערך מוסף. בשנת שצ"ג החליטו בפוזנא להעביר את גבית מעות אשפה מיחידים לקהל, ראה החלטה רטז. וראה פנקס קהילת רומא החלטה 698 משנת ת"י לפ"ק והחלטה 818 משנת תכ"ד. וראה ספר התקנות והסכמות וכ"ו מב.

וראה תשובת הרב טייכטל, בעל אם הבנים שמחה, ירושת פליטה, קובץ תשובות, לז: "... גם לענין מלמד כיון דכל אחד משלם לעצמו מכיסו בשהו להמלמד אפילו יהיו כל בני העיר עושין כן המה נידונים רק כיחידים ולא נקראו רבים, והתורה שמחייבת להתקיים בינינו ולהתיירש מדור דור הוא חיוב דרבים ולא של יחידים. על כן מחויבים הרבים שישתתפו תחלה בהמעות בקופת הציבור ומקופה זו ישולם המלמד, ובזה יקיימו הרבים חיוב קיום התורה". נראה להשיב על דבריו. א. לו היתה כוונת חכמים להטיל על הציבור לממן את שכר המלמדים היה להם לתקן להקים קופה לצורך זה, כדרך שתקנו שיש להקים בכל עיר קופה של צדקה. ב. פוק חזי מה עמא דבר, ובמקומות רבים היו המלמדים גובים שכר לימוד ישירות מהורי התלמידים. ג. אין לכאורה קשר הכרחי בין החיוב המוטל על הרבים לקיים את התורה ובין החיוב לממן כל הוצאה מקופת הציבור דוקא. לדוגמא, ציבור חייב להקים בית כנסת ולקנות ספרי קדש אך אין כל מניעה

בעד שנה אחת. וסדר מכירה הוא כי שמש הכולל מכריז בבתי כנסיות וברחובות של עיר כי הגאבילה היא עשויה למכור. וגם ביום הנועד שפוסקים המכר מדליקים נר אחד, והלוקחים הם מוסיפים כל אחד על ערך חבירו עד תום הנר ואז מחליטים המכר.⁴⁰

לא תמיד הפרטת שירותים ציבורים היא לחיזוק הדת או לתיקון העולם. פוסק השו"ע: "נהגו לעשות לבית דין, קופה שפוסקין ממון לפרנסת בית דין... כי חובה על ישראל לפרנס דיניהם וחכמיהם...".⁴¹ מהר"ח פאלאג'י כותב: "הסכמה... בענין שכר השוחטים והבודקים שבעיר, שלא יהיו נוטלין מן הכשירות לבד והשכר מיד הקצב בעל הבהמה כמו שהיה נהוג... זאת עשינו שיטלו שכרם קצוב... מכוללות העיר...".⁴² בפוזנא החליטו שגבית התשלומים בעבור איסוף האשפה לא תיעשה עוד על ידי יחידים כי אם על ידי הקהילה.⁴³

כדי להבטיח חסכון בהוצאה השלטונית יש למנות פרנסים ראויים. במעלה נתקבלה תקנה: "צריכין הקהל לדקדק היטיב הדק להתמנות איש אשר יש לו כח לעמוד בפרץ ושהקהל יהיו בטוחים ממנו שיתעסק בצרכי ציבור באמונה ושלא יבזבז בממון הקהל ח"ו".⁴⁴

ומדי פעם ראוי לבחון מחדש את חיוניותן של כל ההוצאות. ברומא החליטו: "ובאותו הלילה בררו להם ששה אנשים מהשרידים אשר ה' קורא, לצמצם ולמעט הוצאות הקהל רבו מאד, כדי להקל מעליהם כובד משאר החובות... ולמעטם כפי ראות עיניהם וכיד ה' הטובה עליהם".⁴⁵

שיחידים יקימו בתי כנסת ויקנו ספרי קדש על חשבונם הפרטי. אמור מעתה שבכל חיוב המוטל על הציבור לקיים את התורה צריכים לבחון לגופם של דברים מה טיבו של החיוב, ואכמ"ל.

⁴⁰ משא חיים תקנות סימן יט. מהר"ח פלגי פוסל מכרז שהתקבל באותה שנה בטענה שכמה מן הממונים נהגו בערמה ובמרמה, וזכו במכרז שלא כדין. וראה הערה 47.

⁴¹ שו"ע חו"מ ט ג. וראה שו"ת הבי"ח נא, הטוען בחריפות כנגד המנהג שהצדדים נותנים דמי פסק ומציע שהדיינים יקבלו תשלום מן הציבור. דמי פסק היו מקובלים בקהילות רבות עד לאחרונה, ראה שו"ת אורח משפט חו"מ כא: "דמנהגינו לתן דמי פסק בכל דין תורה". ביקורת על מנהג זה כותב בן השל"ה, של"ה חלק ב, ווי העמודים עמוד הדין פרק אחד ועשרים (דף לב א): "כל בעל נפש ישמור נפשו בענין לקיחת מעות פסק... ועלינו לשבח הניצולים מזה המעות כי הוא מאוס בעיני אלקים ואדם, כי זה גורם לזות שפתים ולדברי קלון על הדיינים". דמי הפסק הכבידו במיוחד על עניים, וראה פנקס מדינת ליטא ועד סעלץ תל"ג לפ"ק תרפב תקנה לפיה אסור לדיין לדרוש דמי פסק "רק מה שיתנו בעלי דיני מעצמם יקבלו". דמי פסק אף גרמו לתקלות נוספות, ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא עד החלטה משנת שפ"ח לפ"ק, פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תקסג החלטה משנת ת"ז לפ"ק ושם תש החלטה משנת תי"ב לפ"ק, ועוד. ביקורת חריפה היתה גם על פרנסים המטילים קנסות כעונש למי שהורשע בעבירה על תקנות הקהל, והנוטלים קנסות אלו לעצמם או שנותנים אותם לקופת הקהל, ראה סעיף נ הערה 33. נראה שהדיינים התפרנסו מדמי פסק ומקנסות משום שלא היה בכח הקהילות לשלם משכורת קבועה לדיינים, ראה פנקס הכשרים שם תרפח, בחינת הרע במיעוטו, וההכרח לא יגונה. וראה סעיף שמא.

⁴² ראה משא חיים הסכמות קיד. וראה שו"ת מהר"ם שיק יו"ד לב, וראה שו"ת שואל ומשיב תנינא ג פה, על אודות שוחט הנותן מעות לקצבים כדי שישחט אצלם ועל תוצאות הדבר.

⁴³ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא רטז החלטה משנת שצ"ג לפ"ק.

⁴⁴ תקנות יהודי מעהרין תקנות ועד גאיי ת"י לפ"ק קפט.

⁴⁵ פנקס קהילת רומא החלטה 594 משנת ת"י.

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לצמצום ההוצאות השלטוניות.⁴⁶ כותב הרב ואזנר: "על העיריה מוטל לדאוג... שלא לפזר כספים על דברים שאין הציבור צריך להם, דכל הדברים האלו הם הגורמים לבעיות בהנהלת העיר".⁴⁷

גם כיום יש להכיר במגבלות ההפרטה. האחיעזר פוסק: "ייסוד נכון ותקנה טובה שיקבל הקברן דמי קבורה מקופת העיר, שהוא שכר משמש בקדש, שאינו עוסק בשום מלאכה אחרת ולא למרר את האבלים ולהטיל כל אחד על מרי נפש".⁴⁸ המנחת יצחק פוסק שאין להסתפק במקואות טהרה הבנויים בבתים פרטיים, אלא יש להקים מקואות ציבוריים.⁴⁹

*

השרדותו של שלטון תלויה במדה רבה ביכולתו לאזן בין ההכנסות ובין ההוצאות.⁵⁰ חוקות אחדות קבעו שעל השלטון להשתמש בהכנסות ממסים ביעילות ובחסכנות.⁵¹ חוקות אחדות קוצבות את מספר השרים⁵² ואת מספר חברי בתי הנבחרים⁵³ באופן שלא ניתן להרחיב את הממשלה או את בית הנבחרים ולגרום להוצאות שלטוניות נוספות.⁵⁴

⁴⁶ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 29: "שטח המדינה יחולק למספר אזורי בחירות, להיות כל 10000 איש בערך בוחרים בציר אחד". לגבי מספר חברי הממשלה נקבע שם בסעיף 62 שלא יהיו יותר מאשר חמשה עשר שרים.

⁴⁷ קונטרס חיובי שכנים ותקנות הקהילות על סימן קסג א, עמ' סג. נראה שכיום כאשר פרנסים רבים אינם פועלים לשם שמים מן הדין לערוך מכרזים כאשר מוכרים רכוש של הקהילה, וראה הערה 40. פשיטא שהוא הדין כאשר הקהילה רוצה לקנות דבר מה למנות בעלי תפקידים. וראה סעיף קמח הערה 83.

⁴⁸ שו"ת אחיעזר ב יו"ד יט.

⁴⁹ ראה שו"ת מנחת יצחק ג פח.

⁵⁰ בתחילת המאה ה 16 כתב מקיוולי בספרו הנסיך פרק 16: "מי שירצה לזכות בתואר נדיב בפי הבריות, אל יזנח שום צורה של הפגנת נדיבות בין הבריות; עד שנסיך בעל נטיה כזו יכלה למטרה זו את כל הונו, ובסוף, אם רצונו לשמור על התואר נדיב שיצא לו לא תהיה לו ברירה אלא להטיל מסים כבדים על בני עמו, ולגנוש בהם קשה, ולעשות כל מה שאפשר למען השיג כספים. דבר זה יגרום לנתינו שיתחילו לשנוא אותו...".

⁵¹ ראה ICL חוקת ספרד 31 (2).

⁵² ראה ICL חוקת בלגיה 99 (1).

⁵³ ראה ICL חוקת הולנד 51.

⁵⁴ ראה חוקת עולם ב עמ' 563, ודבריו צ"ע.

פרק סג. הסכמת הציבור

שי. גזירה שהציבור מסכים לעמוד בה

כותב הרב יחיאל מיכל פינס: "רשות להצבור לקיים על נפשם גזרות ואסורים חדשים... אבל אין הרשות ההיא רשות מוחלטת כי תלויה היא בשני תנאים גדולים, ביכולת הציבור לעמוד בהגזרה ובחפצם לעמוד בה".¹

מלך פוסק הרמב"ן: "כל מלך בישראל או סנהדרי גדולה במעמד כל ישראל שיש להם רשות במשפטים ואם יחרימו על עיר להלחם עליה וכן אם יחרימו על דבר, העובר עליו חייב מיתה והוא חיובן של אנשי יבש גלעד".² אין למלך סמכות להרחיב את גבולות ארץ ישראל ללא הסכמת רוב ישראל.³

בית דין הגדול התוספתא אומרת: "רשב"ג ור' אלעזר בן ר' צדוק אומרים אין מעברין את השנה ואין עושין כל צרכי צבור אלא על תנאי כדי שיקבלו רוב הציבור עליהם".⁴ אומר הירושלמי: "אמר רבי יוחנן בשם רבי לעזר בי רבי צדוק: מקובל אני, שכל גזירה שבת דין גזרין על הציבור ולא קיבלו רוב צבור עליהן - אינה גזירה".⁵

גדולי הדור פוסק הסמ"ג: "והא דתניא בתורת כהנים 'ותם לריק כחכם' - זה המשיא בתו ונתן עליה ממון ולא הספיקו שבעת ימי המשתה עד שמתה בתו הרי זה מאבד בתו ומאבד ממונו... אמנם רבינו יעקב גזר ותקן לשלם אפילו זכה אם מתה תוך שנה, ולא פשטה גזירתו בכל ישראל".⁶

פרנסים פוסק הראב"י: "שאם רוצים ראשי הקהל לעשות או לגזור חרם, אם רוב הקהל היו מסכימים עם ראשי הקהל היה חלה החרם... ואם לא הסכימו רוב הקהל ומיחו אך הראשים עשו יכולין למחות דמה לי קבלו בתחילה מה לי בסוף...".⁷ פוסק המזרחי: "... מה

¹ מבוא של המלבה"ד, עמק ברכה ה ב. הרב דוד פרידמן, מחבר הספר עמק ברכה, עבר בעיון על המבוא והעיר בכמה מקומות על דברי המלבה"ד. הוא לא העיר מאומה על דברים אלו ומכאן שהוא מסכים להם. כשיטה זו מוכח מכמה מהמקורות המובאים בסעיפים שז שיא. וראה סעיף קצו הערה 7.

² פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כז כט. וראה א"ת ערך חרם, חרמי צבור.

³ ראה רמב"ם תרומות א ב. וראה סעיף קלד הערה 1.

⁴ תוספתא סנהדרין ב ו. וקצת צ"ע מדוע הרמב"ם אינו מזכיר את התוספתא. וראה חידושי בתרא על חידושי המסביר למסכתות סוכה וסנהדרין, סנהדרין צב: "... דמעברין לצרכי ציבור - מפני הדרכים ומפני הגשרים וכו', וכיון שלצרכם נעשית, יכולים לומר לא ניחא לן בתקנתא דרבנן ושפיר בעינן להסכמתם". לפי"ז, אם עיברו את השנה כדי שפסח יפול באביב אין צורך בהסכמה. וראה רמב"ם קידוש החדש ב ח: "ראש בית דין אומר מקודש וכל העם עונים אחריו מקודש מקודש", ובקריית ספר משמע שעניית העם מדאורייתא, ואכמ"ל.

⁵ ירושלמי שבת א ד. הרי"ן על בבלי עבודה זרה לו ב והכס"מ על הרמב"ם קריאת שמע ד ח סוברים שיש תוקף לגזירה אם הציבור יכול לעמוד בה גם אם אינו רוצה בה. ושמהם מפרשים שכונת הירושלמי לגזרה שהציבור אינו יכול לעמוד בה. לשיטתם אף יש צורך לחלק בין גזירה ובין עיבור השנה. אפילו אם תאמר שלדעתם יש תוקף לגזירה של בית דין הגדול גם אם הציבור אינו רוצה לעמוד בה הרי שאין מכאן ראיה שיש תוקף לגזירה של פרנסים שהציבור אינו רוצה לעמוד בה.

⁶ סמ"ג לאוין פא. פשיטא, שהציבור יכול היה לעמוד בתקנתו של ר"ת ומכאן שהציבור לא רצה לעמוד בה.

⁷ מרדכי בבלי בבא בתרא פרק ראשון תפב (= ראה שו"ת מהר"ח אור זרוע רכב); שו"ת הרשב"א ג תכח; שו"ת מהרי"ן, דינין והלכות מה. וראה שו"ת תרומת הדשן פו"כ רנד; שו"ת הרדב"ז א יח; קצות החושן חו"מ קכג אות ד; שו"ת חתם סופר או"ח רח.

שירצו רוב הקהל הוא העיקר משום שבכל הדברים השייכים לקהל כל הקהל בכללו נקראים בית דין וצריך להמשך אחרי רוב דעות הקהל ולא אחר טובי הקהל...⁸ פוסק החתם סופר: "אמנם הרוב יכולים למחות אע"ג שהם עצמם מינו אותם לכתחלה... מ"מ יכולים עתה לחזור בהם... ע"כ יכולים הרוב לסרב על תקנתם וכאלו סלקום ממינוי שלהם עכשיו".⁹

בדרכים הבאות ניתן לבחון אם הציבור רוצה לעמוד בגזירה חדשה¹⁰

הערכת מצב מוקדמת¹¹

קבלת גזירה נסיונית כותב הרי"ד: "תחילה הם מדברים ושואלים באַבְּל אם רוצים לקבל עליהם גזירת המלך ואחרי כן היו משלימין לדבר על שאר העיירות מפני שהיתה עיר גדולה וחשובה".¹²

זו דרך הבורא. פסוק מפורש בתורה: "שם שם לו חק ומשפט ושם נסהו", ומבאר הרמב"ן: "... משמע שהודיעם החקים ההם ולימד אותם עתיד הקב"ה לצוות... והיה זה להרגילם במצות ולדעת אם יקבלו אותם בשמחה ובטוב לבב...".¹³

המלכות מוקדמת¹⁴ זו דרך הבורא ומדת דרך ארץ. פסוק מפורש בתורה: "נעשה אדם וגו'", ומפרש רש"י: "... דרך ארץ ומדת ענוה שיהא הגדול נמלך ונוטל רשות מן הקטן".¹⁵ פסוק מפורש בתורה: "ויקרא אל משה וידבר ה' אליו מאהל מועד לאמר", ומבאר רש"י: "לאמר - צא ואומר להם דברי והשיבני אם יקבלום".¹⁶ כותב הרמב"ן: "וכן טעם 'ויענו כל העם יחדיו', כי משה קרא לזקני העם שהם חכמיהם ושופטיהם, כי להם הבחירה, ושם לפניהם כל הדברים האלה במעמד כל העדה".¹⁷ מבאר הרב וולדינברג: "כתוב בזה בפ' דברים לאמר: 'ותענו אותי ותאמרו טוב הדבר אשר דברת לעשות', והיינו... ששאל את העם... ורק לאחר שהביעו הסכמתם וענו לו

⁸ שו"ת רבי אליהו מזרחי נג.

⁹ שו"ת חתם סופר יו"ד ה. יש לעיין בדבריו. הלא מבואר בסעיף קטו, שאין מורידים פרנס משררה, ואיך אפשר לטעון שהציבור רשאי לבטל החלטה של הפרנסים מגו שיכולים להורידם משררה? וצ"ל שמדובר במקרה שהציבור ממנה פרנסים על דעת שהם לא יקבלו החלטות העומדות בניגוד לצונו. וראה חידושי החתם סופר על בבא בתרא ט א: "... וז' טובי העיר שלא ברצון אנשי העיר לאו כלום הוא". וראה משפט שלום, קונטרס תיקון עולם סימן רלא ל: "... דאם רוב הקהל עוברים שוב הגזירה בטילה". המהרש"ם מפנה לשו"ת מהרשד"ם יו"ד רכז, הסובר שהחלטות טובי העיר מתקבלות על דעת כן.

¹⁰ ראה סעיף שז. וראה שם הערה 22 מיהו הציבור שצריך להסכים.

¹¹ ראה סעיף שז.

¹² שמואל ב כ יח פירוש הרי"ד.

¹³ פירוש הרמב"ן על התורה שמות פרק טו כה.

¹⁴ ראה סעיף שז הערה 16.

¹⁵ רש"י בראשית א כו. וראה בר"ר ח ט. וראה בבלי ראש השנה יא א: "אמר רבי יהושע בן לוי: כל מעשה בראשית בקומתן נבראו, לדעתן נבראו", ומפרש רש"י שם ד"ה לדעתם: "שאלם אם חפצין להבראות ואמרו הן". וראה רש"י בבלי חולין ס א ד"ה לדעתם. וראה באר הגולה באר הרביעי עמוד נח: "שהשי"ת רוצה שיהיו הכל מסכימים על גזירותיו". הערת הרב נבנצל: "וכן כשברא את האשה הסכים אדה"ר זאת הפעם וגו'".

¹⁶ רש"י ויקרא א א. וראה רש"י שם ד"ה מאהל מועד לאמר.

¹⁷ פירוש הרמב"ן על התורה שמות יט ז. וראה פירושו לדברים כט ט; פירושו לדברים לג ה.

שטוב הדבר מה שמציע להם, אז לקח את ראשי שבטיהם אנשים חכמים וידועים ונתן אותם ראשים עליהם שרי אלפים ושרי מאות וגוי" ¹⁸.

קבלת גזרות במעמד הציבור כותב ספר חסידים: "החזן אל יאמר כשמחרים על דעת המקום עד שיגמרו כולם שלא לחזור, ואם התחיל ואמרו להפסיק יפסיק לכך שאין לומר על דעת הקהל עד שישוו כולם" ¹⁹. פוסק הרמ"א: "כל צרכי ציבור שאינן יכולין להשוות עצמן, יש להושיב כל בעלי בתים הנותנים מס... וילכו אחר הרוב" ²⁰. הקהילה הפורטוגזית בתוניס פרסמה החלטה ובהקדמתה כתוב: "אנו חכמים ופרנסים ויחידים של ק"ק פורטוגזים החתומים מטה נאספנו והסכמנו בנוכחות רוב אנשי ק"ק שלנו..." ²¹.

תגובת הציבור לאחר קבלת הגזרה מעיד הרשב"ץ: "ואחר שתקנו אותם בהסכמת ראשי הקהל הנזכר ובעצת הרבנים, הכריז אותם השליח צבור בביהכ"נ ביום השבת קודם הוצאת ס"ת בפני כל הקהל ולא ערער אחד מהם כלל" ²². כותב החיד"א: "דהרי פרק בני העיר אמרו ז' טובי העיר במעמד אנשי העיר, והיינו שעושים בפרהסיא ואין מוחה... ומשמע דאם מוחים מחאתם מחאה" ²³. כותב הויאמר יצחק: "וכן הוא המנהג פשוט בכל ערי המערב, כשרוצים לעשות איזה הסכמה... כותבים ההסכמה ושולחים אותה בכל בתי כנסיות שבעיר לקראתה ביום ש"ק וההכרזה היא הקבלה, וכשלא מיחו בה שוב אינם יכולים לחזור בהם" ²⁴.

בקהילות אחדות נדרש הציבור להביע הסכמה מפורשת להחלטה ²⁵. במאכנס הוסיפו בסיום אחת התקנות: "כולם קבלוה עליהם בסבר פנים יפות" ²⁶.

מכיון שאין תוקף לגזירה שהציבור אינו רוצה לעמוד בה, על הפרנסים לודא שכל הקהל יקבל את מלוא המידע על כל החלטה חדשה. פסוק מפורש בספר שמואל: "... והגדת להם משפט המלך אשר ימלך עליהם" ²⁷, ומבאר העקידת יצחק: "... ושיוודיעם חומר הענין כולו, כדי שיקבלוה מתחילה כמות שהוא ולא יטענו טענת אונאה" ²⁸. פוסק מהריב"ל: "אפילו שנהגו בהסכמה הזאת בחשבם שהיו מחוייבים לקיימה, אחר שנודע ונתברר על פי חכמים מורי

¹⁸ שו"ת ציץ אליעזר ט"ז סז.

¹⁹ ספר חסידים (וויס.) תתצו.

²⁰ שו"ע חו"מ קסג א בהגה.

²¹ פנקס הקהילה היהודית הפורטוגזית בתוניס סימן ח משנת תר"ח עמ' 34.

²² שו"ת תשב"ץ ב רצב. וראה שו"ת מהר"ח אור זרוע רכב: "... וכיון שכח בידם להפקיע בית הכנסת מקדושתו אעפ"י שיש לכולם חלק בו... ה"ה בכל מעשה הקהל מעשיהם קיימים ופי' במעמד אנשי העיר שעושין בפרהסיא ואין מוחה. שאם תפרש שצרכים לומר הן א"כ לא עשו ז' טובי העיר אלא כולם". וראה משפט שלום, קונטרס תיקון עולם סימן רלא ד. וראה שו"ת הרא"ש נו ה, שלעיתים הקהל נמנע מלבא לבית הכנסת, כדי לבטא בהעדרותו את התנגדותו לתקנה.

²³ שו"ת חיים שאל א ל. וראה שו"ת בית יהודה חו"מ א; שו"ת פני משה ד; שו"ת חוות יאיר פא.

²⁴ שו"ת ויאמר יצחק יו"ד קט. וראה שו"ת הרא"ש טו.

²⁵ ראה שו"ת מהר"י י' לב ב עב.

²⁶ תקנות חכמי מכנאס תקנה מה.

²⁷ שמואל א ח ט.

²⁸ עקידת יצחק שער חמשה ותשעים.

הוראות שהיא בטלה, פשיטא ופשיטא שקבלתם והנהגתם בהסכמה הזאת היתה קבלה בטעות ומכאן והלאה אינם מחוייבים לקיימה".²⁹

אסור באיסור חמור לנסות לשחד את הציבור או לאיים עליו בשום צורה. שנינו בפרקי אבות: "ואל תאמר דבר שא"א לשמוע שסופו להשמע", ומבאר המדרש שמואל: "כלומר, שעל כרחם ישמעו ויקבלו אותה להיותה עתה, כי אין ראוי לך להכריחם שיקבלו דעתך באומרך שאם לא יקבלו תפרוש עצמך מהם".³⁰

יש לאפשר לכל מי שהגזירה נוגעת לו להביע את דעתו.³¹ אין תוקף להחלטה אם לא התאפשר למתנגדים לה להביע את דעתם בפומבי באופן חפשי.³²

במקרים הבאים יש תוקף לגזירה גם אם הציבור אינו מסכים לה

- גזירה של מלך³³ כך היה מקובל גם בקרב אומות העולם. פסוק מפורש בתורה: "... ויצברו בר תחת יד פרעה אכל בערים ושמרו", ומבאר הרשב"ם: " ויצברו בר' - תחת יד ממונה פרעה, וכל זה היה בעל כרחם של מצריים, ולכך כתי' ויפקד פקידים ויצברו, שכן מצינו באחשורוש ויפקד המלך פקידים בכל מדינות מלכותו ויקבצו כל נערה וגוי".³⁴
- מלך אינו זקוק להסכמת הציבור בטרם הוא יוצא למלחמה.³⁵
- הגזירה נוגעת רק לפרנסים³⁶ או שאין בה משום הטלת עול על הציבור³⁷
- הציבור יפה את כח הפרנסים להטיל גזירות על דעת עצמם.³⁸

²⁹ שו"ת מהריב"ל א. מז. וראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד צז. וראה שו"ת הרשב"א ג. שד, שהפרנסים תקנו חרם ושליח הציבור הוסיף לחרם דברים על דעת עצמו, ולמרות שהציבור קבל את החרם בנוסח ששליח הציבור אמר אין לתוספת כל תוקף. וראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד עח. וראה שו"ת רדב"ז א. כו: "... שטובי העיר וגדוליה חשבו שזה אסור גמור אליבא דכו"ע... משמע מזה הלשון, שלא קבלו עליהם המנהג הזה אלא בתנאי הנוכח, וכיון שאין זה אמת, שהרי אינה אסורה לכ"ע אלא אדרבה הרוב מתירין, נמצא שאין זה מנהג כלל ולא קבלוהו עליהם ומותר לבטלו ולחזור למנהג הראשון".

³⁰ מדרש שמואל אבות ב. ה. וראה ירושלמי שבת א. ד: "א"ר מנא לא מסתברא דלא הואיל והיא אונס בטלי' ופירוש הפ"מ שם. לשיטה זו יש לעיין למה התקנות אינן בטלות מאליהן, ושמה הציבור הרחב קבל את התקנות. וראה מרדכי בבלי גיטין שצה בשם המהר"ם מרוטנבורג: "מעשה ביהודים שדחקו את חבריהם בתפיסה לקבל עליהם חרם לתת להם כך ופסק הר"ם דאין באותו חרם ממש כיון דאנוסין היו", וראה שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס פראג תקצה; כנסת הגדולה שו"ע יו"ד רכח הגהות ב"י ס"ק רט. וראה שו"ת מהר"ק שרש קסו שדן בשאלה מתי לחצים שונים נדונים כאונס. וראה שו"ת תרומת הדשן פ"כ רנב: "יראת הדבר ודאגתו חשיב אונס".

³¹ ראה סעיף קיב.

³² ראה שו"ת הרא"ש נו. ה.

³³ ראה סעיף שז, שלמלך מותר לגזור גזירה גם אם הציבור אינו יכול לעמוד בה. על יוצא מן הכלל ראה הערה 2. נראה לחדש שכאשר פרנסי מדינה ועיר פועלים מכח דינא דמלכותא דינא הם אינם צריכים להמלך בציבור, והם צריכים להמלך בו רק בעת שהם פועלים מכח היותם שותפים או כבית דין. וראה סעיף לח.

³⁴ רשב"ם בראשית מא לה.

³⁵ ראה סעיף קלה.

³⁶ ראה שו"ת דבר אמת יא.

³⁷ ראה שו"ת משאת בנימין לג. וראה שם שהכל תלוי בסמכויות הפרנסים. וראה שו"ת הרמ"א עג.

³⁸ ראה שו"ת הרשב"א ג. תמג: "כי עניני הקהל מסורים הם לגדולים, ולמקצת מן הקהל, שהם כאפוטרופוסים לשאר אחיהם שבמקום... שאם אין אתה אומר כן, לא יוכלו בשום קהל לעשות מלאכה, ולהוציא שום

- לא ניתן לפרנסים יפוי כח מפורש אולם הקהילה נוהגת לכבד את החלטות הפרנסים.³⁹ למנהג זה יש תוקף מחייב.⁴⁰ לדעת מהרשד"ם, מן הסתם הציבור מסכים שפרנסיו יקבלו החלטות מבלי להמלך בו תחילה: "טובי העיר שהובררו מכל אנשי העיר להנהיגם כנדון דידן אפי' עשו שלא במעמד אנשי העיר מעשיהם קיימים... שאם לא כן, מה הועילו הציבור בתקנתם כיון שאם יעשו הברורים ויבטלו הציבור אחר כך נמצא מעשה הברורים כקוף בעלמא".⁴¹

גם כיום אין גוזרים גזירה על הציבור אם הציבור אינו רוצה בה. הרב הרצוג כותב על התקנות שהרבנות הראשית קבלה בזמנו: "צריך לקבל את התקנות הללו תחילה בישיבת המועצה המורחבת של הרבנות הראשית לאר"י, ואחר כך לאשרן באספה רבתי של רבני ארץ ישראל שליט"א...".⁴²

המלך המשיח ובית הדין הגדול יצטרכו לדון באפשרות להקים בית נבחרים אשר יבטא את רצון הציבור.⁴³

*

במדינות המפותחות רשאים בתי הנבחרים לקבל חוקים כאות נפשם והם אינם נדרשים להתחשב בהסכמת הציבור או ברצונו.

הוצאה, ולא לעשות שום תקנה כללית, עד שיתקבצו שם כל הקהל פורעי המס בדבר שיש בו הוצאות ממון, עד שיסכימו בדבר כלם...". וראה שו"ת הרשב"א ה"ה קכ"ה: "והר"י יוסף הלוי נ' מיגש פי': אדם חשוב, ת"ח הממונה פרנס על הציבור, אף על גב דעביד בלא רשותא (דידיה) [דידהו], תנאיה תנאה". וראה משנה ברורה סימן קנ"ג ס"ק כ"ט: "לפיכך כשהן שבעה יש להן רשות לכל דבר כאלו עשו כן כל בני העיר, אע"פ שלא העמידו אותם על דבר זה בפירוש, אבל בפחות מזה אין כחן שוה להיותן ככל בני העיר עד שיטלו רשות בפירוש מבני העיר וכן כתבו כמה פוסקים". וראה שו"ת המב"י ט"א פד; דברי השואל שו"ת המב"י ט"ג קפח; שו"ת זקן אהרן מה"ת קכ"ט ושו"ת ציץ אליעזר כא ט.

³⁹ ראה תשובת רב חנניה גאון, תשובות הגאונים שערי צדק ד ד טז: "ממקראות ושמעות הללו נלמד שרשות ביד זקני העיר לתקן תקנות לבני עירם ולכוף את בני עירם למה שתקנו". וראה כלבו קמב: "ושכתבתם שבמקומכם נהגו קטנים לשמוע לגדולים ולא מחו לעולם בידם דין הוא שהקטנים נשמעין לגדולים לכל אשר יגזרו עליהם ולא מבעיא בזמן שהן שותקין שיקבלו עליהם גזירת גדוליהם ושוב אינן יכולין למחות אלא שאפילו הם צועקים אין צעקתם כלום שהרי גדוליהם רבו עליהם". וראה שו"ת חוות יאיר פ"א.

⁴⁰ ראה משפט שלום, קונטרס תיקון עולם סימן רלא ס"ק יג וראה שם ס"ק ד. וראה שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ג קסה, ולכאורה בסיפא סותר את מש"כ ברישא, וראה שו"ת מהר"ח או"ז רכב.

⁴¹ שו"ת מהרשד"ם יו"ד רכז. וראה שו"ת מהר"ח או"ז רכב החוכך בשאלה זו. וראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד קנ שממונים מטעם הציבור מוסמכים לבטל תקנה של הקהל מבלי להמלך במתקנים.

⁴² תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 161. וראה מש"כ הרב עובדיה יוסף, דבריו מובאים במאמרו של ד"ר זרח ורהפטיג, "למקורות החובה למוזנות ילדים", תחומין א עמ' 272. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 121. וראה הרב שלמה דיכובסקי: "מוזנות הבנים - תקנת חכמים מיוחדת בדיני צדקה", תחומין טז עמ' 97. שו"ת שבט הלוי ח רצ"ח באפשרות שבתי הדין בבני ברק יקבלו תקנה שדיירי בית משותף רשאים להוסיף חדר מבלי להמלך בשאר הדיירים, בניגוד לחוק המדינה. וקצת צ"ע שלא נרמז בתשובה שיש תוקף לתקנה מעין זו רק אם הציבור רוצה בה, וראה סעיף כב הערה 27. וראה סעיף שיא.

⁴³ על אפשרות זו ראה סוף סעיפים סב סד צה קנב.

שיא. גזירות שהן לגדר ולסייג¹

גם גזירה המיועדת לגדר ולסייג אינה תקפה אם הציבור אינו מסכים לקבלה.²

בית הדין הגדול כותב הרב פייבל הלוי מבראדשין: "... מוכח בתוס'... שאפילו בית דין הגדול שבירושלים שגזרו למגדר מלתא אף שהיא גזרה שיכולין לעמוד בה מ"מ כשלא רצו רוב ישראל לקבלה הגזרה בטלה".³

גדול הדור פוסק התשורת ש"י: "... הרי אף דדניאל גדול הדור היה לא חל גזרתו כיון שלא קבלו עליהם הגזירה וכן ב"ד ב"ש וב"ה דלא נתפשטה הגזירה ברוב ישראל קשה איך לא חשו לגזרתם אלא ודאי דאין יכולים להטיל איסור אם לא ברצון הציבור".⁴

פרנסים פוסק הרשב"א: "ואפילו תקנו תקנות וגדרו גדרים למצוה כל שלא קבלום הרוב יכולים הם שאר הקהל לבטלם".⁵ פוסק הרב ליפשיץ: "הציבור רשאים לאסור המותר משום מיגדר מילתא ומה שאוסרים אסור לכל העיר, ואיך נחדש לומר, דגם להרב אב"ד או לחכם העיר יש גם כן כח לאסור המותר משום מיגדר מילתא אפילו שלא מדעת הציבור?".⁶

פוסק הרב פייבל הלוי מבראדשין: "מוכח מהפוסקים דאף במגדר מלתא כנ"ל שקרוב לודאי שיבואו לידי איסור אין כח למיעוט לתקן".⁷

מדברי כמה פוסקים משמע, שאם פרנסים מקבלים החלטה למיגדר מילתא שהציבור יכול לעמוד בה, היא מחייבת גם אם הציבור אינו מסכים לה. פוסק הבנימין זאב: "ולאו דוקא היכא דהרוב הסכימו דנגררים המיעוט אחריהם, אלא אפילו הסכימו המיעוט ואפילו יחיד, בדאיכא בההוא עניינא מיגדר מילתא כי הכא, פשיטא דיכול לגזור ולגזור ולענוש ולהכות ולייסר כדלקמן כדי להפרישם מאיסורא, דלמילתא דאיכא ביה מיגדר מילתא, אפילו לא ניחא להו לרבי ולא שמעו, נכנסי בההוא ענין".⁸ פוסק רבי מרדכי הלוי: "ואם דבר שיש בו לאפרושי מאיסורא או מגדר מילתא דלא ליתי לידי איסור, אז אפילו המיעוט יכולים לכופ את הרוב

¹ על הבחנה בין שני סוגי גזירות, גזירות רגילות וגזירות שהן לסייג ולגדר ראה רמב"ם ממרים ב. ג. על הבטוי מיגדר מילתא ראה בבלי יבמות צ. ב. וראה סעיף עה.

² ראה רמב"ם ממרים ב. ה: "ולעולם אין גזרין גזירה על הצבור אלא אם כן רוב הצבור יכולין לעמוד בה" נראה, כי הרמב"ם מדגיש בדבריו שלעולם אין גזרין, ללמדנו שגם לצורך מצוה אין לגזור. שו"ר שכן דייק גם במבוא לעמק ברכה ה. ב. הציבור ובכללם החכמים עשויים להתנגד לגזירה מכמה נימוקים. ראה רש"י בבלי שבת קנג ב ד"ה מחקו סאה: "במדה מחוקה מדדו בו ביום, שהרבו לגזור יותר מדאי ואין יכולין לעמוד בגזירתם, ומתוך כך עוברין על דברי תורה...". וראה פני יהושע בבלי שבת טו ב: "... ומש"ה לא קיבלו מינייהו דהוי כחוכא וטלולא...". וראה עמק ברכה מבוא ה. ב.

³ קונטרס אוהב משפט ד. עיקר ראייתו מדברי הירושלמי המובא בתוס' גיטין לו ב ד"ה אלא אם כן. וראה שו"ת הרא"ם נו בסוף: "ומאחר שאין רוב הצבור יכולין לעמוד בו כל שכן קל וחומר הכא שאין שום אחד מהם מחזיק בו פשיטא שאין באותה גזרה ולא באותו חרם ממש כלל".

⁴ שו"ת תשורת ש"י א. ל. התשורת ש"י תמה שם על הר"ן הנזכר בסעיף שי הערה 5.

⁵ שו"ת הרשב"א ב רעט. משמע מדבריו, שהמיעוט שלכתחילה קבל על עצמו את התקנה חייב לקימה מדינא.

⁶ שו"ת ארי דבי עילאי יו"ד א. וראה שו"ת זקן אהרן תנינא חו"מ קלב, שפשיטא לו, שאין תוקף לתקנה של הרב בצירוף טובי העיר בעניני שחיטה, אם הציבור אינו מצייט לה.

⁷ אוהב משפט ד. וראה סעיף שח הערה 49.

⁸ שו"ת בנימין זאב שג. המיעוט עליו מדובר הוא המנהיגים הרוחניים של הקהילה.

להסכים עמהם ולגזור ולתקן ולהרים מכשולות ולחזק הדת".⁹ פוסק מהר"ח פאלאגיי: "אין צורך להסכמות כאלו שהם לגדר וסייג לתורה להכריז בצבור, שכתבו הפוסקים, דהסכמה שלא הוכרזה בציבור אינה הסכמה, כי שאני גזרת הרב המ"ץ ותקנתו שהוא לגדר וסייג לתורה, שהוא בא מכח רבנותו..."¹⁰.

מסתבר, שפוסקים אלו הורו לקהילות שבהן הציבור יפה את כח הפרנסים לקבל החלטות על דעת עצמם או שנהגו בקהילות אלו שלא נמלכים בציבור.¹¹

במקרה שהרוב אינו מציית או במקרה שמתברר כעבור זמן שהציבור בפועל אינו שומר על הגזירה לכו"ע אין לה תוקף מחייב.¹²

במקרה שהציבור אינו רוצה לעמוד בגזירה שהיא לסייג ולגדר, על הפרנסים לעשות מאמץ לשכנע את הציבור להסכים לה.¹³

כך נהג משה רבינו. כותב אור החיים: "הנה נתחכם משה רבינו ע"ה בשליחותו... שמא ח"ו לא יקבלו ישראל את התורה. ונתחכם ע"ה ולא דבר לכללות העם עד שקרא לזקנים והושבים לפניו... ואחר ששיבו הזקנים כהוגן, העם יטו אחריהם, ולו יהי' כי יקהו שיניהם ח"ו, כל זקן וזקן ידבר לפני בני משפחתו..."¹⁴.

זו מדת חכמים. כותב מהרי"ל: "כל היכא דאיתמר מדרבנן הוא וקרא אסמכתא בעלמא, הכי פירושו ודאי תקנתא דרבנן הוא והם יצאו ובדקו ומצאו להם סמך מקרא, וסמכו דבריהם עליו כדי להחזיקם שיהיו סבורים דהוא מדאורייתא ויחמירו בו, ולא אתו לזולל ולהקל בדברי חכמים..."¹⁵.

אם הציבור אינו מוכן לקבל גזירה כמות שהיא, מן הראוי לנסות ולשכנע אותו לקבלה ולו באופן חלקי.¹⁶

⁹ שו"ת דרכי נעם חו"מ לח. כיו"ב גם בשו"ת דברי מלכאל א יו"ד לה.

¹⁰ משא חיים מערכת מ אות פב.

¹¹ ראה שו"ת המבי"ט ג קפח: "אנו חתומי מטה וכל הקהל הקדוש יצ"ו וכל הנאמני וז' טובי העיר קבלנו עלינו בשבועה חמורה... שראובן יהיה עלינו לראש ולקצין ודיין ומנהיג לדון ולפשר בכל ענין שיצטרך... בין בכל אשר יראה לו לגזור ולעשות גדר והסכמה... הכל קבלנו עלינו כלנו כא' לכל אשר יאמר החכ' הנז' ". וראה משא חיים תקנות פב: "הסכמות וגזרות ותקנות שמתקן הרב המורה צדק כל אחד אל עירו ואל שער מקומו... יש לשמוע כמצות ה' אל השופט אשר יהיה בימים ההם... ולכן אין צורך להסכמות כל שהם לגדר וסייג לתורה להכריז בציבור...". וראה סעיף שי.

¹² ראה רמב"ם ממרים ב ו: "... ואחר שגזרוה פקפקו העם בה ולא פשטה ברוב הקהל הרי זו בטלה ואינן רשאין לכופ את העם ללכת בה". מכאן שמה שקובע זו העובדה המציאותית שהתקנה לא פשטה.

¹³ ראה סעיף קעא.

¹⁴ אור החיים שמות יט ז.

¹⁵ ספר מהרי"ל (מנהגים) ליקוטים ע. הערת הרב נבנצל על דברי המהרי"ל: "צ"ע אם אין כאן חשש בל תוסיף להרמב"ם בהלי ממרים". ובית האוצר כלל קצ חולק על המהרי"ל וכותב שאסמכתא היא דרשה גמורה. וראה א"ת ערך אסמכתא (א).

¹⁶ ראה בבלי יומא סט ב: "אמר: הואיל ועת רצון הוא נבעי רחמי איצרא דעבירה. בעו רחמי ואמסר בידיהו... חבשוהו תלתא יומי, ובעו ביעתא בת יומא בכל ארץ ישראל ולא אשתכח... ושבקוהו. ואהני דלא מיגרי ביה

אם הפרנסים אינם מצליחים לשכנע את הציבור לקבל על עצמו גזירה למיגדר מילתא, עליהם או על הבאים אחריהם לנסות כעבור זמן מה לשכנע את הציבור לקבלה.¹⁷ הגמרא במסכת שבת אומרת: "וידים... שמאי והלל גזרו... ולא קבלו מינייהו ואתו תלמידיהו גזרו וקבלו מינייהו".¹⁸ הגמרא במסכת חולין אומרת: "דר"ש בן אלעזר שדריה רבי מאיר לאתויי חמרא מבי כותאי. אשכחיה ההוא סבא א"ל: 'ושמת סכין בלועך גם בעל נפש אתה'. הלך ר"ש בן אלעזר וספר דברים לפני רבי מאיר וגזר עליהן... ולא קבלו מינייהו,¹⁹ אתו רבי אמי ואבי אסי גזרו וקבלו מינייהו".²⁰

גדול שכרו של הפרנס המנסה לתקן ולגזור גם אם לא עולה בידו הדבר. כותב ספר חסידים: "ואם עסקו יראי שמים לתקן תקנות והנה לא מסייע מילתא היא, שלא היו נשמעים להם, מעלים על המזכים כאילו עשאוים ואם לא יועיל לאחר ימים יועיל לזרעם או תלמידיהם יקיימום".²¹

גם אם אין תוקף הלכתי מחייב לתקנות שהציבור אינו רוצה בהן, ראוי ליחידים להשמע לעצת פרנסיו.²² כותב הכלבו: "ואע"פ שהקטנים רבו על הגדולים דין הוא לשמוע לזקניהם ולגדוליהם, שכן מצינו בכמה מקומות שהמקום חלק כבוד לזקנים ולגדולים דכתיב 'ונגד זקניו כבוד', אשרי הדור שהקטנים נשמעין לגדולים שאפילו סתירת זקנים בנין, שכן מצינו ברחבעם בן שלמה...".²³

גם כיום יש תוקף לגזירה רק אם היא התקבלה בהסכמת הציבור.²⁴

לאיניש בקריבתה". וראה שו"ע או"ח תקנא ט: "יש נוהגים שלא לאכול בשר ושלא לשתות יין בשבת זו", ומבאר הגר"א על אתר: "כמ"ש בספ"ג דב"ב תניא אר"י בן אלישע מיום שחרב בה"מ דין הוא שנגזרו כו' אלא אין כו' ונהגו בימים אלו שאפשר לעמוד בזמן מועט...". מעין זה ראה בבלי בבא בתרא שם שמיום שפשטה מלכות הרשעה וכו' היה ראוי שלא לישא אשה ולא להוליד בנים וכו', והב"ש שו"ע אבהע"ז א ס"ק ו פוסק בשם המרדכי והאגודה, שמטעם זה אין כופים בימינו לגרש אשה שאינה בת בנים. וראה סעיף שז הערה 23.

¹⁷ ראה שו"ת חתם סופר או"ח קכב בענין איסור קטניות בפסח: "... אדרבא עלינו להוסיף גדרים וסייגים ולא אפשר דרא כי בעו"ה הדור פרוץ במלואו ויש להוסיף אומץ להחמיר ולא להקל, וכיון שהציבור יכולים לעמוד ועמדנו בה כמה מאות שנים מהיכי תיתי להתיר אפילו לא נתפשטה". על שעת רצון ראה סעיף מה.

¹⁸ בבלי שבת יד ב. וראה שם יז א וראה עין איה שבת א פרק ראשון פא.

¹⁹ ראה רש"י בבלי חולין ו א ד"ה וקבלו מינייהו: "לא רצו לקבל עליהם לפרוש מן הכותיים לפי שהיו רגילים בהם".

²⁰ בבלי חולין שם.

²¹ ספר חסידים (וויס.) תתקכח.

²² נראה לומר, שאם רוב מנין אינו מסכים לגזירה אך רוב בנין רוצה בה על כל התומכים בה לקיימה גם אם

אין לה תוקף מחייב לכלל הציבור, וראה הערה 5.

²³ כלבו קמב.

²⁴ ראה ועלה לא יבול ב עמ' רו: "שאלתי את הרב על מה סומכים בתי הספר המלמדים לימודים שנאסרו

בחרם של מהר"ל דיסקין?... הרב ענה שזה מאותו טעם שמתירים שמן של נכרים, והיינו שלא נתקבלה

התקנה על ידי רוב העם". לדעתו גם רוב החרדים לא קבלו את החרם.

שיב. משאל עם

במדינות רבות בעולם מאפשרים לאזרחים להיות שותפים פעילים בהליך חקיקה או בהכרעה בשאלה חשובה העומדת על הפרק באמצעות משאל עם. מקובל לערוך משאל עם בשני מקרים. א. בית הנבחרים פונה אל הציבור בבקשה להחליט או לאשר החלטה. ב. הציבור יוזם ביטול החלטה של בית הנבחרים.¹

במדינות שבהן נערכים משאלי עם מקובל שהם עוסקים בעיקר בשאלות חיוניות הנוגעות למדינה כולה כגון שינויים בחוקה, שינויי גבול, הצטרפות להסכמים בינלאומיים וכיו"ב. חכמי מדעי המדינה עוסקים בהרחבה יתירה בהבטים השונים של משאל עם.²

הנימוקים בעד משאלי עם³

- משאל עם מאפשר לדעת מה רצונו של העם בשאלה הנדונה.⁴
- כאשר העם מביע את רצונו במישרים, מובטח שהחלטות ציבוריות אינן מושפעות על ידי בעלי אינטרסים, קבוצות לחץ וכיו"ב.
- משאל עם נותן לגיטימיות מליאה להחלטה. יש לכך חשיבות מיוחדת, כאשר הדיון עוסק בשאלות עקרוניות ויסודיות.
- נושא העומד למשאל עם מלובן היטב לפני קבלת הכרעה.
- הדיון הפומבי הקודם למשאל מחייב את הציבור להתעמק בנושא הנדון ומשפיע לטובה על פיתוח האישיות של האזרחים.⁵
- משאל עם מחזק בקרב הציבור הרחב את תחושת האחריות הציבורית ואת ההזדהות עם המדינה.

הנימוקים נגד משאלי עם

- גיימס מדיסון, ממעצבי החוקה של ארצות הברית והנשיא הרביעי שלה, כותב: "... הואיל וכל פניה אל העם תרמוז על מוס כזה או אחר בממשלה, הרי פניות תכופות עלולות לשלול מן הממשלה, במידה רבה, אותה יראת כבוד שהזמן מאציל על כל דבר, ואשר בלעדיה אפשר שהממשלות החכמות והחופשיות ביותר לא תזכינה במידת היציבות הנחוצה".⁶

¹ קיימים משאלי עם שאינם משפיעים באופן ישיר על הליך קבלת החלטות, כגון במקרה שבית הנבחרים יוזם משאל עם מיעוץ או שהציבור פונה לבית הנבחרים בבקשה לערוך דיון בנושא מסוים. על משאל עם מיעוץ ראה סעיף סד. על פנית הציבור לפרנסים ראה סעיף צה.

² בדיון שלפנינו יש מקום לעשות הבחנה בין אם יש מנגנון חוקתי הקובע מראש את עקרונות משאלי העם ובין אם אין מנגנון כזה, והשלטון מחליט לערוך משאל עם אד הוק.

³ ראה Referendums פרק 2 ופרק 11.

⁴ על מקור הסמכות של השלטון ראה סעיף ד.

⁵ ראה סעיף ריג.

⁶ הפדרליסט פרק יח מס' 49. וראה EB (2001), election, Types of elections, Referendum and initiative. וראה משאלי עם בישראל עמ' 61: "משאל העם יוצר מוקדים של סמכות פוליטית מחוץ למסגרת המוסדית

- החלטות ציבוריות מורכבות מכדי שאדם פשוט יבין אותן ומכדי שיהיה לו זמן להתעמק בהן⁷ ולפיכך יש חשש שהמשאל ינוצל לרעה על ידי המנהיגים.
- קיים חשש גדול, שהציבור הרחב יתחשב בשיקולים קצרי טוח ויתעלם משיקולים ארוכי טוח.⁸
- אירועים הסמוכים למשאל עשויים להשפיע על התוצאות.
- לעיתים אין לציבור די זמן ללמוד ולבחון את כל ההבטים של החלטות העומדות על הפרק עד לתאריך שנקבע למשאל העם.
- דיון בבית נבחרים מאפשר התחשבות במיעוט ומציאת פשרה.⁹
- כותב פרופ' דרור: "יש להמעיט בסוגי בחירות ודרכי הכרעה שבהן אחוז קטן יחסית של האוכלוסיה יכריע את הכף".¹⁰
- "משאל העם נותן לממשלה פיתוי לא רצוי לפרוק מעליה אחריות להחלטות קשות ותוצאותיהן".¹¹

משאלי עם נדונים בחוקות של מדינות רבות. בכמה מדינות קיימת חובה חוקתית לערוך משאל עם בנושאים מסוימים.¹² במדינות אחדות ניתן לערוך משאל עם רק על נושא בעל חשיבות מיוחדת.¹³ באחרות ניתן לערוך משאל עם על כל החלטה שנתקבלה בבית הנבחרים.¹⁴ בכמה מדינות קובעת החוקה באילו עניינים משאל עם לא יעסוק.¹⁵ באחדות קיימות הנחיות חוקתיות באשר לנוסח משאל העם.¹⁶ מדינות רבות אינן מזכירות כלל קיומו של משאל עם.¹⁷

והמפלגתית של המערכת הדמוקרטית, ותורם על ידי כך לדה לגיטימציה ולהחלשה של המוסדות הדמוקרטיים הקיימים".

⁷ ראה Models of Democracy עמ' 272 - 273.

⁸ ראה הפדרליסט פרק יח מס' 49: "לא שכלו של הציבור כי אם רגשותיו הם אשר ישבו למשפט. אבל רק שכלו של הציבור הוא שצריך לשלוט בממשלה ולכוונה. הממשלה היא שצריכה לשלוט ברגשות ולכוונם". במשאלי עם אף קיימת הטיה לטובת השארת המצב הקיים, ראה ד"ר אביטל מושינסקי, יתרון המצב הקיים בשיפטי מדיניות עמ' 123.

⁹ ראה משאלי עם בישראל עמ' 61: "הכרעות חדות המחלקות את העם לרוב ומיעוט תורמות לדה-לגיטימציה של הפשרה הפוליטית, כטכניקה פוליטית לגטימית ואפקטיבית ליישוב קונפליקטים בדרך דמוקרטית ליבראלית".

¹⁰ ראה חידוש הציונות עמ' 284. על חשיבות רוב גדול ראה סעיף קכח.

¹¹ משאלי עם בישראל עמ' 61.

¹² ראה ICL חוקת שוויצריה 140, שיש לערוך משאל עם בשלושה מקרים: א. אם רוצים לשנות את החוקה, כולה או מקצתה (בסעיף 138 נאמר שהשנוי יעשה על פי בקשת מאה אלף אזרחים); ב. אם רוצים להצטרף לברית או ארגון על לאומי. ג. על מנת לאשר החלטות ממשלה דחופות שאין להן בסיס חוקתי. וראה שם סעיף 141, שניתן לערוך משאלי עם בנושאים נוספים. וראה שם חוקת סלובקיה 93 (1) (2), שיש לערוך משאל עם אם רוצים לשנות את החוקה, אם כורתים ברית עם מדינה זרה או אם פורשים מברית כזו. וראה שם חוקת אירלנד 47 (2), שעל כל שנוי בחוקה יש לערוך משאל עם.

¹³ ראה ICL חוקת ספרד 92 (1).

¹⁴ ראה ICL חוקת דנמרק 42 (1), וראה שם חוקת איטליה 75 (1) וחוקת סלובקיה 95.

¹⁵ ראה ICL חוקת פורטוגל 118 (3), שלא ידונו שינויים בחוקה וכן עניני תקציב וכן שאלות פיסקליות וכלכליות. ושם בחוקת איטליה 75 (2), שלא ידונו חנינה או חסינות ועניני תקציב ומיסים, וכן עניני אישור

*

גזירות ותקנות הנוגעות לציבור הרחב מתקבלות על פי התורה רק בהסכמת הציבור.¹⁸ גם במקום שהציבור מיפה את כח פרנסיו לקבל החלטות מבלי להמלך בציבור¹⁹ קיימת אפשרות שתעמוד על הפרק החלטה בנושא עקרוני או בנושא בלתי צפוי, ואזי על הפרנסים לקבל את אישור הציבור להחלטתם.²⁰ פוסק הרש"ר הירש: "אם לא יעצרו כוח באיזה ענינים להנהיג את העדה כנדרש, עליהם לקרוא עצרה ואסיפה מחברי העדה, ולאשר ולקיים ברוב דעות את החלטותיה לטובת העדה".²¹

יתירה מזו. גם בקהילה שהתקבלה בה החלטה שהפרנסים אינם חייבים להמלך בציבור קיימת אפשרות לשנות זאת ולתקן שעל הפרנסים להמלך בציבור בכל החלטה²² או שהחלטות מסוימות צריכות לעמוד למשאל עם.²³ פוסק הרב וולדינברג: "היות שישנם גם דעות מהפוסקים שסוברים להלכה, שלהתנות צריכים דעת כל בני העיר במיוחד, מן המובחר הוא במקום שאפשרי הדבר, שכשרוצים בתקנה חדשה, לקרוא את כל בני העיר או באי כחם בכל מקום ומקום לאסיפה כללית, להכריע הדבר עפ"י הצבעה, ומי שלא בא הפסיד את קולו ומסר את זכותו למשתתפי האסיפה. אבל אין כל זה מעכב, מכיון שרובא דרובא של הפוסקים סוברים שממוני הציבור כחם כבני העיר בכל דבר אף לתקן".²⁴

נחלקו הדעות בשאלה האם כיום ראוי לערוך משאלי עם. לדעת הרב הרצוג, משאל עם הוא כלי יעיל לבירוך רצון העם,²⁵ כאשר הוא נערך בהגינות.²⁶

אמנות בינלאומיות. וראה שם בחוקת דנמרק 42 (6) רשימה ארוכה של נושאים שלא יוכרעו במשאל עם. וראה שם חוקת סלובקיה 93 (3), שאין לערוך משאל עם על זכויות וחופשים, על התקציב, על מסים ועל הטלים.

¹⁶ ראה ICL חוקת פורטוגל 118 (4) שמשאל עם ידון בנושא אחד בלבד, השאלות ינוסחו באופן אובייקטיבי, בהירות ובדייקנות, ובאופן שיצריכו תשובה של כן או לא.

¹⁷ בחוקת ארצות הברית אין איזכור למשאל עם. בית המשפט העליון שם החליט, *Hawke v. Smith*, 253 U. S. (1920), 221, בעקבות הסעיף החמישי בחוקה, ששנוי החוקה יש לעשות רק באמצעות בתי הנבחרים ולא באמצעות משאל עם.

¹⁸ ראה סעיף שי.

¹⁹ ראה סעיף שי הערה 38. על הבדלים בין קהילות שונות בענין זה ראה שו"ת חקרי לב חו"מ ב סימן קטו דף קעג ב ד"ה אכן ראיתי.

²⁰ ראה פנקס קהל וירונה ב תקעג החלטה משנת שני"ג לפ"ק. וראה סעיף לח הערה 23.

²¹ חורב עמ' 448. וראה שו"ת מהר"י ל ב ד טו ; שו"ת נודע ביהודה קמא חו"מ כ ; שו"ת מהר"ם שיק חו"מ כז.

²² ראה סעיף שי. וראה סעיפים ד ח כא כב.

²³ ראה תחילת סעיף ק"ח.

²⁴ שו"ת ציץ אליעזר ב כג.

²⁵ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 17.

²⁶ ראה תחוקה לישראל על פי התורה שם. וראה בעבודה של ד"ר מושינסקי הנוכרת בהערה 8, שניסוח משאל העם משפיע במדה רבה על תוצאותיו. בין השאר קיימת השפעה רבה לניסוח חיובי ("יש סיכוי של 90% שלא יהיו קשיים") על פני ניסוח שלילי ("יש חשש של 10% שיהיו קשיים").

לדעת הרב וולדינברג לא ראוי לערוך משאלי עם מהנימוקים הבאים²⁷

- לפרנסים סמכות לקבל כל החלטה על דעת עצמם.
- "... בענינים כלכליים ועולמיים, וכיוצא בזה, אין זכות להביע דעה עליהם כי אם לאנשים מומחים הבקיאים בטיב הענינים והנבחרים לשם כך, ודעתם היא המכרעת בזה, ולא מתחשבים על כגון זה ולא מביטים על הכרעת רוב מיכני בלבד".²⁸
- "... להמנע מכך במקום שהחשש מבוסס שזה יכול להכניס אנדרלמוסיא בקרב הציבור כשזה ימשוך לכאן וזה לכאן..."²⁹.

לכל הדעות, אין להעמיד למשאל עם נושאים שמעורבת בהן שאלה הלכתית.³⁰

כאשר הפרנסים מקיימים משאל עם, מצוה על כל בעל זכות בחירה להשתתף בו.³¹ נראה כי כיום, כאשר הפרנסים הם נציגי מפלגות ופועלים פעמים רבות שלא לשם שמים אלא מתוך אינטרסים מפלגתיים,³² מן הראוי לקבוע בחוק כי ניתן לערוך משאלי עם.³³

²⁷ ראה שו"ת ציץ אליעזר כא ט.

²⁸ שו"ת ציץ אליעזר שם. וראה מים חיים ב פז: "כאשר מתעוררות בעיות קשות מורכבות ומסובכות, נראה לי (ולא מכוח ההלכה) שאין בכוח 'משאל עם' להציע שום פתרון ויש לחפש פתרונות אחרים". לדעתו, במקרה שהפרנסים קיבלו החלטות בענינים "גדולים וחריגים" רשאי הציבור למחות, וממילא אין מניעה עקרונית מלערוך משאל עם, אך לדעתו, בפועל אין לציבור הרחב מידע וכישורים להכריע בשאלות מורכבות ומסובכות. וראה סעיף קל, בדיון על רוב מנין ורוב בנין.

²⁹ שו"ת ציץ אליעזר שם. וראה סעיף יד.

³⁰ ראה מודעה שפרסמו רבני ירושלים, ובכללם הרב פרנק והרב חרל"פ בשנת תרפ"ו, חברה ודת עמ' 180: "נתינת זכות בחירה לנשים, הן בתור בוחרות הן בתור נבחרות הוא נגד תורתנו הקדושה... וחלילה להעמיד שאלה זו על משאל עם כי דברי תוה"ק חיים וקיימים לעד, לא ישתנו לעולם אף כקוצו של יוד חיו". וראה לנתיבות ישראל ג עמ' רעג: "אין משאל עם על יהודה ושומרון".

³¹ ראה סעיפים קיז קצו. עקרונית הבחירות שנדונו בסעיף קיח בודאי תקפים גם לגבי משאלי עם.

³² ראה סעיף קכא.

³³ משאל עם אינו נזכר בהצעת החוקה של ד"ר כהן.

פרק סד. עקרונות שויון**שיג. חוקים והוראות שיוניים¹**

מלך פוסק הרשב"ץ: "... שתקנות וחקי המלכים כוללים הם ולא פרטים... אבל בעניינים שמחדש בעיר אחת ולא בשאר ארצות, לאיש אחד לפי שעה, אין דין המלך דין בזה... שהוא לא צוה שמיום זה ואילך יתמנה שופט ודיין על פיו אלא שהוא מינה לפי שעה דיין אחד ובכל כיוצא בזה ליכא מאן דאית ליה דדינא דמ"ד"². כתב צרור המור: "כשהמלך יחדש או יצוה חוקים או נימוסים במדינה, שיהיו דברים ראויים, נאותים לכל בני המדינה, ונאותים למנהיג המדינה, ויהיו באופן שהמנהיג יכול להנהיג בהם בני המדינה בכל עת ובכל זמן"³. פוסק הרב יוסף קארו: "... למימר שצריך שיהיה אותו החוק כללי לכל בני המלכות ואעפ"י שהיה חק חדש, לבד שיהיה כללי ולא פרטי, אמרינן דינא דמלכותא דינא"⁴.

כותב החמדת ישראל: "... דאין בידו למחול קודם לכן שיעשה נגד מצותו..."⁵.

בית הדין הגדול פוסק הרמב"ם: "בית הדין הגדול שבירושלים... מצות עשה לשמוע להם... הרי הוא אומר: 'על פי התורה אשר יורוך' אלו הגזרות והתקנות והמנהגות שיוורו בהם לרבים..."⁶.

פרנסים פוסק רבי יאשיה פינטו: "... אין הדברים האלו אמורים אלא כשהתקנה היא כללית על כל בני הקהל, אבל להתנות על שנים או ג' מבני הקהל תקנה שאינה כשאר בני הקהל לאו כל כמיניהו..."⁷. פוסק ר' משה זכות: "שאיך שום זכות לממוני הבה"כ נגד האח"י דאפילו היו מקהלים והיה הדבר מידי דשייך לתקנת הקהל מ"מ אין כח בידם לתקן בדבר הנוגע לאיש א' בלבד"⁸.

הכלבו מצטט את דברי הפרנסים בקהילתו: "חלילה לנו לגזור גזירה עבור אהבת איש כי כשם שאנו אוהבים לו כך אוהבים לכל ישראל ושארית ישראל לא יעשו עולה"⁹. במעשרין החליטו: "לאיש אחד, יהי מי שיהי, אין כח ויד לכל האלופים ר"מ ומבוררים ליתן כתוב וחתום שלא למנותו לאיזה התמנויות יהי מי שיהי"¹⁰. בפוזנא החליטו: "ויהיו חלים כל התקנות ההם על כל בני קהילתנו שוה בשוה תורה אחת ומשפט אחד לכולנו, ואין שום מנהיג יוכל להוציא עצמו משום תקנה אשר יעשו הקהל יצ"ו כנ"ל"¹¹.

¹ על עקרון השויון ראה סעיפים צג צד.

² תשב"ץ א קנח. וראה שם א קסא. וראה שו"ת מהרי"ק סו; שו"ת הרדב"ז ה שני אלפים רמח. על סמכות המלך לתת הוראות פרטיות ראה סעיף שכג.

³ צרור המור במדבר יא כא. וראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ב ד; שם מלכים ג י.

⁴ שו"ת אבקת רוכל ו. וראה שו"ע חו"מ שסט ח.

⁵ חמדת ישראל עשין לט (דף י א).

⁶ רמב"ם ממרים א ב.

⁷ שו"ת נבחר מכסף חו"מ קיב.

⁸ שו"ת הרמ"ז מ.

⁹ כלבו קמב.

¹⁰ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק פז. על הזכות והמצוה להתמנות ראה סעיף קז.

¹¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תמג תקנה משנת תמ"א לפ"ק. וראה שו"ת מהרי"ו, דיני מיסים תקנות הקהילות ומלשינות כט: "דאין כח ביד הראשי להתיר ולמחול ממון הקהל". וראה ספר דמיון אריה, הדן בענין מנהג מבטל הלכה.

להחלטות שאינן כלליות אין תוקף.¹² פוסק החוות יאיר: "... ראובן חפץ לצאת מן העיר ולדור בישוב קרוב... וטוען שיתן קודם צאתו להקהל סך כערך ג' שנים לפי התקנה הקדומה שהתקינה... וטובי הקהל טוענים כי זו התקנה היתה בשנים קדמוניות... אך לעת הזאת, שעלו החובות לסך גדול, תובעים ממנו כפי אשר יעריכו עליו... נראה לכאורה שהדין עם הקהל... אבל אחר העיון הראוי בד"א כשהקהל רוצי' לתקן תיקון כלל ועדיין לא נתברר שיש איזה ב"ב שגילה דעתו שרוצה לצאת, משא"כ כשכבר הסכים א' מהם ורוצה לצאת לאו כל כמינהו...".¹³

בכל מקרה של ספק לגבי תקנה שהתקבלה יש לפרשה ולבצע על פי ההנחה שהיא מחייבת כל אזרח ותושב. פוסק הרא"ש: "תקנה שעושים בני העיר בסתם, כל בני העיר בכלל; אף על פי שעשאוה לצורך המס ויש מבני העיר שאין פורעין מס, כיון שלא הוציאו שום אדם".¹⁴

כאשר הדבר נעשה לא באופן שרירותי אלא על פי עקרונות האי שיוון,¹⁵ מותר לקבל החלטות או לתת הוראות המפלות יחידים או קבוצות, לטובה או לרעה.¹⁶

גם כיום על חוקים ותקנות להיות כלליים ושויוניים. כותב החוקת עולם: "אין החוק נעשה על ידי מעשה בית דין ליחידים אלא החוק נעשה על ידי רבים ובשביל רבים".¹⁷

*

העקרון המדיני שאין להסכים לחוק שאינו כללי, נוסח לראשונה בקרב אומות העולם לפני כמאה וחמישים שנה,¹⁸ והוא נחשב כאחד מיסודות שלטון החוק במדינה,¹⁹ וכאחד מאבני היסוד של המשטרים במדינות המפותחות בימינו.²⁰

בכמה מדינות נקבע בחוקה שעל החוקים להיות כלליים, ושאסור לחוקק חוק פרטי.²¹

¹² ראה רמב"ם גזלה ואבדה ה יד, וראה כלבו קמד; שו"ת בעלי התוספות קל1; שו"ת הרשב"א ב שנו; מרדכי ב"ק קעז; טור חו"מ שסט.

¹³ שו"ת חוות יאיר פא. וראה שו"ת המב"י א רלו. על חופש התנועה ראה סעיף רל.

¹⁴ שו"ת הרא"ש ו ל. וראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד קכח.

¹⁵ ראה סעיפים צד שיח שכ.

¹⁶ ראה סעיף צד.

¹⁷ חוקת עולם א עמ' 270. וראה שו"ת ציץ אליעזר טז מט; קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות עמ' סג.

¹⁸ ראה Law, Legislation and Liberty ח"ב עמ' 35, שחוק צריך לעסוק במספר בלתי ידוע של מקרים בעתיד. וראה שם ח"א עמ' 128 שהעקרון הופיע לראשונה במסמך שפורסם באנגליה בשנת 1647. וראה The Constitution of Liberty עמ' 136 שהשיטה הטובה ביותר להאבק בשררה של השלטונות היא להקפיד על כך שכל הוראה תהא כללית ולא אישית. וראה The Morality of Law פרק שני בעיקר עמ' 46 ואילך.

¹⁹ ראה A Theory of Justice עמ' 131 – 132, שעקרון זה קודם לכל דיון על שיטת שלטון.

²⁰ ראה הפדרליסט פרק יט מס' 57: "כגורם חמישי במצבו של בית הנבחרים, המעכב את חבריו מלנקוט צעדים של דיכוי, אוסיף שהם לא יוכלו לחוקק שום חוק שלא יחול במלוא התוקף עליהם ועל חבריהם כשם שיחול גם על כלל בניה של החברה".

²¹ ראה ICL חוקת גרמניה 19 (1); חוקת פורטוגל 18 (3); חוקת סלובקיה 13 (3).

שיד. חסינות

בקרב אומות העולם היה מקובל שמלכים אינם עומדים לדין. אלכסנדר המילטון כתב לפני כמאתים שנה: "אישיותו של מלך בריטניה הגדולה מקודשת היא ואין לפגוע בה; אין הוא חייב דין וחשבון לשום בית דין חוקתי, ואין עונש שאפשר לגזור עליו בלי שהדבר יהיה כרוך במשבר של מהפכה לאומית".¹

חסינות המלכים באה לידי בטוי בחוקות השונות.² חוקת ירדן מעניקה למלך חסינות מוחלטת למרות שיש לו סמכויות נרחבות ביותר.³

שליטים שאינם מלכים, ואפילו בכירים ביותר, ניתן להעמיד לדין.⁴ עם זאת, מדינות מעניקות לשרים ולחברי בית הנבחרים חסינות מסוימת המיועדת להגן עליהם מפני תביעות סרק ומפני תביעות העשויות להפריע להם למלא את תפקידם. קיימים שני סוגי חסינות. חסינות מהותית אותה מקבלים שרים וחבר בית הנבחרים על הצבעות או על דברים שהשמיע או כתבו כחלק מפעילותם הציבורית.⁵ חסינות מהסוג השני היא חסינות מפני העמדה לדין משמעתי או פלילי, מכל סוג שהוא, ללא קבלת רשות מבית הנבחרים.

הבחנה זו באה לידי בטוי בכמה מן החוקות.⁶ במדינות אחדות קובעת החוקה שלא ניתן לאסור את חברי בית הנבחרים בדרכם לשיבות או באמצע הישיבות.⁷ במדינות אחרות החוקה קובעת כי לא ניתן לנקוט בשום הליך משפטי או משמעתי כנגד חבר בית נבחרים בשל דעותיו או הצבעותיו בעת מלוי תפקידיו.⁸ החוקות אינן מעניקות חסינות לפקידים.⁹ חוקות אחדות מעניקות חסינות לשופטים.¹⁰

חוקות של כמה מדינות פוטרות מנהיגים לתת עדות בבית משפט על מידע שהושג עקב כהונתם.¹¹

מדינות אחדות קובעות בחקותן כי רק לבית הנבחרים סמכות להסיר חסינות של נשיא, של חבר בית נבחרים או של שופט.¹²

¹ הפרלמנט פרק כב מסי' 69. באמצע המאה ה-17 סרב צ'רלס הראשון מלך אנגליה להגן על עצמו בעת משפט שנערך לו בטענה "The king can do no wrong". בית המשפט החליט להוציאו להורג.

² ראה ICL חוקת נורבגיה 5; חוקת שבדיה 5 7; חוקת דנמרק 13 7.

³ ראה ICL חוקת ירדן 30.

⁴ ראה EB (2008), immunity.

⁵ בכתב הזכויות שניתן באנגליה בשנת 1689 נאמר בין השאר, ששום בית משפט או כל מקום אחר מחוץ לפרלמנט אינם רשאים לערער על ההליכים של הפרלמנט, חופש הדבור בו והדיונים, או להטיל ספק בזכות קיומם. את המקור האנגלי ראה ב <http://www.yale.edu/lawweb/avalon/england.htm>.

⁶ ראה ICL חוקת סלובקיה 78 (1), שאי אפשר להגיש תביעה פלילית כנגד ציר בית הנבחרים בשל פעילותו הפוליטית אך ניתן לדרוש ממנו הסבר למעשיו.

⁷ ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף א פסקה 6 א.

⁸ ראה ICL חוקת בלגיה 58 וחוקת סלובקיה 78 (1).

⁹ ראה ICL חוקת איטליה 28; חוקת פאראגוואי 106; חוקת לוקסמבורג 30.

¹⁰ ראה ICL חוקת קרואטיה 121 (1); שם חוקת אסטוניה 153.

¹¹ ראה ICL חוקת גרמניה 47; חוקת סלובקיה 79.

¹² ראה ICL חוקת סלובקיה 78 (2). וראה שם (3) שהדברים אמורים גם אם הציר נתפס בעודו עושה עבירה. וראה שם חוקת גרמניה 46.

המשפט הבינלאומי מעניק חסינות למנהיגי מדינות זרות, לנציגיהם ולבני משפחותיהם.¹³

*

על פי התורה, המושג חסינות אינו קיים כלל.

מלך פסוק מפורש בפרשת המלך: "והיתה עמו וקרא בו כל ימי חייו למען ילמד ליראה את ה' אלוקיו לשמר את כל דברי התורה זאת..."¹⁴, "ודורש הספרי: "... שושה הדיוט למלך בדברי תורה..."¹⁴ אומרת התוספתא: "עבר על מצות עשה ועל מצות ל"ת ושאר כל המצות הרי הוא כהדיוט לכל דבר"¹⁵.

כהן גדול אומרת התוספתא: "כהן גדול שהרג את הנפש מזיד נהרג שוגג גולה לערי מקלט עבר על מצות עשה ועל מצות לא תעשה ועל שאר כל המצות הרי הוא כהדיוט"¹⁶.

נשיא פוסק הרמב"ם: "אבל ראש הישיבה שחטא מלקין אותו..."¹⁷.

נביא פוסק הרמב"ם: "אם צו כל הנביאים לעבור לפי שעה מצוה לשמוע להם, ואם אמרו שהדבר נעקר לעולם מיתתו בחנק שהתורה אמרה לנו ולבנינו עד עולם"¹⁸.

פרנס פוסק הרשב"א "ולפיכך הגבאי והציבור שהחליפו וקבלו עליהם האחריות חייבין לו באחריות גמורה"¹⁹. כותב המאירי: "אבל בזדון ולענין העונש מלך ואין שר, יחדיו יסופו בעונש הנגזר בכתוב 'לא ישא פני איש' וידל לא יהדר בריבוי"²⁰.

מרא דאתרא במערהין החליטו: "... והרב שיעבור על זה יוקנס בעד השכירות מה שמגיע לו בשבוע אחת, בכל מקום שיעבור"²¹.

דיינים ומורי הוראה²²

זו מדת הבורא. אומר אליהוא רעו של איוב: "אשר לא נשא פני שרים ולא נכר שוע לפני דל כי מעשה ידיו כלם"²³, ומפרש המדרש: "... שאינו נושא פנים לא לקטן ולא לגדול לא למלך ולא

¹³ ראה International Law עמ' 668 – 714. וראה Vienna Convention on Diplomatic Relations סעיפים 29 31 32 37 ועוד.

¹⁴ ספרי על דברים יז יט. וראה מדרש תנאים על דברים יז כ: " 'בלבתי רום לבבו מאחיו' שלא יאמר צינית באישר הריני עושה כולה תכלת, תפלין של רצועה הריני עושה כולה זהב..." וראה סעיף קכג.

¹⁵ תוספתא סנהדרין ד ב לפי גירסת החסדי דוד. זו גם הגירסא בתוספתא צוקרמאנדל.

¹⁶ תוספתא סנהדרין ד א. וראה רמב"ם סנהדרין ה א; רמב"ם כלי המקדש ה ח ושם שם ד כב.

¹⁷ רמב"ם סנהדרין יז ט: וראה ירושלמי סנהדרין ב א: "וריש לקיש אמר נשיא שחטא מלקין אותו בבית דין של שלושה". וראה ירושלמי הוריות ג א.

¹⁸ רמב"ם יסודי התורה ט ג.

¹⁹ שו"ת הרשב"א א תריז. וראה מרדכי בבא בתרא תפב. וראה סעיף רמה.

²⁰ בית הבחירה הוריות סוף פרק שני.

²¹ תקנות מדינת מעהרין ט ועד גאיי ת"י לפ"ק. וראה ט"ז חו"מ פב על סעיף ו: "שאינ לת"ח שום הרוחת ממון בעולם יותר מהדיוט אלא משפט אחד יהיה לכל ישראל".

²² ראה א"ת ערך טעות הדיינים. וראה חוק לישראל, ספר נזיקין בדיון על סעיף 8. על אפשרות שמנדים בית דין שלם ראה השגת הראב"ד רמב"ם תלמוד תורה ו יד. וראה פתחי חשן ה ד לו.

לכהן גדול²⁴. כותב הרמב"ם: "נפרע מן הגדול במעלה אפילו על דבר קטן כמו שנפרע ממשנה רבינו על עוון הכעס"²⁵.

לא זו בלבד אלא שבקהילות רבות אף התקבלו תקנות המחייבות פרנסים בתשלומי נזיקין גם במקרים שעל פי דין תורה הם פטורים. בפוזנא החליטו: "על איזה פרנס או מהקהל יצ"ו שיבררו הקהל יצ"ו שילך לאיזה השתדלות עסקי קהל... ויסרב וימאן ובעבור יבואו ח"ו הקהל יצ"ו להזיקות, אזי אחת דתו, שאותו פרנס או מקהל יצ"ו שיסרב, שהוא יתן מכיסו כל היזיקות"²⁶. בונציה תקנו: "בהגיע זמן הפרעון... יחוייבו הפרנסים לפרוע הכל בזמן הראוי... ואם יגיע איזה נזק או הוצאה לבית הכנסת מסבת איחור הפרעונות הנ"ל יחוייבו לשלם כל הנזק מכיסם שוה בשוה וכל הוצאה עד פרוטה אחרונה"²⁷.

מהנימוקים הבאים ראוי לשקול היטב בטרם מעמידים פרנסים לדין²⁸

"והוי דן את כל האדם לכף זכות"²⁹ כותב המאירי: "לעולם יהא אדם מתפלל בשלומה של מלכות ולא יהרהר אחריהם אף על פי שראה לפעמים מצד פעולותיהם הם דברים שלא כהוגן למראה עיניו אלא יהפוך בזכותם ויכריעם לכף זכות במה שאפשר לו..."³⁰ ר' צדוק הכהן מלובלין כותב: "קבלתי הפירוש כי המלך יש לו עומק בבינה שבלבו מה שלא נגלה לאדם אחר עד שמחמתו מוכרח פעמים לעבור על דברי תורה על דרך 'עת לעשות וכו' , ואין יכול להוכיחו אלא מי שהגיע למקומו ומדרגתו ויודע מעמקי לבבו"³¹.

פוסק הדברי מלכיאל על המלך: "ואף כי לפעמים יתראה לפי שכלינו שהוא קלקלה, אבל כיון שכוונתו לתקן תקנתו תקנה"³². פוסק חבצלת השרון: "כיון דעיקר הטעם שנתנה התורה כח להמלך הוא משום תיקון העולם, שלא יהי איש את רעהו חיים בלעו, אם כן בע"כ נתנה לו התורה כח דבאיזו אופן שיעשה יהי עשוי, דאלי"כ כ"א יאמר שעשה שלא כדין ולא יהי קיום

²³ איוב לד יט.

²⁴ מדרש תדשא יח.

²⁵ משנה עם פירוש הרמב"ם אבות ד כח. וראה ספרי על דברים ג כו.

²⁶ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשיט החלטה משנת תנ"ז לפ"ק. וראה שם תקז.

²⁷ פנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה ו משנת ת"ד לפ"ק.

²⁸ ראה סעיפים קטו קכג קנה רא - רה.

²⁹ משנה אבות א ו.

³⁰ בית הבחירה בבלי שבת יא א. וראה שו"ת הרשב"א ד שטו, שיש ללמד זכות על טובי העיר שהענישו תושב יותר מהמגיע לו על פי דין. וראה אבן שלמה ד כב: "בדרכי ה' צריך לדרוש אצל החכמים אבל במלחמת היצר אין די לו בעצה לבד רק לעשות תחבולות מעצמו". מסתבר שהוא הדין ביחס לפרנס. וראה רמב"ם מלכים ג ו: "על הסרת לבו הקפידה תורה שנאמר 'ולא יסור לבבו' שלבו הוא לב כל קהל כל ישראל...".

³¹ מחשבות חרוץ אות יב (דף מז ב). הערת הרב נבנצל: "ירבעם זכה למלכות מפני שהוכיח את שלמה (סנהדרין ק"א)". וראה חידושי החתם סופר שבת דף קד א: "שהקב"ה ציוהו טול מקל והך על קדקדם... והזקנים שבדור לא הבינו זה וחשבו יהושע מתגאה על כן לא הספידו כראוי...". על עונשם של הזקנים ראה בבלי שבת קה ב. על תוכחה למלך ראה סעיפים קעד רא.

³² שו"ת דברי מלכיאל ו סה יד. הדיון שם ניכר שאין חילוק בין מלכי ישראל למלכי אומות העולם.

לדבריו³³. פוסק הרב אהרנבורג: "כל שנתכוון לטובה אין להענישו אם הי' לו סמכות ורשות להכריע בעניני בטחון מדעת עצמו..."³⁴.

שוגגים או אנוסים אומרת הגמרא: "אמר רבא בר מחסיא אמר רב חמא בר גוריא אמר רב: אם יהיו כל הימים דיו ואגמים קולמוסים ושמים יריעות וכל בני אדם לבלרין אין מספיקים לכתוב חללה של רשות. מאי קראה? אמר רב משרשיא 'שמים לרום וארץ לעומק ולב מלכים אין חקר', ומבאר רש"י: "עומק לבם שהוא צריך להיות לו לב לכמה מדינות למס הקצוב ולכמה מלחמות ולכמה משפטים והכל ביום אחד"³⁵.

המדרש אומר: "והיה שלמה ישן עד ד' שעות ביום ובמפתחות של בית המקדש נתונות תחת ראשו הדא הוא דנתן 'על תמיד של שחר שקרב בארבע שעות'. נכנסה אמו והוכיחתו וי"א ירבעם בן נבט נכנס והוכיחו ... 'כדבר אפרים רתת' - כדבר ירבעם ריתותו של שלמה. אמר לו הקב"ה: למה אתה מוכיחו? נשיא הוא בישראל! חייך שאני מטעימך משררותו, ואין אתה יכול לעמוד בה. כיון שנכנס למלכות מיד 'ויאשם בבעל וימות'".³⁶

שמירה על כבודם³⁷ פוסק רבי יוסף קארו: "וא"כ התובע מהם כתבו ותנו לי מאיזה טעם דנתוני אפי' אם נתעצמו בדין משמתינן ליה משום אפקותא... ולא נזקקנו לו... וגם כדי שלא להכניע אל המורה שלא כדין..."³⁸. כותב הרב ארקוולטי: "לא יאות לשופט עקשותו גם לא ישובחו מעשיו הגרועים כן לא יאות לנגידי עם ידעו מצפוניו בסתר לספר בגנותו ולהרהר אחר מדותיו בגלוי פן יבאיש עם הארץ ריחו ויסיר מעל פניו מסוה יראתו..."³⁹. לדעת הגר"א, המלכים נוהגים להקל לעיתים בדינם של אנשי שררה או של אדם גדול מפני שהם חסידים על כבודם.⁴⁰

חשש מנקמתם⁴¹

בנוסף לכך, למלך ולהנהגה הרוחנית הקלות מסוימות בענישה. פוסק הרמב"ם: "חכם זקן בחכמה וכן נשיא או אב בית דין שסרח אין מנדין אותו בפרהסיא לעולם אלא אם כן עשה

³³ שו"ת חבצלת השרון ב חו"מ ד. חזקיה קיצץ דלתות היכל וכו' ולא הודו לו חכמים כמבואר בבבלי פסחים נו א, ולא ראינו שחכמים הענישו אותו על כך. הערת הרב נבנצל: "כי היתה כאן טעות בשקול הדעת במדת הבטחון הנדרש". וראה סעיף סד הערה 45.

³⁴ הרב אהרנבורג, "פסק דין ועדת השבעה בענין לבון", בעיות אקטואליות לאור ההלכה, עמ' יד-כה. לדעתו דין פרנס כדין דיין. וראה סעיף נו הערה 57.

³⁵ רש"י בבלי שבת יא א ד"ה חללה של רשות. נראה להוסיף שלעיתים על מלך לקבל החלטות במהירות גדולה ואין לו אפשרות לשקול במתינות את כל צדדי החלטותיו, ראה סעיף נו הערה 45.

³⁶ ויקרא רבה יב ה. וראה הושע יג א. וראה צדקת הצדיק מג, שזמרי בן סלוא נשיא שמעון סבר שהוא אנוס. ושמה לכך התכוון דוד באומרו "מלפניך משפטי יצא", ולא חטא דוד אלא להראות דרך תשובה. וראה משך חכמה ויקרא ד כא – כב: "כי לגודל הרחבת דעת המלך, הוא נקל להכשל יותר מאחד העם".

³⁷ ראה סעיפים רא – רו קא קח.

³⁸ שו"ת אבקת רוכל יז. אם הם אינם צריכים לנמק את מעשיהם הם בודאי אינם עומדים לדין.

³⁹ מעין גנים צנור רביעי י.

⁴⁰ ראה מגילת אסתר עם פירוש הגר"א על פרק א פסוק יג.

⁴¹ ראה בבלי בבא בתרא ג ב – ד א. וראה סעיף רב.

כירבעם בן נבט וחבריו, אבל כשחטא שאר חטאות מלקין אותו בצנעה... ואומרים לו הכבד וש בבינתך...⁴² מוסיף הנצי"ב: "וכ"ש נשיא וכ"ש מלך".⁴³

למרות שעל פי התורה אין חסינות לאף פרנס, פוסק הרמב"ם: "מלכי בית דוד אף על פי שאין מושיבין אותם בסנהדרין יושבין ודנים הם את העם, ודנים אותם אם יש עליהן דין, אבל מלכי ישראל אין דנין ואין דנין אותם לפי שאין נכנעים לדברי תורה, שמא תבא מהן תקלה".⁴⁴

על פי התורה, לדיינים חסינות מסוימת מפני תביעות על נזקים שהם גרמו אגב ישיבתם בדין.⁴⁵ הוא הדין לחלק מעובדי הציבור.⁴⁶ בקהילות רבות הרחיבו את חסינות הדיינים.⁴⁷

קיימת אפשרות שהקהילה תעניק מראש חסינות מהותית לפרנסים. מעידים השואלים שפנו לראנ"ח: "בני ק"ק פ'... מנו שני אנשים... על בתי קדשי הק"ק לבנינים ותקונם... ובכלל נתנו לשניהם... רשות גמורה לעשות בבתי הקדש אלו בכל אות נפשם כל הישר בעיניהם ויהיה הכל עשוי ומקויים עלינו ועל כל הקהל מבלי שנוכל לבא כנגדם על שום דבר שיעשו לומר מדוע ככה עשיתם ולא לומר לתקוני שדרנא יתכון ולא לעוונתי שלא לחקרם ולדורשם כי אם להאמיני על פיה' בדבורי הקל... כי מעתה אנו דנים אותם לכף זכות כי באמוני הם עושים כי יראת ה' על פניהם לבלתי יחטאו...".⁴⁸ בפוזנא תקנו: "הקהל יצ"ו אינם רשאים להשביע לכשירי קהל יצ"ו שיהיו אי"ה בשנים הבאים על שום דבר בעולם".⁴⁹

"זו תורת משה לא תבטלי",⁵⁰ אולם כיום יש מקום להעניק חסינות מהותית לנבחר ציבור. כותב החוקת עולם: "בתוך המשא ומתן של הצעת ועשיית כל חוקה וחוקה יש לכל ציר רשות בלתי מוגבלת להשמיע קולו בעניינים הנדונים בהם, בין לטובה ובין לרעה, וזכות – חופש זו היא נתונה לשני טעמים. הטעם הראשון כדי שיתברר כל ענין וענין על בוריו ולא יהיה לציר שום פחד גשמי או פחד רוחני להשמיע דעתו והשקפתו בעניינים אשר מובאים לפני הכנסת. והטעם השני היא בבטחון כי כל דברי הכנסת המה פומביים ופתוחים לעם ואין כאן סודות מלפני האזרחים וכל

⁴² רמב"ם תלמוד תורה ז א. ראה שו"ת רבי אברהם בן הרמב"ם ה: "דלעולם] אין מנדין תל' חכמי אלא אם כן נתחלל שם שמים על ידו, כגון שהיו הבריות מרגנות אחריו שהוא פרוץ בעריות וכיוצא בזה". וראה אי"ת ערך כבוד חכמים עמי' תרלח ואילך. וראה שאילתות דרב אחאי גאון שאילתא ל העמק שאלה א, מפני מה מלקים מלך שחטא ומפני מה אין מנדים אותו. וראה שו"ת כנסת יחזקאל חו"מ צ: "ותיתי לי שמימי לא פסקתי לת"ח בכופר הכל שבועה כי אם קבלת חרם...".

⁴³ העמק שאלה על השאילתות ל א.

⁴⁴ רמב"ם סנהדרין ב ה. וראה רמב"ם מלכים ג ז. וראה ערוך השלחן חו"מ א כו: "דהמלך אין בני אדם דנים אותו אלא הקב"ה בלבד שנאמר: "מלפניך משפטי יצא" [בתהילים יז ב]. וצ"ע שערורי"ש מביא את טעם הירושלמי ולא את טעם הבבלי, וראה ערוך השלחן העתיד מלכים עב יא ואכמ"ל. וראה תוספות הרא"ש סנהדרין יח א ד"ה ומלכי ישראל: "... וצ"ל אבל מלכי בית דוד כגון אם היה בבית שני מלך מזרע דוד דנין אותו, אי נמי נשיאים וראשי גלויות שהם מזרע דוד". מכאן שלא דנים גם נשיאים וראשי גלויות שאינם מזרע דוד.

⁴⁵ ראה אנציקלופדיה תלמודית ערך טעות הדיינים.

⁴⁶ ראה רמב"ם רוצח ושמידת נפש ה ה, שמורה ורופא שהרגו בשגגה פטורים מגלות. וראה שו"ע יו"ד שלו א וש"ך שם ס"ק ב, שרופא פטור לעיתים מתשלומי נזיקין.

⁴⁷ ראה ערוך השלחן חו"מ כה ז.

⁴⁸ שו"ת ראנ"ח נח.

⁴⁹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא אי' שצא תקנה משנת תל"ט לפ"ק.

⁵⁰ ראה סעיף עג הערה 3.

חוק ומשפט אשר נתקבל בהסכם רוב חברי הכנסת שנעשה חוק ומשפט בכח כל חברי הכנסת ואין המיעוט אשר אינו בהסכם המשפט או ההצעה אשר נתקבלה בכנסת יכול לומר שאינו אחראי למשפט זה".⁵¹

מדברי החוקות עולם ומדברי פוסקים נוספים עולה, שבכל מה שנוגע למלוי תפקידם ראוי לקבל תקנות המכבידות על העמדת פרנסים לדין⁵² ופוטרות אותם ממתן עדות.⁵³

ראוי שהחלטה בדבר ביטול חסינות של פרנסים שסרחו, תתקבל על ידי פרנסים.⁵⁴

על ביטול חסינות של דיינים שטעו כותב הרב שיינפלד: "אם בעת מינויו של דיין מסכים הציבור (או נבחריו) להעניק לו חסינות במקרה של טעות... הרי זו קבלה מפורשת, שיש בכוחה לפטור על פי דין.... מכל מקום, למעשה לא נראה לי, שיש להעניק חסינות כה רחבה גם במקרה של רשלנות, או כשיש מניע פסול".⁵⁵

הנתונים והנסיבות המצדיקים מתן חסינות לפרנסים מצדיקים מתן חסינות למנהיגי מדינות זרות ולדיפלומטים.⁵⁶

⁵¹ חוקת עולם ב עמ' 461. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 35: "לא ינקטו צעדי משפט נגד ציר בשל דברים שהשמיע או הצבעה שהשתתף בה בבית הנבחרים, או בשל דעה שהובעה על ידו, בתורת ציר, מחוץ לכתלי הבית". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

⁵² ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת חוקה עמ' 5 – 16, סעיף 36: "לא יובא ציר בפלילים אלא ברשות בית הנבחרים. לא יאסר ציר, אלא אם כן נתפס בקלקלתו בשעת מעשה העברה. ציר כי יאסר – ימסר הדבר מיד לנשיא הבית, והוא יודיע על כך את בית הנבחרים. והיה אם לא הסכים הבית, תוך שבועיים ימים, למאסר הציר, ולא נתן רשות להגשת משפט – ישוחרר הציר". הרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה. וראה הרב יהודה זולדן, "חסינות משפטית לנבחר ציבור", תחומין טו עמ' 132 – 142.

⁵³ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 35: "לא ידרש ציר, או מי שהיה ציר, להעיד בבית משפט על דברים שנמסרו לו עקב כהונתו", והרב עוזיאל והרב אושפיזאי מגיבים שם עמ' 44: "אין בתורה זכות כזאת לראשי העם". כיוצא בזה כותב הרב הרצוג בעמ' 24: "זה צ"ע מבחינת הדין שלנו. כל מי שיודע עדות לחבירו וראוי להעידו ויש לחבירו תועלת בעדותו חייב להעיד אם יתבעו שיעיד לו בבית דין". אמנם גם לפי התורה מנהיגים פטורים מלהעיד במקרים מסוימים, ראה סעיף רא.

⁵⁴ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 – 16 סעיף 36: "לא יובא ציר בפלילים אלא ברשות בית הנבחרים". וראה שם סעיף 61: "אשר נשיא יחטא... והאשימוהו שנים שלישים ממספר הצירים... ויצא חייב מלפני בית הדין העליון – יועבר מכהונתו". וראה שם סעיף 70: "המבקר לא יסולק ממשרתו אלא אם כן... והחלטה על פטוריו התקבלה על ידי שני שלישים ממספר הצירים". וראה סעיף 74: "לא יפוטרו שופט אלא אם כן... והחלטת פטוריו נתקבלה על ידי שני שלישים ממספר חברי בית הנבחרים". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיפים אלו, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה סעיף קכה הערה 20.

⁵⁵ נזיקין עמ' 35.

⁵⁶ ראה סעיף שכט על הסגרה. ודין חסינות קל יותר מדין הסגרה שכן חסינות היא בשב ואל תעשה. וראה משיבת נפש שמות פרק יא ד"ה ויגרש אותם מאת פני פרעה: "שכל השליח השלוח להם מאיזה מלך או שר ומביא כתב שנאה ובזיון מן המושל שלו לשר אחר אין פוגעין בו ואין מצירין אותו, ואדרבה מאכילים ומשקים אותו, וזהו תכסיסי מלחמה ותיקון העולם, על כן לא זלזל בו פרעה בשליחות מלכו של עולם שעשה שליחותו".

שטו. שויון בין הפרט והרשות

פרופ' רובינשטיין, מומחה למשפט חוקתי, כותב שהדרישה לשויון בין הפרט לרשות באה לידי בטוי מעשי בארבע נקודות עיקריות¹

א. "כאשר חוק מטיל חובה מסויימת על הכלל, מן הראוי שחובה זו תחול על כל רשות ציבורית במדינה, לרבות הממשלה כבאת כוחה המבצעת של המדינה"².

עקרון זה אינו נזכר בחוקות השונות.

על פי התורה, על השלטון לתת דוגמא אישית למופת.³

ב. "שויון בנשיאה באחריות בנויקין כאשר נעשה שימוש לא נכון בסמכות הציבורית"⁴. יש הסוברים שמן הראוי לפצות אזרח שנפגע גם במקרה שאיש אינו אשם. לדוגמא, במקרה שכמה פקידים עסקו בענינו, כל אחד מהפקידים פעל בתם לב ברשות ובסמכות אך כתוצאה מחלוקת סמכויות לא ברורה נגרם עול לאותו אזרח.⁵

האמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "נפגעו זכויות וחירויותיו של אדם, כפי שהוכרו בזה, תעמוד לו תרופה יעילה, אף על פי שאותה פגיעה בוצעה בידי אישים הפועלים בסמכות רשמית"⁶.

עקרון זה נזכר בכמה מן החוקות.⁷

על פי התורה, החובות המוטלות על היחיד מוטלות גם על הציבור. פוסק הרב גולדשמידט: "השלטון אינו... אלא מיצגו של הציבור, המדבר בשמו, והחייב, בשטח שלטונו, לדאוג על שמירת עניניו של הציבור, כפי שכל יחיד ויחיד בשטחו שומר על עניניו הוא, אולם חייב גם, בתחומיו, בחיובים אשר כלל היחידים, הציבור, ככל יחיד לבדו חייב כלפי היחיד הבודד"⁸. פוסק הרב שיינפלד: "אין הכלל רשאי להזיק לפרט, ודינו כדין כל מזיק... לפיכך נראה לי שיש לאמץ את הגישה השוללת מתן חסינות למדינה. במיוחד אין להסכים למתן חסינות הן לעובדי הציבור והן למדינה השולחת אותם, ולפגוע על ידי זה בפרט שניזוק"⁹. מוסיף הרב גולדברג: "... אפשר שיש מקום לבני העיר לתקן, שכל השוכר פועל יתחייב לשלם היוזקם... כיון שמהפועלים קשה להוציא סכומים גדולים לתשלומי נזק, יש בזה תקון המדינה"¹⁰.

¹ ראה המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל עמ' 200 – 211.

² המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל עמ' 200. המחבר מתלונן שם על הוראות סעיף 42 לפקודת הפרשנות במדינת ישראל הקובעות שבסתמא חקיקה אינה נוגעת למדינה אלא אם כן נאמר הדבר בפירוש.

³ ראה סעיף מט.

⁴ המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל עמ' 200. וראה שם עמ' 202 – 208. וראה סעיף שמא.

⁵ ראה Law's Empire עמ' 170 וכן 172 - 175.

⁶ כתבי אמנה 1040 סעיף 3 א.

⁷ ראה ICL חוקת איטליה 28; חוקת סלובקיה 46 (3); חוקת פורטוגל 22 וחוקת שוויצריה 146.

⁸ פד"ר ה עמ' 138.

⁹ חוק לישראל, נויקין עמ' 134 – 136. וראה שם עמ' 129: "לגבי חייל המגויס בגיוס חובה... הוא כאנוס על הדבר לפעול בהתאם לפקודות הצבא, ולכן יש לפטרו אם הזיק. אכן, גם כאן נראה, שיש לחייב את המדינה באחריות לנזקים הנעשים מכוח הדין והתקנות החלות על אנשי צבא".

¹⁰ חוק לישראל, נויקין סעיף 13 ציון 31. וראה שם סעיפים 7, 8, 13; שם סעיף 24 בתוספת. חיוב המדינה בנויקי העובדים עשוי להביא לידי כך שהמדינה תדקדק יותר בבחירת עובדיה ותפקח עליהם כראוי, ראה שם

- ג. "למדינה מעמד מיוחד גם בדיני החוזים וברור כי בנסיבות מסוימות היא רשאית לחזור בה מחוזה שעשתה בשל שינוי בצרכיה השלטוניים".¹¹
- על פי התורה, למדינה מותר להפר חוזה רק על פי גדרי הוראת שעה.¹²
- ניתן לחייב את השלטון לנהוג לפנים משורת הדין.¹³ הרב שטרנבוך פוסק: "מדת המוסר ודרך ארץ להתחשב בטענתו ולשלם לו סכום בפיטורו או כפנסיה להפיס דעתו, ומותר לתת גם מכספי ציבור, שמכבדים בכך הציבור ומעלים כבודם, ונקרא צרכי ציבור".¹⁴ לרשויות מותר, וממילא מצוה, לעשות פשרה.¹⁵
- ד. שויון פרוצדוראלי בבתי המשפט¹⁶

התורה מקפידה מאד על שויון בבית דין.¹⁷ כותב המאירי: "כל שדנים אותו אין נושאים לו פנים בשום דבר אלא יקוב הדין את ההר, שנאמר: 'לא תגורו מפני איש', ואין הדיינים משפילים את כבודם בשביל כבוד אותו שהם דנים כלל ואפילו היה מלך הואיל ומכל מקום דנים אותו".¹⁸ בפוזנא תקנו: "ואין נשיאת פנים בדין יהי מי שיהי הן פרנסים ומנהיגי ושאר פני העיר, הכל שויון בדבר המשפט והדין".¹⁹

עם זאת, מותר לשלטון לקבל החלטות המיועדות לחזק את כוחו בבית הדין. זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "מרחיקין את האילן מן העיר כ"ה אמה, ובחרוב ובשקמה חמשים אמה מפני נוי העיר, וכל אילן הנמצא קרוב לעיר פחות מזה קוצצין אותו, ואם האילן קדם נותנין לו בני העיר דמיו, ואם היה הדבר ספק ולא נודע אי זה מהם קדם אין לבעל האילן דמים אלא נוטל עציו והולך".²⁰ הרמ"א פוסק: "ואם יש חילוקים וטענות ביניהם, הקהל נקראים מוחזקים לגבי היחיד, וצריך לתת להם משכון קודם שירדו עמו לדין. והא דנקראים מוחזקים לגבי יחיד דווקא בענייני מסים, אבל לא בשאר דברים".²¹ הרדב"ז פוסק: "כל זמן שיש חיוב למלך מתבטלת ירושת הבכור משום שכל הנכסים הם ראויים

סעיף 13 פרק רביעי. יש להוסיף, כי תקנות מעין אלה מביאות גם לתיקון העולם, שכן עובדי ציבור עלולים לגרום נזק גם למדינות זרות. וראה International Law עמ' 700 – 704. וראה סעיף רפז הערה 3.

¹¹ המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל עמ' 208.

¹² ראה סעיף ז על חובת הרשויות לעמוד בהתחייבויותיהן. וראה סעיף פא. פשיטא שמדינה רשאית להתנות מראש שהיא רשאית לחזור בה מכל התחייבות שלטונית בתנאים ובנסיבות מסוימים.

¹³ ראה שו"ת מהר"ח אור זרוע סימן רכב; וראה שו"ת הריב"ש תעה; בשו"ת חת"ס יו"ד רל"ט.

¹⁴ שו"ת תשובות והנהגות א תט. וראה גם שם ג תעד.

¹⁵ ראה צדקה ומשפט ז הערה מב. וראה סעיף קלב.

¹⁶ ראה המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל עמ' 200. וראה עמ' 210 – 211.

¹⁷ ראה סעיפים רמה שמ.

¹⁸ בית הבחירה סנהדרין יט א.

¹⁹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' תקמב החלטה משנת תמ"ז לפ"ק. ראה גם שם תרלו החלטה משנת ת"י לפ"ק, שעל הפרנסים להפקיד שטר ערבון, שיוחלט אם הם לא יתנהגו כראוי.

²⁰ רמב"ם שכנים י א. וראה שו"ע חו"מ קנה כב הלכה דומה בענין גורן.

²¹ שו"ע חו"מ ד א בהגה. וראה משא מלך החלק הששי ובמפתח על אותו חלק, בענין דין ודברים בין יחיד ובין ציבור, וראה שם על פסקים נוספים המייפים את כח הציבור מנימוקים שונים. וראה שו"ת חיים שאל א כ, הדין בשאלה האם הציבור נחשב למוחזק כשהוא דן בענייני מסים עם מי שאינו תושב.

דחשבינן להו כאלו הם גבויים למלך. ואם כן הדבר ברור שהמלך קודם דחשבינן ליה כאילו הוא גבוויי.²²

בונציה החליטו: ".... ותמיד יהיו פנקסי הגבאים נאמנים וכשרים בכל מה שנכתב בס בכל דבר, ולא יוכל שום אי להכחיש או להתנגד ולערער עליהם כללי."²³

בקאסאלי החליטו: "שלהיות שהקצין... הודיע שרבו בקקיי המסרבים לפרוע הבוליטי שלהם, באמרם שיש להם דין ודברים בטענות עם הקקיי... ואחרי שהשמש יכריז שלשה פעמים בבית הכנסת יום אשר מעלת הדיינים יושבים לשמוע הבעלי דינים, מי שלא ילך לפניהם בטענותיו אבד זכויותיו ולא יוכל לסרב עוד מלפרוע...".²⁴ בליטא תקנו: "יחיד נגד קהל שלו אם לא תבעם לוועד המדינה יצ"ו או בקהלתו ועבר זמן הוועד, בטלה טענתו, אם לא שהיה לפני מדינה בנידון שלו".²⁵

כיום תקפים כל עקרונות השויון שבין הפרט ובין הרשות.²⁶

²² שו"ת הרדב"ז ד שני אלפים עו. ראה בענין זה שו"ת הרי"ף, פיסטבורג תשי"ד סימן קלה.

²³ פנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה ו משנת ת"ד לפ"ק.

²⁴ פנקס קהל קאסאלי מונפיראטי, החלטה תשצד משנת ת"ח לפ"ק. בוליטי = הוראת תשלום של הקהילה, היינו מסים.

²⁵ פנקס מדינת ליטא תקנות ועד תנ"ה לפ"ק תתעב. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק עח, על נוהלים מיוחדים לשפיטת פרנסים לאחר סיום תפקידם.

²⁶ בימינו, התעוררה שאלה, האם על המדינה לשלם ארנונה לרשות המקומית בעבור מוסדות מדינה הנמצאים בתחום השיפוט של אותה רשות. לשאלה זו הבטים רבים הנוגעים ליחסים שבין השלטון המרכזי והשלטון המקומי, ואכמ"ל. וראה סעיף קמ.

פרק סה. מעמד האשה¹**שטז. הגנת האשה וקידומה**

התורה אוסרת על פגיעה בנשים בכל דרך שהיא ומצוה לנהוג עמהן באחווה² ובערבות.³ זו דרך הבורא. אומר הספרי: "... מי שאמר והיה העולם... רחמיו על כל מעשיו על הזכרים ועל הנקבות".⁴

על הפרנסים להגן על זכויות נשים ולקדם את מעמדן⁵

חירות מפחד זו מדת חכמים. פוסק השו"ע: "לא תלך אשה בשוק ובנה אחריה, שמא יתפס בנה ותלך אחריו להחזירו ויתעוללו בה הרשעים שתפסוהו".⁶

פוסק הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה: "כל חייבי טבילות טבילתן ביום חוץ מנדה ויולדת... היתה חולה או שהיה מקום הטבילה רחוק ואין הנשים יכולות להגיע לו ולחזור בלילה מפני הליסטים או מפני הצנינה... הרי זו טובלת ביום השמיני או בימים של אחריו ביום".⁷

חירות ממחסור הרמב"ם פוסק: "האשה קודמת לאיש להאכיל ולכסות ולהוציא מבית השבי...".⁸

בליטא החליטו: "ואודות העניים ומגורשים המשוטטים בארצנו כהיום ויש לחוש כמה חששות, בפרט נשים ובתולדות... אשר תש כחם וכיוצא באלה, בכך שמנו לבבינו על זאת לעשות תיקון בזה...".⁹

זכות לכבוד זו מדת חכמים. פוסק הרמב"ם: "... בכולן השותפין מעכבין זה על זה, חוץ מן הכביסה לפי שאין דרכן של בנות ישראל להתבזות על גב הנהר".¹⁰ כותב הרע"ב: "בראשונה היו מטבילין כלים על גבי נדות מתות, והיו נדות חיות מתביישות, שאפילו במיתתן הן משונות משאר נשים, התקינו שיהיו מטבילין על גבי כל הנשים, מפני כבודן של נדות חיות".¹¹

הרא"ם פוסק: "... שכור שחרף וגדף את אשת קרובו ואמר שטמא אותה ואת אמה... על צד הגדר מנדין אותו כדי שלא תהיינה בנות ישראל כהפקר בפיות הכלי".¹²

זכות לפרטיות¹³

¹ ראה א"ת ערך אשה; הליכות ביתה סימן ג וסימן כח.

² ראה אהבת חסד דיני מצות הלואה פרק שלישי א: "מצות גמ"ח נוהג עם כל אדם לאיש או לאשה לעשיר או לעני לגדול או לקטן...". ראה סעיף שיח.

³ ראה א"ת ערך כל ישראל ערבין זה לזה הערה 512. וראה סעיפים קעא – קעד.

⁴ ספרי על במדבר כז א.

⁵ ראה סעיף קעה.

⁶ שולחן ערוך אבן העזר כב יד.

⁷ רמב"ם איסורי ביאה ד ו - ח.

⁸ רמב"ם מתנות עניים ח טו. וראה סעיפים רמה רמז רסח רעד רפ.

⁹ פנקס מדינת ליטא ועד ת"י לפ"ק תס.

¹⁰ רמב"ם שכנים ה ג.

¹¹ רע"ב על משנה נדה י ד. וראה שו"ע יו"ד שנה.

¹² שו"ת הרא"ם עב.

זכות לקנין פוסק הרשב"א: "... והנשים כאנשים, כי מי יגזור על ממונם בלא רשותם?"¹⁴ פוסק המהרי"ל: "לעניות דעתי נשים פנויות דאית להן נכסים יש להן כח לעכב כמה אנשים לבלתי הזיק להם בממונם דלאו מדעתן, במידי דלאו תקנתא דמתא... דאטו ממונא דידהו הפקר הוי, הא השוה הכתוב איש לאשה לכל הדינים שבתורה".¹⁵

זכות לנשואין בפאדוואה התקבלו תקנות שמטרתן למנוע משונאים או מיריבים להפיץ שמועות שוא על רווקות כאילו הן כבר נשואות¹⁶ או שיש ממזרים במשפחתן.¹⁷

קהלות רבות שמרו על כבודן של נערות שאבדו את בתוליהן כתוצאה מתאונה ונתנו להן אישור בכתב על כך.¹⁸

זכות לאמונה ולשמירת מצוות

○ תלמוד תורה כותב הרב וויינברג: "וידוע מה שסיפר הגאון מהרי" סלנטר זצ"ל, בשובו מאשכנז, ושם נודמן עם הגה"צ ר"ע הילדסהיימר זצ"ל, וראה אותו מרצה שיעורים בתנ"ך ושוי"ע לפני נשים צעירות ובתולות. וכה אמר: אם יבוא מי מרבני ליטא להנהיג כן בעדתו וודאי שיעבירו אותו מכהונתו וכן הדין. מ"מ, הלואי שיהי' חלקי בגי"ע עם הגה"צ ר"ע הילדסהיימר. והטעם הוא משום יעת לעשות לה' הפרו תורתך".¹⁹

○ מצוות בליטא תקנו: "בכל קהילה יתעוררו למנות נשים יקרות להשיג על נשי עם הארץ ללמדן דיני נדה".²⁰

○ סייג לתורה זו מדת התורה. כותב ספר החינוך: "מצוה... שלא תהיה קדשה מבנות ישראל... וכמו כן מיסוד הענין הזה הוא שיזהיר הכתוב הבית דין שלא ינחו אשה מופקרת ביניהם לפי שסופה להבעל לאנשים שהיא ערוה להם עד שאין קדושין תופשין להם בה, שאין ספק כי המופקרת לרבים לא תקפיד אחר כן בין חתיכת שומן לחתיכת חלב".²¹

בליטא תקנו: "בכל הקהלות ועיירות לעשות סייגים וגדרים שלא תלך אשה לבית גוי בלא שומר... ובאם שלא תשמע איזה אשה ותעבור על זה רשות להקהל להעניש ולקנוס את בעלה".²² בטיקטין תקנו: "שום אשה לא תעמוד בחנות למכור בשר עם איש אחר...".²³

¹³ ראה סעיף רמז הערות 22 – 24.

¹⁴ שו"ת הרשב"א ג תמג. וראה א"ת ערך אפוטרופוס.

¹⁵ שו"ת המהרי"ל החדשות קמו.

¹⁶ ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב שצו תקנה משנת שע"ה לפ"ק. על תקנות לטובת עגונות ראה סעיף קפב.

¹⁷ ראה פנקס ועד ארבע ארצות ט ומש"כ העורך והמלקט. וראה שו"ע אבהע"ז קלד ו.

¹⁸ ראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה א תתל, החלטה משנת שמ"ב לפ"ק; פנקס קהל טיקטין 600; כרם חמר ב, עט סופר, דף נא עמוד ב. וראה בספר יפה נוף שיצא לאור בשנת בערך בשנת של"ה לפ"ק, ובו, בין השאר, שטרות הנהוגים בישראל, ובדף כא ב מובא טופס מוכת עץ באופן נאות. וראה סעיף שיח הערה 15.

¹⁹ שו"ת שרידי אש ב ח. וראה רש"י בבלי שבת ל ב ד"ה מוטב תכבה נרו: "לפי שהיו באים לשמוע הדרשה נשים ועמי הארץ, והיו צריכין הדרשנין למשוך את לבבם". וראה פאר הדור ד עמ' רד - רה.

²⁰ פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ט לפ"ק שנו.

²¹ ספר החינוך תקע. וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים כג יח. וראה סעיף כ.

²² פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק אלף ה. וראה שו"ת חוות יאיר סו.

²³ פנקס קהל טיקטין 174.

שויון

מבאר הרא"ש: "רבינו גרשום... ראה הדור פרוץ ומזלזלין בבנות ישראל בזריקת גט ותיקון להשוות כח האשה לכח האיש: כמו שהאיש אינו מוציא אלא לרצונו, כך האשה אינה מתגרשת אלא לרצונה".²⁴ רבי יוסף קארו פוסק: "טוב לעשות תקנה בחרמות ונידויים על מי שישא אשה על אשתו".²⁵ הרמ"א פוסק: "יש שכתבו שאין לאשה נדה בימי ראייתה ליכנס לבית הכנסת... ואפילו במקום שנהגו להחמיר, בימים נוראים וכה"ג, שרבים מתאספים לילך לבית הכנסת, מותרין לילך לבית הכנסת כשאר נשים, כי הוא עצבון גדול שהכל מתאספים והן יעמדו חוץ".²⁶

מתן משקל לדעתן

פסוק מפורש בתורה: "ויאמר בני גד ובני ראובן אל משה לאמר עבדיך יעשו כאשר אדני מצוה", וכותב המשך חכמה: "כאיש אחד – רש"י. פירוש, שגם הנשים הסכימו עמהם... ובלתי רשותן לא היו יכולים לאמר...".²⁷

בטיקטין החליטו: "... לכתוב בפנקס זכותו להאלוף התורני... שקבלנו את אשתו למיילדת בקהלתנו... ובתנאי מפורש... באם לא תהיה מרוצה לנשים הגונות בקהלתנו אזי אין בקבלה זו כלום".²⁸

פסוק מפורש בנביא: "והנער שמואל הלך וגדל וטוב גם עם ה' וגם עם אנשים",²⁹ ומבאר ספר חסידים: "לרבות נשים וטף".³⁰

המדרש אומר: "ר' יהודה אומר 'בנות ישראל על שאול בכינה', שבשעה שהיו בעליהן יוצאין למלחמה היה זן ומפרנסן ומלבישן שני עם עדנים".³¹ אומרת הגמרא: "אמר רבי יצחק נפחא: חובל עול של סנחריב מפני שמנו של חזקיהו... מה עשה? נעץ חרב על פתח בית המדרש ואמר כל מי שאינו עוסק בתורה ידקר בחרב. בדקו... מגבת ועד אנטיפרס ולא מצאו תינוק ותינוקת, איש ואשה, שלא היו בקיאין בהלכות טומאה וטהרה".³²

המדרש אומר: "ירמיה היה אחד משלושה נביאים שנתנבאו באותו הדור, ירמיהו היה מתנבא בשווקים, צפניה בתוך בתי כנסיות, וחולדה אצל הנשים...".³³

המשנה אומרת: "... ומעשה באחד שנדר מבת אחותו הנייה, והכניסה לבית ר' ישמעאל וייפוא. אמר לו ר' ישמעאל: בני, מזו נדרת? אמר לו: לאו, והתירה ר' ישמעאל. באותה שעה בכה ר' ישמעאל".

²⁴ שו"ת הרא"ש מב א. וראה חידושי"א על בבא בתרא קכא א ד"ה יום שהותרו השבטים לבא כו': "... דלבנות ישראל ודאי הוא דהיה להן שמחה... שהאיש שיש לו נחלה היה רשאי לישא אשה משבט אחר והאשה לא היה לה רשות אם היה לה נחלה לישא איש משבט אחר, עד שהותרו...".

²⁵ שו"ע אבהע"ז א יא.

²⁶ שו"ע או"ח פח א בהגה.

²⁷ משך חכמה במדבר לב כה.

²⁸ פנקס קהל טיקטין 215.

²⁹ שמואל א ב כו.

³⁰ ספר חסידים (מרג.) תקכו.

³¹ מדרש שוחר טוב שמואל כה. וראה ירושלמי נדרים ט ט.

³² בבלי סנהדרין צד ב.

³³ פסיקתא רבתי, איש שלום, פסקה כו.

ישמעאל ואמר: בנות ישראל נאות הן, אלא שהעניות מנוולתן וכשמת רבי ישמעאל היו בנות ישראל נושאות קינה ואומרות: בנות ישראל על ר' ישמעאל בכינה".³⁴

כותב ערוך השלחן: "... מתקנת חכמים תמיד לחוש לטובת הנשים, וחששו הרבה לתקנתן כידוע בכל השי"ס".³⁵

גם כיום על הפרנסים לפעול למען נשים בכל התחומים.³⁶

מורי הוראה נותנים בטוי בפסיקותיהם לצרכי הנשים ולמשאלות לבן.³⁷

השרידי אש פוסק: "... ושורת ההגיון הישר וחובת העיקרון הפדגוגי מחייב, כמעט, לחוג גם לבת את הגעתה לחיוב המצות, והפלי" זו שעושים בין הבנים והבנות בנוגע לחגיגת הברית פוגעת קשה ברגש האנושי של הבת הבוגרת, אשר בשטחים אחרים כבר זכתה בזכיון האמנציפיציא, כביכול".³⁸

הרב עובדיה יוסף פוסק: "מותר למורות ולגנות שבישובי הספר להתאמן ולאחוז בנשק בעת שמירתן על בתי הספר, ובלבד שיקפידו מאוד על כל כללי הצניעות בעת אימונן, כראוי לבנות ישראל הכשרות...".³⁹

הרב שטרנבוך פוסק: "ובעיקר הדין לחלק בשוה בין בנים ובנות, עיין בקצוה"ח... שמצדד להניח ד' זוזי בירושה כדין תורה, וכן שמעתי כמה אנשי מעשה נוהגין כן למצוה, ועיין בפתחי תשובה שם ס"ק א' שמפקפק גם בזה, אבל נראה שאם כוונתו למצוה שיהא גם לבתו כדי צרכה כמוהם היא גופא מצוה ויוצא בכך".⁴⁰

הרב זלמן נחמיה גולדברג פוסק: "... אישה חרדית חשוכת ילדים היכולה להביא צאצא לעולם רק בסיוע אם פונדקאית... אם התהליך בפיקוח ורישום נאות כהלכה – אמליץ על התהליך".⁴¹

³⁴ משנה נדרים ט י.

³⁵ ערוך השלחן יו"ד קפו י.

³⁶ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 24: "ינתנו חוקים לשם... הגנת האם והילד". זה המקום היחיד שבו החוקה המוצעת מפלה אשה לטובה. על תקנת הרבנות הראשית להגדיל את סכום הכתובה ראה ד"ר זרח והרפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טו עמ' 98. על תקנה לקצוב מזונות ליבם ראה שם עמ' 99. על פיצויי גירושין לאשה ראה שם עמ' 112.

³⁷ בענין חינוך הבנות כיום ראה סעיף קעא.

³⁸ שו"ת שרידי אש ג צג. וראה שו"ת אגרות משה או"ח קד: "לחדש זה בבנות שהוא בלא מקור מצוה כלל, אף בבית ודאי הי' יותר טוב למנוע אף שליכא איסור...".

³⁹ שו"ת יחוה דעת ה נה. וראה אוצרות הראי"ה ג חידושי הראי"ה ליד החזקה, עבודה זרה מצוה מה, שהאיסור על האשה רק אם היא עונדת כלי זין לשם עדי אבל אם היא עושה זאת להגנה עצמית – מותר.

⁴⁰ שו"ת תשובות והנהגות ב תשיח. המחבר חוכך בדעתו אם ראוי להנהיג זאת כתקנה קבועה או שמא יש בתקנה מעין זו משום עידוד לביטול דין ירושה דאורייתא ולכן די אם מציעים זאת רק למי שפונה בשאלה. באותו ענין ראה שו"ת משנה הלכות י רפ בשם שו"ת דברי חיים ב ג, שבמקום, שעל פי החוק בת צריכה לחתום, כדי לאפשר את חלוקת הירושה, מנהג העולם לפשר. הרב גולדברג מציע לחדש בימינו שטר חצי זכר, ראה מאמרו "ירושת הבת (לחידוש מנהג שטר חצי זכר)", תחומין ד עמ' 342 – 351. שטר חצי זכר נזכר גם בתשובתו של הרב שטרנבוך.

⁴¹ הרב ז. נ. גולדברג, "על תרומת ביצית, פונדקאות, הקפאת זרעו של רווק ונטילת זרע מן המת", אסיא סה - סו אלול תשנ"ט עמ' 46. וראה נשמת אברהם ג אבהע"ז סימן א ה 3; נשמת אברהם ד אבהע"ז ה ס"ק ב.

בימות המשיח גם הנשים יזכו לפריחה רוחנית. אומר הנביא: "והיה אחרי כן אשפוך רוחי על כל בשר ונבאו בניכם ובנותיכם".⁴² כותב הראי"ה קוק: "אז יטהר העולם וימצאו אז דרכים ישרים ובטוחים לפעולתה והשפעתה הטהורה והעדינה והקדושה של האשה, האם בישראל, בחיים בכלל ובפרט, בשלמות ההשפעה וההתאמה על ערכה הפנימי המיוחד, במלוי החזון, כל אשת חיל עטרת בעלה".⁴³

*

האמנה הבינלאומית בדבר ביטול אפליה נגד נשים לצורותיה קובעת, שבכמה תחומים על המדינות לדאוג לנשים באופן מיוחד.⁴⁴

- "להבטיח את מלוא ההתפתחות והקידום של נשים...".⁴⁵
 - "מדינות שהן צד באמנה ינקטו את האמצעים המתאימים, לרבות חקיקה, כדי לבטל סחר נשים וניצול זנותן של נשים לצורותיהם".⁴⁶
 - "... להבטיח את זכותן הממשית לעבוד...".⁴⁷
- חוקות אחדות נותנות בטוי למחויבויות אלה. כמה מדינות קובעות, שיש לקדם את הנשים, ולשתף אותן בכל תחום של חיי המדינה.⁴⁸ באחרות נדונה חובת המדינה להגן על נשים,⁴⁹ ובמצבים מסוימים לתת להן הגנה מיוחדת,⁵⁰ או סיוע מיוחד.⁵¹ כמה מדינות אחדות את הצורך לשתף נשים בתכניות הנוגעות להן.⁵²

⁴² יואל ג א ודבריו מובאים ברמב"ם סוף ההקדמה לספר המצוות.

⁴³ מאמרי הראיה א עמ' 190.

⁴⁴ על זכויות נוספות ראה סעיף קפה. על שיוון לנשים ראה סעיף שיח.

⁴⁵ כתבי אמנה 1035 3.

⁴⁶ כתבי אמנה 1035 6.

⁴⁷ כתבי אמנה 1035 2 11 (ד).

⁴⁸ ראה ICL חוקת פאראגוואי 48 ושם 117.

⁴⁹ ראה ICL חוקת פאראגוואי 27 (5), שפרסומים בתקשורת יוסדרו על ידי החוק כדי להבטיח, בין השאר, הגנה על נשים. וראה שם חוקת איטליה 37 (1), שתנאי העבודה של נשים יאפשרו להם למלא את חובותיהן הבסיסיות כלפי המשפחה ויבטיחו הגנה של האמהות ושל הילדים.

⁵⁰ ראה ICL חוקת הונגריה 66 (3) על הגנה מיוחדת על נשים ועל צעירים במקום העבודה ושם חוקת דרום קוריא 32 (4) על הגנה מיוחדת על נשים במקום העבודה. וראה שם חוקת הודו 51A (e), שכל אזרח מחויב להתנגד להתנהגות המשפילה נשים.

⁵¹ ראה ICL חוקת פאראגוואי 115 (9) על עזרה מיוחדת לנשים כפריות

⁵² ראה ICL חוקת פאראגוואי 115 (10) על שיתוף נשים כפריות בתכנון רפורמות אגרריות.

שיז. "כל כבודך בת מלך פנימה"

המדרש אומר: "דרכה של אשה להיות יושבת בתוך ביתה ודרכו של איש להיות יוצא לשוק".¹ פוסק הרמב"ם: "גנאי הוא לאשה שתהיה יוצאה תמיד פעם בחוץ פעם ברחובות... שאין יופי לאשה אלא לישיב בזווית ביתה, שכך כתוב: 'כל כבודה בת מלך פנימה'".² פוסק הרמ"א: "ואשה לא תרגיל עצמה לצאת הרבה, שאין יופי לאשה אלא לישיב בזווית ביתה".³

נסיבות ונתונים של מציאות החיים עומדים מאחרי פסקי הרמב"ם והרמ"א

- הספרי אומר: "יומצאה איש בעירי' – אילו לא יצאת בעיר לא היה מסתקף לה... בעיר ושכב עמה' - מלמד שהפרצה קוראה לגנב".⁴ כותב הבן איש חי: "היו מוכרחים... להיות צנועים תוך האהל שלא יתראו חוצה, מפני דחוששים פן יראה אותם אדם בליעל שהוא שר ותקיף, ויחמוד ויחשוק אותם, ואז יהרוג את בעליהם כדי ליקח אותם, ונמצא מביאים סכנה גדולה לבעליהם".⁵
- המדרש אומר: "האיש כובש אשתו שלא תצא לשוק, שכל אשה שיוצאה לשוק סופה להכשל, מנא לן מן דינה שנאמר 'ותצא דינה' ולבסוף נכשלה".⁶ גם אם היא אינה נכשלת עלולים לומר עליה שהיא נכשלה ולהוציא עליה שם רע.
- המדרש אומר: "לכך צריכה אשה להיות יושבת בתוך הבית ולא תצא לרחוב... ולא תביא מכשול לבני אדם ונמצאו מסתכלים באשת איש".⁷

¹ בר"ר יח א. וראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות טו כה: "ועל דרך הפשט, כאשר החלו לבא במדבר הגדול והנורא וצמאון אשר אין מים שם להם במחיייתם וצרכיהם מנהגים אשר ינהגו בהם עד בואם אל ארץ נושבת... והצנע לכת באהליהם בענין הנשים והילדים...". וראה פסיקתא רבתי כו ד"ה ויחזק הרעב בעיר: "זאת אומרת לחברתה: למה יצאת לשוק שלא יצאת לשוק מימך". גם אצל אומות העולם היו הנשים מקפידות על כבוד הנשים, ראה רד"ק נחום ב ח: "שהיתה נסתרת בחדר כמנהג המלכה והנשים הנכבדות כמ"ש כל כבודה בת מלך פנימה...". וראה בבלי יבמות עו ב שביסוד הדרשה של 'עמוני ולא עמונית' וכי מונחת ההנחה: "דרכו של איש לקדם, ולא דרכה של אשה לקדם".

² רמב"ם אישות יג יא. וראה תהילים מה יד.

³ שו"ע אבהע"ז עג א. וראה הרב מאיר שורש, "כל כבודה בת מלך פנימה", הוצאת המחבר תשמ"ג תדפיס מתוך שמעתין, גליונות 60, 64 – 68, וכן א"ת ערך אשה. הישיבה בבית רצויה לא רק לאשה. ראה רמב"ם כלי המקדש ה ז: "ובית יהיה לו מוכן במקדש והוא הנקרא לשכת כהן גדול, ותפארתו וכבודו שיהיה יושב במקדש כל היום, ולא יצא אלא לביתו בלבד בלילה או שעה או שתים ביום, ויהיה ביתו בירושלים ואינו זז משם". וראה שבט יהודה השמד הארבעים ושנים, המתאר את הכתרת ריש גלותא: "ומן היום הוא והלאה אין הנשיא יוצא מפתח ביתו...". וראה רש"י בבלי עירובין נד א ד"ה ונראה ואינו נראה: "אם תלמיד חכם הוא אינו רודף לצאת ולבא בשוק, אלא יושב ומחזר על תלמודו – מתקיים בידו". וראה במדבר רבה יא א: "שבעת שאדם יושב בשלום בביתו הוא כבודו, וכן הכתוב אומר: 'הכבד ושב בביתך'". וראה בבלי מו"ק טז א: "שוב, פעם אחד גזר רבי שלא ישנו לתלמידים בשוק".

⁴ ספרי על דברים כב כג. מסתקף = מתעלל (מלבי"ם שם). וראה פירוש רש"י על דברים כב כג. בניחו נזיר כג ב.

⁵ בראשית רבה ח יב. וראה בבלי שבת ל ב: "תקנו שווקין להושיב בהן זונות".

⁶ תנחומא וישלח ה. וראה בבלי תענית כד א; בבלי סוטה כב א; אגרת התשובה לרבינו יונה עח; פלא יועץ ערך בת. מדברי התנחומא עולה שעיקר האיסור לצאת לרחוב נוגע לנשים נשואות. וראה רש"י בבלי שבת סב ב

הן בדברי הרמב"ם והן בדברי הרמ"א מודגש שגנות היא לאשה רק כאשר היא מרבה לצאת מביתה ללא צורך. מותר לאשה לצאת מביתה לצורך פרנסה,⁸ לחזר על הפתחים⁹ או לצורך התדיינות בבית דין.¹⁰

לעיתים אשה אף מצווה לצאת מביתה. פוסק הרמב"ם: "שכל אשה יש לה לצאת ולילך לבית אביה לבקרו ולבית האבל ולבית המשתה לגמול חסד לרעותיה או לקרובותיה... שאינה בבית הסוהר עד שלא תצא ולא תבוא".¹¹ אשה שרצחה בשגגה מצווה לגלות לעיר מקלט.¹²

בשעה שאשה יוצאת מביתה מן הראוי שתלבוש ותתקשט באופן שאינו מושך תשומת לב מיוחדת.¹³

אשה המקפידה על כל כבודה וגוי' זוכה לשכר גדול. אומר המדרש: "אשתך כגפן פוריה. אימתי היא כגפן פוריה בזמן שהיא בירכתי ביתך, ואם עשתה כן 'בניך כשתילי זתים', תעמיד בנים נמשחין בשמן המשחה סביב".¹⁴ כותב הנצי"ב: "ברוח הקדש היתה שרה מצוינת יותר מאברהם אבינו... שאברהם בצדקו היה מנהיג העולם ומדריכם לעבודת ה'... ומי שעסקו עם המון רבה אינו יכול להתבודד כל כך, משא"כ שרה היתה יושבת באהלה בקדושה וטהרה...".¹⁵

בית דין אינו כופה נשים לשמור על כל כבודה וכו'.¹⁶ אך הדיינים מצווים להשתדל שלא לפגוע בכבודן בהליך השיפוטי.¹⁷ פוסק השו"ע בהלכות הרשאה: "ונשים יקרות שאין כבודן לבא לבית דין משגרים להם סופרי הדיינים ויטענו בפניהם".¹⁸

על הפרנסים להקל על נשים לשמור על כבודן. על תקנת עזרא הסופר פוסק הרמב"ם: "רוכלין המחזירין בעיירות אין בני המדינה יכולין לעכבן שתקנת עזרא היא שיהיו מחזירין כדי שיהיו

ד"ה הלוד וטפוף וכו': "ונשואות היו לפיכך מספר בגנותן". אך רד"ק שמואל ב יג ב כותב: "ודרך הבתולות בישראל להיות צנועות בבית ולא תצאנה החוצה". וראה שו"ת מהר"י ברונא רמב, שמעבד אינו רשאי לשלוח רוקה לשוק, בניגוד לרצונה, אך רשאי לשלוח אשה נשואה. על תשובת המהר"י ברונא ראה גליוני הש"ס שבת סז א; שו"ת שבט הלוי ד ריח.

⁸ ראה שו"ת שבט הלוי ו לג. ראוי לציין כי חכמים לא הורו שיש לתת צדקה לאשה כדי שלא תצטרך לצאת לעבודה.

⁹ ראה משנה אבות א ה: "... ויהיו עניים בני ביתך ואל תרבה שיחה עם האשה...". וראה ילקוט מדרש שמואל על אבות א ה בשם האברבנאל, שכוונת התנא היא שאין להרבות שיחה עם אשה המחזרת על הפתחים.

¹⁰ ראה בבלי שבועות ל א.

¹¹ רמב"ם אישות יג יא. מבבלי סוטה כב א משמע שאשה רשאית ללכת כל יום גם לבית כנסת המרוחק מביתה.

¹² ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ז ב.

¹³ ראה תנחומא וישלח ה: "... שלא נתנו תכשיטין לאשה אלא שתהא מתקשטת בהן לתוך ביתה...". וראה משך חכמה ויקרא יט ל. וראה בבלי תענית כג ב: "מאי טעמא כי מטא מר למתא נפקא דביתהו דמר כי מיקשטא? אמר להו: כדי שלא אתן עיני באשה אחרת".

¹⁴ תנחומא וישלח סימן ו.

¹⁵ העמק דבר בראשית כג א.

¹⁶ האחריות בענין זה מוטלת על הבעל. ראה בראשית א כח: "ומלאו את הארץ וכבשוה", ומפרש רש"י: "ללמדך שהזכר כובש את הנקבה שלא תהא יצאנית". וראה רמב"ם אישות יג יא.

¹⁷ ראה רמב"ם גניבה ג יב; שם עבדים א ב.

¹⁸ שו"ע חו"מ קכד א. וראה טור חו"מ סוף סימן צו ושו"ת הרדב"ז א תא.

הבשמים מצויין לבנות ישראל...¹⁹ זו מדת חכמים. פוסק השו"ע: "מי שמת והניח בנים ובנות... אם אין שם אלא כדי מזון הבנות בלבד, נזונות מהם עד שיבגרו או עד שיתארסו, והבנים ישאלו על הפתחים".²⁰

קהילות רבות קבלו תקנות המיועדות לשמור על כבוד האשה. בפאדוואה תקנו: "... שלא תצא שום אשה מבת שלשים שנה ולמטה מפתח הבית או הבטיגה ולחוץ, לשבת או לעמוד חוצה לו בין בחול בין בשבתות וימים טובים בקביעות".²¹ בירושלים תקנו: "ששום בת ישראל ואפילו הזקנות... לא תוכל לשבת בפתח שער החצר כדי לדבר עם חבירתה ואפילו מחלון לחלון ודרך הרבים באמצע... גם סתם אשה שלא השלימה ארבעים שנה לא תוכל לבוא לבית הכנסת מנחה וערבית בין בחול בין בשבת חוץ מראש השנה ויום הכפורים ושמחת תורה ומכל שכן בלילי שמחה בית השואבה...".²² במכנאס תקנו: "... שבשבת שלפני הנישואין... הולכין הנשים מקושטות לבית החתן, ומשם לבית הכלה, ומשם הולכין לכמה חצירות של קרובים ומיודעים עד חצות, ויוצאים מזה כמה תקלות. לכן גזרנו שלא ילכו כי אם לבית החתן ובית הכלה דוקא... ומשם ילכו כל אחד למקומו...".²³ בקראקא קבעו שנשים היושבות בכלא ילונו בביתן ויחזרו לכלא למחרת היום.²⁴

בקהילות קבלו תקנות שנועדו לשמור במדת האפשר על הפרדת בין גברים לנשים.²⁵ בליטא תקנו: "בערב ראש השנה ויום הכפורים חתיכא דאיסורא לילך אנשים ונשים על בית עלמין ביחד כי אם הנשים ילכו יום או יומיים מקודם".²⁶ באיזמיר תקנו, שעני לא יקבץ מעות בין הנשים ועניה לא תקבץ בין הנשים.²⁷

בשעה שפרנסים מקבלים תקנות, עליהם להביא בחשבון את השלכותיהן על כבודן של הנשים. זו מדת התורה. אשה פטורה ממצוות רבות הכרוכות ביציאה מהבית, כגון תלמוד תורה,²⁸ עליה לרגל²⁹ סמיכה על קרבנות³⁰ הנפת מנחות,³¹ מתן עדות,³² השתתפות באסיפות הציבור,³³ וכד'.³⁴ בנות כהן ובנות לוי אינן עובדות בבית המקדש.³⁵

¹⁹ רמב"ם שכנים ו ט.

²⁰ שו"ע אבהע"ז קיב יא.

²¹ פנקס ועד ק"ק פאדוואה תרנב, הסכמה משנת שני"ט.

²² ספר התקנות והסכמות נה, הסכמה משנת תקי"ד.

²³ תקנות חכמי מכנאס תקנה ל משנת תקפ"ד לפ"ק.

²⁴ ראה ספר התקנות בישראל ד עמי תלא וציון 30 שם.

²⁵ על עזרת נשים בבית המקדש ראה א"ת ערך בית המקדש. על הפרדה בחתונות ראה קיצור שו"ע קמט א.

וראה דברי חכמים אבן העזר 49 עמוד רנח. על הפרדה בהלויות ראה שו"ע יו"ד שנט. על הפרדה בתשלך

ראה ערוך השלחן או"ח תקפג ד. וראה שו"ע יו"ד רסה יא בהגה.

²⁶ פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק אלף כג (סו).

²⁷ ראה משא חיים תקנות צט.

²⁸ ראה סעיף קנט, שאין אדם לומד תורה אלא במקום שלבו חפץ. וראה רמב"ם מלכים ה ט, שלצורך למוד

תורה יוצאים אפילו לחו"ל.

²⁹ ראה אברבנאל שמות פרק כג א: "גי פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני האדון ה', רוצה לומר שכל

האנשים הזכרים לא הנקבות, פן יזנו בהתערבם באנשים בעליתם".

³⁰ רמב"ם פסולי המוקדשים ו ד.

³¹ רמב"ם מעשה הקרבנות ט טז. יוצאות מן הכלל הן נזירה וסוטה.

זו מדת חכמים. בשעה שחז"ל תקנו להקים בתי ספר לא חייבו להקים בתי ספר לבנות.³⁶ בשעה שחכמים תקנו ברכת הגומל לא חייבו נשים לברך. פוסק מהר"י חגיז: "שאלה אם אשה תברך הגומל. תשובה למ"ד דעשרה ותרי רבנן מעכב אפשר דאשה לא מיחייבא דכל כבודה בת מלך פנימה..."³⁷. בשעה שתקנו להדליק נר חנוכה פטרו נשים ממצוה זו החושפת אותן לרשות הרבים בשל פרסומי ניסא.³⁸

"זו תורת משה לא תבטל",³⁹ אולם מזמן חכמים ועד היום חלו שינויים גדולים באורחות החיים, והם משפיעים גם על דיני כל כבודה וכו'.⁴⁰

בדורות האחרונים גם נשים יראות שמים יוצאות לרשות הרבים לעיתים קרובות מאד.⁴¹ מעיד ערוך השלחן: "... עכשיו הנשים הולכות הרבה תדיר ברחובות ובשווקים ונכנסות זו לזו בבתיהן וראות זו את זו בבית הכנסת של נשים..."⁴².

³² על פטור מאשה מעדות מנימוק זה ראה בבלי שבועות ל א ותוסי' שם ד"ה כל כבודה בת מלך פנימה. לעיתים הדיון נערך בבית דין הנמצא מחוץ לעיר, ראה שו"ע חו"מ יד א. וראה ספר החינוך מצוה קכב: "שאיין הנשים בתורת עדות לקלות דעתן". ולכאורה צ"ע שהרי נשים נאמנות בעניני איסור והתר גם באיסורי כרת. וראה רא"ש (יומא פ"ח סימן י"ד) בשם הריב"א: "למה לא יעשו על פי נשים חכמות בקיאות בספק נפשות כמו על פי אנשים, וגבי יולדות נמי מחללין שבת על פי נשים". ונראה לומר שנשים פטורות מעדות מטעמו של תרומת הדשן שנג: "דאי הימנינהו א"כ לא שביק חיי לכל בריה, דכל חשוד גולן ישכיר עבדים או נכרים או יפנה נשים או קטנים שיעידו לו...". וראה בבלי שבת לג ב; רש"י בבלי קידושין פ ב ד"ה דעתן קלה עליהן; רש"י בראשית ג טו: "נשים דעתן קלות להתפתות". וראה בדברי הרא"ש שם בסוף הסימן. ראה עוד שו"ת הרשב"א ד רנב שאמנם דעתן קלה אך "איין דעתן קלה כל כך". וראה שו"ת בני בניס ב מ בהערה: "דעתן קלה עליהן פי שטועות בשיקול הדעת ונשענות על בינתן". הערת הרב נבצל: "כי אשה חזקה בבניה יותר מבחכמה".

³³ מסתבר שגם מסיבה זו נשים לא קבלו חלק בארץ ישראל. וראה מחזה עליון יב ב, עמי רעו, בשם הדובב מישרים, שאשה הכובשת נבואתה אינה מחויבת מיתה בידי שמים. וראה שם עמי רעח, שעונש מיתה לכובש נבואתו נאמר רק לשליח ולא מצאנו אשה נביאה שתהא שליחה לעם. לא מצאנו שאשה פטורה מהשבת אבידה אולם שו"ת שרגא המאיר ד נא פוסק שאשה פטורה מלהשיב אבידה לפי גדריו זקן ואינה לפי כבודו. וראה סעיפים קיב קיח.

³⁴ נראה שזו אחת הסיבות שנשים פטורות ממצוות פרו ורבו. וראה רמב"ם מלכים ה ט, שמי שאין לו אשה רשאי וממילא מצווה לנסוע לחו"ל למצוא אשה.

³⁵ ראה משך חכמה ויקרא ח לא: "דמשום זה אינן נאכלים קדשי קדשים רק לזכרי כהונה, הטעם דכיון דאינן נאכלין רק בעזרה, לא ניאות שתבוא אשה לשם לאכול". ומפנה גם לדבריו במדבר יח ט - י.

³⁶ ראה סעיף רעא.

³⁷ שו"ת הלכות קטנות ב קסא.

³⁸ ראה חידושי חתם סופר, שבת דף כא ב ד"ה למהדרין.

³⁹ ראה סעיף עג. וראה אגרת הגר"א: "ועיקר הגדר בבדידות, שלא תצא חס ושלום מפתח ביתך חוצה".

⁴⁰ אחת הסיבות לכך היא שהיום שהשתפר מאד בטחונה של האשה. ראה אורחות הבית הדרכות והערות ע' רנא שבימינו לא נהגו לברך ברכת בתולים ומוסיף: "ונראה בטעם הדבר, שתקנת הגאונים לברך היתה בזמנם שהיה שכיח שאנסו בנות ישראל, ולזה תקנו ברכה על שמחתו שמצאה בתולה, אבל היום שאין שכיח כל כך אונס ב"ה, אין בזה שמחה מיוחדת כ"כ, ואין מקום לתקנת ברכה זו, על כן לא נהגו לברך". הערת הרב נבצל: "לעומת זאת, כיום נתרבו הגטין לאין שעור, רח"ל".

⁴¹ ראה פלא יועץ ערך בת: "... וכן תעשה כל הבתולות ותהיינה צפונות כל כבודה בת מלך פנימה... והנה בערי ישמעאל נהרות קצת בזה אבל בערי אדום פרוץ מרובה כי כן מנהג המדינות..."

כיום בנות לומדות במוסדות חינוך יסודיים, על יסודיים ועל תיכוניים.⁴³ פוסק המשנה הלכות: "כי בזמן הזה הא דינא ד'כל כבודה בת מלך' בעונותינו הרבים כמעט ליכא..."⁴⁴ פוסק הרב זילבר: "ידוע דעת הגר"א שנדפס באגרת הידועה שלו שיותר טוב לנשים להתפלל בבית... אף שזה מובן שיש הבדל בין דורו של הגר"א ובין דורנו, שמה שנשים מבקרות בבית הכנסת מחזק אידישקייטי".⁴⁵

מורי הוראה מובהקים דנים בהשלכות של שינויים אלו. כותב הרב הרצוג: "הזכות להצביע ולהבחר לנשים... והנה מצד צניעות אינני רואה בזה טעם ברור. כלום בבתי הדין שלנו אין נשים באות לדין בתור תובעים או נתבעים וגם טוענים יחד עם אנשים? וכלום בשווקים אין תערובת של נשים ואנשים? ומעולם לא שמענו מי שפקפק בזה, ואם נבוא להקפיד על זה משום צניעות לא שבקית חיי לכל בריה".⁴⁶ המשנה הלכות פוסק: "ובדבר אשר רוצה לדעת חו"ד הענייה אי נכון לשלוח בנות ישראל מבתי ספר מכיתות הגבוהות עם קפסאות (פושקאס) בשווקים וברחובות לאסוף צדקה לת"ת או שאר צדקה... הכל תלוי בזה לפי המקום והזמן והבתולה. וודאי אם היו הבתולות יושבי אהל... היה המצב בזה משונה, וכה"ג אין בזה משום מצוה ואלא מצוה הבא בעבירה, אבל בעונותינו הרבים כפי הנראה... הבתולות והנערות הללו... הולכים בחוץ תרונה לכל חפציהם והרי הולכין לבית ספר יום יום על הבאסעס... הולכות בשווקים וברחובות לטייל ולעבודה ולסחורה וכדומה לכל צרכיהם ואם כן למה זה דוקא בשביל צדקה לא ילכו?"⁴⁷ הרב עובדיה יוסף מתיר לאשה לברך הגומל בנוכחות עשרה גברים.⁴⁸

הפוסקים תמימי דעים, שלמרות השינויים יש לשמור, גם בימינו, עד כמה שאפשר, על כל כבודה וגוי ועל הפרדה בין גברים ונשים. הביכורי חשן פוסק שבעל אינו רשאי לחייב את אשתו לצאת לעבודה אם רצונה לנהל את חייה לפי העקרון של "כל כבודה".⁴⁹

פוסקים רבים מורים שלא ראוי לאשה להתמנות לתפקיד ציבורי. כותב ר' חיים עוזר: "אמנם נמצאו בכל התקופות והזמנים בכל הקהילות נשים כבודות ויקרות כל כבודה בת מלך פנימה אשר התעסקו לבדנה בעבודת הצדקה והחסד... אבל לא זו דרך התורה שתשתתפה יחד עם הגברים בהנהגת הקהילות".⁵⁰ הזקן אהרן פוסק: "ובנוגע לשאלתו השניה אם אפשר למנות בת הרב למזכרת בקהלה חרדית... לענ"ד אינו רשאי לא מצד הדין וגם לא מצד המוסר ודרך ארץ...

⁴² ערוך השלחן או"ח שג כב. הערת הרב נבנצל: "זה הי' בימיהם, שהיו עונדות את תכשיטיהן תדיר, שזה הי' עיקר רכוש המשפחה שמא יאלצו פתאום לברוח או יגורשו, וגם לא יכלו בני ישראל לרכוש קרקעות, משא"כ כיום אינן מניחות כל התכשיטים כל הזמן".

⁴³ ראה סעיף רעא.

⁴⁴ שו"ת משנה הלכות ט רנ. וראה שם שהעיקר תלוי אם אשה נמצאת בין אנשים מהוגנים. וראה דבר הלכה להרב קלצקין סימן כו אות כו: "... והנה גם בימי הראשונים כבר נשתנה קצת וכמ"ש הש"ך חו"מ צו ס"ק ט בשם המרדכי שהנשים רגילות לישא וליתן בזה"ז... והנה גם בימי השו"ע לא היו הנשים רגילות לטייל בשווקים ורחובות וגני טיול...". וראה שו"ת שלמת חיים תקלה, שבזמן הזה דוקא האשה הולכת לשוק.

⁴⁵ אז נדברו ז סוף סימן פט.

⁴⁶ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 95 - 98. על זכות בחירה של נשים ראה סעיפים קו, קט, קיח.

⁴⁷ שו"ת משנה הלכות ד קכה.

⁴⁸ ראה שו"ת יחיה דעת ד טו.

⁴⁹ ראה ביכורי גשן עמ' רמג. וראה חשוקי חמד על כתובות עמ' תנ - תנג. לולי דבריהם היה נראה לחלק בין אשה הרגילה לצאת פעם בחוץ ופעם ברחובות ובין אשה צנועה המקפידה תמיד על "כל כבודה וכו'".

⁵⁰ אגרות ר' חיים עוזר ב תקיא.

מצד הדין... כל משימות שבישראל אין ממנין בהן אלא איש... מדרך הצניעות והמוסר... אשה המדברת עם כל אדם אין זה דת יהודית... וכמו שהעיד הכתוב: 'כל כבודה בת מלך פנימה'."⁵¹

האגרות משה פוסק שלא ראוי שאשה תתן שיעור קבוע בבית כנסת: "ועצם הגדת השיעור על ידי אשה מותר, אם הוא באקראי בלבד. וצריך להזהירה שתשב בדווקא בעת אמירת השיעור, שיהיה באופן צנוע יותר. כמו כן יש לעשות זאת בבית פרטי דווקא, ולא בבית כנסת או בית מדרש."⁵² המשנה הלכות מורה שאין זה מדרך הצניעות שאשה תנהג ברכב.⁵³ מעיד השואל להרב שנבלג: "... ורבי המכשולות היוצאות מעבודה של נשים באופיס אין די באר... וצריך למנוע נשים ובתולות מלעבוד באופיס..."⁵⁴

פוסק הרב שטרנבוך: "אם מתבלטת בבגדיה וקישוטיה למשוך ביופיה, שבזמננו הנשים מצויות הרבה ברחוב... על כן מוטל עליה החיוב לזיהר שלא להכשיל אנשים בזה."⁵⁵

על פרנסים לסייע לנשים המקפידות על כבודן.⁵⁶ הם אינם רשאים לחייב נשים לצאת מביתן בניגוד לרצונן. פוסק האגרות משה: "הנה לקיחת נשים ובתולות בין לצבא, בין לשרות אחרת מהממשלה, הוא נגד תורת השם יתברך. ואם חס וחלילה איזה ממשלה קבעה חוק, אסורות הנשים והבתולות לשמוע לזה, והוא כגזירה מהממשלה להעביר על הדת, שאסור לשמוע לזה."⁵⁷

על המזמור בתהילים בו מובא הפסוק "כל כבודה בת מלך פנימה" כותב הראב"ע: "... וזה המזמור נאמר על דוד או על המשיח בנו שכן שמו דוד עבדי נשיא להם לעולם."⁵⁸

*

המומחים למדעי המדינה סוברים ששמירה על כבוד האשה תורמת לשימור ערכי החברה בתחום התרבותי, הדתי והלאומי.⁵⁹

⁵¹ שו"ת זקן אהרן תנינא יו"ד נט.

⁵² שו"ת אגרות משה או"ח ה יב. וראה שו"ת משנה הלכות ו רכה.

⁵³ ראה שו"ת משנה הלכות תנינא ב ש. וראה מאיר נתיבים עמ' 245, שהרב זילבר פוסק: "אין אני רואה שום

חשש אם נשים נוהגות יותר מאנשים... אבל אין זה מדרכי הצניעות כשנשים נוהגות בתחבורה ציבורית".

⁵⁴ שו"ת שרגא המאיר ד נב.

⁵⁵ אורחות הבית להרב שטרנבוך, הדרכה והערות לפרק עשרים ואחד עמ' רכה.

⁵⁶ בכל הנוגע לזכויות תביעה בודאי יש להתחשב בכבוד האשה, ראה סעיפים רמה רמז.

⁵⁷ שו"ת אגרות משה יורה דעה ד ט. וראה חזון איש קובץ אגרות א אגרת קיא בענין שירות לאומי לבנות;

שו"ת ציץ אליעזר יח סג ושו"ת יביע אומר א יו"ד יז (ד). על שירות לאומי ראה סעיף יז הערה 40.

⁵⁸ אבן עזרא תהלים מה ב. וראה רד"ק על תהלים מה א.

⁵⁹ ראה על הסובלנות עמ' 69: "מדובר גם בהמשכיות התרבותית והדתית, שכן הנשים נחשבות לסוכנותיה

האמינות ביותר לאורך ההיסטוריה, הגברים עסקו בענייני הציבור הגדולים, הנוגעים לצבאות, לבתי משפט,

לעצרות ולשווקים; תמיד עמדה האפשרות שהם יהיו סוכני החידוש וההתבוללות. כשם שהתרבות

הלאומית משתמרת טוב יותר בקהילות כפריות מאשר בעירוניות, כן היא משתמרת טוב יותר בד' האמת של

הפרט והמשפחה מאשר בתחום הציבורי - ולפיכך ברוב המקרים, בקרב נשים יותר מאשר בקרב גברים".

שיח. שויון ואי שויון לנשים¹**שויון**

פסוק מפורש בתורה: "ויאמר ה' אלקים לא טוב היות האדם לבדו אעשה לו עזר כנגדו", ומבאר הספורנו: "יעזרי - שיהיה כמו שוה לו בצלם ודמות".² כותב הרש"ר הירש: "כך הורו רבותינו: אין אדם נקרא 'אדם' אלא בזכות אשתו; ורק שניהם כאחד קרויים 'אדם'. התפקיד הוא רב מכוחו של אחד, ויש צורך לחלקו לשנים. משום כך נתווספה האשה אל האיש, למען ימלאו בשלמות את ייעוד האדם. ואשה זו תהא 'עזר כנגדו'... ויעזר כנגדו איננו מביע שעבוד, אלא שויון גמור ועצמאות שוה. האשה היא 'כנגדו', לצדו של האיש, מקבילה לו, בשורה אחת".³

כותב המשא מלך: "אין ספק שבכל דיני האיסור האנשים והנשים שוים אין לפקפק בזה".⁴ כותב הרב משה פינשטיין: "דלענין הקדושה שוות לאנשים לענין שייכות החיוב במצוות, שרק מצד הקדושה דאיכא בישראל הוא צווי המצוות".⁵ כותב הרב סולובייצ'יק: "בעיני ההלכה נהנים הגבר והאשה ממעמד שוה, והם בעלי ערך זהה במה שנוגע להוייתם כבני אנוש. שניהם נבראו בצלם אלקים, שניהם הצטרפו אל קהילת הברית בהר סיני, שניהם מחויבים ליעודו העל היסטורי, שניהם משתוקקים לקירבת האלקים ומחפשים אחריו ועם שניהם הוא מקיים דו שיח".⁶

אי שויון**א. שוני רק מנימוק עיני**

○ מחויבות לבעל
 כותב ספר חסידים: "ומי שמשועבד יומם ולילה אינו יכול לקבוע זמן לאחרים, לכך מצות עשה שהזמן גרמא אין האשה חייבת".⁷ כותב האבודרהם: "ואם היתה מחויבת מצות עשה שהזמן גרמא אפשר שבשעת עשיית המצוה יצוה אותה הבעל לעשות מצותו, ואם תעשה מצות הבורא תניח מצוותו - אוי לה מבעלה. ואם תעשה מצותו ותניח מצות הבורא אוי לה מיוצרה. לפיכך פטרה הבורא ממצוותיו כדי להיות לה שלום עם בעלה".⁸

○ מחויבות לילדים
 כותב האגרות משה: "כי סתם נשים בעולם אינם עשירות ועליהן מוטל גידול הילדים והילדות שהיא מלאכה היותר חשובה להשי"ת ולהתורה, וכן ברא השי"ת בטבע כל מין ומין דמבע"ח שהנקבות יגדלו את הולדות ואף את מין האדם לא הוציא מן הכלל בזה שגם טבע הנשים מסוגל יותר לגידול הילדים שמצד זה הקל עליהן שלא לחייבן בלמוד התורה, ובמ"ע שהזמ"ג".⁹

¹ ראה סעיפים צג צד.

² ספורנו על בראשית ב יח. וראה א"ת ערך אשה.

³ פירוש הרש"ר הירש בראשית ב יח.

⁴ משא מלך, נעילת שערים דת הנשים במנהגן.

⁵ שו"ת אגרות משה או"ח ד מט.

⁶ אדם וביתו, הנישואין עמ' 77. וראה שו"ת ציץ אליעזר ט יא וכן סידור עולת ראייה על הברכה שלא עשני אשה.

⁷ ספר חסידים (וויס). תתריא. וראה הליכות ביתה, פתח הבית פרק טז.

⁸ אבודרהם סדר תפילות של חול ברכת המצוות ומשפטיהם. וראה שו"ת משיב דבר ה עב.

⁹ שו"ת אגרות משה או"ח ד מט. וראה עלינו לשבח שמות עמ' ריד.

- צניעות "כל כבודה בת מלך פנימה"¹⁰. כותב הראי"ה קוק:
 "ההשתדלות למנוע את תערובות המינים בקבוצים היא כחוט חורז במהלך התורה בכללה"¹¹.
- תכונות אנטומיות וביולוגיות שונות לאיש ולאשה¹²
- ב. **במדה המתחייבת מן השוני** אשה נאמנת בענייני איסור והתר ואפילו באיסורי כרת ומיתה.¹³ הרמ"א פוסק: "... דתקנת קדמונים הוא דבמקום שאין אנשים רגילים להיות, כגון בבית הכנסת של נשים או בשאר דבר אקראי שאשה רגילה ולא אנשים... נשים נאמנות"¹⁴. קהילות אחדות תקנו שאשה נאמנת להעיד בבית דין במקרים נוספים.¹⁵ אשה רשאית להיות שוחטת ומנקרת¹⁶ וכן להתמנות לשליח בית דין.¹⁷ נשים חכמות רשאיות ללמד תורה לגברים תוך כדי שמירה על צניעות מתאימה.¹⁸ פוסק הדברי חיים: "נשים פקחות רואות דם בזמן הזה וכן בכל זמן"¹⁹ וספר החינוך כותב, שאשה רשאית לשמש כמורה הוראה בכל תחום.²⁰ אשה רשאית להיות בוררת בסכסוכים שבין אדם לחברו.²¹ גם אשה מצווה לקרב רחוקים. אומר האדמו"ר מליובאוויטש: "אעפ"י שיכל כבודה בת מלך פנימה... הרי שאותן הנשים שחוננו בתכונות מיוחדות שביכולתן להשפיע גם בחוץ, עליהן לנצל תכונה זו באופן דצניעות לשם שמים, לקרב את הלבבות לעבודת ה' ולהחזיר בנות ישראל הנמצאות ב'חוץ' למוטב"²². אשה רשאית להיות נביאה.²³
- ג. **שמירת זכויות חיוניות** אומרת הגמרא: "השוה הכתוב אשה לאיש לכל דינים שבתורה"²⁴; "השוה הכתוב אשה לאיש לכל עונשין שבתורה"²⁵.

¹⁰ ראה סעיף שיז.

¹¹ מאמרי הראיה א עמ' 189. וראה סעיף שטז.

¹² ראה משך חכמה בראשית ט ז. וראה רש"י בבלי יומא עא א ד"ה שדומין לנשים, שנשים הן בכלל תשושי הכח. וראה מ"ב שו"ע או"ח תקעו ס"ק ה, שנשים הן חלושות המזג. וראה פ"ת שו"ע יו"ד קפה ס"ק יב.

¹³ ראה רמב"ם בכורות ב טו; רמב"ם גירושין יב טו; ערוך השלחן יו"ד פד פב; שמירת שבת כהלכתה פרק לב הערה כא. וראה רמב"ם איסורי ביאה טו לב שמילדת נאמנת על הולד לומר מי אמו.

¹⁴ שו"ע חו"מ לה יד בהגה.

¹⁵ ראה כרם חמר ב, דין נוסח מוכת עץ דף נו עמ' א; סעיף ש הערות 55 67 68.

¹⁶ ראה שלחן ערוך המקוצר יו"ד א קכד אות יד.

¹⁷ ראה משך חכמה דברים כה יא.

¹⁸ הערת הרב נבנצל: "כפי שיש שאמרו על דבורה הנביאה". וראה רש"י מלכים ב כב יד, שחולדה היתה מלמדת תורה שבעל פה לזקנים שבדור. וראה סבוב רבי פתחיה מרעגנשפורג עמ' 10 על לימוד תורה בבבל: "ואין לו בנים אלא בת אחת והיא בקיאה בקרייה ובתלמוד והיא מלמדת הקרייה לבחורים, והיא סגורה בבניין דרך חלון אחד והתלמידים בחוץ למטה ואינם רואים אותה". וראה שו"ת מהרש"ל כט: "הרבנית מרת מרים הנ"ל ני"ע תפסה ישיבה כמה ימים ושנים וישבה באוהל ווילון לפני ואמרה הלכה לפני בחורים מופלגים".

¹⁹ שו"ת דברי חיים ב יו"ד פא.

²⁰ ראה חינוך עז. וראה ושם קנב.

²¹ ראה חידושי הרשב"א בבא קמא טו א ד"ה אשר תשים.

²² ליקוטי שיחות כרך ל"ה פרשת וישלח עמוד 154.

²³ ראה בבלי מגילה יד א.

○ זכות לחיים ולבטחון שנינו: "הוא היה אומר חסיד שוטה... הרי אלו מכלי עולם", ומבאר הרע"ב: "מפרש בגמרא כגון דטבעה אשה בנהר ואמר לאו אורח ארעא לאסתכלי באתתא ולאצולה".²⁶ פוסק ערוך השלחן בהלכות ביקור חולים ורפואה: "מבקר איש לאשה ואשה לאיש...".²⁷ פוסק המשנה הלכות: "הרואה אשה ישראלית שנפלה אי צריך להקימה... נראה לפי המצב דאם נפלה ולא יכלה קום אז יקיים בידו קום בתולת ישראל ולא זה שמותר אלא מחוייב הוא להקימה".²⁸

○ זכות לקנין וחופש הקנין²⁹

○ זכות פניה לבית דין כל אחת זכאית לפנות לבית דין בתביעה כנגד כל אחד ובכלל זה כנגד בעלה,³⁰ ורשאית לתבוע לדין כל אחד גם אם התביעה נדונה בעירו של הנתבע.³¹ אשה רשאית לעשות דין לעצמה מכח "עביד איניש דינא לנפשיה".³²

○ זכות לנשואין פסוק מפורש בתורה: "זה הדבר אשר צוה ה' לבנות צלפחד לאמר לטוב בעיניהם תהיינה לנשים", ומבאר המדרש: "הקב"ה נתן להם רשות להנשא לכל שבט שתמצאנה כדי שיהיו להם קופצים שישאו אתהם".³³

○ אשה רשאית ללמוד תורה כרצונה.³⁴

○ לנשים זכות מחאה כנגד החלטות ציבוריות הפוגעות בזכויותיהן.³⁵

ד. עקביות

נימוקי אי השויון פוטרים אשה מחיובים ומעניקים לה זכויות יתר

○ פטורה ממחויבויות פוסק השו"ע: "אחד האיש ואחד האשה שוין בכבוד ובמורא של אב ואם, אלא שהאשה אין בידה לעשות, שהיא משועבדת לבעלה. לפיכך היא פטורה מכבוד אב ואם בעודה נשואה, ואם נתגרשה או נתאלמנה חייבת".³⁶

²⁴ בבלי קידושין לה א. וראה סעיף סא.

²⁵ בבלי פסחים מג א. וראה רש"י סנהדרין מה א ד"ה לא שנא הוא ולא שנא היא.

²⁶ רע"ב על משנה סוטה ג ד.

²⁷ ערוך השלחן יו"ד שלה יא.

²⁸ שו"ת משנה הלכות ה קמב.

²⁹ ראה סעיף רנו. וראה שו"ת שבט הלוי ה רו ג, שלא אסרו על אשה לעבוד במקום בו עובדים הרבה גברים.

³⁰ ראה סעיף רמה.

³¹ ראה שו"ע אבהע"ז קסו א: "היבמה הולכת אחר היבם במקום שהוא שם". פשיטא שהו"ה לגבי כל תביעה.

³² ראה קובץ הפוסקים שו"ע חו"מ ד א, שמכאן, שעל אף שאשה פסולה לדון מותר לה לעשות דין לעצמה.

³³ מדרש אגדה מהדורת בובר במדבר פרק לו.

³⁴ ראה סוף ספר מעין גנים שכתב רבה של פאדוואה הרב שמואל ארקוולטי: "שחכמים לא דברו אלא כשהאב מלמדה בקטנותה... דודאי כי האי גוונא איכא למיחש שרוב הנשים דעתן קלות... אמנם הנשים אשר נדבה לבן אותנה לקרבה אל המלאכה... מצד בחירתן בטוב במה שהוא טוב, הן הנה תעלנה בהר ה'... כי נשי מופת הנה...". דבריו מובאים בתורה תמימה דברים יא הערה מח. וראה אגרות הראי"ה ב סוף סימן תסז. וראה חשוקי חמד מגילה עמ' רא: "שאלה: האם מותר לנשים מורות ללמוד בנות משניות... תשובה: ... אולי יש מקום להקל לימוד המשניות אם יש צורך בדבר, וגיסי הגר"ח קנייבסקי שליט"א אמר לי דיתכן שרק לנו אסור, אבל אין עליהן איסור שילמדו לבד".

³⁵ ראה סעיף שטז הערות 14 15.

³⁶ שו"ע יו"ד רמ יז. וראה הליכות ביתה כט א. וראה מ"ב שא ס"ק י שאשה מקבלת פני רבה רק ברשות בעלה.

פוסק הרשב"ש: "בענין שמירת הקהל... מנהג העיר שאין הנשים פורעות בהוצאות אלה".³⁷
 צניעות פוסק הרמב"ם בהלכות טומאת צרעת: "שיהא המצורע... פורס בגדיו... המצורעת... אינה פורמת".³⁸
 פוסק הרמב"ם בהלכות עבדים: "... אין האשה נמכרת בגניבתה וכן אינה מוכרת את עצמה".³⁹
 אשה קודמת בפדיון שבויים.⁴⁰
 "כל כבודה בת מלך פנימה" מלך אינו רשאי לקחת נשים למס עובד.⁴¹ אשה אינה יוצאת למלחמה.⁴²
 אשה קודמת בצדקה,⁴³ במתנות עניים⁴⁴ ובהעמדה לדין.⁴⁵ אשה אינה חייבת לפרנס את בעלה.⁴⁶ וילדיה.⁴⁷
 פוסק הרמב"ם בהלכות שכנים: "וכן המוכר לאשה אין בו דין בעל המצר מפני שאין דרכה לטרוח תמיד ולקנות הואיל ולקחה חסד הוא שתעמוד הקרקע בידה".⁴⁸
 הבדלים פיזיולוגיים פוסק השו"ע: "עיר שיש בה שני מתים מוציאים את הראשון ואחר כך מוציאים את השני... איש ואשה מוציאים האשה מפני שקרובה לבית הניוול".⁴⁹

³⁷ שו"ת הרשב"ש תיד. וראה משך חכמה בראשית לד כט: "... לפי שיטת הרמב"ם, דמשום שלא הושיבו דיינים לנקום בשכם, ועל דינים המה מצווים, אתי שפיר, דבן נח נהרג על פי קרוב, ולא על פי אשה, כמבואר סנהדרין (נז, ב) יעויין שם, ודו"ק, לכן החיו הנשים".
³⁸ רמב"ם טומאת צרעת יו – ח.
³⁹ ראה רמב"ם עבדים א ב. הערת הרב נבנצל: "הרמב"ם חולק". וראה פירוש הרמב"ם על התורה ריש פרשת משפטים ומשנה למלך רמב"ם עבדים שם.
⁴⁰ ראה שו"ע יו"ד רנב ח.
⁴¹ את הנשים שהוא מעסיק בארמונו עליו לקחת לפילגשים, ראה ערוך השלחן העתיד מלכים עג.
⁴² ראה רמב"ם מלכים ז ד: "אבל במלחמת מצוה הכל יוצאין ואפילו חתן מחדרו וכלה מחופתה", ומבאר הרדב"ז: "וי"ל דה"ק כיון דחתן יוצא מחדרו כלה יוצאה מחופתה שאינה נוהגת ימי חופה ואפשר דבמלחמת מצוה הנשים היו מספקות מים ומזון לבעליהן". וראה משך חכמה מפטיר פרשת בשלח שגם נשים נלחמות. הערת הרב נבנצל: "משה רבנו מנה את ישראל פעמים לקראת כבוש הארץ ולא מנה את הנשים. אספקת מים ומזון עושה עשירית הגברים במלחמת פלגש בגבעה [שופטים כ י]. וראה הרב שלמה מן החר, "שיתוף נשים במלחמה", תחומין ד עמ' 68 - 78; הרב יהודה שביב, "נשים במלחמת מצוה", תחומין ד עמ' 79 - 89; הרב מאיר שרש: "כל כבודה בת מלך פנימה", הוצאת המחבר תשמ"ג עמ' 40; משפט המלחמה פרק ט.
⁴³ ראה שו"ע יו"ד רנא ח וש"ך ס"ק יא. וראה קרית ספר על הרמב"ם מתנות עניים ח שקדימת אשה מדאורייתא.
⁴⁴ ראה רמב"ם מתנות עניים ו יב. וראה פירוש הרדב"ז שם שהדברים אמורים הן בבית והן בגורן.
⁴⁵ ראה שו"ע חו"מ טו א. וראה פירוש האלשיך על מלכים א ג טז שממשפט שלמה אנו למדים שנשים קודמות בדין. וראה שו"ת אגרות משה חו"מ א ה הדן היכן יערך הדיון בין בעל ואשה כאשר הם גרים במקומות שונים. וראה ערוך השלחן יו"ד רמו לב: "ואיש ואשה שבאו לשאול נראה שמקדימים לאשה מלאיש".
⁴⁶ ראה פ"ת שו"ע אבהע"ז ע סוף ס"ק ב.
⁴⁷ ראה שו"ע אבהע"ז עא; שם שם פב ה.
⁴⁸ רמב"ם שכנים יב יד. וראה רש"י בבלי בבא מציעא קח ב ד"ה לאשה ליתמי ולשותפי: "דלא אורח ארעא לאהדורי ולבקש מי שיש לו קרקעות למכור".

- פוסק הרב זילברשטיין: "בן ובת שנולדו מכווערים, ואין להורים אמצעים לרפאות את שניהם יעדיפו את הבת".⁵⁰
- ה. **שמירת שויון בין בני אותה קבוצה** על פי התורה, השויון בין נשים יותר משמעותי מאשר בין גברים, מאחר וההבדלים בין בת כהן, בת לוי ובת ישראל קטנים מאד.⁵¹
- ו. **אי השויון התקבל בהסכמה** הנשים קבלו על עצמן את התורה במעמד הר סיני.⁵²

"זו תורת משה לא תבטל",⁵³ - אך בעניינים שונים הקשורים לנשים חלו שינויים במהלך הדורות ושינויים אלו משפיעים על פסיקת ההלכה גם בתחום השויון והאי שויון.⁵⁴

בדורות האחרונים פחות מקפידים על "כל כבודה בת מלך פנימה".⁵⁵

נשים יותר מקפידות על צניעותן. כותב כנסת הגדולה: "... שעכשיו נתקנו הדורות ובנות ישראל הן צנועות ואין לחוש שמא לא ימצא לה בתולים... ולפיכך נהגו לכנוס בערב שבת".⁵⁶

נשים יותר נאמנות באיסורים. כותב הפחד יצחק על נאמנות אשה שבדקה תולעים במזון: "רואים אנו נשי דידן תהילה לאל בענין האיסורין כולן נשי חיל הנה ויראת ה' חרותה על לוח לבן וזוהרות מאד מן החטא ובכל האיסורין אנו סמוכין עליהם".⁵⁷ ערוך השלחן משבח את הנשים בזמנו. "ונשים שלנו זריזות דבכל דבר ספק שואלות ואינן מעמידות על דעתן אפילו בדבר קטן שבקטנות".⁵⁸ מעיר ערוך השלחן על פסיקה שלפיה אשה אינה ראויה לבדוק חמץ: "והאידינא נשי דידן בודקות יותר בטוב ומחטטין אחר משהו חמץ ורוחצין ומנקין כל המקומות ומדקדקות יותר מאנשים".⁵⁹

נשים נוטלות חלק נכבד בפרנסת המשפחה, ולכן יש סוברים שמן הראוי לתת לבת בין הבנים חלק הגון בירושה.⁶⁰

⁴⁹ שו"ע יו"ד שד"א. וראה רמב"ם ממרים ז' יא: "גזירת הכתוב הוא שיסקל בן סורר ומורה, אבל הבת אינה נידונית בדין זה שאין דרכה להמשך באכילה ושתיה כאיש...".

⁵⁰ הרב יצחק זילברשטיין, פרופ' מתתיהו וייסנברג, "משאבים מוגבלים ברפואה", אסיא נה טבת תשנ"ה עמ' 53.

⁵¹ בת כהן אוכלת בתרומה, בת לוי מקבלת מעשר ראשון.

⁵² ראה סעיף א הערה 15. הערת בני הרב טוביה שלמה: ראה בבלי שבת פו א "מנין לפולטת שכבת זרע שהיא טמאה וכו' ", ומכאן שנקבעו שלושה ימי הגבלה כדי לאפשר לנשים להיות נוכחות במעמד הר סיני.

⁵³ ראה סעיף עג. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 5 א): "... לא תורשה כל הפליה מטעמי מין... ב) זכויות אזרח וזכויות פוליטיות שוות נתונות לכל אזרחי ישראל".

⁵⁴ על תגובות הרבנים להצעות אלו ראה תחוקה לישראל על פי התורה שם עמ' 39 – 40.

⁵⁵ ראה סעיף שיז.

⁵⁶ דינא דחיי ב עשין מח דף כה א.

⁵⁷ פחד יצחק ערך תולעים.

⁵⁸ ערוך השלחן יו"ד רמו יט. וראה שם או"ח תריז ד בהלכות יום הכפורים: "יולדת... ומשלשה ועד ז' אינן שוות בטבען יש שיכולות לסבול התענית בלא שום נזק לגוף ויש שאינן יכולות ולכן תלוי בה אם אומרת צריכה אני לאכול מאכילין אותה ואם אמרה איני צריכה מניחין אותה להתענות ושואלין את פיה ותשיב הן או לאו ובזמנינו ידוע שהן בעצמן יגידו תמיד שאינה צריכה ואי אפשר לסמוך על זה...".

⁵⁹ ערוך השלחן או"ח תלז ז. וראה שו"ת תשובות והנהגות ב ריד.

⁶⁰ ראה סעיף שטו הערה 40.

*

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "המדינות שהן צד באמנה זו מתחייבות להבטיח את זכותם השווה של גברים ונשים להנאה מכל הזכויות האזרחיות והמדיניות המפורטות באמנה זו".⁶¹

האמנה הבינלאומית בדבר ביטול אפליה נגד נשים לצורותיה דורשת שויון כמעט מוחלט בין נשים וגברים: "המדינות שהן צד באמנה מגנות אפליה נגד נשים לצורותיה, מסכימות לנקוט באמצעים מתאימים וללא דיחוי מדיניות של ביטול אפליה נגד נשים".⁶² האמנה מתירה לנקוט באופן זמני באמצעים של אפליה מתקנת כדי לזרז את השגת השויון.⁶³

האמנה דורשת מהמדינות "כי רשויות ומוסדות הציבור יפעלו בהתאם לחובה זו",⁶⁴ וכי ינקטו "את כל האמצעים המתאימים כדי לבטל אפליה נגד נשים בידי בני אדם, ארגונים או מפעלים".⁶⁵

האמנה דורשת נקיטת "... אמצעים המתאימים לבער דעות קדומות או מנהיגים המבוססים על רעיון נחיתותו או עליונותו של אחד המינים, או על תפקידים סטריאוטיפים לגברים ולנשים".⁶⁶

בחוקות רבות מאד קיימת הנחיה כללית, אשר לפיה יש לנהוג בשויון עם גברים ועם נשים.⁶⁷ בחלקן קיימים סעיפים המתייחסים לשויון בתחומים מסוימים, כגון חיי נשואין⁶⁸ ותעסוקה.⁶⁹ חוקה אחת מבטיחה לנשים שויון הזדמנויות,⁷⁰ ואחרת דורשת להקים גוף ציבורי אשר יפקח על שמירה על השויון הלכה למעשה.⁷¹

חוקות אחדות קובעות שאין לקיים שויון גמור בין גברים לנשים. במדינות רבות נשים פטורות מגיוס חובה.⁷² בכמה מדינות נשים רשאיות להתגייס לצבא, אך אינן רשאיות להחזיק נשק.⁷³

⁶¹ כתבי אמנה 1040 סעיף 3.

⁶² כתבי אמנה 1035 2.

⁶³ כתבי אמנה 1035 4 1. על אפליה מתקנת ראה סוף סעיף צד.

⁶⁴ כתבי אמנה 1035 2 (ד).

⁶⁵ כתבי אמנה 1035 2 (ה).

⁶⁶ כתבי אמנה 1035 5 (א).

⁶⁷ ראה ICL חוקת שויצריה 8 (3); חוקת גרמניה 3 (2) (3) וחוקת הונגריה 66 (1).

⁶⁸ ראה סעיף קפד על חובות וזכויות במשפחה.

⁶⁹ ראה ICL חוקת שויצריה 8 (3) שיש לתת לנשים ולגברים שכר שווה לעבודה בעלת ערך שווה.

⁷⁰ ראה ICL חוקת ארגנטינה 37 (2) שצריך להיות לנשים שויון הזדמנויות ממש.

⁷¹ ראה ICL חוקת דרום אפריקה 187 שתוקם ועדה שתפקח על כך (Commission for Gender Equality).

⁷² ראה ICL חוקת פאראגוואי 129 שנשים אינן נדרשות להתגייס כגברים. וראה חוקת שויצריה 59 (2) ששירות

⁷³ צבאי לנשים הוא התנדבותי, ושם 61 (3) שגם שירות בהגנה אזרחית לנשים הוא בהתנדבות.

⁷³ ראה ICL חוקת גרמניה 12 4.

פרק סו. מעמד הנכרי**שיט. הגנת הנכרי וקידומו¹**

חירות מפחד כותב הנצי"ב: "וזה היה שבח האבות שמלבד שהיו צדיקים וחסידיים ואוהבי ה' באופן היותר אפשר, עוד היו ישרים, היינו, שהתנהגו עם אומות העולם אפילו עובדי אלילים מכוערים, מכל מקום היו עמם באהבה וחשו לטובתם באשר היא קיום הבריה; כמו שאנו רואים כמה השתטח אברהם אבינו להתפלל על סדום, אע"ג שהיה שנה אותם ואת מלכם תכלית שנהא עבור רשעתם כמבואר במאמרו למלך סדום מכל מקום חפץ בקיומם... והיינו ממש כאב המון גויים שאע"ג שאין הבן הולך במישרים מכל מקום שוחר שלומו וטובו".²

חירות ממחסור כותב המכתב סופר: "ויהי דוד עושה משפט וצדקה לכל עמו. פירש בו 'לכל עמו' הגם אשר לא מבני ישראל המה כי גם לעמונים ואדומים שהיו כבושים תחתיו הרבה להטיב עמם בצדקה ומשפט".³

קידום כותב הראי"ה קוק: "התכלית העיקרית היא לבקש את ההצלחה הגמורה האמתית אל כל יצורי השי"ת, שזהו כבודו ית' ורצונו שכל בריותיו יהיו שלמים בשלמותו...".⁴

קירוב לאמונה פוסק הרמב"ם: "... ובן ארבעים שנה הכיר אברהם את בוראו... והיה מהלך וקורא ומקבץ העם מעיר לעיר וממלכה לממלכה עד שהגיע לארץ כנען... וכיון שהיו העם מתקבצין אליו ושואלין לו על דבריו היה מודיע לכל אחד ואחד כפי דעתו עד שיחזירוהו לדרך האמת".⁵ מוסיף המשנה הלכות: "... וכן יצחק ויעקב שהיו מגיירים מהם הרבה".⁶

אומר המדרש: "אמר משה רבון העולם מנין הם עמי, אמר לו הקדוש ברוך הוא עמך הם שעד שהיו במצרים אמרתי לך 'והוצאתי את צבאותי את עמי' אמרתי לך שלא לערב בהם ערב רב, אתה שהיית עניו וכשר אמרת לי לעולם מקבלים השבים...".⁷

¹ ראה סעיפים ל רח רט. על טיפוח היחסים שבין יהודים ובין נכרים ראה פרק מ.

² העמק דבר פתיחה לספר בראשית. וראה שם בראשית ט כז; שם במדבר כג י; שם שמות יא ג.

³ מכתב סופר דרוש חמישים ושנים. וראה סעיפים ל רט.

⁴ מדבר שור הדרוש השנים ועשרים. וראה שם הדרוש השנים עשר.

⁵ רמב"ם עבודה זרה א ג. וראה רש"י על בראשית יב ה. וראה בבלי סנהדרין צט ב: "תמנע בת מלכים הואי... בעיא לאיגיורי, באתה אצל אברהם יצחק ויעקב ולא קבלוה... נפק מינה עמלק, דצערניהו לישראל. מאי טעמא - דלא איבעי להו לרחקה".

⁶ שו"ת משנה הלכות ט רלז.

⁷ שמו"ר מב ו. וראה רש"י שמות לב ז.

כבוד פסוק מפורש בתורה: "ויאמר משה לא נכון לעשות כן כי תועבת מצרים נזבח לה' אלוקינו הן נזבח את תועבת מצרים לעיניהם ולא יסקלנו", ומבאר החתם סופר: "... י"ל שאינו ראוי לנו מצד המוסר לעשות דבר אשר ידענו שלא יסבלו המצרים וירצו לסקלנו גם אם יודעים אנחנו שבעזרת השי"ת ידינו תקיפה עליהם ולא יוכלו להרע לנו..."⁸.

יחסי שלום הגמרא אומרת: "מענה רך ישיב חמה ומרבה שלום עם אחיו ועם קרוביו ועם כל אדם ואפילו עם נכרי בשוק כדי שיהא אהוב למעלה ונחמד למטה ויהא מקובל על הבריות. אמרו עליו על רבן יוחנן בן זכאי שלא הקדימו אדם שלום מעולם ואפילו נכרי בשוק"⁹.

גם כיום על הפרנסים להגן על נכרים ולקדמם. הפלא יועץ כותב: "... ובכל דור ודור נמצאים ראשי עם קדש... ולכן כל אשר בכחו לעשות טובה יעשה בין עם מי שהוא בן ברית בין עם מי שאינו בן ברית..."¹⁰.

פוסק הרמב"ם: "... מפני שאותו המלך שיעמוד מזרע דוד... ילמד כל העם ויורה אותם דרך ה', ויבואו כל הגוים לשומעו..."¹¹.

⁸ תורת משה וארא ד"ה ויאמר משה. כיו"ב כתב המלבי"ם על שמות ח כב. ולכאורה דבריהם תמוהים שהרי מצוה לעקור עבודה זרה. וצ"ל שרצונם לומר שבזוי אמונתם הוא ללא תועלת, ראה סעיף רח הערה 73.

⁹ בבלי ברכות יז א. וראה תשובות הרמב"ם בלאו סימן תמט. וראה סעיף רט.

¹⁰ פלא יועץ ערך ממשלה, וראה גם ערך מלמדי תינוקות.

¹¹ רמב"ם תשובה ט ב.

שכ. שויון ואי שויון לנכרים

עם ישראל הוא העם היחיד שקיבל על עצמו לשמור תרי"ג מצוות. לפיכך לא יתכן שיהיה שויון מוחלט בינו ובין שאר העמים. כותב התוי"ט: "היתה כונת הבריאה באדם שיהא לו השגת שכלית מגעת לידיעת אלקים. אבל לפי שבאמת לא ידעו ולא יבינו ובחשיכה יתהלכו, ולא יצאה הכונה אל הפועל, מן הראוי שיאמר שנבראו בצלם ולא בצלם אלקים אחרי שהכונה, שהיא השגת אלקים, לא נשלמה".¹

למרות זאת על הפרנסים לנהוג עם נכרים בהגינות. זו דרך הבורא. אומר מדרש תדשא: "כדי שידעו כל הדורות צדקת הדין שבשמים שאינו נושא פנים לא לגוי ולא לישראל".² כותב החתם סופר: "לפי שאין הקב"ה עושה עולה ח"ו לכל בריה אפילו לגוי, ואם מתקנים מעשיהם הקב"ה משלם להם שכרם ומטיב להם ומצילם מאויביהם...".³

על הפרנסים לנהוג עם נכרים בכפוף לכללי האי שויון⁴

א. שוני רק מנימוק עיני

○ שלא נלמד ממעשיהם פסוק מפורש בתורה: "ולא תתחנן בס בתך לא תתן לבנו ובתנו לא תקח לבנד כי יסיר את בנד מאחרי ועבדו אלהים אחרים...".⁵ כותב הרמב"ם בספר המצוות: "והמצוה המ"ו היא שהזהירנו משכון בארץ מצרים לעולם כדי שלא נלמד כפירתם ושלא נלך בדרכיהם המגונים אצל התורה".⁶ כותב ספר החינוך במצוה תכו: "...שלא לחון על עובדי עבודה זרה... משרשי המצוה... בהמנענו במחשבה ובדבור ממצוה בעובדי עבודה זרה תועלת וחו, הננו נמנעים בכך מלהתחבר עמהם ומלרדוף אחר אהבתם ומללמוד דבר מכל מעשיהם הרעים".⁷ כותב המאירי בפירושו למסכת עבודה זרה: "ובכמה מקומות האריכה להזהירנו להתרחק ממעשיהם. מכאן אמרו לא תחנם לא תתן להם חן... וכן דרשו מכאן שלא נתן להם חניה בקרקע כדי שלא להתמיד ישיבתם בינותינו...".⁸ כותב המאירי בפירושו למסכת סנהדרין: "בן נח

¹ תוי"ט אבות ג יד.

² מדרש תדשא כ. וראה בבלי סנהדרין קד ב: "... וכי משוא פנים יש בדבר?" וראה רש"י שם ד"ה מדה יתירה לטובה: "הא למדת גדול פורענות ירושלים מפורענות סדום, ולא היה משוא פנים בדבר". וראה ילקוט לך לך עו; ילקוט בשלח רמא; תדבא"ר ז; ספר חסידים (מרג). תרסא.

³ תורת משה ויקרא, לפסח ד"ה אהבתי כי ישמע. וראה רמב"ם ברכות י ט, שהקב"ה נוהג עם נכרים בארץ אפים. וראה תורת חובת הלבבות שער הבטחון פרק שני; ספר החינוך תריא; תוי"ט על עבודה זרה ד ז. וראה בבלי יומא סט ב שהקב"ה נוהג במדת ארך אפים גם עם רשעים המשעבדים את ישראל.

⁴ ראה סעיף צד.

⁵ דברים ז ד.

⁶ ספר המצוות מצוה מ"ו. וראה ספר המצוות עשין קפז: "... שצונו להרוג שבעה עממין ולאבדם... שלא נלמד מכפירתם". וראה סעיף שלא.

⁷ ספר החינוך תכו. וראה ספר החינוך תעו.

⁸ בית הבחירה עבודה זרה כ א. וראה סעיף שכא.

שראינוהו מתחסד וקובע לעצמו ימי מנוחה שבת או יום טוב ראוי ליענש... שזה נראה שהוא מבני עמנו וילמדו אחרים הימנו".⁹
פוסק השו"ע: "אין מוסרים להם תינוק ללמדו ספר או ללמדו אומנות דמשכי ליה למינות".¹⁰

כותב הרב קפלן: "וביסוד הדין שאין מקבלין גר תושב אלא בזמן שהיובל נוהג, נ"ל טעמו שלא רצתה תורה לטמע את הנכרים בין ישראל כל עוד שלא נתגירו לגמרי, שמא ישפיעו עליהם לרעה... אבל בזמן שכל ישראל יושבים על אדמתם שהוא בזמן שהיובל נוהג... רק אז יש לנו לקבל אנשים מן האומות הרוצים להתחנך לאט לאט במצוות התורה".¹¹

○ חיזוק הדת מבאר ספר החינוך: "שנצטוינו לבקש רבית מן האומות כשנלוה להם... שאין ראוי לנו לגמול חסד זולתי אל העם יודעי הא-ל ועובדים לפניו, ובהמנע החסד משאר בני האדם ונעשה אותו לאלו נבחן כי עיקר האהבה והחמלה עליהם מצד החזיקם בתורת אלקים יתברך".¹²

מבאר המשך חכמה: "... דגר תושב, מצוה לקרבו ולהושיבו באחד שערך ולהחיותו, שאם יראה מעלות עם ה' ידבק בהם ויתן לבבו להתגיייר... ובזמן שאין כל יושביה עליה - דאז אין היובל נוהג - אסור להושיב גר תושב בארץ ישראל, שמא ירבו הגרים מישראל תושבי המדינה".¹³

○ תיקון העולם פוסק הרמב"ם: "שור של ישראל שנגח שור של נכרי... פטור... ושור של נכרי שנגח שור של ישראל... משלם נזק שלם, קנס הוא זה לגוים לפי שאינן זהירין במצות ואינן מסלקין הזיקן ואם לא תחייב אותן על נזקי בהמתן אין משמרין אותה ומפסידין ממון הבריות".¹⁴

○ טובת המדינה פוסק מפורש בתורה: "לא תסגיר עבד אל אדניו... עמך ישב בקרבך", ודורש הספרי: "עמך ישב בקרבך" – ולא בספרי.¹⁵ מבאר המשך חכמה: "ולא בספרי - ששם יכול להתחבר אל האויב".¹⁶

⁹ בית הבחירה סנהדרין נט א.

¹⁰ שו"ע יו"ד קנב א בהגה. על תקנות חכמים מנימוק זה ראה בבלי עירובין סב א ובדברי הראשונים והאחרונים בענין עירובי חצרות. וראה בבלי ב"ק לח ב, שר"מ קנס את הכותים בממונס, למרות שלדעתו כותים הם יהודים, וזאת כדי שלא יטמעו בהם. על השפעה שלילית של חברה נכרית על יהודים הגרים בתוכה ראה שו"ת משנה הלכות תניינא א נו המציין לספר חסידים (מרג). תתשא. וראה א"ת ערך גוי עמי' שג.

¹¹ דברי תלמוד, ענין גר תושב ובן נח רפג. וראה חזו"א שביעית כד ב; שו"ת תשובות והנהגות ג שיז.

¹² ספר החינוך תקעג.

¹³ משך חכמה דברים כג ז. המשך חכמה כותב שפירושו הוא דלא כהראב"ד איסורי ביאה יד ח: "... אין מקבלין גר תושב אלא בזמן שיובל נוהג... וקרוב הדבר להיות מן הטעם כי בזמן היובל היו שומטין והיה יכול להתפרנס שלא בטורח צבור ועכשיו אינו יכול". וראה חזו"א שביעית כד ב. על מגורים בארץ ישראל ראה סעיף שכא.

¹⁴ רמב"ם נזקי ממון ח ה. וראה מנחת חינוך נא ס"ק ח: "... ועכו"ם לאו רעהו הוא כמבואר כ"פ וכן לענין כפל... ומטעם זה גם שור עכו"ם שנגח של ישראל היה מן הדין לפטור דלאו רעהו הוא אלא מחמת ראה ויתר גוים או כדעת הר"מ שקנס הוא וכו'".

¹⁵ ספרי על דברים כג יז.

¹⁶ משך חכמה דברים כג יז. וראה משך חכמה שמות כג יב.

- ב. **במדה המתחייבת מן השוני** אסור לפגוע בנכרים באופן שרירותי.¹⁷ אסור לבית דין להעניש נכרים בעונשים אכזריים.¹⁸
- ג. **שמירה על זכויות חיוניות**
- זכות לחיים, לבטחון, לחירות, לכבוד ולהכרה כאישיות בפני החוק¹⁹
 - זכות לקנין וחופש הקנין²⁰
 - זכות לחירות ממחסור פוסק הרב שטרן: "ואמרין, שמפרנסין עניי ישראל עם עניי עכו"ם מפני דרכי שלום, וזה המראה אותנו שלא תיעשה שום הפליה במדינת ישראל בחלוקת עזרה, כי כל אזרח בישראל בלי הבדל גזע או דת יש לו זכות לקבל תמיכה מאת הממשלה אם השעה צריכה לו".²¹
 - זכויות של מיעוטים²²
 - רק לבית דין סמכות לתת הוראה לפגוע בנכרי.²³ כותב רב סעדיה גאון: "דן את קין על הריגתו את הבל בנע ונד בלבד. לפי שלא צוה החכם בהריגת ההורג אלא על ידי שופט ושני עדים, וכיון שאין זה מצוי בזמן שהרג קין את הבל לא נתחייב הריגה".²⁴
 - בית דין אינו רשאי להעניש נכרי שלא עבר על החוק. אומר הספרי: "א"ר שמעון: מלמד שהזהירו כנענים על כל המעשים האלו, שאין עונשים את האדם עד שמוזהרים אותו".²⁵

¹⁷ ראה סעיף רח הערה 73.

¹⁸ ראה רמב"ם מלכים ט יד.

¹⁹ ראה סעיף רח. על זכותו של כל אדם להכרה כאישיות בפני החוק ראה סעיף ל.

²⁰ ראה סעיף רנז.

²¹ חוקת עולם ב עמ' 386. וראה סעיף שיט; סעיף צג הערה 21.

²² ראה סעיף שכב.

²³ ראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית לה יג: "ומה יבקש בהן הרב חיוב, וכי אנשי שכס וכל שבעה עממין לא עובדי עבודה זרה ומגלה עריות... אלא שאין הדבר מסור ליעקב ובניו לעשות בהם הדין". וראה תוס' בבלי עבודה זרה סד ב ד"ה איזהו: "וא"ת והלא מיד שעבר שבע מצות חייב מיתה דאזהרת בני נח היא מיתתן בלא עדים והתראה י"ל דכל זמן שלא דנוהו בית דין אינו חייב מיתה". וראה סעיף שכו.

²⁴ הנבחר באמונות ודעות ג ט. וראה תוספות רע"א על המשניות בבא קמא א ג ד"ה ועל פי עדים, שבדין ישראל דנים נכרי על פי עדים כשרים. וראה חלקת יואב ב מה"ת יד, שפשיטא לו שלא יתכן שדינו של גוי יהיה קל מדינה של בהמת הפקר הנדונה בכ"ג. וראה שם, שאין מצוה להרוג בן נח שחייב מיתה אלא אם כן יש שני עדים. וראה חזו"א חו"מ ליקוטים ב ב: "ונראה דגם לענין בני נח שאמרו... דנהרג בעד אחד ובדין אחד נראה שצריך שיהיה בדין מדות הדיינים ושיהיה בקי בדיני בני נח, ושיהיה שומר כל דיני ב"נ. וקרוב הדבר שאין עד נעשה דין... וצריך שישב ויעיין בדינו... ואפשר שאם יש לבני העיר דין קבוע אין אחר רשאי לדון, ובזה ניחא שלא יהא כל אחד הולך והורג את חברו ויאמר שהרגו בדין מפני שראהו עובר על ז' מצוות". וראה חזו"א ב"ק י טז; שו"ת מחנה חיים או"ח יו"ד ב, או"ח כב כג; שו"ת בני בניס ג מא. לעומתם ראה שו"ת משנה הלכות ט שנו, המביא את דעת החכם צבי פד (המבאר את הבי"ח) הסובר שאין צורך בדין וכל בן נח הרואה את חברו עובר על אחד מז' מצות שנהרג עליהם רשאי להרוג את העבריין שהרי הוא העד הוא הדיין. וראה שו"ת משנה הלכות יב שסח.

²⁵ ספרי על דברים יח יב. וראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא יח כה: "הנה הזכיר הכתוב כי אנשי ארץ כנען נענשו בעבור העריות, ורבותינו אמרו (סנהדרין נו ב) שהזהירו עליהן מעת היצירה לאדם ולנח, שלא ענש אלא אם כן הזהיר". וראה בבלי עבודה זרה ג א. וראה בבלי ביצה טז א, שפשיטא לה לגמרא שאם השבת ניתנה לישראל בצינעא אין מענישים את אומות העולם על שאינם מקיימים אותה, וראה רש"י ומהרש"א שם. וראה בבלי עבודה זרה סד א: "... מסתברא דמי עבודת כוכבים ביד עובד כוכבים מותרת". וראה תוס' שם ד"ה מסתברא, שבישראל דמי עבודת כוכבים אסורים מכח פסוק, אך אין פסוק

כותב החת"ס: "המוכח ביום המגפה על דבר פעור". כי היא לא הוכחה על בעילת ארמית כי לא הוזהרה להפקיר עצמה אך מה הי' לה להסיתו לעבודה זרה דפעור. נמצא הוא נהרג על דבוקו במדיניות והיא נהרגה על דבר פעור".²⁶

נכרי הוא בחזקת זכאי כל עוד לא הוכח אחרת.²⁷ פוסק הרב עמיאל: "אפילו אם נצליח לתפוס מספר ערבים רוצחים, אך אם יהיה לנו אפילו ספק אחד מאלף שבתוך אלה אולי נמצא אחד נקי, עלינו לבלי לנגוע בהם, שמא על ידי כך יסבול גם הנקי".²⁸ נכרי אינו נענש על פי הודאת עצמו.²⁹ גם בתביעה של יהודי לנכרי אומרים "המוציא מחברו עליו הראיה".³⁰

נכרי אינו נענש יותר חמור ממה שנקוב בחוק.³¹

ד. עקביות נכרים אינם מצווים כישראל על העריות³² ועל עבודה זרה³³ ואינם מצווים על קידוש השם.³⁴ נכרי עובד עבודה זרה רשאי להביא קרבן לה' ורשאי להקריבו על במה.³⁵ נכרים פטורים מלקיים מצוות התלויות בארץ, ופטורים מלתת מתנות עניים ומתנות כהונה. נכרי נענש רק אם הוא עובר עבירה במזיד או קרוב למזיד.³⁶

ה. שויון בין בני אותה קבוצה כותב ריה"ל: "מצד מה שהאלוה ברא את כלנו, היו שוים בה כל בני אדם, כלבן כשחור, כי כלם ברואיו יתברך".³⁷

כל נכרי ללא יוצא מן הכלל יכול להיות גר תושב ואף גר צדק. לדעת הרמב"ם מותר לגייר אפילו נכרי מזרע עמלק.³⁸

בנוגע לנכרי ולכן הסברא נותנת שאין איסור. וראה פלא יועץ ערך מחשבה בשם הראשית חכמה; הגדה של פסח מבית לוי עמי קעח. על הכלל שאין מענישים את מי שלא עבר על החוק ראה סעיף שדמ.

²⁶ תורת משה פנחס ד"ה המוכח.

²⁷ ראה מנחת חינוך מצוה כו [כג]. וראה שו"ת חלקת יואב מה"ת יד, שאין להרשיע נכרי על פי עדות של מי שחשוד כמשקר או כנוגע בעדות.

²⁸ הרב משה אביגדור עמיאל, "איסור לא תרצח כלפי ערבים", תחומין י עמ' 148. ויש לעיין בדבריו על הגאולה שם, ואכמ"ל.

²⁹ ראה שו"ת מחנה חיים או"ח יו"ד ב, או"ח כב; הרב יוסף דב סולובייצ'יק, מסורה חוברת י אדר תשנ"ה עמ' י. הערת הרב נבנצל: "אין כן דעת המשך חכמה".

³⁰ ראה מנחת חינוך מצוה נא.

³¹ ראה הגדה של פסח מבית לוי עמי קנא בשם הגרי"ז, שמשו רבינו הרג את המצרי בשם המפורש כי על פי דין המצרי היה חייב מיתה בידי שמים ולא עונש בידי אדם. וראה סעיף שלב.

³² ראה רמב"ם מלכים ט ה ושם הלכה ז. אצל נכרי אין ממזרות ראה שו"ע אבהע"ז ד כא.

³³ ראה שו"ע או"ח קנו בהגה; ש"ך על שו"ע יו"ד קנא ס"ק ז. הערת הרב נבנצל: "יש מפרשים שרק לא הוזהרו מלישבע בשתוף, וכן מוכרח לעני"ד, דהא איירינן בגמ' (סנהדרין נ"ז). דכל ע"ז שישראל מצווים עלי' ב"נ נהרג עלי'".

³⁴ ראה רמב"ם מלכים י ב.

³⁵ ראה רמב"ם מעשה הקרבנות ג ב והלכה ד ורמב"ם שם יט יז.

³⁶ ראה שו"ת מחנה חיים שם. וראה מש"כ המהר"ל, אוצר פירושים על התורה, בראשית לד יג; חמדת ישראל עמ' 77; שו"ת עמוד הימיני טז פרק ב ז.

³⁷ כוזרי א כז.

³⁸ ראה סעיף שלא.

1. אי השויון התקבל בהסכמה

- נכרים הסכימו לאי שויון מנימוק דתי. נכרים קבלו את הטיעון: "דין דמינטרא שבתא מחללינן עליהו, דידכו דלא מינטרי שבתא לא מחללינן".³⁹ כיוצא בזה, נכרים לא ציפו שיהודי יעזור להם כשהם נושאים יין האסור בהנאה ליהודי.⁴⁰
- נכרים הסכימו לאי שויון באותם ענינים שבהם יהודים הגרים במדינותיהם הופלו לרעה. לדוגמא, נכרים הפלו לרעה את היהודים בענין תשלום מסים,⁴¹ ולפיכך הם לא התלוננו על כך שנכרים הגרים בארץ ישראל נדרשים לשלם יותר מסים.⁴² נכרים לא מינו יהודים לתפקידי שררה⁴³ ולכן הם לא ציפו שיהודים ימנו אותן לתפקידי שררה.⁴⁴ כותב הרב מרגליות מפני מה לא באו הנכרים בטענות אלא בעניני שור שנגח:⁴⁵ "הכוונה שראו מנהגי ונמוסי המדינות האחרות ביחס להגרים בארצם ונשתכחו (ונשתתקו?) נסתמו טענותיהם".⁴⁶
- נכרים הסכימו לאי שויון בכל מקרה שבו הם לא היו מופלים לרעה בהשוואה למה שמקובל במדינותיהם.⁴⁷ לדוגמא, הם לא היו רגילים להחזיר אבידות⁴⁸ ולפיכך הם לא מחו על כך שישראל אינם מחזירים להם את אבידותיהם.⁴⁹ מקובל אצלם שלא מחזירים אונאה במקח וממכר⁵⁰ ולפיכך הם קבלו את ההלכה שלפיה אין איסור אונאה לנכרי.⁵¹

³⁹ בבלי ע"ז כו א. וראה משנה ברורה או"ח של ס"ק ח.

⁴⁰ ראה בבלי ב"מ לב ב.

⁴¹ ראה שו"ת מהרי"ו לח: "... כיון דרגילים בזמן הזה להכביד עלינו במסים וגוזרים עלינו גזירות ואין קצבה לעול משא מלך ושרים". וראה ר"ן בבלי נדרים כח א, שטענתם היתה: "אם לא תעשו מצותי אגרש אתכם מן הארץ". וראה שו"ע חו"מ שסט ו בהגה וחכמת שלמה שם ח. וראה סעיף צב הערה 54. וראה דרשות חתם סופר ב דף רמה ב: "כי הנה בכל ז' מצוות ב"נ לא מצינו שיתחייב פרעה על הכביד עולו... ולא נתחייב אלא משום שיצא חוץ מגדר מוסר האנושי ונהג באכזריות...".

⁴² ראה רמב"ם מלכים ו ב. בספרי עם עמק הנצי"ב מביא גירסת הגר"א: " 'לבלתי רום לבבו מאחיו, - ולא מן העובדי כוכבים', דהיינו שמותר למלך להשתרר על עובדי כוכבים. וראה דברים כ יא: 'והיה אם שלום תענך... והיה כל העם הנמצא בה יהיו לך למס ועבדוך', וכותב הרמב"ן בפירושו על אתר: "... וענין המסים, שיעלה עליהם מלך ישראל או הסנהדרין מס... והשעבוד הוא, שיוכל כל איש מישראל ליקח מהם לחטוב מהם עצו ולשאוב מימיו ונותן לו שכר הראוי".

⁴³ ראה בבלי תענית כ א: "דלא מוקמינן מינן לא רישי נהרי ולא גזיריפטי". וראה רש"י שיר השירים ז א: "אומרים לי שובי שובי מאחרי המקום... שובי שובי אלינו, 'ונחזה בך' - נציב ממך נציבים ושלטונים".

⁴⁴ ראה סעיף קו.

⁴⁵ ראה הערה 14.

⁴⁶ משפטי גר תושב עמ' עד. יש לציין, שאפילו המגנה כרטה הפלתה לרעה יהודים ומיעוטים אחרים, ראה שם סעיף 11. וראה Neighbours and Strangers עמ' 292, שבסוף המאה התשע עשרה היו ברוסיא יותר משש מאות חוקים המפלים יהודים לרעה. וראה שם חלק ה'.

⁴⁷ ראה מסורת הש"ס בבלי בבא קמא מד ב אות ה. וראה באר הגולה באר השביעי ד. וראה חזו"א חו"מ בבא קמא י ס"ק ג, בענין פתיחת חלון לחצר נכרי: "הוזהרנו לנהוג עמהם כדיניהם וכיון דבדיניהם מותר גם לישראל מותר".

⁴⁸ ראה בבלי ברכות ס א; בבא מציעא כח ב. וראה שו"ת תשובות והנהגות ב תשל.

⁴⁹ ראה בבלי ב"ק קיג ב.

⁵⁰ ראה באר הגולה באר השביעי. וראה ש"ך שו"ע חו"מ רכז ס"ק יד; פתחי חושן ד פרק ט ס"ק א.

⁵¹ ראה שו"ע חו"מ שע ג שאין איסור גזל במשחק קוביה עם נכרי, ומבארים האחרונים שהטעם לכך הוא שנכרים רגילים לשחק בקוביה בינם לבין עצמם.

נכרים אינם מקפידים שלא ליטול רבית אחד מן השני ולפיכך הם לא התלוננו על כך שישראל רשאי ליטול רבית מנכרי.⁵² הרמב"ם פוסק: "... ובן נח נהרג בעד אחד ובדיין אחד בלא התראה, ועל פי קרובין..."⁵³, אולם בדיני עכו"ם היו הורגים ללא עדים וללא התראה,⁵⁴ ולפיכך לא היתה להם סיבה לערער על פסק זה.

○ כל נכרי שרוצה שינהגו עמו בשויון, והמוכן לקבל על עצמו חובות ולהנות מזכויות כיהודי - רשאי ומצווה להתגייר.⁵⁵

כל אי שויון עלול לגרום לאיבה, למחלוקת⁵⁶ ולחילול השם,⁵⁷ ולפיכך על הפרנסים לבחון מדי פעם מחדש את היחס לנכרים, ואם הנכרים מקבלים את עקרונות ההתנהגות של ישראל כלפיהם מתוך הבנה.⁵⁸

"זו תורת משה לא תבטל",⁵⁹ אולם בהצעה לחוקה שכתב ד"ר כהן כתוב במפורש שיש לנהוג בשויון גמור עם נכרים.⁶⁰ אף אחד מבין שלשים הרבנים שבחנו את החוקה לא הביע הסתייגות מתכנה. מסתבר שזאת בשל הנימוקים הבאים.⁶¹

● חלו שיפורים גדולים בהתנהגות של רבות ממדינות העולם.⁶² כותב האדמו"ר האמצעי של חב"ד: "יוכל הרואה לראות בטעם ושורש להמשכת רב שפע טוב עולם הזה לעכו"ם, הגם שרובם עוברים על ז' מצוות בני נח וכו', לפי שהן... בחינת האחדות ואהבת ריעים גם במלכי ארץ ומשגיחים מאד שלא יהי' גזל ושפיכות דמים כמו מלך במשפט שיעמיד ארץ

⁵² ראה משך חכמה שמות יב ט-י. הערת הרב נבנצל: "תוס' בבא מציעא ע' ד"ה תשיך שאוסר".

⁵³ רמב"ם מלכים ט יד.

⁵⁴ תנחומא תצא ט. וראה קונטרס משפטי גר תושב עמי' עה שמענישים בן נח גם אם לא התרו אותו משום ש"לא נצטוו כי אם על שבע מצוות שהם דברים שכלים ולכן דינם כישראל חבר שאינו צריך התראה".

⁵⁵ ראה א"ת ערך גרות.

⁵⁶ ראה בבלי יבמות טז ב: "מאי דכתיב: 'ידו פרש צר על כל מחמדיה' זה עמון ומואב, בשעה שנכנסו עובדי כוכבים להיכל, הכל נפנו על כסף וזהב, והם נפנו על ס"ת".

⁵⁷ ראה סעיף לא.

⁵⁸ ראה חידושי הריטב"א על בבלי ע"ז כו א: "ומיהו כל היכא דידיע דלא מקבלי מינייהו הוא טעמא, מודה אביי דשרי, בין בזו ובין באידך דאנוקי בשכר, ואפילו בחנם נמי שרינן כל היכא דאיכא איבה כגון בזמן הזה". וראה שו"ת ציץ אליעזר ח טו ו, על ההתר לחלל שבת לצורך רפוי נכרי: "ואך השליה היא לחשוב שהעמים כיום יקבלו התירוץ שנתרץ להם ונאמר: דידן דמינטרי שבתא מחללין עלייהו... ובפרט כאשר יצא תירוץ כזה מפי רופאים מוסמכים".

⁵⁹ ראה סעיף עג.

⁶⁰ ראה הצעת חוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16, סעיף 5 א – ב: "משפט אחד יהיה לכל אזרחי ישראל. לא תורשה כל הפליה מטעמי גזע, מין, דת או לשון. זכויות אזרח וזכויות פוליטיות שוות נתונות לכל אזרחי ישראל. אזרח לא יופלה לרעה, לגבי כהונה צבורית או עליה בדרגא, בשל טעמי גזע, מין, דת או לשון". הערת הרב נבנצל: "האם יוכל ישראל לשאת גוי' או איפכא? האם יוכל גוי להיות ראש ממשלה או דיין? אפילו מגרי צדק לא מוקמינן אפי' ריש גרותא (קידושין ע"ו:)".

⁶¹ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 39 הערות על פרק א. על כך. הרב מרצבך לעומת זאת העיר שלדעתו צריך לכתוב בחוקה המוצעת: "... נתינת שויון זכויות אישיות לכל אזרח".

⁶² ראה סעיף רח.

ובתיקון ישוב הארץ שיהי מחיי ומזון בארץ ופרנסה לפרנס זה מזה וגמ"ח להקים הנופל...".⁶³

פשיטא ליה לאבן האזל שאם מקובל בקרב אומות העולם שנכרי משלם בעד נזקי בהמותיו, גם הישראל יצטרך לשלם בעבור נזקי שורו שנגח שור של נכרי.⁶⁴ כותב הרב וויינברג: "וכי יש צורך עוד להוכיח שבזמננו במקומות שהגויים נוהגים על פי משפטי צדק מחויבים אנחנו להתנהג עמהם על פי חוקי הצדק?"⁶⁵

• המדינות המפותחות מקפידות על שיוון ואינן מפלות יהודים לרעה.⁶⁶ כותב ר' אליהו גוטמאכר: "חסדי המלכים והשרים והתושבים עלינו בישיעת ה' יתרום לאהוב אותנו ולהרים דגלינו בין דגליהם, הולכים אתנו אחוזי יד לכל צרכי המדינה ובכל פקודת מלכינו וממשלתנו ונותנים שיוה (שיוון) לכל חוקי ומשפטי וזכות המדינה ברוב שטח התבל, ורוב האומות בארצותם לגוייהם מרוממים אותנו בקהל עם ובמושב זקנים".⁶⁷ כותב רש"י הירש: "מברך אני את האמנציפציה, בראותי שכיום שוב אינו עומד כנגדה עקרון רוחני, ואף לא דמיוני, שיסודו בבלהות הרוח, אם לא תאוות הבצע והקנין וקשיחות הלב מתוך אהבת עצמו, המשפילות את ערכו של האדם; ושכאן לפנינו כיבוד החוק, החוק של זכויות האדם: להיות כל אדם שוה לחברו, וההשקפה כי לה' הארץ, וכל אשר צלם אלקים לו והוא בן א-ל חי, הכל חייבים לכבדו בלב שמח כאח, וכי משפט זה והשקפה זו ידרשו ללא אונס בכח אמיתם הפנימית בלבד מאת בני האדם לותר על האהבה העצמית ואהבת הבצע המשפילות את כבוד האדם, וכל מקום שמתקיים בו ויתור זה הריני מקדם בברכה ובשמחה ורואה אני בכך עמוד השחר המבצבץ ועולה שוב בתוך הגזע האנושי, פרוזדור כדי להכנס לתוך הטרקלין של ההכרה כי ה' הוא אדון הכל יחיד...".⁶⁸

• קיים פחות חשש שמא יהודי ילמד ממעשי הנכרים.⁶⁹
 • אפליית נכרים בארץ ישראל עלולה לגרום לפגיעה קשה ביהודים המתגוררים בחו"ל. כותב הרב הרצוג: "אם היינו מייסדים את המדינה העברית... באופן שהתושבים הלא יהודים יהיו מקופחים במדה גדולה היינו מסכנים את מצבם של אחינו שבגולה ומביאים

⁶³ תורת חיים על ספר בראשית פרשת נח דף עז א.

⁶⁴ אבן האזל, נזקי ממון ח ה. וראה הרב עוזיאל, "העכו"ם והנכרי בדיני ישראל", התורה והמדינה ד אלול תשי"ב עמ' ט - כא, יז.

⁶⁵ לפרקים עמ' רעז.

⁶⁶ ראה תורת היולדת פרק ח הערה ה, שבזמן הזה אין חוששים שמילדת נכרית תהרוג את העובר.

⁶⁷ מכתב הסכמה לדרישת שלום להרב קלישר עמ' יח.

⁶⁸ אגרות צפון איגרת טו. הערת הרב נבנצל: "הוא לא ראה שדוקא שם יצמח הנציזם הארורי". וראה שו"ת משנה הלכות יג צד: "בשאר ממלכות שבעולם שאין להם דיני דמלך אלא השופטים דנים יש לדון הרבה אי שייך שם דינא דמלכותא, אבל בברה"מ שהרודן הוא המושל ולו ניתן הכח והממשלה ודן ועושה כאדם בשלו דוקא שם איכא דינא דמלכותא". מפורש בדבריו שיש לשתף פעולה עם שליטים עריצים ולא עם פרנסי מדינות המנהיגים את מדינתם בדרכי נעם ושלו, וצע"ג.

⁶⁹ ראה שו"ת חוות יאיר סו; שו"ת גנת ורדים ג כב; פני יהושע בבלי קידושין י ב; שו"ת הרב"ז א ז. על השיפור הרוחני והמוסרי בקרב נכרים במשך השנים ראה סעיף רח.

לידי תגמולים".⁷⁰ כותב הרב עוזיאל: "לדעתי לא רצוי כלל להזכיר את ההלכות בדיון עכו"ם וגר תושב לכל פרטיו, הואיל ודברים אלה עלולים לעורר איבה וקטרוג כנגד ישראל ותורתו בכלל, למדינת ישראל ולכל קהלות הגולה בכל פזורה".⁷¹

- אפליה של נכרים עלולה לגרום לחילול השם. כותב הרב הענקין: "בזמן שהאומות למשפט ישורו 'וגדורים בדרכי הדתות' (לשון המאירי) ושויון המשפט שלהן לכל האומות ועמנו בכלל, חלילה לנו להקל בממונם וכבודם ואין לך חילול השם גדול מזה... ובזמן שבעו"ה הרבה מצאצאי עמנו סרו מהדרך, כל זלזול כל שהוא באינו יהודי מעורר דין ח"ו על ישראל".⁷²
 - האו"ם תמך בהכרה במדינת ישראל על דעת שישמרו בה על שויון מלא. כותב הרב עוזיאל: "ובאמת אין אנו צריכים לדון בזה, הואיל ולא אנו כבשנו את הארץ, אלא נתנה לנו בתנאים ידועים שמכללם, להשוות את המיעוטים שבמדינה בכל זכויות האזרח".⁷³
 - לדעת כמה פוסקים במשטר דמוקרטי ליברלי מותר לכתחילה לתת לנכרים יותר זכויות. כותב ראובן כ"ץ: "הענקת זכות הבחירה ומנויים של שרים ופקידים למיעוטים הלא יהודיים נעשית למעשה אך ורק בשביל הצבור שלהם בלבד. מנויים אלו הולמים את האינטרסים של כל מיעוט בתוקף זכויות המיעוטים השרירים ומקובלים בכל הארצות. ואולם, כיון שהדבר הוא ברור וידוע, אשר חלוקת תפקידים כזו אינה מעשית ואינה תכליתית משום בחינה, משום כך נקבע גוף מבצע ומוציא לפועל שהוא אחיד ביסודו, ושריו ופקידיו משרתים את הצרכים של התושבים כולם. נמצא כי למעשה נקבע כל מינוי ומינוי במהותו עבור כל חלק וחלק של התושבים באופן נפרד. רק המנגנון או הגוף המבצע מנהל בשיתוף רשויות את האדמיניסטרציה הארצית כולה. באופן זה נוטה הדעת לקבוע שאין כאן הדין של 'כל משימות שאתה שם לא יהיו אלא מקרב אחיד'.⁷⁴
- בכל מקרה שאין צורך לפעול בשויון יש לנהוג כדיון תורה.⁷⁵

⁷⁰ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 2. על חשש גמול ראה ב"ק לח א "ודבר זה אין מודיעים אותו למלכות". דרכי משה פרשת נצבים מצטט את הצהרת בלפור, בה נאמר בין השאר: "שלא יעשה שום דבר שיוכל לנגוע בזכויות האזרחיות של קבוצות לא יהודיות בארץ", ואינו מעיר על כך מאומה. וראה טל תחיה עמ' מא: "ולכן עלינו הדורשים משפט המעוטים בכל ארצות פזורינו ואשר עלינו להיות למופת להעמים בהרחבת זכויות בני עם אחר הדרים בארצנו, עלינו להתחשב גם עם דעתם הם". וראה חוקת עולם א, הקדמה עמ' 31 – 32: "שלא תנתן בה בחוקה, שום תואנה ואמתלא לשונאי ישראל להאחז בה, בכדי לנשל את היהודים מזכויותיהם האזרחיות בשום מקום שבעולם". על קבלת עדות של נכרים במדינת ישראל משיקול זה ראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 216, וראה שם עמ' 34 ועמ' 18.

⁷¹ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 245. וראה סעיף רט.

⁷² לב איברא חלק ב עמ' 116. וראה סעיף שכ.

⁷³ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 245. וראה סעיף שכא הערה 23.

⁷⁴ הרב ראובן כ"ץ, "חוק ומשפט במדינת ישראל", התורה והמדינה ט י תשי"ח תשי"ט עמ' לא. וראה הרב עוזיאל, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 263; הלכות מדינה ג שער ד פרק ה; שו"ת עמוד הימיני יב ה.

⁷⁵ ראה סעיף רט. וראה חידוש הציונות עמ' 284: "כל עוד קיים מצב של אי-שלום, אין להכריח אזרח ערבי לשרת בצה"ל, אלא אם הוא רוצה בכך. אך יש מקום לקדם שויון בדרך של הטלת חובת שירות לאומי חלופי המקנה את מלוא הזכויות והמעמד של יוצא צבא".

כותב הרש"ר הירש: "על משפחת אברהם לייסד חברה אנושית, בה יבואו לידי בטוי אצילות אנושית וכבוד אנושי על יסוד החופש והשוויון, בה ישלוט על כולם בשוה רק התפקיד המשותף לשמור 'דרך ה' לעשות צדקה ומשפט".⁷⁶

*

חכמי מדעי המדינה מסכימים כי למדינה לאומית יש זכות מסוימת לשמור על צביונה הרוחני והתרבותי.⁷⁷

שויון הוא אחד מעקרונות היסוד של המדינות המפותחות ויחד עם זאת מקובל בכל המדינות שקיים אי שוויון, הן בחובות והן בזכויות, בין אזרחים ובין תושבים ארעיים.⁷⁸ המחשבה הדמוקרטית ליברלית עוסקת בעיקר במחויבות של המדינה לאזרחיה ואין לה משנה סדורה בכל הנוגע למי שאינו אזרח, כל עוד הוא אינו שרוי במצוקה הומניטרית גדולה.⁷⁹

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל בני אדם נולדו בני חורין בערכם ובזכויותיהם. כולם חוננו בתבונה ובמצפון, לפיכך חובה עליהם לנהוג איש ברעהו ברוח של אחוה. כל אדם זכאי לזכויות ולחירויות שנקבעו בהכרזה זו ללא הפליה כלשהי מטעמי גזע, צבע, מין, לשון, דת, דעה פוליטית או דעה בבעיות אחרות, בגלל מוצא לאומי או חברתי, קנין, לידה או מעמד אחר".⁸⁰ עוד היא קובעת: "כל אדם זכאי להיות מוכר בכל מקום כאישיות בפני החוק. הכל שווים לפני החוק וזכאים ללא הפליה להגנה שוה של החוק".⁸¹ ההכרזה אינה מבחינה בין זכויות חובות של אזרח ושל תושב חוץ.

הן עקרון השוויון והן ההבחנה שבין מי שהוא אזרח ובין מי שאינו אזרח באים לידי בטוי בחוקות רבות של המדינות המפותחות בימינו.⁸²

⁷⁶ חמשה חומשי תורה עם פירוש הרש"ר הירש בראשית לו יא - יב.

⁷⁷ ראה סעיף קסא. וראה חידוש הציונות עמ' 131: "מבלי להתיימר ולקבוע מסמרות כמותיים מדויקים בנושא קשה, נוטה אני להערכה שרוב יהודי של פחות משמונים אחוז מסכן מאוד את אופייה היהודי של המדינה (בנוסף לסכנות קיומיות אחרות הצפויות במצב כזה)".

⁷⁸ ראה סעיף רלג. וראה Liberal Nationalism פרק ששי כולו ובעיקר עמ' 129, שהבחנה מעין זו מוצדקת רק אם מקבלים את הרעיון הלאומי ומכירים בזכות האזרחים להכרה עצמית ולתרבות משלהם. לפי ההשקפה הליברלית הצרופה יש לנהוג במדה שוה עם כל מי שמתגורר במדינה, ולא לעשות הבחנה בין אזרח ובין מי שאינו אזרח. וראה חידוש הציונות עמ' 284, שהדורש שוויון בזכויות צריך להסכים לשוויון גם בחובות, ולפיכך עליו לדרוש מערבים להתנדב לשירות לאומי.

⁷⁹ ראה Democracy and its Critics פרק 20.

⁸⁰ הכרזה א ב (1). על שוויון לפני החוק ראה סעיף שכ.

⁸¹ הכרזה ו - ז.

⁸² ראה סעיפים צג רלג.

שכא. מגורים בארץ ישראל

נכרים נחלקים לשלושה סוגים¹ ולכל סוג מעמד שונה בכל הנוגע למגורים בארץ ישראל

א. נכרים שהתחייבו בפני בית דין לשמור שבע מצוות בני נח

פוסק הרמב"ם: "אי זה הוא גר תושב זה עכו"ם שקיבל עליו שלא יעבוד כוכבים ומזלות עם שאר המצוות שנצטוו בני נח... ולמה נקרא שמו תושב לפי שמותר לנו להושיבו בינינו בארץ ישראל".² לדעת הרמב"ן, אסור למכור את הארץ לצמיתות גם לגר תושב.³

ב. נכרים השומרים על מצוות בני נח מבלי שהתחייבו על כך

נחלקו הדעות בענין זה. יש הסוברים שמותר להושיב בארץ ישראל רק גר תושב.⁴ ויש הסוברים בדעת הרמב"ם והראב"ד, שמותר להושיב בארץ גם נכרי השומר על מצוות בני נח מרצונו הטוב⁵ ובפרט אם הוא בן לאומה השומרת על מצוות בני נח.⁶ כותב ספר מזבח אדמה: "... שאין כל הדברים אלו אלא באותו זמן אבל בזמן הזה אין בקיאיין בטיב אלילים... ואפילו את"ל דגם באלו כן מ"מ נראה דוקא בעובד כו'... אבל בישמעאלים ודאי לא נאמר עליהם 'לא ישבו בארצך'...".⁷

¹ ראה סעיף רח.

² רמב"ם איסורי ביאה יד ז.

³ ראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 16.

⁴ שו"ת משיב דבר קונטרס דבר השמיטה דף נח א ד"ה וראיתי לגאון א'; חזו"א שביעית כד ג.

⁵ כס"מ רמב"ם עבודה זרה י ו. נראה שזו גם דעת הרמב"ן בפירושו על התורה דברים כ יא. וראה חמדת ישראל עמ' 202 ושם עמ' 206, שנכרי שהורגל מילדותו לשמור ז' מצוות בני נח דינו כגר תושב לכל דבר, והוא אינו זקוק לקבלה כלל. הערת הרב נבנצל: "כל שכן ששייך בו פן יחטיאו".

⁶ ראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 14: "... שאומה שלמה שקיבלה עליה שבע מצוות, גם בזמן הזה יש להן דין גרים תושבים". הערת הרב נבנצל: "והחזו"א אוסר. גם לא קבלו המוסלמים ז' מצוות אלא חדשו דת, ועל זה גופו חייבים מית' (רמב"ם מלכים י ט). מי שסובר שיש להם דין גר תושב אינו יכול לקחם מהם גוי של שבת (משנ"ב סימן ד"ש ס"ק א'). על האיסור לחדש דת ראה סעיף שכב הערה 4. על מוסלמים כגויים של שבת ראה סעיף שכב הערה 7. בענין נכרים השומרים על מצוות בני נח ללא קבלה בפני ביי"ד ראה שבת הארץ ג פרק עשירי הלכה ט; שו"ת ציץ אליעזר טז ס. ראוי לציין כי הבאר שבע סנהדרין צו ב מבאר בדעת רש"י שלענין להחיותו בעינין שיקבל לשמור ז' מצוות אולם לגבי שאר כל ההלכות די במה שהוא מקבל על עצמו שלא לעבוד ע"ז. וראה חשוקי חמד עבודה זרה עמ' תנה, שחוכך לומר שבזה"ז אין מונעים נכרי ששומר מעצמו על מצוות בני נח משיבת הארץ. ובהמשך דבריו הוא דן אם הוא צריך קבלה בפני בית דין. הוא אינו דן כלל בדין נכרי שהוא בן לאומה השומרת מצוות בני נח.

⁷ מזבח אדמה דף יב א. וראה דרכי תשובה יו"ד קנא ס"ק כב; נתיבי עם על שו"ע יו"ד קנא. וכן מכריע הרב עובדיה יוסף, "מסירת שטחים מא"י במקום פקוח נפש", תחומין י עמ' 38. וראה שו"ת יביע אומר ח חו"מ ב; הרב אלישע אבינר, "מעמד הישמעאלים במדינת ישראל", תחומין ח עמ' 337 – 362.

ג. נכרים שאינם שומרים על מצוות בני נח

- פסוק מפורש בתורה: "ונתנם ה' אלקיך לפניך והכיתם החרם תחרים אתם לא תכרת להם ברית ולא תחנם",⁸ ודורשים חכמים: "לא תחנם" - לא תתן להם חנייה בקרקע".⁹ פוסק הרמב"ם: "אין מוכרין להם בתים וחדות בארץ ישראל... ומשכירין להם בתים... ואין משכירין להם שדות".¹⁰
- פסוק מפורש בתורה: "לא ישבו בארצך פן יחטיאו אתך לי כי תעבד את אלהיהם כי יהיה לך למוקש",¹¹ ופוסק הרמב"ם: "בזמן שיד ישראל תקיפה על אומות העולם אסור לנו להניח גוי עובד עבודה זרה בינינו. אפילו יושב ישיבת עראי או עובר ממקום למקום לסחורה לא יעבור בארצנו עד שיקבל עליו שבע מצוות שנצטוו בני נח".¹² לדעת הרמב"ם נוגע איסור זה לכל עובדי עבודה זרה,¹³ ואסור להניח להם לשבת בארץ ישראל אפילו ישיבת עראי.¹⁴ הראב"ד חולק על הרמב"ם בתרי. א. איסור "לא ישבו בארצך" נוגע רק לז' עממים.¹⁵ ב. אפילו ז' עממים רשאים לשבת בארץ ישיבת ארעי והתורה אוסרת רק לאפשר להם לגור באופן קבוע בארץ ישראל.¹⁶
- פסוק מפורש בתורה: "לא תביא תועבה אל ביתך",¹⁷ ופוסק הרמב"ם: "אף במקום שהתירו להשכיר לא לבית דירה התירו מפני שהוא מכניס לתוכה עבודת כוכבים ונאמר 'לא תביא תועבה אל ביתך', אבל משכיר להן בתים לעשותן אוצרי".¹⁸ כאשר משכירים לנכרים שטחים למחסנים, אסור לאפשר להם לעשות שלושה מחסנים זה בצד זה.¹⁹

⁸ דברים ז ב. על האיסור לכרות עמם ברית ראה סעיף רצ.

⁹ בבלי עבודה זרה כ א.

¹⁰ רמב"ם עבודה זרה י ב. וראה הוספות הרמב"ן לספר המצוות ל"ת רכד, שהמוכר אדמת ארץ ישראל לנכרי עובר גם על "והארץ לא תמכר לצמיתות". וראה שו"ת הרדב"ז ו שני אלפים רמז, ואכמ"ל.

¹¹ שמות כג לג.

¹² רמב"ם עבודה זרה י ו.

¹³ רמב"ם עבודה זרה י א מהדורת פרנקל. ועיי"ש בילקוט שנו"ס. וראה הערת הרב קאפח לספר המצוות ל"ת מח. זו גם שיטת תוס' יבמות כג א ד"ה הוא, תוס' עבודה זרה כ א ד"ה דאמר; ספר החינוך צד.

¹⁴ קרית ספר מבאר שמלא תחנם לומדים שאסור למכור להם בתים ושדות בארץ ישראל ואילו מלא ישבו בארצך לומדים שאסור לתת להם לעבור בא"י. וראה חזו"א זרעים שביעית כד א הכותב על איסור לא ישבו: "שנתחייבנו לגרשו מארצנו... וכל שכן מי שמוכר לו בית או משכירו עובר בל"ת זה". לדעת הקרית ספר והחזו"א, האיסור לתת להם לעבור בא"י הוא מהתורה אך לדעת כמה מן האחרונים האיסור הוא מדרבנן, ראה שו"ת שבט הקהתי ג שכא. וראה סעיף רצב הערה 8.

¹⁵ רמב"ם עבודה זרה י ו. כן סובר רש"י בבלי גיטין מה א ד"ה לא ישבו בארצך; רמב"ן בפירושו על התורה דברים כ י; סמ"ג לאוין מט. החזו"א שביעית כד ב סובר שגם הראב"ד מודה שאיסור לא תחנם הוא לכל עובד עבודה זרה. נמצא שאסור לדעת הראב"ד למכור אדמה לכל נכרי אך לגרש חייבים רק את ז' העממים.

¹⁶ ראה ראב"ד שם; חינוך צד וראה מנ"ח (א) [ב]. וראה שו"ת עמוד הימיני יב פרק ב המבאר את שיטת הרמב"ם וספר החינוך ונו"נ בדברי החזו"א.

¹⁷ דברים ז כו.

¹⁸ רמב"ם עבודה זרה י ד. וראה שו"ת דברי יציב יו"ד מב.

¹⁹ ראה רמב"ם עבודה זרה י ג. הקרית ספר משמיט סייג זה ומכאן שלדעתו האיסור מדרבנן. לדעת התוס' בבלי עבודה זרה כ א ד"ה אלפני דלפני, האיסור הוא שלא יגרם היזק לישראל. וראה כיו"ב ט"ז שו"ע יו"ד קנא ז. המאירי על בבלי שם מבאר הלכה זו: "הואיל ושלשה הם ואין מפסיק ביניהם אי אפשר להם בלא ע"ז".

"זו תורת משה לא תבטל",²⁰ אולם מחמת שלושה נימוקים אין למנוע מעובדי עבודה זרה לגור בארץ ישראל.

א. יד ישראל אינה תקיפה.²¹

ב. הרב ראובן כ"ץ מחדש: "חוקת המדינה תקבע באופן מפורש מתן רשות כללית לרכישת קרקעות על ידי כל התושבים. אולם זה יותנה בתנאי שחוק דומה ביחס לזכות היהודים לרכישת קרקעות יהיה קבוע גם במדינות ערב ומדינות אחרות. כתוצאה מחוקי גומלין אלו, הרי בסופו של דבר לא תהיה כאן מכירה מוחלטת של קרקע יהודים לצמיתות אלא כל מכירה תוכל להחשב כעין חליפין, שכן תמורת זכות מכירת קרקע במדינת ישראל ניתנת זכות ליהודים לרכישת קרקעות במדינה אחרת, ובנדון כזה לא חל האיסור של "לא תחנם" כפי שראינו אצל שלמה וחירם".²²

ג. כותב הרב הרצוג ערב קום המדינה: "וגם אין שום ספק שלא יתנו לנו את המדינה היהודית אלא אם כן נקבע בתחוקה ובמשפט זכות המיעוטים (לפולחן על פי דרכם וחניה בארץ ישראל)... נקבל לתאר לנו מה תהא התגובה של האומות לגישה כזו הנ"ל מצדנו. אפשר מאד להגיד שיש כאן משום גרם סכנה לכלל ישראל".²³

פוסקים אחדים מציעים להגביל את חופש המגורים של נכרים בארץ ישראל. פוסק הרב וולדנברג: "יש להקפיד שעכו"ם לא יהוו רוב בשום עיר מערי ארץ ישראל שנכבשה תח"י (מלבד השאלה הבטחונית) כי כשהם מהווים רוב ממעטים איך שהוא מקדושתה של העיר".²⁴ הרב רוזן סובר שאין לאפשר יצירת ריכוזים של נכרים שיתנו להם עילה לדרוש אוטונומיה.²⁵

²⁰ ראה סעיף עג הערה 3.

²¹ ראה סעיפים פו. שכ. וראה חשוקי חמד גיטין עמ' שז שראוי לקנוס את המוכר לנכרי אדמה בארץ ישראל. הרב ראובן כ"ץ, "חוק ומשפט במדינת ישראל", התורה והמדינה ט י תשי"ח תשי"ט עמ' לג. הערת הרב נבנצל: "תמוה מאד". וראה הרב עובדיה יוסף, "בענין היתר המכירה", הרצאות בכינוס הארצי החמשה עשר לתורה שבע"פ ירושלים תשל"ג טז – עט, שנו"י בדברי הרב כ"ץ. וראה שו"ת יביע אומר ח חו"מ ב. וראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 16, שלדעת הרב הרצוג, האיסור של "והארץ לא תמכר לצמיתות" אינו נוהג בזמן שהיובל אינו נוהג, וראה חזו"א שביעית כא א ואכמ"ל.

²² תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 18. וראה סעיף שכ הערה 70. לנגד עיני הרב הרצוג עמדה הצהרת בלפור: "ממשלת הוד מלכותו רואה בעין יפה הקמת בית לאומי יהודי בארץ ישראל ותעשה את מיטב המאמצים להשגת מטרה זו בתנאי שלא תיפגענה זכויותיהן האזרחיות והדתיות של העדות הלא יהודיות בארץ ישראל...". כמו כן, עמדה לנגד עיניו החלטת האו"ם מספר 181 מיום 29.11.47 בדבר הקמת מדינת ישראל, בה נאמר בסעיף C פסקה 2, שלא תהא במדינה כל אפליה, מכל סוג שהוא, על בסיס גזע, דת, שפה או מין. מעיר הרב נבנצל על דברי הרב הרצוג: "אם כן, עדיף שלא לקבל מדינה". תשובה לטענה זו ראה בהרחבה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 18 - 21.

שו"ת ציץ אליעזר י א יא. וראה סעיף שכב הערות 13 14.

²⁴ ראה הרב ישראל רוזן, "נכרים במדינה יהודית אוטונומיה או פיזור?", תחומין ד עמ' 266. וראה עלינו לשבח דברים א עמ' תרט: "... אם כבר השכירו ב' דירות סמוכות לנכרים אסור להשכיר דירה שלישית לידם, כדי שלא תהיה שכונה".

בירור הלכה על מסכת עבודה זרה כותב: "מסתבר שכיום במדינת ישראל אין להשכיר בתים לעובדי עבודה זרה המכניסים עבודה זרה לביתם בקביעות".²⁶

יש סוברים שאין ליזום כניסת עובדי עבודה זרה לארץ ישראל.²⁷ התשובות והנהגות פוסק שאין להביא עובדים זרים המשתתפים בפולחני עבודה זרה בארץ ישראל.²⁸ הרב בקשי דורון מורה שאין לעודד תיירות של מוסלמים שיבואו לבקר בעיקר בהר הבית.²⁹

*

המחשבה הדמוקרטית קובעת שזכותה של כל מדינה לפקח על ההגירה אליה³⁰ ובמדת הצורך לחייב תושבי חוץ לעזוב את תחומה.³¹ אחד הנימוקים המצדיקים פיקוח כזה הוא הרצון המדינה לשמר את תרבותה של המדינה.³²

האמנות הבינלאומיות קובעות מה הם הגדרים למתן מקלט מדיני.³³

²⁶ בירור הלכה, הלכה ברורה ובירור הלכה עבודה זרה דף כא א ציון א – ב אות ג. וראה חשוקי חמד על פסחים עמ' מד מה, וכן פסקי דין ירושלים דיני ממונות ובירורי יהדות ו עמ' קז האוסרים להשכיר דירה לכל נכרי, גם אם הוא אינו מכניס עבודה זרה לביתו (ומש"כ פסקי דין ירושלים שאסור להשכיר משום לא תחנם צע"ג). וראה חשוקי חמד עבודה זרה עמ' קעא שדן על האפשרות להשכיר דירה לשגרירות זרה. בענין השכרת דירה לערבים ראה עלינו לשבח בראשית עמ' קפו.

²⁷ ראה שו"ת מנחת יצחק ח כ. לדעת הסובר שמי שמקבל על עצמו שבע מצוות בני נח רשאי לשבת בארץ ישראל בזמן הזה, מותר לסייע לו לבא אליה, ראה שבת הארץ עם תוספת שבת כרך ג עמ' 148 – 149.

²⁸ ראה שו"ת תשובות והנהגות ג רסד. וכיו"ב גם שם א תשעה בענין ביקור בארץ של משפחה שיש לה שפחה עובדת ע"ז. וראה שו"ת שבט הלוי ג שכא, שמקל להביא עובדים זרים בנימוק שבלאו הכי ארץ ישראל מלאה עכו"ם הגרים בה", ובעקבותיו מורה כן חשוקי חמד גיטין עמ' רפב – רפד, וראה חכם לב יקח מצוות עמוד נא בהערה. וראה שו"ת שבט הקהתי ג שכא. וראה הרב יהודה גרשוני, "המיעוטים וזכויותיהם במדינת ישראל לאור ההלכה", תחומין ב עמ' 189, המביא את דעת הסוברים שגם נכרי שאינו מצווה על השיתוף בחו"ל מצווה על השיתוף בארץ ישראל. הערת הרב נבנצל: "ע" מה שכתבתי לעיל". כוונתו למש"כ בסעיף שכ הערה 33.

²⁹ ראה הרב בקשי דורון, "עידוד תיירות דתית של מוסלמים בארץ", תחומין יד עמ' 11 – 19. הדיון הוא גם בענין תיירות של נוצרים, וראה שיחות לספר בראשית שיחה כג. וראה סעיף שכא.

³⁰ ראה The Law of Peoples עמ' 39 ובהערה שם.

³¹ ראה ההח"מ 864.

³² ראה The Law of Peoples עמ' 39 בהערה. וראה Political Philosophy פרק 6.

³³ ראה סעיף רלג הערה 40.

שכב. גרי תושב ומיעוטים

לגרי תושב¹ זכויות יתר

אחזה פוסק הרמב"ם: "נוהגים עם גרי תושב בדרך ארץ וגמילות חסדים כישראלי".²

חירות האמונה פוסק הרב עוזיאל: "ילך כל איש בתורתו וינוח רק בימי מנוחה ומועדים שלו".³

במראה הבזק פוסק: "בן נח רשאי לקיים את כל המצוות, מלבד שני דברים: אסור לבן נח לשמור שבת. אסור לבן נח ללמוד תורה, אלא בחלקים שנוגעים לז' מצוות בני נח".⁴

דיני משפחה פוסק הרמב"ם: "העכו"ם יורש את אביו דבר תורה, אבל שאר ירושתיה מניחים אותו לפי מנהגם".⁵

כותב הרב ראובן כ"ץ: "אין הדבר פוגע במאומה בחוקה וביסודותיה אם הדינים יהיו שונים ומיוחדים לכל עדה כפי נמוסיה. שנויים אלו בדיני אישות בין עדה לעדה קיימים ומקובלים בארצות רבות שסדרי הקידושין והגירושין מושתתים על פי השתייכותם הדתית של הנוגעים בדבר".⁶

¹ ראה סעיפים רח שכא.

² רמב"ם מלכים י יב. וראה שם: "ויראה לי שאין עושין כן לגר תושב אלא לעולם דנין לו בדיניהם". על המצוה לרפאותו ראה רמב"ם עבודה זרה י ב. על המצוה לתת לו את שכרו ביומו ראה רמב"ם שכירות יא א. לדעת המאירי בית הבחירה יומא פד ב מחללים שבת כדי להציל חיי גר תושב. וראה סעיף רח

³ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 32 דברי הרב עוזיאל. הערת הרב נבנצל: "הוי גוי ששבת אם קובע לו שבתות ומועדים כמבואר ברמב"ם (מלכים י ט)". גר תושב אינו חייב להתגייר, ראה ערוה"ש העתיד מלכים ז יג. וראה רמב"ם מלכים ח ה, שאפילו אשת יפת תואר אינה חייבת להתגייר. הערת הרב נבנצל: "ואז אינו רשאי לשאתה".

⁴ במראה הבזק ו ל. ראה רמב"ם מלכים י ט: "אין מניחים אותם לחדש דת ולעשות מצות לעצמן מדעתם אלא או יהיה גר צדק ויקבל כל המצוות או יעמוד בתורתו [היינו ז' מצוות בני נח] ולא יוסיף ולא יגרע". וראה רמב"ם מלכים י י: "בן נח שרצה לעשות מצוה משאר מצוות התורה כדי לקבל שכר אין מונעין אותו לעשותה כהלכתה". וראה משנה ברורה, ביאור הלכה סימן שד ג ד"ה א"י גמור, המחדש בדעת המג"א, שכל נכרי המקבל על עצמו להיות גר תושב רשאי לקבל ע"ע בשעת הגיור יותר מאשר ז' מצוות אולם הוא אינו רשאי לקבל על עצמו מצוות נוספות לאחר מכן.

מפסק הרמב"ם יש להקשות על כל הפוסקים שהורו שיש לאפשר לבן נח השומר על מצוות מרצונו הטוב, ובכלל זה ישמעאלים, לגור בארץ ישראל – ראה סעיף שכא – ואיך אפשר להניחם בא"י אם הם חייבים מיתה? ושמה הם סוברים כהמאירי, בית הבחירה סנהדרין נח ב, שהאיסור לחדש דת הוא כדי שהוא לא ידמה ליהודי ויבואו ללמוד ממנו, אך אין חשש שילמדו ממי שמאמין בדת ידועה ומפורסמת. עוד יתכן שהם סוברים כסברת שו"ת רבי עזריאל הילדסהיימר א יו"ד רל, שהאיסור לחדש דת הוא רק משום החשש שהם עושים זאת לשם עבודה זרה, וחשש זה אינו קיים לגבי ישמעאלים. וראה שו"ת תשובות והנהגות א תריד: "וכוונתו נראה כמ"ש שהאיסור הוא רק כשסובר שאף גוי שייך במצוות ובוה יש חיוב מיתה, אך אם באמת מודה שהמצוות ניתנו רק לישראל לבד אלא שרוצה לזכות לשכר כעין שלהם מותר". וראה שו"ת דברי יציב או"ח קט, ואכמ"ל.

⁵ רמב"ם נחלות ו ט.

⁶ הרב ראובן כ"ץ, "חוק ומשפט במדינת ישראל", התורה והמדינה ט י עמ' ל. הערת הרב נבנצל: "גר תושב אינו יכול שתהא לו דת מלבד מצות בני".

תנועה ומגורים⁷ פסוק מפורש בתורה: "עמך ישב בקרבך במקום אשר יבחר באחד שעריך..."⁸, ודורש הספרי: "עמך ישב" – ולא בעיר עצמו.⁹ 'בקרובך' – ולא בספר.¹⁰ 'במקום אשר יבחר' – במקום שפרנסתו יוצאה.¹¹ 'באחד שעריך', בשעריך – ולא בירושלים,¹² כשהוא אומר 'באחד שעריך' – שלא יהא גולה מעיר לעיר..."¹³. הרמב"ם פוסק שמוטלת על גר תושב רק מגבלה אחת, והיא שהוא אינו רשאי לגור בירושלים.¹⁴

התאגדות כותב הרא"ה קוק: "תכירה לתושב לענין קירוב הדעת וחופש הזכויות הראויות לאדם. ולא יקחך לבך להכחיד ממנו את רגשותיו הטבעיות לעמו ולא רצו".¹⁵

חינוך ותרבות¹⁶

מנוי דיינים ושופטים פוסק הרמב"ם: "וכיצד מצווין הן על הדינין? חייבין להושיב דיינין ושופטים בכל פלך ופלך לדון בשש מצות אלו, ולהזהיר את העם",¹⁷ ומבאר הנצי"ב: "ולא נצטוו אלא להושיב שופטים לפי דעתם".¹⁸

⁷ ראה סעיף שכא. וראה שו"ת אורח משפט סד ה: "אי אפשר לישב יהודי שלא ימצאו בתוכו גם כן נכרים אחדים, לפי ההכרח של איזה דברים המותרים להעשות בשבת ויום טוב דוקא על ידי נכרים...". הרב נבצל מעיר כי פתרון זה אינו מועיל אם הנכרי הוא גר תושב, ראה משנה ברורה סימן דש ס"ק א'. וראה א"ת ערך גר תושב ה. בשמירת שבת.

⁸ דברים כג יז.
⁹ ראה השגות הראב"ד על רמב"ם איסורי ביאה יד ח, שגורס בספרי: "עמך ישב" – ולא בעיר עצמה". המלבי"ם גורס בספרי כהראב"ד, ומפרש: "ופי' שישב יחד עם בני ישראל ולא שיהי' לו עיר מיוחדת לביתו ולעבדיו". כן מפרש גם רבינו הלל את הספרי. שו"ת ציץ אליעזר טז ס כותב שגם הרמב"ם סובר כן. המשך חכמה על דברים כג יז גורס בספרי: "עמך ישב. בעיר עצמו, כן גריס הגר"א...". ומבאר: "ונראה דדוקא שלא לישב בעיר המוקפת חומה קפיד קרא דאם ישבו רוב נכרים בה, בטלה קדושתה". וראה משך חכמה ויקרא כה כט.

¹⁰ ראה סעיף שכ הערות 15 16.
¹¹ יתכן שכונת הספרי לומר שלכתחילה בית דין קובע לגר תושב היכן לגור, אך הוא חייב להציע לו מקום שבו יוכל להתפרנס בכבוד. וראה מסכת גרים ג ד. וראה סעיף רלב הערה 36.

ראה הערה 14.

¹³ ספרי על דברים כג יז. המלבי"ם מבאר: "... ופי' שלא יאמרו בני העיר שמסיג את גבולם ודיו שאיחר שם איזה שנים ואח"כ ילך לעיר אחרת קמ"ל דלא יוכלו לומר כן". הרב ישראל רוזן, "נכרים במדינה יהודית אוטונומיה או פיזור?" תחומין ד עמ' 265, לומד מדרשה זו שלגר תושב אין חופש תנועה.

¹⁴ רמב"ם בית הבחירה ז יד. ונראה שהרמב"ם הבין שכל דברי הספרי דחויים זולת ההוראה הנוגעת לירושלים. וראה בית הבחירה יבמות מח ב: "ועיקר הדברים שזו של ספרי דחוייה, וכל שמקבלין אותו יושב אף בתוך העיר". מדברי המשך חכמה שמות יג יט ניתן להסיק כי אין מושיבים גר תושב בירושלים אפילו לילה אחד. יתכן שאיסור זה הוא רק מדרבנן, והוא נובע מהחשש שגרי תושב עלולים לפגוע בשלטון היושב בעיר המלוכה. על חשש השלטון מפני זרים המבקרים בעיר הבירה ראה רש"י בבלי ברכות נד א ד"ה הנכנס לכרך [מתפלל שתיים אחת בכניסתו ואחת ביציאתו]: "המהלך בדרך וצריך לעבור כרך, ושם מצויים מושלים רעים ומחפשים עלילות". כיו"ב קיים חשש דומה שנכרים ירצו לפגוע בבית המקדש, ראה משנה כלים א ח, שנכרים אינם רשאים להכנס לחיל. וראה שבת הארץ ג פרק עשירי הלכה ט.

¹⁵ עין איה ברכות ב ביכורים לה. וראה סעיף רח.

¹⁶ ראה הערה 28.

¹⁷ רמב"ם מלכים ט יד. וראה פירוש הרמב"ן על התורה בראשית לד יג שלא די בשופטים בכל פלך ופלך אלא שיש להושיב דיינים בכל עיר ועיר. וראה חידושי הגר"ז החדשות על תנ"ך ואגדה מפי השמועה כד:

מנוי פרנסיס אומר הירושלמי: "עיר שיש בה גויים וישראל מעמידים גבאי גויים וגבאי ישראל וגובין משל גויים ומשל ישראל".¹⁹

קבלת חוקים כותב החזו"א: "וגרי תושב חייבים לחוקק חוקים כדי לקיים מצות דינים שהיא אחת מז' מצוות".²⁰

עם זאת, גר תושב כפוף לרשויות השלטון בישראל. פירוש התורה, בירור שמועות ותקנות של בית הדין הגדול הנוגעים לגר תושב מחייבים אותם.²¹ גר תושב כפוף למלך ישראל, ואם הוא גר בעיר הוא כפוף לפרנסי העיר.

על בתי דין של נכרים להעניש נכרים העוברים על מצוות בני נח.²²

פרנסי ישראל מצווים לסייע למוסדות השלטון של המיעוטים²³ ולפקח על התנהלותם.²⁴

"המבואר ברמב"ם דבדינים שנאמר לב"נ נאמרו שני דברים א. לדון, ב. להזהיר את העם, והיינו לראות שלא יעברו על המצות שנצטוו". וראה שו"ת מחנה חיים או"ח יו"ד ב, אורח חיים כב. בדברי הרמב"ם לא מצאנו הוראה שעל בני נח להעמיד שוטרים וצ"ע. עוד יש לעיין מה פשר הכפילות בדברי הרמב"ם: 'דיינין ושופטים'.

¹⁸ העמק שאלה שאילתות דרב אחאי גאון, שאילתא ב ס"ק ג. וראה רמב"ם מלכים י יא: "חייבין בית דין של ישראל לעשות שופטים לאלו הגרים התושבים", וראה רדב"ז שם שהכונה רק במקום שהם לא העמידו בתי דין. וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים כא כב: "על דעתי הענין בבני שאול המוקעים, מפני שלא היו תלויים בב"ד של ישראל ולא מיד ישראל כלל אבל דוד נתנם לגבעונים לעשות בהם כרצונם והם אשר הוקיעום". וראה משך חכמה דברים כב כב ד"ה ובערת הרע מישראל, שבית דין ישראל אינו מצווה לדון נכרים. וראה שו"ת משנה הלכות ז רנה. וראה א"ת ערך בני נח שבענין זה נחלקו אחרונים.

¹⁹ ירושלמי גיטין ה ט. הרמב"ם השמיט דין זה וצ"ע. וראה סעיף קיח.

²⁰ חזו"א ב"ק י א. בענין זה נחלקו אחרונים, ראה א"ת ערך בני נח.

²¹ ראה חדושי מרן רי"ז הלוי על התורה פרשת ואתחנן ד"ה ואמרו רק עם חכם וכו': "אם יש ספק בדין מן הדינים של מצות ב"נ הרי הם צריכין לבוא לפני ב"ד של ישראל לדרוש ולדון במדות שהתורה נדרשת בהן אבל לא להם לדרוש ולדון ולהוציא דבר מתוך דבר". על חובת גר תושב לציית לתקנות חכמים ראה א"ת סוף ערך גזרה ציון 162, המדייק בלשון הרמב"ם שאם בית הדין הגדול היה גוזר על נכרים בעניני ספחים היה לכך תוקף. לעומת זאת בהלכות נחלות ו י פוסק הרמב"ם: "אין העכו"ם מחויב לעמוד בתקנת חכמים". ונראה שיש לחלק בין תקנות לנכרי הגר בארץ ישראל ובין תקנות לנכרים הגרים בחו"ל. ראה רמב"ם מלכים פרק ט.

²² ראה שו"ת משנה הלכות ז רנה: "נראה פשוט שאם ב"ד של עכו"ם יבקש מישראל שיעזור לו לדון עכו"ם אחר מותר לו... ואפשר נמי מצוה הוי אפילו למ"ד דאין כח ב"ד יפה עליהם מ"מ מסייע הוא לקיים הדינים".

²⁴ ראה סעיפים רכט רמ ופשיטא שדין נכרים כדין ישראל בענין זה.

זו תורת משה לא תבטל²⁵ אולם כיום יש להעניק זכויות לכל המיעוטים.²⁶

דיני משפחה הרב עוזיאל פוסק: "לבתי הדין הדתיים של בני כל אחת משלש דתות אלה יהיה שפוט מקיף ואבסולוטי בענינים של המצב האישי, היינו משפטים הנוגעים לנשואין או גירושין מזונות ופרנסת האשה והבנים ההורים, אפטרופסות על נכסי יתומים קטנים, קביעת יוחסין של קטנים ואמוצם... ירושות, צוואות ומורשות... כמו כן יהיה להם שפוט מקיף ואבסולוטי ביסוד והנהלת הקדשות השייכים לבני דתם כחק וכהלכה".²⁷

זכות לחינוך כותב הרב עוזיאל: "מדינת ארץ ישראל מכירה מחובתה להקים בתי ספר ראשוניים ותיכונים לכל הבנים והבנות משלש הדתות שבארץ".²⁸

חירות האמונה כותב הרב עוזיאל: "כל העדות הדתיות שבמדינת ישראל זכאיות להקים להן בתי תפלה ומוסדות חסד וחנוך ולנהלם לפי דתם, וכן לארגון קהלותיהם לסדור הענינים הפנימיים".²⁹ הרב הרצוג כותב: "לענין סובלנות הפולחן שלהם ודאי שבזה אין שום קושי מאחר שהנחנו שאין אצלם עבודה זרה... עד כאן דננו בשאלת המיעוט הגדול של הערבים המושלמים, ועתה נבוא לשאלת המיעוטים הקטנים של הנוצרים... גם הקאטולים ידוע לנו שאינם עובדים לאנדרטאות בתור אלהות... אבל כאן השאלה אם אנו נחטא כנגד תורתנו הק' אם נסבול את קיומו... ברור לדעתי שאין כאן עון אשר חטא מצד הציבור בסבלם את הענין הזה...".³⁰

²⁵ ראה סעיף עג הערה 3.

²⁶ ראה סעיף רט. וראה סעיף שכ הערות 60 61. בהחלטת עצרת האו"ם 181 נדרשה מדינת ישראל להגן על זכויות המיעוטים, ראה סעיף שכא הערה 23. וראה ישראל ומשפחת העמים עמ' 188 – 195 שהערבים במדינת ישראל מקבלים יותר זכויות ממה שמקובל באירופה, כפי שבא לידי בטוי ב: Framework Convention for the Protection of National Minorities מסמך שנחתם בשטרסבורג ביום א' אדר א תשנ"ה (1.2.95). במסמך האירופי אין דרישה להכיר במנהיגות של מיעוטים, אין דרישה להכיר בשפת המיעוט כשפת המדינה, אין דרישה שבני המיעוט ילמדו את כל מערכת הלימודים בשפתו, ועוד. מסתבר שעל פי מדת התורה לא ראוי לתת למיעוטים יותר זכויות ממה שמקובל באירופה, ובענין זה יד ישראל תקיפה.

²⁷ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 251. ראה גם דברי הרב עוזיאל תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 35.

²⁸ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 252.

²⁹ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 251. הערת הרב נבנצל: "ע"ז אסו", וכן חידוש דת".

³⁰ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 16 - 18. ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת חוקה עמ' 5 - 16 סעיף 15 3): "כל עדה דתית תיהנה מעצמאות מלאה בהנהלת עניניה. הרשות תהא בידה לרכוש ולנהל נכסים וכן לקיים את מוסדותיה לדת ולצדקה". וראה שם סעיף 1 25): "המדינה תאפשר ליהודים וערבים קבלת השכלה עממית ותיכונית, לעם ועם כלשונו ותרבותו". וראה שם סעיף קטן 2): "לא תפגע זכותה של עדה לקיים בתי ספר משלה, לשם חנוך בניה בלשונם הס". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. יש לציין, שראש עיריית ירושלים אורי לופוליאנסקי, החרדי הראשון שנבחר לתפקיד זה, ושזכה בתמיכת הרב אלישיב, אמר בנאומו עם כניסתו לתפקיד ביי"ד באדר א תשס"ג: "אני מושיט ידי לכל, נעבוד בשיתוף פעולה מלא. הסטטוס קוו יישמר. נניף את דגל הסבלנות והסובלנות. אין עיר בעולם שיש בה פסיפס כל כך מגוון של בני דתות ועדות, ותיקים ועולים, דתיים ושאינם דתיים. יהודים, מוסלמים ונוצרים. ולכל אחד יש את צרכיו המיוחדים, ועלינו לדאוג לכך שכל קבוצה תוכל לחיות כאן את חייה בשלווה ולקיים את אורחותיה הדתיים והתרבותיים, בחופש מוחלט. אהיה ראש עיר של כולם... מכאן הרשוני לפנות גם לתושבי החלק המזרחי של עירנו. העיריה בראשותי תעשה כל מאמץ כדי לצמצם תחושות של קיפוח. העיריה תעשה ליצירת תנאי קיום וחיים טובים יותר שבעתיד ישפיעו גם על היכולת לקדש הדברות ושלוה".

פוסק הרב שטרנבוך: "בזמן הזה שאין דין גר תושב, שאין יובל נוהג, לכאורה אין לנו צורך לכופ עכו"ם לקבל שבע מצוות אף שבידינו לכופו".³¹

בימות המשיח שוב יקבלו גרי תושב.³²

*

המומחים למדעי המדינה עומדים על הצורך בשיטת המשטר כוללת ומקיפה, הנוהגת עם כל אזרחי המדינה במדה שוה, ויחד עם זאת מכירה בזכות מיעוטים לשמור על צביונם.³³

במבוא לאמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות נקבע: "ההכרה בכבודם העצמי ובזכויותיהם השוות והבלתי ניתנות לשלילה של כל בני משפחת האדם היא יסודם של החירות, הצדק והשלום בעולם".³⁴ עוד כתוב שם: "באותן מדינות שבהן קיימים מיעוטים אתניים, דתיים או לשוניים, לא ישללו מבני אדם המשתייכים למיעוטים אלה את הזכות לקיים את תרבותם, להחזיק בדתם ולשמור על מצוותיה, או להשתמש בלשונם, בצוותא עם החברים האחרים שבקבוצתם".³⁵

עקרון זה בא לידי בטוי ברבות מן החוקות.³⁶ כמה מדינות מקציבות כספים למיעוטים השונים.³⁷ אחרות קובעות בחוקה שזכותו של אזרח לדבר בכל שפה שיחפוץ.³⁸ חוקת הונגריה קובעת שיש למנות נציב תלונות הציבור לענין זכויות המיעוטים.³⁹

³¹ שו"ת תשובות והנהגות ג רסד. הערת הרב נבצל: "א"צ לקבל, אבל יש צורך לקיים". וראה סעיפים רז רח.

³² ראה רמב"ם עבודה זרה י ורמב"ם מלכים יא א.

³³ על התחשבות במיעוטים ראה סעיף קלא. וראה Liberal Nationalism עמ' 151, שלפי ההשקפה הליברלית יש צורך להחליש את מעמד המדינה ככלל (גם במוסדות בינלאומים) ולעומת זאת יש לטפח איזורים אוטונומיים בתוך כל מדינה, ובכל אחד מהם לטפח את התרבות של הציבור שבאותו איזור. וראה חידוש הציוניות עמ' 138: "יש להכיר בחלקי המיעוט הערבי הרוצים בכך, כקבוצה תרבותית נפרדת במדינת ישראל הזכאית לאוטונומיה תרבותית רבה, תוך קבלת משאבים מתקציב המדינה בצורה יחסית לחלקה באוכלוסייה". וראה שם עמ' 166, שמן הראוי "להעמיד לרשות המיעוטים שטחי קרקע לפי קנה מידה צודק וברור, יחד עם מניעה קפדנית של "השתלטות" על שטחים נוספים ממניעים לאומניים או אחרים". וראה שם עמ' 138, "שיש לראות במדינה שלושה מרכיבים: "מדינה יהודית ציונית, מדינת העם היהודי וכן מדינתם הדמוקרטית של כלל אזרחיה".

³⁴ כתבי אמנה 1040 במבוא. ראוי לציין כי בהכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם אין איזכור לזכויות מיעוטים.

³⁵ כתבי אמנה, 1040 סעיף 27, וראה הה"מ סעיף 858 - 859.

³⁶ ראה ICL חוקת ברזיל 215 216, שעל המדינה לשמור על תרבויות נפוצות של האינדיאנים ושל האפרו-ברזילאים ושל שאר הקבוצות השותפות בתהליך הברזילאי האזרחי. וראה חוקת שבדיה סעיף 4 2; חוקת יוגוסלביה 11; חוקת הודו 29 (1); חוקת פאראגוואי 63.

³⁷ ראה ICL חוקת בלגיה 175 176 בענין מימון הקהילות (צרפתית, פלמית, דוברי גרמנית).

³⁸ ראה ICL חוקת שוויצריה 18.

³⁹ ראה ICL חוקת הונגריה 32B (2).

פרק סז. כח השלטון

שכג. הוראות אישיות

דורש הספרי: "... והלא כבר נאמר 'שום תשים עליך מלך', ומה תלמוד לומר תשים עליך מלך שתהא אימתו עליך".¹ אומר החכם מכל אדם: "אני פי מלך שמור..."², ומבאר המדרש: "אם יאמר לך המלך, שיהא מוראו עליך ותשמור גזירתו - שמור גזירת פי".³ יש סוברים, שלמלך סמכות להשביע כל אחד.⁴

גדול עונשו של הממרה פי מלך. פסוק מפורש בספר יהושע: "כל איש אשר ימרה את פיך ולא ישמע את דבריך לכל אשר תצוונו יומת..."⁵, ופוסק הרמב"ם: "... אפילו גזר על אחד משאר העם שילך למקום פלוני ולא הלך או שלא יצא מביתו ויצא חייב מיתה... שנאמר: 'כל איש אשר ימרה את פיך...'".⁶ המשך חכמה כותב: "כל אשר ימרה את פיך יומת' לא נכתב בתורה, רק בעל פה נאמרה למשה בסיני, ואתא יהושע ואגמרה".⁷

לדעת האברבנאל, גם לשופטים העומדים בראש המדינה סמכות לתת הוראות אישיות והממרה את פיהם חייב מיתה.⁸

המדרש מנמק מפני מה נדון הממרה בעונש כה חמור: "ר' יודן אמר כל המעו פניו במלך כאלו מעיז פניו בשכינה".⁹ הרדב"ז כותב: "יכולם נוהגים בו כבוד... וכל הממרה את פיו כאלו מורד במלכו של עולם".¹⁰ הנצי"ב מבאר: "לכאורה אמאי הוא חייב מיתה?... דמכאן נ"ל דמורד

¹ ספרי על דברים יז טו. וראה ספר המצוות עשה קעג.

² קהלת ח ב.

³ במדר"ר יד ו. וראה ויקרא ד ב: "דבר אל בני ישראל לאמר נפש כי תחטא בשגגה מכל מצות ה' אשר לא תעשינה ועשה מאחת מהנה", ודורש הספרא: "מצות ה' ולא מצות המלך ולא מצות בית דין", ומבאר המלבי"ם את ההוה אמינא של הדרשה: "... שבכלל מצוה סתם יהיה גם מצות המלך ומצות בית דין, שנצטוונו לשמוע בקולם, כמ"ש שום תשים עליך מלך שיהא מוראו עליך". וראה מלכים ב יח לו, שהוראה אישית של מלך מכונה שם מצות המלך. וראה רד"ק מלכים א ב מב: "שמצות המלך הוא כמו השבועה". מדרשות אלו עולה, שמדאורייתא יש תוקף מחייב לכל הוראה של מלך. וראה שמואל א ח יז: "... ואתם תהיו לו לעבדים", וראה אברבנאל דברים כ י: "... והעבדות הוא ההשתעבדות וההכנעות למאמריו וצויו". משמע, שחובת הציות נלמדת מפרשת המלך. על אפשרויות נוספות לבאר מה מקור חובת הציות למלך ראה סעיף ח. וראה סעיף לג הערה 2, שלדעת הרב קפלן, התורה מחייבת לציית רק למלך משוח.

⁴ ראה סעיף ח הערה 29.

⁵ יהושע א יח.

⁶ רמב"ם מלכים ג ח. נראה, שכוונת הרמב"ם להדגיש שבענין זה למלך סמכות לתת הוראות לא רק לעבדיו כי אם לכל אחד. יש והרמב"ם מדגיש שהדברים אמורים רק לעבדיו, ראה, לדוגמא, הלכות גזלה ואבדה ה יג: "מלך שכעס על אחד מעבדיו ושמשו מבני המדינה..." למלך סמכות לשקול איזה עונש להטיל על מי שאינו מציינת להוראותיו, ראה סעיף רא הערה 93.

⁷ משך חכמה דברים כד טז. וראה דרשות הר"ן יא: "אמר כתיב 'כל איש אשר ימרה את פיך' וגו'... הנה שנתנו בכאן ליהושע כח מלכות אף על פי שלא היה מלך..."

⁸ ראה אברבנאל, הקדמה לספר שופטים. וראה הערה 14.

⁹ וראה שו"ת אגרות משה או"ח ה לח: "... לא נמצא שהיה חיוב לכל ישראל להתנהג במשה בדין מלך לשום דבר, אף לא לעונשין דהמראה על ציווי המלך...". וראה סעיף קנ הערה 47.

¹⁰ ברי"ר צד ט. וראה סעיף ד. על כבוד הפרנסים ראה סעיפים רא רה.

מצודת דוד תקפו. וראה שו"ת חת"ס ו פו ד"ה עוד אפשר. וראה סעיף רא.

במלכות במיתה, ואילו היה מי ממרה פיו באשר ישלחנו ירף לבב יהושע ואין לך כושל לכלל ישראל במלחמתם עם הכנענים יותר מזה ונמצא הוא רודף וחיבב מיתה".¹¹
 אסור לציית להוראה של מלך אם ביצועה כרוך בעבירה.¹²

העוסק במצוה פטור מהמצוה לציית להוראת מלך. פוסק הרמב"ם: "המבטל גזירת מלך בשביל שנתעסק במצוות, אפילו במצוה קלה הרי זה פטור. דברי הרב ודברי העבד דברי הרב קודמים".¹³

העם קיבל על עצמו את העקרון שמי שאינו ממלא את הוראות המלך מתחייב בנפשו. כותב החתם סופר: "כל שישראל ונשיאי העדה או אפילו א' משני אלו מסכימים ומחרימים, ה"ז מוחרם מן התורה וחיבב מיתה מן התורה, וע"כ אחר שהסכימו ישראל ואמרו ליהושע והוא הדין לכל מלך 'כל איש אשר ימרה את פיך... לכל אשר תצוונו יומת...' הרי החרימו כל עובר על מצות מלך ישראל אפילו אינו משבט יהודה".¹⁴

כיום לעומדים בראש המדינה סמכות לתת הוראות לפקידים הכפופים להם ומי שממרה את פיהם נענש בעונש משמעותי בלבד.

*

עד לעת החדשה היו למלכים סמכויות נרחבות מאד ובכלל זה סמכות לתת הוראות אישיות.¹⁵ כיום במדינות המפותחות אין לשום מנהיג סמכות מעין זו. למנהיגים סמכות לתת הוראות אישיות רק למי שעל פי החוק כפוף אליהם באופן אישי, כגון פקידיהם ועובדיהם. כיום מי שעובר על הוראה שלטונית אינו נדון כמורד במלכות.

¹¹ שאילתות דרב אחאי גאון, העמק שאלה קמב ט. לכאורה עולה מדברי הנצי"ב, שמורד במלכות דינו מיתה רק בזמן מלחמה, אולם פשיטא שהוא אינו חולק על כך שיש לציית לכל הוראה שהיא. וראה העמק דבר במדבר ח א הרחב דבר א.

¹² ראה ספר המצוות עשה קעג. וראה רד"ק מלכים א ב כה: "אף על פי שהי' כהן ואסור להטמא למתים כשפגע בו לא מת מיד וסלק ידו ממנו טרם מותו או אף על פי שאסור לכהן להטמא למתים במקום מצוה מטמא ולעשות מצות המלך מצוה היא וכן מות' לכהן להלחם במלחמות מצוה ולהטמא לפיכך נתנו שלמה שר צבא וכן פירש' בספר שמואל בפסוק הוא הכה את שני אריאל מואב". בענין האיסור לכהן להטמא למתים ראה תוס' על בבלי ברכות כ א ד"ה שב ואל תעשה, בסופו. וראה תוס' בבלי נדרים סה א ד"ה אמרו לו, שבמקום שאין להתיר נדרים אלא לצורך מצוה הרי שלמלא את רצון המלך נחשב כצורך של מצוה, וכ"כ הר"ן שם ד"ה והיכא שנו. מסתבר, שאם המלך מודיע שאי ציות להוראתו מסכן חיי אדם, יש להתחסא אליה כאל פיקו"נ הדוחה את כל התורה כולה פרט לעבירות החמורות. וראה סעיף קמו.

¹³ רמב"ם מלכים ג ט.

¹⁴ שו"ת חתם סופר או"ח רח. וראה חתם סופר על התורה פרשת שופטים ד"ה ואמרת. וראה מלבי"ם שמואל ב יט יט שהעם היה יכול להתנות עם דוד שכאשר הוא יחזור לשבת על כס המלכות הוא לא יעניש את מי שבזהו כשגורש מירושלים.

¹⁵ ראה מקס ובר (Max Webber), על הכאריזמה ובניית המוסדות עמ' 18: "ההמונים כולם כאחד מותנים ומתורגלים למשמעת כדי שאפשר יהיה לחשב רציונלית את האופטימום של כוחם הגופני והנפשי בהתקפה".

שכד. זכויות יתר

במקרים מסוימים למלך זכות יתר לסטות מעקרון השוויון.¹ פוסק הרמב"ם: "... שכל האמור בפרשת מלך מלך זוכה בו".²

גיוס כח אדם

- פוסק הרמב"ם: "ולוקח מן העם הגבורים ואנשי חיל ועושה מהן חיל למרכבתו ובפרשיו ומעמיד מהן עומדים לפניו ומעמיד מהן אנשים לרוץ לפניו שנאמר: 'ושם לו במרכבתו ובפרשיו ורצו לפני מרכבתו'.
- ולוקח מן היפים שבהם להיות שמשים ועומדים לפניו שנאמר: 'ואת בחוריהם הטובים... יקח ועשה למלאכתו'.³
- וכן לוקח מן בעלי האומניות כל מה שהוא צריך ועושין לו מלאכתו ונותן שכרן, ולוקח כל הבהמות והעבדים והשפחות למלאכתו ונותן שכרן או דמיהן, שנאמר: 'ולחרוש חרישו ולקצור קצירו ולעשות כלי מלחמתו וכלי רכבו, ואת עבדיכם ואת שפחותיכם ואת בחוריהם הטובים ואת חמוריהם יקח עשה למלאכתו'.⁴
- וכן לוקח מכל גבול ישראל נשים ופלגשים... ויש לו רשות לעשות הפילגשים שלוקח לארמונו טבחות ואופות ורקחות שנאמר: 'ואת בנותיכם יקח לרקחות וטבחות ולאופות'.⁵
- וכן כופה את הראויין להיות שרים וממנה אותם שרי אלפים ושרי חמשים שנא': 'ולשום לו שרי אלפים ושרי חמשים'.⁶

סלילת דרכים

מפורש בספרי: "לפי שמצינו ששואה הדיוט למלך בדברי תורה יכול ישוה לו בדברים אחרים, ת"ל 'לשמור את כל דברי התורה הזאת ואת החקים האלה לעשותם...'. מכאן אמרו: מלך פורץ לעשות לו דרך ואין ממחים בידו; להרחיב לו סטרטיאות ואין ממחים בידו; דרך המלך אין לו שיעור...".⁷ לדעת רש"י ואחדים מן הראשונים, למלך

¹ ראה סעיפים יח שיג. וראה סעיפים רלד רלו.

² רמב"ם מלכים ד א. וראה סעיף ח.

³ וראה מלכים א כ ג: "ויאמר לו כה אמר בן הדד... ונשיך ובניך הטובים לי הם". וראה רמב"ם נחלות ט ו: "אחד מן האחין שמנהו המלך גבאי או סופר שמכניס ומוציא בממון המלך, וכן כל כיוצא בזה מעבודת המלכים...". הרמב"ם מאריך ומפרט את הכישורים הנחוצים לכל תפקיד אולם פשיטא שלמלך סמכות להחליט שפלוני חיוני למשימה שלטונית כל שהיא גם בשל שיקולים נוספים שלא פורטו בהלכה, כגון נאמנותו למלך, רצון המלך לגמול טובה וכד' ובלבד שכל מעשי המלך יהיו לשם שמים.

⁴ וראה רש"י בבלי עבודה זרה ב ב ד"ה אנגריא: "עבודת המלך המוטלת על יושבי כרכים לעשות מלחמות [ולצאת בצבא] וליטול בהמתן בעבודתו". וראה דעת מקרא עזרא ד יג, שבהמות האנגריה נלקחו בפרס לצורך הובלת הדאר. הן גם נלקחו לצורך שליחי המלך, ראה השירות הדיפלומטי במקרא ובתעודות מן המזרח הקדום עמ' 160. מפסיקתא רבתי (איש שלום) מב ד"ה דבר אחר, לומדים שהמלך היה נוטל לאנגריא גם ספינות. וראה העמק דבר שמות יד ז, שפרעה נטל רכבים מהציבור. הערת הרב נבנצל: "יתכן שבימינו רשאי ליטול מכוניות וכדומה". רש"י מדגיש שאנגריא מוטלת על יושבי כרכים. מסתבר, שיושבי הכפרים יצאו ידי חובה בהעלאת מס מזרעים ומאילנות וכד'.

⁵ על מספר הפלגשים שמלך רשאי לקחת ראה בירור הלכה על מסכת סנהדרין דף כא ציון א ושם ציון ג.

⁶ רמב"ם מלכים ד ב - ה.

⁷ ספרי על דברים יז יט. וראה רשב"ם בבא בתרא צט ב ד"ה דרך המלך אין לה שיעור: "ובספרי בפרשת המלך נפקא לן מקראי. ונראה בעיני דמכתב לבלתי רום לבבו מאחיו קדריש גדלהו משל אחיו...". וראה ריטב"א

סמכות להפקיע קרקע ולסלול בה דרך לשדותיו ולכרמיו בכל עת שירצה.⁸ לדעת הרמב"ם וסיעתו, מלך פורץ לעשות לו דרך רק לצורך מלחמה.⁹

הפקעת קרקעות הנביא אומר: "ואת שדותיכם ואת כרמיכם וזיתיכם הטובים יקח ונתן לעבדיו".¹⁰ לדעת אחדים מן הראשונים, למלך סמכות להפקיע קרקעות מאזרחיו ולהעבירם לבעלות עבדיו.¹¹ או לבעלותו שלו.¹² ראשונים אחרים סוברים, שבברי הנביא תקפים רק בעת מלחמה, וגם אז המלך אינו רשאי להפקיע קרקעות אלא רק יבול לצורך פרנסת הלוחמים.¹³

הטלת מסים לא שיוניים - ארנונא¹⁴ ואכסניא¹⁵

בחינושו על בבא בתרא שם: "... ונפקא לן בספרי מדכתיב 'לבתי רום לבבו מאחיו', גדלהו משל אחיו". וראה ספר חסידים (וויס). תשא: "מלך פורץ גדר שנאמר (מיכה ב ג) 'עלה הפרץ לפניהם... ויעבור מלכם לפניהם'". וראה ספר חסידים (מרג). תתעט שמלך הפורץ גדר אינו עובר על כל תשחית. הראשונים דנים בשאלה האם מלך פורץ גדר מדאורייתא, מכח הדרשה בספרי או רק מכח פרשת המלך, ראה בירור הלכה סנהדרין כ ב ציון ד ה. וראה העמק דבר בראשית לח כט.

⁸ ראה רש"י בבלי סנהדרין כ ב ד"ה ופורץ; ספר החינוך תצז.

⁹ ראה רמב"ם מלכים ה ג. וראה לח"מ: "היכא דצריך המלך למלחמתו כן הוא עושה אבל לא לצרכו". וראה ספרי עם פירוש עמק הנצי"ב דברים יז יט ד"ה להרחיב לו טרסיות: "לשרוף את חלקת השדה כדי להעמיד את חילו שם". וראה בבלי עירובין יז א: "... אף חונין בכל מקום"; רמב"ם מלכים ו יב. וראה בית הבחירה על ב"ב ק א, שמלך הפורץ לו דרך רשאי להרוס בתים העומדים בדרך. משפט הצבא בישראל עמ' סב מסתפק בדעת הרמב"ם: "ויש לחקור אם הוא יכול גם לסתום דרך בשביל צרכי המלחמה... דהסברא נותנת שלסתום את הדרך בודאי שיהא מותר". מדברי הרד"ק שמואל א ל כ משמע, שכשם שמלך פורץ לו דרך בדרך למלחמה כך הוא רשאי לעשות גם בשבו.

המהרש"ל בבלי סנהדרין כ ב מכריע כשיטת הרמב"ם ושו"ת מהר"ם שיק יו"ד שנג מכריע כרש"י. וראה הרב ישראל רוזן, "פנוי קברים לצרכי ציבור", תחומין יח עמ' 254 - 274.

¹⁰ שמואל א ח יד

¹¹ ראה תוס' בבלי סנהדרין כ ב ד"ה מלך, בתירוץ הראשון. וראה כל כתבי המהרי"ץ חיות א פרק ז, שלמלך רשות להפקיע ממון רק לצורך הממלכה ולא לצרכים אישיים. וראה כיו"ב מלבי"ם מלכים א כא א, שמה שהמלך נותן לעבדיו נחשב כהחרמת רכוש לצורך הכלל והיא מותרת אך אין לו התר ליטול לצורך עצמו. לשיטת התוספות וסיעתם מובנים בשופי דברי שאול המלך, שמואל א כב ז: "גם לכלכם יתן בן ישי שדות וכרמים". ולדעת הרמב"ם וסיעתו צ"ל שכוונת שאול היא שהמלך יתן להם שדות וכרמים משלו, וראה סעיף רלד.

¹² ראה תוס' בבלי סנהדרין כ ב ד"ה מלך בתירוץ השני, השלישי, הרביעי והחמישי, אלא שלתירוץ השני והשלישי הוא נוטל אדמות ללא כל הגבלה. לתירוץ הרביעי (של הנקדן) הוא נוטל רק שדות הרחוקים מן העיר. לתירוץ החמישי הוא אינו רשאי ליטול שדות אחרות. לתירוץ האחרון לאחאב לא היתה סמכות ליטול רכוש כל שהיא, כי הוא לא מלך על כל יהודה וישראל, ומניו לא היה על פי נביא. וראה ספר החינוך לח שאחאב עבר על לא תחמוד.

¹³ ראה רמב"ם מלכים ד ו: "ולוקח השדות והזיתים והכרמים לעבדיו כשילכו למלחמה ויפשטו על מקומות אלו אם אין להם מה יאכלו אלא משם ונותן דמיהן, שנאמר 'ואת שדותיכם ואת כרמיכם וזיתיכם הטובים יקח ונתן לעבדיו'". וראה משפט הצבא בישראל כ ז: "מותר לצבא להחרים אצל אחרים את כל הנחוץ להם בשביל הנהגת המלחמה". לשיטה זו, לאחאב לא היתה הצדקה לדרוש את השדה מנבות.

¹⁴ ראה פירוש הר"ן בבלי נדרים סב ב ד"ה ארנונא: "סעודת המלך כשהולך ממקום למקום". וראה תוס' בבלי בבא בתרא ח א ד"ה והלך זה ארנונא שמביא גם את פירוש הר"ח: "ארוחת דורון לשלטון העובר ממקום למקום". על שיטת רש"י ראה רש"י בבלי פסחים ו א: "המלך נוטל עישור מן הבהמה ומן התבואה", וכיו"ב כותב רש"י בעוד מקומות. לא נתבאר האם ההתר של המלך ליטול ארנונא ואכסניא הם מכח פרשת המלך או מכח מנהג המלכים. על הארנונא ומשמעותה בימי קדם ראה בימי רומא וביזאנטיון עמ' 82 - 83.

זכות בשלל מלחמה פוסק הרמב"ם: "כל הממלכות שכובש הרי אוצרות המלכים למלך, ושאר הבזה שבזזין בזזין ונותנין לפניו והוא נוטל מחצה בראש, ומחצית הבזה חולקין אותה כל אנשי הצבא ביחד עם העם היושבין על הכלים במחנה לשמרם".¹⁶

זכויות בגבית מס פוסק הרשב"א: "... שכך דעת המלך, שכל בני המדינה יהיו אחראין זה ע"ז, אם ירצו לישב בארצו".¹⁷ פוסק הטור: "... וכן המס שיש לו לגבות מבעלי השדות אפילו הכניסו כולם תבואתם ולא נשאר שם רק אחד וגבה ממנו בשביל כולם אינו גזל לפי שאין עליו לטרוח לגבות מעט מעט מכל אחד ואחד וזה שנטלו ממנו יגבה מכל בעלי השדות מכל אחד חלקו".¹⁸

קהילות אחדות תקנו שלפרנסיהם זכות לפעול על פי עקרון זה. כותב מהר"ם אלשיך: "יש תקנה בעיר שהמסרב מלפרוע מה שהוא חייב בעד המס שיטלו מהקהל והם יגבו אח"כ".¹⁹ הרמ"א פוסק: "ואחד שנתפס מכח מס של קהל אחר, ותפס משל א' מן הקהל, יכול לתופסו בשביל כל הקהל, כי כולם אחראין וערבאין זה בשביל זה, ולכן אי"צ לגבות מכל אחד חלקו. וי"א דאין אדם נתפס בעד מס חבריו".²⁰

יש סוברים, שלמלך רשות לשאת אשה גם בניגוד לרצונה²¹

¹⁵ ראה רש"י בבלי עירובין לא ב ד"ה אכסניא: "חילולת מלכי ישראל שמטילין אותן על בני העיר לזון והווי להו כעניים שהרי אינן בבתיהן". וראה בבלי ברכות ל ב שחכמים היו טרודים במתן אספקה ליחידת צבא שבאה לעיר. ¹⁶ רמב"ם מלכים ד ט. וראה קרית ספר שם: "וכל מה שכובש אוצרות המלכים למלך אורחא דמילתא... ושאר ביזה מחצה למלך... כדיליף התם מדכתיב בשלמה... ועד השתא הלכתא ואסמכוה אקרא".

¹⁷ שו"ת הרשב"א ד סד. באנגליה, בימי הביניים המלכים חייבו את נתיניהם לדאוג לתקינות גשרים וחומות הממוקמים באיזור מגוריהם, ראה Constitutional History of England עמ' 48.

¹⁸ טור חו"מ שסט. וראה חידושי הרמב"ן בבלי בבא בתרא קמד ב: "כגון שמחמת עושר הוא שמינוהו גבאי שכן דרך המלכים לעשות כן וכדאמרין בבראשית רבה עו ו) במלכות הרשעה הזו שהיא מכנסת עין רעה בממונו של אדם פלן עתיר נעבדיניה פוליטוס". וראה משא מלך, החלק השני השער השלישי המשפט השני: "יש רשות ביד המלך למשכן האי בשביל חבריו בן עירו בפריעת המס". מהרשב"א מבואר שזכות המלך נובעת מכך שהוא הבעלים על האדמה. מהרמב"ן משמע שזכות המלך נובעת ממנהג המלכים. זכות זו של המלך לא נזכרת בדברי חז"ל.

¹⁹ שו"ת מהר"ם אלשיך קלט. וראה שו"ת אבקת רוכל רה, שהיה מקובל שקהילה משלמת את הוצאות הגביה. וראה סעיף כב שבענינים מסוימים לפרנסים סמכויות של מלך.

²⁰ שו"ע חו"מ קכח ב בהגה. וראה רמ"א שם: "והא דאין אדם נתפס על חברו, היינו שאין תקנה בעיר. אבל אם יש תקנה בעיר, הולכין אחר המנהג". וראה שו"ת בעי חיי חו"מ א מט: "ראובן ת"ח שכרוהו בני עיר אחת ללמד את בניהם... וטוענין הק"ק שהחכם ילך ויגבה מכל א' וא'... אליבא דכולהו רבוותא הדין עם החכם המלמד להפרע ממי שירצה ואח"כ יגבה הפורע משאר הקהל...".

²¹ ראה שו"ת הריב"ש שצח. כך גם משמע מפירוש הרד"ק שמואל א ח טו. וראה מצות ראייה אבן העזר כו; משפט המלוכה על הלכות מלכים ג ב. נראה שיש חולקים על הריב"ש. ראה תהילים מה טז: "תובלנה בשמחות וגיל תבואנה בהיכל מלך", ומבאר הראב"ע על אתר: "... הן בעצמן יבואו לא באונס", אך יתכן שמדובר שם במדת חסידות. וראה שו"ת תירוש ויצהר, תפארת בנים נז, חידושי הרב צבי הירש ברלין על הלכות מלכים ד ד: "... האם נאמר חלילה שיוכל המלך לאנס נשים?" ויש לעיין בדבריו שהרי לכו"ע מלך לוקח פילגשים שלא ברצון. וראה מנחת אברהם ב. וראה תוס' בבלי ע"ז י ב ד"ה ה"ג כל נשיאיה וכו': "שמפורש בספר יוסיפון שנשבעו רומיים שלא להמליך עליהם עוד מלך בשביל אחד שלקח אשה אחת בחזקה, אלא שהיו ממנים שיש אחד ולו שלש מאות יועצים...". וראה בבלי סנהדרין ע ב, שמלך אינו חייב בעונתה של אשתו בשעה שהיא מעוברת, וצ"ע מי פטר את המלך ממצות עונה ושמא זה מנהג המלכים. וראה

הצלת חיי מלך קודמת להצלת שאר כל אדם²²

מלך רשאי לפגוע בזכויות אזרח בתנאים ובנסיבות הבאים²³
חיזוק הדת ותיקון העולם הפגיעה אינה שרירותית.²⁴ היא אינה גורמת לאזרחים לבטל מצוות באופן שרירותי,²⁵ ואינה מיועדת לאפשר למלך לעבור עבירות.²⁶

הפגיעה מדתית זו מדת התורה

- פסוק מפורש בתורה: "ובאחיכם בני ישראל איש באחיו לא תרדה בו בפרך", ומפרש רש"י: "להביא נשיא בעמיו ומלך במשרתיו שלא לרדות בפרך".²⁷
- אסור למלך להטיל מום אפילו בעבדיו.²⁸
- אסור למלך לקחת חייבי מס לעבדים²⁹ או למכרם לעבדים.³⁰
- אסור לשליחי המלך להכנס לבית פרטי וליטול משכונות מבעלי חוב.³¹
- אסור למלך לחייב את נשיו ואת פלגשיו לעבוד מחוץ לארמון.³²

בבלי סנהדרין קז א: "... אפילו בשעת חליו של דוד קיים שמנה עשרה עונות...". ושם זו היתה מדת חסידות.

²² ראה בבלי הוריות יג א.

²³ ראה סעיף צט.

²⁴ ראה סעיף פד. כע"ז ראה בבלי נדה מז א: "לעולם בהם תעבדו" – "לעבדות נתתם ולא לבושה".

²⁵ מסתבר שמותר למלך לשלוח את עבדיו לחו"ל בעניני הממלכה. ויש לעיין, האם המלך רשאי לתת הוראה ללכת למקום שבו אין אפשרות לקיים מצוות, וראה באור הגר"א על שו"ע יו"ד רמ ס"ק כו שיפה כח המלך מכח האב, שהעובר על מצות מלך במיתה ואילו המבטל מצות כיבוד אב מבטל עשה. וראה סעיף קפח.

²⁶ ראה תוס' בבלי סנהדרין כ ב ד"ה מלך מותר בו, שיש מי שמבאר שנתן לא היה צריך להענות לדרישת לתת את הכרם כי אחאב רצה את הכרם לעבודה זרה. הערת הרב נבצל: "או לכלאי הכרם (לגן ירק כמבואר שם)".

²⁷ רש"י ויקרא כה מו. וראה גולה ואבידה ה טז. וראה סמ"ע על שו"ע חו"מ שסט ס"ק יח. וראה רש"י בבלי שבועות לה ב ד"ה חד משיתא, שמותר למלך להעסיק עובדים בעבודות קשות גם אם כתוצאה מכך ימותו חלק מהם ואחרים יהיו בעלי מומים. עם זאת, מסתבר, שמותר למלך לסכן עובדים רק אם הצורך הוא סביר לפי הענין, כגון שהמלך בונה חומות מגן חיוניות, מפעלי מים גדולים וכיו"ב. אף מסתבר שבדומה ליציאה למלחמת הרשות עליו לקבל לכך את רשות בית הדין הגדול, ראה סעיף קלה. וראה בבלי סנהדרין קג ב ויד רמ"ה שם על חטאות מנשה שהרג ללא כל הצדקה. עוד על הגמרא במסכת שבועות ראה סעיף פח הערה 12.

²⁸ ראה ירושלמי תענית ד ה: "עד מתי אתה עושה את ישראל בעלי מומין". נראה שמה שלמדנו שלפני אבשלום ואדניה הלכו חמישים איש נטולי טחול (ראה שמואל ב טו א ומלכים א א ה וברש"י שם) היינו משום שהפגיעה בגופם לא נחשבה לפגיעה קשה, והראיה, שמי שאין לו טחול לא נחשב לטריפה. ועוד נ"ל ששם נעשה הדבר בהסכמתם, ואחר כך המלך בסתמא פיצה אותם, וכ"ז עדיין צ"ע. הערת הרב נבצל: "מאן לימא לן שדוד הסכים ועשו כד"ן?".

²⁹ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 234.

³⁰ ראה שו"ת דבר אברהם א א בהגה. אצל מלכי אומות העולם הדבר מותר, ראה רמב"ם עבדים ט ד.

³¹ ראה ש"ס שוטנשטיין חגיגה כו א הערה 14, שלגבאי של מלך ישראל אין רשות להכנס לביתו של אזרח לגבות מסים וכד'. ולכאורה מלך אינו שונה מבית דין, ובית דין לכו"ע יורדים לנכסי חייב מס וכיו"ב, ראה ספר התרומות שער א חלק ג ב, ואכמ"ל.

³² ראה ערוך השלחן העתיד מלכים עג.

- לדעת הרמב"ם, אסור למלך לבנות ערים ומבצרים על גבי קרקעות השייכות לאזרחים פרטיים.³³ לכל הדעות, בימי שלום אין המלך רשאי להפקיע קרקעות לצורך חד פעמי.³⁴
- אסור למלך להטות נהר באופן הגורם נזק לציבור.³⁵
- אסור למלך לשלול את חופש המגורים.³⁶
- בשנת היובל על המלך להחזיר אדמות שהופקעו על ידו.³⁷
- פסוק מפורש בתורה: "... וקראתם דרור בארץ לכל יושביה...". ומבאר הנצי"ב: "נכלל בזה בעלי מלחמה העומדין מחוץ לביתם בשעבוד המלוכה ונימוסי המדינה וביובל שבים לביתם ואחוזתם".³⁸

לא יתר על הנחוי

- שנינו: "ופורץ לעשות לו דרך ואין ממחה בידו", ומבאר הרמ"ה: "והני מיילי כולהו לפי שעה נינהו אבל לאחזוקי בגופה של קרקע לנפשיה כדי שיהא דרך קבוע לשדהו ולכרמו לא".³⁹

³³ נ"ל שלשיטת הרמב"ם, רשאי המלך לבנות את ארמונו בירושלים, למרות שאין לו רשות להפקיע אדמות, שהרי ירושלים לא התחלקה לשבטים. ומסתבר שהוא צריך לקבל לשם כך את הסכמת בית הדין הגדול.

³⁴ ראה רש"י בבלי סנהדרין כ ב ד"ה ופורץ. ונראה לדייק מלשוננו, שמלך רשאי לפרוץ לו דרך רק לשדהו ולכרמו ולא לצורך חד פעמי.

³⁵ ראה רש"י בבלי גיטין עב א ד"ה אפיקו בה נהרא, שאצל אומות העולם היו מקרים שבהם צוה המלך שיעבירו נהר דרך שדה. וראה כנסת הגדולה על חו"מ שסט בית יוסף לו: "לשון דינא דמלכותא מורה על דברים שהם מחוקי המלכים לעשות כן בארצם כגון... לסכור נהרות ולעשות יערים... ואני קבלתי מרבתי שקבלו מדעת הצרפתים שלא נאמר דינא דמלכותא אלא בדברים שהם עסק המלך כגון ענייני הדרכים...". ונראה שלמלך ישראל אין רשות לסכור נהרות ולעשות יערים הכרוכים בפגיעה בזכות הקנין, וראה סעיף ט הערה 9. מסתבר, שאם המלך סובר שמפעלים אלו חיוניים למדינה עליו לפנות לבית הדין הגדול.

³⁶ ראה ילקוט שמעוני יהושע יד: "אמר רבי שמואל בר נחמני כל מקום שנאמר 'אדון' עוקר דיורין - ומכניס דיורין, וזה בנין אב לכלם, עוקר כנעניים - ומכניס ישראל", אולם המדרש מדבר על הקב"ה כאדון כל הארץ, ומלך ישראל אינו אדון הארץ. נראה שהמלך רשאי להעביר בעלי אומניות למגורים בעיר אחרת לפי צרכי השלטון, ראה דברי הימים א ד כג: "עם המלך במלאכתו ישבו שם", ומבאר (המיוחס לרש"י): "הושיבן המלך באותן העיירות לפי שהיו עושים מלאכתו". וראה רד"ק על דברי הימים ב ח ב: "נתן חירם לשלמה ערים בארצו, והושיב שם בני ישראל כדי להתחזק בהם ושלמה גם כן נתן לחירם ערים בגליל וזה היה לחזק הברית ביניהם". לא מבואר בכתוב האם בני ישראל הושבו שם בניגוד לרצונם. על מנהג מלכי אומות העולם ראה בראשית מז כא שיוסף העביר את העם לערים (הערת הרב נבנצל: "ע' חולין ס'"): אך הוא עשה זאת לאחר שהוא קנה את אדמתם בהסכמתם, וראה שיחות לספר בראשית לא עמ' שכת. וראה קדמוניות היהודים ספר יח 36 ואילך: "והורדוס... בנה עיר, טבריה... ערב רב של אנשים התיישב שם, ולא מעטים היו גם אנשי הגליל וכאלה שהובאו אל מקום הישוב באונס ובכח...". על היתרון שבהעברת אוכלוסין לאיזורים כבושים ראה הנסיך פרק שלישי.

³⁷ משפט המלוכה בישראל עמ' 23. וראה חידושי הגר"ז על התורה (סטנסיל) קיב, שפשיטא לו שהנכסים שמלך מפקיע מהרוגי המלך אינם חוזרים ביובל. ונראה שיש לחלק בין הפקעה בעלמא ובין הפקעה דרך עונש. יש לציין, כי המלכים באנגליה בימי הביניים היו מעניקים לעבדיהם שדות והיו מקבלים אותן בחזרה כעבור שלשה דורות, ראה Constitutional History of England עמ' 41, וראה שם שלעיתים המלך נתן את השדות לפרק זמן קצוב משלושה דורות. וראה פירוש רבינו גרשום בבלי בבא בתרא קסח ב: "הנהו ערבי, ישמעאליים שהיו מסייעין למלך כשהיה הולך למלחמה והיו רגילין לעכב עמו במלכותו זמן גדול ושוב חוזרין למקומן ובאו עמו לפומבדיתא ונתן להם רשות לאנס קרקעות של בני אדם שסביב העיר שיתפרנסו מהן כל ימות שהן שם".

³⁸ העמק דבר ויקרא כה י ד"ה וקראתם דרור וגו':

³⁹ יד רמה בבלי סנהדרין כ ב. היד רמה חולק על רש"י שם.

- הספרי דורש: "מלך פורץ לעשות לו דרך וכו' ", ומבאר הנצי"ב: "ולא יטה ימין ושמאל".⁴⁰
- למלך זכות לכרות עצים של נתיניו לצורך הקמת גשרים, אולם אסור לו לכרות מעבר לנצרך.⁴¹
- פוסק הרמב"ם: "וכן לוקח מן בעלי האומניות כל מה שהוא צריך ועושין לו מלאכתו ונותן שכרו, ולוקח כל הבהמות והעבדים והשפחות למלאכתו ונותן שכרו או דמיהן...".⁴²
- הרד"ק כותב: "ורבותינו ז"ל פירשו לא שיקח השדות והכרמים אלא פירותיהם אם יצטרכו אותם עבדיו... יקחו אותם ונותן את דמיהן".⁴³

מאחר וכיום אין לנו שלטון מלוכני, יש צורך להגדיר מחדש את זכויות היתר של השלטון.⁴⁴

גם למלך המשיח יהיו זכויות יתר.⁴⁵

⁴⁰ ספרי עם פירוש עמק הנצי"ב דברים יז יט ד"ה פורץ לו דרך. ויש לעיין האם על המלך לפצות את הנפגעים.
⁴¹ ראה שו"ת מהר"ח או"ז רנ"ג. מתוך דבריו מובן שאסור לעובדי המלך לקצוץ יותר מדי באופן שרירותי. וראה רמב"ם גזלה ואבדה ה' יב: "מלך שכרת אילנות של בעלי בתים ועשה מהן גשר מותר לעבור עליו וכן אם הרס בתים ועשה אותן דרך או חומה מותר ליהנות בה וכן כל כיוצא בזה שדין המלך דין". וראה תשובת רבינו תם, שו"ת בעלי התוספות יב: "אלא ודאי דינא דמלכותא דינא אפילו בדברים דלאו דינא קא עבדי, דקטלי דיקלי לאו דינא, ובמלכי אומות העולם מיירי". לשיטת הרמב"ם יש לעיין אם בעל האילנות זכאי לקבל פיצויים מהמלך או לחילופין מבני עירו.

⁴² ראה רמב"ם מלכים ג' ד. דוד המלך היה נותן שכר גבוה במיוחד, ראה תוס' בבלי כתובות סב ב ד"ה רוצה אשה. וראה בבלי כתובות סב א וברש"י ד"ה שאני התם דאית ליה הרווחה: "שהיו נהנים מבית המלך ואיכא רווח ביתא". וראה קהלת יעקב על נביאים ראשונים, שמואל א ח ד"ה וזה יהיה משפט המלך: "דהא פשיטא שאינו מותר למלך להכריח לשרת... אלא על מנת לפרוע להם שכרם". הלח"מ על רמב"ם מלכים ד ג סובר, לעומת זאת, שבחורים ושמשים אינם מקבלים תשלום. וראה אבן האזל מלכים ד ג.
לגבי תשלום לחיילים ראה ספרי עם פירוש ספרי דבי רב דברים פסקה קנט: "... דאי אפשר לפרש שכר חיילות לצאת למלחמה... דממ"נ אי מלחמת מצוה היא הכל חייבין לצאת למלחמה אפילו חתן מחדרו. ואי נמי למלחמת הרשות הא תנן ומוציא למלחמת הרשות על פי בית דין של ע"א ואין שייך שכר, אלא מוכרח לפרש חיילות לשמירתו ולכבודו".

לגבי שכר האומנים ראה ירמיה כב יג: "... ברעהו יעבד חנם ופעלו לא יתן לו", ומפרש הרד"ק: "זה נאמר על יהויקים... שבנה בתים ועליות בגזל ובחמס... היה שוכר הפועל במלאכת הבתים ולא היה נותן לו שכרו". וראה רד"ק שמואל א ח יב ד"ה ולעשות כלי מלחמתו: "... וכל זה בשכר ולא בחנם אלא שהמלך קודם לכל אדם". וראה העמק דבר שמות ב ט: "דרך המלכים לשלם בעין יפה, ולא לגזור לעשות להם בחנם".

⁴³ רד"ק שמואל א ח טו.
⁴⁴ בענין זכות השלטון להפקיע קרקעות ראה סעיף רנו. וראה חוק לישראל, נזיקין סעיף 24 בתוספת, בדיון על אחריות המדינה לנזיקין, שבמדינה דמוקרטית לא אומרים את הכלל שמלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחים בידו. פשיטא שבשעת חירום כן אומרים כלל זה, והשלטון מפצה את הנפגעים.

⁴⁵ ראה שו"ת אגרות משה או"ח ב' קיג: "ומה שהמלך המשיח יקח חלק י"ג לא נחשב כבטול על דין התורה דלאלה תחלק הארץ אולי הוא משום שמדיני המלך שיכול ליקח מה שירצה משל העם ונתחדש במלך המשיח שיקח משל ישראל חלק י"ג ולא יותר כמפורש בקרא". האגרות משה כותב בפירוש שדבריו אמורים רק לשיטת הסובר שמלך נוטל מהעם גם אדמות. על דברי הנביא יחזקאל מה ז – ח ראה משך חכמה ויקרא כה כ: "דנחלת הנשיא היא מתרומת הקודש", ואכמ"ל.

שכה. שעת חירום

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "בשעת חירום כללית המאיימת על חיי האומה ואשר על קיומה הוכרז רשמית רשאיות המדינות שהן צד באמנה זו לנקוט אמצעים הגורעים מהתחייבויותיהן שעל פי אמנה זו, במידה הנדרשת במדוקדק מפאת חומרת המצב ובלבד שאותם אמצעים לא יהיו בלתי מתיישבים עם התחייבויותיהן האחרות על פי המשפט הבינלאומי ולא יגררו הפליה שתהא מבוססת אך ורק על טעמי גזע, צבע, מין, לשון, דת או מוצא חברתי".¹

- הנחת היסוד של האמנה היא שגם בשעת חירום אין לשלטון רשות לפעול באופן שרירותי. חוקת ספרד קובעת שיש לקבל חוק יסוד המסדיר סוגים שונים של שעת חירום, את סמכויות השלטון באותה שעה ואת המגבלות המוטלות עליו.² חוקות אחדות קובעות שהכרזה על שעת חירום כפופה לחוקה ולחוקים.³ חוקת דרום אפריקה קובעת שהכרזה על שעת חירום כפופה לביקורת שיפוטית.⁴
- התורה, הוראות נביא והחוקים מחייבים את כל הפרנסים, ובכלל זה המלך, בכל שעה ובכל מצב, ובשום מקרה אין להם רשות לפעול באופן שרירותי.⁵
- האמנה קובעת, שמותר לפגוע בזכויות אזרח, רק כאשר קיים איום על האומה כולה. חוקות אחדות מפרטות אילו נסיבות מצדיקות או מחייבות הכרזת שעת חירום.⁶ על פי התורה, ניתן להכריז על שעת חירום, גם כאשר קיים איום רק על חלק מן האזרחים.⁷

¹ כתבי אמנה 1040 סעיף 4, וראה ההח"מ 842. בהכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם אין התייחסות לשעת חירום.

² ראה ICL חוקת ספרד 116 (1). וראה שם ס"ק (2), שכאשר מכריזים על שעת חירום, יש לציין בדיוק על אילו איזורים היא חלה. וראה שם ס"ק (6), שגם בשעת חירום החוקה נשארת בתוקפה.

³ ראה ICL חוקת פורטוגל 19 (7). וראה שם חוקת פולין 228 (6).

⁴ ראה ICL חוקת דרום אפריקה 37 (3).

⁵ ראה סעיפים לב לד לה מו פד.

⁶ ראה ICL חוקת פורטוגל 19 (2); חוקת דרום אפריקה 37 (1); חוקת פולין 230.

⁷ ראה סעיף קצח.

- האמנה מתירה לפגוע בזכויות אזרח, רק לאחר שהוכרז רשמית על שעת חירום. אין היא קובעת למי מרשויות המדינה הסמכות להכריז על כך.
- חוקות אחדות קובעות, שדרושה הכרזה רשמית של השלטון על הנהגת שעת חירום והן גם קובעות מי מכריז על כך.⁸
- השקפת התורה בענין זה תלויה בשלש שיטות בראשונים
 - למלך סמכויות נרחבות מאד⁹ ולכן אין צורך להעניק לו סמכויות נוספות בשעת חירום¹⁰ מלבד בעת יציאה למלחמה.¹¹
 - המלך מקבל סמכויות יתר בשעת חירום.¹²
 - העם ובית הדין הגדול מחליטים מה הן סמכויות המלך הן בימים כתיקונם והן בשעת חירום.¹³
- בכל מקרה שיש צורך להרחיב את סמכויות המלך¹⁴ קיימת חובה לפרסם בציבור כל שנוי שיש לו השלכות על הציבור הרחב.¹⁵
- האמנה אינה דורשת מהשלטון לפרסם את הסיבות להכרזה על שעת חירום. חוקת ספרד דורשת לפרסם זאת.¹⁶
- על פי התורה, אין חיוב לפרסם את הסיבות להכרזה על שעת חירום אולם ראוי לעשות כן.¹⁷
- האמנה אינה מטילה הגבלות על משך הזמן של תוקף הוראות החירום. כמה חוקות קובעות, שניתן להכריז על שעת חירום רק לזמן קצוב.¹⁸
- על פי התורה, אין חיוב לקצוב מראש את משך שעת החירום.

⁸ ראה ICL חוקת ספרד 116 (3), שהממשלה מכריזה על שעת חירום רק לאחר קבלת הסכמה של בית הנבחרים. וראה שם חוקת צ'כיה 43 (1), הקובעת שבית הנבחרים הוא זה שמכריז שהמדינה במצב של מלחמה. וראה שם חוקת קרואטיה 17 (1), שבשעת חירום בית הנבחרים ברוב של שני שלישי ראוי להגביל זכויות וחופשים.

⁹ ראה סעיף שכד.

¹⁰ על שעת חירום בגלל סיבות שאינן קשורות למלחמה ראה רמב"ם תעניות ב א – יח.

¹¹ מסיבות רבות על הציבור לדעת האם נמצאים במצב של מלחמה. לדוגמא, לשיטת הרמב"ם, שבזמן מלחמה מלך פורץ לעשות לו דרך, ולפיכך יש ליידיע את הציבור שהוכרזה מלחמה כדי שכל אחד ידע שעבדי המלך וחייליו הפורצים דרך בשדה ובכרם פועלים בסמכות וברשות. דוגמא שניה, כאשר יוצאים למלחמה על הציבור לדעת האם המלחמה היא מלחמת מצוה או מלחמת רשות, ראה סעיף קלה. על השאלות ההלכתיות הכרוכות בהכרזת מלחמה בימינו ראה הרב שלמה דיכובסקי "עדיפויות בהצלת נפשות בציבור", תורה שבעל פה לא עמי' מו.

¹² ראה סעיף שכד הערה 9 והערה 13.

¹³ יש סוברים שהאמור בפרשת המלך אין המלך זוכה בו ראה סעיף ח הערה 23. יש סוברים שכלל אין מצוה למנות מלך, ראה סעיף ז. לשיטות אלו על הציבור ועל בית הדין הגדול לקבוע את סמכויותיו, ראה סעיף ד.

¹⁴ ראה סעיף קלה.

¹⁵ ראה סעיף שו.

¹⁶ ראה ICL חוקת ספרד 116 (3).

¹⁷ סעיף מז הערה 62. וראה סעיף רמג הערה 14. דון מינה ואוקי באתרא.

¹⁸ ראה ICL חוקת פולין 228 (3); חוקת פורטוגל 19 (5); חוקת ברזיל 138 (0); חוקת ספרד 116 (2).

- האמנה אינה מפרטת אילו זכויות אזרח מותר להפר בשעת חירום. חוקות אחדות מתירות לשלטון להשתמש בקרקע של אזרחים בשעת חירום,¹⁹ להגביל את חופש הבטוי וחופש קבלת מידע,²⁰ את חופש התנועה,²¹ את חופש ההתאגדות²² ועוד כיו"ב. כמה חוקות קובעות, שעל השלטון לפרט ולפרסם אילו זכויות וחופשים הושעו²³ או אילו זכויות וחופשים עלולים להפגע.²⁴
 - התורה מפרטת את הזכויות שבהן מותר לפגוע בשעת חירום, וכל פגיעה נוספת מותרת רק על פי גדרי הוראת שעה.²⁵
 - לפי האמנה ניתן להשתמש באמצעים הפוגעים בזכויות אזרח, כאשר מצב החירום דורש זאת, ובחוקות אחדות מצאנו קביעה זו.²⁶
 - על פי התורה, בכל מקום ובכל זמן אסור לפגוע באף אחד יתר על הנחוץ.²⁷
 - אסור לסכן חיילים אם אין לכך הצדקה מבצעית.²⁸
- הספרי דורש: "כי תקרב אל עיר (וקראת אליה לשלום)... אל עיר ולא לכרד", ומבאר הנצי"ב: "... מיעטה התורה, שלא יבואו עליה בתכסיסי מלחמה שנים ושלושה ימים קודם המלחמה רק בעיר בינונית, אבל כרד מרובה באוכלוסין, יוכל להגיע מזה נזק, דעד שהם מתמהמהים ושואלים בשלום יצאו מצד אחר וישחיתו במחנה בישראל...".²⁹
- פוסק הרמב"ם: "כשצרים על עיר לתפסה אין מקיפין אותה מארבע רוחותיה אלא משלש רוחותיה ומניחין מקום לבורח ולכל מי שירצה להמלט על נפשו...".³⁰ ומבאר המשך חכמה: "שאם יקיפו אותם מכל צד, ומהתיאשם בחייהם כי יפלו ביד צר, יעמדו על נפשם בכל שארית כוחם ויוכלו לעשות חיל... שכמה פעמים בא מגודל היאוש הנצוח הגדול. לא כן אם יהיה להם אופן להציל את נפשם אז לא ישליכו את נפשם מרחוק ויברחו".³¹

¹⁹ ראה ICL חוקת ברזיל 139 (0) VI.

²⁰ ראה ICL חוקת ברזיל 139 (0) III. בארצות הברית בה קיימת הוראה חוקתית שלא לערוך צנזורה, התקבל בימי מלחמת העולם השנייה חוק "Code of Wartime Practices for the American Press" המתיר צנזורה, ראה http://en.wikipedia.org/wiki/Office_of_Censorship.

²¹ ראה ICL חוקת ברזיל 139 (0) I. בימי מלחמת העולם השנייה הגבילו בארצות הברית את חופש התנועה של תושבים יפנים רבים, ראה החוקה האמריקאית עמ' 66.

²² ראה ICL חוקת ברזיל 139 (0) IV.

²³ ראה ICL חוקת פורטוגל 19 (5); חוקת פולין 228 (3).

²⁴ ראה ICL חוקת פורטוגל 19 (5).

²⁵ ראה סעיפים פא צט שכד.

²⁶ ראה ICL חוקת פורטוגל 19 (4) שכאשר מחליטים איזה מצב חירום יהיה וכאשר אוכפים את ההחלטה, יש לכבד את עקרון המדטיות; הקף ההחלטה, משך זמנה והדרכים והאמצעים שהוקדשו לה צריכים להיות מוגבלים בהתאם לסטנדרטים שבחוקה. וראה שם חוקת פולין 228 (5); חוקת דרום אפריקה 37 (2) (a).

²⁷ ראה סעיף צט. וראה סעיף שכד הערות 39 - 43. וראה שו"ת משפט כהן קמד יג, שיש לבחון כל יציאה למלחמה שאינה מלחמת מצוה על פי גדרי הוראת שעה.

²⁸ ראה שמואל ב יא כא ומלבי"ם שם.

²⁹ עמק הנצי"ב על הספרי דברים כ י.

³⁰ מלכים ו ז.

³¹ משך חכמה במדבר לא ז. וראה סעיף של.

פסוקים מפורשים בספר מלכים: "ויען אחד מעבדיו ויאמר ויקחו נא חמשה מן הסוסים הנשארים... ויקחו שני רכב סוסים וישלח המלך אחרי מחנה ארם לאמר לכו וראו", ומבאר המלבי"ם: "בכל זאת לא שלחו רק שנים, שלא לסכן חמשה אנשים, אחרי כי די בשני מרגלים".³²

○ כותב המאירי: "וכן יש לו רשות להטיל מס לצרכיו וצרך מלחמותיו כפי כח הסבל ודחק הצורך".³³

○ הגמרא אומרת: "לא נענש יהושע אלא בשביל שביטל את ישראל לילה אחת בפריה ורביה".³⁴

● האמנה אינה מפרטת באילו זכויות לא ניתן לפגוע גם בשעת חירום, אולם חוקות אחדות קובעות מהן זכויות אלה.³⁵

לדעת בעלי התוספות, אסור לצאת למלחמה יזומה אם מספר ההרוגים הצפוי יעלה על ששית הלוחמים.³⁶

מלך אינו רשאי לגייס למלחמות רשות את מי שהתורה פוטרת מגיוס,³⁷ ואסור לו לצאת למלחמה כזו אם ידוע לו מראש שהוא יצטרך לגייס גם אותם.³⁸

³² ראה מלבי"ם מלכים ב ז יד. הערת הרב נבנצל: "יב"נ הושיב אנשים במארכים לעי"י" (ראה יהושע ח ד).

³³ בית הבחירה סנהדרין כ ב.

³⁴ בבלי עירובין סג ב. ומבאר ר"ח: "... מפני שנתעצל ולא הקים המשכן בו ביום. וגמירי כל זמן שארון ושכינה שרויין שלא במקומן ישראל אסורין בתשמיש המטה".

³⁵ ראה ICL חוקת ברזיל 139 (0). וראה שם חוקת פורטוגל 19 (6), שהכרזה על מצור או על שעת חירום בשום מקרה לא תפגע בזכות לחיים, בזכות לכבוד עצמי ולזהות עצמית, בזכות לאזרחות, ביכולת אזרחית (civil capacity), בזכות שלא להיות מורשע בעבירה פלילית על מעשה או על הזנחה שלא נחשבו בשעתם לעבירה פלילית, בזכות נאשם להגן על עצמו וכן בחופש בענייני דת ומצפון. וראה שם חוקת דרום אפריקה 27 (3) שגם בשעת חירום יש לתת טיפול רפואי דחוף לכל אחד, ושם 37 (5) (c) וכן (6) רשימת זכויות המוגנות גם בשעת חירום. וראה שם חוקת פולין 228 (6) – (7), שגם בשעת חירום אין לשנות את החוקה ואין לערוך משאל עם או בחירות.

³⁶ ראה תוסי' בבלי שבועות לה ב ד"ה דקטלא חד משיתא. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ מ והעמק דבר דברים כ ח. מסתבר, שיש לקחת בחשבון גם את מספר הפצועים הצפוי. רבים מהאחרונים פוסקים, שבזמן מלחמה לא מתחשבים בסכנת נפשות וצ"ל שהחידוש של בעלי התוסי' הוא שלמרות זאת לא יוצאים למלחמה שבה מתים חד משיתא. עוד על הגמרא במסכת שבועות ראה סעיף פח הערה 12.

וראה נפש הרב עמי' צח: "אבל אם לא יתאפשר קיום המדינה אלא ע"י איזו פשרה של החזרת קרקעות למדינות הערביות היתה דעת רבנו [דלא כהמנ"ח הנ"ל] דבדאי מותר [וממילא מחוייבים] להחזיר, דהפיקוח נפש של הישוב שבא"י דוחה למצות כיבוש הארץ". וראה תורת המדינה עמ' 32: "אם הערכת המצב הצבאי קובעת שהסיכוי לנצח הוא גבוה ונראה לעין, אזי האחוזה של האבידות שעלולות ליפול במלחמת מצוה אין בכוחו למנוע את היציאה למלחמה". וראה הרב נחום אליעזר רבינוביץ, "שיטת הרמב"ן והרמב"ם במצות ירושת הארץ", תחומין ה עמ' 184 הערה 2: "הזלזול בשפיכות דמים בעוה"ר מצוי גם אצלנו. שמעתי שמישהו זרק דברים כאלו על פי הגמרא שבועות לה ב. שיעור של אבידות המלחמה המגיע עד שתות הוא מקובל. רחמנא ליצלן מהאי דעתא... וכל אלה המפספטים על 'שיעור אבידות' אינם אלא מתבלים בכרמים. ישתקע הדבר וה' יצילנו מהם ומהמונם". וצ"ע על מה הוא מסתמך.

וראה מלחמה ואסטרטגיה עמ' 113 – 114, שבקרבות בימי הביניים נפגעו או נפצעו במלחמה 30% - 50% מהחיילים. מלבד זאת מתו ממחלות עד 27% מהחיילים. וראה שם, שבמלחמות נפוליון נהרגו במוצק 35 חיילים מכל אלף חיילים שלחמו משני הצדדים, ואילו ממגפות מתו 270 חיילים! במלחמת האזרחים האמריקאית מתו כתוצאה ממחלות 27% מחיילי הדרום ו- 15% מחיילי הצפון.

- האמנה אינה דנה בפיצויים המגיעים למי שנפגע מהאמצעים הננקטים בזמן חירום. כמה חוקות קובעות כי אזרח שנטלו את רכושו בשל שעת חירום יקבל פיצויים.³⁹ חוקת ארצות הברית קובעת: "איש צבא לא יאוכסן בעת שלום בשום בית בלי הסכמת בעליו. ואף לא בעת מלחמה אלא בדרך שנקבעה בחוק".⁴⁰
- התורה קובעת מתי על השלטון לפצות אזרחים הנפגעים כתוצאה מהצעדים הננקטים בשעת חירום. לדוגמא, כאשר מלך מחרים תוצרת חקלאית לכלכלת חייליו עליו לפצות את החקלאים.⁴¹
- האמנה מתירה פגיעה בזכויות ובחופשים רק בכפוף למשפט הבינלאומי. על פי התורה, יש תוקף מחייב למשפט הבינלאומי.⁴²
- האמנה מתירה רק אפליה המתחייבת מצרכי שעת חירום. חוקות של כמה מדינות מציינות זאת במפורש.⁴³
- על פי התורה, ניתן לסטות מעקרון השוויון רק על פי עקרונות האי שוויון.⁴⁴

האמנה הבינלאומית נגד עינויים ונגד יחס ועונשים אכזריים, בלתי אנושיים או משפילים קובעת: "אין להיאחז בנסיבות חריגות, בין אם מצב מלחמה או איום במלחמה, אי יציבות פוליטית פנימית או מצב חירום אחר, כצידוק לעינויים".⁴⁵

על פי התורה, ניתן להצדיק עינויים רק בתנאים ובנסיבות המצדיקים זאת.⁴⁶

³⁷ ראה דרך אמונה שמיטה ויובל יג ד"ה לא עורכין מלחמה. וראה סעיף קצח.

³⁸ ראה חזו"א או"ח עירובין ליקוטים קיד ו א): "... וכן במלחמת רשות, אינן פטורים אלא בזמן שאין נצחון ישראל תלוי בהם... אבל אם יש צורך בהן חייבין לבוא לעזרת אחיהם, וגם שב הדבר למלחמת מצוה...". יש לעיין אם מותר לגייס את הפטורים גם על מנת להמעיט את מספר הנפגעים.

³⁹ ראה ICL חוקת פולין 228 (4).

⁴⁰ חוקת ארצות הברית, התוספת השלישית.

⁴¹ ראה רמב"ם מלכים ד ו. וראה שו"ת הרמ"ז מו. וראה בבלי בבא קמא ס ב, שדוד המלך שאל בזמן מלחמה האם מותר לו להציל את עצמו בממונו חברו. מוכח מכאן שדוד המלך הבין, שאפילו בשעת חירום אין למלך התר גורף לפגוע בזולת. והגמרא מבארת שהשיבו לדוד המלך שיש לו התר מיוחד לפרוץ גדר ולפיכך הוא אינו צריך לשלם. וצ"ע אמאי אין המלך משלם, בפרט במקום שהוא זוכה בבזיה ובאוצרות מלכים? וראה סוף סעיף שכד.

⁴² ראה סעיף רפט.

⁴³ ראה ICL חוקת קרואטיה 17 (2) שאסור שההגבלות בשעת חירום יגרמו לאפליה בין אזרחים על בסיס גזע, צבע, מין, שפה, דת, ומוצא לאומי או חברתי.

⁴⁴ ראה סעיף צד.

⁴⁵ כתבי אמנה 1039 סעיף 2. וראה שם סעיף 1: "... המונח 'עינויים', הוראתו מעשה אשר באמצעותו אשר באמצעותו נגרם מכוון לאדם כאב או סבל חמור, בין אם פיזי, בין אם מנטלי, במטרה להוציא ממנו או מאדם שלישי מידע או הודאה, להענישו על מעשה שביצעו, או נחשד בביצועו, הוא או אדם שלישי, או להפחיד או לאנוס אותו או אדם שלישי".

⁴⁶ ראה סעיף שכז.

פרק סח. חשוד ועבריין

שכו. "שלא לעשות כל אדם דין לעצמו"¹

פסוק מפורש בתורה: "ולא ימות הרוצח עד עמדו לפני העדה למשפט"², ופוסק הרמב"ם: "רוצח שהרג בזדון אין ממיתין אותו העדים ולא הרואים אותו עד שיבא לבית דין וידינוהו למיתה... והוא הדין לכל מחוייבי מיתת בית דין שעברו ועשו שאין ממיתין אותן עד שיגמר דינם בבית דין"³. כותב השאלתות: "... דאילו מאן דאית ליה דינא בהדי חבריה אסיר ליה למיעבד בהדיה באלימותה אלא מיבעי ליה למיזל לגבי דיינא ומיפסק להן דינא דאורייתא וקבולי עליהון דינא דעל קושטא מתקיים עלמא"⁴. כותב הרמב"ם בפירוש המשניות: "אבל מסכת מכות... היא מחוברת למסכת סנהדרין ונחשבת עמה... ונסמכה לסנהדרין, לפי שאין מלקין ועונשים אלא הדיינים"⁵. כותב החתם סופר: "לעשות משפט כתוב שקצבה תורה למחלל שבת כך ולהורג נפש כך ולעובר לאו כך וכל דבר שקצבה תורה עונשו, אחר שכבר עבר, אין דמו מסור כי אם ביד בית דין מומחים"⁶.

כל הפוגע בעבריין על דעת עצמו נענש בידי בית דין. רבינו גרשום מאור הגולה תקן: "המכה מי שחרף אביו יעשו דין למוכה שלא מצינו שיש לנו להכות מי שמחרף אביו"⁷. כותב ספר החינוך: "... ועובר על זה והרגו לחוטא קודם שיבוא לבית דין, אפילו אם היה דינו שיתחייב בבית דין, דין ההורגו כדין רוצח..."⁸.

¹ מגיד משנה רמב"ם מלוה ולוה ג ד.

² במדבר לה יב.

³ רמב"ם רוצח ושמירת נפש א ה. וראה שם הלכה יא וכן רמב"ם סנהדרין יד ח.

⁴ שאילות דרב אחאי גאון ב. וראה העמק שאלה שם ס"ק ב.

⁵ משנה עם פירוש הרמב"ם הקדמה עמ' טו.

⁶ שו"ת חתם סופר חו"מ קעז.

⁷ שו"ת מהר"ם מרוטנברג דפוס פראג אלף כב. וראה ספר החינוך שלח: "אי אפשר להיות האדם כאבן שאין לה הופכים, ועוד שיהיה בשתיקתו כמודה על החירופין". וצ"ל שבעל החינוך מתיר להשיב במילים למחרף, מדה כנגד מדה, אולם אינו מתיר להכותו. וי"ל למה רבינו גרשום מצא לנכון לתקן תקנה זו.

⁸ ספר החינוך תט. ספר החינוך עוסק בדיני רוצח, ומדבריו ניתן להסיק כי גם גואל דם אינו פוגע ברוצח ללא הליך שיפוטי, ובענין זה דנים הראשונים ראה א"ת ערך גואל הדם, ואכמ"ל. וראה מדרש שמואל אבות ב ז: "על דאטפת אטפוד וכו'": "הכונה לומר לו שאף על פי שהנהרג חייב מיתה, הרי ההורגו גם כן חייב מיתה כי אין דמו של זה הנהרג מסור ביד ההורג רק ביד בית דין". וראה מנחת חינוך מצוה רצה רצו (א) [כח], עמ' תכח, שאם גויים דרשו מסיעה של בני אדם תנו לנו אחד ונמיתהו, אסור להם להסגיר אפילו מי שנתחייב מיתה בבית דין (פרט לרוצח), ונו"נ בשאלה זו. וראה פמ"ג שו"ע או"ח שכט א"א ד, שמי שנדון למיתה בבית דין ונפל עליו הגל - מצילים אותו אפילו בשבת, ובביאור הלכה שם תמה עליו (ומסתבר שבהרוגי מלכות מודה המשנה ברורה שמצילים אותו). וראה שו"ת גור אריה יהודא חו"מ מז שדן בשאלה אם אומרים יהרג ואל יעבור כאשר מדובר במי שהוא בגדר מורידים ולא מעלים. לדעתו מובן מאליו שיש לחלל שבת להצילו. וראה שו"ת משנה הלכות ו שיח ושם ח נו. וראה שו"ת שאילת יעבי"ץ א מג שאם אשת איש זנתה וכעת היא בהריון מותר להפיל את העובר שכן האם בת מות, ושו"ת משנה הלכות י שג תמה על כך, שהרי כל עוד שבית דין לא גמרו דינה למיתה לאו בת קטלה היא. וראה משך חכמה במדבר לה לא, שמי שהרג עבריין שנדון על ידי בית דין להיות בכיפה - חייב מיתה. וראה שו"ת אמרי יושר ב קפו שמתחבט בכך. וראה קריינא דאגרתא ג נו הדין בשאלה מה דינו של מי שהרג רוצח שלא נענש משום שנקטעה יד העדים לאחר גמר דין. פשיטא שאין מתאבלים על עבריין שנהרג שלא על פי הוראת בית דין, וראה מלבי"ם שמואל ב יט א.

גם כאשר אדם עשה דין לעצמו, אין העבריין נפטר מעונש בית דין. פוסק הרלב"ח: "ואם המלקות אינו על ידי בית דין אין פטור מכרת על ידי אותו מלקות, דמאי דקאמר קרא ונקלה אחיד' במלקות על ידי בית דין הוא".⁹

רק במקרים הבאים יחיד רשאי, ולעיתים אפילו מצווה, לפגוע בעובר עבירה

- הגנה עצמית הגנה מפני מי שמסכן את חייו,¹⁰ או מפני מי שעומד לפגוע בבטחונו האישי, בחירותו, בקניינו,¹¹ בפרטיותו¹² או בכבודו¹³
- הגנה עצמית מותרת, רק כאשר אין מנוס מנקיטת צעד מיידי כנגד התוקפן, רק במדה סבירה ולא יתר על הנחוץ לסיכול התקיפה.¹⁴
- הגנה על הזולת פוסק הרמב"ם: "הרודף אחר חבירו להרגו אפילו היה הרודף קטן הרי כל ישראל מצווין להציל הנרדף מיד הרודף ואפילו בנפשו של רודף".¹⁵ פוסק החפץ חיים: "אם שמע לאחד שאמר: אם אפגע לפלוני במקום פלוני, אכנו או אחרפנו ואגדפנו... צריך לגלות דבר זה להשכנגדו אולי יוכל להזהר ממנו".¹⁶

⁹ שו"ת הרלב"ח קמז. וראה שו"ת חתם סופר חו"מ קעז, שאפילו אם העבריין נדון למות על ידי בית דין של ערכאות עדיין יש מצוה להביאו לבית דין ישראל לקיים 'ובערת הרע מקרבך'. הוא הדין לעובר עבירה שהעניש את עצמו. ראה חידושי בתרא על חידושי המסביר למסכתות סוכה סנהדרין, סנהדרין ב ב אות יא: "דבמה שידוע האמת שהרג לאו בר קטלא ואין עליו חיוב להמית את עצמו וליכא חיוב רק על פי פסק בית דין".

¹⁰ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש א ו – טז. וראה רמב"ם חובל ומזיק ח יא בענין מוסר. וראה רמב"ם בכורות ב יא: "היה בכור רודף את האדם ובעטו כדי לטרדו ואפילו בעט בו מפני שרדפו מקודם ונעשה בו מום בבעיטה זו הרי זה ישחט עליו".

¹¹ ראה שו"ע חו"מ ד א בהגה. וראה חוק לישראל, נזיקין, דיון על סעיף 24 פרק ראשון. וראה שו"ת מהרי"ל דיסקין קונטרס רשימות קצרות מספיקות ופסקים (בסוף חלק הפסקים) סימן א, שהיורד לאומנות חבירו נקרא רשע ולפיכך רשאי הניזק להכותו בשעת מעשה ולהפרישו מאיסור.

¹² ראה רמב"ם עבדים ג ה: "נרצע שמסר לו רבו שפחה כנענית והגיע יובל והיה רבו מסרב בו לצאת ואינו רוצה לצאת וחבל בו פטור שהרי נאסר בשפחה", וראה הגהות אשרי ב"ק ג ג, ובאחרונים. הערת הרב נבנצל: "זה מדין כפי על המצוות". וראה שו"ע הרב הלכות נזקי גוף ונפש ודיניהם ג: "הנכנס לבית חבירו שלא ברשות יש לחבירו רשות להוציאו מביתו ואם מסרב לצאת יש מתירין אפילו להכותו כדי להוציאו אם אינו יכול להוציאו בענין אחר. וכן מי שיש לו משרת וחושש שיגנוב רשאי להוציאו מביתו אפילו קודם שיכלה זמן השכירות ואם מסרב לצאת רשאי להכותו עד שיצא". וראה פתחי חושן ה ב יא הערה לו.

¹³ ראה בבלי קידושין כח א: הקורא לחבירו... רשע יורד עמו לחייו, ומבאר הסמ"ע חו"מ תכ ס"ק נו בשם ר"י: "מותר להכותו דעובר על לאו דלא תונו". ושם סובר הסמ"ע כהחינוך הנזכר בהערה 8. וראה עינים

למשפט קידושין כח א שם. בענין יורד עמו לחייו ראה נחלת שבעה שו"ת סימן סו. וראה הרב אליקים קרומביין, "נקימה ונטירה במקום צער הגוף", תחומין ו עמ' 292 - 304.

¹⁴ ראה הערות 16 18.

¹⁵ רמב"ם רוצח ושמירת הנפש א ו. ראה חוק לישראל, נזיקין בדיון על סעיף 24 פרק שני. וראה סעיף קסט.

¹⁶ חפץ חיים רכילות ט ג. וראה חפץ חיים הלכות לשון הרע כלל י וכן הלכות רכילות כלל י.

הגנה על הזולת אגב פגיעה בתוקף מותרת רק אם אין מנוס מכך, רק במדה סבירה ולא יתר על הנחוץ.¹⁷ פוסק הרמב"ם: "ואם יכולים להצילו באבר מאיברי הרודף כגון שיכו אותו בחץ או באבן או בסייף ויקטעו את ידו או ישברו את רגלו או יסמו את עינו עושין, ואם אינן יכולין לכונן ולהצילו אלא אם כן הרגוהו לרודף הרי אלו הורגין אותו אף על פי שעדיין לא הרגו..."¹⁸.

- כאשר על פי דין מותר לפגוע בזולת אגב הפרשה מאיסור או אגב תוכחה¹⁹
- כאשר על פי דין מותר לנדות²⁰
- מי שיכול להוכיח בבית דין את צדקת טענתו, רשאי להחזיר לעצמו חפץ שנלקח ממנו שלא כדין על פי גדרי עביד איניש דינא לנפשיה.²¹
- במקרים מסוימים ערב רשאי להכנס לביתו של לווה וליטול ממנו משכון.²²
- פוסק הרמב"ם: "הגונב כלי שרת מן המקדש והמקלל בקוסם והבועל ארמית אין בית דין נזקקין להן אלא הקנאין פוגעין בהן וכל שהורגן זכה, וכן כהן ששימש בטומאה לא היו אחיו הכהנים מביאין אותו לבית דין אלא פרחי כהונה היו מוציאין אותו חוץ לעזרה ופוצעין את מוחו בגזירין".²³ מוסיף השיחות מוסר: "הרשות לפגוע בו ניתנה אך ורק לזה שקנאת ה' צבא-ות בוערת בקרבו, ומתוך קנאה זו הריהו פוגע בחוטא זה, אבל אם לא הגיע לידי כך הרי זו רציחה ככל אדם".²⁴
- פוסק הרמב"ם: "מאחר שנתפרסם שהוא כופר בתורה שבעל פה מורידין ולא מעלין כשאר המינים והאפיקורסין והאומרים אין תורה מן השמים והמוסרין והמשומדים. כל אלו אינן בכלל ישראל ואינן צריכין לא עדים ולא התראה ולא דיינין אלא כל ההורג אחד מהן עשה מצוה גדולה והסיר מכשול".²⁵

¹⁷ ראה בבלי בבא קמא כח א: "... לא, שיכולה להציל ע"י דבר אחר". וראה שו"ת שואל ומשיב רביעאה א מב: "דאף דרודף ניתן להצילו בנפשו מ"מ כל שמכוין לאיזה נקמה וכדומה הוה בכלל שופך דם, וא"צ שיהיה רק לשם שמים..."

¹⁸ רמב"ם רוצח ושמירת נפש א ז. וראה הלכות ומנהגי מהר"ש צה. וראה סעיף שכז הערה 10.

¹⁹ ראה סעיפים קעג קעד.

²⁰ ראה סעיף קפ.

²¹ ראה שו"ת חו"מ ד ובנו"כ. על סמכות יחיד לפעול כשליח בית דין ראה בבלי ב"ק כח: "אינה יכולה להציל על ידי דבר אחר נעשה ידה כשליח בית דין ופטורה". וראה סעיף כ הערה 10.

²² ראה רמב"ם מלוה ולוה ג ז.

²³ רמב"ם סנהדרין יח ב. וראה מסכת סנהדרין עם הלכה ברורה ובירור הלכה, בירור הלכה על סנהדרין פא ב - פב א. וראה תוספתא כלים בבא קמא א ו: "אפילו כהן גדול פוצעין את מוחו בגזירין". וראה ספרי במדבר יח א: "ואתה ובניך אתך תשא את עון כהונתכם זה עון דבר המסור לכהונה". וראה שו"ת רדב"ז ב תרלא. על בועל ארמית ראה רמב"ם איסורי ביאה יב ד; א"ת ערך בועל ארמית. וראה גליוני הש"ס בבא מציעא פב ב: "... והטעם דכיון דמפאת קנאה עשה נחשב אונס גמור..." על אנוס ראה סעיף שמה.

²⁴ שיחות מוסר תשל"א כו, וראה שו"ת עמוד הימיני סימן טו.

²⁵ רמב"ם ממרים ג ב על פי גירסת רמב"ם פרנקל. וראה שו"ת רדב"ז ב תשצו ("תשובת הקראים"), בבאור דעת הרמב"ם: "שלא אמר שאינם בכלל ישראל אלא לענין שמורידים אותם ולא מעלין בלא בית דין ובלא התראה". וראה רמב"ם הלכות רוצח ושמירת הנפש ד ז. האחרונים דנים בחידושו של שו"ת יהודה יעלה יו"ד ג, שבכל מקרה יש צורך לקבל עדות בפני בית דין ראה לדוגמא שו"ת יביע אומר ב יו"ד ז.

נראה שהרמב"ם דן עבריינים אלו כרודפים ולפיכך כל אחד רשאי להתגונן מפניהם גם ללא רשות בית דין.²⁶ החזו"א מבאר שחכמים הורו לנהוג כן רק בשעה שיד ישראל אינה תקיפה אך בזמן שיד ישראל תקיפה רק בית דין קובע בהליך שיפוטי את עונשו של כל אחד ואחד.²⁷

גם פרנסים אינם רשאים לפגוע בעבריינים ללא משפט. פוסק החת"ס: "וע"ד עם בני ישראל הנלקחים לבא המלחמה למלכויות... הי' מהראוי שיעמדו עצמם כולם בשוה לפני העדה ויטילו גורל... אבל לאנוס אנשים בלי גורל, ולומר שהם פוחזים וריקים, אפילו מגלי עריות ומחללי שבת בעיני הוא כגונב נפש ומכרו, וכי מי נותן זה חליפי זה, כיון שחיוב המלכות ופקודתו על כולם בשוה והמוסרו כמוסר לתוא מכמרו..."²⁸.

הכתוב מעיד שמשה רבינו הקפיד על כך. אומר המדרש: "ויהי בימים הרבים ויגדל משה ויצא אל אחיו וירא בסבלונם ויפן כה וכה וירא כי אין איש ויך את המצרי ויטמנהו בחול". מה תלמוד לומר 'כי אין איש'? מלמד שהושיב לו משה סנהדראות של מלאכי השרת"²⁹. פסוק מפורש בתורה: "ויואמר להם... עברו ושובו משער לשער במחנה..."³⁰, ומתרגם יונתן בן עוזיאל: "עברו ותובו מתרע סנהדרין לתרע בי דינא במשריתא..."³⁰.

נחלקו הראשונים בשאלה האם מלך רשאי לפגוע בעבריינים ללא משפט. הרמב"ם פוסק: "המבזה את המלך או המחרפו יש למלך רשות להרגו"³¹. משמע, שמלך מעניש ללא משפט.³²

²⁶ ראה שו"ת חבצלת השרון א או"ח טז: "אך נראה דהנה טעם הענין דמורדין... או משום תקנות החרם כמוסרים וכדומה שידם מזיקים לבריות וניתן להצילם בנפשם כדן רודף, או משום תקנת עצמו שלא יוסף להרשיע...". וראה חזו"א יו"ד ה טז: "ואפשר דלענין מורידים... קבעו ב"ד הראשונים שאלו המומרים פורצין גדי עולם ושעה צריכה לכך לעשות גדר לצורך שעה...". דוגמא לתקנה מעין זו אחרי תקופת חז"ל ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רסה: "ועל אותן האנשים ריקים ופוחזים, גזלנים וחמסנים, המסכנים כלל [ה]יהדות ומחללים השם ברבים ביומא דשוקא... הרשות נתונה לכל איש להפקיר אותם ואת ממונם ולמסור אותם וכו'". וראה תקנות מדינת ליטא ותקמז, ועד קודש בק"ק מיר משנת תקי"ב לפ"ק.

²⁷ ראה חזו"א יו"ד ב טז: "ואפשר, דלא נאמר דין מורדין אלא במקום דלא אפשר לדונו בבית דין אבל בזמן שדנין דיני נפשות ועבד איסורא שחייבין עליו מיתה והתרו בו אין מורדין אותו עד שיגמרו דינו בבית דין... ומיהו אפשר שאם הוריד ואחר כך בירר בבית דין שהיה דינו כן פוטרים את ההורג".

²⁸ שו"ת חתם סופר ליקוטי שו"ת כט. וראה שו"ת נובי"ת יו"ד עד.

²⁹ אבדר"ן כ.

³⁰ תרגום שמואל לב כז. כך גם משמע מהגמרא בבבלי יומא סו ב.

³¹ רמב"ם מלכים ג ח.

³² ראה שו"ת נודע ביהודה תניינא יו"ד עד. וראה סעיף שמו הערה 2, שלדעת הנצי"ב, למלך סמכות להעניש גם את מי שלא עבר על החוק, וממילא הוא אינו צריך לערוך משפט. וראה רמב"ם גזלה ואבדה ה יג: "מלך שכעס על אחד מעבדיו ושמשיו מבני המדינה ולקח שדהו או חצירו אינה גזל ומותר ליהנות בה... שזה דין המלכים כולם ליקח כל ממון שמשיהם כשכועסין עליהם". וראה כנה"ג חו"מ שסט טור לב בשם מהר"ם גליקו: "לא כתב הרמב"ם כן אלא דוקא במשמשיו ועבדיו אבל בא' מבני המדינה בכעס בעלמא לא סגי...". וראה שו"ת שבות יעקב ב קפא: "דהא דכתב הרמב"ם דאינו גזל היינו דוקא כשכעס עליו ומסתמא אינו כועס עליו בחנם אלא שעשה איזה מרד א"כ זה הוא מדין מלכים לכל מי שמורד עליו לקנוס אותו וליטול את שלו".

לעומת זאת, בעלי התוספות סוברים שבית דין הוא זה ששופט מורד במלכות.³³ המאירי כותב: "אעפ"י שדיני המלכות דינים קבועים הם ויש לה רשות להרוג... מכל מקום כל שבא להרוג מצד כבודו ונקמתו ראוי לו לדונו בסנהדרין עד שלא יאמרו שיהיה כעס או קנאה מביאים אותו לכך".³⁴

גם כיום אסור לאף אחד לעשות דין לעצמו. פוסק המשנה הלכות: "הא דפשוט דאפילו מי שהוא רוצח ר"ל שהרג אפילו נפש מישראל ואפילו במזיד מ"מ בזמן הזה שאין לך ב"ד סמוכין אם בא אחד והרגו חייב עליו מיתה וח"ו למסרו לדיני עכו"ם להרגו".³⁵

גם השלטון אינו רשאי לפגוע בעבריינים אלא על פי פסיקה של בית דין.³⁶

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לזכות להגנה עצמית, להגנת הזולת³⁷ ולפגיעה אגב תוכחה והפרשה מאיסור.³⁸

³³ ראה שמואל ב יב ט: "את אוריה החתי הכית בחרב", ומבארת הגמרא בבלי שבת נו א: "שהיה לך לדונו בסנהדרין ולא דנת". וראה תוס' שם ד"ה שהיה לך; תוס' בבלי מגילה יד ב ד"ה מורד; שו"ת המהרי"ט א קטז; כל כתבי מהרי"ץ חיות א תורת נביאים ז; מרגליות הים סנהדרין מט א ציון ה. וראה פירוש רש"י אסתר א יג: "מנהג המלך בכל משפט לשום את הדבר לפני כל יודעי דת ודין". וראה טורי אבן על מגילה יד ב, שאם ניכר בעליל שיש מרד - ביד המלך להרוג את העבריין גם ללא משפט אך אם יש צורך לברר האם העומד בראש העם נחשב כמלך או האם אכן היה מרד וכו' - יש לדונו בסנהדרין. כותב אבן האזל על רמב"ם מלכים ג ח: "ועי' בטורי אבן שם, ואינו מיושב שיטת הרמב"ם בזה שלא הביא מזה כלום". וראה עיון יעקב על עין יעקב בבלי שבת שם: "... כדי להוציא אותך מחשד היה לך לדונו בסנהדרין כדי שלא יתחלל שם שמים על ידך לומר שהרגתיו שלא כדין בשביל לישא אשתו". לשיטתו מיושבת הקושיה על הרמב"ם. משו"ת אגרות משה או"ח ג פח משמע שתחילה יש להביא מורד במלכות לבית דין, ולאחר שבית דין קובע שהוא אכן מורד במלכות המלך רשאי לדונו כמנהג המלכים.

משמע מפירוש רש"י על אסתר ה י, שאין הורגים מורד במלכות מבלי שהמלך ידע על כך, וכן גם מוכח מהגמרא בבלי חולין נו ב. לכל הדעות, מלך, ככל אדם מישראל, רשאי להרוג רודף המסכן את חייו והוא אינו זקוק לשם כך לבית דין, ראה תוס' בבלי עבודה זרה י ב ד"ה חד קטיל וכו' וראה סעיף שמו.

³⁴ בית הבחירה שבת נו א. כן כתב מדעתו גם בנין שלמה על מסכת סנהדרין, חידושי דף לו א, והו"ד במרגליות הים שם. וראה עין איה שבת ב פרק חמישי ס, שכונת הגמרא לומר, שלפחות בפעם הראשונה שמלך דן מורד במלכות ראוי לו לדונו בסנהדרין ומשמע שמעיקר הדין הוא דן בעצמו, וראה סעיף נ.

³⁵ שו"ת משנה הלכות ט שפג. וראה א"ת ערך גואל הדם. וראה עלינו לשבח ויקרא עמ' שטז: "בעלי חנויות מצלמים את הגנבים ותולים לאחר מכן את תמונתם בחלון הראווה... האם מותר לעשות כדבר הזה?... פסק הרב, נראה שיש להתייעץ עם בית דין שבאותו מקום".

³⁶ ראה סעיף שלט. על סמכויות המשטרה ראה סעיף שכו. על מעצר מונע סעיף שכח.

³⁷ ראה שיחות לספר ויקרא שיחה כ, עמ' רמז: "פורץ מקצועי, שאנו יודעים בודאות שפריצתו - אומנותו, וכל הגיגיו בתכנון הפריצה הבאה - גנב כזה עלול להרוג נפש מישראל בכל רגע, ומותר לציבור להשכים להורגו גם שלא בשעת הפריצה". וראה שיחות לספר במדבר שיחה כט, עמ' שטז בהערה: "נהג הידוע כמסכן חיים, מותר להוציא את האוויר מגלגלי מכוניתו...". וראה מאיר נתיבים עמ' 139 בשם הרב זילברשטיין, שבמקרה שבעל מונית חסם יציאה שלא כדין, מותר להטעות את הנהג ולהזמין אותו למקום אחר ולגרום לו לפנות את היציאה שהוא חסם. וראה חכם לב יקח מצוות, הרב זילברשטיין, קונטרס הלעיטוהו לרשע וימות עמי תח - תכו. וראה "נספח - תשובת הרב זלמן נחמיה גולדברג", המעין, כרך מז גליון ג ניסן תשסז, עמ' 20 "אין להעלות על הדעת שלא נוהג בזמן הזה דין גנב הבא במחתרת". וראה הרב זלמן נחמיה גולדברג, "תגובה למאמרים ב'צהר' ז", צהר ט עמ' 151 - 152, שמדינא, חקלאי שגונבים ממנו מיס רשאי להוסיף למים חומר הדברה ולגרום להפסדים לגנב, עד שהלה יפסיק לגנוב.

³⁸ ראה סעיפים קע קעד.

כיום אין לנדות איש אלא ברשות בית דין.³⁹ גם כיום תקף דין עביד איניש דינא לנפשיה, אולם לאור ירידת הדורות,⁴⁰ ראוי לקבל תקנה הקובעת, שאף אחד אינו רשאי לעשות דין לעצמו.⁴¹ כיוצא בזה נראה שראוי לתקן שגם ערב לא יהיה רשאי להכנס לבית החייב. כיום אסור לפגוע בעבריין על פי גדר מורידים ואין מעלים,⁴² או על פי כללי קנאים פוגעים בו.⁴³

*

כותב פרופ' א. רובינשטיין, מומחה למשפט חוקתי: "אם יש עקרון מהותי לשלטון החוק, הרי זה כלל, כי אין להעניש אדם ואין לשלול ממנו חירותו או רכושו ללא הליך משפטי".⁴⁴ מוסיף אותו מומחה: "דרישה כה קיצונית, אינה מתיישבת עם צרכיו של המינהל במדינה בת ימינו...".⁴⁵

³⁹ ראה סעיף קפ.

⁴⁰ ראה סעיף עו.

⁴¹ ראה שו"ת שבות יעקב ב קסז: "... לבי אומר לי דבזמנים הללו שאנחנו בגולה שפלים ונבזים וקונסין מאוד על ההכאה ויש כמה חששות אם יפסוק כל דאלים גבר וגם לפי הטעם דכל מי שהאמת אתו ימסור נפשו על דבר זה ג"כ לא שייך בדורות הללו שרבו המתפרצים והגזלנים והאלמים שמוסרין נפשם גם כן על ממון שאינם שלהם... אף על פי שהוא דבר חדש שלא נמצא בפוסקים... לחלק כן, מכל מקום למען האמת והשלום לפי צורך שעה יש לפסוק כן...".

⁴² ראה חזו"א יו"ד ב טו: "ונראה דאין דין מורידין אלא בזמן שהשגחתו ית' גלוי... ואז היה ביעור רשעים גדרו של עולם... אבל בזמן ההעלם... אין הדין נוהג בשעה שאין בו תיקון ועלינו להחזירם בעבותות אהבה ולהעמידם בקרן אורה במה שידינו מגעת". משמע מהחזו"א שמעיקר הדין דין מורידים הוא גם כשנהדרין אינו יושב בלשכת הגזית. וראה פרח מטה אהרן על הרמב"ם עמ' 13: "ברם, היה שם אחד שהיה ירא שמים באמת, והיה בר אוריין, והוא אמר לרבי חיים שאין הוא מבין איך רבי חיים מורה להם להציל את הבונדיסט הצעיר והלא מפורסם הוא שהבונדיסט הוא מומר להכעיס. רבי חיים השיב לו שהשיטה מקובצת בסוף ב"ק אומר שהדין של מורידין ולא מעלין שייך רק כשגדולי הדור ונבונים מדע, לאחר שהרבו באומדות מחליטין שיש צורך גדול לציבור למנוע הצלתו כדי להציל הציבור מהפסד האמונה". תיאור זה מופיע בספר הרב מבריסק א עמ' 64 והמחבר מעיד שהוא שמע אותו מפי הרב משולם דוד סולובייצ'יק. וראה עלינו לשבח במדבר עמ' תנא: "... שלפני שעושים מעשה של קנאות צריכים להתייעץ עם גדולי הדור".

⁴³ ראה תוסי בבלי עבודה זרה כו ב ד"ה דלא: "י"ל דמורידים היינו שידינו תקיפה בזמן הבית". וראה מרגליות היס סנהדרין פב א ציון יט: "ובעין אליהו כתב שהמחבר השמיטו כיון דאין מורין כן. ואפשר דדין קנאין הוא דוקא כשיש סנהדרין בלשכת הגזית ודנים דיני נפשות ואז הקנאי דינו כסנהדרין אבל בזמן שאין סנהדרין בלשכת הגזית ואין דנים דיני נפשות אפילו קנאי אסור להרוג".

⁴⁴ המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל עמ' 218. מסתבר שכוונתו לכל פגיעה, ובכלל זה לשמו הטוב וכיו"ב. לפי"ז אין לרשות המבצעת רשות לפרסם רשימת חשודים בעבירות, כגון רשימת חשודים בגניבה. עם זאת מסתבר שאין מניעה מלפרסם רשימה של מי שנשפט והורשע בגניבה. דיון על סוגיה זו בארצות הברית ראה 13.4 Constitutional Law.

⁴⁵ המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל עמ' 213. וראה סעיף קנב הערה 9.

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לכל אדם הזכות כי יכירו בו, בכל מקום שהוא, כאישיות בפני החוק".⁴⁶ משמעות סעיף זה היא שגם מי שחשוד בעבירות חמורות יזכה למשפט ולהגנה של החוק.⁴⁷

כמה חוקות קובעות שרק לבית משפט סמכות להרשיע נאשם ולהענישו.⁴⁸ חוקת פאראגוואי קובעת שאסור לקחת את החוק בידים.⁴⁹ באחרות נקבע כי בית הנבחרים אינו רשאי להעניש עובר עבירה.⁵⁰

משפטנים כיום קובעים, שיש לכל אחד זכות להגנה עצמית⁵¹ ולהגנה על זולתו,⁵² גם אם זה בא על חשבון פגיעה סבירה בצד שלישי.⁵³

בכמה חוקות נזכרת זכות אזרח להגנה עצמית.⁵⁴ חוקת פורטוגל קובעת שלכל אחד הזכות להתנגד לכל פקודה או פעולה הפוגעת בזכויותיו ואף מכירה בזכותו להתנגד בכך במקום שאין לו אפשרות לפנות לרשויות.⁵⁵

חוקת ארגנטינה קובעת כי לכל אזרח זכות להתנגד למי שפועל באמצעים אלימים כנגד הסדר החוקתי.⁵⁶ חוקת פאראגוואי קובעת כי מותר להכנס לרשותו של זולתו, גם ללא צו של בית משפט, וזאת למניעת עבירה, למניעת הכנות לעבירה קרובה וכן למניעת פגיעה בזולת או פגיעה ברכוש.⁵⁷

⁴⁶ כתבי אמנה 1040 16.

⁴⁷ זאת בניגוד למה שהיה מקובל באנגליה בעבר, ראה *outlawry* (2008), EB.

⁴⁸ ראה ICL חוקת צ'כיה 90 וחוקת סלובקיה 50 (1).

⁴⁹ ראה ICL חוקת פאראגוואי 15.

⁵⁰ ראה חוקת ארצות הברית סעיף א 9 ג: "אין לחוקק חוק מפקיע זכויות" (Bill of attainder) ושם סעיף א 10 ב הוראה זהה למדינות. וראה *attainder* (2008), EB, שחוקים אלו נועדו למנוע הליך שהיה מקובל באנגליה בימי הביניים עד סוף המאה ה-18, ולפיו במקום להעמיד נאשם לדין לפני בית משפט הפועל במסגרת הליכי משפט הוגנים היה בית הנבחרים מקבל חוק לפיו נקבעה אשמתו של חשוד ואף נקבע עונשו, - לעיתים גם עונש מות. העונש אף היה כרוך בדרך כלל בשלילת זכות הנדון לרשת ולהוריש לו ולבניו ובהחרמת רכושו. הליך זה היה מקובל גם בארצות הברית, ראה שם וכן *The constitution of the United States* על סעיף א 9, עמ' 84. ראוי לציין כי חוק מפקיע זכויות היה מטבעו גם חוק פרטי, וראה סעיף שיג. כמו כן השתמשו בו פעמים רבות להרשיע עברייני על עבירה שלא היתה תקיפה בעת המעשה, ראה סעיף שדמ.

⁵¹ ראה חוק לישראל, ספר נזיקין בדיון על סעיף 24.

⁵² ראה חוק לישראל, ספר נזיקין, בדיון על סעיף 24 פרק שני.

⁵³ ראה חוק לישראל, ספר נזיקין, בדיון על סעיף 24 פרק ראשון ג.

⁵⁴ ראה ICL חוקת פאראגוואי 15. וראה שם חוקת ברזיל 5 (0) V שלאזרח זכות להגיב מתוך התחשבות במידת הפגיעה בו.

⁵⁵ ראה ICL חוקת פורטוגל 21.

⁵⁶ ראה ICL חוקת ארגנטינה 36 (4).

⁵⁷ ראה ICL חוקת פאראגוואי 34.

שכז. סמכויות המשטרה

לאדם פרטי אסור לפגוע בחשוד¹ בשום צורה. פוסק הרב אויערבך: "וגם מאי דמסיק שמותר להגיד לעוזרת 'הנני חושד אותך בגניבה', לעני"ד אין זה כ"כ פשוט... שחלילה... להלבין פניה ולעבור על אביזר' דרציחה... ולכן אפשר דעדיף טפי לפטר אותה מפני החשד בדרכי שלום ולא להלבין פניה"².

האמנות והחוקות קובעות את סמכויות המשטרה³

• האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לא יהיה אדם נתון להתערבות שרירותית או בלתי חוקית בצנעת הפרט שלו, במשפחתו, בביתו או בכתובתו..."⁴.

חוקת ארצות הברית קובעת: "... שום צו חיפוש וצו עיקול לא יוצא אלא על יסוד עילה סבירה, מחוזקת בשבועה או בהן צדק, כשהוא מתאר בפירוט את המקום שיש לערוך בו חיפוש ואת האנשים או החפצים שיש לתופשם"⁵.

על פי התורה, מצוה לכבד את הזכות לפרטיות⁶, אך מותר לבית דין לפגוע בפרטיות כאשר הוא פועל להצלת עשוק מיד עושקו או למניעת עבירה⁷. פוסק הריב"ש: "רואה אני בטענות הטוען בעד היבמה שהם טענות של רמאות... וראוי לדין לאיים עליה, ולחקור בזה בכל מיני חקירות, הן בחרמות חזקים בשופרות, הן לחפש בביתה חפש מחופש... כדי להוציא הדין לאמתו ולהשליך טרף משניה"⁸.

פשיטא, שבעת הצורך מותר לשוטרים לעצור עבריין שנתפס בשעת מעשה⁹.

אין רשות לשוטרים לפגוע בחשוד או בעבריין באופן לא מדתי או יתר על הנחוץ לפי הנסיבות. פוסק הראנ"ח: "... שעד כאן לא אמרו ששליח בית דין שהכה המסרב או הזיק אותו פטור אלא כשמכה אותו או מזיקו כדי לקבל עליו את הדין ולהיות ציית דינא, אבל

¹ המושג חשוד מופיע במשנה דמאי ג ה ובבבלי בכורות ל א. על ההבחנה בין חשוד לעבריין ראה שו"ת הרשב"א ה קכו.

² שו"ת מנחת שלמה תנינא (ב - ג) סימן קלג. וראה סעיף שכו הערה 12.

³ על תנאים ונסיבות שבהם מותר לפגוע בזכויות אזרח ראה סעיף צט.

⁴ כתבי אמנה 17 1040 1.

⁵ חוקת ארצות הברית של אמריקה התוספת הרביעית. בית המשפט העליון של ארה"ב החליט בפסק דין Florida v. Harris שאם כלב מאומן מריח סם קיימת עילה סבירה לעשות חיפוש. דיון מעין זה ראה עלינו לשבח א שו"ת כג. וראה ICL חוקת יון 9 (1); חוקת גרמניה 13 (2). חוקת פורטוגל 272 (3).

⁶ ראה סעיפים קנח קסז.

⁷ ראה פלא יועץ ערך גנבה.

⁸ שו"ת הריב"ש סימן קד. מסתבר שאם החיפוש אינו דחוף יש לקבל לשם כך אישור של בית דין, כבכל מקרה של פגיעה בזכויות. וראה הרבנות והמדינה עמ' 338: "תנאי ראשון להטלת עונש הוא קבלת התראה... זה שולל את דרך הבילוש אחרי עבירות שבסתר...". וצריך לומר שהרב ישראלי דן בעיקר דין תורה ואילו הריב"ש דן במקרה שיש צורך להטיל אימת מלכות ולהציל עשוק מיד עושקו, וראה סעיף רמב.

⁹ ראה הערה 25.

החרופין האלה שאינן נאמרין כדי להכריח אותו לפרוע החובות אלא מפני הכעס והחימה עליו פשיטי' שאין זה דומה כלל להיא...".¹⁰

- ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "לא יהיה אדם נתון לעינויים...".¹¹ חוקות של מדינות אחדות אוסרות עינוי חשודים.¹² באחדות קיימת הוראה חוקתית שלפיה הודאת נאשם שהושגה כתוצאה מעינויים אינה קבילה בבית משפט.¹³ פוסק התשב"ץ: "הרשות נתונה ביד כל דיין בכל דור ודור לגדור גדרים בזה... ומצינו בתלמוד שעל ידי אמתלא כפו לאדם אחד עד שהודו בגניבה... והדין נותן לאיים עליו ולגזום לעשות כך וכך אם לא יודה".¹⁴ פוסק השלחן ערוך: "ואם צריך לכוף בעל השטר ולהכותו כדי שיוודה, יעשה, כדי שיוציא הדין לאמיתו".¹⁵ פוסק החפץ חיים: "ולפעמים ניתן רשות לבית דין מפני צורך שעה, כגון שאחד בא לצעוק לפניו על דבר גניבה שנגנב ממנו והוא משער בודאי בדברים הניכרים ממש שפלוני גנב ממנו החפץ, וגם הבית דין רואין את הדברים הניכרים, או שעדים העידו לפניו על הדברים הניכרים, ניתן להם רשות להכותו כדי שיוודה".¹⁶ לפיכך על בית הדין לבחון בכל מקרה מה חומר העבירה, מה מדת החשד,¹⁷ מה מדת העינוי¹⁸ עד כמה אפשר יהיה להסתמך על הודאת החשוד,¹⁹ ולקבל החלטה על פי גדרי הוראת שעה.²⁰

¹⁰ שו"ת ראני"ח סימן קיא. וראה שו"ת שבות יעקב א קפ; הגהות רע"א שו"ע חו"מ ד בראש הסימן; ערוך השלחן חו"מ חו; עלינו לשבח דברים בעמ' רל.

¹¹ ההכרזה סעיף ה. וראה הה"מ 865. על הגדרת המושג עינוי ראה סעיף שכה הערה 45.

¹² ראה ICL חוקת נורבגיה 96; חוקת סלובקיה 16 (2) וחוקת יפן 36; חוקת שוויצריה 10 (3).

¹³ ראה ICL חוקת יפן 38 (2); שם חוקת דרום אפריקה 1 35 (c); שם חוקת דרום קוריאנה 12 (7).

¹⁴ שו"ת התשב"ץ ג קסח. וראה בית הבחירה למאירי בבא בתרא קסז א: "ויש אומרים שלא הותר להם כן בשום פנים ולא נאמר כפתייה אלא דרך איום כמי שמראה עצמו בריא על הדבר וכופתו על העמוד להלקותו ולא שילקהו וכן הדברים נראין". וראה טור חו"מ שמח: "שלא צותה תורה מלקות אלא בשני עדים אלא גוזרין עליו בגזירה בספר תורה ובשפורות". וראה שמי"ק על בבא מציעא כד א; חשוקי חמד יומא עמ' תו. שו"ע חו"מ מב ג.

¹⁵ חפץ חיים הלכות לשון הרע ז יג, וראה שם יד וכן בבאר מים חיים ס"ק לא - לב.

¹⁶ תשובת הרשב"ץ הנזכרת בהערה 14 עוסקת באדם רע מעללים. וראה שו"ת חמדת שלמה או"ח טז, שההתר של מר זוטרא – בבא מציעא כד א - נבע מכך ששם הורעה חזקת כשרות של החשוד. וראה בבלי בבא בתרא קסז א ובבלי נדה כה ב. וראה עלינו לשבח בראשית עמ' תצ שאם ניכרת אשמתו של החשוד וחקירתו תסייע ללכוד חשודים נוספים מותר להכותו גם ללא נטילת רשות. וראה חשוקי חמד כתובות לב עמ' רלה - רלו, שמותר לענות גנב המסרב לומר היכן נמצאת הגניבה.

¹⁷ ראה שו"ת פנים מאירות ב קנה: "באם שהדבר ברור על פי חקירות אנשים יראי אלקים שיש מקום לחשדו רשאים ליסרו קצת ועל כל פנים ע"פ אומדנא הבקי שיכול לקבלו...". וראה שו"ת גינת ורדים אבהע"ז כלל ג סימן ט: "... ותו דאין הכפיות שוות שלא היה אביי מייסר ביסורין מכווערין כאשר עושין המושלחין".

¹⁸ שאלה זו נדונה בהרחבה לגבי עדות שהתקבלה לאחר עינויים. ראה שו"ת מהרי"ק סח ושו"ע חו"מ לד יח בהגה. וראה שו"ת גינת ורדים אבהע"ז כלל ג סימן ט: "ולהיות דברים הללו משתנין כפי העת וכפי הזמן בדעת המושלים ודעות הלסטים לכן כל פוסק ופוסק כשבא לפניו נדון מאלו דיבר בו כפי ראות עיניו והשערות ששיער בימים ההם ועשה חילוקים ניאותים היו לו לפי עינויו". דיון תיאורטי נרחב, ללא התייחסות למקורות תורניים, בערך הודאות המתקבלות כתוצאה מעינויים, ראה נופת צופים השער השני, פרק שביעי 21 – 24. על הפללה עצמית ראה סעיפים רצז שמב שדמ.

¹⁹ ראה שו"ת מנחת שלמה ג קה בעקבות החפץ חיים הנזכר בהערה 16, שאמנם מר זוטרא חסידא הכה חשוד אך הוא היה דיין, ופעל על פי גדרי הוראת שעה. וראה סעיף פא. ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת

- האמנה נגד עינויים ונגד יחס ועונשים אכזריים וכו' קובעת: "מדינה חברה תבטיח במערכת חוקיה כי הקורבן לעינויים יזכה להטבה ולזכות אכיפה של פיצוי הוגן ומספיק..."²¹.
על פי התורה, מי שעינו אותו שלא כדין זכאי לפיצויים.²²
- כותב פרופי דינשטיין: "ההסכם האירופי... מתיר שימוש בכח המביא לידי אובדן חיי אדם כאשר הדבר דרוש לשם: 1. הגנה על אדם מפני אלימות בלתי חוקית 2. מעצר חוקי או מניעת בריחה של עציר 3. דיכוי מהומות או מרד".²³
פוסק הרמב"ם: "... שליח בית דין שהכה את בעל דין הנמנע מלבוא לדין והמיתו בשגגה פטור מגלות... שהרי שגגו והרגו בשעה שעשה מצוה".²⁴ פוסק הרמ"א: "והשליח בית דין... יוכל בעצמו לעשות דין במסרב בו, להכותו, וכן אם הזיקו בממונו פטור".²⁵
המשטרה רשאית להשתמש בכח המביא לידי אובדן חיי אדם גם כאשר מדובר במניעת בריחה של עציר מסוכן.²⁶ כיוצא בזה, למשטרה מותר לדכא מהומות או מרד תוך כדי שימוש בכח המביא לידי אובדן חיי אדם אם יש חשש שכתוצאה מהמהומות או המרד יקופחו חיי אדם.²⁷

העבריינים התרבו בימינו²⁸ ומנימוק זה היה ראוי לנקוט באמצעים תקיפים כדי להטיל אימת מלכות. מאידך גיסא, העוסקים בצרכי ציבור כיום פחות פועלים לשם שמים,²⁹ ומנימוק זה היה ראוי שלא להרחיב את סמכויות המשטרה יתר על המדה. אין מנוס איפוא מללכת בדרך האמצעית.

החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 12: "לחץ מוסרי או כפייה פיסית לא ישמשו אמצעי לחקירת עבירות". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

²¹ כתבי אמנה 1039 סעיף 14.

²² ראה רש"י סנהדרין פז ב ד"ה בכ"ג. וראה סעיף שכח הערה 62.

²³ ההח"מ 863. וראה שם שמשמעות ההסכם האירופי היא שבנסיבות אלו מותר לפגוע בזכות לחיים. על היחס למרד ראה גם שם 913. וראה EB (2008), police, Police work and law enforcement, Crowds and Riots. שבקרב המומחים לדבר נדונה השאלה האם ראוי לאפשר למשטרה להשתמש בכח לדכא מהומות. היו שטענו שהמשטרה עשויה להשתמש בכח ללא הצדקה בעת הפגנה בתואנה שהיו מהומות, ואף הוסיפו שלמשטרה עצמה יש לעיתים חלק נכבד בהתלהטות רוחות בעת הפגנות ולכן המליצו לצמצם ככל האפשר את סמכות המשטרה במקרים מעין אלה.

²⁴ רמב"ם רוצח ושמירת נפש ה'.

²⁵ שו"ע חו"מ ח ה.

²⁶ ראה תוסי' בבלי עבודה זרה י ב ד"ה חד קטיל אבבא דבי רבי, ומדבריהם עולה שלשלטון מותר לחשוש לחששות שיחיד אינו אמור לחשוש מהן.

²⁷ ראה רמב"ם גניבה ט ז – יב, שהבא במחלת נדון כרודף משום שבנסיבות מסוימות הוא עלול גם להרוג. אמור מעתה שאם יש חשש סביר שהפגנה כל שהיא עלולה לגרום לפגיעות בנפש, יש מקום לדון את המפגינים כרודפים. עם זאת נראה שאין התר להרוג אם החשש הוא רק מפני פגיעה ברכוש. הערת הרב נבנצל: "צ"ע דהא אין אדם מעמיד עצמו על ממונו". וראה ד"ר איתמר ורהפטיג, "שימוש בנשק חס בפזור הפגנות אלימות", תחומין ג עמ' 371 – 376.

²⁸ ראה סעיף שא.

²⁹ ראה סעיף מז.

שכה. זכויות חשוד**האמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות והחוקות קובעות מהן זכויותיו של חשוד¹**

- "לא תשלל חירותו של אדם אלא מטעמים ובהתאם להליכים שנקבעו בחוק"².
עקרון זה מופיע בכמה מן החוקות.³
על פי התורה, אסור לפגוע באף אחד אלא על פי התורה והחוקים.⁴
- "לא יהיה אדם נתון במעצר או במאסר שרירותיים"⁵.
לדעת משפטנים ומומחים למדעי המדינה, מעצר או מאסר מוצדקים במקרים הבאים:
א. לאפשר חקירה. ב. למניעת שיבוש הליכי חקירה, כגון העלמת ראיות, השפעה על עדים וכד'. ג. למניעת עבירות נוספות.⁶
- חוקת פאראגוואי קובעת כי מעצר מותר רק כאשר הוא חיוני להליכים המשפטיים.⁷
חוקת פורטוגל מפרטת באילו מקרים מותר לעצור חשוד.⁸
הריב"ש פוסק שמותר להחזיק חשוד במעצר בגלל אחת משלוש סיבות:⁹ א. להבטיח שהוא לא יברח לפני העמדתו לדין.¹⁰ ב. להבטיח שיתבצע גזר הדין.¹¹ ג. למניעת האפשרות שחשוד בעבירות חמורה יתהלך בשוק.¹² מסתבר, שהוא מודה שניתן לעצור חשוד גם כדי לאפשר חקירה או כדי לאפשר גירוש של תושב חוץ השהה במדינה באופן בלתי חוקי.
- כמה חוקות קובעות, שעל מבצעי מעצר להחזיק בצו מעצר, אלא אם כן תופסים עבריין בשעת מעשה.¹³ חוקת ברזיל קובעת, שעל שוטרים ועל החוקרים להזדהות לפני העצור.¹⁴
על פי התורה, ראוי לנקוט אמצעים שימנעו משוטרים מלהשתרר שלא כדין.¹⁵

¹ ראה סעיף צט.

² כתיב אמנה 1040 9.1.

³ ראה ICL חוקת פינלנד 6 (3); חוקת שוויצריה 31 (1). וראה סעיף ק.

⁴ ראה פתחי חושן ה פרק ג לג; נזיקין סעיף 26. וראה שו"ע או"ח שלט ד, שמעצר חשוד נחשב כדין ולכן אסור לעצור בשבת.

⁵ כתיב אמנה 1040 9.1. וראה ההח"מ 864 שזו תת זכות של הזכות לחירות.

⁶ ראה (2008), Arrest, EB.

⁷ ראה ICL חוקת פאראגוואי 19. וראה חוקת פורטוגל 28 (2) שאין לאסור אם יש פתרון חליפי קל יותר.

⁸ ראה ICL חוקת פורטוגל 27 (3). וראה שם בעיקר (a) (e).

⁹ ראה שו"ת הריב"ש רלו. וראה שו"ת מהר"ם שיק חו"מ נ; הלכות מדינה שער ד.

¹⁰ ראה שו"ע או"ח שלט ד. וראה שו"ת שבות יעקב א יד; שו"ת חיים ביד צג. וראה סעיף רלב הערה 38.

¹¹ ראה ויקרא כד יב; במדבר טו לד. בשני המקרים המעצר היה עד לביצוע גזר הדין.

¹² ראה שו"ת ריב"ש רלו. הריב"ש מציין למכילתא דרבי ישמעאל שמות כא יט. וראה עשה לך רב ג מח: "אין לעצור אדם עד שיבואו עדים המוכנים להעיד עדות ברורה".

¹³ ראה ICL חוקת פאראגוואי 12. ראה ICL חוקת יון 6 (1), שלא ניתן לעצור אדם אלא אם יש צו או אם תופסים אותו בעצם עשיית העבירה. וראה מעין זה שם חוקת צרפת 26 (2), בענין מעצר חבר בית הנבחרים. וראה חוקת פורטוגל 27 (3) שניתן לעצור אדם גם במקרה שיש עדות טובה שהחשוד עבר במתכוון עבירה שהעונש הצפוי עליה הוא לפחות שלש שנות מאסר.

¹⁴ ראה ICL חוקת ברזיל 5 (0) LXIV.

¹⁵ ראה סעיף רמא הערה 11. וראה הערה 49.

- האמנה קובעת: "אדם שנעצר יודיעוהו, בעת מעצרו, על הנימוקים למעצרו, וכן יודיעוהו ללא דיחוי על כל אשמה המועלית נגדו".¹⁶
- חוקת פורטוגל קובעת שעל השוטרים להודיע לחשוד בעת המעצר במה הוא נאשם.¹⁷ כותב החוקת עולם: "מפני שהמאסר הוא עונש בפני עצמו... ואם כן יש לו רשות לשאול על צו המאסר בעצמו מאיזה דין דנתוני".¹⁸
- חוקות אחדות קובעות שיש להודיע לנאשם, מיד עם מעצרו, על זכויותיו¹⁹ ובכלל זה, שהוא זכאי שלא להפליל את עצמו²⁰ ולהעזר בעורך דין.²¹ אחרות קובעות כי יש לאפשר לעציר להתקשר עם מי שיחפוץ.²²
- על פי התורה, על השלטון לנהוג עם כל אזרח על פי הכלל של "דעלך סני לחברך לא תעביד".²³ כמה חוקות קובעות שעל הרשויות לדווח לקרובי משפחה על המעצר.²⁴
- כותב החוקת עולם: "וזה ברור שאי אפשר לאסור שום אדם מבלי להודיע על זה למגיניו ולקרוביו".²⁵
- האמנה קובעת: "אדם שנעצר או נאסר בשל האשמה בעבירה פלילית יובא מיד בפני שופט, או בפני נושא משרה אחר שהוסמך כחוק להפעיל סמכות שיפוטית".²⁶
- כמה חוקות קובעות כמה זמן ניתן להחזיק חשוד במעצר מבלי להביאו לפני שופט.²⁷ על פי התורה, שוטר אינו רשאי לפגוע באיש ללא אישור מורה הוראה או בית דין.²⁸ המשטרה חייבת לדאוג להביא כל חשוד בפני שופט ללא דחוי.²⁹

¹⁶ כתבי אמנה 1040 סעיף 9.2.

¹⁷ ראה ICL חוקת פורטוגל 27 (4).

¹⁸ חוקת עולם חלק א עמ' 259.

¹⁹ ראה ICL חוקת שויצריה 31 (2).

²⁰ ראה ICL חוקת ברזיל 5 (0) LXIII, שבעת המעצר יש להודיע לחשוד את זכויותיו, ובכללם הזכות לשמור על שתיקה ויובטח לו הסיוע של המשפחה ושל יעוץ משפטי. ראה גם שם 5 (0) LXIV, שזכות החשוד לדעת את זהות האחראי למעצר והחוקר המשטרתי. בארצות הברית חייבים שוטרים להודיע לחשוד על זכות השתיקה ראה EB (2008), Miranda v. Arizona, וראה EB (2008) interrogation.

²¹ על הזכות להתייעץ עם עורך דין ראה ICL חוקת הודו 22 (1); שם חוקת מקדוניה 12 (3).

²² ראה ICL חוקת פאראגוואי 12 (3). וראה שם שביד שופט לשלול זכות זו. וראה שם חוקת ברזיל 5 LXIII שלאסיר זכות לקבל סיוע של בני משפחתו.

²³ ראה סעיף סח הערה 19. בני הרב טוביה שלמה העיר שניתן ללמוד זאת גם מדין השבת אבידה.

²⁴ ראה ICL חוקת פאראגוואי 12 (2) וחוקת שויצריה 31 (2).

²⁵ חוקת עולם חלק א עמ' 261.

²⁶ כתבי אמנה 1040 סעיף 9.3.

²⁷ ראה ICL חוקת הודו 22 (2). וראה שם, שיש להביאו לפני השופט הקרוב ביותר וזמן הנסיעה אינו כלול ב 24 השעות. לפי חוקת איטליה שם 13 (3) ניתן להחזיק במעצר 48 שעות, וכיו"ב בחוקת פולין שם 41 (3). וראה שם חוקת בלגיה 12 וחוקת ברזיל 5 (0) LXI, שצו מעצר צריך להנתן על ידי שופט.

²⁸ ראה רמב"ם סנהדרין א ב: "שוטרים אלו בעלי מקל ורצועה... וכל מעשיהם על פי הדיינים".

²⁹ ראה סעיף צט.

- "ויש לשופטו תוך פרק זמן סביר או לשחררו".³⁰
- חוקות אחדות קובעות שאין להחזיק חשוד במעצר יותר על הזמן המינימלי הקצוב לעונש המגיע לו אם ימצא חייב.³¹ כמה חוקות מגבילות את משך החקירה.³² על פי התורה, כל מי שלא נשפט הוא בחזקת זכאי ויש למנוע מחשוד כל סבל מיותר.³³ לדעת הריב"ש, יש להחזיק במעצר כל חשוד בעבירה שעונשה מות.³⁴
- "לא יהא זה כלל מקובל שאדם המצפה למשפט יחזק במשמורת, אך השחרור עשוי להיות מותנה במתן ערבויות להופיע למשפט או לכל שלב אחר של ההליכים השיפוטיים, ובמקרה הצורך, לשם ביצוע גזר הדין".³⁵
- על פי התורה, אין לדרוש ערבויות כל שהן מבעלי דין קודם לדיון המשפטי. פוסק ספר התרומות: "... שלא מצינו בגמרא למי שאינו מתחייב עדיין כלום שנעמיד ממונו בבית דין...".³⁶ במעלה דין תקנו: "אם המצא ימצא על אחד שנהג שלא כשורה... צריך הרה"ג להזמינו לפניו... אבל שלא בפניו לא יחרוץ דינו כלל על שום דבר, אפילו להניח משכון אין יכול לכופו...".³⁷
- בתנאים ובנסיבות שבהם מותר לעצור חשוד עד לסיום המשפט, פשיטא שניתן להמיר את המעצר בערבויות מתאימות.³⁸
- חוקת ארצות הברית קובעת: "לא תדרש ערבות מופרזת",³⁹ ומשמעות הוראה זו שדי בערבות המבטיחה שהחשוד יופיע למשפט.⁴⁰
- על פי התורה, אסור לפגוע באזרח יתר על הנחוץ לפי הענין.⁴¹
- האמנה קובעת: "אדם אשר חירותו נשללה באמצעות מאסר או מעצר יהיה זכאי לנקוט הליכים בבית משפט, כדי שבית משפט זה יוכל ללא דיחוי, להחליט בדבר חוקיות מעצרו, ולצוות על שיחרורו, אם המעצר אינו חוקי".⁴²

³⁰ כתבי אמנה 1040 סעיף 9 3. וראה שם סעיף 14 ג. וראה ההח"מ 864, בעקבות פסק של בית הדין האירופי, שבמקרים מסוימים יש לשופט סמכות להורות לעצור נאשם עד לסיום ההליכים המשפטיים 50.

³¹ ראה ICL חוקת פאראגוואי 19.

³² ראה ICL חוקת פאראגוואי 17 (10 שחוק אמור לקצוב זאת). וראה שם חוקת מקדוניה 12 (4) שניתן להחזיק במעצר לא יותר מאשר תשעים יום.

³³ ראה סעיף שמא. וראה משך חכמה בראשית מא לג: "לכן היה במצרים עיוות הדין כזה להושיב בבית אסורים על דבר פרטי איש ממדינה רחוקה כל ימיו ויהיה כלוא ללא משפט".

³⁴ ראה שו"ת הריב"ש רלו.

³⁵ כתבי אמנה 1040 סעיף 9 3. לא השתמשתי בתרגום הרשמי של האמנה, כפי שמופיע ברשומות.

³⁶ ספר התרומות טז ג בענין עכוב נכסים של חייב. בענין השלשת הסכום השנוי במחלוקת בבית דין ראה הלכה פסוקה א בסוף ברור הלכה, השמטה לסימן ד אות ד.

³⁷ תקנות מדינת מעהרין ועד גאית"ק לפ"ק עו.

³⁸ על ערבויות מחשש שהנתבע יברח ולא ישלם מס ראה שו"ת חוות יאיר קנו.

³⁹ חוקת ארצות הברית של אמריקה התוספת השמינית לחוקה. וראה ICL חוקת פאראגוואי 44.

⁴⁰ ראה The Constitution of the United States בדיון על התוספת השמינית, עמ' 222.

⁴¹ ראה סעיף צט. וראה סעיפים צט רצט.

⁴² כתבי אמנה 1040 סעיף 9 4.

דרישה זו מצויה בחוקות רבות.⁴³ חוקות אחדות קובעות שלבית משפט סמכות לדרוש להביא לפניו כל אדם המוחזק ביד אחת מזרועות השלטון ללא הרשאה.⁴⁴ חוקת ברזיל מצוה להודיע לשופט על מעצרו של כל חשוד.⁴⁵

על פי התורה, כל מי שנפגע על ידי הרשויות זכאי לפנות לבית דין ולבקש סעד.⁴⁶

• האמנה אינה מזכירה כלל מעצר מנהלי. ניתן להסיק מכך שלדעתה אין מקום להתיר שום מעצר ללא ביקורת שיפוטית.

חוקות אחדות מתירות מעצר מנהלי לפרק זמן קצוב.⁴⁷ אחרות קובעות שרק שופט רשאי להתיר מעצר מנהלי.⁴⁸

פוסק הרב וולדינברג: "... יש תוקף ביד הרשות השלטת להוציא פקודת מאסר אדמיניסטרטיבי... אבל מובן שאין הדברים אמורים אלא באיש שישנו רגלים לדבר שהוא מושחת המדות ובליעל עד להשחית או שהדברים מוכיחים שהוא מסכן את שלום הציבור אלא שאי אפשר לחייבו מחוסר הוכחות משפטיות, ובלעדי זה אין רשות לשלטון להשתמש בשרירות לב בתוקף כוחו להוצאת צו מאסר אדמיניסטרטיבי נגד כל מי שיראה בעיניו כחשוד, ואם לא כן לא שבקת חיי לכל בריה, וכל אדם יהא נתון תמיד לחסדו של השלטון בכל עת..."⁴⁹.

• האמנה קובעת: "אנשים שנשללה חירותם ינהגו בהם ברוח אנושית ומתוך התחשבות בכבודו העצמי של האדם".⁵⁰

כמה חוקות קובעות שכל מי שנשללה חירותו יזכה ליחס אנושי.⁵¹

על פי התורה, כל אחד הוא בחזקת זכאי כל עוד לא הוכחה אשמתו,⁵² וממילא יש למנוע ממנו כל סבל מיותר.⁵³

⁴³ חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף א' 9 ו-2; ICL חוקת פאראגוואי 133; שם חוקת פורטוגל 33.

⁴⁴ ראה ICL חוקת ברזיל 5 (0) LXVIII; חוקת פורטוגל 31. זה עקרון ההביאס קורפוס (Habeas Corpus), שמשמעותו לפי מילון אבן שושן: "פקודה בכתב שנותן השופט להביא לפניו את האדם שנעצר על ידי המשטרה לשם ברור ההצדקה שבמאסרו", נזכר כבר במגנה כרטה (Magna Carta) ראה חירות ומשטר 1 סעיף 39. וראה חירות ומשטר 125, ושם מסמך 298.

⁴⁵ ראה ICL ברזיל 5 (0) LXII.

⁴⁶ ראה סעיף שיד.

⁴⁷ ראה לדוגמה ICL חוקת הודו 22 (4) – (7). וראה חוקת איטליה 13 (5) שיש לקצוב בחוק תקופת זמן מירבית למעצר מנהלי.

⁴⁸ ראה ICL חוקת פורטוגל 27 (2); חוקת שוויצריה 31 (3).

⁴⁹ הלכות מדינה א' שער ד' פרק ה' ד'. וראה הרב שלמה חיים שאגן, "השעיית חשוד ופתיחת תיק חקירה", תחומין טז עמ' 340 - 348. וראה סעיף עט. פשיטא שהחלטה לעצור באופן מנהלי צריכה לעבור ביקורת שיפוטית.

⁵⁰ כתבי אמנה 1040 10 1.

⁵¹ ראה ICL חוקת פולין 41 (4). וראה שם חוקת דרום אפריקה 35 (2) f (5), שלעצור זכות לבחור מטפל רפואי שיבקר אותו, ושם (b) שיש לו זכות לבחור עו"ד שיבקר אותו.

⁵² ראה סעיף שמא.

⁵³ על פגיעה בעציר או באסיר מסיבה עניינית ראה ד"ר אליעזר בן שלמה, "כבוד האדם מול שלום הציבור בהשפלת אסיר", תחומין יז עמ' 144: "יש להעדיף את השיקול של הרתעת העבריינים בפשיעה מאורגנת

מעיד הרב הורביץ: " ... תכף רצו הפועלים למרום היריות ותפשו ערבי שחפץ לגנוב צאן מהעדר ... ואסרוהו עד יום המחרת, שיעמידו למשפט הממשלה ... נתנו לו מקום הגון ללינה, האכילוהו והשקוהו. פה ראינו קרן אור מיושר הלב הישראלי הטבעי..."⁵⁴

• "אנשים שהואשמו יובדלו, למעט בנסיבות החורגות מן הרגיל, מבני אדם שהורשעו, והיו נתונים ליחס מיוחד המתאים למעמדם כאנשים שלא הורשעו."⁵⁵

חוקת פאראגוואי קובעת שחשודים לא יכלאו בתנאים של עברניים שהורשעו.⁵⁶ אותה חוקה אף מורה שיש להפריד בין אסירים שנשפטו ובין אסירים הנמצאים בכלא כמעצר מונע.⁵⁷

זו מדת התורה. פסוק מפורש בתורה: "ויניחהו במשמר..."⁵⁸, ומפרש רש"י: "לבדו, ולא הניחו מקושש עמו..."⁵⁸. מהר"ח פאלאג'י כותב שבאיזמיר היו שני בתי כלא, לצורך הפרדה בין סוגי אסירים - "בית האסורים של כבוד", ו"בית האסורים של צער ומטונפא"⁵⁹.

• "אדם שהיה קרבן למאסר או למעצר בלתי חוקיים תהיה לו זכות לפיצויים הניתנת להוצאה לפועל."⁶⁰

מדינות אחדות קובעות זאת בחוקתן.⁶¹

על פי התורה, כל מי שנכלא ללא הצדקה זכאי לפיצויים. פוסק מהר"י אדרבי: "מה שהפסידוהו מממונו על ידי התוגרמים שתפסוהו ושמנו אותו בבית הסוהר חיבים לשלם לך."⁶²

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לפגיעה בעבריין ובחשוד.⁶³

במוזד, ובעבירות הפוגעות בצבור ובאיכות חייו, על פני הערך הכללי של כבוד הבריות". וראה והערב נא א עמ' 440: "... מותר להשקות את הגנב על מנת להוציא ממנו את הגניבה, אף שיושפל ויתבזה מכך".

⁵⁴ אלה מסעי עמ' 112.

⁵⁵ כתבי אמנה 1040 סעיף 2 10 (א).

⁵⁶ ראה ICL חוקת פאראגוואי 21 (2).

⁵⁷ ראה ICL חוקת פאראגוואי 21 (2).

⁵⁸ רש"י ויקרא כד יב.

⁵⁹ ראה שו"ת חקקי לב ב חו"מ ה. על שני סוגי בתי הכלא ראה סעיף שנב.

⁶⁰ כתבי אמנה 1040 סעיף 9 5.

⁶¹ ראה ICL חוקת פורטוגל 29 (6); חוקת יוגוסלביה 27 (4) וחוקת פולין 41 (5).

⁶² שו"ת דברי ריבות רלב. לגבי השאלה מי ישלם במקרה כזה ראה סעיף שטו.

⁶³ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 13 (1): "לא יפגע חופש האדם. לא יכלא איש אלא אם כן יצא חייב בדין או ניתן צו מעצר נגדו על ידי שופט מוסמך או ... כליאתו נחוצה כדי להביאו לפני כס המשפט באשמת עברה שנעשתה על ידו. (2) לא יבצע השלטון מעצרי מנע אלא בימי מלחמה או שעות חירום, ועל פי הוראות חוק מפורשות אשר פקוחה עליהן עין בית הנבחרים. (3) תוך 24 שעות להאסרו, תנתן לאסיר הודעה כתובה על סבת מאסרו והרשות בידיה נתון. תלונה כי תוגש אל השופט על מאסר שנעשה שלא כדין, יצווה השופט על הקצין האחראי להביא לפניו את האסיר ולהרצות בכתב את טעמי מאסרו. והיה אם ראה השופט כי אין דין מאסר לאיש, יצווה לשחררו אותו יום". וראה שם סעיף 13 (8): "כל הנאסר, יוצא חייב או נענש שלא כדין, זכאי לגבות את פצוייו מאת המדינה. מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

שכט. הסגרה

א. מדינה דנה את אזרחיה אשר ביצעו פשעים במדינה אחרת, רק אם נפגעו גם אינטרסים חיוניים שלה עצמה.¹ ב. מדינה דנה כל מי שעבר עבירה בתוך גבולותיה, גם אם הוא תושב חוץ.² ג. כל מדינה ריבונית להחליט כרצונה כיצד לנהוג עם אזרח או תושב חוץ החשוד שעבר עבירה במדינה זרה ונמלט ממנה בטרם נתן את הדין על מעשיו. עליה להכריע בשאלות האם להסגיר לכל מדינה, על אילו עבירות להסגיר ועד כמה יש להתחשב בסבל או בעונשים הצפויים לחשוד. מדינות רבות אינן מסגירות את אזרחיהן ופעמים רבות אף אינן מסגירות עבריינים בכלל, אם אין הסכם הסגרה בין המדינות.³

הגישות השונות להסגרה באות לידי בטוי בחוקות השונות. חוקות אחדות קובעות שאזרח כלל לא יוסגר למדינה זרה,⁴ ואחרות מתירות להסגיר אזרחים, כאשר קיימת הוכחה שעברו עבירות חמורות מאד.⁵ חלק מן החוקות קובעות כי לא יוסגר אזרח המדינה אלא בכפוף לאמנות בינלאומיות,⁶ או בכפוף לאמנה עם מדינה אחרת.⁷ חוקת פולין קובעת שהדברים אמורים גם לגבי בעל אזרחות זרה.⁸ חוקות אחדות מדגישות את חשיבות ההדדיות באמנות מעין אלה.⁹ אחרות קובעות שהסגרה נעשית תמיד על פי הוראת שופט.¹⁰

האמנה הבינלאומית נגד עינויים ונגד יחס ועונשים אכזריים וכו' קובעת: "מדינה חברה לא תגרש, תחזיר או תסגיר אדם למדינה אחרת, מקום שקיים יסוד מהותי להאמין כי הוא נתון בסכנת העמדה בפני עינויים".¹¹

חוקות אחדות קובעות שאין להסגיר חשוד הצפוי לעונש מות בארצו¹² או אם הוא נדרש בגלל עבירות פוליטיות או דתיות.¹³

*

¹ ראה extradition (2008) EB. ראה את חוק העונשין (תיקון תשנ"ד) 9 ב על עבירת חוץ. וראה שם 13 ב ג, שדיני העונשין יחולו גם אם העבריין פגע בתושב ישראל או ביהודי מחוץ למדינה, ושם ג שדיני העונשין יחולו גם אם הוא פגע במוסדות יהודיים כגון ההסתדרות הציונית העולמית, קק"ל וכד'.

² ראה חוק העונשין (תיקון תשנ"ד) 12.

³ ראה extradition (2008) EB, שהסכם הסגרה כולל בדרך כלל את העבירות שעליהם יחול ההסכם, את ההליכים ואת הבטחונות ואת הזיקה שבין הסכם הסגרה ובין הסכמים בינלאומיים אחרים. וראה שם שהחוק הראשון בענין הסגרה נתקבל בבליה בשנת 1833 למנינם.

⁴ ראה ICL חוקת גרמניה 16 (2); חוקת פינלנד 7 (3); חוקת פולין 55 (1) וחוקת פורטוגל 33 (1).

⁵ ראה ICL חוקת ברזיל 5 LI שלא יוסגר אזרח אלא אם כן מוכח שהוא עסק בסחר סמים.

⁶ ראה ICL חוקת איטליה 26 (1) וחוקת בלרוס 10 (2).

⁷ ראה ICL חוקת הולנד 2 (3).

⁸ ראה ICL חוקת פולין 55 (2).

⁹ ראה ICL חוקת ספרד 13 (3) שגירוש יעשה רק על פי חוק המבוסס על הדדיות, או על פי אמנה.

¹⁰ ראה ICL חוקת פורטוגל 33 (4).

¹¹ כתבי אמנה 1039 3.

¹² ראה ICL חוקת פורטוגל 33 (3).

¹³ ראה ICL חוקת הונגריה 65 (1).

על פי התורה, מעמידים חשוד יהודי למשפט רק בבית דין הדן כדין תורה, וזאת בשל כמה נימוקים. א. כותב הרב בלייך: "לפי השקפת התורה כל מעשה פלילי הנעשה על ידי יהודי בכל עת ובכל מקום, מן הדין הוא שידון ויענש על ידי משפטי התורה ובבית דין של ישראל דוקא".¹⁴ ב. עבריין מוסגר עלול לקבל עונש חמור מזה שצפוי לו על פי דין תורה. פוסק האגרות משה: "אין לנו לדון בדברים שלא שייך בדיני התורה".¹⁵ ג. בשעה שמסגירים עבריין לשלטונות מדינה זרה כופים אותו לעזוב ארץ ישראל והתורה אוסרת להסגיר לחו"ל אפילו עבד כנעני אשר ברח מבעליו, בחוץ לארץ.¹⁶ ד. כותב הרב ישראל: "המאסר בחו"ל מרחיק אותו מהווי היהודי... מוציאים אותו מכלל ישראל באופן מוחלט...".¹⁷ ההתר היחיד להסגיר חשוד הוא במקרה שהוא מזיק לרבים ואין דרך למונעו מכך אלא על ידי הסגרתו.¹⁸

הפוסקים בימינו דנים בשאלה האם יש התר לנהוג על פי גדרי הוראת שעה ולחתום על הסכם הסגרה עם מדינות העולם. הרב ישראלי פוסק: "אסור למסור אף יהודי לערכאות של גויים, והחובה לערוך לו משפט צדק במדינת ישראל".¹⁹ הרב בצרי חולק, ופוסק: "זה מעניי הממשלה שלא תהיה מדינת ישראל מקלט לפושעים ישראלים, ושפושעים שנמצאים במדינות אחרות נוכל להעניש אותם בארץ".²⁰ כיו"ב פוסק החוקת עולם: "אבל פושעים במזיד כנגד המדינה שלהם בין אם הם אזרחי ארץ ישראל אשר סרחו בחוץ לארץ עון פלילי, בין אזרחי שאר מדינות אשר ברחו לארץ ישראל - יש חוב למדינת ישראל להסגירם ולמסרם למדינה אשר חטאו לה משום מצוה 'ולא תחניפו את הארץ כי הדם הוא יחניף את הארץ'".²¹ נראה להוסיף כי במקרים מסוימים אי הסגרת חשוד עלולה לגרום לחילול השם.²²

מסתבר שלכוי"ע יש להתנות את ההסגרה בתנאי שהחשוד לא יענש יותר ממה שמקובל בישראל. יש לקבל אישור של בית דין לכלל הסגרה.²³

¹⁴ הרב יהודה דוד בלייך, הסגרת פושע לעם נוכרי תחומין ח עמ' 298. וראה שו"ע חו"מ כו א.
¹⁵ שו"ת אגרות משה או"ח ה ט יא (שם מדובר על ערכאות באופן כללי ולא דוקא בהסגרה), וראה סעיף קצו.
¹⁶ ראה רמב"ם עבדים ח י. על עזיבת ארץ ישראל ראה סעיף רלב.
¹⁷ הרב שאול ישראלי, "הסגרת עבריין לשיפוט זר" תחומין ח עמ' 293.
¹⁸ ראה הרב שאול ישראלי, "הסגרת עבריין לשיפוט זר", תחומין ח עמ' 290.
¹⁹ הרב שאול ישראלי, "הסגרת עבריין לשיפוט זר", תחומין ח עמ' 296. יתכן שגם לדעה זו מותר להעביר מידע על אודות יהודי שפשע למדינות שונות.
²⁰ הרב עזרא בצרי, "טובת הפרט מול טובת הציבור – חשש לעגינות מול צו הסגרה", תחומין ט עמ' 64. מפשרטו של מקרא אנו למדים שבימי קדם היה מקובל שמדינות משתפות פעולה בהסגרת עבריינים. שור וראה שאחאב ביקש ממדינות אחרות להסגיר את אליהו, ראה מלכים א יח י: "חי ה' אלקיך אם יש גוי וממלכה אשר לא שלח אדני שם לבקשך ואמרו אין והשביע את הממלכה ואת הגוי כי לא ימצאכה". פשיטא שגם הוא היה מסגיר את מי שהם היו מבקשים. הערת הרב נבנצל: "אין זה פשיטא, כי לפי הגמ' במגלה הפסוק הזה מוכיח שהוא הי' שולט עליהם".
²¹ חוקת עולם ב עמ' 378. ראה שו"ת מהר"ם שיק חו"מ נ בענין הסגרת חשודה ברצח. ראוי לציין כי היה מקובל בקהילות ישראל להעניש עבריינים, בין השאר באמצעות הסגרה לערכאות – ראה לדוגמא שו"ע סמ"ע חו"מ ב ז. בענין הסגרה ראה עוד שו"ת ציץ אליעזר יח ב.
²² ראה שו"ע חו"מ כח ג.
²³ ראה שו"ע חו"מ כו ב. וראה סעיף צט. בהצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16, אין התייחסות כלל להסגרה. על מקלט מדיני לנכרי ראה סוף סעיף שכא.

פרק סט. אויב**של. "עת להרוג"¹**

יש לעשות כל מאמץ שלא לצאת למלחמה,² אולם כאשר אין מנוס יש להלחם מתוך דבקות במשימה ומתוך שאיפה להשיג הכרעה מהירה וברורה.³

פסוק מפורש בתורה: "כי תצא למלחמה על איבך", ומפרש רש"י: "... אל תרחם עליהם כי לא ירחמו עליך".⁴ כותב האברבנאל: "ראוי למלכים שיהיו אכזריים לאויביהם".⁵ כותב השם משמואל: "מדת העזות אף שבעצם היא מדה רעה מאד... מכל מקום אם משתמש במדה זו בקדושה לעבודת השי"ת כגון החשמונאים וכיוצא בזה, הרי אמרו ז"ל גדולה עבירה לשמה...".⁶ כותב הראי"ה קוק: "... לא נוכל לצייר, כמה חשוך ושפל היה העולם מבלעדי האכזריות הזאת שלנו, כמו שלא נוכל לצייר כמה רע ונתעב היה לולא ההארה הטהורה של אור ה' ודרכיו, אשר הארנו עליו במהלכנו ההיסטוריים".⁷

פוסק הרמב"ם: "... עושין עמהם מלחמה והורגין כל הזכרים הגדולים ובוזזין כל ממונם וטפם... במלחמת הרשות...".⁸

למצוה להרוג את כל הזכרים הגדולים שני טעמים

חשש מפני נקמה הרלב"ג כותב: "ראוי לאדם, כשיפול בידו במלחמה מי שהוא תמיד לו ולעמו לקוץ מכאיב שלא יחמול עליו אך יבער אותו מן הארץ פן ימצא לו מקום אחר זה אם ימלט להשחית הוא ועמו לפי היכולת".⁹

הרתעה כותב הרלב"ג "והנה קצצו בהונות ידי אדני בזק ובהונות רגליו להפיל מורך על שאר מלכים שיראו מלהלחם בישראל...".¹⁰ פסוק מפורש בספר שמואל: "ואת העם אשר בה

¹ קהלת ג. וראה קהלת רבה שם: "עת להרוג בשעת מלחמה".

² ראה סעיפים רפז – רפח רצג. יציאה למלחמת רשות היא על פי גדרי הוראת שעה, ראה שו"ת משפט כהן קמד יג.

³ ראה סעיף רצב ובעיקר הערה 30.

⁴ רש"י דברים כ א וראה שם כ ג.

⁵ אברבנאל שמואל א טו כז. וראה ספר העיקרים ד כו שעל המלך להיות אכזרי לזרים. על מלך להיות אכזרי גם ביחסו לפושעים בתוך המדינה, ראה ספר שופטים ח יז; שם כ מח. וראה סעיף עט הערה 9; סעיף פז; סעיף שמז הערות 18 - 23. וראה בעל החינוך תקכו שהתורה רוצה להשריש בישראל את מדת הרחמנות ולפיכך מצוה לקרוא לשלום ולהקפיד רק משלוש רוחות. עצם המלחמה אינה אכזרית בעינינו, וראה סעיף רצו הערות 10 11.

⁶ שם משמואל תרע"ג ליל ו'.

⁷ מאמרי הראיה ב עמ' 508. וראה מו"נ ג כט.

⁸ רמב"ם מלכים ו ד. על שיטת הרמב"ם לגבי מלחמת שבעה העממים ומלחמת עמלק ראה סעיף שלא. הרמב"ם אינו מפרט את מי יש להרוג במלחמות שאינן נזכרות בדבריו, ויש מקום לומר שמלך חייב להרוג את כל הזכרים הגדולים וכו' רק במלחמות שהוא מפרט בפירוש. יש לעיין עד כמה נותנת התורה לפרנסים ולמפקדים שיקול דעת שלא לנהוג על פי הלכות מלחמה אם מבחינה מקצועית נראה להם שעדיף להלחם באופן שונה. וראה הצבא כהלכה א הערה 20; להלן הערות 34 51; סעיף שכה הערות 30 32. וראה סעיף קצח הערה 49, שיש הסוברים שמכיון שהצבא לא גייס מבני עשרים ועד בני ששים, היה למלחמת השחרור דין מלחמת רשות.

⁹ רלב"ג מלכים א אחרי פרק כב התועלת הלד.

הוציא וישם במגרה ובחרצי הברזל ובמגזרת הברזל", ומבאר רלבי"ג: "ששם העם אשר בה בזה המשפט שיש בו אכזריות... והנה היה רצונו בזה שייראו שאר האומות מלהלחם בישראל".¹¹ כותב הראי"ה קוק: "אי אפשר היה כלל, בשעה שהשכנים כולם היו זאבי ערב ממש, שרק ישראל לא ילחם, שאז היו מתקבצים ומכלים ח"ו את שאריתם, ואדרבא, הי' מוכרח מאד גם להפיל פחד על הפראים גם על ידי הנהגות אכזריות, רק עם צפיה להביא את האנושיות למה שהיא צריכה להיות אבל לא לדחוק את השעה".¹²

בעת מלחמה ראוי לפגוע גם באלו המסייעים ללוחמי האויב. אומרת מסכת סופרים: "תני ר' שמעון בן יוחאי, הכשר שבגויים בשעת מלחמה הרוג...".¹³ הרב ישראל פוסק: "... מכיון שלפי אומדנא המקובלת האוכלוסיא מעודדת בכל מיני אופנים את פעולת הכנופיות וזה ודאי עוזר להגברת ולהרחבת פעולותיהם בעתיד ונמצא שכל האוכלוסיא היא במקרה זה בתורת רודף שניתן להציל בנפשם".¹⁴

גם בשעת מלחמה אסור לפגוע באויב יתר על הנחוץ

- פוסק הרמב"ם: "אין קוצצים אילני מאכל שחוץ למדינה ואין מונעים מהם אמת המים כדי שייבשו שנאמר: 'לא תשחית את עצה'".¹⁵
- פסוק מפורש בתורה: "ויצבאו על מדין כאשר צוה ה'...", ומבאר הספרי: "רבי נתן אומר נתן להם רוח רביעית כדי שיברחו".¹⁶ כותב הרמב"ן: "מצוה... שנצטוונו כשנצור על עיר להניח אחת מן הרוחות בלי מצור, שאם ירצו לברוח יהיה להם דרך לנוס משם כי בזה נלמוד להתנהג בחמלה אפילו עם אויבנו בעת המלחמה".¹⁷ כותב הרדב"ז: "וכל זה מדרכי התורה אשר כל נתיבותיה שלום".¹⁸
- אסור לפגוע במי שנכנע. כותב הרב דוד פרדו: "אם לא השלימו אלא מקצתם, ונלחמים עליה, אין הורגים אלא אותם שלא השלימו אבל אותם שהשלימו, אם מכירים אותם

¹⁰ רלבי"ג שפטים א ו. על הצורך בהרתעה ראה סעיפים רצב שלא.

¹¹ רלבי"ג שמואל ב יב לא.

¹² אגרות הראיה א פט. וראה סעיף רצו על ההתר לצאת למלחמת הרשות.

¹³ מסכת סופרים (היגר) טו ז. וראה תוס' בבלי ע"ז כו ב ד"ה לא מורידים; ש"ך שו"ע יו"ד קנח ס"ק א; סמ"ע חו"מ תכה ס"ק יח; תורה שלימה וראא מילואים יט.

¹⁴ שו"ת עמוד הימיני טז ג ה. וראה שם טז ה לב שאין התר לפגוע בילדים. וראה הרב שפירא, "מלחמה ומוסר", תחומין ד עמ' 182; הרב נריה גוטל, "לחימה בשטח רווי אוכלוסיא אזרחית", תחומין כג עמ' 18 – 42.

¹⁵ רמב"ם מלכים ו ח. וראה א"ת ערך בל תשחית; משפט המלחמה עמ' קכג; הצבא כהלכה פרק א ציון 22. וראה הרב אברהם שרמן, "עקרונות הלכתיים במוסר מלחמה", תחומין ט עמ' 234, שמותר לכרות אילנות מאכל לצורך מבצעי, וראה שם בעמ' 235 שיש להזהר מאד שלא להשחית שלא לצורך.

¹⁶ ספרי על במדבר לא ז.

¹⁷ ספר המצוות, נוספות עשין ה. וראה שם נימוק נוסף. וראה רמב"ם מלכים ו ז.

¹⁸ רדב"ז מלכים ו ז. וראה משך חכמה במדבר לא ז.

- ינצלו¹⁹. הרב וויינברג פוסק: " ... יש חילוק בין שאר לוי אומות ועמלק, דבשאר אומות אף לאחר שנכנסו למלחמה אם השלימו ונכנעו מקבלים אותם"²⁰.
- לדעת המהר"ל, מצוה להרוג את הזכרים במלחמת הרשות רק כאשר כובשים עיר ולא במלחמה שמחוץ לעיר.²¹ הרב סולובייציק פוסק: " ... דכשעורכים מלחמה, אין הורגים אלא את החיילים... ואת האזרחים אסור להרוג"²².
 - פסוק מפורש בתורה: "לא תחיה כל נשמה", ודורש הספרי: "בסייף"²³.
 - פסוק מפורש בתורה: "כי תצור אל עיר ימים רבים להלחם עליה לתפשה..."²⁴, ודורש הספרי: "להלחם עליה – לא להרעיבה ולא להצמיאה ולא להמיתה מיתת תחלואים"²⁴.
 - פסוק מפורש בדברי הימים: "עשרת אלפים חיים שבו בני יהודה ויביאום לראש הסלע וישליכום מראש הסלע וכלם נבקעו"²⁵, ואומר המדרש: "באותה שעה אמר הקב"ה: לא גזרתי מיתה לבני נח אלא בחרב... מה אלו עושין כאן – יגלו"²⁶. ר' אברהם בן הרמב"ם נשאל: "ילמדנו רבנו מה פירוש שאמר על מלך מואב ויקח את בנו בכורו אשר ימלוך תחתיו ויעלה עולה על החומה ויהיה קצף גדול על ישראל. מה חטאו ישראל בזה כל כך שהיה עליהם הקצף?" ותשובתו בצדו: "אומרים שחטאם היה שלחצוהו כשגברו עליו והכריחוהו לכך והיתה חובה עליהם מאחר שהגבירם אלקים יתעלה עליו שלא ישכחו מדת הרחמים וישאירו לו איזה שארית"²⁷.
 - ראוי לקבור את מתי האויב.²⁸
 - אסור להחריב ערים כבושות. כותב הרב פרדו: " ... היא גופה קמ"ל, דלא שרי לצור ולהלחם על עיירות של נכרים אלא לתפשה להוסיף ולהחריב גבול ישראל... אבל לא להשחית להחריב העיירות, דהרי זה בבל תשחית..."²⁹.

¹⁹ ספרי עם פירוש ספרי דבי רב דברים פסקה ר.

²⁰ שו"ת שרידי אש ב עג. וראה העמק דבר דברים כ כ. לאור דברי הרמב"ם מלכים ו א אפשר להוסיף ולומר שאם התורה היתה מצוה כחיוב גמור לפגוע גם באזרחים עלול האויב להלחם ביתר מרץ, ואכמ"ל.

²¹ גור אריה על דברים כ א. וראה שו"ת בני בנים ג מ, שבמלחמה כנגד הבאים עלינו אין הוראה להרוג כל זכר.

²² נפש הרב עמי"ט. לדעתו, כוונת הרמב"ם הנזכר בהערה 8 היא שהורגים רק את הלוחמים. וכ"כ העמק דבר דברים כ יג. ראה מנ"ח מצוה תקכו (א): "ופשוט דטומטום ואנדרוגינוס אין הורגין כיון דהם ספק נשים".

²³ ספרי על דברים כ טו.

²⁴ ספרי על דברים טו י. והרמב"ם השמיט. וראה ספרי עם פירוש ספרי דבי רב דברים פסקה ר, שאסור להרעיב רק בשעה שקוראים לשלום, אך לאחר שיצאו למלחמה מותר להשתמש בכל האמצעים. וראה משפט הצבא בישראל טו א: "מותר ללחום עם האויב בכל האמצעים העומדים לרשותנו". הוא מביא ראיה מהספרי: "וצרת עליה אף להרעיבה אף להצמיאה אף להמיתה במיתת תחלואים". אולם לפנינו הגירסא בספרי היא הפוכה. אפילו לפי גירסתו יש לחלק בין אם הורגים בידיים בעת מלחמה באמצעים שונים או אם נותנים לאויב לסבול בשעת מצור ומאפשרים לו להחליט להכנע בכל עת שירצה.

²⁵ דברי הימים ב כה יב.

²⁶ פתיחתא לאיכ"ר א יד.

²⁷ שו"ת רבינו אברהם בן הרמב"ם תשובה לו. וראה הערה 64. על פי התורה לא מצאנו הוראה לנהוג באופן מדתי אך מצאנו הוראה שלא לנהוג באכזריות יתירה.

²⁸ ראה יחזקאל לט יג: "וקברו כל עם הארץ והיה להם לשם", וראה רש"י שם. בימי התנ"ך ואף לאחר מכן היה מאד מקובל שלא רק הורגים את חיילי האויב אלא גם מסירים את הקרקפת, מטילים בהם מומים וכד', ראה War Before Civilization עמ' 67; EB (2008), scalping.

²⁹ ראה ספרי עם פירוש ספרי דבי רב דברים פסקה רג.

- יש לנהוג בהגינות עם שבויים. אומר הנביא למלך ישראל: "ויאמר לא תכם האשר שבית בחרבך ובקשתך אתה מכה..."³⁰, ומבאר הרלב"ג: "האם תכה האנשים אשר תנהג בשבי בחרבך ובקשתך אין זה ראוי..."³⁰. כותב הרלב"ג: "שהוא ראוי שכאשר נפלו קצת אויבי האומה בידם שייטיבו להם כדי שיהיו בשלום עמהם בראותם שבעת נפלים בידם חמלו עליהם והיטיבו להם, וכל שכן שראוי לעשות זה בהיות אויבי האומה יותר חזקים מהם"³¹. הפני משה על הירושלמי מחדש: "אם יש בהן שבויים מז' עממין... מותר (להחיותם)"³². על אשת יפת תואר כותב הרמב"ם: "ואין למנעה מלהתאבל ולהתנוול ולבכות... כי לאבלים נחת בביתם... לפיכך חננתה התורה ואיפשרה לה זאת עד שתלאה מן הבכי והאבל"³³.
- בסיום המלחמה יש לנהוג בחכמה. מבאר הנצי"ב: "... דשאל היה מתגבר במלחמה והרשיע לעשות שמות בארץ אויביו, והי' מוכרח לעשות כן כדי שלא ישובו מיד להלחם, והוא משום שלא כבשם תחתיו... אבל דוד כשכבש לא עשה שמות כל כך, והוא משום שכבשה ושם בה נציבים שלו, ומשום הכי כתיב בדוד 'ויהיה דוד לכל דרכיו משכיל...'".³⁴ כותב המלבי"ם: "כי מה שהותר למלכי הארצות להרוג את אויביהם הוא רק בדרך מלחמה..."³⁵.

מהטעמים הבאים אסור לפגוע באויב יתר על הנחוץ³⁶

- טובת היחיד** כותב הרמב"ן: "... הישר בבני אדם בטבעו יתלבש אכזריות וחמה כצאת מחנה על אויב. ועל כן הזהיר בו הכתוב, 'ונשמרת מכל דבר רע'".³⁷ כותב ספר החינוך: "... מדת הרחמנות היא מדה טובה וראוי לנו זרע הקדש להתנהג בה בכל ענינו, גם אם האויבים עובדי עכו"ם, למעלתינו לא מצד היותם הם ראויים לרחמים וחסדי".³⁸
- טובת המדינה** כותב הרלב"ג: "להודיע שאין ראוי להתנהג באכזריות. הלא תראה כי נחש העמוני לולי אכזריותו היה מושל על יושבי יביש גלעד שלא היה רוצה לכרות ברית עמהם כי אם בנקור להם כל עין ימין ומסבת אכזריותו אל שנפל עמו ביד ישראל והכו בהם מכה רבה".³⁹ כותב החיד"א בפירושו לספר יהושע: "ויהי כשמוע יבין מלך חצור' – שמועות רעות:

³⁰ רלב"ג על מלכים ב ו כב.

³¹ רלב"ג, מלכים ב סוף פרק יב התועלת הלי. וראה (המיוחס ל)רש"י דברי הימים ב כא ט ד"ה הסובב אליו: "... כי היה דרכם כשנוצחים במלחמה היו תופשים האנשים הגבורים ומביאים אותן עמהם שלא יתוספו על שונאיהם להיות לעזרה לאדום בני עמם". לפי דרכנו למדנו שלא הרגו גבורים אלו.

³² פני משה על ירושלמי סנהדרין ב ה. ק"ו לשבויים שאינם משבעת העמים. וראה הרב אברהם ישראל שריר, "אתיקה צבאית על פי ההלכה", תחומין כה, עמ' 433, שאסור להרוג שבויים מעיקר הדין ולא רק מצד חשש איבה וכד'.

³³ מו"נ ג מא. ראה ספרי על דברים כא יד שעל בית דין לפקח על כך שהחיללים לא יתעמרו באשת יפת תואר. וראה צפנת פענח שם שעל עבד עברי שנמכר לנכרי אין לבית דין הוראה דומה.

³⁴ הרחב דבר על העמק דבר דברים לג יא. על העמדת נציבים ראה רש"י דברי הימים ב כא ח.

³⁵ מלבי"ם מלכים ב ו כב. וראה הערה 30.

³⁶ ראה סעיפים רח רצג.

³⁷ פירוש הרמב"ן על התורה דברים כג י. וראה פירושו על שמות טו כה.

³⁸ ספר החינוך תקכו. וראה מעין זה רמב"ם עבדים ט ח; ספר החינוך רכט.

³⁹ רלב"ג שמואל א יב כד התועלת התשע עשרה.

אחת שלא החיו כל נשמה והשניה הבזיון שעשו למלכים בדריסת הרגל על צואריהם, נתפעלו מאד מהאכזריות והבזיון ונאספו יחד להלחם".⁴⁰

טובת האנושות כותב הנצי"ב: "... ובאשר יראי ה' אין להם שמחה על חורבן הישוב, אפילו של שונאיו..."⁴¹.

קידוש השם כותב הרמב"ם: "וכן דוד המלך עליו השלום נביא... ומצאנו אותו בעל אכזריות, אף על פי שלא שימש בה כי אם בעובדי גילולים ובהריגת הכופרים והיה רחמן לישראל, אבל בא בביאור בדברי הימים שהשם יתברך לא הרשה לבנות בית המקדש ולא היה ראוי בעיניו לזה לרוב מה שהרג".⁴²

בשום מקרה אין לפגוע במדינות אחרות, עמהן אין לנו מלחמה,⁴³ גם אם אזרחיהן אינם שומרים על מצוות בני נח.⁴⁴

"זו תורת משה לא תבטל",⁴⁵ אולם כיום על השלטון להקפיד על עקרונות המלחמה המקובלים במשפט הבינלאומי.⁴⁶ פוסק הרב חיים הירשענזאהן: "אסור לעבור על חוק האינטערנאציאנאליסטעט אשר נעשו בברית עמים איך להתנהג במלחמה, וח"ו להיות ישראל נחשבים בעיני העמים כפראים רוצחי נפש נגד חוקי האינטערנאציאנאליסטעט ונגד חוקי הציוויליזאציאן".⁴⁷ הרב ישראל פוסק שיש תוקף של דינא דמלכותא להסכמות העמים על פי אילו כללים נלחמים ובכלל זה להסכמה להגביל שימוש בסוגי נשק מסוימים.⁴⁸ הרב הענקין פוסק: "... להורות ולקבוע מדיניות להרוג גם את מי שאינו נלחם בנו אין לך גורם סכנה לכלל ישראל יותר מזה... ועוד שהוא חילול ה' בעיני האומות..."⁴⁹.

הפוסקים דנים על תוקף כמה מן ההוראות הנוגעות למלחמה בימינו

- איסור השחתת אילנות מאכל בעינו עומד.⁵⁰
- יש סוברים שגם בימינו יש להקיף עיר נצורה רק משלש רוחות.⁵¹

⁴⁰ חומת אנך על יהושע יא.

⁴¹ הרחב דבר דברים לג יא א.

⁴² משנה עם פירוש הרמב"ם, הקדמה לפרקי אבות פ"ז. וראה ראב"ע פירוש הארוך לשמות כא כא.

⁴³ ראה מו"נ ג נ: "... לפיכך באר הכתוב שבטיהם ואמר כי אלה אשר אתם רואים אותם היום בשעיר ומלכות עמלק אינם כולם בני עמלק אלא הם בני פלוני ובני פלוני... כל זה צדק מלפני ה' כדי שלא יהרג שבט בכלל שבט אחר, כי הגזרה לא היתה אלא על זרע עמלק בלבד". וראה ספרי דבי רב על דברים כא י – יא, שבשעה שכובשים את שבעה העממים, אין לפגוע באלו שאינם משבעת העממים. הערת הרב נבנצל: "זה מדין לא תרצח".

⁴⁴ ראה סעיף רפז הערה 33.

⁴⁵ ראה סעיף עג.

⁴⁶ ראה סעיף רפט. וראה הערה 53.

⁴⁷ אלה דברי הברית א ו א.

⁴⁸ ראה שו"ת עמוד הימיני טז ה טו. וראה משפט הצבא בישראל טו הערה על סעיף ב שמותר להשתמש בכל סוגי הנשק ללא הגבלה: "חושב אני שגם מצד הסברא אפשר להתיר השימוש באמצעים הנ"ל כי איך יתכן שאם האויב ישתמש נגדו בכל אותם האמצעים ובשבילנו יהיו אסור?"

⁴⁹ שו"ת בני בנימין ג סימן מ. ראה סעיפים רצד – רצו.

⁵⁰ ראה הצבא כהלכה פרק א ה 8.

- הרב גורן פוסק: "אין בזה שום עילה או אסמכתא או היתר כלשהוא להרוג אפילו בשעת מלחמה מי שאינו נלחם בפועל נגדנו".⁵²
- אין דין אשת יפת תואר.⁵³
- אסור להשתמש באמצעים האסורים על פי המשפט הבינלאומי. כותב הסטייפלר: "והדעת נותן שחלילה וחלילה שישתמשו הלוחמים באטום אשר בלא ספק כל שצד אחד יעשה, ישולם מצד השני כהנה וכהנה וכל אחד מפחד לעורו..."⁵⁴
- פוסק הרב אורטנר: "אויבים שאנו הרגנו במלחמה חייבים לקבור לכולי עלמא".⁵⁵
- פוסק הרב זילברשטיין: "מנהג היהודים מקדמא דנא הוא לקיים מה שנאמר 'ובביזה לא שלחו את ידם' כי אין מטרת עם ישראל להתעשר מאויבנו... מלחמות לא נועדו לביזה..."⁵⁶
- יש לנהוג בהגינות עם שבויים. על מתן טיפול רפואי למחבל שניסה להתאבד בטרם הועמד לדין כותב הרב זילברשטיין: "... הורה מו"ח שליט"א, שהיות וקיים חשש של איבה, שיאמרו אומות העולם, שישראל אינם מטפלים באויביהם כראוי, ואף יאמרו שעודדו אותם להתאבד, וממילא יאמרו שעם ישראל אינם מתנהגים בכללי הנהגות אומות העולם. ואולי יש בזה חילול ה', וגם הם כלפי יהודים לא יתנהגו כדין, ויסכנו חיי יהודים הנתונים בידיהם, באופן כזה מותר להגיש להם עזרה נפשית".⁵⁷

מהרה יתגשם חזון הנביא: "לא ישא גוי אל גוי חרב ולא ילמדו עוד מלחמה".⁵⁸ ומובטחים אנו שלעתיד הקב"ה ינהיג את אומות העולם בנחת.⁵⁹ כותב הראי"ה קוק: "עזבנו את הפוליטיקה העולמית... עד אשר תבוא עת מאושרה, שיהיה אפשר לנהל ממלכה בלא רשעה וברבריות".⁶⁰

⁵¹ משיב מלחמה ג שער ה' בענין המצור על בירות. וראה הרב שאול ישראלי, "מצור ביירות לאור ההלכה", תחומין ד עמ' 25 – 36, ועוד מאמרים באותו קובץ. וראה הצבא כהלכה עמ' יא: "אין חובה לאפשר לאנשי העיר להמלט". וראה שו"ת דבר יהושע ב ככו, שחוקר האם האיסור להקיף מארבעה צדדים נוהג גם בזמן שלא הורגים את האויב.

⁵² משיב מלחמה א שער א עמ' יד. הערת בני הרב טוביה שלמה: יתכן שהרב גורן אינו אוסר לפגוע באוכלוסיה אזרחית המסייעת לחיילי האויב.

⁵³ ראה הצבא כהלכה עמ' יד ציון 24 בשם הרב נבנצל: "לענין יפת תואר ולעוד ענינים, ראוי לעני"ד לחוש לדעה שאין כיום גדר מלחמה אלא גדר פקו"נ בלבד". על שתי האפשרויות שכותב הרב נבנצל ראה סעיף קצח הערות 47 49. וראה הצבא כהלכה א ו ציון 24, הכותב אגב דיון על אשת יפת תואר, שיש תוקף לפקודות הצבא האוסרות כל מגע עם אוכלוסיה אזרחית.

⁵⁴ קריינא דאגרתא ב רמ. וראה צניף מלוכה עמ' 189 הערה 2: "וידוע כי שתי הפצצות האטומיות שהוטלו ביפן... עם כל הטרגיות שבמעשה – הן שסיימו את מלחמת העולם השנייה, ומעשה חמור חד פעמי זה הוא שהציל מליונים חיילים ואזרחים ממות ומהרס". וראה חידוש הציונות עמ' 111: "יש צידוק ערכי חשוב לקיום דימוי של יכולת גרעינית רבה בידי ישראל, כהרתעה וככלי פעולה בדלית ברירה נגד שואה נוספת". וראה שם עמ' 65: "לו היתה קיימת ב 1938 מדינה יהודית... המצוידת בנשק גרעיני, ניתן גם ניתן היה למנוע את השואה...".

⁵⁵ הרב נתן אורטנר, "קבורת חללי אויב", תחומין ד עמ' 107.

⁵⁶ עלינו לשבח שמות שו"ת לב. וראה שם על יוצאים מן הכלל. וראה סעיף רפז.

⁵⁷ שיעורי תורה לרופאים רצ. וראה שו"ת מלומדי מלחמה סימן מג. וראה סעיף שכ וסעיף רט.

⁵⁸ ישעיה ב ד.

⁵⁹ ראה בבלי מכות יא א.

*

במשך דורות רבים היה מקובל לנהוג בעת מלחמה באכזריות רבה⁶¹ אך במשך הזמן חלו שיפורים מוסריים רבים בקרב אומות העולם.⁶² בנוסף לכך, הסכימו אומות העולם שיש להקטין ככל האפשר את נזקי המלחמות, וכי לחימה אנושית הוגנת אינה סותרת את האינטרסים האמיתיים, ואף עשויה לתמוך בהם.⁶³ ארגונים בינלאומיים טוענים שגם בעת מלחמה צודקת יש להקפיד על תגובה מידתית,⁶⁴ אין לפגוע באזרחים,⁶⁵ ואף יש להתחשב בשימור הסביבה.⁶⁶ יש מי שכתב שמטרת המלחמה צריכה להביא לידי שלום צודק ולפיכך יש להשתמש בעת המלחמה באמצעים שאינם פוגעים באפשרות של שלום בעתיד, ואף אינם גורמים לביזוי האדם.⁶⁷

בין האומות בימינו אין הסכמה בשאלה באילו תנאים ונסיבות מותר לפגוע, למרות, הכל באוכלוסיה אזרחית, והאם ניתן להצדיק, ובאילו נימוקים, את הפצצת דרזדן (Dresden) על ידי הבריטים, את הפצצות האטומיות שהוטלו על יפן, וכן מקרים אחרים שבהם פעלו במכוון כנגד אזרחים.⁶⁸

⁶⁰ אורות, המלחמה ג.

⁶¹ ראה מלכים ב ח יב: " ... ויאמר פי דעתי את אשר תעשה לבני ישראל רעה מבצריהם תשלח באש ובחרריהם בקרב תהרג ועלליהם תרשש וקרתיהם תבקע". וראה ישעיה יג ט, וכיו"ב זכריה יד יב. במצבת מיסע מתפאר מלך מואב: "ויאמר לי כמוש: לך אחוז את נבו מישראל. ואהלך בלילה ואלחם בה מבקוע השחר עד הצהרים ואחז בה. ואהרוג את כולם שבעת אלפים גברים וגרים ונשים וגרות ושפחות, כי לעשתר כמוש החרמתייה". וראה בבלי וראה גיטין נז א: "גדע בחרי אף כל קרן ישראל... אלו שמונים אלף קרני מלחמה שנכנסו לכרך ביתר בשעה שלכדוה, והרגו בה אנשים ונשים וטף, עד שהלך דמן ונפל לים הגדול". וראה בבלי סנהדרין יד א: "... עיר שסומכים בה תיחרב". וראה EB (2008), genocide, War Before Civilization; EB (2008), war, law of, Roots of international law of war, Law by treaty קדם ששי בהרחבה. וראה EB (2008), war, law of, קדם רק הלוחמים עצמם הם שקבעו את מגבלות המלחמה, וגם הגבלות אלו נבעו מצרכים צבאיים יותר מאשר מהאמונה שזה דבר פסול לתקוף אזרחים או להרוג שבויי מלחמה, שלא לדבר על כך שאיש לא ראה דברים אלו כבלתי חוקיים". ראה הנסיך פרק חמישי.

⁶² ראה סעיפים רח ש.

⁶³ ראה מלחמה ואסטרטגיה עמ' 89 בשם מונטסקייה (Baron de Montesquieu): "האומות השונות צריכות לעשות ביניהן בזמן שלום את הטוב ביותר שבגדר האפשר, ובמלחמה את הרע במיעוט, מבלי לפגוע באינטרסים האמיתיים שלהן".

⁶⁴ ראה International Law עמ' 709. ראוי להעיר כי מלחמה מיועדת, בין השאר, לגרום לצד השני לפעול בכפיפות לחוק הבינלאומי, ומטרה זו אינה תואמת בהכרח את הדרישה לנהוג במידתיות, ראה שם עמודים 1066 1020 1032. וראה לעיל הערה 27.

⁶⁵ ראה A Philosophy of International Law עמ' 62 – 63 וכן מלחמה ואסטרטגיה עמ' 82 – 84. וראה ערוך השלחן אבהע"ז קמא קסח.

⁶⁶ ראה International Law עמ' 708 שיש להתחשב בשיקול זה בעיקר כשמשתמשים בנשק גרעיני.

⁶⁷ ראה A Theory of Justice פרק 58.

⁶⁸ ראה W. S. Quinn, Morality and Action pp. 175 - 193. יש להבחין בין פעולת טרור שנועדה לפגוע באזרחים מתוך רצון להרתיע את המנהיגים ובין פעולה שנועדה לפגוע במתקנים של האויב אך אין מנוס מלפגוע אגב כך גם באזרחים. וראה The laws of peoples 14.3 הקובע שבנסיבות מיוחדות וקשות ניתן להצדיק זאת. וראה International Law עמ' 1020, שלפי החלטת בית המשפט הבינלאומי אין איסור להחזיק בנשק גרעיני, כל עוד אין חשש שישמשו בו בניגוד לעקרונות האו"ם. וראה שם עמ' 1031, שגם על פי עקרון המדתיים יש

בשנת תרכ"ד התקבלה האמנה הבינלאומית הראשונה הנוגעת להתנהלות בעת מלחמה, אמנת גינבה הראשונה שנועדה לשיפור הטיפול בפצועים.⁶⁹ מאז התפתח מאד המשפט ההומניטרי הבינלאומי ונתקבלו אמנות רבות העוסקות בכללי ההתנהלות הראויה בין צבאות ובין מדינות בעת מלחמה ואחריה.⁷⁰

המשפט הבינלאומי ההומניטרי מבחין כיום בין שלושה סוגי פשעי מלחמה, ואחד מהם הוא רצח, הגליה או הזנחת אוכלוסיה אזרחית.⁷¹ אמנות בינלאומיות קובעות הגבלות שונות על הכוחות הלוחמים.⁷² כותב פרופ' דינשטיין: "זכויות אדם של לוחמים חוקיים הן שתיים: (א) הזכות למעמד של שבוי מלחמה... שורה שלימה של תת זכויות ספציפיות - המתיחסות לשמירת החיים, הבריאות כבוד האדם וגומר - מפורטות בשלושת הסכמי גינבה הראשונים. (ב) הזכות לא להוות מטרה לנשק בקטריולוגי או כימי, רעל וכן סוגים מסויימים של כדורים (כגון כדורי 'דום דום')".⁷³ כמו כן הן מטילות הגבלות על פגיעה באוכלוסיה אזרחית.⁷⁴ על פי המשפט הבינלאומי יש לאסור ביזת רכוש ציבורי או פרטי, והריסת ערים וכפרים שאינה מוצדקת על ידי צורך צבאי.⁷⁵

בחוקות בדרך כלל אין התייחסות לנוהל המלחמות אם כי בחוקות רבות נזכרת המחויבות לציית לעקרונות המשפט הבינלאומי.⁷⁶ בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית בענין נשק גרעיני.⁷⁷

מצבים שבהם מותר להשתמש בנשק גרעיני להגנה עצמית. וראה A Philosophy of International Law עמ' 44. על העקרונות שיש לנהוג בעת מלחמה במדיתיות ראה EB (2008), war, law of, Commencing hostilities, Legally defining war, Self-defense.

⁶⁹ Amelioration of the Condition of the Wounded on the Field of Battle (Red Cross Convention); August 22, 1864

⁷⁰ ראה International Law עמ' 1054 – 1056.

⁷¹ ראה EB (2008), war crime, The Nuremberg and Tokyo trials, וראה ההח"מ 816. על שני סוגי הפשעים האחרים ראה בסעיף הבא.

⁷² בעיקר אמנת גינבה ראה כתבי אמנה 30.

⁷³ ההח"מ 844.

⁷⁴ על פי אמנת גינבה הרביעית סעיף 23 אין איסור לערוך מצור הפוגע גם באוכלוסיה אזרחית, ובלבד שתאפשר אספקת תרופות וציוד רפואי לאוכלוסיה האזרחית וכן כל הנחוץ לקיום טקסים דתיים. כמו כן יש לאפשר אספקת אוכל, ביגוד ותרופות לנשים בהריון ולילדים למטה מגיל חמש עשרה. בתנאים מסויימים ניתן גם למנוע אספקת צרכים חיוניים אלו. אין איסור על הרעבת אוכלוסיה מבוגרת, על מניעת אספקת מים, חשמל, נפט וכד'. יש להעיר, כי בדיון על מעמד האזרחים בשעת מלחמה אין המשפט הבינלאומי מבחין בין אוכלוסיה שמנהיגיה מכריזים על מלחמה והאוכלוסיה חסרת אוניס, ובין אוכלוסיה שלאורך זמן תומכת במודע במנהיגים ובמלחמה. הבחנה זו מתבקשת לאור דברי רולס, The Law of Peoples, סעיף 14.1. וראה מלחמה ואסטרטגיה עמ' 84: "מדוע חייל הממלא תפקידו מכח פקודה וכפייה ואינו תומך במלחמה, ייחשב מטרה חוקית ואילו אזרח שהוא תומך נלהב במלחמה יהנה מחסינות!" וראה מש"כ רולס בענין זה שם, ומדבריו משמע שמותר לפגוע באוכלוסיה אזרחית שטרוריסטים מנצלים אותה לצורך התקפותיהם. וראה מלחמה ואסטרטגיה שם: "הצורך להבחין בין אזרחים לאנשי גרילה הוה מעמסה מכבידה ובלתי אפשרית על הלוחמים נגד גרילה, ולכן רבו המקרים של חריגה ממנה, בטענה שלפעמים גם היתה נכונה, שהאזרחים אינם אלא לוחמים מוסווים, או שהם מסייעים לגרילה".

⁷⁵ ראה ההח"מ 816.

⁷⁶ ראה סעיף רפט.

⁷⁷ ראה ICL חוקת בלרוס 18 (2) הקובעת שעל המדינה לעשות מאמץ שלא יהא נשק גרעיני (רוסי) על אדמתה.

שלא. שבעת העממים ועמלק**שבעת העממים**

פסוק מפורש בתורה: "רק מערי העמים האלה אשר ה' אלוקיך נתן לך נחלה לא תחיה כל נשמה"¹, ופוסק הרמב"ם: "מצות עשה להחרים שבעה עממין... וכל שבא לידו אחד מהם ולא הרגו עובר בלא תעשה שנאמר: 'לא תחיה כל נשמה' וכבר אבד זכרם"².

בכיבושי יהושע מציין הכתוב: "ויחרמו את כל אשר בעיר מאיש ועד אשה מנער ועד זקן ועד שור ושה וחמור לפי חרב"³. "... ויכו אותם עד בלתי השאיר לו שריד ופליט"⁴. "... ויכה לפי חרב... ואת כל הנפש אשר בה לא השאיר שריד..."⁵, ועוד ועוד.⁶

לצווי "לא תחיה כל נשמה" שלושה נימוקים עיקריים⁷

- מפורש בתורה: "והורשתם את הארץ וישבתם בה", ומפרש רש"י: "והורשתם אותה מיושביה ואז וישבתם בה תוכלו להתקיים בה ואם לאו - לא תוכלו להתקיים בה"⁸.
- כותב הרמב"ם במורה: "אל תחשוב כי זו אכזריות או שאיפת נקמה, אלא היא פעולה שמחייבת אותה המחשבה האנושית, לסלק כל מי שסטה מדרכי הצדק, ולפנות כל המעצורים המעכבים מלהגיע אל השלמות שהיא השגתו יתעלה"⁹.
- כותב הרמב"ם בספר המצוות: "כי טעם הדבר כדי שלא נלמד מכפירתם. ורבים הם הכתובים המזרזים ומחזקים על הריגתם"¹⁰. כותב הרב ישראלי: "יחס זה שהתורה דרשה כלפי יושבי הארץ בזמן הכיבוש לא נבע כלל מהיחס הבלתי נסבל לזרים, ואין זה אלא אחד מסעיפי המלחמה בעבודה זרה. תביעה בלתי פשרנית המתגלה במצוה זו קיימת בצורה לא פחות חריפה גם כלפי ישראל עצמם, ביחס למסית ומדיח ועיר הנדחת"¹¹.

עמלק

פוסק הרמב"ם: "מצות עשה לאבד זכר עמלק, שנאמר 'תמחה את זכר עמלק', ומצות עשה לזכור תמיד מעשיו הרעים ואריבתו, כדי לעורר איבתו, שנאמר 'זכור את אשר עשה לך עמלק'"¹². מוסיף הרמב"ן: "כי כל מלך בישראל חייב להלחם בהם עד שימחו"¹³.

¹ דברים כ טו.

² רמב"ם מלכים ה ד. וראה שם מלכים ו ד; משפט המלחמה פרק ג. וראה ספר החינוך מצוה תכה.

³ יהושע ו כא.

⁴ יהושע ח כב.

⁵ יהושע י כח.

⁶ ראה יהושע י ל; יהושע י לב; יהושע י לג; יהושע י לה; יהושע י לו; יהושע י לז; יהושע י לט; יהושע י מ; יהושע יא יא;

יהושע יא יד.

⁷ ראה סעיף של.

⁸ רש"י על במדבר לג נג.

⁹ מו"נ א נד. וראה מו"נ א לו.

¹⁰ ספר המצוות מצוה קפז. וראה ספר החינוך תכה תסד.

¹¹ הרבנות והמדינה עמ' 320.

¹² רמב"ם מלכים ה ה. וראה משפט המלחמה פרק ב; הרב יעקב מדן, "עמלק", דרך האבות עמ' 317 – 396.

¹³ פירוש הרמב"ן על התורה שמות יז טז.

מהטעמים הבאים מצוה למחות את זכר עמלק

דין רודף אומר הילקוט: "אמר הקב"ה: גלוי וצפוי לפני שהמן עתיד לגזור להשמיד להרוג ולאבד מנער ועד זקן. לפיכך 'והמתה מאיש ועד אשה כי מחה אמחה את זכר עמלק'." ¹⁴ הרד"ק מבאר: "והחמלה על הרשעים אכזריות כי ידוע כי סופם לעשותך מלחמה, וכן שאול שחמל על אגג חרה בו אף ה'." ¹⁵ כותב הרב הרצוג: "סבורני שהעמלקים קיבלו על עצמם שבועת עולמים, עליהם ועל זרעם, להשמיד את כל עם ישראל." ¹⁶

חשש מפני נקמה כותב רבינו בחיי: "... במלחמת מצוה שהקב"ה צונו בכך... נצטוינו לעקור את הכל, הנשים והטף... שהרי בודאי יהיו אוחזין דרכי האבות לעשות כל תועבת ה' אשר שנה וילמדו ישראל מהם... וא"כ אלו הנחננים חיים, הלא חיייהם סבה לנזק גדול מאד יותר מנזק ההרגה, וקרוב הוא אצל השכל שיעשה האדם נזק מועט כדי לדחות נזק גדול..." ¹⁷

הרתעה ¹⁸ אומרת המכילתא: "ילמדו כל אדם דרך ארץ מעמלק שבה להזיק את ישראל ואבדו הקב"ה מחיי עולם הזה ומחיי עולם... וכן כל אומה ומלכות שבה להזיק את ישראל בו בדין דנ"י." ¹⁹ כותב הרמב"ם: "כי כשם שעונשים את הפרט כך ראוי לענוש את השבט האחד או האומה האחת, כדי להרתיע כל השבטים ולא יעזרו זה את זה על השחיתות... ולפיכך עמלק אשר קדם למלחמה נצטוינו להשמידו בחרב." ²⁰ פסוק מפורש בספר שמואל: "וישסף שמואל את אגג", ומבאר הרלב"ג: "לתת יראה לנשארם שלא ילחמו עם ישראל." ²¹

חוצפה כלפי שמיא כותב הרמב"ן: "וטעם העונש שנענש עמלק יותר מכל העמים בעבור כי כל העמים שמעו וירגזו... מפני פחד ה' ומהדר גאונו ועמלק בא ממרחק כמתגבר על השם." ²² כותב ערוך השלחן: "דוודאי כל הלוחמים לטובת עצמם לכבוש מדינות זהו דרך העולם... וזה שאמרה תורה: 'זכור את אשר עשה לך עמלק...' כלומר, ולא היתה כוונתו ליטול מהם מדינות... אלא כל כוונתו הרעה להחליש כח הנסים ונפלאות מיציאת מצרים..." ²³ עמלק נודע בעיסוקיו הבלתי פוסקים בכשפים. ²⁴

מדה כנגד מדה הרב שכטר מצטט מפי הרב סולובייצ'יק: "הם היו הראשונים שהציעו שיטה אנטישמית שכזו, לערוך מלחמה נגד כלל ישראל ולהרוג בנו גם הטף וגם הנשים, וזה לא היה כנוהג שבועות, שמעולם לא הרגו אזרחים ורק הרגו הזכרים הגדולים, ולפיכך

¹⁴ יל"ש ב התקלב. וראה פירוש הרלב"ג סוף שמואל א' התועלת השמיני.

¹⁵ רד"ק מלכים א כ לה.

¹⁶ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 107 בהערה. וראה שו"ת משנה הלכות ז פא: "א"כ במחיית עמלק נמי שנצטוינו מפני שנפלו עלינו והם סכנה לנו אין לברך". וראה שו"ת אבני נזר או"ח תקח – תקט שמבין שאין כעת כל סכנה מעמלק.

¹⁷ רבינו בחיי דברים כ י. וראה שם משמואל תצוה וזכור תרע"ח ד"ה ולפי האמור. וראה סעיף שמו הערה 14.

¹⁸ ראה סעיפים רצב של.

¹⁹ מכילתא על שמות יז יד.

²⁰ מו"נ ג מא. וראה רש"י על התורה שמות יז יד. וראה רש"י על במדבר כד כ: "הוא קדם את כלם להלחם בישראל... ואחריתו ליאבד בידם, שנאמר תמחה את זכר עמלק".

²¹ רלב"ג שמואל א טו לג.

²² פירוש הרמב"ן על התורה שמות יז טז.

²³ ערוה"ש העתיד מלכים עא ד.

²⁴ ראה רש"י על שמות יז ט; רש"י על שמואל א טו ג.

מאחר שזו היתה היחודיות של עמלק, כשציוותה לנו התורה לערוך מלחמה נגדם בכה"ג ציוותה, כדוגמת אותה המלחמה שערכו הם - שגם אנחנו נהרוג גם הטף וגם הנשים".²⁵

מחיית זכר העבירה²⁶ הרב שכטר מצטט מפי הרב סולובייצ'יק: "מחיית עמלק שנצטוונו עליה בתורה אינה ענין של שנהא גזעית, אלא עקירתה של אומה המגלמת את הרע שאין לו תקנה אלא בהפסק גמור, במחיקה מוחלטת".²⁷

גם בעת מלחמה עם עמלק אין התר לפגוע בו יותר ממה שהתורה והחוקים מתירים.²⁸ בין השאר אין יוצאים להלחם בעמלק מבלי לקרוא לו תחילה לשלום.²⁹ בעת המלחמה אסור להתאכזר לעמלק. פסוק מפורש בתורה: "ויחלש יהושע את עמלק ואת עמו לפי חרב", ומבארת המכילתא: "לפי חרב, רבי יהושע אומר לא נוולם אלא דנם ברחמים".³⁰

עמלקים רשאים להתגייר,³¹ ולדעת החמדת ישראל די בכך שהם מקבלים על עצמם לקיים שבע מצוות בני נח.³²

"זאת תורת משה לא תבטלי" -³³ אך כיום אין מצוה להלחם כנגד שבע האומות וכנגד עמלק שכן עמים אלו כלו מן העולם.³⁴ בנוסף לכך, מצוות מחיית עמלק צריכה להתבצע על ידי מלך.³⁵

כמה מן האחרונים כתבו בשם הגר"ח: "כל עם שהולך בשיטת עמלק להשמיד את עם ישראל ולאבדם הם עמלקים... לפיכך הגרמנים הארורים וערבים שרוצים לאבד ישראל ולהשליכם לים - הם בבחינת עמלק".³⁶ אולם נראה שאין כוונתו לומר שהלכה למעשה יש לנהוג עמם כבדין

²⁵ נפש הרב עמי' צ. וראה סעיף רפט הערה 28.

²⁶ ראה רש"י דברים כה יט ד"ה תמחה את זכר עמלק: "מאיש ועד אשה מעולל ועד יונק משור ועד שה', שלא יהא שם עמלק נזכר אפילו על הבהמה, לומר בהמה זו משל עמלק היתה". וראה סעיף רחצ.

²⁷ על התשובה עמי' 173.

²⁸ וראה תנא דבי אליהו רבה (איש שלום) יא: "מעשה בהגמון אחד ור' יהודה הנשיא שהיו אוכלין ושותין, וכשהיטיבו את ליבם אמר לו אותו הגמון לר' יהודה הנשיא, אנו רחמנים יותר מכם, כשניתן לכם רשות על אדום להכריתה לא שיירתם בתוכה אלא מעוברת בלבד, שנאמר 'כי ששת חדשים ישב שם יואב וכל ישראל עד הכרית כל זכר באדום', שתק ר' יהודה הנשיא ולא אמר לו דבר...".

²⁹ ראה סעיף רצג.

³⁰ מכילתא על שמות יז ג.

³¹ ראה רמב"ם מלכים ו ד. הרמב"ם השמיט את דברי המכילתא סוף פרשת בשלח שלפיה אין מקבלים גרים מעמלק ראה רמב"ם מהדורת פרנקל על מלכים ה ה, במפתח.

³² ראה חמדת ישראל מפתחות והוספות לחלק א השמטה למצוה קפז דף ג ב. הערת הרב נבנצל: "כן נ' בהלכה הנ"ל".

³³ ראה סעיף עג הערה 3.

³⁴ ראה ספר המצוות עשין קפז: "שבעת העממין כבר כלו". סברה זו על עמלק ראה מנחת חינוך מצוה תרד (א) [ה]. הערת הרב נבנצל: "כבר כתב הרמב"ם בסוף פיי"ב מהל' איסוי ביא' שכבר אבד זכרם של בני אדום, ועמלק הוא מזרע אדום. אי"כ כבר נמחו, כדכתיב (דה"י א' ד' מ"ג) 'ויכו את שארית הפליטה לעמלק' והרמב"ם לא הוצרך להביא זה, כי כתב בהקדמתו דאינו צריך להביא מה שבתורה שבכתב". וראה משיב מלחמה סימן א, עמי' יד, ומשמע מדבריו שם כאילו מצוות אלו עדיין בנות ביצוע וצ"ע.

³⁵ ראה ספרי על דברים יב י. כך משמע מרש"י בבלי סנהדרין כ ב ד"ה שלוש מצוות. על חילוקי דעות בענין זה ראה בירור הלכה סנהדרין דף כ ב ציון ח.

³⁶ קול צופיך עמי' קעז. וראה דברי השקפה לגר"ד עמי' 183.

עמלק לדורי דורות לכל דבר. הרב שכטר כותב בשם הרב סולובייצ'יק שלגרמניה יש דין עמלק לענין זה שאסור לקבל מהם פיצויים.³⁷

חלוקות הדעות באשר למצות מחית עמלק בימות המשיח. לדעת ספר החינוך מצות מחית עמלק כבר נתבצעה וממילא לא יהיו עמלקים בימות המשיח.³⁸ לדעת הנצי"ב תהיה בעתיד מצוה למחות את עמלק רק אם תהא לו מלוכה.³⁹ לעומתם, כותב ההגהות מימוניות: "מצוה זו אינה נוהגת עד ימות המשיח לאחר כיבוש הארץ".⁴⁰ וכיצד נדע לשיטתו מי הוא צאצא העמלקים? כותב הרב עובדיה יוסף: "כיון שאם יבא אליהו ויאמר האיש הזה מזרע עמלק הוא, מצוה להרגו ולאבדו מן העולם, חשיב שפיר מצוה הנוהגת לדורות".⁴¹ מסתבר שהדברים אמורים גם בנוגע לשבעת העממים.

*

המשפט הבינלאומי ההומניטרי אוסר לחלוטין לנהל מלחמה המתבצעת בכונה להשמיד כליל או חלקית⁴² קבוצה לאומית, אתנית, גזעית או דתית,⁴³ וראה בה פשע נגד האנושות.⁴⁴

³⁷ ראה נפש הרב עמי' פז. וראה דרש משה על סוף פרשת כי תצא. וראה שו"ת תשובות והנהגות ג רפח שמביא בשם הגר"ח שהמצוה למחות את עמלק בכל דור הכונה להלחם בכופרים הנלחמים נגד ה'. הערת הרב נבנצל: "ח"ו, אין זה אלא בדרך דרוש, אבל המצוה האמתית היא רק במתיחס בן אחר בן עד עמלק".

³⁸ ראה ספר החינוך תכה. כך גם משמע מדברי הרמב"ם, ספר המצוות עשה קפז.

³⁹ העמק דבר דברים כה יט. וראה עמק הנצי"ב על הספרי דברים יב י, שמותר לבנות את בית המקדש גם אם עדיין עמלק לא נמחה לגמרי. כך משמע גם מדברי החינוך תכה.

⁴⁰ הגהות מימוניות על הרמב"ם מלכים ה ס"ק א, וראה סמ"ג ל"ת רכו וכן המבי"ט בהקדמה לקרית ספר ז.

⁴¹ שו"ת יביע אומר ח או"ח נד יח. וראה מועדים וזמנים ב קסב: "בביאת משיח צדקנו... ונדע אז העמלקים כולם בעולם מי ואיפוא הם, נוכל לצאת במלחמה נגדם לאבדם בכל מקום שהם". וראה גם שם קסג קסד וכן ו צט. ויש לעיין בדבריהם שהרי לשיטת הרמב"ם ביד כל עמלקי להתגייר ואף לקבל על עצמו מצוות בני נח, ובעתיד הלא כל אומות העולם יכירו בה' וממילא לא יהא כל צורך להרוג את עמלק, וכ"ז עדיין צ"ע. הערת הרב נבנצל: "אולי לא כלם יקבלו עול מלכות שמים, עי' ישעי' ס י"ב".

⁴² מלחמה ואסטרטגיה עמי' 127. וראה שם חלק שני, אסטרטגיה פרק ה העוסק במלחמה מוחלטת ובמלחמה טוטלית.

⁴³ ראה EB (2008), war crime, The Nuremberg and Tokyo trials.

⁴⁴ האמנה הראשונה שקיבל האו"ם בתחום זכויות האדם היתה האמנה למניעת פשע של רצח עם ולהענשת מבצעיו, שהתקבלה כבר בשנת תש"ז. שני סוגי הפשעים האחרים הם א. פשעים נגד השלום הכוללים יציאה למלחמה שאינה מלחמת מגן, ראה סעיף רצו. ב. פשעי מלחמה כוללים פגיעה באוכלוסיה אזרחית תחת שלטון כובש, ראה סעיף של, ראה ההח"מ 816. וראה חידוש הציונות עמי' 258. על זכות עמים לקיום ראה סעיף רפז.

פרק ע. שלטון החוק במשפט ובפסיקה

שלב. סדר הדין

סדר הדין עוסק בצד הניהולי של המשפט¹ וקובע מי רשאי לתבוע, כיצד מגישים תביעה, לאיזה בית משפט פונים ואילו הליכים יש לנקוט לבירור האמת. בדרך כלל קיים סדר דין שונה לדיונים מסוגים שונים, כגון דיון אזרחי, דיון פלילי ודיון מנהלי.

דיני ראיות הם חלק מסדר הדין והם קובעים מי כשר ומי פסול לעדות, אילו עדויות מתקבלות בבית דין, כמה עדים או אילו ראיות אחרות דרושים להכרעת הדין, ומה תוקף עדות חלקית או ממצאים אחרים כגון עד אחד או עדים החתומים על שטר.

חוקות אחדות קובעות שהשופטים כפופים לחוק.²

*

התורה קובעת את סדרי הדין - מי רשאי לתבוע, איזה בית דין בן בכל תביעה, אילו הליכים נעשים להגיע לחקר האמת,³ לפסוק על פי הבנתם,⁴ ללכת אחר הרוב ועוד.⁵

כל המשנה מסדר הדין עובר על איסורים מן התורה.⁶ פסוק מפורש בתורה: "לא תעשו עול במשפט",⁷ ומבאר הרמב"ם: "שלא יעברו על החקים אשר הגדירה תורה בחיוב דבר או בפטור ממנו".⁸ כותב צרור המור: "אין לשום דיין להטות מדין התורה ולסמוך על דעתו".⁹ כותב הרב נבנצל: "בבית דין נתנה תורה הלכה מיוחדת שלא להציל ממון אלא ע"פ משפטי הדין ולא בדרך אחרת, וכל דרך אחרת מיקרא שקר לגבי הלכות בית דין".¹⁰

התורה קובעת את דיני הראיות. בין השאר, מצוה מן התורה לפסוק רק על סמך שני עדים כשרים ומה משקלה של עדות עד אחד,¹¹ לא מתקבלת עדות בכתב¹² ואין אפשרות לעד להעיד עדות חוזרת.¹³

¹ להבדיל בינו ובין הליכים שיפטיים הוגנים, העוסקים בשמירה על זכויות הצדדים במשפט, ראה סעיף שמא. הבטוי סדר הדין מופיע בדבר"ר ה.ו.

² ראה ICL חוקת הונגריה 50 (3); חוקת ספרד 117 (1); חוקת יפן 31.

³ ראה רמב"ם עדות א.ד. וראה שם עדות ג.א.

⁴ ראה רמב"ם סנהדרין ו.א. וראה סעיף מח.

⁵ ראה סעיף קכו. בנוסף לכך קיימות הוראות רבות שהן מדאורייתא אף שאינן נמנות במנין המצוות, ראה בין השאר סעיפים כג-כו, קכז - קלב ועוד.

⁶ על מצוה המוטלת על הדיינים להציע לצדדים להתפשר ראה סעיף קלב.

⁷ ויקרא יט טו.

⁸ ספר המצוות לא תעשה רעג וראה רמב"ם סנהדרין כ יב; ספר החינוך רלג.

⁹ צרור המור שמות כא א.

¹⁰ ביצחק יקרא א מה.

¹¹ ראה רמב"ם עדות ה.א. וראה ספר החינוך תקכג. וראה בבלי שבועות ל ב ורש"י שם ד"ה מדבר שקר. וראה קובץ שעורים בבא בתרא אות תרמ: "ובדבר דצריך שני עדים לא מהני נביא, ואפילו משה ואהרן לא מהימני". וראה סעיף רצז.

¹² ראה רמב"ם עדות ג.ד.

פוסק הרמב"ם: "כל דיין שאינו דן דין אמת לאמתו גורם לשכינה שתסתלק מישראל... וכל דיין שדן דין אמת לאמתו אפילו שעה אחת כאילו תקן את כל העולם כולו וגורם לשכינה שתשרה בישראל... ושמא יאמר הדיין מה לי ולצרה הזאת... אין לדיין אלא מה שענינו רואות".¹⁴

על דיינים להקפיד על תקנות חכמי ישראל ועל תקנות הקהילות הנוגעות לסדר הדין.¹⁵ כמו כן, עליהם לשמור על המנהג המקובל. לדוגמא, פוסק השו"ע: "כבר נהגו בזמן הזה שכל זמן שיש ב"ד בעיר אין אחד יכול לכופ חבירו שילך עמו לבית דין אחר, כי אין לנו עכשיו בית דין הגדול או בית הועד".¹⁶

על דיינים להקפיד על סדר הדין אפילו אם נדמה להם שהתוצאות תהיינה לא רצויות. פוסק הרב עובדיה יוסף: "שאם רואה הדיין שכל חבריו חרצו משפט מות, והוא ירא פן יצא האיש זכאי בדינו, ומערים לומר זכאי ומטהר את השרץ כדי לחייבו ע"פ הרוב, עז"א מדבר שקר תרחק, אלא יקוב הדין את ההר... ואם תאמר הרי ירבו הרוצחים בישראל עז"א כי לא אצדיק רשע, והרבה דרכים למקום להפרע מן הרשעים. יבא בעל הכרם ויכלה את קוציו".¹⁷

גם כיום יש להקפיד על סדר הדין.¹⁸

בימות המשיח ידונו בתי הדין על פי התורה והחוקים. פוסק הרמב"ם: "המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה לממשלה הראשונה... וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם".¹⁹

¹³ ראה ערוך השולחן חו"מ כט א.

¹⁴ רמב"ם סנהדרין כג ט. וראה גם א"ת ערך אין לו לדיין אלא מה שענינו רואות.

¹⁵ על תקנות חכמים הנוגעות לסדר הדין ראה, לדוגמא, רמב"ם עדות ג א.

¹⁶ שו"ע חו"מ סימן יד א.

¹⁷ שו"ת יביע אומר ב – חו"מ ג. וראה אור החיים שמות כג ב. וראה בבלי בבא מציעא ל ב: "דאמר רבי יוחנן לא חרבה ירושלים אלא... שהעמידו דיניהם על דין תורה, ולא עבדו לפני משורת הדין". וראה תורת חיים שם: "לאו אדיינין קאי דאין כח ביד הדיינין לכופ לבעל דין לפשר... אלא אבעלי דינין קאי שהיו שונאין ומקפידין זה על זה ולא רצו שום אחד לוותר על חבירו לפני משורת הדין". וראה סעיף קלב וסעיף שלג.

¹⁸ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16, סעיף 13 6: "לא ישפט אדם

אלא בדרך הקבועה בחוק". וראה שם סעיף 73: "סדרי הדיון בבתי משפט אלה, יהיו כקבוע בחוק".

¹⁹ רמב"ם מלכים יא א.

שלג. גזר הדין

התורה קובעת מהו העונש לכל עבירה ועבירה וכל המשנה מבטל מצות עשה.¹

אסור להקל בענישה

- פסוק מפורש בתורה: "לא תחוס עינך ובערת דם הנקי",² ופוסק הרמב"ם: "אסור לבית דין לחוס על ההורג שלא יאמרו כבר נהרג זה ומה תועלת יש בהריגת האחר ונמצאו מתרשלים בהריגתו..."³ פסוק מפורש בתורה: "ולא תחניפו את הארץ", ומפרש הרמב"ן: "כי הזהיר מתחלה שלא נקח שוחד ברוצחים, וחזר והזהיר שלא נחניף להם למעלתם או לתקפם וכבוד משפחתם בלי מקח שוחד".⁴
- פסוק מפורש בתורה: "ולא תקחו כפר לנפש רצח אשר הוא רשע למות כי מות יומת".⁵
- פסוק מפורש בתורה: "ומכה אביו ואמו מות יומת", ומבאר הנצי"ב: "...משמעות אביו ואמו... שהוא יחיד לאב ואם... והייתי אומר דראוי לחוס שלא לכבות גחלתם... ולמדנו דמכל מקום מות יומת".⁶
- מבאר הרב חר"פ: "ואם יש מקום להוקיר את החסד על האכזריות, אין לו מקום כי אם בדברים של רשות, אבל לא בדברים של תורה... ואין לכל הנימוסים היותר טובים שלנו רשות לנגוע בתורה, פקודיה ומצותיה".⁷
- פסוקים מפורשים בתורה: "ודל לא תהדר בריבוי",⁸ "לא תשא פני דל ולא תהדר פני גדולי".⁹
- יש להעניש גם עבריין שכוונתו היתה לשם שמים.¹⁰
- על הענישת עבריין שחזר בתשובה פוסק הנודע ביהודה: "אלא ודאי גזירת הכתוב הוא שאלמלא כן בטלו עונשי תורה בכללן ואין אדם שיומת בב"ד כי יאמר חטאתי והנני שב וכיון שהקב"ה רצה ליתן עונש מיתה על קצת עונות כדי שיתירא האדם מלעבור לכן נחוץ הוא שלא תועיל התשובה להציל ממיתת ב"ד".¹¹
- הוא הדין במקרה שהנפגע מחל לו.¹²

¹ ראה, לדוגמא, ספר המצוות לרמב"ם עשין רכד – רכט. מלבד זאת, דיין המשנה את העונש שקובעת התורה עובר עבירה שבין אדם לחברו, ונענש בהתאם.

² דברים יט יג. וראה בבלי כתובות פד א, שאין מרחמים בדין. וראה שמונה קבצים ז כג.

³ רמב"ם סנהדרין כ ד. וראה חובל ומזיד א ד; רוצח ושמירת נפש א ז; פירוש הרמב"ן על התורה דברים ז יב; פירושו על דברים יט יג.

⁴ פירוש הרמב"ן על התורה במדבר לה לג.

⁵ במדבר לה לא. וראה ספר החינוך תיב. וראה שו"ת מהרי"ו סא, דינים והלכות בסוף, שגואל הדם אינו רשאי לטול ממון ולמחול לרוצח בשגגה.

⁶ ראה העמק דבר שמות כא טו.

⁷ מי מרום, שיחות לשלשה רגלים עמ' קסא.

⁸ שמות כג ג. וראה רמב"ם סנהדרין כ ד. וראה מו"נ ג לו: "וכן מחמת חמלת בני אדם באופן טבעי על הריגת הנשים, ולפיכך באר גם בעבודה זרה דוקא איש או אשה..."

⁹ ויקרא יט טו. וראה רמב"ם סנהדרין כ ד. וראה אור החיים דברים כד טז ד"ה "לא תטה משפט גר וגו'": "פירוש שמא תאמר כיון שציוני ה' על הגר אטה דינו לזכותו ת"ל לא תטה..."

¹⁰ ראה שם משמואל פרשת פנחס ד"ה והנה מי שנתחייב מיתה בבית דין.

¹¹ שו"ת נודע ביהודה קמא או"ח לה. וראה בבלי מכות יג ב וגליוני הש"ס שם. וראה שו"ת זכרון יהודה מז.

¹² ראה רמב"ם סנהדרין כו ה. וראה תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת צד; שו"ת חיים ביד נז.

- על הענשת עבריין שיש לו זכויות רבות פוסק הרמב"ם: "כל המונע עצמו מהריגת נביא השקר מפני מעלתו שהרי הולך בדרכי הנבואה הרי זה עובר בלא תעשה שנאמר 'לא תגור ממנו', וכן המונע עצמו מללמד עליו חובה או הפחד וירא מדבריו הרי הוא בכלל 'לא תגור ממנו'".¹³ כתב הראי"ה קוק: "משפטי התורה בעניינים שבין אדם לחבירו יעמידו תמיד את ערך המשפט רק לפי היחש שיש בין שני הנדונים מצד אותו הענין בעצמו בלבד, ואין לערב ערך הנושאים בעניינים אחרים. ואם יתחייב איש מיתה בידי אדם על כל חטא, לא יתכן לזכותו בשביל ערכו הכללי".¹⁴
- יש להעניש כדן, גם כאשר העבריינים רבים וגם אם העונשים כבדים. כתב הרמב"ם: "... ראו שיתכוננו סנהדרין לכך שיתישבו בדין וימתינו ואם לא יכלו ונתקיימה העדות על מי שנתחייב מזה הרי אלו הורגים ואפילו אלף איש יום אחר יום אם אירע כן והוצרכו לכך על פי הדין".¹⁵
- יש להעניש כדן, גם אם נדמה שהעונש אינו לתקנה. פוסק השלחן ערוך: "ומנדין למי שהוא חייב נדוי ואפילו יש לחוש שעל ידי כן יצא לתרבות רעה אין לחוש בכך".¹⁶ פוסק הרב כלפון משה הכהן: "אחד מבעלי דינים שנתחייב באיזה דבר שבינו ובין אשתו מה שיש כח ביד הב"ד לדון בו ואיים על הב"ד שאם יכריחוהו בזה יעשה הוא גם כן מה שלבו חפץ... אם הוא ממונה לרבים ישתדל לפשר ולמצוא דרך שלום ואם לא עלתה בידו יקוב הדין את ההר, ואין לחוש לזה כלל, דבכלל לא תגורו מפני איש הוא...".¹⁷ רוצח בשגגה לא יצא מעיר מקלט אפילו אם כל ישראל צריכים לתשועתו, כיובא בן צרויה.¹⁸

אסור להחמיר בענישה

פוסק הרמב"ם בדין חייבי מיתה: "כל חייבי מיתות שנתערבו זה בזה נדון כל אחד מהן בקלה שבה".¹⁹

פוסק הרמב"ם בדין חייב מלקות: "כיצד מלקין אותו, כופת שתי ידיו על העמוד אילך ואילך וחזן הכנסת אוחז בבגדיו... הגדול שבדיינים קורא כל זמן שזה לוקה אם לא תשמור לעשות... והשני שבדיינים מונה והשלישי אומר לחזן הכהן, כל זמן שמכה על פיו הוא מכה. ואם הוסיף רצועה אחת... הרי החזן עבר על מצות לא תעשה שנאמר 'לא יוסיף'".²⁰

¹³ רמב"ם עבודה זרה ה ט.

¹⁴ עין איה ברכות ב פרק תשיעי רנו.

¹⁵ רמב"ם סנהדרין כ ד. ראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים ז יג; ביאור הגר"א על משלי לא ט.

¹⁶ שו"ע יו"ד שלד ג בהגה. וראה בט"ז שם ובאחרונים. וראה בענין זה גם בשו"ת בנימין זאב ת.

¹⁷ שו"ת שואל ונשאל ד חושן משפט ו.

¹⁸ ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ז ח. ונראה שהטעם להלכות אלו הוא שיש לנהוג כך ממת דרך ארץ, וראה סעיפים מא סט, שלעיתים מדת דרך ארץ דוחה פיקו"י. מטעם זה נראה שהכלל נכון גם לגבי שאר נדונים, ולדוגמא, מי שחייב מיתה לא יפטור אפילו אם כל ישראל צריכים לו. וראה חשוקי חמד בבא קמא עמ' קז.

¹⁹ רמב"ם סנהדרין יד ו.

²⁰ רמב"ם סנהדרין טז ח ושם הלכות יא יב. וראה רמב"ם סנהדרין יד ו; משך חכמה על דברים כה טז.

חוטא שהתורה והחוקים פוטרים מעונש אסור להעניש

- פוסק הרמ"א: "אין בית דין יכולין לכופ לנכנס לפני משורת הדין אף על פי שנראה להם שהוא מן הראוי".²¹
- פוסק הרב הרצוג: "על דברים שפטור בדיני אדם ואינו חייב אלא בדיני שמים אסור לבית דין לכופ באיזו צורה של כפייה ממשית, אלא בדברים, להוכיחו ולהשפיע עליו".²²

התורה מתירה לדיינים להחמיר או להקל בענישה על פי גדרי הוראת שעה.²³

גם כיום דיינים אינם רשאים להעניש אלא בכפוף לחוק.²⁴

²¹ שו"ע חו"מ יב ב בהגה. וראה אחרונים שם. וראה ערוה"ש חו"מ רנט ז.

²² שו"ת היכל יצחק אבהע"ז א ג. וראה פתחי חושן א דיני הלואה פרק ב אות עו, שמי שאינו משלם לצאת ידי"ש נקרא רשע ואעפ"כ לא כופים אותו לשלם. וראה שערי ישר ה טז המחלק בין דין המוציא מחברו עליו הראיה ככלל משפטי בבית דין, ובין בעל דין שרוצה לנהוג על פי האמת כפי שגלוי קמי שמיא.

²³ ראה סעיף שלח.

²⁴ ראה סעיף שלח.

שלד. שלטון החוק כשמלך ופרנסים יושבים בדין**מלך יושב בדין¹**

סדר הדין² הנביא ישעיה אומר: "הן לצדק ימלך מלך", ומבאר רש"י: "הן אין משפט מלך למלוך כי אם לעשות משפט צדק".³

פסוק מפורש בספר שמואל: "...ואנכי היום רך ומשוח מלך", ומבאר המלבי"ם: "... אעפ"י שאני משוח למלך בכ"ז אנכי רך... ולא אוכל לעשות בהם משפט... שלא היתה שם התראה".⁴ כותב האברבנאל על פרשת אמנון ותמר: "... דוד לא עשה משפט על זה... לפי שכפי הדין הבא על אחת מהעריות במזיד חייב כרת... וזה אם היו שם עדים והתראה...".⁵

אומרת הגמרא במסכת שבת: "בשעה שאמר דוד למפיבשת אתה וציבא תחלקו את השדה יצתה בת קול ואמרה לו רחבעם וירבעם יחלקו את המלוכה אמר רב יהודה אמר רב: אילמלי לא קיבל דוד לשון הרע לא נחלקה מלכות בית דוד, ולא עבדו ישראל עבודה זרה, ולא גלינו מארצנו".⁶

אומרת הגמרא במסכת ראש השנה: "ביקש קהלת לדון דינים שבלב שלא בעדים ושלא בהתראה יצתה בת קול ואמרה לו... על פי שנים עדים וגוי".⁷

אומרת הגמרא במסכת פסחים: "מפני מה זכה ירבעם בן יואש מלך ישראל להמנות עם מלכי יהודה? מפני שלא קיבל לשון הרע על עמוס".⁸

גזר הדין

הנביא נתן מוכיח את דוד: "... את אוריה החתי הכית בחרב ואת אשתו לקחת לך לאשה ואתו הרגת בחרב בני עמון",⁹ ומבאר הנצי"ב: "דבאמת אורי' הי' מורד במלכות כמבואר בפסוק, וכל החטא הי' שהרגו בחרב בני עמון ולא על ידי חרבו...".¹⁰

¹ ראה סעיף כד.

² המלך עשוי לדון מקרים שונים בסדרי דין שונים. הוא עשוי לדון במשפט המלך ועל סדר הדין במקרה כזה ראה סעיף כד הערה 7. הוא אף עשוי לדון כשאר כל דיין, ואז הוא מחויב לסדר דין רגיל, ראה שם הערה 27. וראה מנ"ח על מצוה רלג. מדוד ומשלמה למדנו לדורות שני עקרונות של סדר הדין הרגיל ראה בבלי סנהדרין לו א; רמב"ם סנהדרין כא ט.

³ רש"י ישעיהו לב א.

⁴ מלבי"ם שמואל ב ג לט. הערת הרב נבנצל: "המלך רשאי לענוש רוצחים. אם צוה את שלמה לדון את יואב הי' גם הוא יכול לעשות זאת. אבל הוא אמר על עצמו (שמואל ה' ג' ל"ט) 'בני צרוי' קשים ממני'. וראה רלב"ג מלכים א ב כח שמורד במלכות אינו צריך התראה. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ד נו, שיואב עשה כדין בשעה שהוא הרג את אבשלום. הערת הרב נבנצל: "צ"ע שהרי המלך צוה שלא להרגו".

⁵ אברבנאל שמואל ב יג כב. האברבנאל הבין שתמר היתה אחותו של אמנון ולפיכך אמנון היה חייב כרת ומלקות אילו היו מתרים בו. הערת הרב נבנצל: "אונס א"צ התראה לגבי נ' כסף, וכן עשה ביולו תהי' לאשה'. עונש אחר לא הגיע לו, שהרי לא היתה אחותו ממש, וכמו שאמרה לו: 'דבר נא אל המלך כי לא ימנעני ממך'".

⁶ בבלי שבת נו ב. וראה שם שלדעת שמואל דוד המלך לא נכשל באיסור לשון הרע. ראה חפץ חיים הלכות לשון הרע במ"ח ס"ק כ, ששאל נחשב כמקבל לשון הרע משום שלא דן את אחימלך לכף זכות.

⁷ בבלי ראש השנה כא ב. וראה מהרי"ף חיות שם.

⁸ בבלי פסחים פז ב.

⁹ שמואל א יב ט.

¹⁰ ספרי עם עמק הנצי"ב, עמק הנצי"ב על במדבר כז יד. וראה מנ"ח מצוה תצז א ה: "ודע דזה דאין לו רשות רק בסייף היינו אם הרגו בעבור כבוד עצמו, שמרד בו... אבל לחזק הדת... יש למלך רשות להרוג בכל דבר". וראה שיר השירים עם פירוש עבודת הגרשוני ב יב: "ושמעתי מדודי הגאון החסיד מוה"ר אליהו ז"ל

מלך המעניש יתר על מה שהתורה קבעה נענש בידי שמים. אומר המדרש: "אמר שלמה אני איני כשאר כל הדיינים מלך בשר ודם יושב על בימה דן להריגה דן לסקילה דן לצליבה אם חייב סלע יטול שתיים, שתיים יטול שלוש, אבל אני איני כן אלא אם חייבתי ממון נפשות אני נתבע בכך, נפשות הוא תובע מידי, והכתוב אומר 'אל תגזול דל כי דל הוא... כי ה' יריב ריבם וקבע את קובעיהם נפשי'".¹¹

פרנסים יושבים בדין¹²

סדר הדין פוסק הכלבו: "ואם הם יעוותו משפט - אינם טובי העיר ויתקנו על פי דייני אמת הסמוכים אליהם".¹³

גזר הדין כותב הפלא יועץ: "והמצוה הזאת על ראשי ומנהיגי העיר היושבים כסאות למשפט, שלא לרחם בדין ולהציל עשוק מיד עושקו ולגבות אפילו מגלימא דאכתפיה, ואם יתן כתף סוררת כופין אותו בכל מיני כפיות בין בדיני ישראל בין בערכאות של גויים".¹⁴ בקרקא החליטו: "פרנס החודש יחקור וידרוש את כל הממונים ואת כל הדברים על פי תקנות הקהילה יצ"ו שהכל יהא כדין וכראוי ושלא יוותר לאיש על קנס בעונש שנקבע בתקנות...".¹⁵ בליטא החליטו: "על כל פרנס הַחֲדָשׁ של כל קהלה וקהלה, להיות חל עליו ח"ו עונש חרם המדינה... באם לא יעמוד על המשמר קיום התקנות הרשומים בלוח התלוי בבית הכנסת... להעניש ולקנוס בעונשים וקנסות המבוארים בפנקס את כל הפורץ גדר דת תיקונים הנ"ל".¹⁶

כיום פרנסים אינם דנים.¹⁷

מוילנא על הפסוק 'וימת מלך מצרים ויאנחו בני ישראל מן העבודה'... ואמר דודי הגאון הנ"ל זלה"ה כי אין מדרכי המלוכה הגם שיהי' המלך אכזר גדול מאד בכל זאת אין בידו וברשותו לצאת מחוק המשפט... על כן צריך המלך להתנהג במשפט... אבל אחר שמת פרעה ולא היה מלך עדיין במצרים וכל איש הישר בעיניו יעשה אפילו בלא משפט... וראה העמק דבר בראשית מד יח: "...דהאחים אמרו מתחילה אשר ימצא אתו ומת, כדין ומשפט הגונב מבית המלך, והמושל אמר הוא יהיה לי עבד, כלומר אינני מלך ואיני יכול להענישו יותר מנימוסי המדינה לכל אדם...".

¹¹ מדרש תנאים לדברים א ט.

¹² פרנסים דנים על פי סדר דין שנקבע על פי תקנות הקהילה, ראה סעיף כה הערה 4.

¹³ כלבו קיז. וראה סעיף כב, שיש סוברים שפרנסים הם שוטרים וממילא גם הם מצווים לשפוט בצדק.

¹⁴ פלא יועץ ערך לווח.

¹⁵ יהודי פולין וליטא עד שנת ת"ח (1648) עמ' 475, תקנה יז/א/א משנת שני"ה.

¹⁶ פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ז לפ"ק שכה. וראה משא חיים, מסים וארנוניות, מערכת ע' לה (דף לד ב): ראובן היה חייב מס לכוללות העיר והיה רוצה לשלם... מה עשו הכריזו עליו ששום בר ישראל לא ישא ויתן עמו עד שישלם חוב המס... ועתה טוען ראובן... מה שכתוב בהסכמה הוא שלא מול את בנו ושלא לקוברו יע"ש אבל שלא לישא וליתן לא יש בהסכמה... תשובה: פשיטא ודאי דכדין עשו... משום תקנת הצבור שישלם כל אחד ואחד חוב המס שלו התקינו אפילו לעבור על דברי תורה, כל שכן בדבר ממון שתיקנו שלא לישא וליתן עמו... ונראה ששם שינו את העונש משום שהעונש המקורי לא היה בר ביצוע, ומחדש מהר"ח פלגי שמכיון שניתן עונש קל מן הנקוב בתקנה לל"ב.

¹⁷ ראה סעיף כה.

שלה. חנינה

אסור לתת חנינה למי שנענש על פי דין תורה.¹ פוסק הרב הרצוג ז"ל: "אין אני יודע מתקדים בדיני ישראל שמושע שיצא כנגדו פסק דין עונשי מבית דין של ישראל, יוכל לקבל חנינה מן המלך או הנשיא. זה אפשר בדין מורד במלכות וכדומה אבל לא בפושע פלילי מסוג אחר".²

חנינה אסורה מהטעמים הבאים

פגיעה במדינה כותב הרמב"ם: "ולא כקלות דעת מי שדימה כי זניחת העונשין רחמים על בני אדם, אלא היא עצם האכזריות עליהם והפסד סדר המדינה. אלא הרחמים מה שצוה בו יתעלה: 'שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך'".³

פגיעה בשופטים במצבים מסוימים, יש במתן חנינה משום הודאה שהענישה היתה לא מוצדקת.

פגיעה בשויון⁴**מותר לחון את מי שעבר על אחד מחוקי השלטון**

דינא דמלכותא הגמרא אומרת: "מה נגיד זה יש בו להמית ולהחיות...".⁵ כותב הרמב"ם: "אם היה יוצא להרג בפקודת המלך... אפשר שיחזור המלך מגזירתו".⁶ מובן מאלי, שלמלך סמכות לחון את מי שנשפט על ידי אחד השרים.⁷

חרם פוסק הריב"ש: "שאפילו חרם שהחרים מלך ישראל או סנהדרין אף על פי שהעובר חייב מיתה אם רצו כולם למחול לו מוחלים לו ומתירין".⁸

¹ ראה סעיף שלג. וראה רד"ק על ירמיה טז יג שפירוש המלה חנינה הוא רחמים.
² תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 26. וראה שם עמ' 301 – 306. וראה שם עמ' 305, שמלך אינו רשאי לתת חנינה למי שנענש על ידי בית דין גם אם בית הדין מעניש על פי גדרי הוראת שעה. וראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ז ח: "אפילו כל ישראל צריכים לתשועתו כיואב בן צרויה אינו יוצא משם לעולם", ולא עלה על הדעת להציע למלך לחון את יואב. בני הרב טוביה שלמה העיר שיש לדחות ראיה זו, ויש לחלק בין חנינה הכרוכה בביטול העונש בשב ואל תעשה ובין חנינה המאפשרת יציאה מעיר מקלט, הכרוכה בביטול העונש בקום עשה.

³ מו"נ ג לה. וראה מו"נ ג לט; פירוש הרמב"ן על התורה דברים ז טו.

⁴ ראה סעיף צג וסעיף שיג.

⁵ בבלי שבת פח ב. וראה עיון יעקב על עין יעקב שם: "מתחילה שפוסק לאדם מיתה ואח"כ פוסק החיים".
⁶ משנה עם פירוש הרמב"ם ערכין א ד. וראה הקדמת האברבנאל לספר שופטים: "המלך יוכל לבטל משפט השופט ולא יתהפך זה". וראה שו"ת בית יצחק יו"ד א בסוף: "ויש אשר יחטא אדם ואשם, אם יתודה על חטאתו ויטיב דרכו ושב ורפא לו אף אם לפי דבר המשפט ענוש יענש, קסם על שפתי מלך להחיותו ולתת לו חנינה". וראה בניהו על שבת פח ב המשיה לפי תומו שחק המלכים לחון מי שנדון בבית משפט. ונראה ששלשתם מתכוונים לחנינה למי שעבר על דינא דמלכותא. וראה צפנת פענח על התורה בראשית הפטרת ויחי המחדש שאם סנהדרין גוזר מיתה למי שעבר על דין המלך אין אפשרות למחול לו, ויש לנדון דין של גברא קטילא, אולם אם המלך גוזר מיתה יש אפשרות למחילה וממילא הנדון אינו גברא קטילא. וראה מרגליות הים סנהדרין מח ב אות יג; תורת המדינה עמ' 442.

⁷ ראה נפת צופים שער ד מח: "מפני שהמלך הוא היותר מעולה... חויב בהכרח שהמלך ראוי שיהיה יותר שלם, ולזה יחס לו הצדק... ויחס לשרים מה שהוא למטה ממנו והוא המשפט". וראה שו"ת רדב"ז א רצו.

תקנת הקהילה פוסק הריטב"א: "ורואה אני שאם נראה לכם כי אברהם זה יהיה יוצא מן הכלל מפני קיום גזרה זו, וכי בביטולה יחזור למוטב ויקבל עליו עונש כפרה כראוי, שיכולים אתם להתיר הגזרה אשר גזרתם עליו כדי שיחזור בתשובה ושלא יצא לתרבות רעה לא הוא ולא אחרים בשבילו, דכל הפושעים שפשעו שחזרו בהם מקבלין אותם עולמית כדכתי' שובו בנים שובבים, ואע"פ שהוא מנודה ומוחרם יכולין אתם להתירו מתמת כן".⁹

בפרקנפורט היתה מחלוקת גדולה על שיטת בחירת הפרנסים, ובשנת שפ"ח חתמו הרב, בני הישיבה והפרנסים על פשרה ובה נאמר בין השאר: "כל הקטטות והמרירות ומחלוקת שעבר כבר בענין הפרנסים והמסתעף ממנו עד היום הזה, לית דינא ולית דיינא דלא יוכל שום בר נש לתבוע אותו, הן תביעות ממון הן תביעות גופו, כי כן הסכמנו יחד והפקרנו אותו ממון בהפקר בית דין הפקר...".¹⁰

הוראת שעה¹¹

מותר לתת חנינה רק על פי גברי הוראת שעה.¹²

במעהרין תקנו שלפרנסים סמכות לתת חנינה רק לאחר קבלת הסכמה של הערכאה שהטילה את העונש.¹³

במעהרין ובפאדוואה קבלו החלטות שהעובר על עבירות מסוימות לא יזכה לחנינה.¹⁴

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לחנינה.¹⁵

*

⁸ שו"ת הריב"ש קעא. הריב"ש מביא לכך ראייה מיהונתן בן שאול.

⁹ שו"ת הריטב"א קנט. בנדוי וחרם בדרך כלל קובעים מראש שניתן להתירם כעבור זמן מה או לכשיטיבו העבריינים את דרכיהם.

¹⁰ יהודים ויהדות במזרח אירופה, "מחלוקת על ברירת הקהל בפראנקפורט דמיין וכו' ", עמ' 120.

¹¹ ראה בבלי חולין יח א שרבא בר חנינא נדה והעביר שוחט כעונש ואחר כך החזירו. וראה חידושי הריטב"א שם: "לכך פירש מורי ז"ל כי החמיר בדינו שנדמה לו שעשה דרך מרד ולפיכך כשראה שתולין בו טפלי רצה להחזירו, שאילו נתחייב להעביר מן הדין כגון שנמצאת סכינו שאינו יפה אין מרחמין בדין, כן פירש מורי ז"ל. ראוי לציין כי פירוש הריטב"א הוא דלא כרש"י על הסוגיה שם. וראה סעיפים שלט ש.

¹² ראה רלב"ג שמואל ב יד יא: "... ואז נשבע דוד חי ה' אם יפול משערת ראשו... ואפשר עוד שאעפ"י שהיה בן מות לפי משפטי התורה הנה היה יכולת למלך להצילו להוראת שעה". הערת הרב נבנצל: "לא היתה שם התראה".

¹³ ראה תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י סא. וראה הערות 6 8.

¹⁴ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא עא החלטה משנת שפ"ח לפ"ק, שלא תהא חנינה לקנס שהוטל על פרנסים הרבים זה עם זה בישיבות הקהל. וראה פנקס ועד ק"ק פאדוואה ב החלטה משנת שס"ד לפ"ק.

¹⁵ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג בהצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 59: "זכות מתן חנינה שמורה לנשיא והוא ישתמש בה על פי המלצת שר המשפטים". ומלבד תגובת הרב הרצוג שם עמ' 26, המובאת בהערה 2, שאר הרבנים לא העירו על סעיף זה, ומשתיקתם ניתן להבין שהם מסכימים לו.

מקובל במדינות רבות לחון נדונים בתנאים ובנסיבות מסוימים, או באמצעות העומד בראש המדינה, או באמצעות חוק.¹⁶ בנוסף לכך קיימת אפשרות שהיועץ המשפטי יתן בפועל חנינה, וזאת באמצעות החלטה שלא להעמיד עבריין כל שהוא לדין.¹⁷

ניתנו כמה נימוקים המצדיקים חנינה לכלל המורשעים בדין: א. באמצעות חנינה מעודדים אסירים להתנהג כראוי וכתמורה לכך הם יזכו בקיצור העונש. ב. באמצעות החנינה שלאחר המשפט אפשר לתגמל נדון שסייע למערכת אכיפת החוק. ג. יש הסוברים שבעת אירועים ציבוריים משמחים כגון נצחון במלחמה יש מקום לשתף גם את העבריינים בשמחה ולהכריז על חנינה כללית.

ניתנו נימוקים המצדיקים חנינה על בסיס שיקולים אישיים בתנאים ובנסיבות הבאים:¹⁸ א. כאשר לאחר המשפט התעורר חשש שהורשע אדם חף מפשע.¹⁹ ב. אם נדמה שהשופטים החמירו מדי בעונשו של הנאשם. ג. אם חלה הרעה במצב בריאותו של הנאשם, במצבו המשפחתי וכד'. ד. אם שיקום הנאשם יכול להתבצע רק מחוץ לכתלי בית הכלא. ה. אם העונש הקצוב בחוק על העבירה שנעברה שונה לקולא לאחר גזר הדין.²⁰ ו. אם שנים היו שותפים לדבר עבירה ואחד מהם זוכה בשל סיבות של פרוצדורה. ז. אם העבירה נעשתה משיקולים פוליטיים ובינתיים המצב הפוליטי השתנה.²¹

קיימים נימוקים כבדי משקל שלא להסכים לחנינה: א. במתן חנינה יש משום זלזול בשלטון החוק בכלל ובבית הדין שגזר את דינו של הנאשם בפרט.²² ב. החנינה מטבעה אינה שיוונית. ג. החנינה עשויה להיות מנוצלת לרעה על ידי האחראים לה, אשר יחוונו בעיקר אסירים "חשובים" או אלו שיש להם ענין אישי לחון.

כמה מן החוקות קובעות שקיימת אפשרות לתת חנינה או לקצר את העונש.²³ בכמה מדינות קובעת החוקה הליך מיוחד הנוגע להכרזת חנינה כללית.²⁴ חוקות אחדות מתירות לרשות המבצעת להחליט שלא יוגש כתב אישום.²⁵ במדינה אחת נקבע בחוקה הליך מיוחד לחנינה של שר שהורשע בדין.²⁶ חוקת תאילנד קובעת שלמלך זכות לחון כל אחד.²⁷

¹⁶ ראה EB (2008), pardon

¹⁷ ראה EB (2008) procedural law, Criminal procedure, Procedure before trial, The decision to prosecute, Prosecutorial discretion על היועץ המשפטי ופרקליטות המדינה ראה סעיפים קלח רמג.

¹⁸ ראה הרב אורי דסברג "החנינה בהלכה" תחומין ז עמ' 414.

¹⁹ על חשש זה ראה סעיף רצט.

²⁰ ראה סעיף שלג.

²¹ על חנינה משיקולים פוליטיים ראה EB (2008), amnesty. וראה הפדרליסט פרק כב מס' 74: "בתקופות של מרידה או התקוממות יש לעתים קרובות רגעים הרי גורל שבהם הצעת מחילה מכוונת לשעתה למתקוממים או למורדים עשויה להשיב את שלווה הקהילה לקדמותה"

²² הרב אורי דסברג, "החנינה בהלכה", תחומין ז עמ' 422.

²³ ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף ב פסקה 2 אות א; ICL חוקת איטליה 87 (10); שם חוקת הונגריה 29E (1); שם חוקת בלגיה 110.

²⁴ ראה ICL חוקת איטליה 79 שתנתן חנינה (כללית) רק בחוק שתומכים בו שני שלישי מחברי בתי הנבחרים.

²⁵ ראה ICL חוקת שבדיה 11 13 (1) שבתנאים יוצאים מן הכלל לממשלה הזכות להורות שלא ינקטו צעדים נוספים לחקור או להגיש תביעה על עבירה פלילית.

²⁶ ראה ICL חוקת לוקסמבורג 83 שהמלך (הדוכס) אינו רשאי לחון חבר ממשלה אלא לפי בקשת בית הנבחרים.

²⁷ ראה ICL חוקת תאילנד 225.

שלו. אסור להתיר את האסור

המדרש אומר: "זהו שאמר הכתוב 'בני אם ערבת לרעך', - בתלמידי חכמים הכתוב מדבר... שלא תאמר על הטהור טמא, ועל הטמא טהור, ועל ההיתר איסור, ועל האיסור היתר, ותתחייב באמרי פיך, שנאמר 'נוקשת באמרי פיך'".¹ פוסק המנחת יצחק: "ההוראה של הלכה למעשה, מקושרת עם אחריות גדולה. וצריך סיעתא דשמיא שלא להכשל ח"ו בדבר הלכה שלא להטות השורה בין לימין ובין לשמאל, כי בכל איזה צד שיפנה, אם להקל אם להחמיר, שלא כדת של תורה ח"ו הוא חטא המטרה".²

המתיר את האסור עובר על לא תעשו עול במשפט³ ועל ולפני עור לא תתן מכשול.⁴ אם המתיר הוא מורה הוראה המקבל שכר מן הציבור הוא עובר גם על איסור גזל.⁵

על מורה הוראה לאסור את האסור גם אם לפסיקה השלכות מרחיקות לכת. כותב המהרי"ק: "אין לנו להקל משום עיגונא אלא במקום שהקילו חכמים...".⁶ כותב הראי"ה קוק בענין חליבה בשבת: "ראיתי התאמצותו הנאמנה לטובת אחינו בעלי המחלבות, אבל אחרי כל זה קשה מאד לבנות יסוד להיתר, בדבר המוחזק ועומד על פי דעת רוב הראשונים שיש בזה איסור סקילה".⁷ כותב הרב זילבר בהלכות שביעית: "יגעתי בכל כחי להמציא קולות על אדמה, ובכמה דברים יגעתי ומצאתי תהלה לה', כאשר יראה המעיין, ובמקום שאי אפשר, אי אפשר להיות מתיר אסורים...".⁸

אסור להתיר את האסור גם אם ברי שהוא יתבטל לעתיד לבא.⁹

המתיר את האסור ראוי לעונש בידי בית דין. פסוק הרמב"ם: "כל בית דין שנוזקין לזה וכיוצא בו ומודיעין לאלו שמזלזלין בנדריים שאין חייבין מן התורה, או שיורו להן להקל או שיפתחו להן פתח, מנדין אותן בית דין ההדיוט".¹⁰ פוסק הרא"ש: "ואם לא יחזור בו, אני מתרה בך ואת כל הקהל שינהגו בו נדוי... וירחיקוהו ויבדילוהו מעדת ישראל... ואם יעמוד במרדו, ולא ינהג דין מנודה בעצמו, אני גוזר עליו במצות אדונינו המלך יר"ה, שיתן אלף זוז למושל העיר... ומצוה לנדותו בכל הקהלות ספרד, וגם ידונו אותו למות בדין זקן ממרה; כי אנו חייבין למסור

¹ מדרש תהלים (בובר) ח ג. וראה הקדמה לתורת חטאת, שהרמ"א מקל בהפסד מרובה, לעני בדבר חשוב או לכבוד שבת רק במקרה שמעיקר הדין ראוי להתיר מכל וכל, וכ"כ ערוך השלחן יו"ד רמב סו. וראה מש"כ שו"ת מנחת יצחק א בהקדמה על הכלל של "כחא דהיתרא עדיף".

² שו"ת מנחת יצחק ג לח.

³ ראה סעיף שלו הערה 4.

⁴ ראה שערי תשובה לרבינו יונה ג נב.

⁵ ראה שו"ת דברי חיים א יו"ד ב בענין האוסר את המותר. דון מינה ואוקי באתרא.

⁶ שו"ת מהרי"ק לב. וראה לקט דרכים והנהגות בהתרת עגונות, אוצר הפוסקים ח עמ' קב – קו סעיף ח. על הלחץ הציבורי המופעל לעיתים על מורי ההוראה להקל ראה בבלי סנהדרין צט א: "אפיקורס... רבא אמר: כגון הני דבי בנימין אסיא, דאמרי מאי אהני לן רבנן? מעולם לא שרו לן עורבא ולא אסרו לן יונה", וראה רש"י שם ק א ד"ה לא שרו לן וגו': "לא אמרו לנו שום חידוש שלא מצינו בתורה".

⁷ שו"ת אורח משפט אורח חיים סד. וראה קריינא דאגרתא א רמו, הכותב נגד האומרים שיש צורך בגישה ממלכתית לענייני ההלכה.

⁸ ברית עולם על הלכות שביעית עמ' קי בשם אחד מהאחרונים.

⁹ ראה עין איה שבת א פרק ראשון סז. על שינויים אפשריים לעת"ל ראה סעיפים עד עה.

¹⁰ רמב"ם נזירות ד טז.

נפשותינו על תורת האלהים, ולבער עושה הרעה מקרבינו".¹¹ פוסק המחבר: "חכם שהורה להתיר במים שאין להם סוף, חייב נידוי... וכן מי שעושה קלים וחמורים או גזירה שוה לעקור דבר מן התורה...".¹² פוסק המהר"י ברונא: "תלמיד חכם שהתיר איסור בענייני אישות וטעה בדבר משנה חייב שמתא".¹³

במקרים מסוימים על המתיר את האיסור לפצות את השואל.¹⁴

לבית דין סמכות לאסור על מורה הוראה זה להורות.¹⁵

המתיר את האסור נענש גם בידי שמים. המשנה אומרת: "חרב בא לעולם... ועל המורים בתורה שלא כהלכה", ומבאר הרע"ב: "... ולהתיר את האסור".¹⁶ כותב מחזור ויטרי: "ובעון עשרים וארבעה דברים המשפחות כלות והייסורים רבים... בעון... המתיר את האסור".¹⁷ פוסק ערוך השלחן: "שנו חכמים במשנה חלב שחלבו עובד כוכבים ואין ישראל רואהו אסור באכילה ואמרו בגמ' הטעם דחיישינן שמא עירב בו חלב טמא... יש הרבה מתפרצים באיסור זה בדורנו בעוה"ר כאשר ראינו ושמענו ותולים א"ע באיזה תלמיד חכם שעשה כן ולא ידעו ולא יבינו שחמורים דברי סופרים מדברי תורה והתלמיד חכם שעשה כן עונו ישא".¹⁸

גם כיום אסור להתיר את האסור. כותב הרב ואזנר: "על מנהיגי ישראל מוטל לא לחפש קולות ולא חומרות אלא להשתדל להעמיד דת על תלו ברצון ה' כפי המצב בדור עני זה".¹⁹

¹¹ שו"ת הרא"ש כא ט. הערת הרב נבצל על דברי הרא"ש שידונו אותו למות בדין זקן ממרא: "וכי יש סנהדרין בלשכת הגזית?" נלע"ד לומר שהרא"ש סובר שניתן להעניש במקרה כזה שלא מן הדין, ראה לדוגמא, שו"ת הרא"ש יח יג וראה שו"ע חו"מ ב א שגם בתי דינים שאינם סמוכים דנים עונש מות גם אם אין בדבר עדות ברורה.

¹² שו"ע יו"ד שלד מד.

¹³ שו"ת מהר"י ברונא סט. וראה גליוני השי"ס יבמות קכא א: "... ומי"ש דבענייני אישות דווקא לא ידעתי מנא ליה דנהי דהי' העובדה כאן בענייני אישות מי"מ נ' מסברא דה"ה דגם בעלמא הוא כן...". וראה תשב"ץ ב ח שמנדים דיין הכופה אשה לחזור לבעלה למרות שבעלה מאד ציער אותה. הערת הרב נבצל על פסק מהר"י ברונא: "איך חייב שמתא על טעות?" הערת בני הרב טוביה שלמה: עיין השגת הראב"ד על הרמב"ם תלמוד תורה סוף פרק ו אות כג ד"ה א"א ויש אחרים הרבה, ויל"ע בקושייתו של גליוני השי"ס.

¹⁴ ראה פתחי חשן ה ד לו. וראה בהרחבה אות קא.

¹⁵ ראה באר היטב על שו"ע יו"ד יב, שמסלקים שוחט האוסר את המותר ק"ו למתיר את האסור.

¹⁶ רע"ב על משנה אבות ה ח.

¹⁷ מחזור ויטרי תקלא.

¹⁸ ערוך השלחן יו"ד קטו ה.

¹⁹ שו"ת שבט הלוי ו קעה.

שלו. אסור לאסור את המותר

הירושלמי אומר: "אמר רבי אלעזר: כשם שאסור לטהר את הטמא כך אסור לטמא את הטהור".¹ פוסק השי"ך: "כשם שאסור להתיר את האסור כך אסור לאסור את המותר אפילו בשל עובד כוכבים ואפילו במקום שאין הפסד".² כותב הסטייפלר: "צריך לזכור שכל התורה כולה הוא מהקב"ה ומי שאמר את החומרות אמר את הקולות שבשו"ע ופוסקים...".³

האוסר את המותר עובר על לא תעשו עול במשפט.⁴ אם הוא גורם הפסד כספי הוא עובר על לא תעמוד על דם רעך.⁵ הוא עלול לגרום לצער גדול,⁶ עלול לגרום לשכחת התורה,⁷ ולהוציא לעז על ראשונים שלא אסרו.⁸ הוא עלול לעבור את האיסורים עליהם עובר מי שמשתרר על הציבור.⁹ מוסיף הדברי חיים: "ותו אם קבל שכר... נמצא עבר על לאו דלא תגזול".¹⁰

להוראה האוסרת את המותר עשויות להיות השלכות מרחיקות לכת¹¹

הכשלה בעבירות הגמרא אומרת כי המחמיר ואוסר לעשות עירוב חצרות במקום שעל פי דין מותר לתקנו, עשוי לגרום לכך שיהיו כאלה שיטלטלו בלא עירוב.¹² השי"ך פוסק: "אסור לאסור את המותר... מפני שעל הרוב יש בו צד הקל במקום אחר מחמת שנאסר והוי חומרא דאתי לידי קולא, ואף על פי שלפני הנראה לא יבא מזה צד קולא - אסור, שאפשר שיתגלגל ויבא קולא עד אחר מאה דברים".¹³ כותב הפלא יועץ: "... ואם הוא מטמא את הטהור רעתו רבה כי שמא חס ושלום יגרום שיבוא בעלה לידי עברה של קרי והוצאת שכבת זרע לבטלה".¹⁴ כותב הרב שפרן: "הנה נא ידעתי שכמה גדולים נהגו סלסול בעצמם ומשכו את ידיהם מלתקוע עצמם בענין היתר החרם דר"ג... אולם הרמ"ץ ז"ל שם בעצמו מביא כמה ראיות שאדרבא מצוה גדולה להזדקק לזה בכדי שלא יהא ח"ו מכשול עי"ז עי"ש".¹⁵

¹ ירושלמי תרומות ה ט. ובתורתן של ראשונים שם מפנה לשו"ת בנימין זאב שגרס בירושלמי: "כשם שאסור להתיר את האיסור כך אסור לאסור את המותר". וראה שו"ת זקן אהרן קמד; א"ת ערך הוראה; שו"ת משנה הלכות ה קד וכן את הקדמתו לחלק ז.

² שי"ך שו"ע יו"ד רמב קיצור בהנהגת הוראות איסור והתר ס"ק ט.

³ קריינא דאגרתא ב רפה. ראה סעיף צא הערה 7.

⁴ ראה שו"ת דבר יהושע ג ב. וראה שו"ת אורח משפט קיב, שמי שאוסר ומחמיר בגזירת חכמים שלא כדין עובר על לאו הבא מכלל עשה לעשות משמרת למשמרתי.

⁵ ראה שו"ת דברי חיים א יו"ד ב. הדברי חיים מכריע שעוברים על לא תעמוד גם בהפסד ממון.

⁶ ראה אגרות סופרים מ, תשובת החתם סופר להרב מקאליב: "ושמעתי כי פר"מ עודינו מחזיק בתומתו וחסידתו להחמיר שלא ליתן מקום לאיש עם אשתו לשוב לשבת בעיר... התמיה נשגבה מה ראה על ככה לגרש נשי עמי מבית תענוגיהם...".

⁷ ראה סעיף צ. ראה ויקר"ר ג ו: "תורת אמת היתה בפייה... שלא אסר את המותר ולא התיר את האסור".

⁸ ראה בבלי גיטין ה ב

⁹ ראה סעיפים מו פד.

¹⁰ שו"ת דברי חיים א יו"ד ב.

¹¹ ראה פלא יועץ ערך הוראה שמוסיף גם נימוק על פי הסוד. וראה סעיף עג.

¹² ראה רש"י בבלי ביצה טז ב ד"ה כיון דמקלקלי בה רבים.

¹³ שי"ך שו"ע יו"ד רמב קיצור בהנהגות איסור והתר וכו' ס"ק ט.

¹⁴ פלא יועץ ערך הוראה.

¹⁵ שו"ת הרב"ז ב כו.

הפסד כספי כותב הפלא יועץ: "שאם הוא דבר המותר ואוסרו כמה רעות עושה... ועוד, שנמצא גוזל את בעל הדבר שמפסידו..."¹⁶.

מריבה ומחלוקת פוסק היביע אומר: "... ראיתי לאנשים אשר בשם חכם יכונן שמחמירים בזה שלא כדן, ונמשך מהתנהגותם הלבנת פנים ותקלות רבות".¹⁷

חילול השם כותב הראי"ה קוק: "וכבר כתבתי למעלת כבוד תורתם שאני יודע ברור תכונת בני דורנו, שדוקא על ידי מה שיראו, שכל מה שיש להתיר על פי עומק הדין מתירין אנחנו, ישכילו לדעת שמה שאין אנו מתירין הוא מפני אמיתת דין תורה... מה שאין כן כשיתגלה הדבר, שישנם דברים כאלה, שמצד שורת ההלכה ראויים הם להיתר ורבנים לא חשו על טרחם וצערם של ישראל, והניחו את הדברים באיסורם, יוצא מזה ח"ו חילול השם גדול מאד, עד שמתרבים המתפרצים לומר על כמה גופי תורה, שאם הרבנים רוצים היו יכולים להתיר, ועל ידי זה יוצא משפט מעוקל".¹⁸

במיוחד צריכים להזהר מלאסור את המותר אם הפסיקה גורמת להשלכות קשות. כותב הרב קליין על ההתר של החזו"א לאכול ירק שנזרע בסוף השנה הששית בשינוי מחזור: "... ואומרים שרצה בהיתר זה להקל על המשקים הרוצים לשמור שמיטה לפי הוראותיו ואינם משתמשים עם היתר המכירה".¹⁹ פוסק האגרות משה: "ודאי היתר ברור קשה לומר בזה, אבל אם נאסור הרי לא ישמעו לנו כי יתבטל הרבה עניני מסחר ונוגע לחיי נפש של הרבה מישראל, מוכרחין לחפש טעמים להיתר".²⁰

אסור לאסור את המותר אפילו אם ישנם נימוקים כבדי משקל לעשות כך

החמרה מספק מבאר הפני משה: "שלא יאמר לא אטריח עצמי לעמוד על הדבר והואיל ומסופק אני אטמאנו, שאסור לעשות כן".²¹ אומרת הגמרא במסכת סנהדרין: "אמר לחכמה אחתי אתי. אם ברור לך הדבר כאחותך שהיא אסורה לך - אומר, ואם לאו - אל תאמר, ומבאר הרב מרגליות: "... שגם להורות איסור צריך שיהיה ברור לך, שאל תאמר כיון שיש לי ספקות אצדד לומר 'לא', אלא צריך אתה שיהיה ברור לך האיסור".²²

ראוי לפרוש פוסק הרמ"א: "על דבר שמן זית אשר העלה על כתבו לאסרו משום שמחליקים אותן החביות בשומן חזיר כדי להעמידו בחביות של עץ... ומש"כ מה שמשום מיאוס יש להרחיק ממנו... כבר אמרו בירושלמי דנדרים די לך במה שאסרה תורה ואמרו גם כן הפטור מן הדבר וכו'".²³ פוסק החתם סופר: "הדרך לדין, בודאי הפרוש והחסידי לא יאכל

¹⁶ פלא יועץ ערך הוראה.

¹⁷ שו"ת יביע אומר א יו"ד יא. וראה סעיף קצ על האיסור לגרום מריבה ומחלוקת.

¹⁸ שו"ת אורח משפט קיב.

¹⁹ שו"ת משנת יוסף א סימן לה. וראה מעדני ארץ שביעית, קובץ הערות יא.

²⁰ שו"ת אגרות משה יו"ד ב סב.

²¹ פני משה ירושלמי תרומות ה ט.

²² מרגליות הים על סנהדרין דף ז ב אות ה, עמ' 34. הערת הרב נבנצל: "צ"ע ביצי ב'. ורש"י שם בענין כוחא

דהתירא עדיף". וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב מה: "ובירור הדין אף לקולא הוא חיוב גדול".

²³ שו"ת הרמ"א נד.

שום דבר הצריך בדיקה לעולם ... אבל לאסור לרבים מה שכבר נהגו להתיר לא נ"ל.²⁴ פוסק השרידי אש: "שכל מורה הוראה צריך, אם תבוא איזו שאלה לפניו, להטריח את עצמו בתחילה למצא היתר, ואינו רשאי להחמיר על אחרים משום מדת חסידות ופרישות בדבר שאינו ע"פ הדין".²⁵ פוסק האגרות משה: "אחר מתן תורה אין לנו חיוב מדינא וגם לא מענייני זהירות ומוסר אלא מה שנצטוינו התרי"ג מצות לדורות".²⁶ כותב הסטייפלר: "יש כמה דברים שאין בכח החכם להורות איסור אף על פי שבאמת אינו נכון כלל".²⁷

קנאות כותב הרשב"א: "וצריך שיהא הדין חושש את עצמו שמא אש קנאתו לשי"ת תבער בו ותהיה גורמת להעלם הדרך הטוב והנכון מעליו".²⁸ כותב החתם סופר: "דודאי מן התימה הוא שנאמר שיבוא לאדם מכשול מן דבר שהתירה תורה בפירושי".²⁹ כותב הסטייפלר: "וידע מע"כ שגם לצורך קנאות אסור לגלות פנים בתורה שלא כהלכה, ומה שאינו אמת אינו מצליח כלל".³⁰

חשש למכשול פוסק האגרות משה: "עוד נראה ברור שמחוייבין לברר הדין אף אם יש לחוש ליציאת איזה מכשול לאיזה טועים ושוטים כמפורש בב"ב דף פ"ט על הא דאריב"ז אוי לי אם אומר אוי לי אם לא אומר איבעיא להו אמרה או לא אמרה ופשיט ר' שמואל ב"ר יצחק אמרה ומהאי קרא אמרה 'כי ישרים דרכי ה' וצדיקים ילכו בס' ופושעים יכשלו בס'...".³¹

גדול שכרו של מורה הוראה המתאמץ שלא לאסור את המותר. כותב המהרש"א: "מי שבא לידו ספק טרפות והוא ירא את ה' ומחמיר על עצמו מספק לאכלה הנה אשריו בעולם הבא שמנע עצמו מספק טריפה. אבל יגיע כפיך כי תאכל גוי' יש לו מעלה יתירה, דהיינו שמייגע עצמו וכפיו למצוא היתר לספקו עד שאוכלה, הנה זה שזוכה ב' עולמות דכתיב ביה 'אשריך' – בעולם הזה שהרי אוכלה; וטוב לך' – וטוב לעולם הבא שהתיגע נפשו בתורה".³²

בית דין עשוי לחייב מורה הוראה שאסר את המותר לפצות על הנזק הכספי שנגרם³³ ולסלקו מתפקידו.³⁴

האוסר את המותר נענש בידי שמים. שנינו: "חרב בא לעולם... ועל המורים בתורה שלא כהלכה", ומבאר הרע"ב: "לאסור את המותר".³⁵ כותב מחזור ויטרי: "ובעון עשרים וארבעה

²⁴ שו"ת חתם סופר יו"ד עז.

²⁵ שו"ת שרידי אש ב ד - הימום הבהמות ע"י חשמול נספח ג, מכתב ט.

²⁶ שו"ת אגרות משה או"ח ד סו. וראה סעיף דש.

²⁷ קריינא דאגרתא א קלח. וראה כרך של רומי יז דף סד ב.

²⁸ שו"ת הרשב"א ה רלח.

²⁹ תורת משה, פרשת ניצבים ד"ה סנהדרין, וראה שם פרשת כי תצא ד"ה אמנם.

³⁰ קריינא דאגרתא א רג.

³¹ שו"ת אגרות משה יו"ד ב מה.

³² חידושי אגדות בבלי חולין מד ב.

³³ ראה א"ת ערך טעות הדינים. ראה שו"ת חבצלת השרון א יו"ד מט.

³⁴ ראה באר היטב על שו"ע יו"ד סימן א אות יב; שו"ת מעשה אברהם חו"מ יא; שו"ת חבצלת השרון א יו"ד מט.

³⁵ רע"ב על משנה אבות ה ח. וראה שו"ת שאילת יעבץ ב קמו.

דברים המשפחות כלות והייסורים רבים... בעון האוסר את המותר".³⁶ כותב התשובה מאהבה: "מרגלא בפומי לאמר לתלמידי: צאו וראו איזהו עונשו מרובה המחמיר שלא כדן או המקיל שלא כדן? הוי אומר המחמיר שלא כדן עונשו חמור, כי המקיל שלא כדן חטאו בין אדם למקום ב"ה ושב ורפא לו, אבל המחמיר שלא כדן צריך להרצה (!) את חברו..."³⁷.

במקרים הבאים רשאי מורה הוראה לאסור את המותר³⁸

סייג לתורה אומרת הגמרא: "רב בקעה מצא וגדר בה גדר", ומבאר רש"י: "עמי הארצים היו ומזלזלין במצות והחמיר עליהן לעשות סייג להרחיקן מן העבירה, כאדם הגודר בקעה פרוצה לשמרה".³⁹

פוסק הרשב"א: "וגם המורה להיתר צריך שיהא זריז ובעל דעת וירא חטא שלא יתיר בכל מקום ובפני כל אדם כדי שלא יבואו לדמות דבר בדבר ויקל אפילו לאיסורין".⁴⁰

כותב החזו"א: "דבדבר דבקל לבוא לידי מכשול יש לאסור ואין צריך מושב בית דין לאוסרו אלא על כל דיין החובה לאסור".⁴¹ פוסק הרב נריה: "המורה הפוסק חייב ליתן את דעתו על המשך הדברים, כיצד תבוצע הוראתו למעשה, אם אין חשש של פתיחת פתח לפירצה, לשימוש לרעה, לפגיעה באיסורים גובלים וכו' וכו'".⁴²

הוראה תמוהה פוסק השו"ע: "... אסור לחכם להתיר דבר התמוה, שנראה לרבים שהתיר את האסור".⁴³

מניעת מריבה ומחלוקת⁴⁴

על אף שאסור לדיינים ולמורי הוראה לאסור את המותר, הם רשאים לפרש את התורה ואת החוקים לפי הבנתם, גם אם כתוצאה מכך הם יאסרו את מה שקודם לכן היה בחזקת מותר.⁴⁵

³⁶ מחזור ויטרי תקלא.

³⁷ שו"ת תשובה מאהבה קפא.

³⁸ למחוקקים פשיטא שמותר לאסור את המותר. ראה שו"ת ישכיל עבדי ג יו"ד יא: "אם מפורש בתקנת הקהל שהבשר משחיתת אחר יהיה אסור, בודאי אסור, דהרשות ביד הצבור לאסור את המותר". וראה סעיף שח.

³⁹ רש"י בבלי עירובין ו א ד"ה בקעה מצא. וראה בבלי שבת קלא א: "שלחו ליה בני בשכר ללוי וכו'".

⁴⁰ שו"ת הרשב"א א צח.

⁴¹ חזו"א או"ח סב כו. וראה כיו"ב בחזו"א זרעים כלאים ט יא שביד מורה הוראה לפרש גזירת חכמים באופן מרחיב.

⁴² צניף מלוכה עמ' 318. וראה שו"ת חתם סופר ו לו. וראה שו"ת בית שלמה או"ח נא ד"ה ועל דבר אשר כתבתי. וראה מ"ב או"ח רצג ס"ק ט.

וראה שמונה קבצים ד ב: "ישנם דיעות כאלה, שע"פ טבען הן משובבות דעתו של אדם... והן כשלעצמן יכולות להיות גם דיעות של אמת, ומ"מ יש להן כל חומר של דעות שקריות, מפני הנוק הכרוך בעקבן".

⁴³ שו"ע יו"ד רמב ג. וראה שו"ע יו"ד קכד כד וכן סימן קס סעיף טז, סימן רד סעיף ב, סימן רה סעיף א, סימן רח סעיף ב וסימן ריב סעיף א. וראה שו"ת חוות יאיר קצו; א"ת ערך הלכה ואין מורים כן. וראה דברות משה כתובות תשובה ג ג, עמ' רמד: "ומה שהביא כתר"ה ממה שאסור לחכם להתיר דבר התמוה שנראה לרבים שהתיר את האסור... הוא רק במקום דיש לחוש לתקלה... אבל כשליכא תקלה יש להורות אף שהעולם סוברים זה לאיסור".

⁴⁴ ראה, למשל, שו"ת שרידי אש ג צ.

גם כיום אסור לאסור את המותר. פוסק הרש"ז אויערבאך: "... אין לנו לבדות מלבנו פסולים חדשים שלא הזכירם הפוסקים".⁴⁶ פוסק הרב ואזנר: "... שאין זה דרך המקובל בהוראה מפי גדולי עולם ששמשתי אלא יקוב הדין את ההר בדעת תורה ודעת נוטה".⁴⁷ לאור ירידת הדורות בקרב הציבור הרחב,⁴⁸ אף ראוי למורי הוראה להקפיד על כך באופן מיוחד.⁴⁹

עם זאת, מהנימוק של ירידת הדורות חייבים מורי הוראה, לא אחת, לאסור את המותר סייג לתורה. פוסק המנחת יצחק: "עתה בדור הזה, שאמת נתמעט, צריך להיות רואה את הנולד, ואסור להעמיד על דין תורה בכל דבר ודבר, מכ"ש בשבת החמורה וכו', וזה היא כוונת סתירת חכז"ל, לא חרבה ירושלים, אלא שהעמידו דבריהם על דין תורה, ולא עשו לפנים משורת הדין וכו', סופם שחיללו שבת בלא שום היתר עכת"ד".⁵⁰ פוסק האגרות משה: "בדבר אם יש להתיר לקרוע ולחתוך השק תפור שמונח בו הצוקער כשצריך להם בשבת... למעשה אין להתיר כיון שבני תורה מועטין בעוה"ר, עיין בשבת דף קל"ט שבמקום שאין בני תורה יש דברים שאין להתיר כדי שלא יבואו להקל, ורואה אני שכ"ש בזה וכ"ש בדור ובמקום פרוץ כבזמננו ומקומותינו שצריך להחמיר".⁵¹

⁴⁵ ראה סעיפים מח עו.

⁴⁶ הליכות שלמה חלק ב, מועדים, פרק עשירי ארחות הלכה 73 בענין פסול מראה באתרוג. וראה שם פרק שמיני דבר הלכה אות ח, עמי קלב.

⁴⁷ שו"ת שבט הלוי ד עד.

⁴⁸ ראה סעיף עו.

⁴⁹ ראה סעיף צא הערות 45 - 47.

⁵⁰ שו"ת מנחת יצחק ג לא בשם הספר משכיל אל דל של ר' הלל מקאלאמיא.

⁵¹ שו"ת אגרות משה או"ח א קכב.

שלח. הוראת שעה

ליושבים בדין סמכות לדון על פי גדרי הוראת שעה - להחמיר או להקל בענישה ולהתעלם מסדר הדין הרגיל ומדיני ראיות.¹

מלך פוסק הרמב"ם: "כל ההורג נפשות... יש למלך רשות להורגו לתקן העולם כפי מה שהשעה צריכה".² פוסק הרשב"א: "אבל בדינא דמלכותא אין משגיחין בכל אלו שאין דינם אלא אחר ידיעת האמת ונהרג בדיני המלכות אפילו על פי קרובים ואפילו על פי עצמו ושלא בהתראה ושלא בעשרים ושלושה שאין דין המלכות אלא אחר ידיעת האמת שאם אי אתה אומר כן אלא שאתה מעמיד הכל על דין תורה כדן סנהדרין היה העולם שמים שירבו הרצחנין וחביריהם".³

בית הדין הגדול כותב האגרות משה: "... וגם משמע מהקראי דהסנהדרין כבר הורו להם שרשאין ללכת למלחמה בשביל גודל החטא שנעשה בפלגש בגבעה... מצד הדין שבית דין מכין ועונשין שלא מן התורה למיגדר מילתא...".⁴

ריש גלותא רש"י כותב: "... ויש להם רשות להפקיר, דהפקר בית דין הפקר".⁵

פרנסים פוסק הרשב"א: "מי שעומד על תקוני מדינה, אינו דן על הדינים הכתובים בתורה ממש, אלא לפי מה שהוא צריך לעשות, כפי השעה".⁶ פוסק הרמ"א: "וכן נוהגים בכל מקום, שטובי העיר בעירן כבית דין הגדול, מכין ועונשין והפקרן הפקר כפי המנהג".⁷

בית דין פוסק הרמב"ם: "יש לבית דין להלקות מי שאינו מחויב מלקות ולהרוג מי שאינו מחויב מיתה, ולא לעבור על דברי תורה אלא לעשות סייג לתורה...".⁸

הרשב"א פוסק: "אם הבית דין ידוע ומוחזק בכשרות וירא שמים ובית דין חשוב הוא יש בו כח לעשות כזה וכיוצא בזה להוראת שעה, וכמדומה שעל זה אמרו דן דין אמת לאמתו".⁹

¹ משמעות הסמכות לפעול על פי גדרי הוראת שעה היא שהיושבים בדין אינם מחויבים להקפיד על סדר הדין או על גזר הדין הנקוב בתקנות הקהילות, בדין המלך ואפילו בדין תורה. לא זו בלבד אלא שהם אינם מחויבים לשמור אפילו על סדר דין שהוא עצמו התקבל על פי גדרי הוראת שעה, ראה סעיף ש.

² רמב"ם מלכים ג י. וראה שו"ת שואל ומשיב קמא א קעב; קובץ הערות על יבמות תרנה; קובץ שיעורים כתובות צב; עין איה ברכות ג לח. על סמכות המלך כשופט ראה סעיף כד.

³ בית יוסף חו"מ שפח. וראה חידושי הריטב"א בבא מציעא פג ב.

⁴ דברות משה שבת כ קלב. וראה מלבי"ם שופטים כ א. ויתכן שכוונתו לומר שבפרשת פלגש בגבעה לא נעשה מעשה שחייבים עליו עונש מות ולכן רק סנהדרין הגדולה היתה רשאית להעניש שלא מן הדין. במקרה שידוע בודאות שהנתבע עשה מעשה שחייבים עליו עונש מות, והוא עלול להפטר מעונש רק בגלל סדר הדין, רשאי כל בית דין להענישו שלא מן הדין. וראה סעיפים רצט ש ש שלט.

⁵ רש"י בבלי סנהדרין ה א ד"ה שבט.

⁶ שו"ת הרשב"א ד שיא. וראה שו"ת הרשב"א ג שצג; שו"ת הרשב"א ד שטו.

⁷ שו"ע חו"מ ב א בהגה. וראה שו"ע חו"מ קסג באור הגר"א אות ט.

⁸ רמב"ם סנהדרין כד ד – ט. וראה שם שם כו ו; שם גזילה ואבידה ג ו; ספר החינוך תרכא; שו"ע חו"מ ב א. וראה סעיף כג. יש סוברים שרק בית דין הגדול מעניש שלא מן הדין ויש סוברים שרק דינים סמוכים מענישים שלא מן הדין, ראה א"ת ערך הוראת שעה; בירור הלכה סנהדרין דף מו א ציון ג.

⁹ שו"ת הרשב"א א אלף קמו. וראה שו"ת אבקת רוכל קעט קפו קפת. וראה א"ת ערך בית דין אות ז. בית דין חשוב. וראה שו"ת ציץ אליעזר יט נא.

פוסק השלחן ערוך: "כל בית דין, אפילו אינם סמוכים בארץ ישראל, אם רואים שהעם פרוצים בעבירות היו דנין בין מיתה בין ממון, בין כל דיני עונש..."¹⁰ פוסק הרמ"א: "כל חייבי מיתות בית דין בזמן הזה... מנדין אותן ומבדילים אותן מן הקהל. וכל זה מצד הדין, אבל אם רואין בית דין שהוא צורך שעה ומגדר מילתא יכולין לענוש במה שירצו".¹¹

ניתן להעניש שלא מן הדין גם את מי שעבר על תקנות הקהילה. כותב הפלא יועץ: "ואם יהיה איש פורץ גדר ועובר על תקנות הקהל, יכתתוהו וירדפוהו בקנסיות או במכות עד החרמה, למען יהיה קיום והעמדה לתקנתם".¹²

המצוה לדיינים להחמיר בענישה בעת הצורך, היא היא המצוה המוטלת על המחוקקים לקבל חוקים המחמירים בענישה.¹³

משה רבינו הרג רבים מן העובדים לעגל, כהוראת שעה, למרות שלא היו עדים והתראה.¹⁴ השבטים נלחמו בשבט בנימין על פי גדרי הוראת שעה.¹⁵ כותב מהרי"ץ חיות: "הרג שלמה ליואב על דמי עמשא שלא היה כאן התראה".¹⁶

כותב האברבנאל: "השופטים... כלם מכים ועונשים פעמים שלא בדין ושלא מן התורה כפי צורך השעה... והממרה את פיהם חייב מיתה... הלא תראה שגדעון דש את בשר אנשי סוכות בקוצי המדבר והרג את כל אנשי פנואל, ואין זה על פי התורה. גם יפתח בכעסו על בני אפרים... היה אוחו בהם וישחטם אל מעברות הירדן, האם היה זה כפי הדין?"¹⁷

פוסק הרמב"ם: "מעשה והלקו אדם שבעל אשתו תחת אילן, ומעשה באחד שרכב על סוס בשבת בימי יוונים והביאוהו לבית דין וסקלוהו, ומעשה ותלה שמעון בן שטח שמונים נשים ביום אחד באשקלון ולא היו שם כל דרכי הדרישה וחקירה וההתראה ולא בעדות ברורה אלא הוראת שעה כפי מה שראה".¹⁸

מעיד המרדכי: "פסק רבינו גרשום באחד שקנה סוס בשבת דצריך ללקות מכת מרדות מדרבנן ואם יעלו דמי מכירת הסוס על דמי לקיחתו שקלינו ויהיבין לעניים שלא יהא חוטא נשכר ואם אותו מקום פרוץ הוא לענין שבת לפי מה שיראו יחמירו בו יותר".¹⁹

¹⁰ שו"ע חו"מ ב א. וראה שו"ע חו"מ רפג א. וראה שו"ת ציץ אליעזר יט נא.

¹¹ שו"ע חו"מ תכה לפני סעיף א.

¹² פלא יועץ ערך תקון. על עונשי גוף קשים ראה סעיף שמת.

¹³ ראה סעיף ש.

¹⁴ ראה פירוש הרמב"ן על התורה שמות לב כז. הערת הרב נבנצל: "עי' יומא ס"ו".

¹⁵ פירוש הרמב"ן על התורה בראשית יט ח. וראה העמק שאלה קמב אות ט שהשבטים דנו את שבט בנימין כרודף.

¹⁶ כל ספרי מהרי"ץ חיות א תורת נביאים ז. וראה רלבי"ג מלכים א ב מו התועלת היג. וראה סעיף שלד

שלמה הרג את יואב על פי גדרי הוראת שעה.

¹⁷ אברבנאל, הקדמה לספר שופטים.

¹⁸ רמב"ם סנהדרין כד ד. על רבי אלעזר בן ר' שמעון שמסר גנבים לשלטון ראה בבלי בבא מציעא פג ב. וראה

שו"ת הרשב"א ב רצ; שם ה רמג; ספר החינוך לד וכן רלו; בית הבחירה על ב"מ שם; שו"ת הריב"ש רנא.

¹⁹ מרדכי בבלי שבת רמח. וראה תשובות חכמי צרפת ולותיר צג. וראה העונשין אחרי חתימת התלמוד.

- רק כאשר מתמלאים כל התנאים הבאים מותר לדיינים להעניש שלא מן הדין²⁰
- א. **לחיזוק הדת ולתיקון העולם** פוסק הריב"ש: "יש לבית דין לחוש, לכל מה דאפשר, כדי שלא יצא מתחת ידם, דבר שאינו מתוקן".²¹ המהרי"ט צהלון פוסק: "שבית דין מכין ועונשין שלא מן הדין במקום שהדבר נחוץ, וכשאין הכרח להורגו אסור גם להורגו".²² פסוק מפורש בספר שמואל: "ותאמר האשה התקועית אל המלך עלי אדני המלך העון ועל בית אבי והמלך וכסאו נקי", ומבאר המלבי"ם: "מה לך לדון בזה בדין המלכות ומפני תקנת העולם, זה לא הרג איש נכרי, רק את אחיו... ואין בזה תקנת העולם כי מי ילמד ממעשיו להרוג את אחיו ולהחטיא את בית אביו".²³ פוסק ספר הלכה פסוקה: "אם לפי שיקול דעת בית דין העם פרוץ כל כך עד שהענשת הפושע הזה לא תועיל ולא תציל, אין להעניש את היחיד לבדו".²⁴
- ב. **אין מנוס** מענישים שלא מן הדין רק כשמתמלאים שני תנאים. א. מדובר בעבירה המצדיקה הכבדה בענישה.²⁵ פוסק הרמב"ם: "וכיון שרואים בית דין שפרצו העם בדבר יש להן לגדור ולחזק הדבר כפי מה שיראה להם הכל הוראת שעה... כל אלו הדברים לפי מה שיראה הדיין שזה ראוי לכך ושהשעה צריכה...".²⁶ פוסק הרב הרצוג: "ובנוגע למשפט העשיר שדן דוד מלכנו שהוא בן מות ואת הכבשה ישלם ארבעתים... וזה היה בעיני דוד למגדר מילתא, שבמקרה שפושע אכזרי כזה יסתפק בפסק רק לשלם דמי הכבשה, זה ישפיע לרעה על הציבור בכלל".²⁷
- ב. ברור לדיינים שהחשוד חטא. כותב ספר החינוך: "... מצות מינוי מלך עלינו... ושהוא יכול לדון בני אדם כפי מה שיראה לו האמת ואפילו בלא עדים ברורים".²⁸ פוסק הריב"ש: "ב"ד מכין ועונשין שלא מן הדין לפי צורך השעה, ואף שלא בעדות גמורה, כל שידעו באמתלאות ברורות שעבר העבירה".²⁹
- ג. **עונש מדתי** פוסק הריב"ש: "... מכת מרדות... מכין אותו לפי ראות ב"ד לתוכחות מוסר, ואף אם יכול לסבול יותר, אין מכין אותו אלא לפי חומר הדבר שעבר בו".³⁰
- ד. **לא יתר על הנחוץ** בפוזנא החליטו: "למחוק מפנקס הקהל יצ"ו שמץ ודופי הנרשם על האנשים אשר כבר מתו ואין ראוי לבזה המתים בדברים כאלו".³¹ עוד החליטו

²⁰ ראה סעיף שא.

²¹ שו"ת הריב"ש רט. וראה שו"ת הריטב"א רו.

²² שו"ת מהריט"ץ החדשות מב. וראה שו"ע חו"מ ב א.

²³ מלבי"ם על שמואל ב יד ט.

²⁴ הלכה פסוקה סימן ב ציון 12.

²⁵ ראה סעיף שא.

²⁶ רמב"ם סנהדרין כד ד - י. יתכן מאד שהויכוח בין רב"ש ובין חכמים בבלי בבא מציעא פג ב היה בהערכת

המצב, האם היה צורך למסור גנבים למלכות, וראה הערה 18.

²⁷ תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 78.

²⁸ ספר החינוך תצז. וראה רמב"ם מלכים ג י; שם סנהדרין יח ו; מו"נ ג מ; שו"ת הרשב"א המיוחסות רעט.

²⁹ שו"ת הריב"ש רלד. וראה שו"ת מהר"ם די בוטון שאלה יט, שגם אם המשפט נערך על פי כללי הוראת שעה

יש לקבל עדים בפני הנאשם.

³⁰ שו"ת הריב"ש צ. וראה שו"ע הרב חו"מ הלכות נזקי גוף ונפש ודיניהם טז שהעונש תלוי בחומרת החטא.

שם: "והנה התרינו בהם בבתי כנסיות ברבים דרך סתם כי לא רצינו לגלות שמותם בפרהסיא מפני כבוד משפחתם..."³².

ה. **לשם שמים** פוסק הרמב"ם: "כללו של דבר כל שיעשה הדיין מדברים אלו וכוונתו לרדוף הצדק בלבד שנצטוינו לרדפו... ה"ז מורשה לעשות ומקבל שכר, והוא שיהיו מעשיו לשם שמים"³³. פוסק המהרי"ק: "כי ידעת שביד הדיין לפעמים לעשות דבר יראה כנגד היושר אם יראה לו שהבעל דין דוחה או מרמה, דבר זה תלוי בראות עיני הדיין רק שיעשה לשם שמים"³⁴. פוסק הראי"ה קוק: "... במה שבית דין עושין שלא כדין תורה צריך לעיכובא שתהיי כוונתם לשם שמים, כי בלא כוונה לשם שמים, לעשות סייג לתורה, כיון שבעצם הדבר עושים שלא כדין, וכל עיקר כוחם הוא מפני שמכוונים לעשות סייג, הא אם תחסר הכונה הרי הם כאלמים בעלמא"³⁵.

ו. **"והייתם נקיים"**³⁶ מבאר הרלב"ג: "שאין ראוי למושל שיעשה בכוחו מה שאפשר שתפול בו טענה שלא יעשה בצדק ואף על פי שצווה בזה מפי הגבורה, אך ראוי שיתחכם להסיר הטענה ההיא באופן שלא תתחדש בזה מריבה וקטטה כי אולי יגיע מזה הפסד רב ובזה יקיים מה שבאתהו המצוה עליו מאת השם ולזה תמצא שכבר התחכם יהושע שיודה עכן חטאו לסלק מעליו הטענה והמחלוקת..."³⁷. כותב האברבנאל: "אמיתת הענין הזה לדעתו והוא ששלמה השיג אמיתת הדבר הזה קודם הנסיון והבחינה הזאת, כי מהכרת פני הנשים הזונות ומפרצופיהן כשעייין בהן ואופן דבריהם כששמע אותן, השיג מצפוני לבותן וירד לאמת הענין... אמנם עשה הבחינה ההיא בהם שהרואים היושבים ראשונה במלכות לפניו יכירו חכמתו... וידעו שהוא עושה משפט וצדקה בזה"³⁸.

ז. **תמיכה ציבורית**³⁹

כדי להבטיח שענישה שלא מן הדין היא לחיזוק הדת ולתיקון העולם על הדיינים לבחון גם את ההבטים הבאים⁴⁰

זכויות הנאשם פסוק מפורש בנביא: "ויקרבו ימי דוד למות ויצו את שלמה בנו לאמר... וגם אתה ידעת את אשר עשה לי יואב בן צרויה... ועשית כחכמתך..."⁴¹, ומבאר הרד"ק: "כלומר שלא תהרגהו עד שתמצא עליו עֶלְוָה אע"פ שהוא חייב מיתה כי מלחמות ה' נלחם וטובות נמצאו בו אלא שהרג לאלה שני השרים חנם לפי תעשה כחכמתך שתביאהו לידי עילה

³¹ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא שצח החלטה משנת ת"א לפ"ק.

³² פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תשסב החלטה משנת תי"ד לפ"ק. כיוצא בזה שם תתקעא.

³³ רמב"ם מלוה ולוה ב ד. וראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כה כג: "... כי כאשר דבר משה אל בני ישראל הוציאו מיד את המקלל ורגמו אותו, ועשו כן כל בני ישראל לשמור ולעשות כאשר צוה השם את משה ולא לשנאת בן המצרי שנצח עם ישראל, אלא לבער הפגום מתוכם".

³⁴ שו"ת מהרי"ק יד.

³⁵ באר אליהו חו"מ ב ס"ק ו. וראה סברה דומה בסעיף מז.

³⁶ ראה סעיפים נ שא.

³⁷ רלב"ג, יהושע סוף פרק ח התועלת השנים עשר. וראה מעין זה אברבנאל מלכים א ג כח.

³⁸ אברבנאל מלכים א ג כה.

³⁹ ראה ספרי על דברים כא כא: " ורגמוהו כל אנשי עירו. וכי כל אנשי עירו רוגמים אותו אלא במעמד כל אנשי עירו", ומבאר המלבי"ם: "במעמד אנשי עירו ובהסכמתם".

⁴⁰ ראה לעיל סעיף שלג, שבשעה שהם מענישים מעיקר הדין אין לדיינים שיקול דעת להחמיר או להקל.

והסיבה שיתחייב הריגה".⁴¹ כותב ר' חיים שמואלביץ: "בשעה שמענישים אדם ותובעים אותו על חטאו, יש אז להזכיר גם צדקותיו, וכשם שראינו במעשה מרים, שבתוך העונש והבזיון לא נשכח לה גם צדקתה וכבודה".⁴²

השלכות משפחתיות פוסק החתם סופר: "כתב בפסקי מהרא"י סי' קל"ח... שמחרימין ומנדין למי שחייב נדוי וחרם אף על גב דאיכא למיחש שמא עי"ז יצא לתרבות רעה... אמנם יש להסתפק היכא דאיכא למיחש שיצא לתרבות רעה זה הרשע ויקח גם בניו הקטנים עמו ויטמעו בין העכו"ם מהו לחוש לקטני' שלא חטאו... מאן לימא לן שלא נחוש על בניו שיהיה צדיקים ואיך נגרשם מהסתפח בנחלת ה'".⁴³

טובת הכלל התרגום למגילת אסתר כותב שדוד המלך לא הרג את שמעי בן גרא, כי ראה ברוח הקדש שמרדכי ואסתר עתידים לצאת ממנו.⁴⁴

הגמרא במסכת מועד קטן מספרת על התלבטות חכמים אם לנדות תלמיד חכם, ואחד השיקולים שלא לנדותו הוא: "צריכי ליה רבנן".⁴⁵ כותב העקידה: "... ואם למנוע הרע מהזכאין הנלוים אליהם כאשר אי אפשר שלא ימשך להם רע מרעתם, יחוייב לבא אצל אלו הפורענות בקושי גדול, כמו שבטענה זו בא אברהם אבינו באומרו: 'האף תספה צדיק עם רשעי'".⁴⁶ פוסק המהר"ם מלובלין: "ומה שאמרת לחסרו אברים הלא אפשר שיבוא מזה פרצה גדולה מזו שיבא להמיר דתו אחר כך ויהיה לקוף מכאיב לשונאי ישראל, כאשר זכורני בימי חורפי שאירע בימי הגאון מהר"ר שכנא ז"ל שהיה בימיו גם כן איש בליעל ורוע מעללים והתיר הגאון לנקר את שתי עיניו ולחתוך את לשונו, ואחר שעשו לו כל אלה המיר דתו ונשא עכו"ם אחת והוליד בני זרים והיה הוא וזרעו המרעים כל ימיהם לרצועת) מרדות לישראל".⁴⁷

טובת המדינה האברבנאל מבאר: "ואמנם למה לא הרג דוד את יואב... לפי שלא היו שם עדים והתראה ולכן כפי הדין לא היו בני מות. האמנם היה מהיכולת המוחלט המסור למלך להרגם אם ירצה, ודוד לא רצה להרגם כפי אותו היכולת המוחלט כדי שלא לבלבל מלכותו... לכן הניח משפטן לפני ה'".⁴⁸

כבכל החלטה ציבורית, ובמיוחד כשמדובר בהוראת שעה, על היושבים בדין להיות מתונים בדין. כותב הרשב"א: "... ואם לא ישמעו, ויעברו בשלח יעבורו, תלוש ומרוט, טול מקל והך על צדקם, אלף ופרוטרוט... וצריך מתון והסכמה והמלכה... כי כל שהמעשה גדול, וחזקת היד

⁴¹ רד"ק מלכים א ב ו. הערת הרב בנצל: "היכן קיים שלמה זה? לשמעני סבב עלה, אבל לא ליואב".

⁴² שיחות מוסר שנת תשל"א מאמר כד.

⁴³ שו"ת חתם סופר יו"ד שכב. וראה שו"ת הריב"ש רנא, שיש מקום להקל בהענשת רוצח שלא מן הדין אם קרובי הנרצח מסכימים לכך. וראה חשוקי חמד יומא עמ' רחצ – רצט, שראוי לבית דין להקל בעונשו של עבריין שיש לו בת גומלת חסדים.

⁴⁴ תרגום שני, מגלת אסתר ב ה.

⁴⁵ בבלי מועד קטן יז א. וראה ירושלמי ביצה ב ז: "... ואמרו לו אילולא שאת תודוס לא היינו מנדין אותך... דהוה משלח פרנסתהון דרבנן".

⁴⁶ עקידת יצחק שער יג.

⁴⁷ שו"ת מהר"ם מלובלין סימן קלח. וע"ע שו"ת הריטב"א סימן קנט; שו"ת זכרון יהודה עט; שו"ת שבות יעקב א קל.

⁴⁸ אברבנאל שמואל ב סוף פרק ג. וראה חידו"א בבלי מועד קטן טז א ד"ה נהג נזיפותא: "... ועי"ל דהתם משום שלא יתעכבו ישראל עוד בשבילה כדכתיב והעם לא נסע עד גוי".

רצה, צריך יותר השגחה והסרת הכעס...".⁴⁹ כותב הנודע ביהודה: "... ויכול להיות שנתחייב על זלזול כבוד הרב נר"ו ומכ"ש בצירוף זלזול כבוד הפרנסים... אך אני תמה על המהירות ועל הפרסום ברבים".⁵⁰

על שכרו של דיין המעניש שלא מן הדין כותב רס"ג: "כי השופט המיסר ומעניש מהכרע דעתו, אם היתה כוונתו שמירת הדת ומשפטיו יש לו שכר".⁵¹

גדול עונשם של היושבים בדין שאינם מענישים כראוי בעת הצורך. פוסק הריקאנטי: "אמר ר' יודן כל דיין שלא מחמיר מסתלק מן העולם קודם זמנו... (יש) דן דין אמת לאמתו ונתפש כגון דיין מדקדק דקדוקין לזכות הרשע, דתנן בית דין מכין ועונשין שלא מן התורה כדי לעשות סייג לתורה או מפני שהזמן גורם, והדיין מסתלק עצמו מלהענישו ומדקדק בענין הדין למצוא פתח לזכות אותו מן הדין ממש... כשהקב"ה דן את העולם אותו דיין נתפש עליו ונסתלק עליו קודם זמנו".⁵²

לבית דין סמכות גם להקל על פי גדרי הוראת שעה.⁵³ כותב הדרישה: "... כי לפעמים שצריך הדיין לפסוק לפניו משורת הדין לפי הזמן והענין וכשאינו עושה כן אף שהוא דין אמת אינו לאמתו וע"ד שאמרו חז"ל לא נחרבה ירושלים אלא שהעמידו דיניהן על דין תורה ולא לפניו משורת הדין, ועל זה נאמר לא תסור מכל הדברים אשר יגידו לך ימין ושמאל...".⁵⁴

גם למורי הוראה סמכות להורות על פי גדרי הוראת שעה. כותב הראי"ה קוק: "... והרשות ניתנה לחכמים מובהקים להורות היתר להוראת שעה, מכ"ש כשיש בזה משום קידוש השם או מגדר מילתא, ויתר הגדרים הנצרכים לזה...".⁵⁵

הרמ"א דן בענין נשים נשואות שנשבו ופוסק: "אמנם בגזירת אוסטרייך הותרו על פי גדולים גם כן לבעליהם אפילו לכהנים ואפשר נתנו הני נשי אמתלאות לדבריהן וכו' וע"ש כי האריך. ולייג דאפשר דהגדולים שהתירו לאו מדינא אלא משום צורך שעה שראוי שיש ח"ו לחוש לעתיד הנשים שאם ידעו שלא יחזרו לבעל נעוריהן שלא יקלקלו ולכן הקלוי".⁵⁶ פוסק הרב מרדכי כהנא מאפטא: "... שהרב הגדול הנ"ל סיפר לי איך שהמעשה הנ"ל... מקרה בלתי טהור.. ואמר אע"פ שלא היה הדין כך הוראת שעה צריכה לכך, והאמת לתת מקום לכ"ת שיחזירו בתשובה...".⁵⁷ פוסק היעב"ץ: "על המיעוץ והמשמוש כתבו דהעושה כן כאילו מאכיל טרפות לישראל הנה עתה יצא דבר הקצף גם על הב"ד ואם הם התירוהו לצורך שעה ומפני הדחק כך ב"ד יפה אינך רשאי להרהר אחריהם".⁵⁸

⁴⁹ שו"ת הרשב"א ה רלח. וראה שם ג שצד.

⁵⁰ שו"ת נוב"ק חו"מ כ.

⁵¹ הנבחר באמו"ד ה ח.

⁵² ב"י טור חו"מ ב (הריקאנטי מכונה בלשונו שם בשם "הר"מ מרקני"ט). וראה סעיף ש.

⁵³ על עקרונות ההקלה בענישה ראה סעיף ש.

⁵⁴ טור חו"מ א דרישה ס"ק ב.

⁵⁵ אגרות הראי"ה א פט.

⁵⁶ דרכי משה טור אבהע"ז ז ס"ק יג. וראה מצות ראייה אבהע"ז ז ; תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 82.

⁵⁷ שו"ת דברי רננה סוף סימן סז.

⁵⁸ שו"ת שאילת יעבץ ב קמו.

פוסק מהר"ח פאלאג'י: "אם לפעמים באיזה פעם מבטלין איזה מנהג משום איזה צורך והכרח לא מפני זה מיקרי ביטול מנהג ויכולין לבטלו על צד ההכרח ולחזור ולנהוג אחרי כן".⁵⁹

גם כיום תקפים עקרונות הוראת שעה. כותב הרב חזן: "... בעניינים המדיניים... כיון שכל עיקרם הם שכליים ומחוייבים כגון גזילת וגניבה ואונאה ונזיקין וחבלות והדומה להנה, שטעמם הפשוט הוא לשוב המדינה, אזי הרשות ביד הדיין המומחה והכשר וירא שמים לרדוף הצדק כמו שיזדמן לפניו...".⁶⁰ פוסק מהר"ח פאלאג'י: "וכן הסכימו כל רבני האחרונים הלא בספרתם, דגם בזמן הזה כל בית דין בעירו דנים שלא מן הדין להוראת שעה ואפילו במיתה".⁶¹ פוסק הראי"ה קוק: "ובזמנה" דד"ת בטלים מה"ת משום דאנן הדיוטות אנן, לרוב הפוסקים יש לומר דעל כל פנים דיני יושר נוהגים מה"ת מטעם דינים דב"נ דלא גרעינן מינייהו, ובמקום שרואה הדיין שיש עיוות אשר ראוי לעשות למגדר מילתא בדרך שהדיעה הישרה, וכבוד שם השי"ת מחייב לפי מצב הדור, וכת"ר כחכמת לבבו יעשה".⁶² כותב הרב ואזנר: "וגם יש מקום לדון בזה עפ"י המבואר חו"מ סי' ב' שבי"ד מכין ועונשין אפילו שלא כהלכה אם רואים שהעם פרוץ באיזה דין נגד התורה".⁶³

*

המדינות המפותחות אינן מתירות למערכת המשפט לפעול על פי גדרי הוראת שעה.

בתקופות שונות ובמדינות אחדות פעלה ערכאה עליונה שעיקר תפקידה היה לעשות צדק.⁶⁴ לערכאה זו היו סמכויות יתר לשפוט עבריינים על פי עקרונות הצדק ולא בהכרח על פי סדר הדין הרגיל.⁶⁵ אולם המלכים ניצלו לעיתים סמכות זו בשרירות לב, והענישו בעונשים אכזריים כל מי שלא חפצו ביקרו, ולפיכך זכות זו נשללה מהם במהלך הדורות.⁶⁶

בכמה חוקות קיימת הוראה כללית המאפשרת פגיעה קשה מהרגיל, במקרים מסוימים, בזכויות העברייין.⁶⁷

⁵⁹ משא חיים, תורת המנהגות יב.

⁶⁰ כרך של רומי יז דף סה ב.

⁶¹ שו"ת חיים ביד צג. וראה שם צח.

⁶² שו"ת אורח משפט חו"מ ד. וראה פתחי חושן ה פרק ב טו; הלכות מדינה א שער א פרק ה; שו"ת ציץ אליעזר יט נא.

⁶³ שו"ת שבט הלוי ח ש.

⁶⁴ ראה Constitutional History of England עמ' 98, שזה היה אחד מתפקידי המלך באנגליה בימי הביניים, ולשם כך אף הוקצו לו סמכויות מיוחדות. וראה שם עמ' 155 שבתקופה יותר מאוחרת הועברו מרבית סמכויות המלך לאצילים.

⁶⁵ The Constitutional History of England עמ' 261-263.

⁶⁶ ראה The Beginning of the Constitutional Era עמ' 16-17, שזכות זו נשללה בפועל רק בתחילת המאה ה-19.

⁶⁷ ראה ICL חוקת קרואטיה 30, שחוק ראשי לאפשר איבוד זמני של זכויות או מניעתן לפרק זמן מוגדר, כאשר מדובר בעבירה חמורה ובזויה במיוחד, והדבר נחוץ לשמירת החוק והסדר. ראה Talcott Parsons, "The Law and Social Control", The Sociology of Law, William M. Evan (Ed.) עמ' 66, שאם אי הציות לחוק הוא גס ושערורייתי באופן חריג, תהא דרישה לפעולה ישירה שמתעלמת מחוקי הפרוצדורה.

עא. משפט והוראה הוגנים**שלט. ללא משוא פנים****יחס שוה לבעלי הדין**

- "מצות עשה לשפוט השופט בצדק, שנאמר: 'בצדק תשפוט עמיתך'. איזהו צדק המשפט? זו השויית שני בעלי דינין בכל דבר..."¹.
- "לא תעשו עול במשפט" זה... מענה את הדין ומאריך בדברים ברורים כדי לצער אחד מבעלי דינים"².
- "מנין לדיין שלא יעשה מליץ לדבריו של בעל דין שנאמר 'מדבר שקר תרחק'."³
- "ולעולם יהיו בעלי דינין לפניך כרשעים ובחזקת שכל אחד מהן טוען שקר, ודון לפי מה שתראה מן הדברים"⁴.

"לא תגורו מפני איש" פסוק מפורש בתורה: "... לא תגורו מפני איש כי המשפט לאלקים הוא..."⁵, ופוסק הרמב"ם: "לא תגורו מפני איש, שלא תאמר איש פלוני רשע הוא שמא יהרוג את בני שמא ידליק את גדישי שמא יקצץ נטיעות"⁶.

הוא הדין למורה הוראה. בספרו גן נעול מביא הרב אבינר דברים מתוך שיחה של הרב צבי יהודה הכהן קוק: "... וכי על פי לחץ פוסקים הלכה בישראל? לא קובעים ענינים על פי לחץ אלא על פי תורה"⁷. כותב הרב בלאך: "... ואם אינו עושה על פי דרך החכמה במקום שנדרש לעמוד בפרץ ולהלחם, אין זה אלא או מפני שירא מקפוח פרנסתו או ממעוט כבודו או מפני שחסר לו אומץ הלב. וגם אפשר שזהו מפני חלישות כח ההכרעה... בין כה או כה אינו תלמיד חכם... כי כבר הוזהרנו בתורתנו הק' 'לא תגורו מפני איש כי המשפט לאלקים הוא'..."⁸. כותב הרב סולובייצ'יק: "וכל תלמיד חכם שהגיע להוראה מחויב הוא תמיד להביע את דעתו שלו האמיתית, כפי מה שנתבררה אצלו אמיתות ההלכה, ולא להגיד אחרת מטעמים פוליטיים"⁹.

"ולא תקח שחד" פסוק מפורש בתורה: "לא תטה משפט לא תכיר פנים ולא תקח שחד כי השחד יעור עיני חכמים ויסלף דברי צדיקים"¹⁰, ופוסק הרמב"ם: "לא תקח שחד, אין צריך לומר לעוות את הדין אלא אפילו לזכות את הזכאי ולחייב את החייב אסור ועובר בלא

¹ רמב"ם סנהדרין כא א. וראה העמק דבר ויקרא יט טו. וראה סעיף שמה.

² רמב"ם סנהדרין כו. וראה סעיף רמה.

³ רמב"ם סנהדרין כא י.

⁴ רמב"ם סנהדרין כג י.

⁵ דברים א יז.

⁶ רמב"ם סנהדרין כב א. וראה שו"ת זקן אהרן (וואלקין) תניינא חו"מ קכו. וראה ספר חסידים (וויס). תתקיה, שדיין אינו צריך לחשוש מקללות של בעלי הדין. וראה סעיף מז.

⁷ גן נעול עמ' 26.

⁸ שעורי דעת א עמ' 184.

⁹ נפש הרב עמ' סב. ראה סעיפים מז מח.

¹⁰ דברים טז יט.

תעשה, והרי הוא בכלל 'ארור לוקח שוחד', וחייב להחזיר השוחד כשיתבענו הנותן... ולא שוחד ממון בלבד אלא אפילו שוחד דברים".¹¹

אסור לקבל גם שוחד מאוחר. פוסק הרמ"א: "דיין שדן כבר, ובא הבעל דין ליתן לו מתנה על שהפך בזכותו, אסור לו לקבל".¹²

גם מורי הוראה אינם רשאים ליטול שוחד. אומר הנביא מיכה: "ראשיה בשחד ישפטו וכהניה במחיר יורו...", ומבאר המצודת דוד: "ראשיה' - ע"פ השוחד שופטים לזכות את הנותן את השוחד; וכהניה במחיר יורו' - ע"פ המחיר מורים את ההוראה כרצון הנותן".¹³

כותב ספר חשוקי חמד: "... מעשה בראש הקהל שהביא לרבנו האבן האזל משלוח מנות, פרה שמניבה חלב... בחול המועד פסח בא ראש הקהל וביקש מר' איסר זלמן שיואל בטובו לקבל את קרובו כשוטט לעיר סלוצק. ר' איסר זלמן שמע את הבקשה, ומיד נכנס לרפת והוציא את הפרה והשיבה לראש הקהל...".¹⁴

ללא טובות הנאה פוסק השו"ע: "כל דבר שיש לדיין בו צד הנאה, אינו יכול לדון עליו... עסקי המס אין דנין בדייני אותה העיר, מפני שיש להם או לקרוביהם חלק בו".¹⁵ פוסק הראי"ה קוק: "בדיינים, שתלוי בשיקול הדעת, הכל מודים דאסור בכל מקום שיש נגיעת ממון או כבוד, ואין לך שוחד גדול מזה".¹⁶

הוא הדין למורי הוראה. פוסק המחבר: "הטבח צריך שיטול שכר מן הטרפות כמו מן הכשרות", ומוסיף הרמ"א: "שלא יבא להקל להכשיר כדי לקבל שכרו מן הכשרות".¹⁷ פוסק הדברי חיים: "בנידון השאלות אודות השו"ב... מה שלוקח מן הכשרות תשלומין הרבה ומן הטרפות נגרע ערך שכירתו הרבה למאד בודאי הוא מנהג גרוע וראוי לבטלו...".¹⁸

איסור חנופה מפורש בספר משלי: "גם אלה לחכמים הכר פנים במשפט בל טוב", ומבאר הרלב"ג: "הנה הכר פנים במשפט להטות הדין מפני החנופה הוא דבר לא טוב רוצה לומר שהוא דבר רע".¹⁹ פוסק הרמב"ם: "מצות עשה לשפוט השופט בצדק, שנאמר: 'בצדק תשפוט עמיתך'. איזהו צדק המשפט? זו השוייט שני בעלי דינין בכל דבר, לא יהא אחד מדבר כל צרכו ואחד אומר לו קצר דבריך, ולא יסביר פנים לאחד וידבר לו רכות וירע פניו לאחר וידבר לו קשות".²⁰ פוסק הרא"ש: "תורתנו תורת אמת ואין אדם רשאי להחניף בה".²¹

¹¹ רמב"ם סנהדרין כג א – ג. ויש לעיין למה הרמב"ם אינו מצטט את שמות כג ח, וראה ספר המצוות ל"ת רעד. על איסור שוחד ראה בית יוסף טור חו"מ ט. וראה מנייח מצוה פג אות (א) [נ], התמה מנא לך על שארור לקח שחד' אמור גם על דיני ממונות, הלא הפסוק עוסק בדיני נפשות. וראה רמב"ם תשובה ד ג.

¹² שו"ע חו"מ לד יח. הטעם פשוט, שהשופט לא ידון לטובת עשיר מתוך צפיה לטובות הנאה לאחר המשפט.

¹³ מצודת דוד מיכה ג יא.

¹⁴ חשוקי חמד מגילה עמ' צט.

¹⁵ שו"ע חו"מ ז יב.

¹⁶ שו"ת דעת כהן ד.

¹⁷ שו"ע יו"ד יח יח.

¹⁸ שו"ת דברי חיים א יו"ד ב.

¹⁹ רלב"ג על משלי כד כב. וראה רש"י על בבלי סוטה מא ב ד"ה נתעוותו הדיינין.

²⁰ רמב"ם סנהדרין כא א. וראה העמק דבר ויקרא יט טו. וראה סעיף רמה.

²¹ שו"ת הרא"ש מו ב.

הוא הדין למורה הוראה. כותב הרב סולובייצ'יק: "איש ההלכה איננו נופל ברוחו מפני שום איש, אין הוא שואף למחמאות ואין הוא זקוק להסכמת המון".²²

ללא פניות אישיות פוסק הרמב"ם: "אסור לדיין לדון למי שהוא אוהבו... ולא למי ששונאו".²³ פוסק השו"ע: "כל הפסולים מחמת קורבה... פסולים לדון", ומוסיף הרמ"א: "וה"ה לענין דיינות שהדיינים לא יהיו קרובים זה לזה ולא לעדים".²⁴

פוסק השו"ע: "ולפיכך עסקי המס אין דנין בדייני אותה העיר, מפני שיש להם או לקרוביהם חלק בו".²⁵

פוסק הש"ך: "אכן אם כבר נשאל מדיין וכתב לו פסק ודעתו עליו, אין רשאי לפסוק דחשיב כנוגע, כ"כ שם וכ"כ ר"ל ה' חביב באגרת הסמיכה אשר לו".²⁶

שיקולים ענייניים בלבד פוסק השו"ע: "שני ת"ח השונאים זה את זה, אסורים לישיב בדון יחד, שמפני השנאה שביניהם דעת כל אחד מהם לסתור דברי חברו".²⁷

גדול שכרו של דיין שאינו נושא פנים. פוסק הרמב"ם: "... וכל דיין שדן דין אמת לאמתו אפילו שעה אחת כאילו תקן את כל העולם כולו וגורם לשכינה שתשרה בישראל שנאמר 'אלהים נצב בעדת א-ל'".²⁸

גדול עונשו של דיין הנושא פנים. פוסק הרמב"ם: "כל דיין שאינו דן דין אמת לאמתו גורם לשכינה שתסתלק מישאל, וכל דיין שנוטל מזה ונותן לזה שלא כדן הקדוש ברוך הוא גובה ממנו נפשות שנאמר 'וקבע את קובעיהם נפש'".²⁹ פוסק מפורש בספרי משלי: "גם אלה לחכמים הכר פנים במשפט בל טוב",³⁰ ומבאר רבינו בחיי: "וידוע כי המשפט מכון כסא הכבוד, שנאמר 'צדק ומשפט מכון כסאך' ומי שהוא מעמיד המשפט מעמיד הכסא, ומי שהוא מטה המשפט ופוגם אותו פוגם הכסא... ולמדנו שלמה בזה כי המכיר פנים במשפט הוא נענש בעוה"ז ובעוה"ב".³¹

כאשר קיים חשש שיקשה על דייני העיר לדון בשאלה מסוימת ללא משוא פנים, או שחלק מן הציבור עלול לחשוש בדיינים שיש להם פניות אישיות, מן הראוי להעביר את הדיון לבית דין

²² איש ההלכה – גלוי ונסתר, איש ההלכה עמ' 78. וראה סעיף שא.

²³ רמב"ם סנהדרין כג ו.

²⁴ שו"ע חו"מ ז ט. וראה שו"ע אבהע"ז יז לט בהגה: "והב"ד צריכין להיות ג' כשרים, ולא קרובים זה לזה ולא לעדים". וראה דברים רבה שופטים ה א. ראוי לציין כי מורה הוראה רשאי לפסוק בעניני איסור והתר לקרוביו ולעצמו, ראה ערוה"ש יו"ד יח מח – מט.

²⁵ שו"ע חו"מ ז יב.

²⁶ ראה ש"ך שו"ע חו"מ יז ס"ק ט. וראה שו"ת מהרשד"ם יו"ד פב; שו"ת עדות ביהוסף א ח.

²⁷ שו"ע חו"מ ז ח. וראה ספר חסידים (וויס). תתיד.

²⁸ רמב"ם סנהדרין כג ט. וראה חידושי אגדות בבלי סוטה י א: "ושאמר זכור לי כו' ולא אמרתי לאחד מהם העבר לי מקל כו'. אמר ג"כ שאפילו שוחד קל כזה לא קבלתי ואין עונש עורון עיני בעבור השוחד כי יעור וע"כ נקם אחד משני עיני וק"ל".

²⁹ רמב"ם סנהדרין כג ט.

³⁰ משלי כד כג.

³¹ רבינו בחיי על התורה שמות כא א.

בעיר אחרת. פוסק השארית יוסף: "... ידוע שהדין שאפ"י רק עשיר אחד שהוא תקיף ומאויים בעיר צריך לילך לבי"ד הסמוך לדון ולא בעירו".³² פוסק הראי"ה קוק: "המנהג הקבוע בישראל הוא, שאם נזדמן הדבר שצריכים להעביר שו"ב מאומנותו, על ידי איזו אשמה גדולה, נוהגים תמיד או ליעד בית דין שלא מדייני אותה העיר או להשאל על זה מבני סמכי אחרים שאינם נוגעים בדבר".³³ מטעם זה על תביעה כנגד פרנסי הקהילה³⁴ או לחילופין תביעה של פרנסי הקהילה כנגד אחד מבני קהילתם³⁵ להיות נדונה בבית של קהילה אחרת. הוא הדין כאשר קיים סכסוך בין קבוצות שונות בעיר.³⁶ על סכסוך בין שתי קהילות להיות נדון בקהילה שלישית.³⁷ אסור להקים בית דין מיוחד לצורך שפיטת נאשם מסוים, בידיעה מראש מה יהיה גזר דינו של הנאשם בהרכב זה של בית הדין.³⁸

גם כיום על דיינים ומורי הוראה לשפוט ולהורות ללא משוא פנים.³⁹

התורה סוברת שרק דיין מומחה רשאי לדון, וממילא היא אינה מסכימה שחבר מושבעים, שהם בבחינת הדיוטות הפסולים לדין, ישתתפו בהליך השיפוט, ⁴⁰ אך יש מקום להסכים להצעה זו בכל מקום שבו מותר על פי דין למנות שופטים הדיוטות.⁴¹

*

³² שו"ת שארית יוסף מ. וראה שו"ת הבי"ח ה; שו"ת צמח צדק הקדמון כד; שו"ת מהר"ם מינץ קח; כנסת הגדולה חו"מ יד הגה"ט ס"ק ד; שו"ת חכם צבי יד; פנקס מדינת ליטא ועד תקכ"א לפ"ק אלף כא (סד).

³³ שו"ת דעת כהן ד.

³⁴ ראה שו"ת שארית יוסף מ;

³⁵ ראה שו"ת שאילת יעבץ ב קסז.

³⁶ ראה יהודים ויהדות במזרח אירופה, "מחלוקת על ברירת הקהל בפראנקפורט דמיין וכו' ", עמ' 110, שהזמינו רבנים מערים אחרות שיכריעו במחלוקת שהיתה. וראה שו"ת אגרות משה חו"מ ב כ

³⁷ ראה שו"ת עבודת הגרשוני מז. וראה שו"ת המהר"ם אלשיך נט: "כי פנת יקרת ההסכמה ויסוד מוסד קיומה הלא הוא לדון עונש העובר ע"פ כללות כל טובי הקהלות למען הרחיק חנופה חלילה או חשדא כי גם שבני קהלו אנשי אמת עושים הטוב והישר לא יצאו מידי חשד והטוב טוב הי' שידון הנענש ע"פ שאר קהלות וקהל הנענש יפרוש או לפחות שימצאו אלו ואלו אך היות ע"פ בני קהלו הוא פתח אל קלקול רב ועצום גלוי לכל הרואה את הנולד".

³⁸ ראה סעיף שיג.

³⁹ ראה אמרי בינה חו"מ דיני דיינים סימן יט: "השתא דליכא לנו סמוכין, ובעוה"ר כל מצות שופטים המה רק מדרבנן... אם כן אם מסלק ידו אף לאחר שידוע גמר הדין מכל מקום הא אינו עובר על הלאו דלא תגורו מפני איש רק מדרבנן... וי"ל דמ"מ כיון דגוף הלאו דלא תגורו הוא מהתורה עדיף והוי כעיקרו מהתורה, וכן יש לצדד". בהצעת החוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16 מוקדש כל פרק ה לרשות השופטת אך עקרונות הפעולה של מערכת המשפט אינם מפורטים שם.

⁴⁰ ראה תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 160, שמושבעים הם בבחינת בית דין של הדיוטות. וראה שו"ת משנה הלכות יב שצד, שאסור למנות נשים, וכל מי שפסול לדיינות, כמושבעים. וראה שו"ת משנה הלכות ט שלד, שדינא דמלכותא לדון על פי מושבעים אינו תקף. וראה על הכישורים הנחוצים לדיין ראה סעיף קד.

וראה חוקת עולם ב עמ' 612 שהוא חוכך להסכים למשפט בנוכחות חבר מושבעים.

⁴¹ ראה סעיפים קד קו קט.

כותב פרופ' דינשטיין: "בתי המשפט צריכים להיות בלתי תלויים משלש בחינות: א. בלתי תלויים ברשויות המימשל האחרות, כלומר, אסור לשופטים לקבל הוראות מן הרשות המבצעת וכפיפותם לרשות המחוקקת צריכה להיות מוגבלת לחובת הציות לחוק ב. בלתי תלויים בקבוצות לחץ פרטיות או בהלכי רוח הרווחים בציבור. ג. בלתי תלויים בצדדים, ובעיקר אסור לשופטים לפעול מתוך אילוץ, שחיתות או פניות אישיות".⁴²

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי מתוך שיוון גמור עם זולתו, למשפט הוגן... וללא משוא פנים בשעה שבאים לקבוע זכויותיו וחובותיו ולברר כל אשמה פלילית שהובאה נגדו".⁴³ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "כל אדם זכאי לכך, כי טיעונו ישמע... לפני בית משפט מוסמך, בלתי תלוי וחסר פניות אשר יחליט בין בדבר כל אשמה בעלת אופי פלילי נגדו ובין בדבר זכויותיו וחובותיו בתובענה אזרחית".⁴⁴

עקרונות אלו באים לידי בטוי בחוקות. חוקות אחדות קובעות כי על בתי המשפט להיות חסרי פניות.⁴⁵ כמה חוקות אוסרות על שופטים להיות חברי מפלגה.⁴⁶

חוקות אחרות קובעות כי רשויות אחרות אינן מוסמכות לתת לבתי המשפט הוראות הנוגעות לניהול המשפט.⁴⁷

חוקות אחדות קובעות שכל העבריינים נדונים באותם בתי משפט ואין להקים הרכב מיוחד לצורך שפיטת עבריין מסוים.⁴⁸ זאת כדי לשמור על הפרדת הרשויות.⁴⁹

כמה חוקות מכירות בזכות נאשם להיות נדון על ידי חבר מושבעים.⁵⁰ משמעות הוראה זו היא שהנאשם נדון על ידי אנשים הקרובים לו באורחות חייהם והמכירים את עולם המושגים שלו, דרכי התבטאותו וכד', והדנים אותו ללא דעות קדומות.⁵¹

חוקת אורוגוואי אוסרת הפצת פרסומים שיש להם דעה קדומה כנגד הנאשם.⁵²

⁴² ההח"מ 874. וראה שם שזכות זו נובעת מהזכות להליכים ראויים של הדין.

⁴³ הכרזה סעיף י.

⁴⁴ כתבי אמנה 1040 14.

⁴⁵ ראה ICL חוקת פאראגוואי 16; חוקת הונגריה 57 (1).

⁴⁶ ראה ICL חוקת הונגריה 50 (3). וראה שם חוקת סלובקיה 54, שניתן להגביל זכות של שופטים ופרקליטים להשתתף בפעילות פוליטית. וראה שם חוקת איטליה 98 (3), שלבית הנבחרים סמכות לקבוע שופטים, אנשי צבא הקבע, שוטרים ודיפלומטים המשרתים בחו"ל לא ירשמו כחברי מפלגה.

⁴⁷ ראה ICL חוקת שבדיה 11 2. וראה שם חוקת לוקסמבורג 48, שלמחוקק אין סמכות לפרש חוקים אלא באמצעות חוק.

⁴⁸ ראה ICL חוקת פאראגוואי 17 (3). וראה שם חוקת ארגנטינה 18, שאסור לשפוט נאשם ב"ועדה" וכי יש לשפוטו רק על פי הכללים המקובלים לשיפוט עבריין מעין זה. וראה שם חוקת שבדיה 11 2 (1), שאין להקים בית דין מיוחד שידון על עבירה שכבר נעשתה. וראה שם חוקת איטליה 25 (1) שדיון משפטי לא יועבר מבית המשפט כפי שנקבע על ידי החוק, ועוד.

⁴⁹ ראה EB (2008), Clergy, Benefit of מאד שבאנגליה היו זמנים בהם אנשי דת החשודים בעבירות ממורות מאד היו נשפטים לא על ידי בית דין כי אם על ידי בישוף.

⁵⁰ חוקת ארצות הברית של אמריקה סעיף ג 2; ICL חוקת ברזיל 5 (0) XXXVIII. חבר מושבעים נזכר כבר במגנה כרטה (Magna Carta) סעיפים 21, 40, 52, 56, 57, 60.

⁵¹ ראה סעיף קלא.

⁵² ראה, לדוגמא, ICL חוקת פאראגוואי 22 (1).

שמ. עצמאותם של דיינים ומורי הוראה

יש לנקוט באמצעים הבאים כדי להבטיח את עצמאותם של דיינים ומורי הוראה

אישיות עצמאית כותב הנצי"ב: "... בדבר שנוגע לתורה ולהוראה... כל תלמיד חכם שאינו קשה כברזל אינו תלמיד חכם".¹

עצמאות כלכלית כותב הר"ן: "והנה רוב השופטים היו משבט לוי, לפי שהם היו יותר פנויים, מצד שלא היו טרודים בעסקיהם, כי לא היה להם חלק ונחלה עם ישראל... ומאת העם יזכה להם כל מה שיצטרך למחיתם".²

הגמרא במסכת סנהדרין אומרת: "דרש רב נחמן בר כהן: מאי דכתיב 'מלך במשפט יעמיד ארץ ואיש תרומות יחרסנה', אם דיין דומה למלך, שאינו צריך לכלום – יעמיד ארץ, ואם דומה לכהן שמחזר בבית הגרנות – יחרסנה".³ וכותב המאירי: "צריך לזהר שלא למנות דיין הצריך לבני אדם שמא מתוך שהוא צריך לבריות יבא לידי הטיה".⁴ המהרש"א כותב: "... הדיין והרב המקבל מתנות ומרבה סעודתו בכ"מ ומחזר אחר ישיבת עם הארץ לקבל מהם מתנות... הרי זה הדיין יחרס המשפט ומטה המשפט שאלו המתנות שיקבל מהם הם כשוחד לו".⁵

הקהילות דאגו למימון שכר הדיינים. הטור כותב: "וכתב הר"י ברצלוני נהגו ברוב מקומות לעשות לב"ד קופה שפוסקין מזון ב"ד ופרנסתם לכמה עולה בשנה ומגבין אותו בתחילת השנה או בסופה ואין בזו משום תורת שוחד ותורת אגרא כי חובה הוא על כל ישראל לפרנס דייניהם וחכמיהם...".⁶ וכן פוסק השלחן ערוך.⁷ בקהילות רבות הדיינים לא התפרנסו מן הציבור אלא קבלו תשלום מהתובע ומהנתבע תשלום שכונה דמי פסק⁸ או שכר בטלה,⁹ או שקבלו לידיהם את הקנסות שהוטלו על העבריינים.¹⁰

¹ מטיב שיר, רנה של תורה, שיר השירים א יז. וראה ערוך השלחן יו"ד רמב ס"ק כג. וראה סעיף קד.
² דרשות הר"ן יא. פסוק מפורש בתורה: "ברך ה' חילוי", וראה פירוש הרמב"ן על התורה דברים לג יא: "בנכסים. מכאן אמרו רוב כהנים עשירים הם". וי"ל במש"כ הרש"ר הירש ויקרא ד ג, ואכמ"ל.
³ בבלי סנהדרין ז ב. וראה משך חכמה דברים טז כא.
⁴ בית הבחירה סנהדרין ז ב. וראה בית הבחירה כתובות קה ב. וראה שמות יח כא: "ואתה תחזה מכל העם אנשי חיל...". ומבארת המכילתא, וכן פירש רש"י על אתר שהכונה לעשירים. וראה רמב"ם שקלים ב י.
⁵ חידושי אגדות בבלי סנהדרין ז ב. וראה בבלי סוטה מז ב ורש"י שם ד"ה מטילי מלאי.
⁶ טור חושן משפט ט.
⁷ ראה שו"ע חו"מ ט ג. ראה שו"ע חו"מ ט א: "הנוטל שכר לדון, כל דיניו שדן - בטלים". וראה פתחי תשובה שם ס"ק ח. וראה דברי חמודות על בכורות פרק רביעי אות יג; דברי חכמים דעת חכמה שער העבודה פרק יא; תפארת ישראל בועז בכורות פרק ד סוף אות א; שו"ת אחיעזר ב (יו"ד) יט; שו"ת הרב"ז א קלד. וראה פנקס מדינת ליטא ועד שפי"ג לפ"ק מ.
⁸ ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק קנה – קסב. פנקס הכשרים של קהילת פוזנא רכא החלטה משנת שצ"ג לפ"ק.
⁹ ראה שו"ע חו"מ ט ה. וראה ערוה"ש חו"מ ט ו: "נראה דמזמן קדמון היה תקנת הצבור". וראה שם סעיף ח, שדיינים קבועים שאין להם פרנסה אחרת רשאים ליטול לכתחילה. וראה רמב"ם שקלים ד ד ושם הלכה ז, שמורי הוראה ודיינים בירושלים היו נוטלים מתרומת הלשכה ולא נתנו להם מן הצדקה. על ההתר ליטול שכר בטלה ראה בבלי בכורות כט א תוס' ד"ה מה אני בחנם.
¹⁰ על דמי פסק ראה סעיף שט הערה 41.

ראוי שגם מורי הוראה יהיו בלתי תלויים מבחינה כלכלית. הרב וויינברג כותב: "... הרי אני בתור מחוסר אמצעים כעת ותלוי לגמרי בפרנסי הקהלה נותני לחמי, חוששני פן אכשל ולא אוכל לעמוד בלחץ אם אצטרך להתיר דברים, להקל במקום שמצפוני מצוה לי להחמיר".¹¹

מנוי ללא הגבלת זמן כותב המהר"ל: "... ומעתה אוי לנו מיום הדין, כי הדיינים והם הרבנים שהם במדינות אלו כולם תלויים בראשים וביחיד הקהל שבכל שנה או שלש שנים הם חוזרים להעמיד אותו על רבנות שלו ואיך לא יהיה ירא מפניהם אותם שהוא נמסר בידם באולי לא יחזירו אותו לרבנותו? וראוי לומר כי דין כמו זה פסול מדינא..."¹²

הגנה מפני הדחה פוסק השו"ע: "כל שקבלוהו הקהל עליהם... אין לשום גדול בעולם להשתרר עליו להורידו".¹³

אין רשות לאיש להקטין את שכרו של מורה הוראה באופן שרירותי.¹⁴

פיטורי דין ומורי הוראה החשודים בהתנהגות שאינה ראויה הם רק על ידי בית דין.¹⁵

הגנה מפני פגיעה מלך אינו רשאי להטיל מס עובד על דיינים ועל מורי הוראה.¹⁶

הליכי קידום בית הדין הגדול בלבד קובע את קידומם המקצועי של הדיינים.¹⁷

פרסום דעות הדיינים כאשר החלטה אינה מתקבלת פה אחד אסור לפרסם דעת כל דין ודין.¹⁸

¹¹ חידושי בעל שרידי אש הקדמה עמ' 9.

¹² נתיבות עולם נתיב הדין פרק ב. על בחירות לעיתים מזומנות ראה סעיף קטן.

¹³ שו"ע יו"ד רמה כב. וראה שו"ת הריב"ש רעא; ביאור הגר"א על שו"ע שם אות לט. וראה סעיף קטן.

¹⁴ ראה שו"ת אבני נזר או"ח ב תקלו, דברי תוכחה לתושבי עיר אשר הורידו את שכרו של מורה הוראה לאחר שהוא אסר להם להשתמש בפסח במצות מכוונה.

¹⁵ ראה סעיף קכד.

¹⁶ ראה סעיף רמח. וראה רש"י בבלי בבא מציעא פד ב ד"ה רשעה זו, שמלכות הרשעה העסיקה את רבי אלעזר ברבי שמעון, ולא אפשרה לו להיות מורה הוראה. וראה בבלי חגיגה טז ב שמנחם יצא לעבודת המלך הורדוס, ואין אנו יודעים מה טיבה של אותה עבודה, האם מנחם הסכים לכך אם לאו, האם הורדוס עשה כדין אם לאו. וראה ילקוט שמעוני שמואל קמט: "א"ל אבשלום מבקש אני ממך טובה אחת שתתן לי שני זקנים שילכו עמי... כתב לו שילכו עמו שני זקנים מכל עיר ועיר שירצה, ונטל את האגרת והיה הולך בכל עיר ועיר... עד שנטל עמו מאתיים זקנים... ראשי סנהדראות", ומכך משמע שביד המלך לצוות על כך. אמנם שם מדובר רק בהליכה לזמן, וגם לא ברור אם לא היו זקנים אחרים בכל עיר שידונו ושיפסקו הלכות. וראה סעיפים קיג קכב, שיש הסוברים שמלך ממנה דיינים ויש לעיין אם הוא גם רשאי להדיחם באופן שרירותי, וראה סעיף קמט הערה 36. בכל מקרה מסתבר שהוא רשאי להעביר דיינים לכהן בעיר אחרת גם בניגוד לרצונם, ולכן הדיינים מאוימים על ידו במדה מסוימת, וכל זה צ"ע.

¹⁷ ראה רמב"ם סנהדרין ב ח. על מנוי דייני בית הדין הגדול ראה סעיף קיג. על מנוי דייני העיר ראה סעיף קכב, וראה שם שיש דעות נוספות בענין זה, וראה את ההערה הבאה.

¹⁸ ראה שו"ע חו"מ יט ב. וראה תוספתא סוטה (מהד' ליברמן) יד ג: "משרבו לוחשי לחישות בבית דין נתעוותו המעשים ונתקלקלו הדינים, ופסקה השכינה בישראל", ומבאר תוספתא כפשוטה על אתר, עמ' 751 – 752, שהכוונה להולכי רכיל המספרים מה היתה עמדת הדיינים. וראה סדר הדין עמ' 373, שדן בשאלה על מה מבוסס מנהג בתי הדין הרבניים בזמן הזה המפרסמים את שמות הדיינים ובכלל זה את דעת המיעוט. ראוי לציין כי בית המשפט של האיחוד האירופי (European Court of Justice) מפרסם פסקי דין אנונימיים, וראה Law Without Nations? עמ' 134.

המהר"ם מרוטנבורג מצטט תקנה שהתקבלה בקהילות שו"ם: "ולא יצוה אדם לדייני ישראל שלא ישבו ושלא יפתחו הדין וכל אלו הדברים גזרנו ע"פ החרם".¹⁹ בקהילות אחדות קבלו תקנה האומרת שאף אחד אינו רשאי לשנות את פסק הדין.²⁰

בקראקא תקנו: "שלוחי הקהל יצ"ו מחויבים לתפוס משכונות ולהביאם על פי ציווי הדיינים יצ"ו בלי שאילה שום פרנס החודש, ולא ראש הקהל או טובי הקהל, ואפילו כולם ביחד...".²¹ במעריץ תקנו: "באם איזה יחיד יצטרך לקבל איזה זכויות בכתב מן הבית דין... מחויבים ליתן לו את הזכויות שלו בכתב, ושום ראש הקהל ואפילו הטובים עמו אינם רשאים למחות, וכן שום רב או ראש מדינה גם כן אינם רשאים למחות, רק יכתבו לו כל הזכויות שלו בלי שהיי".²²

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לעצמאות הדיינים ומורי ההוראה.²³

*

הכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי... למשפט הוגן... של בית דין בלתי תלוי...".²⁴

כמה חוקות קובעות כי על בתי המשפט להיות עצמאים.²⁵ אחדות קובעות כי לא ניתן לסלק שופטים,²⁶ אין להעבירם למקום אחר ללא הסכמתם וכד',²⁷ ואין לפטרם אלא במשפט.²⁸ במדינות רבות נבחרים שופטים ללא הגבלת זמן,²⁹ אם כי בכמה מדינות מכהנים שופטים רק לתקופה קצובה מראש.³⁰

¹⁹ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג פראג אלף כב. וראה א"ת נספח לערך חדר"ג סעיף סא.

²⁰ ראה שו"ת הריטב"א קנט. וראה מש"כ הנודע ביהודה, בענין הגט מקליוא, אור הישר מו: "... הרב החסיד ובית דינו חכמי ק"ק פפד"מ נפתו לדברי שקר של משפחת המגרש על פי תקיפי ק"ק פפד"מ...". וראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא אי שח משנת תל"ו לפ"ק.

²¹ תקנות קראקא שני"ה 49.

²² תקנות מדינת מעריץ ועד גאיי ת"י לפ"ק קיח. וראה בבלי כתובות פד ב: "משום דבי נשיאה מחנפיתו להו".
²³ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן עמ' 5 – 16 סעיף 73: "סדור בתי המשפט האזרחיים וסמכותם, משכורת השופטים, תשלומי פנסיה לשופטים וגיל פטוריהם... יהיו כקבוע בחוק". על סעיף 75 העוסק בפיטורי שופטים ראה סעיף קכד. וראה סעיף 13 6: "בתי דין מיוחדים לא יכוננו". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם.

²⁴ הכרזה י.

²⁵ ראה חוקת פאראגוואי 16; חוקת הונגריה 57 (1); חוקת גרמניה 97 (1).

²⁶ ראה ICL חוקת ספרד 117 (1).

²⁷ ראה ICL חוקת ספרד 117 (2).

²⁸ ראה ICL חוקת פינלנד 91 (1).

²⁹ ראה הפדרליסט פרק ה מס' 9: "כיום אנו מבינים היטב את כוחם של עקרונות שונים שלא היו ידועים כלל לקדמונים, או שנודעו להם רק באופן חלקי... הקמת בתי משפט שהשופטים מכהנים בהם כל זמן שהם נוהגים כראוי".

³⁰ ראה ICL חוקת שוויצריה 145, שהשופטים בבית המשפט הפדרלי הגבוה נבחרים לשש שנים.

שמא. זכות להליכי משפט הוגנים¹

כותב רס"ג: "כיון שאין בני אדם מתקיימים אלא על ידי סיבות לכך צריך שיהיו ביניהם משפטים ישרים ופסקי דין צודקים כדי שיוכלו לעמוד ולהתקיים".²

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "כל אדם זכאי למשפט הוגן".³ האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות ואחדות מן החוקות מפרטות דרישה זו.⁴ א. "הכל שווים לפני בתי המשפט ובתי הדין".⁵ קביעה זו מופיעה ברבות מן החוקות.⁶ זו מדת התורה.⁷

ב. "כל אדם זכאי לכך כי טיעונו יישמע כיאות בפומבי".⁸ כמה מדינות קובעות זכות זו בחוקתן.⁹

על פי התורה, בכל הרכב שיפוטי צריכים לשבת לפחות שלושה דיינים.¹⁰ בדיני נפשות יושבים בדין עשרים ושלושה דיינים, ולפני הדיינים יושבים לפחות ששים ותשעה תלמידים, שני סופרים ושני חזנים.¹¹ התלמידים הנוכחים בדין מצווים להתערב בעת הצורך.¹² הראי"ה קוק אמר: "התכונה המשפטית הישראלית היא נגד הסודיות. ביחוד יש להקפיד על זה במשפטים צבוריים".¹³ כותב הרב זלמן סורוצקין: "כל מעשי בית דין, בין עצם המו"מ ופסק הדין ובין ביצועו צריך להיות במקום גלוי ופתוח לרבים כדי לחנך את הרבים לעשות משפט ודין ולקיים את חוקי התורה".¹⁴ אין לאסור את פומביות הדיון בטענה שיש לחשוש להלבנת פנים או לשמיעת לשון הרע.¹⁵

¹ ראה ספרו של פרופ' אליאב שוחטמן, סדר הדין. וראה תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים בישראל תש"ד. האמנות עוסקות בעיקר בהליכים פליליים ואילו דין תורה בסעיף זה הוא לגבי כל תביעה.

² פירושי רס"ג על התורה, הערה לריש פרשת משפטים.

³ הכרזה י. וראה ההח"מ 874.

⁴ הדיון לפי הסדר המופיע באמנה.

⁵ כתבי אמנה 1040 סעיף 14.

⁶ ראה סעיף צג וסעיפים שיד שטו.

⁷ ראה סעיפים רמה שלט. על מעמד נכרי בבית המשפט ראה סעיף שכ.

⁸ כתבי אמנה 1040 סעיף 14.

⁹ ראה ICL חוקת בולגריה 121 (3); חוקת הונגריה 57 (1), וחוקת פאראגוואי 17 (2).

¹⁰ ראה בבלי יבמות כה ב: "חכם שאסר את האשה בנדר על בעלה הרי זה לא ישאנה, מיאנה או שחלצה בפניו - ישאנה, מפני שהוא בית דין". מכאן שיש מקום לחשוד באחד אך לא בשלושה. וראה רמב"ם סנהדרין ב י. וראה Liberalism, Constitutionalism and Democracy עמ' 27, שהביקורת הטובה ביותר על תפקוד פקדי הממשלה נעשית על ידי פקידים אחרים ולא על ידי הציבור.

¹¹ ראה רמב"ם סנהדרין א י.

¹² ראה רמב"ם סנהדרין כב ב. וראה בבלי הוריות ג ב: "... הא קמ"ל דאפילו תלמיד בפני רבו... רב הונא וגו'".

¹³ מאמרי הראי"ה ב עמ' 458, עדות הרב בועדה הבריטית בענין הכותל.

¹⁴ אזנים לתורה דברים טז יח.

¹⁵ ראה רמב"ם סנהדרין א ח. על נוכחות קהל בשעת המו"מ ראה פ"ת על שו"ע חו"מ יח ס"ק א. משמע שאין חולק על כך שקהל נוכח בשעת התביעה והעדויות. וראה חשוקי חמד סנהדרין עמ' קעח, ואכמ"ל.

- ג. האמנה קובעת: "ניתן להחליט כי המשפט, כולו או מקצתו, יתנהל בדלתיים סגורות בשל טעמים של מוסר, הסדר הציבורי... או בטחון לאומי... או בשעה שטובת חייהם הפרטיים של בעלי הדין הפרטיים תובעת זאת, או במדה שלדעת בית המשפט נחוץ הדבר בהחלט".¹⁶ קביעה זו מופיעה גם בכמה מן החוקות.¹⁷
- זו מדת התורה.¹⁸
- ד. "כל פסק דין שיוצא במשפט פלילי או אזרחי יפורסם ברבים".¹⁹ קביעה זו מופיעה גם בכמה מן החוקות.²⁰
- על פי התורה, אין מצוה לפרסם הליכים שיפוטיים או פסקי דין אלא במקרים מסוימים,²¹ אולם חזקה על בית דין שהוא מפרסם. הרמ"א פוסק: "מי שכתבו עליו סרבנות וטען אחר כך שלא שמע אינו נאמן, דמעשה בית דין יש לו קול".²²
- ה. "כל אדם שהואשם בעבירה פלילית יוחזק חף מפשע עד אשר תוכח אשמתו כדין".²³ זכות זו מופיעה בכמה מן החוקות.²⁴
- פוסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין: "באו לפניך שנים אחד כשר ואחד רשע אל תאמר הואיל ורשע הוא וחזקתו משקר... אטה הדין על הרשע...".²⁵ פוסק הרמב"ם בהלכות קידוש החדש: "שכל ישראל בחזקת כשרות עד שיודע לך שזה פסול".²⁶ פוסק הרמב"ם בהלכות רוצח ושמירת נפש: "... או שהיו רבים יושבים ויצא חץ מביניהן והרג, כולן פטורין".²⁷
- ו. "כל אדם שהואשם בעבירה פלילית זכאי... כי יודיעוהו מיד ובמפורט בלשון שאותה מבין, את מהותו ואת עילתו של האישום שהוגש נגדו".²⁸ זכות זו מופיעה בכמה מן החוקות.²⁹

¹⁶ כתבי אמנה 1040 14 1.

¹⁷ ראה ICL חוקת פולין 45 (2); שם חוקת פאראגוואי 17 (2).

¹⁸ ראה סעיפים קנח רמה.

¹⁹ כתבי אמנה 1040 14 1.

²⁰ ראה ICL חוקת שויצריה 30 (2); חוקת דנמרק 65 (1); חוקת הולנד 121.

²¹ ראה אי"ת ערך הכרזה (ב). לכך יש להוסיף שמעיקר הדין חייבים לפרסם נדוי או חרם, ראה רמב"ם סנהדרין כד ז; כנסת הגדולה על שו"ע יו"ד שלד הגהות ב"י ס"ק כו בשם שו"ת הריב"ש קעג. וראה בבלי מועד קטן טז א: "בארבע מאה שיפורי שמתיה ברק למרוז".

²² שו"ע חו"מ יא ד. וראה רמב"ם גולה ואבדה ט ד. וראה סעיף רחצ, שאחת ממטרות הענישה היא הרתעה.

²³ כתבי אמנה 1040 14 2.

²⁴ ראה ICL חוקת פאראגוואי 17 (1); שם חוקת ברזיל 5 (0) L.VII; שם חוקת הונגריה 57 (2).

²⁵ רמב"ם סנהדרין כ ה.

²⁶ רמב"ם קידוש החדש ב ב. וראה שם יסודי התורה ז ז; באר היטב שו"ע חו"מ צב ס"ק ז. וראה משנה אבות א ח: "וכשהיו בעלי דינים עומדים לפניך יהיו בעיניך כרשעים". וצ"ל שכונת המשנה היא, שעל הדיין לבחון היטב גם טענות של מי שמוחזק כצדיק, ראה שו"ע חו"מ יז י. וראה אי"ת ערך חשד וכן ערך חזקת כשרות ו. שארית ישראל לא יעשו עולה.

²⁷ רמב"ם רוצח ושמירת נפש ד ו. וראה שם עדות כב א; חכמת שלמה בבלי נדה סא א ד"ה בא"ד ובשאלות וכו'; חפץ חיים באר מים חיים הלכות לשון הרע ו ס"ק כה; שו"ת אגרות משה חו"מ י. וראה אי"ת ערך אחזוקי אינשי בגנבי לא מחזקינן וכן ערך אחזוקי אינשי ברשיעי לא מחזקינן. וראה סעיף שמב הערה 5.

²⁸ כתבי אמנה 1040 14 3 א.

²⁹ ראה ICL חוקת פאראגוואי 17 (7). וראה שם 17 (10), ששום פרט מפרטי התביעה לא ישמר בסוד.

- פוסק הש"ך: "ודאי מצי הנתבע לומר הגיד לי מתחילה מה תרצה לדון עמי... וכל זמן שאינו רוצה לגלות לו אופן תביעתו אינו מחויב לבא עמו לדין כללי".³⁰ הרבנות הראשית קבלה תקנה שלפיה על כל תובע להגיש כתב תביעה.³¹
- ז. "כל אדם שהואשם בעבירה פלילית זכאי... כי ינתנו לו הזמן והאמצעים הדרושים לשם הכנת הגנתו וכדי להתקשר עם סניגור שהוא עצמו בחר בו".³² כמה מדינות קובעות זכות זו בחוקתן.³³ חוקות אחדות קובעות חובת מסירת עדות.³⁴
- על פי התורה, בכל הליך שיפוטי יש לתת לנתבע זמן סביר להתכונן לדין,³⁵ לזמן עדים³⁶ ולאפשר לו לקבל כל מסמך הנחוץ לו לצורך הדיון.³⁷ פוסק הרשב"א: "... שכל זה מדרך האמת הוא ועל ידי כן יצא הדין יותר לאמיתו".³⁸ פוסק המשא מלך: "קנס שרוצים לקנוס ליחיד שעבר על ההסכמה והיחיד טוען שיתנו לו נוסח ההסכמה לראות כדי לעיין בה אם עבר עליה... חייבים לתת לו הנוסח".³⁹ עדים מצווים לבא ולהעיד,⁴⁰ ועל בית הדין לסייע לבעלי הדין לזמן את עדיהם.⁴¹
- ח. "כל אדם שהואשם בעבירה פלילית זכאי... כי יועמד לדין בלא השהייה יתירה".⁴² זכות זו מופיעה בכמה מן החוקות.⁴³
- על פי התורה, עינוי דין אסור באיסור חמור.⁴⁴
- ט. "כל אדם שהואשם בעבירה פלילית זכאי... כי יהא נדון בנוכחותו".⁴⁵ זכות זו מופיעה בכמה מן החוקות.⁴⁶
- פוסק הרמ"א: "אסור לדיין לשמוע דברי בעל דין האחד שלא בפני בעל דין חברו".⁴⁷ אם הנתבע אינו נוכח, אי אפשר להמתין עוד או שאין אפשרות להביאו, יש להשתדל להביא לידעתו כל פעולה משפטית הנוגעת לו.⁴⁸

³⁰ ש"ך שו"ע חו"מ יא ס"ק א. וראה פ"ת שם ס"ק ד; שו"ת אגרות משה חו"מ ב ו; שו"ת משנה הלכות ט ש"ד.

³¹ ראה סדר הדין עמ' 133.

³² כתבי אמנה 1040 14 3 ב. וראה סדר הדין עמ' 156 ואילך.

³³ ראה ICL חוקת פאראגוואי 17 (7).

³⁴ ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה, התוספת הששית; ICL חוקת יפן 37 (2).

³⁵ ראה שו"ע חו"מ טז ב בהגה. וראה תנחומא כי תשא א: "... שלא לדחוק על ישראל והיו מזהירין את ישראל מר"ח... אמר שלמה דרך עצל כמשוכת חדק ואורח ישרים סלולה". דון מינה ואוקי באתרא. וראה סדר הדין עמ' 313 ואילך.

³⁶ ראה שו"ע חו"מ טז ב.

³⁷ ראה סמ"ע שו"ע חו"מ טז ס"ק טז.

³⁸ שו"ת הרשב"א ו קפב.

³⁹ משא חיים, מערכת ק קד.

⁴⁰ ראה רמב"ם עדות א א. וראה סעיפים קסט קצז.

⁴¹ ראה שו"ע חו"מ טז ג, וראה סדר הדין עמ' 269 ועמ' 272.

⁴² כתבי אמנה 1040 14 3 ג.

⁴³ ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה, התוספת הששית; ICL חוקת יפן 37 (1).

⁴⁴ ראה סעיפים רמ, רמה, שכז.

⁴⁵ כתבי אמנה 1040 14 3 ד. ראה סדר הדין עמ' 65 ואילך.

⁴⁶ ראה ICL חוקת קרואטיה 29 (1).

י. "כל אדם שהואשם בעבירה פלילית... זכאי... כי יהא... מתגונן בעצמו או בעזרת סנגור שהוא עצמו בחר בו; אם אין לו סנגור - יודיעוהו על זכותו לכך, ובכל מקרה שעניין הצדק יתבע זאת, יועמד לרשותו סנגור ממונה ללא הוצאות, אם אין בידו אמצעים מספיקים לשלם לו".⁴⁹

זכויות אלו מופיעות בכמה מן החוקות.⁵⁰ אחדות קובעות כי לנאשם יש זכות לבחור את עורך הדין כרצונו.⁵¹

פוסק הרמ"א: "פשיטא, דאי אפשר לדון בדבר בלי שמיעת טענת הנתבע, כי התורה אמרה: 'שמוע בין אחיכם'... אף בדבר שברור לדיין שיתחייב הנתבע, על כל פנים צריך לשמוע טענותיו תחילה".⁵²

על פי התורה, אין להעזר בעורכי דין.⁵³ כותב הרמב"ם בפירוש המשניות: "ויניח לבעל הדין להגן על עצמו אף אם יהיו דבריו ארוכים וטפשיים".⁵⁴ מוסיף הרמב"ם בתשובה: "ולא יתן הנתבע הרשאה בשום פנים וסיבה ולא יעלה זה על הדעת ולא טעה מעולם אדם בזה".⁵⁵

עם זאת, כותב הרב אסף: "העמדת טוען ומליץ על ידי התובע או הנתבע... היתה רגילה בעיקר בספרד ובזמן יותר מאוחר גם באיטליא".⁵⁶

הרבנות הראשית קבלה תקנה שלפיה ניתן להעזר בעורכי דין.⁵⁷

⁴⁷ שו"ע חו"מ יז ה. וראה נ"כ. וראה צרור המור על שמות יח טו – יז: "וזהו כי יהיה להם דבר בא אלי... אחד מהבעלי דינין אבל אני איני שומע לו עד שיבא חבירו. ואז ושפטי בין איש ובין רעהו ביחד". דבריו מובאים בשל"ה ב דף שכג א. וראה ספר החינוך עד; א"ת ערך גמר דין; סדר הדין עמ" 226 ואילך.

⁴⁸ ראה שו"ע חו"מ כח טז; שם שם קו א.

⁴⁹ כתיב אמנה 1040 14 3 ד.

⁵⁰ ראה ICL חוקת פאראגוואי 17 5) 6); על הזכות להעזר בעו"ד ראה שם חוקת סלובקיה 47 (2). על הזכות לקבל סיוע מהמדינה לצורך זה ראה שם חוקת שוויצריה 29 (3).

⁵¹ ראה ICL חוקת פאראגוואי 17 5); שם חוקת הודו 22 (1).

⁵² שו"ת הרמ"א קח. וראה סעיף מד הערה 29.

⁵³ ראה משנה אבות א ח: "אל תהיו כעורכי הדיינים". וראה מכילתא על שמות כג ז: "מדבר שקר תרחק... שלא יעמיד אצלו סניגורין". וראה בבלי שבת קלט א: "שפתותיכם דברו שקר" - אלו עורכי הדיינים; בבלי סוטה מז ב: "משרבו לוחשי לחישות בדין רבה חרון אף בישראל", וראה פירוש רש"י שם.

⁵⁴ הקדמה לפירוש המשניות עמ" טז.

⁵⁵ שו"ת הרמב"ם מהדורת בלאו לו. וראה שו"ע חו"מ קכד א. וראה חו"מ חו"מ ד ז: "וכמדומה דעכשו נוהגין להתיר בין לתובע בין לנתבע להעמיד עוזר לו בטענותיו... וא"כ אין להמנהג קיום אם לא שמתרצים בעלי דין". וראה בכרם חמר ב ספר התקנות קע, משנת תצ"ו לפ"ק: "כי שמענו דיבת רבים... אשר למה כי יהיה ריב בין אנשים לא יגשו אל המשפט, אלא על ידי מורשה ושליח ואנטלר. ומזה נמשכים כמה עניינים, דאיכא למיחש בהו לחילול ה'. ובפרט עינוי הדין ועיוות הדין... עלתה הסכמתנו שמסוף החדש הזה והלאה לא נזדקק לדון שום דין על ידי מורשה בשום אופן שבעולם... זולת כשהתובע זקן או חולה או יתום או אלמנה וכדומה שאינם יכולים לבוא לבית דין או שאין כבודם לבוא לבית דין, שאז בית דין ימנו מורשה כטוב וכישר בעיניהם...".

⁵⁶ בתי הדין וסדריהם אחר חתימת התלמוד עמ" 96. וראה שו"ת הריב"ש רלה: "... הנתבע בדיני נפשות, כיון דבעינן: ושפטו העדה והצילו העדה, ותנן (סנהדרין ל"ב): דיני נפשות, הכל מלמד דין לזכות ואין הכל מלמד דין חובה, אם כן יכול למנות אנטלר שיטען בעדו וילמד זכותו. שהרי שומעים לכל מי שיבא ויאמר: יש לי ללמד עליו זכות".

- יא. "כל אדם שהואשם בעבירה פלילית זכאי... כי יחקור אישית או על ידי אדם מטעמו את העדים שכנגדו, וכי ישיג את התיצבותם וחקירתם של עדים מטעמו באותם תנאים כמו העדים שכנגדו".⁵⁸ זכות זו מופיעה בכמה מן החוקות.⁵⁹
- פוסק השו"ע: "אין מקבלין עדות שלא בפני בעל דין ואם קבלו אין דנין על פיו".⁶⁰ הצדדים רשאים לחקור את העדים שמביא הצד השני.⁶¹
- יב. "כל אדם שהואשם בעבירה פלילית זכאי... כי יוכל להעזר במתורגמן חינוס, אם אין הוא מבין או דובר את השפה המשמשת בבית המשפט".⁶² זכות זו מופיעה בכמה מן החוקות.⁶³
- על פי התורה, יש להתדיין בפני שופטים היודעים את שפת בעלי הדין והעדים.⁶⁴ במקרה שאין מנוס מכך מותר להעזר במתורגמן.⁶⁵
- יג. "כל אדם שהואשם בעבירה פלילית זכאי... כי לא יכפו עליו להעיד נגד עצמו או להודות באשמה".⁶⁶ זכות זו מופיעה בכמה מן החוקות ואחדות קובעות שאדם זכאי גם שלא להעיד כנגד קרוביו.⁶⁷ כמה חוקות קובעות שאדם לא יורשע על סמך הפללה עצמית.⁶⁸
- פוסק הרמב"ם: "... אבל הסנהדרין אין ממיתין ולא מלקין המודה בעבירה שמא נטרפה דעתו בדבר זה שמא מן העמלים צרי נפש הוא המחכים למות".⁶⁹ אין תוקף להודאת נאשם, זולת בדיני ממונות, שכן - "אין אדם משימ את עצמו רשע".⁷⁰ אין משביעים חשוד שהוא לא עשה עבירה.⁷¹
- על פי התורה, אין תוקף לעדות של קרובי משפחה, שהרי הם פסולים לעדות.⁷²

⁵⁷ ראה ד"ר זרח ורהפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טו עמ' 86 - 90. וראה השליחות וההרשאה במשפט העברי עמ' 308 - 353; על התועלת שעשוי להביא עורך דין נבון ובעל מדות, ראה, הרב אברהם שפירא, "מבט תורני על חוקי המדינה והתקנת תקנות בימינו", תחומין ג עמ' 238 - 241.

⁵⁸ כתבי אמנה 1040 14 3 ה.

⁵⁹ ראה ICL חוקת פאראגוואי 17 (8) על זכות הנאשם להגיש, ליצור, לבדוק ולדחות עדות.

⁶⁰ שו"ע חו"מ כח טו. וראה סדר הדין עמ' 296 ואילך. על כך שאין לקבל עדות בכתב ראה שו"ע חו"מ כח יא, וראה סדר הדין עמ' 288 ואילך. וראה שו"ע חו"מ כח טו בהגה: "אם הבעל דין הוא אלם, והעדים יראים להגיד לפניו, מקבלין העדות שלא בפניו, ודנין על פיו".

⁶¹ ראה סדר הדין עמ' 323.

⁶² כתבי אמנה 1040 14 3 ו. ספר ההה"מ 874 מעיר שהזכות להעזר בתורגמן כוללת את הזכות שלא לשלם בעבור השירות. על זכויות אזור במערכת המשפט ראה סעיף רמה.

⁶³ ראה ICL חוקת סלובקיה 47 (4).

⁶⁴ ראה רמב"ם סנהדרין כא ח; שם שם ב ו. בענין שופט שאינו מבין את שפת בעלי הדין ראה שו"ת התשב"ץ א קס.

⁶⁵ ראה קרית ספר על סנהדרין כא: "ונראה דעל שנים מתורגמין יכול לסמוך". על תקנות שהתקבלו למקרה שהצדדים מדברים שפות שונות ראה שו"ת מהרי"ו קא. וראה פסקים וכתבים ט טו; קובץ תשובות א קצה. וראה סדר הדין עמ' 232 ואילך, ושם עמ' 293 - 294.

⁶⁶ כתבי אמנה 1040 14 3 ז.

⁶⁷ ראה ICL חוקת פאראגוואי 18 (1); חוקת סלובקיה 47 (1).

⁶⁸ ראה, לדוגמא, ICL חוקת יפן 38 (3).

⁶⁹ רמב"ם סנהדרין יח ו. וראה פירוש המשניות סנהדרין ו ב; מרגליות היס סנהדרין מד א אות ח.

⁷⁰ ראה א"ת בערכו.

⁷¹ ראה שו"ת הרי"ף שג.

⁷² ראה שו"ע חו"מ לג.

יד. כמה מדינות קובעות בחוקתן שהתביעה אינה רשאית להסתמך על עדות או ראייה שהושגה באופן בלתי חוקי.⁷³

התורה אינה אוסרת הסתמכות על עדות או ראייה שהושגו באופן בלתי חוקי⁷⁴ אך במקום ובזמן ששוטרים משתררים על הציבור שלא כדין יש מקום לשקול קבלת תקנה כזאת.⁷⁵

טו. החוקה של מדינות אחדות קובעת שעל שופטים לנמק את החלטותיהם.⁷⁶

פסוק מפורש התורה: "ויאמר משה לחותנו... והודעתי את חקי האלקים ואת תורותיו", ומבאר צרור המור: "כי אני צריך להודיע לבעלי הדין מהיכן דנתי אותם".⁷⁷

הרבנות הראשית לישראל קבלה תקנה שלפיה על דיינים לנמק את החלטותיהם.⁷⁸

טז. "לכל אדם שהורשע בעבירה הזכות, כי חיובו בדין ופסק דינו ייבחנו מחדש בבית דין גבוה יותר, בהתאם לחוק".⁷⁹ כמה מדינות קובעות זכות זו בחוקתן.⁸⁰

הרמב"ם והשו"ע אינם מזכירים הליך מסודר של ערעור אך מזכירים הליך שבו ניתן לתבוע דיינים באופן אישי בטענה שהם הורו שלא כדין וגרמו להפסד.⁸¹

עם זאת, כותב הרב שמחה אסף: "... רוצה אני להראות... שבית דין לערעורים, בצורה זו או אחרת, היה קיים מאות בשנים בהרבה ארצות... וגדולי ישראל... אשרו את התקנות הנוגעות לסדר הגשת ערעור".⁸²

⁷³ ראה ICL חוקת פאראגוואי 17 (9; חוקת ברזיל 5 (0) LVI. בית המשפט העליון של ארצות הברית, בפסק דין Mapp v. Ohio 367 U.S. 643 (1961) החליט שעדות שהושגה באמצעים העומדים בניגוד לחוק אינה קבילה בבית משפט ראה EB (2008), exclusionary rule.

⁷⁴ ראה הרב שלמה דיכובסקי, "האזנות סתר", תחומין יא עמ' 300; פסק של הרב אברהם שרמן פד"ר יד עמ' 293. יש לבחון באופן שיטתי באילו מקרים התורה פוסלת הליך המשפטי בגלל שלא הקפידו על אחת סדר הדין, וראה סדר הדין, הקדמה עמ' 3 – 8.

⁷⁵ ראה סעיפים קמג קמז רמא.

⁷⁶ ראה ICL חוקת בלגיה 149; שם חוקת לוקסמבורג 89.

⁷⁷ צרור המור שמות יח טו - יז. וראה רמב"ם סנהדרין כא ח: "לא יהיה הדיין שומע מפי התורגמן אלא אם כן היה מכיר לשון בעלי דינין ושומע טענותיהם, ואם אינו מהיר בלשונם כדי להשיב להם יעמוד התורגמן להודיע אותם פסק הדין ומאי זה טעם חייב זה וזכה זה". וראה שו"ע חו"מ יד א ופתחי תשובה שם. וראה של"ה ב דף שכג א; אור החיים דברים יז ט; פסקים וכתבים ט, שו"ת בדיני חושן משפט ט; קובץ תשובות ג ריא; שו"ת משנה הלכות יב שפא. וראה עלינו לשבח בראשית עמ' שצא – שצב: "... כאשר באמת לא מגיע לבעל דין מאומה, יש צורך להסביר ולנמק פסק הדין ולהוכיח שאכן אין כל אפשרות לפסוק אחרת, ובכך להסיר מראש כל תרעומת אפשרית...". וראה הערה 84.

⁷⁸ ראה ד"ר זרח ורהפטיג, "תקנות הרבנות הראשית", תחומין טו עמ' 95. הרב צבי יהודה בן יעקב, "חובות ההנמקה של פסקי דין", תחומין יט עמ' 223 – 238; סדר הדין עמ' 368 ואילך. וראה סעיף מז הערה 62.

⁷⁹ כתבי אמנה 14 1040 5.

⁸⁰ ראה ICL חוקת שוויצריה 32 (3); חוקת רוסיה 50 (3); חוקת פורטוגל 29 (6).

⁸¹ ראה א"ת ערך טעות הדיינים. ראה בבלי כתובות נ ב: "הוה עובדא בנהרדעא, ודון דייני דנהרדעא; בפומבדיתא, ואגבי רב חנא בר ביזנא. אמר להו רב נחמן: זילו אהדרו, ואי לא - מגבינא לכו לאפדניכו מינייכו". וראה בבלי קידושין ע א, שרב יהודה בר יחזקאל נידה מאן דהו ואף הכריז עליו שהוא עבד, והלה תבע את רב יהודה לדין על כך לפני רב נחמן. וראה חזו"א יו"ד קנ ב. וראה בבלי כתובות פד ב: "דון דייני כרבי טרפון ואהדריה ריש לקיש לעובדה מינייהו". וראה בבלי בבא קמא יב א, שרב נחמן ביטל את פסקי דינם של דייני נהרדעא ופומבדיתא, אשר הורו לגבות עבדים מיתומים.

בשל ירידת הדורות בקרב הדיינים⁸³ יש צורך גדול מבעבר לאפשר הגשת ערעור. פוסק הנודע ביהודה: "אם מתחילה דן בכפיה... צריך ליתן הפסק עם הטענות בכתב אם הבעל דין מבקש כדי שילך לבית דין הגדול לשאול אם לא טעה ובפרט בדורנו שהטעות מצויה".⁸⁴ כותב הרב עובדיה יוסף: "וכן ידוע שכמה מגדולי הדור עבדי עובדא בנפשייהו באה"ק והיו יושבים ודנים בב"ד הגדול לערעורים, ופעמים רבות היו מוצאים שהב"ד הראשון טעו בפסק - דינם, כי בדורות הללו בעוה"ר שכחה שכחא והטעות מצויה מאד".⁸⁵

בדורות האחרונים תקנה הרבנות הראשית שיש להקים בית דין רבני גדול לערעורים.⁸⁶ יז. "מקום שהרשעה פלילית סופית בוטלה לאחר מכן, או מקום שהענקה חנינה מחמת שעובדה חדשה, או עובדה שנתגלתה מחדש, מוכיחה כי נעשתה טעות שיפוטית, האדם אשר נענש בשל הרשעה זו יפוצה בהתאם לחוק...".⁸⁷

על פי התורה, כל מי שנפגע על ידי המדינה שלא כדין זכאי לפיצויים.⁸⁸ יח. "לא ייתבע אדם לדין ולא ייענש בשל עבירה שממנה זוכה או שעליה הורשע מכבר, בפסק דין סופי, בהתאם לחוק ולסדרי הדין הפלילי של כל ארץ".⁸⁹ קביעה זו מופיעה בכמה מן החוקות.⁹⁰

זו דרך הבורא. קין מתפלל לקב"ה: "והיה כל מוצאי יהרגני", ומבאר הרמב"ן: "... שמרני שלא אענש יותר ממה שחייבת אותי".⁹¹

זו מדת התורה. כותב רש"י: "בתרי דיני לא דיינינן ליה".⁹²

⁸² בתי הדין וסדריהם אחר חתימת התלמוד עמ' 74. ראה, לדוגמא, תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק ריג ריד רטו רטז ריח. וראה פנים יפות דברים טז יח: "וכל שבט ימנה להם דיין אחד גדול יותר מן הדיינים שבכל עיר, כדי שיוכל לחזור את הדין לפני הגדול ומזה יהיה משפט צדק". היו קהילות שתקנו שעל פסקים מסוימים לא תהא זכות ערעור, ראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק ריז; פנקס מדינת ליטא, ועד שפי"ז לפ"ק קיד. וראה משא חיים כ, שדן בענין הצעה לתקן תקנה שאי אפשר יהיה לערער על פסק בית דין ומחלק בין ערעור של חכם ובין ערעור של מי שאינו חכם.

⁸³ ראה סעיף עו.

⁸⁴ שו"ת נובי"ת חו"מ א.

⁸⁵ שו"ת יביע אומר ב חו"מ ב (ח).

⁸⁶ ראה סעיף כג הערה 64.

⁸⁷ כתבי אמנה 1040 14 6.

⁸⁸ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן, עמ' 5 – 16 סעיף 8 13): "כל הנאסר, יוצא חייב או נענש שלא כדין, זכאי לגבות את פצוייו מאת המדינה". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. וראה חשוקי חמד בבא מציעא עמ' שכג.

⁸⁹ כתבי אמנה 1040 14 7.

⁹⁰ ראה ICL חוקת פאראגוואי 17 (4), ושם, שמותר לפתוח תיקים מחדש אם ההליך לטובת הנדון. וראה שם חוקת סלובקיה 50 (5), שניתן להסכים לפתוח תיקים מחדש במקרים יוצאים מן הכלל וברוח החוק.

⁹¹ פירוש הרמב"ן על התורה בראשית ד יג.

⁹² רש"י סנהדרין פא ב ד"ה ומר סבר לא הוזק וכו'. וראה שו"ת מהר"י דיני והלכות, דיני מיסים תקנות הקהלות ומלשינות סה: "ודין הקובל בין הגויים הפסיד דין יהודים, כי בתרי קטלי לא קטלינן ליה". וראה ערוך השלחן חו"מ יב ג. וראה סעיף שדמ בדין המלך. עם זאת, מסתבר שניתן להטיל על העבריין הגבלות המתחייבות מטיב העבירה שהוא עשה גם אם הן לא נכללו בפסק הדין המקורי. לדוגמא, להגביל אדם שהורשע על תקיפת ילדים ולא לאפשר לו להיות מורה וכיו"ב.

שמב. זכות להליכי הוראה הוגנים

כל מורה הוראה חייב לנקוט בהליכי הוראה הוגנים,¹ ובמיוחד חייב להקפיד על כך בעל משרה ציבורית הפוסק לכלל כולו ולא רק למי שפונה אליו.²

חזקת כשרות³ פוסק השו"ע: "מל תינוק ומת נושא את כפיו; ואם העם מרננים אחריו שהוא שופך דמים, כיון שלא נתברר הדבר, ישא את כפיו".⁴ פוסק השו"ע: "מי שהיה בודק ואחר כך נמצא שיצא טרפה מתחת ידו בפשיעתו לא מחמת חסרון ידיעתו הכלים כשרים מדינא ואמרינן אוקמי אחזקתיה ועד השתא כשר היה".⁵

חזקת כשרות עומדת לשוחט⁶ גם כאשר נאלצים לפסול את שחיטתו כדי להפריש את הציבור מספק איסור.⁷

דיון בנוכחות בעלי הדין פוסק האגרות משה: "בטענות על שוחט, שיש על שחיטתו ועל השגחתו שאינו כראוי, שלכן אין לסמוך על שחיטתו ועל השגחתו שאינו כראוי... צריך דוקא בפניו דהרי אפשר שיטעון שאינו אמת... וכשיש עדים נמי צריך לקבל בפניו".⁸ הרב גולדברג מורה: "רוב הפוסקים סוברים שגם לענין איסור צריך לקבל בפני בעל דין".⁹

הרב עובדיה יוסף פוסק, שבמקרה שיש צורך להפריש מספק איסור יש לפעול בזריזות ואם הנתבע אינו זמין אין לעכב את הדיון עד לבואו.¹⁰

דיון בנוכחות צד שלישי ראוי שכל דיון הנוגע בעקיפין גם לאחרים יעשה על פי הכללים של בית דין.¹¹ בין השאר ראוי ליידע את מי שהפסיקה עשויה לפגוע בו על הדיון הנערך בענינו

¹ ראה חו"מ נשים (אישות) כו ח הן הן בשאלה מתי יש צורך שבית דין ידון בעניני איסור והתר ומתי די במורה הוראה. וראה גם שם ס"ק ט, שעדות יש לקבל בבית דין. וראה שו"ת יביע אומר ד יו"ד יח.

² ראה דברי הנוב"י המובאים בסעיף שמא הערה 84.

³ ראה סעיף שמא הערות 25 - 27.

⁴ שו"ע או"ח קכח לו.

⁵ שו"ע יורה דעה סימן א ת. ראה רמב"ם סוטה א יג; חשוקי חמד שבועות עמ"ד צד - צה.

⁶ ראה א"ת ערך חזקה. וראה שו"ע יו"ד קיט א מחלוקת המחבר והרמ"א בשאלה האם מותר לקנות יין וכד' ממי שאינו חשוד אך גם אינו מוחזק כאדם כשר, וראה שם שו"ע ס"ק א.

⁷ ראה משפט שלום קונטרס תיקון עולם כט.

⁸ שו"ת אגרות משה חו"מ ב. וראה שו"ת מהרי"ל דיסקין פסקים א, דיון בשאלה אם מותר להורות לציבור שלא להעסיק ש"צ במקרה שהתקבלה עדות הפוסלת אותו שלא בפניו. וראה חלקת יואב א עמ"ד שעג - שעו.

⁹ הרב זלמן נחמיה גולדברג, "בענין איסור מחלוקת", מוריה קסט - ע מנחם אב תשמ"ו עמ"ד עב.

¹⁰ ראה שו"ת יביע אומר א יו"ד א. וראה שו"ת הרשב"ש מו, שלדיינים הזכות לדרוש מבעל לתת גט לאשתו גם אם האשה לא תבעה את הבעל בפניהם, ונימוקו עמו: "כל ישראל הם בעלי דינים מחמת עיגון". וראה הרב צבי שכתר, "ליקוטי תורה", אור המזרח קס - קסא עמ"ד 40, שגם בירור על קול יש לעשות בפני בעל דין. וראה מפני הרב עמ"ד ריא - ריב שחיישינן לקלא רק אם העדים מוכנים להעיד בפני האשה.

¹¹ ראה שו"ת הרמ"א יב תשובת בי"ד דקראקא ושם יג תשובת המהרש"ל. במיוחד מקפידים על כך במקום שאוסרים אשה לבעלה כמוכח שם. וראה שו"ת זקן אהרן (וואלקין) תנינא קלא חו"מ קלא. כיו"ב מצאנו בדיני ממונות שאם ההוראה נוגעת לצד שלישי יש להתחשב בזכויות אותו צד, ראה שו"ע חו"מ כ א וישועות ישראל על חו"מ סימן טז עין משפט א.

ולאפשר לו להתכונן כראוי לקראת הדיון. מפסק השו"ע ניתן להסיק שאין לקבל עדים בנוכחות של אחד בני הזוג אם יש בעדותם כדי לפגוע בבן הזוג השני.¹²

עדות בפני בעל דין האגרות משה דן בשאלה האם יש צורך לקבל עדות בפני בעל דין במקרה שרוצים לפסול אותו מלהעיד.¹³ גם במקרה מעין זה, מורה ההוראה עשוי לנקוט בצעדים זמניים ולהחמיר מספק עד לבידור סופי של הענין.¹⁴

הנמקה על מורה הוראה בעל משרה ציבורית לנמק את פסקיו.¹⁵ כותב הנודע ביהודה בענין הגט מקליוא: "זוהי יותר משנה אשר נתעוררו הרב הגאון אבד"ק פפד"מ ובית דינו לעורר על הגט הנ"ל בלי שום טעם וראיה. והרבה מגאוני הזמן כתבו אליהם שיגידו טעם לאיסור והם העלימו דבריהם או שלא מצאו טעם כעיקר או מחמת איזה סיבה ואונס...".¹⁶ פוסק הציץ אליעזר: "שאיך לסמוך (ובפרט בזמנינו) על העיון העצמי בלבד להוציא דינים מן התלמוד מתוך איזה סברא העולה על הרוח, אלא מן החובה להביא אסמכתות של ממש מפוסקים המדברים כבר מזה".¹⁷

ערעור מותר לערער על הוראה במקרה שהחכם הראשון טעה בדבר משנה¹⁸ או שהערעור הוא בפני מי שמוחזק כחכם הגדול מהראשון.¹⁹

פיצויים מי שנפגע מהוראה שגויה זכאי לפיצויים כדרך שזכאי לכך מי שנפגע מפסק דין של דיין.²⁰

דין פומבי שאלות בעניני איסור והתר הנדונות בבית דין נדונות בפומבי, אולם, יש מקום להתחשב בפונה המבקש שהדיון יהיה בצנעה.²¹

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות להליכי הוראה הוגנים. בימינו, כאשר בית הדין ממונה על הציבור, ויש יותר חשש למראית עין וכו', מן הראוי שדיונים שאינם פוגעים בצנעת הפרט, יערכו בפומבי.

¹² ראה שו"ע אבהע"ז יא ד, וראה סדר הדין עמ' 403. וראה שדי חמד דברי חכמים עט ובהרחבה פרופ' שמואל שילה, "קבלת עדות שלא בפני בעל דין בעניני אישות", שנתון המשפט העברי ה' ירושלים עמ' 321 – 359.

¹³ ראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז פו.

¹⁴ ראה שו"ת בעי חיי חו"מ א כ: "לאפרושי מאיסורא לא בעינן בפני בעל דין לכו"ע, ומגדולי המורים אמרו דעדות גיטין אינו צריך שתקובל בפני בעל דין, דכולי עלמא בעלי דבר ניהו כיון דהוי לאפרושי מאיסורא". וראה שו"ת אגרות משה אבהע"ז פו, שאם נערך דיון על כשרות עד, אין צורך להזמן לדיון זוג שהתקדש בפני אותו עד: "שהרי העדות שהיא א"א נוגע לכולי עלמא ולא רק המקדש הוא הבע"ד בזה".

¹⁵ ראה מפניני הרב עמ' קפא – קפב למטה.

¹⁶ אור הישר מו. וראה שו"ת הרא"ם טו: "ואני מפני שיש בזה חלול השם הוצרכתי לכתוב פסק על זה שכל מה שנעשה נעשה כדין וכהלכה... למען ידעו כל ישראל מן היום הזה והלאה הריקות של אותם המתיריזים כנגד רבותיהם המורים שלא כהלכה ושוב לא יסמכו על דבריהם".

¹⁷ שו"ת ציץ אליעזר ו ט. וראה שו"ת חתם סופר ח (קובץ תשובות) סה; שו"ת אגרות משה יו"ד ד לח. וראה סעיף מז הערה 62.

¹⁸ ראה א"ת ערך הוראה ו. "הוראה אחר הוראה".

¹⁹ ראה סדר הדין עמ' 450 ציון 33.

²⁰ סעיף שטו.

²¹ ראה סעיף רמה.

שמג. הגינות בהליכים כשמלך ופרנסים יושבים בדין**מלך¹**

"בצדק תשפוט עמיתך"² אומר נעים זמירת ישראל: "לשלמה אלהים משפטיך למלך תן וצדקתך לבן מלך", ומבאר הרד"ק: "משפטיך למלך תן, כלומר, שידין במשפטיך שלא ישגה במשפטו... 'וצדקתך', פירושו... שידין ביושר"³. אומר החכם מכל אדם: "מלך במשפט יעמיד ארץ...". ומפרש רש"י על אתר: "אם שופט אמת הוא יעמיד צדק"⁴. פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "ובכל יהיו מעשיו לשם שמים, ותהיה מגמתו ומחשבתו להרים דת האמת, ולמלאות העולם צדק..."⁵. כותב המהר"ל: "המלך מנהיג את העם במשפט ישר"⁶.

אומר הנביא עמוס: "ההפכים ללענה משפט וצדקה לארץ הניחו", ומבאר הרד"ק: "כי המלכים והשופטים מטים הדין ונושאים פני הגדולים במשפט, והנה משפטים לעשוקים כמו הלענה שהוא דבר מר, והנה הוא הפך, כי המשפט כאשר הוא על כנו הוא דבר ערב וטוב וכשהוא מעוות הוא מר"⁷.

"לא תגורו מפני איש"⁸ כותב העונג יום טוב: "אם המלך מתיירא מבשר ודם אינו בגדר מלך"⁸.

"ולא תקח שחד"⁹ אומר המדרש: "א"ר אחא בוא וראה שש מעלות היה לכסא של שלמה... והיה הכרוז עומד לפני כסאו של שלמה. כיון שהיה עולה מעלה הראשונה היה כרוז: 'לא תטה משפט'; מעלה השנייה היה כרוז: 'לא תכיר פנים'; שלישית היה כרוז: 'לא תקח שחד'...".⁹ מבאר הרלב"ג: "ואם היה המושל מטה המשפט בעבו תרומה שיפריש לו מדבר העול שיעשה... הוא יהרוס הארץ ויפסידנה כי זה יגרום להתבלבל סדר המדינה, כי כל א' יעשוק חברו ויבטח שבשוחד מה שיתן אל המושל יפטר..."¹⁰.

ללא פניות אישיות פוסק הרמב"ם: "אין מושיבים לעיבור שנה לא מלך ולא כהן גדול. מלך מפני חיילותיו ומלחמותיו שמא דעתו נוטה בשבילן לעבר או שלא לעבר וכהן גדול מפני הצנה..."¹¹.

¹ על המלך כדיין ועל סדר הדין שלו ראה סעיף כד.

² ראה מנחת חינוך על ספר החינוך רלה, שאפילו דיין פסול שבעלי הדין קבלו על עצמם חייב לשפוט בצדק.

³ רד"ק תהלים פרק עב א.

⁴ רש"י על משלי כט ד.

⁵ רמב"ם מלכים ד י. וראה רמב"ם מלכים ד א, שהדברים אמורים גם לגבי מי שעובר על דין המלך.

⁶ נצח ישראל פרק מ. על חובת הפרנסים לנהוג ביושר ראה סעיף צ.

⁷ רד"ק על עמוס ה ז.

⁸ שו"ת עונג יום טוב בהקדמה. וראה תוס' סוטה מא ב ד"ה מצוה שאני: "... אמרה תורה 'שום תשים עליך מלך' שתהא אימתו עליך ולא אימתך עליו".

⁹ דבר"ר ה ו.

¹⁰ רלב"ג משלי כט ד. וראה סעיף שלט.

¹¹ רמב"ם קידוש החדש ד יא. וראה רמב"ם מלכים ד ט: "כל הרוגי המלך ממונם למלך...". וקשה, איך רשאי המלך לשפוט מורד במלכות הלא יש לו ענין אישי ליטול את ממונו של הנדון. וראה עינים למשפט סנהדרין מח ב ציון ד וכן תורת המלך על הלכות מלכים שם, שיש מחלוקת ראשונים על אילו עבירות מדובר. לשיטת הטורי אבן מגילה יד ב, שחשוד במרידה במלכות נדון תחילה על ידי בית הדין, ורק אם הוא יצא חייב בדינו קוצב המלך את עונשו – לק"מ. נראה לתרץ, בעקבות העמק דבר בראשית יח יט הרחב דבר אות א, שאצל

פומביות הדיון פסוק מפורש בשיר השירים: "הנה מטתו שלשלמה ששים גברים סביב לה מגברי ישראל", ומבאר היד רמה: "תלמידי חכמים שהיו יושבים עמו בדין שאם יטעה בדין יזכירוהו".¹²

פרסום פסק הדין¹³

חזקת חפות¹⁴

זכות טיעון פוסק הט"ז: "... סתם מלך אינו הורג תכף אלא מתוכח בדברים ע"פ הדין וא"ל למה עשית כן. ומתוך כך יתרץ דבריו".¹⁵

זכות ערעור כאשר המלך דן בתוקף תפקידו כמלך,¹⁶ לא ניתן לערער על פסק דינו. לעומת זאת, כאשר המלך יושב בדין כדיון, ניתן לערער לפני בית הדין הגדול.¹⁷

פיצויים הגמרא אומרת: "אמר רבי שמואל בר נחמני אמר רבי יונתן: כל האומר יאשיהו חטא אינו אלא טועה... אלא מה אני מקיים 'וכמוהו לא היה לפניו מלך אשר שב אל ה' בכל לבבו ובכל נפשו ובכל מאדו וגו' שכל דין שדן מבן שמונה ועד בן שמונה עשרה החזירן להם. שמא תאמר נטל מזה ונתן לזה תלמוד לומר 'בכל מאדו' שנתן להם משלו".¹⁸

אין כפל עונש פסוק מפורש בנביא: "וישב בניהו את המלך דבר לאמר כה דבר יואב וכה ענני",¹⁹ ומבארת הגמרא: "אמר ליה: זיל אימא ליה תרתי לא תעביד בהאי גברא".²⁰

כאשר מלך דן על פי גדרי מלכות הוא רשאי להתעלם, במדה מסוימת, מסדר הדין הרגיל. פוסק הרשב"א: "... אבל בדינא דמלכותא אין משגיחין בכל אלו שאין דינם אלא אחר ידיעת האמת".²¹

מלך אין חשש של הטית הדין משיקולים כספיים, שהרי המלך רשאי לגבות מסים והציבור מצווה לשלם. מעתה מובן, שאחאב לא היה רשאי לדון את נבות, שהרי אחאב רצה חלקה מסוימת ולמלך לא היתה אפשרות אחרת לקבלה. אלא שעדיין קשה כיצד רשאים ממונים ונושאי תפקידים לקצוב על עברניים עונשי קנס, הלא חלק מהקנסות מיועד למלך - ראה שו"ת הרשב"א א תשכט ושו"ת הריב"ש רפא - ומובן שיש אינטרס לממונים ולנושאי התפקידים להצטיין בעיני המלך ולגבות יותר קנסות, וצ"ע.

¹² יד רמ"ה סנהדרין ז א. וראה רש"י אסתר א יג: "כן מנהג המלך בכל משפט לשום את הדבר לפני כל יודעי דת ודין". וראה משך חכמה בראשית מא לג, שיוסף האשים את אחיו שהם מרגלים כדי שהמשפט שלהם יערך בדלתיים סגורות.

¹³ ראוי גם למלך לפרסם פסקי דין משום שגם הוא נצטווה על "והייתם נקיים", ראה סעיף נ.

¹⁴ ראה סעיף שלד.

¹⁵ ט"ז שו"ע או"ח סו ס"ק א.

¹⁶ ראה סעיף כד.

¹⁷ ראה מבחר הפנינים שער המלך: "כשיחמסנו אדם נזעק אל המלך וכשיחמסנו המלך אל מי נזעק?" וצ"ל שהדברים אמורים לגבי מלכי אומות העולם או לגבי מלכי ישראל שאין דנים אותם. הערת הרב נבנצל: "אין כאן דין למלך, אלא לנדון". לענ"ד יש לדון אם ערעור על פסק דינו של מלך אינו פוגע בכבודו, ואכמ"ל.

¹⁸ בבלי שבת נו ב. וראה א"ת ערך טעות הדיינים.

¹⁹ מלכים א ב ל.

²⁰ בבלי סנהדרין מח ב. וראה במדבר רבה כג יג.

²¹ בית יוסף חושן משפט סימן שפח. וראה רמב"ם סנהדרין יח ו: "וזה שהרג יהושע עכן ודוד לגר עמלקי בהודאת פיהם הוראת שעה היתה או דין מלכות היה". הערת הרב נבנצל: "לכאורה הוראת שעה קאי על עכן, ודין המלכות על העמלקי ולכן אמר לו 'כי פיך וגו' משיח ה' , כי אילו הרג אדם אחר לא הי' עדיין לדוד

פרנסים²²

"ולא תקח שחד" כותב הפלפלא חריפתא: "כתבתי זה להורות לנתמנים על הציבור, אף על פי שאין דיניהם דין תורה ולא נתקבלו לכך, אפילו הכי יזהרו מלקבל מתנות על דיניהם".²³

איסור חנופה²⁴

ללא פניות אישיות בליטא החליטו: "... ואם אחר גמר עסק הנוגע לכלל הקהלה יצטרכו אחר כך לישא וליתן אם להעניש המנהיגים בגלל הדבר הזה, או שהתביעה עצמה אינה נוגעת לכלל הקהלה רק לזכות או לחייב המנהיגים ויש לא' או יותר ממנהיגים נוגעים בתוך המדינה – לדבר זה יסתלקו הנוגעים..."²⁵

כל דיון רק בפני בעלי הדין במערהין החליטו: "אם המצא ימצא על אחד שנהג שלא כשורה... צריך הראש הגליל להזמינו לפניו ולהוכיחו בדברים ולענשו ולקנסו... אבל שלא בפניו לא יחרוץ דינו כלל על שום דבר..."²⁶

כתב אישום מסודר פוסק המהר"ם מינץ: "ומה ששאלתם אם ישאל העובר על התקנות תראו לי התקנה, כי נראה לו שדבר זה אינו כתוב בתקנה, ואינו דומה למה שעשית, ודאי פשיטא שיש להראות לו כתב התקנות..."²⁷

זכות טיעון הראי"ה קוק כותב: "הועד יוכל לענוש לכל הפוגעים בכבודו וחוטאים נגדו... ודוקא בפניו של הנידון, ואחרי שמיעת דברי הצטדקותו..."²⁸

אין כפל עונש החת"ס כותב לפרנסי קהילת אייזנשטאט: "... מובן לנו שאי אפשר בשום אופן שתתחייב האשה הנ"ל על חטאה שתכתב בפנקס הקהל לעולמי עד אחר שכבר הודית על חטאה וקבלה עונשה."²⁹

דין מלך, כמו שאמרה לו אביגיל, ולא היה רשאי לדון על פי עצמו". וראה שו"ת שואל ומשיב מהדורה רביעאה א מב, המבאר טעמה של הלכה זו. וראה שם, שבמשפט כזה אין צורך בדרישה וחקירה. וראה תוס' בבלי שבת נו א ד"ה שהיה לך וכן תוס' בבלי סנהדרין לו א ד"ה רבה בר בר חנה, שהמלך אינו חייב להלין דינו של נדון למוות כמקובל בבית דין. וראה רש"י בבלי סנהדרין לה א ד"ה צדק ילין בה [ועתה מרצחים]: "רגילין היו מתחילה להלין את הדין כדי לצדקו, ועתה כשאין עושים כן הרי הן כמרצחים". בלשון אחרת: בתי הדין דנו כדין המלך ולא כדין תורה. וראה סעיפים כד שלה, שיש הסוברים שמלך רשאי להרוג מורד במלכות גם ללא משפט.

²² על פרנסים כדאינים ועל סדר הדין שלהם ראה סעיף כה.

²³ ראה פלפלא חריפתא בבלי סנהדרין ר"ש פרק ג' סימן יז אות ש.

²⁴ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא החלטה א' תפ משנת תמ"ד לפ"ק: "הנה מאחר שגברה החנופה מאד שכל מי שעולה לספ"ת עושה כמה וכמה מי שברך וזהו חנופה גדולה... ובכן גזרנו... שלא יעשה רק שני מי שברך". פשיטא, שהתקנה באה לצמצם את המי שברך שבעלי הבתים היו עושים לפרנסים, לדיינים, לשמאי המס וכיו"ב.

²⁵ פנקס מדינת ליטא ועד ת"ז לפ"ק תכז. וראה סעיף מז.

²⁶ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק עו. וראה שו"ת שאילת יעבץ ב קסז; שו"ת חתם סופר ח (קובץ התשובות) צב. מסורות היו דנים גם שלא בפני בע"ד ראה בית יוסף חו"מ שפח, וראה הערה 15.

²⁷ שו"ת מהר"ם מינץ סג ג.

²⁸ ראה אגרות הראיה א נוספות יא הצעת חוקה לפתח תקוה סעיף כא.

פסק דין מנומק³⁰

זכות ערעור ניתן לערער על החלטות פרנסי העיר.³¹ במעחרין החליטו: "אם לפעמים רוצים ראשים וטובים שבקהלה שהוא דר בתוכה לעשות כפי על ב"ב אחד מקהלתו בהכרזת חרם, והוא מתנצל לומר אלך אל ראש הגליל שלי ואזכה בדין לצאת נקי, והראשים וטובים אינם משגיחים בו, אזי הרשות נתונה ביד הר"מ שבאותו הקהלה לעכב שלא יכריזו עליו חרם".³²

פיצויים דין פרנסים שטעו בדין כדין דיינים שטעו.³³

על סדר הדין של פרנסים הדנים על פי גדרי הוראת שעה פוסק הרשב"א: "מי שעומד על תקוני מדינה, אינו דן על הדינים הכתובים בתורה ממש, אלא לפי מה שהוא צריך לעשות, כפי השעה".³⁴

כיום פרנסים אינם יושבים בדין.³⁵

אומר הנביא ישעיה: "ויצא חטר מגזע ישי ונצר משרשיו יפרה... ושפט בצדק דלים והוכיח במישור לענוי ארץ והכה ארץ בשבט פיו וברוח שפתיו ימית רשע. והיה צדק אזור מתניו והאמונה אזור חלציו",³⁶ ומפרש הרד"ק: "ושפט בצדק - אמר דלים וענוי ארץ ואף על פי שהוא ישפוט כל האדם בצדק דלים ועשירים, לפי שדרך העולם להדר פני הגדולים והעשירים אומר כי הוא לא יעשה כן אלא בצדק יקח משפט הדלים מן העשירים ויוכיח החזקים במישור בעבור ענוי ארץ שלא יגזלם ולא יעשקום בעבור שהם רפים וחלשים".³⁷

²⁹ שו"ת חתם סופר ח (קובץ תשובות) צב. וראה שו"ת מהרי"ו דינין והלכות של מהר"ם מרזבורק נו: "ודין על דבר ההכאה: אם הפסיד שמעון בדיני גויים, אז אין להעניש את ראובן טפי כי בתרי קטלי לא קטלינן ליה". וראה שו"ת נובי"ת חו"מ מ.

³⁰ ראה סעיף שמא הערות 77 78.

³¹ ראה תשובות הגאונים, גאונים קדמונים קכה: "... ועל רוב קילקולו שראו גדולי הקהל הוסיפו על קנס הקצוב ק' דינרים... וכתבו וחתמו ומסרו לשמע' וצועק ראוי עתה ואוי' שלא כדין עשו לי ראשי הקהל...".

³² תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק סג. וראה שם עט: "ואם המצא ימצא הר"מ העביר הדרך על איזה יחיד והחרימו וקנסו, או הטיל עליו עונשים אחרים שלא כדין, אם יבורר הדבר כן, אז יוכרז בקול גדול בקהל ההיא, שהחרם לא הי' חל מעיקרו, והקנס יוחזר...".

³³ ראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ עח; שו"ת דברי ריבות רלב.

³⁴ שו"ת הרשב"א ד שיא. וראה שו"ת הרשב"א ג שצג; שו"ת הרשב"א ד שטו. וראה סעיף שלח.

³⁵ ראה סעיף קנב.

³⁶ ישעיה יא א - ה.

³⁷ רד"ק על ישעיה יא ד. וראה השגת הראב"ד על רמב"ם מלכים יא ג, ודברי הכסף משנה. וראה בבלי סנהדרין צג ב; יד רמה שם; חידו"א שם; אבני שהם דברים יז ו.

פרק עב. הגינות בענישה**שדמ. ענישה רק על פי החוק¹****"אין עונשין אלא אם כן מזהירין"²**

כותב רב סעדיה גאון: "אילו היה אפשר שיתן לו שכר על מה שלא צוה היה אפשר שיענישהו על מה שלא הזהירו והרי יהיה זה עוול"³. כותב רב נסים גאון: "... והיאך יתכן לעונשן על דבר שלא נתחייבו בו ולא ניתן להם והלא יש להם להשיב כי אילו נצטוונו היינו עושים ואילו הוזהרנו היינו נוהרים ומקבלים..."⁴.

בית דין הגדול פוסק מהררי"ק: "דפשיטא ופשיטא, דאפילו ב"ד הגדול שבירושלם אין כח להכות ולענוש שלא מן התורה אלא היכא שבודאי יש שם קצת דררא דאיסורא, כי ההיא שרכב על סוס בשבת וכן ההוא שהטיח באשתו תחת התאינה וכו'".⁵

גדולי הדור פוסק הרא"ש: "חכמים הקלו משום עגונה והתירו לאשת איש לינשא על פי עד אחד וסמכו על זה דאשה דייקא ומנסבא... ואם נשאת באיסור החמירו בה. אבל בעוד שלא נשאת ולא עשתה עבירה למה יקנסו אותה? עדיין תוכל לדקדק קודם שתנשא"⁶. כותב חידושי הר"ם להרב לייב איגר: "מה שציוה הרב דק' להכריז שלא ימולו אחרי חצות היום ושהעובר נקרא עברייך... פשוט שלא כדין. מפורש בש"ס שכל היום וכו' אלא שזריזין מקדימין... ולא מצינו לשום א' מהחכמים הראשונים והאחרונים שמי שאינו מזרז א"ע... שיהי' נקרא ח"ו..."⁷. זו דרך הבורא. אומר הירושלמי: "אין הקב"ה עונש אלא אם כן הזהיר"⁸.

זו מדת התורה. כותב הרב זלמן נחמיה גולדברג: "שכל שלא נכתב בתורה בדרך ציווי אינו חיוב, אף שכתוב בתורה בדרך הנהגה ומעלה טובה, מכל מקום בלי ציווי אינו חיוב..."⁹. בשני מקרים מותר להעניש, גם כאשר אין חוק כתוב. א. הפרת מנהג ידוע.¹⁰ ב. "ומצינו בתורה שכל מי שיכול להבין אף על פי שלא נצטווה נענש עלי' על שלא שם על לבו"¹¹.

¹ ראה חוק העונשין התשל"ז – 1977 סעיף 1.

² נראה, שבטוי זה מופיע לראשונה בספר משיבת נפש הוספות, תשובות המינים.

³ הנבחר באמונות ובדעות ד ה. הערת הרב נבצל: "צ"ב, דהא יש שכר גם לאינו מצווה ועושה".

⁴ רב נסים גאון, תלמוד בבלי, הקדמה לש"ס.

⁵ שו"ת מהררי"ק קפח. וראה סעיף שלט.

⁶ שאלות ותשובות הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים סימן יז.

⁷ מאיר עיני הגולה ב לג. וראה ליקוטי שו"ת חתם סופר לונדון תשכ"ה, סי' פב אות יא.

⁸ ירושלמי יומא א ה. וראה בבלי יומא פא א; בבלי סנהדרין מג ב: "אמר ר' יוחנן וכו'". רש"י בבלי סנהדרין

נז א ד"ה ותשחת הארץ. ספר החינוך מצוה סט. וראה אנציקלופדיה תלמודית ערך אזהרה: "האזהרה היא

תנאי מוקדם לכל חיוב עונש שבתורה".

⁹ הרב זלמן נחמיה גולדברג, "בענין איסור מחלוקת", מוריה קסט – ע, מנחם אב תשמ"ו עמ' סד.

¹⁰ ראה סעיף לו.

¹¹ ספר חסידים (מרג.) קנג. וראה תוס' בבלי בבא בתרא טז ב ד"ה בא, שעשו בא על נערה המאורסה, ואעפ"י

שבני נח לא נצטוו על כך מ"מ מכווער הדבר. וראה דרשות הר"ן ז: "כי העונשים שנאמרו בתורה הם כללים

שישיגו לכל אדם, אבל יש עוד עונשים חלוקים כפי הפרטים". וראה שו"ת אבני נזר חו"מ לב בשם חידושי

הרי"ם על פירוש המשנה "מי שפרע מדור המבול וכו'". וראה חידושי רבי שמעון יהודה הכהן (שקאפ), על

מסכתות יבמות כתובות סימן לט ד"ה על כן נלע"ד. על מוסר טבעי ראה סעיף מ הערה 7. הדרוש השביעי.

אין עבירה ואין עונש אם ניסוח החוק אינו ברור ומובן¹²

כותב הכלי חמדה: "... דאין להמית אדם מישראל במה שכל האיסור הוא רק מכח הסברא, ואף על פי דסברא דאורייתא הוא מ"מ לא מצאנו שמכח סברא נוכל להרוג אדם מישראל בבית דין".¹³

כיוצא בזה, אין מענישים כאשר קיימת מחלוקת בין הפוסקים. מבאר הכסף משנה: "ורבינו לא פסק כמ"ד כשר משום דהוי ספיקא ולחומרא ולא פסק כמ"ד פגול וחייב כרת משום דספק עונשים להקל".¹⁴ פוסק מהר"ח פאלאגיי: "כל שהדבר ספק במחלוקת הפוסקים אין מוציאים דבר מחזקתו ואין להוריד אדם מאומנותו ולא לענוש אותו בשום עונש כלל".¹⁵

זו דרך הבורא. "זה אחד מגי' דברים שאמר משה לפני הקב"ה ואמר לו למדתני. אמר לפניו: רבונו של עולם... כשנתת את התורה לא נתת אותה להם ואף לא היו עומדים שם שנאמר: 'ויעמוד העם מרחוק', ולא נתת אותה אלא לי שנאמר: 'ואל משה אמר עלה אל ה'. ונתת את הדברות לא נתת להם. לא אמרת אני ה' אלוקים. אלא 'אנכי ה' אלקיך'. לי אמרת! - שמא חטאתי? אמר לו הקב"ה: חייך, יפה אמרת, למדתני. מכאן ואילך אני אומר בלשון: 'אני ה' אלוקים'.¹⁶ אומר המדרש: "קין הרג ולא היה לו ממני ללמוד, מכאן ואילך כל הורג קין יהרג".¹⁷ זו מדת התורה. לפיכך אין לוקים על לאו שבכללות¹⁸ ואין מזהירים מן הדין.¹⁹ גם כאשר חוק אינו ברור ומובן, רשאי בית דין לקבוע שעברו עליו.²⁰

אין עונשים אלא עונש הנקוב בחוק בשעת מעשה

בית דין הגדול פסוק מפורש: "ויאמר להם כה אמר ה' אלקי ישראל שימו איש חרבו על ירכו... והרגו איש את אחיו...".²¹ ומבאר רש"י: "שעדיין לא נתפרשו להן ארבע מיתות בית דין

ונראה שבמקרים אלו גם אם אין חטא מפורש הרי שממדת הטוב והישר ברור שאין לעשות זאת, ראה סעיף לט.

¹² ראה סעיף שג.

¹³ כלי חמדה וארא ד ג. וראה בית האוצר א כלל קלא אי מצינו איסור מחמת סברא. וראה א"ת ערך אין עונשים מן הדין; בית האוצר כלל נו טז. וראה בבלי סנהדרין עד א, שלדעת ר"ש, הדורש טעמא דקרא, עונשין מן הדין. וראה שו"ת שרידי אש ג קז ב: "בשר אדם, בודאי הוא נגד רצון התורה בלי שום ספק, ומכל מקום כיון שלא נכתב בתורה לאו מפורש יש מן הראשונים שסוברים שאיסור זה אינו אלא דרבנן". הערת הרב נבנצל: "אך בבשר אדם מישראל יש איסור הנאה וחייב קבורה".

¹⁴ כסף משנה על הרמב"ם פסולי המוקדשין טז ט.

¹⁵ חקקי לב יו"ד מז.

¹⁶ במדבר רבה יט לג. מובא בשינויים בדבר"ר ג יא ובילקוט כי תשא שצב, וראה רש"י שמות כ א.

¹⁷ בראשית רבה כב יב.

¹⁸ ראה רמב"ם סנהדרין יח ב – ג וכן ספר המצוות לרמב"ם שורש ט.

¹⁹ ראה א"ת ערך אין מזהירים מן הדין.

²⁰ ראה סעיף לד. וראה חזו"א יו"ד קנ יא: "ומה שנראה לחכם שראוי להבינו בכלל גזירתם, זהו באמת בקשת הגוזרים ומבוקש גזירתם". וראה רש"י בבא מציעא צו ב ד"ה נמעלו בית דין: "של ישראל שבאותו דור שכל תקנות משפט תלויה בהן ועל ידיהן נוהגות חוקות המתוקנים לציבור". ושם זו כוונת החזו"א.

²¹ שמות לב כז.

ונידונו במיתת בני נח שכל מיתתן בסיף.²² מבאר העקידת יצחק: "מה ראה פנחס שלא ראה אותו משה... והנה הוא ע"ה לא עשה בידו לפי שהוא היה ב"ד הגדול בישראל ולא נמסר זה לב"ד של מטה".²³

כותב המשך חכמה: "... אבל על בית דין שביבנה, אם המרה אינו נהרג, ששם אין כהן משרת. ואף אם חזרו סנהדרין ללשכת הגזית, כיון שבשעת המראתו לא היו בית דין בלשכת הגזית רק חוץ לירושלים, אינו חייב הזקן הממרה מיתה...".²⁴ לדעת הרב נבנצל, אם בית הדין הגדול חוזר בו הרי זקן ממרא שלא קיבל את ההוראה המקורית אינו נענש.²⁵

מאידך גיסא, יש להעניש את מי שעבר על מה שהיה אסור בשעת העבירה אפילו אם לאחר מכן האיסור בוטל. פוסק המחבר: "אין נדרי ציבור ניתנים אלא מכאן ולהבא אבל לא על מה שעבר".²⁶ פוסק הרב הירשנזון: "בחרמי ציבור יכולין לעקור מעיקרו... אבל לענין עונש שגזרו על מי שעובר ועבר נלכד בענשו... אפילו אם גזרו עונש מות מות יומת".²⁷

מה שאינו אסור הוא בחזקת מותר

דין תורה שנינו בתוספתא: "בתחלה היו שנים אחד אוסר ואחד מתיר אחד מטמא ואחד מטהר, האוסר והמטמא עליו להביא ראיה וכל המחמיר עליו להביא ראיה".²⁸ פוסק הרשב"א: "וכל מה שלא אסרתו התורה הרי הוא בכלל התר גמור".²⁹ ערוך השלחן אמר למורה הוראה: "כשתבוא לפניך שאלה באיסור תורה עליך לחשוב מקודם כי שאלה זו בחזקת היתר עומדת, ורק לאחר שתעיין בראשונים ולא תמצא איזה צד היתר, מחויב אתה לאסור".³⁰

תקנות חכמים פוסק המגיד משנה: "ובמה שלא התקינו בפירוש אפילו תפס מוציאין מידו".³¹

דינא דמלכותא פוסק הרב באב"ד: "... היכא דאיכא פלוגתא אם שייך בהא דד"מ אוקמינן אדינא אף להוציא מיד מוחזק".³²

²² רש"י בבלי יומא סו ב ד"ה זיבח וקיטר. וראה רש"י שם. וראה משך חכמה בראשית מב כב. וראה סעיף שדמ.

²³ עקידת יצחק שער שלשה ושמיים. וראה בבלי סנהדרין פב ב.

²⁴ משך חכמה דברים יז ח. וראה אמונה ותורה, יסודי התורה ה ה, שאם חוק מיפה את כח המלך להטיל עונש מות אלא שבפועל הוא אינו מעניש, ראוי שלא לדווח על אותה עבירה.

²⁵ ראה ביצחק יקרא א סג. בית דין עשוי לחזור בו או משום שהוא מכיר בטעותו או משום שהדיינים חזרו בהם מסברתם או מסברת קודמיהם. ויש לדון האם הרב נבנצל מקל גם במקרה השני.

²⁶ שו"ע יו"ד רכח כו. וראה רמב"ם נדרים יב יט; שו"ת חתם סופר יו"ד יג; משמרת שלום, קונטרס תיקון עולם כח; דרכי תשובה שו"ע יו"ד א ס"ק רכא. ויש לעיין בסוגיה בבלי זבחים יב ב בעי רבי ירמיה, ואכמ"ל.

²⁷ אלה דברי הברית ג פרק י סעיף ב. וראה שם: "והוא גם חק נמוסי בכל מדינה ומדינה אם אחד עבר חוק נענש אם שאחר כך נתבטל החוק... נתבטל רק מכאן ולהבא ואשר עברו מקודם... נענשים על פריצת גדר והעברת חוק".

²⁸ בבלי סנהדרין תוספתא ז ד. וראה חזון יחזקאל שם. וי"ל בבבלי יבמות ח א: "לקולא ולחומרא לחומרא מקשינן", וראה תוס' בבלי בא קמא ג א ד"ה דומיא דרגל, שזו מדה בתורה. וראה שו"ת שבת הלוי א קמו.

²⁹ שו"ת הרשב"א א שסד. וראה שו"ת הרשב"א א קסז: "נראה שכל שלא נאסר בגמרא באותן המנויין בדרכי האמורי אין לנו לאסרן". וראה תפארת ישראל משנה ידים פרק ד ס"ק כז.

³⁰ שרי המאה חלק ו עמ' 112.

³¹ מגיד משנה על רמב"ם גזילה ואבדה ד ז. וראה שו"ת שואל ומשיב מהדורה קמא ב קב.

חרם פוסק השבות יעקב: "אכן גם על זה אין בידינו לכופו אפי' בודאי חרם... וכל שכן בנידון שלפנינו דהוי ספק, דאפשר דעבריינא ג"כ לא מקריי".³³

תקנת הקהילה פוסק הרשב"א: "כל שיש ספק במשמעות התקנות בנדון שלפנינו הולכים להקל לנתבע. חדא, שכל שהוא חוץ מגדר הדין אי אתה יכול להכניסו עד שיהא ברור".³⁴ פוסק תרומת הדשן: "ובחילוק כל דהו אמרינן הבו דלא לוסיף עלה".³⁵ פוסק המחבר: "דבר שאינו מפורש בתקנה נעמידנו על דין תורה".³⁶ פוסק הדברי חיים: "הנה דעתי ידדי כיון שלא עשו תקנה בפירוש שלא יסחרו בה לא ידעתי מקום למחות מלסחר בזה".³⁷ פוסק הרב טיטלבוים: "וכלל אני אומר בכל עניני תקנה שאין בו רק מה שמבואר בפירוש וכל שיש שום ספק אמרינן אוקמי אדין תורה... דאין ספק תקנה מוציא מידי ודאי דין תורה".³⁸

מנהג פוסק הרא"ש: "אומר אני, כיון שאין בירור למנהג, יעמוד הדבר על דין תורה".³⁹ פוסק הרשד"ם: "ואם יש שום ספק במנהג אז יש לנו לחזור כפי מה שיגזור דין התורה".⁴⁰ החיד"א מורה: "כל הבא מכח תנאי או מכח מנהג להוציא ולדון עם מי שבא מכח הדין עליו הראיה להוכיח שכן הי' התנאי או התקנה וכן כל כיוצא בזה".⁴¹

גם כיום תקפות כל ההוראות הנוגעות לענישה.⁴²

*

³² שו"ת חבצלת השרון חו"מ ח. וראה קובץ שיעורים ב, קונטרס דברי סופרים א לג: "במלך שאסור להמרות את פיו, נראה דגם ספיקו אסור ככל ספיקא דאורייתא". ושמה יש לחלק בין הוראת המלך ובין חוק המלך. וראה שו"ת דבר אברהם א כט. וראה סעיף לג.

³³ שו"ת שבות יעקב א קד. על ספק בחרם דרבינו גרשום ראה שו"ת מהרש"ם ז יז. וראה א"ת ערך חרם.

³⁴ שו"ת הרשב"א ג שצז. דבריו מובאים בשינויים קטנים מאד בב"י חו"מ סוסי"י יג. וראה שו"ת אלשיך פד המדייק שזו כוונת הרמב"ם מלוה ולוה ב ג ובעוד מקומות. כן מכריע המחנה אפרים ב הלכות גבית חוב ב. וראה שו"ת הרשב"א ה רפא.

³⁵ שו"ת תרומת הדשן פסקים וכתבים רסז.

³⁶ שו"ע אבהע"ז קיח ו. וראה שם ב"ש ס"ק ה; סמ"ע שו"ע חו"מ יח ס"ק י.

³⁷ שו"ת דברי חיים חושן משפט ב ס.

³⁸ שו"ת השיב משה חו"מ צ.

³⁹ טור חשן משפט ס בשם הרא"ש בעניני שעבוד של מטלטלים.

⁴⁰ שו"ת מהרשד"ם חו"מ לג. וראה דיני מנהגי ארגי"ל כב ד.

⁴¹ שו"ת חיים שאל ב לח. החיד"א מסתמך על שו"ת הרדב"ז ב אלפים רצג.

⁴² ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג, הצעת החוקה של ד"ר כהן, עמ' 5 – 16 סעיף 13 7): "אין עונשין אלא אם כן מזהירין". וראה חוק העונשין (תיקון תשנ"ד) 34 כא: "ניתן דין לפירושים סבירים אחדים לפי תכליתו, יוכרע העניין לפי הפירוש המקל ביותר עם מי שאמור לשאת באחריות פלילית לפי אותו דין". וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג שם סעיף 13 7: "שום תקון חוק לא יחול למפרע במדה בה מחמיר את העונש או משנה, לרעת הנאשם, את דיני העדות". וראה שם בעמ' 41 הערת הרב קניאל: "למה דוקא את דיני העדות ולא את דיני ההוכחות בכלל?" שאר הרבנים לא העירו מאומה.

לפני כשלוש מאות שנה נקבע באנגליה שעונש על עבירה פלילית מוטל רק על מי שעבר על חוק מפורש.⁴³ כיום מיושם עקרון זה בכל המדינות הדמוקרטיות, וכל מה שלא נאסר בחוק הוא בגדר המותר.⁴⁴ כמו כן, מקובל כיום העקרון שלפיו אין להטיל על העבריין עונש יותר חמור מהעונש שהיה קצוב לאותה עבירה פלילית בשעה מעשה.⁴⁵

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "לא יורשע אדם בעבירה פלילית על מעשה או על הזנחה שלא נחשבו בשעתם לעבירה פלילית לפי החוק הלאומי או הבינלאומי. לא יוטל עונש חמור מהעונש שהיה נוהג בזמן שעבר את העבירה הפלילית".⁴⁶

האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות מוסיפה וקובעת: "... אם, לאחר שנעברה העבירה, ניתנה הוראה בחוק לשם הטלת עונש קל יותר, יהנה מכך העבריין. אין בסעיף זה כדי לפגוע בשפיטתו או בעונשו של כל אדם בשל מעשים או מחדלים אשר היו בשעת עשייתם פליליים בהתאם לעקרונות המשפט הכלליים המוכרים על ידי כלל האומות".⁴⁷

הכלל שאין ענישה ללא חקיקה מופיע ברבות מן החוקות.⁴⁸ חוקות אחדות קובעות, שמה שלא נאסר בחוק הוא מותר, וכי ניתן לכופף רק מה שהחוב מחייב.⁴⁹ כמה חוקות מדגישות כי כלל זה תקף גם בשעת חירום.⁵⁰

במדינות אחדות קיימת הוראה חוקתית השוללת מתן עונש חמור מזה שהיה בתוקף בעת מעשה העבירה.⁵¹ באחדות קיימת הוראה חוקתית שלפיה אם חוק שונה לקולא יהא זה לטובת הנאשם.⁵²

⁴³ ראה The Constitution of Liberty עמ' 171. יש להוסיף בעקבות Law, Legislation and Liberty ח"א עמ' 117 שיש תוקף גם לעקרונות שלא נכתבו אם הם סבירים ומתקבלים. זו ההצדקה של בתי משפט להעניש על סמך הפרשנות שהם נותנים לחוקים.

⁴⁴ ראה הצהרת זכויות האדם והאזרח הצרפתית משנת 1789 סעיף ה, חירות ומשטר מסמך 6. וראה The Constitution of Liberty עמ' 240, שלשיטת המשטר הקומוניסטי ששרר בברית המועצות כל דבר היה אסור אלא אם כן הוא הותר במפורש. על מדינה טוטליטרית ראה סוף סעיף פח.

⁴⁵ גם החמרת עונש על חוק קיים מכונה בשם חקיקה רטרואקטיבית (בלטינית *ex post facto law*, והפירוש המילולי: חקיקה שלאחר מעשה), ראה EB (2008), *ex post facto law*, וראה סעיף שה. יש הסוברים שראוי לכלול בהגדרה זו גם מקרים בהם חלו שינויים בסדר הדין באופן שלפי ההליכים החדשים מצבו של הנאשם הורע באופן משמעותי, ראה 11.9 Constitutional Law (b). יש שהוסיפו להגדרה גם מקרה בו נתקבלה החלטה הפוגעת דה פקטו בעבריינים באופן שרירותי לאחר שריצו את עונשם, ראה 11.9 Constitutional Law (c), וראה סעיף שמב בדיון על כפל עונש.

⁴⁶ הכרזה יא 2.

⁴⁷ כתבי אמנה 15 1040 - 2 (ולא ברור לשם מה נזכר עקרון זה גם לגבי עונש מות בסעיף 6 2). הספר ההח"מ 874 מונה לזכות להליכים ראויים של הדין שלושה תתי זכויות. א. זכות להכרה כאישיות בפני הדין. ב. זכות להליכים שיפוטיים הוגנים. ג. חופש מדין פלילי בעל תחולה למפרע. על הזכות להכרה כאישיות בפני הדין ראה סעיף ל הערה 42. על הזכות להליכים הוגנים ראה סעיפים שמב שמג.

⁴⁸ ראה ICL חוקת פאראגוואי 17 (3); חוקת ברזיל 5 (0) XXXIX; חוקת ספרד 25 (1) וחוקת יפן 39. הבטוי הלועזי המקובל ברבות מן החוקות הוא: "Nulla Poena Sine Lege", בלטינית: אין ענישה ללא חקיקה.

⁴⁹ ראה ICL חוקת פאראגוואי 9 (2); חוקת סלובקיה 2 (3); חוקת שויצריה 5 (1) וחוקת ארגנטינה 19 I.

⁵⁰ ראה ICL, חוקת פורטוגל 19 (6). על זכויות אזרח בשעת חירום ראה סעיף שכה.

⁵¹ ראה ICL חוקת שבדיה 2 10 (1) וחוקת הודו 20 (1).

⁵² ראה ICL חוקת סלובקיה 50 (6).

שמה. ענישת אנוס

פסוק מפורש בתורה: "ולנערה לא תעשה דבר, אין לנערה חטא מות כי כאשר יקום איש על רעהו ורצחו נפש כן הדבר הזה"¹, ופוסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין: "ולנערה לא תעשה דבר" זו אזהרה לבית דין שלא יענשו את האנוס"². בהלכות יסודי התורה פוסק הרמב"ם: "וכל מי שנאמר בו יהרג ואל יעבור ועבר ולא נהרג הרי זה מחלל את השם... ואף על פי כן מפני שעבר באנוס אין מלקין אותו ואין צריך לומר שאין ממיתין אותו בית דין אפילו הרג באנוס שאין מלקין וממיתין אלא לעובר ברצונו ובעדים והתראה..."³. כותב ר' חסדאי קרשקש: "... בפעולות שהוא מוכרח ואנוס - לא יתכן בהם גמול ועונש, ולפי שהגמול והעונש שרש משרשי התורה הוא, מחויב שהאדם בעל רצון משולח בפעולותיו ונקי מכל אנוס והכרח"⁴.

גם בעניני איסור והתר אנוס אינו נדון כחוטא.⁵ הוא אינו חייב בקרבן לכפרה,⁶ ראשי לשמש שליח ציבור,⁷ ועוד.

זו דרך הבורא. המדרש אומר: "והמים להם חומה", שירד סמאל ואמר לפניו רבונו של עולם לא עבדו ישראל עבודה זרה במצרים ואתה עושה להם ניסים?... מיד השיב לו הקב"ה: שוטה שבעולם, וכי לדעתם עבודה? והלא לא עבדוה אלא מתוך שעבוד ומתוך טרוף דעת, ואתה דן שוגג כמזיד ואנוס כרצון?"⁸

גם כיום אסור להעניש אנוס.

*

המדינות המפותחות אינן מטילות אחריות פלילית על עבריינין שפעל מתוך אנוס,⁹ אולם אינן נותנות לכך בטוי חוקתי.

¹ דברים כב כו.

² רמב"ם סנהדרין כ ב. וראה ספר המצוות ל"ת רצד; ספר חינוך תקנו. לעומתם סובר הרמב"ן בהשגות על ספר המצוות שם, שאין כאן לא אלא רק הוראה שלא לדון אנוס, וראה א"ת ערך אנוס, ושם ערך אומר מותר.

³ רמב"ם יסודי התורה ה ד. וראה שם שהוא מתחייב בנפשו בדיני שמים. ראוי להעיר כי הרמב"ם פוסק: "כענין שנאמר באונסין כך אמרו בחלאים. כיצד מי שחלה ונטה למות ואמרו הרופאים שרפואתו בדבר פלוני מאיסורים שבתורה עושין, ומתרפאין בכל איסורין שבתורה במקום סכנה חוץ מעבודת כוכבים וגילוי עריות ושפיכת דמים שאפילו במקום סכנה אין מתרפאין בהן ואם עבר ונתרפא עונשין אותו בית דין עונש הראוי לו". מפרשי הרמב"ם הרחיבו את הדבור על החילוק בין הנדונים, ואכמ"ל.

⁴ אור ה' מאמר ב כלל ה פרק א.

⁵ ראה מו"נ ג מא: "האנוס כבר באר בו שאין עליו עונש ולא אשמה כלל". וראה שו"ע או"ח תה ה.

⁶ ראה רמב"ם שגגות ב י; שם י ח. וראה הרמב"ם שגגות ב ו ויש לחלק בין אנוס לאנוס ואכמ"ל.

⁷ ראה ערוך השלחן או"ח נג ט.

⁸ ילקוט בשלח קלד. וראה בבלי שבת קמט ב בענין צדקיה.

⁹ ראה A Theory of Justice פרק 38. וראה סעיף שה. וראה חוק העונשין (תיקון תשנ"ד) 34 ז: "לא יישא אדם באחריות פלילית למעשה שעשה ולא היה בידו לבחור בין עשייתו לבין ההימנעות ממנו מחמת העדר שליטה על תנועותיו הגופניות, לעניין אותו מעשה, כמו מעשה שנעשה עקב כפייה גופנית שהעושה לא יכול להתגבר עליה, תוך תגובה רפלקטורית או עוייתית, בשעת שינה, או במצב של אוטומטיזם או של היפנוזה".

שמו. ענישת האחד על חטא האחר

פסוק מפורש בתורה: "לא יומתו אבות על בנים ובנים לא ימותו על אבות איש בחטאו יומתו"¹, ומבאר המדרש: "כשעמדו ישראל בסיני ונתן להם הקב"ה את המצוות, אמר: לשעבר היו הדורות לוקים על עבירות של אחד מהם. מכאן ואילך אין הדור לוקה על אחד"².

בית הדין הגדול פוסק הראי"ה קוק: "... שהאיסור לענוש את מי שאינו חייב, בעבור חטא החייב, למדנו מהמקרא המפורש של 'לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות', שמה למדנו ק"ו שאנשים זרים לא יוכלו להעניש בגלל חטא של אחר, ומשום הכי אין כח ביד חכמים לעשות כן, דזה מקרי כבר לעבור על דבר תורה..."³.

בית דין כותב המלבי"ם: "איך יעלה על הדעת שהב"ד שנאמר בהם והצילו העדה שמחוייבים לחפש זכות בכל האפשרות יחייבו מות עוד בשביל חטא אחרים"⁴.

זו דרך הבורא. פסוק מפורש בתורה: "מי אשר חטא לי אמחנו מספרי"⁵, ומפרש הרמב"ן שם: "החוטא אמחנו מספרי ולא אותך שלא חטאת"⁶. אומר הנביא: "הנפש החוטאת היא תמות. בן לא ישא בעון האב ואב לא ישא בעון הבן צדקת הצדיק עליו תהיה ורשעת רשע עליו תהיה"⁷.

פסוק מפורש בתורה: "ויגש אברהם ויאמר... חלילה לך מעשות כדבר הזה להמית צדיק עם רשע והיה כצדיק כרשע"⁸. פסוק מפורש בתורה: "כלי חמס מכרתיהם", ומפרש הרמב"ן: "יעקב קצף על שמעון ולוי בהרגם אנשי העיר בעבור שעשו חמס, כי הם לא חטאו להם כלל ובאו בבטח ונמולו"⁹. פסוק מפורש בתורה: "האיש אחד יחטא ועל כל העדה תקצף"¹⁰. פסוק מפורש בתורה: "וללוי אמר... תריבהו על מי מריבה", ומפרש רש"י: – נסתקפת לו לבא בעלילה, אם משה אמר: "שמעו נא המורים, אהרן ומרים מה עשו?"¹¹

זו מדת חכמים. בכמה מקומות מצאנו: "לדידיה קנסו רבנן לבריה לא קנסו רבנן"¹². פשיטא לה לגמרא: "טוביה חטא וזיגוד מינגיד"¹³, "וכי זה חוטא וזה מתחייב"¹⁴. פשיטא להם לבעלי

¹ דברים כד טז.

² תנחומא ראה ג. וראה במדר"ר יט לג. וראה בבלי יבמות צה א: "שכיבתה אוסרתה ואין שכיבת אחותה אוסרתה". וראה בבלי מכות ב א: "ועשיתם לו כאשר זמם – לו, ולא לזרעו". וראה רמב"ם עדות יג א. וראה סעיף שדמ.

³ שו"ת דעת כהן קצג. וראה שם שאין להעניש כן אפילו למיגדר מלתא.

⁴ מלבי"ם דברים פרק כד טז.

⁵ שמות לב לג.

⁶ פירוש הרמב"ן על התורה שם.

⁷ יחזקאל יח כ.

⁸ בראשית יח כד – כה וראה רש"י שם, וראה בבלי עבודה זרה ד א. וראה בראשית כא יד שאברהם אבינו משלח לא רק את ישמעאל כי אם גם את אמו, וראה פירוש הרמב"ן על התורה, בראשית כא ט וספורנו שם כא י.

⁹ פירוש הרמב"ן על התורה בראשית מט ה. וראה רד"ק שם. וראה כלי חמדה פרשת וזאת הברכה א א.

¹⁰ במדבר טז כב.

¹¹ רש"י על דברים לג ח. וראה ספרי שם.

¹² בבלי מו"ק יג א. וראה רמב"ם יום טוב ז ד; שם שמיטה ויובל ב יג; שם בכורות ב ז; שם חובל ומזיק ז ג; שם עבדים ח א.

התוספות: "דמה פשע כהן שיש לנו להפקיר ממונו"¹⁵ הרמב"ם מבאר שעזרא קנס רק את הלויים שבזמנו ולא את צאצאיהם.¹⁶

כך פוסקים ראשונים ואחרונים. הרי"ף פוסק: "שאלה. כהן שיצא מן הכלל ונשאר בניו בדין ישראל... פסולים לכהונה או לא. תשובה: אינן פסולין לכהונה, שאינם נתפשים בעון אביהם, וכן כתיב: 'בן לא ישא בעון האב ואב לא ישא בעון הבן'".¹⁷ הרשב"א פוסק: "שאלתם תקנה התקינה בעיר לענוש כל העובר עבירה... ועכשיו היתה ללוי מניקה אחת יהודית שתניק לו את הילד ואותה מניקה הלכה ביי"ט אחרון של פסח לרחוץ בנהר והברורים תובעים מלוי קנס שרצו לקנוס אותו על מה שעשתה מניקתו... תשובה: רואה אני את לוי פטור לגמרי... שהמניקה אינה שלו והוא אינו מתחייב על מה שיעבור ויעשה כל אורח שיכנס בביתו, ולא עוד אלא אפילו עבד אחד מבני ביתו אינו מחייב הוא בכך, שהם אינם שלו".¹⁸ בעל אינו משלם קנסות המוטלים על אשתו.¹⁹

חכמים מבארים, כיצד יש להבין פסוקים מפורשים בתורה שמשמע מהם כאילו הם עומדים בניגוד לכלל שאין מענישים אחד על חטא חברו.

- פסוק מפורש: "פקד עון אבות על בנים ועל שלשים ועל רבעים לשנאיי",²⁰ וחכמים מבארים: "הא כשאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם".²¹
- פסוק מפורש: "... איש איש מבני ישראל... אשר יתן מזרעו למלך מות ימות... ואם העלם יעלימו עם הארץ את עיניהם מן האיש ההוא... ושמתי אני את פני באיש ההוא במשפחתו...". וחכמים אומרים: "וכי מה חטאה המשפחה? אלא ללמדך שאין לך משפחה שיש בה מוכס שאין כולה מוכסים, שיש בה לסטים שאין כולה לסטים מפני שמחפים עליה".²²

¹³ בבלי פסחים ק"ג ב. וראה בבלי מכות י"א א: "הכא אמרינן: טוביה חטא וזיגוד מנגיד. התם אמרי: שכס נסיו ומבגאי גזיר. וראה בבלי סנהדרין לה א: "אם העם חטאו ראשי העם מה חטאו". וראה שם סנהדרין מד ב: "אם הוא חטא בניו ובנותיו מה חטאו".

¹⁴ בבלי חגיגה י ב. וראה בבלי כתובות לג ב.

¹⁵ תוס' בבלי יבמות צ א ד"ה אזיל.

¹⁶ ראה רמב"ם מעשר א ד. הערת הרב נבנצל: "אבל גם לאלו שבא"י". וראה גליוני הש"ס גיטין מד ב ד"ה תוד"ה נטיבה.

¹⁷ שו"ת הרי"ף ירושלים תשכ"ט שז.

¹⁸ שו"ת הרשב"א ג שיח. וראה שו"ת הריב"ש רלו.

¹⁹ ראה שו"ע אבהע"ז צא ד בהגה. וראה דיונים בדבריו שם ח"מ ס"ק י; ב"ש ס"ק יג; ט"ז ס"ק ג; באר היטב ס"ק י; שו"ת נובי"ת אבהע"ז צו; פתחי תשובה שם ס"ק א; שו"ת ציץ אליעזר ב כה. הרחבת דברים בענין חובות הבעל לתשלומי אשתו, ראה חוק לישראל, נזיקין סעיף 18.

²⁰ שמות כ ה.

²¹ בבלי ברכות ז א.

²² תורת כהנים על ויקרא כ ה. וראה רש"י על ויקרא שם. וראה בבלי ע"ז ד א: "וממקדשי תחלו, ותני רב יוסף: אל תקרי ממקדשי אלא ממקודשי, אלו בני אדם שקיימו את התורה מאליהם ועד תי"ו!... כיון שהיה בידם למחות ולא מיחו". וראה רד"ק מלכים ב ה כז: "... ואם גחזי חטא בניו מה חטאו אלא מלמד שבניו ידעו בדבר". וראה אור החיים בראשית לד כה: "ורמב"ם... נתן טעם להריגת אנשי שכס.. ובהכרח לומר שהם היו בעוזרו ובעצתם עשה מה שעשה". וראה סעיף קעד.

- פסוק מפורש: "ויהי בחצי הלילה וה' הכה כל בכור בארץ מצרים מבכור פרעה הישב על כסאו עד בכור השבי אשר בבית הבור..."²³, ואומרים חכמים: "ר' הונא בשם ר' אחא בשם ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי אפי' שפחות הנמכרות לרחיים היו אומרות רצוננו בשעבודנו וישראל בשעבודן".²⁴

במקומות רבים אומרים חז"ל והראשונים והאחרונים, שבדיני שמים תמיד נעשה צדק.²⁵

בכמה מקרים קובעת התורה שעל בית דין להעניש גם חלק מבני משפחתו של העבריין

- פוסק הרמב"ם: "והיאך דין עיר הנדחת... נמצאו כל העובדים מיעוטה סוקלים אותן ושאר העיר ניצול... ואם נמצאו העובדים רובה מכים את כל הטף ונשים של עובדים לפי חרב...".²⁶
- הרמב"ם עצמו מבאר את שיטתו במורה נבוכים: "... כל זה כדי למחות אותם העקבות אשר גרמו להפסד העצום".²⁷ ר' אהרן ב"ר משולם מלוניל מבאר: "חומר שהחמיר הקב"ה בע"ז... להחרים ולהשמיד הכל למען ישמעו ויראו הנשארם כי יש לך אדם שבנו קטן חביב עליו מגופו".²⁸ החתם סופר מבאר: "דודאי רשע שהוא מין ואפיקורס ופוקר בתורה אזי קרוב לודאי שילמוד אמונתו המזויפת גם לבניו אחריו ואז יהיו גם הבנים בכלל יכל באיה לא ישובון ולא ישיגו ארחות חיים' אז י"ל מן הסברא דאין לחוש על הבנים".²⁹ יתכן שפוגעים בטף משום החשש שלאחר שיגדלו הם ירצו לנקום את דם הוריהם.³⁰ פוסקים אחדים חולקים על הרמב"ם, ולדעתם אין הורגים את הטף בשום מקרה.³¹

²³ שמות יב כט.

²⁴ ילקוט שמעוני שמות קפו. וראה פירוש הרמב"ן על התורה, במדבר טז לב: " ואת כל האדם אשר לקרח' - קנה לו עבדים ושפחות ובני בית היו לו, מצריים וכושיים וכנעניים קנין כספו, ונעשו בכלל הרכוש שלהם שהם לקו בגופם ובממונם".

²⁵ ראה בבלי סוטה לא א: "גדול העושה מאהבה יותר מן העושה מיראה, שזה תלוי לאלף דורו וזה תלוי לאלפים דור...". אמור מעתה כי נח לו לכל אחד שצדיקים יזכו לאלף ולאלפי דור ורשעים יחיבו עד דור רביעי, מאשר שכל אחד יהיה נדון רק בפני עצמו. וראה בבלי מכות כד א: "משה אמר פוקד עון אבות על בנים, בא יחזקאל וביטלה: 'הנפש החוטאת היא תמות'". וראה חידו"א שם. וראה הנבחר באמונות ובעדות ט סוף ב, שהקב"ה גומל לטף בעולם הבא על מה שסבלו בעולם הזה. וראה ספר העיקרים א ח: "אבל כשיעורבו יחד טובות העולם הזה המגיעות לרשע עם הרעות והעונשים המגיעות לו בעולם הבא, וכן הרעות המגיעות לצדיק בעולם הזה עם הטובות המגיעות לו בעולם הבא, נמצא שני הגמולים צודקים יחד".

²⁶ רמב"ם עבודה זרה ד ו. וראה מנ"ח מצוה תסד ס"ק כ; מרגליות הים על סנהדרין קיב א אותיות ז - ט. וראה ליקוטים מהגר"א סוף ספר שנות אליהו סדר זרעים, שדין עיר הנדחת הוא כדין עובדי כוכבים ולפיכך אין התראה, מיתתם בסיף וממונם הפקר. וראה שו"ת תשובות והנהגות ד עמ' תעב: "הגר"ח ס"ל דמה שבעיר הנדחת הורגים את הטף כשעבדו ע"ז מיירי כשהם בני דעת דשייך אצלם עבירה". וראה מנחת חינוך מצוה כו: "... נראה דהשיעור של קטן גבי ב"נ שאינו תלוי בשנים ולא בשערות רק תלוי בב"ד אם רואין שיש בו דעת חייב בעונשים ואם לאו פטור". וראה משך חכמה במדבר טז ל ועל פסוק לב, שקרח ועדתו נדונו כעיר הנדחת.

²⁷ מורה נבוכים א נד. וראה סעיף רחצ בדיון על מטרות הענישה וסעיף שלא על המצוה למחות את עמלק.

²⁸ סנהדרין גדולה, סנהדרין א, עמ' קפז. וראה סעיף של הערות 10 - 12.

²⁹ שו"ת חתם סופר יו"ד שכב. וראה פירוש הרא"ש בבלי נדרים סו ב ד"ה ימותו כל בני אלמנה: "בני אלמנות אין להם אב להדריכם בדרך ישרה ואינן בני תרבות". וראה סעיף שלא בענין עונשו של עמלק.

³⁰ ראה סעיף רצג הערה 26.

- פסוק מפורש בתורה: "לא יבא ממזר בקהל ה'..."³², ומבאר הרמב"ם: "כדי להרחיק מן העריות נאסר שיבא ממזר על בת ישראל, כדי שידע הנואף והנואפת שאם עושים זאת הרי הם פוגמים בזרעם פגם שאין לו תרופה לעולם, וגם בגלל פחיתות בן הזנונים תמיד בכל דת ובכל אומה, נתכבד זרע ישראל מלהתערב באותו הממזר"³³. החינוך מבאר: "לפי שתולדת הממזר רעה מאד, שנעשית בטומאה ובמחשבת פיגול ועצת חטא, ואין ספק כי טבע האב צפון בבן"³⁴.
- פסוק מפורש בתורה: "ובת איש כהן כי תחל לזנות את אביה היא מחללת באש תשרף"³⁵, ודורשת הגמרא: "היה רבי מאיר אומר: מה תלמוד לומר 'את אביה היא מחללת' - שאם היו נוהגין בו קודש - נוהגין בו חול, כבוד - נוהגין בו בזיון, אומרין: ארור שזו ילד, ארור שזו גידל, ארור שיצא זו מחלצו. אמר רב אשי: כמאן קרינן רשיעא בר רשיעא ואפילו לרשיעא בר צדיקא, כמאן - כהאי תנא"³⁶. הרמב"ם פוסק: "ויש אומרים דמי שיש לו בת שהמירה לעבודת כוכבים או שזנתה אין מחייבים עוד לקדשו כי אביה היא מחללת"³⁷. השבות יעקב משיג על דברי הרמב"ם: "ובשיירי כנסת הגדולה... סיים ואין נוהגין כן אפילו בזינתה. לכן נ"ל... במי שהוא מוחזק לכהן... ועכשיו יקראו באמצע קרואים אין לך ביוש והלבנת פניו גדול מזה... לכן נ"ל פשוט וברור שאם יקראו לס"ת יקראו אותו בראש כקדושתו קדושת כהונה"³⁸.
- הרמב"ם פוסק בהלכות תעניות: "ואי זה הוא הראוי להתפלל בתעניות אלו איש שהוא רגיל בתפילה... ולא יהיה בבניו ובבני ביתו וכל קרוביו הנלוים עליו בעל עבירה..."³⁹, אך מבאר האבני נור: "...ודאי כוונתו באלו אשר הי' יכול להוכיחם ולהחזירם בתשובה... ועוד יש לפרש קרובים במחפה עליהם"⁴⁰.

³¹ ראה מנ"ח מצוה תסד (א) [כ]. וראה בבלי סנהדרין עא א, שיש הסוברים שעיר הנדחת לא היתה ולא תהיה.

וראה שו"ת חתם סופר יו"ד שיז.

³² דברים כג ג.

³³ מו"נ ג מט. וראה סעיף קפז הערה 25.

³⁴ ספר החינוך מצוה תקס.

³⁵ ויקרא כא ט.

³⁶ בבלי סנהדרין נב א. ועי' עינים למשפט ומרגליות הים שם. וראה תשב"ץ ג קטו: "עוד שאלת חכם שבניו הם נוהגיי שלא כשורי ומתקוטטי עם בני אדם ומקללין אבותיהם והם כשומעין חרפתם וקללת אבותיהם משיבוי להם ומקללים אביה' החכם אם חייבי נדוי או לאו: תשובה. המקלל אחד מישראל עביר' היא בידו ורשע הוא שהרי הוא עובר בל וכיון שהוא רשע מותר לקלל אביו החכם וזה למדנו מהתורי שנאמר 'את אביה היא מחללת'..."

³⁷ שו"ע או"ח קכח מא וראה שו"ע חו"מ תכ לח בהגה.

³⁸ שו"ת שבות יעקב ב ב. וראה שו"ת חוות יאיר סה הדין בנדון דידן ומסכם: "גם לא ברירא לי זו ההלכה".

וראה שו"ת מבי"ט ג רו; שו"ת ציץ אליעזר יז.

³⁹ רמב"ם תעניות ד ד.

⁴⁰ שו"ת אבני נור או"ח ל.

בכמה מקרים התורה מיפה את כוחו של בית דין לפגוע במדת מה גם במי שלא חטא

- אומרת הגמרא: "אוי לרשע ואוי לשכנו".⁴¹ פוסק הראי"ה קוק: "וע"ד אשר דרש מר לחוות דעתי העניי ע"ד הפרנס הפושע, שאחרי חלולו את יום הקדוש באכילה ושתיה ומלאכה, מכרו לו בביהכ"נ מפטיר יונה, שהעיז הרשע ההוא לקנותה ואמרה, ומר קנס את ביהכ"נ הנ"ל באמרו להפרנס הראשי, שאם לא יקנסו את הפושע במניעת עלי לתורה איזה שנים לא יבא עוד לדרוש בביהכ"נ הזה... אם הדבר נוגע לתיקון העולם ולמנוע חילול שם שמים בפרהסיא, מותר למגדר מילתא, לענוש גם את מי שאינם חייבים בדבר אם השעה צריכה לכך".⁴²
- פוסק הרמ"א בהלכות גיטין: אבל אם יש לו אשה בעבירה, לכולי עלמא כופין בשוטים... ומכל מקום יכולין לגזור על כל ישראל שלא לעשות לו שום טובה או לישא וליתן עמו או למול בניו או לקברם עד שיגרש".⁴³ כיוצא בזה פוסק הרמ"א בהלכות נדוי: "ויש רשות לבית דין להחמיר עליו שלא ימולו בניו ושלא יקבר אם ימות ולגרש את בניו מבית הספר ואשתו מבית הכנסת עד שיקבל עליו הדין".⁴⁴ רבים מן האחרונים חולקים על פסק זה של הרמ"א. מעיר הבאר היטב: "ומהרש"ל כתב חלילה לבטלם שהעולם אינו מתקיים אלא בהבל פיהם של תינוקות. גם מ"ש להוציא אשתו מבית הכנסת לא נהירא אם הוא חטא היא מה חטאה וכי".⁴⁵

בקהילות היו קונסים קרובי משפחה על חטא קרובם.⁴⁶ בונציה החליטו: "ובהיות שנראה ברור הנזק וההפסד מרובה הנמשך לבית הכנסת שלנו ממיעוט גבאים... לכן יוכלו אנשי הועד לבחור להיות גבאים... ומי שישאר על פי סדר הנ"ל לא יוכל לסרב, בקנס הנ"ל, ויהיה מחויב בעד הקנס הזה האב בעד בנו והאח בעד אחיו".⁴⁷

גם כיום אין מענישים אחד על חטא השני. כותב הרב סולובייצ'יק: "עלתה על הפרק שאלת התינוקות הבלתי נימולים – אם שמותיהם ראויים להיספח על רשימת היהודים בפנקסי

⁴¹ בבלי סוכה נו ב.

⁴² שו"ת דעת כהן קצג. מדברי הראי"ה קוק משמע שניתן להעניש במקרה כזה בכל סוגי העונש אך הדוגמא ממסכת סוכה והמקרה שבו עוסקת התשובה היא רק לעונש של שלילת זכויות.

⁴³ שו"ע אבהע"ז קנד כא בהגה.

⁴⁴ שו"ע יו"ד שלד ו בהגה. וראה שם סעיף י. וראה שו"ת הרא"ם טו: "גם כל ישראל קבלו עליהם שאם ר' שלתיאל או אחד מבניו יעבור בשום א' מהנז' שיעמדו כנגדו לרדוף אותו... ושיאסר על כל ישראל אבלו וגילו ולוייתו וקבורתו וחתונו בו בזרעו ובזרע זרעו". וראה משא מלך, מיסים וארנוניות מערכת ע אות לה: "כל זה משום תקנת הציבור... התקינו אפילו לעבור על דת תורה...".

⁴⁵ שו"ע יו"ד שלד באר היטב שם ס"ק יב. וראה יש"ש ב"ק פרק עשירי סימן יג, וראה תשובת ר' יוסף ב"ר שלמה פיאמיטא, חותנו של השמש צדקה, פחד יצחק ערך גלוי עריות שאלה, באחת התשובות שם.

⁴⁶ וראה סעיף שכד, שלשלטון סמכות ליטול ממון על דעת שהלה יתבע את בני עירו להחזיר את המגיע לו.

⁴⁷ פנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה ז משנת ת"ד לפ"ק. וראה תקנות מדינת מעהרין ועד גאי ת"י לפ"ק צה: "איזה קהלה שלא הולכה וסילקה מעות מדינה שלה, אזי אין הר"מ או מבורר רשאי לעכב שום יחיד או יחידים מאותו הקהלה... אמנם אם הר"מ הם כבר ה' ימים בחרם, יכולים לעכב אפילו יחידים מאותו קהלה". על מנהג המלכים בענין זה ראה סעיף שכד.

הקהילה... עמד ר' חיים על רגליו ואמר... התינוק עדיין לא חטא כלל וכלל, ורק אביו לא קיים את חובתו.⁴⁸

לא זו בלבד שענישת האחד על חטא זולתו אינה מועילה אלא שהיא עלולה לגרום לחילול השם. פוסק המהר"ם שיק: "בזמן הזה שלא למול את הבן משום רשעת האבות הוא בעיני ההמון דבר זר ואכזרי, ואינו ראוי לפי דעתם ושיקולם, וזה גורם שמדברים תועה עוד יותר על הרבנים שבדור הזה... שיהיה בדבר הזה קידוש השם ומיגדר מילתא... זה לא יעלה על הלב".⁴⁹ פוסק המשנה ברורה: "דבזמן הזה אין מנהג לפסול כהן בשביל זנות או המרת דת של בנו ובתו".⁵⁰ פוסק הרב שלמה זלמן אויערבאך, שאין להחרים אב שגר במושב דתי ובניו מבקרים אותו בשבת מתוך כוונה לאלצו להשפיע על הבנים להפסיק לבקרו בשבת.⁵¹ עם זאת, גם כיום יש מקום לשקול שלא למנות לתפקיד רוחני ושלא לכבד בבית הכנסת את מי שקרוביו עוברים עבירות חמורות.⁵²

*

אחד העקרונות הבסיסיים במחשבה המדינית והמשפטית בימינו הוא שאין מענישים את האחד על חטא זולתו.⁵³ בכמה חוקות נקבע כי אחריות פלילית היא אישית⁵⁴ חוקות אחדות קובעות שאף אזרח לא יקבל יחס מפלה בשל מעשים שנעשו על ידי קרוב משפחה.⁵⁵ חוקות אחרות מדגישות שהדברים אמורים גם בבוגד.⁵⁶

⁴⁸ איש ההלכה גלוי ונסתר, איש ההלכה עמי' 79.

⁴⁹ שו"ת מהר"ם שיק או"ח דש.

⁵⁰ משנה ברורה סימן קכח ס"ק קנד, ועיי' א"ת ערך בת כהן בסופו.

⁵¹ ועלהו לא יבול ב עמי' ריח.

⁵² ראה שו"ת דעת כהן ז' שאין למנות שוחט שיש לו בניו מחללי שבת הסמוכים על שלחנו, וזאת משום חשש לחילול השם. אורח משפט יג פוסק שאין למנות כגבאי בבית כנסת, אדם שאשתו מחללת שבת בפרהסיא. וראה שו"ת אגרות משה יו"ד ב עג: "נשאלתי מרב אחד אם יניחו לבן הנוול לישראלית הנשואה לנכרי לקראו לתורה ביום הבר מצוה שלו, והשבתי שאף שפשוט שיש להבן דין ישראל לכל דבר... אבל למעשה אם עדיין אמו ברשעתה עומדת ודורה עם הנכרי ומופקרת לכל האיסורין ומתחנך הבן אצלם יש למיגדר מלתא בכל האפשר שלא יקראו אותו לתורה ביום הבר מצוה שלו ולא יעשו איזה שמחה שם, וכך היה טוב שלא לקבלו ללמוד בהת"ת מאותו הטעם למיגדר מלתא..."

⁵³ בתעודת החירות של מסצ'וסטס (The Massachusetts Body of Liberties) משנת 1641 (שהיא ספר החוקים הראשון שהיה למהגרים שגרו בצפון מזרח ארצות הברית (New England), והמכונה לעיתים בשם המגנה כרטה של אמריקה), נאמר בסעיף 1, שאין לגזול מאדם את אשתו או את ילדיו אלא אם הדבר הוא בתוקף של איזה חוק מפורש או בהתאם לרוחו של חוק המרשה את הדבר.

⁵⁴ ראה ICL חוקת איטליה 27 (1); חוקת ברזיל 5 (0) XLV.

⁵⁵ ראה ICL חוקת דרום קוריאה 13 (3) וחוקת פאראגוואי 18 (2).

⁵⁶ ראה ICL חוקת ארגנטינה 119, שאפילו כשמדובר בבוגד שסייע לאויב לא יענש איש זולתו ובכלל זה גם בני משפחה. ראה חוקת ארצות הברית של אמריקה, סעיף ג 3 ב, שלא יוחרם רכושו של בוגד אלא בחייו, ואף לא יוטל פסול במשפחתו. על הרקע ההיסטורי של הוראה זו ראה EB (2008), attainder

שמוז. הגינות בענישה כשמלך ופרנסים יושבים בדין¹

מלך יושב בדין

"אין עונשים אלא אם כן מזהירים"²

פסוקים מפורשים בספר שמואל: "... ויאל שאל את העם לאמר ארור האיש אשר יאכל לחם עד הערב... ויפדו העם את יונתן ולא מת", ומבאר המדרש: " ויפדו העם... אר"י: וכי לחם אכל והלא לא אכל לחם אלא דבש..."³ פסוק מפורש בספר שמואל: "והיה היא רכבת על החמור וירדת בסתר ההר", ומבארת הגמרא: "אמרה לו: וכי דנין דיני נפשות בלילה? - אמר לה: מורד במלכות הוא, ולא צריך למידייניה. - אמרה לו: עדיין שאל קיים, ולא יצא טבעך בעולם. - אמר לה: 'וברוך טעמך וברוכה את אשר כלתני [היום הזה] מבוא בדמים'."⁴ אומר הזהר הק': "... על מה שקטל ליה לנבות ונטל כרמה דיליה קטולא. אמאי קטיל ליה? אלא על דקטיל ליה בלא דינא אתענשי."⁵

¹ על סדר הדין שלפניו דן מלך ראה סעיף כד הערה 7 והערה 27. על סדר הדין שעל פיו דנים הפרנסים ראה סעיף כה הערה 4.

² ראה סעיף שדמ הערה 2. וראה עיון יעקב על עין יעקב עבודה זרה י ב ד"ה חד קטיל וכו': "מלך שאני, שיש לו רשות להרוג לעבדיו...". וראה שם שמדובר בהריגת עבדים חפים מפשע, ומשמע מדבריו, שאין למלך רשות להרוג מי שאינו עבד, וראה שו"ע הרב חו"מ גזלה וגנבה יט; סעיף שכו הערה 32. וראה בירת מגדל עוז, אבן בוחן, פנה א עה, דף כט ב: "וכן כל המורדים במלכים בין באונס בין בשגגה מחייבים ראשם, ואפילו בחטא קל מתחייבין, כי חמת מלך מלאכי מות, אבל אין דמו מסור ביד כל אדם, אלא ביד המלך בלבד". לאור דברי ר' יעקב עמדין מסתבר, שגם העיון יעקב מתיר למלך להרוג עבדים חפים מפשע רק כאשר הם עלולים לסכן את חייו, דומיא דהמסופר בתוסי' עבודה זרה שם ד"ה חד קטיל אבבא דבי רבי.

וראה העמק דבר בראשית ט ה: "... ואפילו מלך ישראל מותר לעשות מלחמת הרשות אע"ג שכמה מישראל יהרגו עי"ז", ומוסיף בהרחב דבר על אתר: "והיינו דאיתא בקידושין מג מה חרב בני עמון אי אתה נענש עליו כך אוריה החתי אי אתה נענש עליו. ויש להבין הדמיון, אבל באשר אוריה לא היה באמת מורד במלכות אלא שדוד המלך דנהו למורד במלכות. וקאמר שיש למלך רשות לזה כמו שהיה לו רשות לעשות מלחמה עם בני עמון". וראה מרומי שדה קידושין מג א ד"ה מה חרב בני עמון; מרומי שדה מגילה יד א ד"ה וכי דנים דיני נפשות בלילה. יש לדון בדברי הנצי"ב. הראיה מהגמרא בקידושין צ"ע שהרי דיו לבא מן הדין להיות כדון, וכשם שמלך יוצא למלחמת רשות רק כדי להרבות בגדולתו ושמעו כך היה מקום להתיר לדוד המלך להרוג את אוריה רק אם היה בהריגתו כדי להרבות בגדולתו ושמעו. ואם תאמר שדוד המלך הרג את אוריה כדי למנוע מעצמו בזיון, והוי דומיא דלהרבות בגדולתו ושמעו, עדיין קשה, שהרי כשם שמלך יוצא למלחמת רשות רק ברשות בית הדין הגדול כך היה על דוד לקבל את רשות בית הדין הגדול להרוג את אוריה. ומסתבר שהנצי"ב הולך בשיטתו, שלפיה מלך יוצא למלחמת רשות גם ללא קבלת רשות מבית הדין הגדול, ראה סעיף קלה הערה 9. לולי דבריו נ"ל שכוונת הגמרא בקידושין היא, שכשם שהיתה לדוד סמכות לצאת למלחמה כנגד בני עמון כך בסמכותו לקבוע את מי יש להעמיד אל מול פני המלחמה החזקה.

על דין מלך הרודף שלא כדין אחר אחד האזרחים ראה סעיף כג הערה 4. וראה סעיף שמוז.

³ ילק"ש שמואל א קיח. הערת הרב נבנצל: "יונתן גם לא שמע את השבועה".

⁴ בבלי מגילה יד ב.

⁵ זהר בראשית קצב ב. וראה תוסי' בבלי סנהדרין כ ב ד"ה מלך.

אין עונשים אלא עונש הנקוב בחוק בשעת מעשה

כותב החתם סופר: "המורדים על משה רבינו ע"ה במדבר לא נתחייבו מיתה... עדיין לא קיבלו עליהם ישראל בחרם להמית המורד במלכות".⁶

ענישת אנוס

כותב ספר חסידים: " ויאמר העם אל שאול היונתן ימות וגו' - לא יתכן מפני שלא ידע".⁷ פסוק מפורש בספר שמואל: "ויאמר שאול אל מיכל למה ככה רמיתני ותשלחי את איבי וימלט ותאמר מיכל אל שאול הוא אמר אלי שלחני למה אמיתך".⁸ פוסק הרמ"א: "... ואף על פי שהרוגי מלך אין צריכין התראה כמו שפסק הרמב"ם בהלכות מלכים מ"מ קרוב לפושע בעיני".⁹

ענישת אחד על חטא חברו

כותב ספר חסידים: "אם רואה אדם שעשו לו רעה ומספר בגנותם, אם יש צדיק ביניהם אין לומר: אתם עשיתם, לפי שכולם מצרף, שהרי אביה המלך חשד את ירבעם ואמר: 'ועמכם עגלי זהב' והיה אחיה השלוני ביניהם... לכך ניגף אביה".¹⁰ פוסק מהרי"ט צהלון: "שזה דין המלכים ליקח כל ממון שמשיהן כשכועסין עליהם וכו'... היינו דוקא ממון של שמשיהן שהוא שלהן אבל אם יתברר שאינה חצרו או שדהו אלא שגזלה זה, חלילה... ואם יעשה כן לא יקרא דינא דמלכותא אלא חמסנותא דמלכותא".¹¹

ענישת בנים על חטא אבותם¹²

מפורש בנביא על המלך אמציה: "ואת בני המכים לא המית ככתוב בספר תורת משה אשר צוה ה' לאמר לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות כי אם איש בחטאו יומת".¹³ הספורנו מבאר: "לא יומתו אבות על בנים - אפילו על חטא המורד במלכות ישראל, שמנהג מלכים הקדמונים היה להרוג גם את בניהם שלא יקומו לשונאים למלכות... מכל מקום אסרה תורה מלכי ישראל להרוג זה בשביל זה".¹⁴

מבאר הרד"ק בפרשת בני שאול: "ואם תאמר מפני מה נענש זרעו במה שחטא הוא יתכן כי אלו הבנים היו מההורגים הגבעונים... גם יתכן... וזו המיתה אף על פי שהיתה בידי אדם במצות

⁶ שו"ת חתם סופר או"ח רח.

⁷ ספר חסידים (וויס.) סימן תתצ. וראה שו"ת הריב"ש שלא: "... ואע"פ שיש נראה לו קצת פשיעה בדבר, שאע"פ שלא היה שם בהשביע שאול את העם, מ"מ כשהיה רואה כל העם נמנעין מלאכול היה לו להרגיש בדבר". וראה שו"ת הרמ"א מד: "ונראה, דאינו רוצה לומר דשאול היה יודע דיהונתן לא ידע מן החרם ואפ"ה רצה להורגו דזה אינו, דהא אונס רחמנא פטריה מולנערה לא תעשה וכו', אלא ששאול לא רצה להאמינו שלא ידע מן החרם ואין אדם נאמן על זה ולכך רצה להורגו". וראה א"ת ערך חרם.

⁸ שמואל א יט יז.

⁹ שו"ת הרמ"א מד.

¹⁰ ספר חסידים מרג. תפב.

¹¹ שו"ת מהריט"ץ החדשות לד.

¹² ראה ילקוט שמעוני אסתר תתרנז: "עשרת בניו של המן היו סנקתדרין של אחשורוש, כיון שבאו לזכותו של מרדכי היו מדלגים". מכאן שהם היו שותפים להמן באופן פעיל. על סנקתדרון ראה סעיף סד הערה 18. וראה במדבר רבה יד א שהמן ובניו נענשו משום שהיו עמלקים. נראה ששני הפירושים תלויים בשאלה האם מצות מחית עמלק מוטלת על הציבור או גם על יחידים, ראה משפט המלחמה עמי יט. וראה רד"ק על שמואל ב ג עט: "אם יואב חטא מה חטאו בית אביו לא אמר אלא על המסייעים אותו והסומכים את ידו".

¹³ מלכים ב יד ו. וראה העמק דבר דברים כד טז.

¹⁴ ספורנו דברים כד טז. וראה שו"ת הריב"ש החדשות סימן ט.

האל היתה והרי היא כמיתה בידי שמים".¹⁵ פסוקים מפורשים בספר שמואל: " ... ויטהו יואב אל תוך השער לדבר אתו בשלי ויכהו שם החמש וימת... וישמע דוד מאחרי כן ויאמר נקי אנכי וממלכתי מעם ה' עד עולם מדמי אבנר בן נר. יחלו על ראש יואב ואל כל בית אביו..."¹⁶, ומבאר האברבנאל: "לא קילל אלא המסייעים אותו בזה והסומכים את ידו".¹⁷

עם זאת, בשעת מרד הרגו השליטים את תושבי העיר שממנה יצאו המורדים מבלי להבחין בין צדיק ורשע. אומר המדרש: "מלך בשר ודם שמרדה עליו מדינה ועמדה וקללו את המלך או שלוחיו עשרה או עשרים מהם משלח שם לגיונותיו ועושה במ אנדרלמוסיה והורג הטובים עם הרעים לפי שאינו מכיר בהם מי מרד ומי לא מרד מי כבד את המלך ומי קלל..."¹⁸.

פסוק מפורש בספר שופטים: "וישב גדעון בן יואש מן המלחמה... ואת מגדל פנואל נתץ ויהרג את אנשי העיר".¹⁹ מפורש בסוף ספר שופטים: "ויצו אותם לאמר לכו והכיתם את יושבי גלעד לפי חרב והנשים והטף".²⁰ אומר הנביא: "ואת נב עיר הכהנים הכה לפי חרב מאיש ועד אשה מעולל ועד יונק..."²¹, ומבאר האברבנאל: "צוה עוד שאול שיכה את העיר לפי חרב... כדי שכל ישראל ישמעו ויראו ויפתחו אם יבא דוד עוד ביניהם שיתפשו אותו ואת אנשיו חיים ויביאום אל שאול".²² דוד אומר על נבל: "אם אשאר מכל אשר לו עד אור הבקר משתין בקיר".²³

פרנסים יושבים בדין

אין עונשים אלא אם כן מזהירים כותב הרמב"ן: "וזה היה טעותו של יפתח בבתו... ולא ידע כי חרם המלך והסנהדרין חל על המורדים לכלותם או על העובר גזירתם ותקנתם, אבל לחול הנדר לעשות עולה מדבר שאין ראוי לה' חס וחלילה".²⁴

בפוזנא תקנו: "כל המנויים הנרשמים על דף זה אל יפסקו שום שבועה גם שום דין שבעולם, רק מי שילך חוץ לשטה ויעשה דבר רע..."²⁵.

¹⁵ רד"ק שמואל ב כא א. וראה אברבנאל שם. וראה מראות הצובאות למהר"ם אלשיך שם. על הרושם שעונש זה עשה בזמנו ראה במדבר רבה ח ד; ירושלמי סנהדרין ו ז; בבלי יבמות עט א.

¹⁶ שמואל ב ג כז – כט.

¹⁷ אברבנאל שמואל ב ג כז וראה רד"ק שם פסוק כט.

¹⁸ במדבר רבה יח יא.

¹⁹ שופטים ח יז.

²⁰ שופטים כא י. וראה פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כז כט: "... שכל מלך בישראל או סנהדרי גדולה במעמד כל ישראל שיש להם רשות במשפטים, אם יחרימו על עיר להלחם עליה, וכן אם יחרימו על דבר, העובר עליו חייב מיתה, והוא חיובן של אנשי יבש גלעד..."

²¹ שמואל א כב יט.

²² אברבנאל שמואל א כב יט. וראה מלבי"ם שמואל ב כא ו. וראה שו"ת חתם סופר או"ח רח: "ורגיל אני לומר דלא יומתו אבות על בנים דעיקור קרא על עדות קאי שלא יעידו קרובים [כסנהדרין כ"ז ע"ב] וסיפא איש בחטאו ימות קאי דלא ימות זה בעבור זה. יש להקשות דמהיכי תיתי יעלה על הדעת להמית קרובים אלו בשביל אלו? אלא משום דבלי ספק העובר עבירה גדולה... וכבר נתקלקלו מעשיו בצינעא מכמה שנים, ואילו היו הקרובים מודיעים כן לב"ד ולמלך לא בא לכלל זה". הערת הרב נבנצל על דברי החתם סופר: "אמצ"י מדת חסידות עשה. וראיה לדבריו משאול הצדיק שהרג כל נוב עיר הכהנים, ואף דענש על זה היינו משום דבאמת לא הי' אחימלך מורד". וראה סעיף שלד.

²³ שמואל א כה כב. וראה ירושלמי סנהדרין ב ג בענין דברי אביגיל, וראה אברבנאל שמואל א כב יט.

²⁴ פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כז כט.

עונש הנקוב בשעת מעשה פוסק כסף הקדשים: "בני עיר שעשו תקנה בלי ידיעת חבר עיר ועברו עליה ואחר כך באו בני עיר להחבר להסכים עמהם לקנוס העובר אין ביד חבר עיר לקנוס למפרע כיון שעברו על התקנה לא הי' בס' כח כיוון שהיתה בלי הסכמת חבר העיר..."²⁶

ענישת אנוס פוסק מהרשד"ם: "... אם הדברים כנים כמי"ש בשאלה הממונים לא עשו כהוגן וגזלה היא בידם... אחר שעניינו הרואות שכל מה שהיה עושי' היה עושי' מחמת האונס"²⁷.

ענישת אחד על חטא הזולת ועד ארבע ארצות כתב לפרנסי פוזנא: "... ובכך הגם בעניינו כפלא, הפלא ופלא, על אותם האנשים, כי לו יהי' כדבריהם שיש להם איזה תביעה בעולם על כמי' אהרן הנ"ל, עם כל זאת הבן מה חטא ועוון יש בו, וכי אבות יאכלו בסר ושני בנים תקחינה? הלא 'לא יומתו אבות על בנים ובנים לא יומתו על אבות' "²⁸ בוירונו הוחלט: "כמה פרנסים ממשמרות שעברו... נשאו פנים לכמה מהאנשים הרשומים... ולא גבו מהם... ואחר כך באים הפרנסים הנ"ל... ורוצים להפרע מבני הק"ק, ולא מהיחידים הרשומים... ואינה היא המדה; האיש אחד יחטא ועל כל העדה יכסו"ף? טוביא חטא וזיגד מינגד"²⁹

כיום שלטון נדרש לעשות מאמץ עילאי כדי שלא לפגוע בחפים מפשע גם בשעה שהוא מדכא מרד.³⁰

כיום פרנסים אינם יושבים בדין.³¹

²⁵ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא שלא תקנה משנת שצ"ח לפ"ק.

²⁶ כסף הקדשים שוי"ע חו"מ רלא סוף הסימן. וראה רמב"ם שגגות ו יג: "הכל הולך אחר שעת המעשה".

²⁷ שו"ת מהרשד"ם חו"מ עח.

²⁸ פנקס ועד ארבע ארצות קנ.

²⁹ פנקס קהל וירונו ג תכג, החלטה משנת ש"צ לפ"ק.

³⁰ ראה סעיפים של שלא.

³¹ ראה סעיף כה.

פרק עג. זכויות אזרח בענישה¹**שמח. עונש מות**

התורה קוצבת עונש מות על שלשים ושש עבירות,² ומיפה את כח הפרנסים לקצוב עונש מות לעבריינים ואת כח בית דין לקצוב עונש מות כהוראת שעה.

מלך פוסק הרמב"ם: "רשות יש למלך ליתן מס על העם... וקוצב לו מכס, ויש לו לגזור שכל מי שיגנוב המכס... יהרג".³

אומרת הגמרא במסכת סנהדרין: "חובל עול של סנחריב מפני שמנו של חזקיהו שהיה דולק בבתי כנסיות ובבתי מדרשות. מה עשה? נעץ חרב על פתח בית המדרש ואמר: כל מי שאינו עוסק בתורה ידקר בחרב זו".⁴

בית הדין הגדול פוסק מפורש בתורה: "כל חרם אשר יחרם מן האדם לא יפדה מות יומת", ומבאר הרמב"ן: "שכל מלך בישראל או סנהדרי גדולה... אם יחרימו על דבר, העובר עליו חייב מיתה, והוא חיובן של אנשי יבש גלעד, ושל יהונתן שאמר לו אביו 'כה יעשה אלוהים וכה יוסיף כי מות תמות יונתן', ומהיכן נתחייבו אלו מיתה מן הדין חוץ מן המקום הזה".⁵

חכמים תקנו עונשי מות למי שעבר עבירה חמורה מאד כמה פעמים.⁶

פרנסים פוסק רבינו יהודה בן הרא"ש: "דבר ידוע הוא כי מן היום אשר גלתה סנהדרין מלשכת הגזית בטלו דיני נפשות מישראל וכל מה שהדין עתה הוא לגדור פרצת הדור וברוך ה' אשר נתן כזאת בלב מלכי הארץ הזאת לתת כח לישראל לדון ולבער עושי רשעה לולי זה לא הי' קיום לישראל בארץ הזאת וגם כמה אנשים מישראל ימלטו דיני ישראל שהיו נהרגין ע"י שופטי ע"א והדינין שאנו דנים בדיני נפשות אינם כולם ע"פ התורה".⁷ כותב המהר"ל: "חמור מאד מאד שפרכת דם האדם אשר נברא בצלם אלקים, אם לא הדבר מוכרח מאד מצד הדין המחייב... אבל אם הדור פרוץ ויש לחוש שמא ירבו חוטאים בישראל כבר אמרו חכמים, מכין ועונשים וממיתים שלא מן הדין הכל לפי צורך הזמן ולפי הענין".⁸

¹ ראה העונשין אחרי חתימת התלמוד.

² ראה רמב"ם סנהדרין טו יג. וראה ספר המצוות, מצוות עשה רכו – רכט.

³ רמב"ם מלכים ד א. וראה שו"ת אגרות משה או"ח ה כ ח: "דחזקיהו הא היה מלך שעל כל מעשיו וגזרותיו לטובת המדינה אסור לעבור, וכל אשר ימרה את פיו חייב מיתה ומיתתו בסייף".

⁴ בבלי סנהדרין צד ב. וראה הליכות שלמה ב פרק יט הערה 23: "... ותחת חיזוק וביסוס מערכות המלחמה מול מחנהו האדיר של סנחריב ... בחר לפזר אוצרות שמן לבתי המדרשות שיוסיפו ויגבירו חיילים בעסק התורה... והשריש בכך כי שדה הקרב האמתי הוא בית המדרש... ולכן הכריז כל מי שאינו עוסק בתורה ידקר בחרב כלומר שינהג בו כדין בורח משדה המערכה...".

⁵ פירוש הרמב"ן על התורה ויקרא כז כט. וראה סעיפים ש שלט.

⁶ על כיפה ראה רמב"ם רוצח ושמירת נפש ד ח - ט ושם סנהדרין יח ה. ראה שו"ת הריב"ש רנא שכיפה היא מדרבנן. לדעת רבים מן האחרונים, העונש מדאורייתא, ראה מרגליות הים על סנהדרין פא ב ציון ב. וראה רש"י בבלי סנהדרין פא ב ד"ה והיכא רמיזי, שעונש כיפה הוא הלמ"מ.

⁷ שו"ת זכרון יהודה נח.

⁸ באר הגולה באר שני, עמ' כד.

גדולי הדור המהר"ם מרוטנבורג פוסק: "... מנהג אבותינו תורות בכל מקומות ישראל שראינו ושמענו פשוטה הוראה זו להיתר שהמסורות שהוחזקו במסירות והורגלו בכך עד שנעשה להם כהיתר ויש עדים בדבר שכל הקודם להרגו זכה".⁹
השו"ע פוסק: "מותר להרוג המוסר אפילו בזמן הזה".¹⁰

בית דין פוסק הרמב"ם: "יש לבית דין... להרוג מי שאינו מחוייב מיתה ולא לעבור על דברי תורה אלא לעשות סייג לתורה".¹¹ פוסק השו"ע: "כל בית דין, ואפילו אינם סמוכים בארץ ישראל, אם רואים שהעם פרוצים בעבירות דנין בין מיתה בין ממון... ודוקא גדול הדור או טובי העיר שהמחוס בית דין עליהם".¹²

למרות שהתורה גוזרת עונשי מות, ולמרות שיש לפרנסים סמכות להטיל ביזמתם עונשי מות, מצוה התורה להמנע ככל האפשר מביצוע עונש זה.

מלך כותב הרלב"ג: "ואולם התועלות המגיעות מזה הספור הם אלו... העשרים ואחד הוא להודיע שאין ראוי למהר על המתת האנשים אבל ראוי להשמר מזה כפי יכולת לזה ספר שלא הסכים שאול שימותו האנשים ההם אשר בזהו".¹³

פרנסים כותב המאירי: "... ודברים אלו כולם צריכים להרבות באומדות ושיהיו מאזני העיון מכוונת בהן ביד חכמים גדולים ונבונים מדע ולעולם אל יהו רגליו של אדם קלים לשפיכות דמים".¹⁴

בית דין שנינו: "סנהדרין ההורגת אחד בשבוע נקראת חובלנית",¹⁵ ופוסק הרמב"ם: "צריכין בית דין להתיישב בדיני נפשות ולהמתין ולא יאיצו, וכל בית דין שהרגו נפש בשבע שנים הרי אלו חבלנין".¹⁶

להסתייגות מהטלת עונש מות ארבעה נימוקים עיקריים

- חשש מפני טעות הדיינים או מעדי שקר¹⁷
- חשש מפני תגובה קשה של המשפחה ושל החברה¹⁸

⁹ בית יוסף חושן משפט סימן שפח.

¹⁰ שו"ע חו"מ שפח י.

¹¹ רמב"ם סנהדרין כד ד.

¹² שו"ע חו"מ ב א. וראה סעיף שלח.

¹³ רלב"ג שמואל א פרק יב כד התועלת העשרם ואחד.

¹⁴ שמ"ק בבא קמא קיז ב ד"ה וז"ל הרב המאירי. קטע זה אינו נמצא בבית הבחירה שבידינו.

¹⁵ משנה מכות א י.

¹⁶ רמב"ם סנהדרין יד י. על האמצעים שיש לדיינים לפטור חייבי מיתה מעונש כותב החינוך עז: "יחזור על כל פנים בכל צד שיוכל לפוטרו מן הדין". לדוגמא, ניתן להרבות בחקירת העדים עד שיוכחשו בחקירות, ראה בבלי מכות ז א. ניתן להכביד על העדים וממילא הם ימעיטו לבא, ראה בבלי ראש השנה כג ב. ניתן אף לאיים על העדים שלא להעיד, ראה בבלי ראש השנה כ א.

¹⁷ ראה ירושלמי סנהדרין ו ג. ראה סעיף רצז.

¹⁸ ראה העמק דבר שמות לב כו. וראה משנה סנהדרין ו ו: "והקרובים באים ושואלין בשלום הדיינים ובשלום העדים כלומר שאין בלבנו עליכם כלום שדין אמת דנתם...".

- חזרה בתשובה אומר הנביא: "החפץ אחפץ מות רשע נאם ה' אלקים הלא בשונו מדרכיו וחייה".¹⁹ כותב העקידת יצחק: "להודיע כמה ארך אפים לפנינו... בהביא הפורענות על עוברי רצונו בקושי גדול, כמו שחוייב לכל פועל וממציא לבלתי מאוס ביגיע כפיו ורחמיו על כל מעשיו...".²⁰
- פעמים רבות יד ישראל אינה תקיפה להטיל עונש מות באופן שיטתי ושיווני²¹

התורה נותנת הנחיות באשר לביצוע גזר דין מות

מניעת עינוי הדין פוסק הרמב"ם: "משנגמר דינו אין משהין אותו אלא יהרג ביומו אפילו היתה עוברה אין ממתנין לה עד שתלד... אבל אם ישבה על המשבר ממתנין לה עד שתלד, וכל אשה שתהרג מותר ליהנות בשערה".²²

המתה לא אכזרית פוסק הרמב"ם: "ואחר שמתודה משקין אותו קורט של לבונה בכוס של יין כדי שתטרף דעתו עליו וישתכר ואחר כך יהרג במיתה שהוא חייב בה".²³ כותב הרדב"ז: "וכל המיתות הד' יש בהן מדת רחמנות קצת שהרי מי שנתחייב סקילה לא היו מניחים אותו ברחוב העיר ורוגמים אותו כאשר עושים העכו"ם שזה ימות כמה מיתות ובניוול. וכן בשריפה לא היו שורפים בשריפת אכזריות הגויים אשר קולין אותם באש, ואפילו בסודרין היו נותנים קשה בתוך הרך. וכן מיתת סייף לא היו שוחטין אותו בהולכה והבאה שזה צער היא אלא דרך התזה שאין מרגיש בו... וכן בחנק אין חונקים אותו במים אלא בסודרים ונותנים קשה בתוך הרך".²⁴

מלך אינו ראוי לענות את המוצאים להורג, ועליו להרוג אותם רק בסיף.²⁵

שמירה על הכבוד האנושי הגמרא אומרת: "ואהבת לרעך כמוך" - ברור לו מיתה יפה, ומבאר רש"י: "ולא תבזהו".²⁶ פוסק הרמב"ם: "ואין האשה נסקלת ערומה אלא בחלוק אחד", ומבאר הרדב"ז: "דניחא לה שלא תתבזה אף על גב דאית לה צערא דגופא".²⁷

¹⁹ יחזקאל יח כג. וראה שם פסוק לב. וראה בבלי ברכות ז א "ההוא מינא דהוה בשביבותא דר' יהושע בן לוי..."; רש"י במדבר כג כא; ספר חסידים מרג. קפב; וראה שו"ת הרשב"א א יח, מפני מה לא תקנו חכמים ברכה על ביצוע עונש מות. על המצוה ללכת בדרך הבורא ראה סעיף מב.

²⁰ עקידת יצחק שער יג.

²¹ ראה בבלי סנהדרין מא א ורש"י שם ד"ה אלא דיני נפשות. וראה סעיף רמד.

²² רמב"ם סנהדרין יב ד. וראה רמב"ם סנהדרין יב ה. וראה בבלי סנהדרין קיב א, שפשיטא לעולא שאין לענות את דינם של אנשי עיר הנדחת.

²³ רמב"ם סנהדרין יג ב. וראה תרגום שני על מגילת אסתר ו יא.

²⁴ מצודת דוד תקמט.

²⁵ רמב"ם מלכים ג ח. וראה שם סנהדרין טו ד, שמנהג המלכים להרוג בסייף. וראה שו"ת חת"ס או"ח רח מפני מה עכן נסקל. וראה משך חכמה דברים יז א ד"ה כי תועבת ה' אלקיך הוא, שגם אם הנדון למות הצליח להמלט יש להרוגו רק בסייף. וראה קדמוניות היהודים ספר חמשה עשר 274 שהורדוס נתן לנדונים למות לערוך קרבות עם חיות, ועל כך מעיר הכותב: "היתה זו הפרה גלויה של החוקים הנערכים עליהם. שכן כחטא מפורש נראה להם הדבר להשליך בני אדם לחיות לשם הנאתם של בני אדם אחרים ממראה עינים וכו'".

²⁶ רש"י בבלי סנהדרין מה א ד"ה מיתה יפה. וראה רש"י סנהדרין נב ב ד"ה גיסטרא ויד רמ"ה שם.

²⁷ רדב"ז על הרמב"ם סנהדרין טו א. וראה סעיף קנח.

פסוק מפורש בתורה: "לא תלין נבלתו על העץ כי קבור תקברנו ביום ההוא..."²⁸, ומבאר רש"י: "זלזולו של מלך הוא, שאדם עשוי בדמות דיוקנו"²⁸. לדעת הנצי"ב, גם מלך אינו רשאי להלין גופות של עבריינים.²⁹

כיום בתי דין אינם דנים עונשי מות. אומרת הגמרא: "מיום שחרב בית המקדש וגלינו מארצנו ניטלה עצה ממנו ואין אנו יודעין לדון דיני נפשות"³⁰. פוסק הרמב"ם: "אין דנין דיני נפשות אלא בפני הבית והוא שיהיה בית דין הגדול שם בלשכה שבמקדש"³¹.

נחלקו הדעות בשאלה אם מותר לגזור עונש מות מדינא דמלכותא או על פי גדרי הוראת שעה. כותב הרב טיקוצינסקי: "על פי דיני ישראל חלילה לדון משפט מות בזמנו: (1) מזמן שגלו סנהדרין ממקומם בטל דין המות מישראל. (2) גם בזמן שהיה הסנהדרין במקומם הי' משפט המות מעשה נדיר בלתי רגיל כלל... (3) ועל פי חוקי התורה לא היה חייב מיתה בלתי אם שני עדים כשרים ראו עצם המעשה והתרו בו וקבל ההתראה והשיב על מנת כן, והיו שבע חקירות מסוימות ובדיקות רבות בלתי מסוימות עד שקשה מאד היה לחייבו מיתה"³². הרב עוזיאל מציג להוסיף לחוקה המוצעת: "מדינת ארץ ישראל שוללת סמכות בית המשפט להחליט ולהוציא לפועל דין מיתות בית דין באיזו צורה שתהיה"³³.

ויש חולקים. כותב הרב הרצוג: "עד שיבוא המשיח ויבנה המקדש ותשוב הסנהדרין הגדולה למקומה בלשכת הגזית לא ידונו כלל דיני נפשות במדינה היהודית מחוץ למקרים נדירים של בגידה במדינה וכדומה. דיני רוצח ידונו בתי הדין הממשלתיים העליונים והעונש היותר גדול יהא מאסר עולם"³⁴. פוסק האגרות משה: "וכל זה כשלא הופקר איסור הרציחה... אבל מי שהורג נפשות מחמת שהופקר אצלו איסור הרציחה והוא אכזרי ביותר, כיון כשנתרבו רוצחים ועושי רשעה היו דנין למיגדר מלתא למנוע מעשה רציחה שהוא הצלת המדינה"³⁵. הרב ישראל

²⁸ רש"י דברים כב כג. וראה רמב"ם סנהדרין טו ח; ספר החינוך תקלו.

²⁹ ראה העמק דבר דברים כא כב. לפי"ז, מה שפוסק הרמב"ם הלכות מלכים ג י: "ותולה ומניחן תלויים ימים רבים להטיל אימה...", היינו רק על פי גדרי הוראת שעה.

³⁰ בבלי מגילה יב ב. יש מקום לומר שסברת רבי טרפון ורבי עקיבא במשנה מכות ז א, שלעולם לא ראוי לקצוב עונש מות היא כדעת הגמרא שלפנינו, שלאחר חורבן בית המקדש אין לבצע עונש מות, אך מפשט הרמב"ם משמע שזו הלכה לדורות, גם לאחר שיבנה בית המקדש בב"א.

³¹ רמב"ם סנהדרין יד יא.

³² תחוקה לישראל על פי התורה ב עמ' 201. וראה שו"ת זכרון יהודה סג; שו"ת ציץ אליעזר יט נא.

³³ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 251. וראה הלכה פסוקה ב ס"ק ו; הרב רבינוביץ תאומים, "משפטי נפשות בדין הסנהדרין ובדין המלכות", התורה והמדינה ד עמ' נב ואילך. וראה שו"ת תשובות והנהגות ג תלא, שיש סוברים שרק בית דין של סמוכים רשאי להמית למיגדר מילתא. בהצעת חוקה של ד"ר כהן, תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 5 – 16, לא נאמר מאומה על עונש מות ומכך משמע שההצעה אינה שוללת עונש זה.

³⁴ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 26. וראה חוקת עולם ב עמ' 489: "בדיני נפשות יש להם לקבל הסכמת חכם המדינה, ודי בחכם המדינה אפילו בלא רוב חכמי המדינה".

³⁵ אגרות משה חו"מ ב סח. מדבריו משמע שהוא הדין בישראל. וראה שו"ת משנה הלכות ט שצו, שמן הראוי לעודד נכרים לחוקק חוק בדבר עונש מות לרוצחים, ונימוקו עמו שמצוה לגאול דמם של נרצחים יהודים. וראה נפש הרב עמ' רסט, שמותר למלכות אמריקה להוציא להורג.

פוסק: "כל עם הרשות בידו לבחור לו המלך ולמסור לידו סמכויות כראות עיניו. ובאותם המקומות שנמסרה הסמכות לידו גם לדון הגנבים למיתה, ודאי הרשות בידו".³⁶ מכיון שאין חיוב מן הדין לקצוב עונשי מות הרי שכאשר מקבלים החלטה להעניש על פי גדרי הוראת שעה יש מקום לשקול אם ראוי לקצוב עונש זה לאשה הרה³⁷ או למי שטרם מלאו לו עשרים שנה.³⁸

"המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה... וחוזרין כל המשפטים בימיו כשהיו מקודם".³⁹

*

בימינו הולכת וגוברת הנטייה לביטול עונש מות,⁴⁰ אולם עדיין קיים עונש מות במדינות רבות. האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "ניתן לגזור דין מוות רק לגבי הפשעים החמורים ביותר".⁴¹ עוד היא קובעת: "נדון אדם למוות, תהיה לו הזכות לבקש חנינה או המתקת גזר הדין... לא יוטל גזר דין מוות בשל עבירות שנעברו בידי אדם שלא מלאו לו שמונה עשרה שנים, והוא לא יבוצע לגבי אשה הרה".⁴² יש מדינות בהן קיימת הוראה חוקתית האוסרת הטלת עונש מות,⁴³ יש האוסרות הטלת עונש מות בימי שלום⁴⁴ ויש שאינן אוסרות זאת, גם לא בימי שלום.⁴⁵

³⁶ שו"ת עמוד הימיני ט.

³⁷ ראה תוסי' בבלי סוטה כו א ד"ה מעוברת עצמו או שותה וכו'. וראה שו"ע חו"מ צו ו, שאין משביעים אשה בהריון.

³⁸ ראה שו"ת הרשב"א ו קעט: "לפי שאין אדם עומד על שלמות דעתו עד שיהא בן עשרים ולפיכך אינו נידון בדיני שמים עד שיהא בן עשרים". וראה משך חכמה על בראשית לו כא.

³⁹ רמב"ם מלכים יא א.

⁴⁰ ראה EB (2008) crime and punishment, The death penalty, The continuing controversy. על הדיונים בימינו בעד ונגד עונש מות. ושם בכל הערך על כך שהמגמה בימינו לצמצם עונש זה.

⁴¹ כתבי אמנה 1040 סעיף 2 6.

⁴² כתבי אמנה 1040 6 4 – 5 וראה הה"מ 863.

⁴³ ראוי לציין, כי יש מדינות בהן נתקבלה הוראה חוקתית האוסרות עונש מות מכל וכל ראה ICL החוקה הגרמנית סעיף 102; החוקה השבדית סעיף 2 4; החוקה הבלגית סעיף 18.

⁴⁴ ראה ICL חוקת פינלנד 6 (2) וחוקת ברזיל 5 XLVII a).

⁴⁵ החוקה האמריקאית אוסרת להטיל עונש 'אכזרי וקשה במיוחד' - ראה סעיף שמט הערה 31 - ובית המשפט העליון שם פסק Furman v. Georgia, 408 U.S. 238 (1972) שעונש מות אינו בהכרח כלול בהגדרה זו. לפי חוקת איטליה שם סעיף 27 4 אסור לתת עונש מות לעברין אזרחי. לפי חוקת שוויצריה שם 65 אסור לתת עונש מות לעבירות פוליטיות.

שמט. עונש אכזרי

התורה קוצבת עונש מלקות על מאתיים ושבע עבירות,¹ ומיפה את כח הפרנסים לקצוב עונשי מלקות או עונשי גוף אחרים לעבריינים,² ואת כח בית דין לקצוב עונשי גוף כהוראת שעה.

מלך פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "ויש לו לאסור ולהכות בשוטין לכבודו".³

פסוק מפורש בספר מלכים: "... אבי יסר אתכם בשוטים ואני איסר אתכם בעקרבים".⁴ כותב האברבנאל: "המלכים והשופטים כולם מכים ועונשים פעמים שלא מן הדין ושלא מן התורה כפי צורך השעה... הלא תראה שגדעון דש את בשר אנשי סוכות בקוצי המדבר...".⁵

ריש גלותא אומרת הגמרא: "אמר ליה ריש גלותא לרב אבא בר יעקב: פוק עיין בה, אי ודאי קטל - ליכהיוהו לעיניה".⁶

בית הדין הגדול על עבירות רבות קבעו חכמים עונשי מכת מרדות,⁷ וכותב הריטב"א: "והמפרשים הראשונים והאחרונים ז"ל נחלקו בזה כי יש אומרים... שמכין אותו בין במקל בין ברצועה מכות שיראו ב"ד לפי מרדו... וזהו מרדות לשון רידוי כאדם הרודה במקל או ברצועה כמו שירצה כאב הרודה את בנו והרב את תלמידו, ומכין באיזה מקום שירצו בין מלפניו בין מלאחריו. ויש שכתבו דמכות מרדות כעין דאורייתא תקונה קצת להכותו לפניו ולאחריו ומכות המשתלשות וברצועות של עגל ושל חמור, אלא שאין מדקדקין בכל אלו דברים השנויים כאן ולא בכפיתה על העמוד...".⁸

גדולי הדור פוסק רש"י: "ועל אותו ששמע שצבור ממשמשין עליו לגזור גזרתם ונשבע שלא לקיים גזרתם ואחר כך גזרו עליו אם צריך לקיים גזרתם אם לא... הרי הוא בכלל לא ינקה וראוי להלקותו על שהזיד לישבע לשוא".⁹ פוסק הרשב"א: "... ואעפ"י שאין קציצת אבר בדיני התורה, אלא הכל לגדר ולצורך שעה".¹⁰ פוסק הרב צמח דוראן: "... וא"כ הוא כדברך ונתבאר לכם שהיא קדשה בודאי יהיה דינה כדין קדשה וחייבת מלקות גם הבעל אם מבני ישראל הוא שנוכל להלקותו".¹¹

השו"ע פוסק בעשרות מקרים שמענישים את העבריין מכת מרדות.¹²

¹ ראה רמב"ם סנהדרין יח א ושם פרק יט. וראה ספר המצוות, מצוות עשה רכד. יש ועבריין מקבל כמה עונשי מלקות על אותה עבירה ראה רמב"ם מאכלות אסורות ב כג כד; רמב"ם שם יד יח; רמב"ם נזירות ה ח.

² ראה רמב"ם מלכים ג י. וראה סעיף ח. על השיקולים לענישה ראה סעיף רצט.

³ רמב"ם מלכים ג ח.

⁴ מלכים א יב יד.

⁵ הקדמת האברבנאל לספר שופטים.

⁶ בבלי סנהדרין כז א.

⁷ ראה, לדוגמא, רמב"ם יסודי התורה ו ג. מצאנו ברמב"ם שעל יותר ממאה עבירות תקנו חכמים עונש מכת מרדות. חקירות רבות בדיני מכת מרדות ראה שו"ת עמודי אש קונטרס מקל חובלים. וראה א"ת ערך דברי סופרים. וראה סעיף רצט הערה 12. על עונש כיפה ראה סעיף שמח הערה 6.

⁸ חידושי הריטב"א מכות כב ב.

⁹ מרדכי שבועות פרק קמא תשנה.

¹⁰ שו"ת הרשב"א ג שצג. וראה שו"ת זכרון יהודה עט.

¹¹ שו"ת יכין ובעז א קמט. וראה שו"ת הריב"ש שגא. וראה שו"ת ב"ק ח ו על חתיכת ראשי אברים של רוצח.

¹² ראה, לדוגמא, שו"ת יו"ד סד כא; שו"ת יו"ד כא ז.

פרנסים פוסק הרמ"א: "... וכן נוהגין בכל מקום שטובי העיר בעירן כב"ד הגדול, מכין ועונשין...".¹³ פוסק הרב הרצוג: "כשהקהל מתקנים תקנה לעשות סיג לתורה, אפילו לאחר חתימת התלמוד, יכולים לתקן בקביעות, שכן זה ניתן לחכמי כל דור ודור וממילא נכלל בכח זה הכח לענוש אפילו בגוף ואין זה עקירת דבר מן התורה...".¹⁴

בליטא החליטו: "איש כי יזיד לשלח בעולתה ידיו לפרוץ גדר בישראל לקדש אשה או בתולה שלא בפני עשרה ובחופה... והבית דין ירדפו החטאים בנפשותם למתחם על העמוד ולהלקות מלקות ארבעים בלי פדיון וליוסרם ולרדותם. בכל מיני יסורים...".¹⁵ במעלהרין תקנו: "כל אדם... אסור לו לשחק בקלפים... וכה יהיה משפט העובר. אם הוא אמיד, אזי הוא מחוייב ליתן בעד כל פעם שעבר, שני הגריים בלי מחילה כלל... ומי שאינו אמיד ואין יכולים להענישו בממון אזי יענש בתפיסה ועינוי בכבלי ברזל...".¹⁶

בית דין פוסק הרמב"ם בהלכות רוצח ושמירת נפש: "וכל אלו הרצחנים וכיוצא בהן שאינן מחוייבים מיתת בית דין... הרי בית דין חייבין מכל מקום להכותם מכה רבה הקרובה למיתה... כדי להפחיד ולאיים על שאר הרשעים שלא יהיה דבר להם הדבר לפוקה ולמכשול לבב...".¹⁷ פוסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין: "יש לבית דין להלקות מי שאינו מחוייב מלקות... וכן יש לו לכפות ידים ורגלים... ולרדוף ולסחוב על הארץ...".¹⁸

עם זאת סוברים הפוסקים שראוי להמנע מעונשים אלו.¹⁹ החקקי לב מורה שעדיף לקצוב עונשי מאסר מאשר עונשי מלקות.²⁰ החוקת עולם פוסק: "... בכל מקום שיש אמצעים אחרים בודאי חסה התורה על כבוד הבריות".²¹

בשום מקרה אין לתת עונשי גוף שהעברין אינו יכול לעמוד בהם.²²

כיום אין לנו דיינים סמוכים, ובית דין אינו רשאי להטיל עונשי מלקות הקצובים בתורה,²³ ויד ישראל אינה תקיפה להטיל עונשי מכת מרדות שתקנו חכמים.²⁴ פוסק הרב הרצוג: "ואמנם יש

¹³ שו"ע חו"מ ב א.

¹⁴ תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 81.

¹⁵ פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק מג.

¹⁶ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רפ.

¹⁷ רמב"ם רוצח ושמירת נפש ב ד. וראה קרית ספר על רמב"ם סנהדרין כד, שסמכות בית דין להעניש שלא מן

הדין היא מדאורייתא.

¹⁸ רמב"ם סנהדרין כד ד - ט.

¹⁹ ראה שו"ת מהר"ם מלובלין קלח.

²⁰ ראה שו"ת חקקי לב חו"מ ה.

²¹ חוקת עולם א עמ' 243 – 244.

²² ראה רמב"ם סנהדרין יז א: "כיצד מלקין את המחוייב מלקות, כפי כחו... אבל פוחתין לחלש שאם יכה

לחלש מכה רבה בודאי הוא מת". וראה שו"ע חו"מ שמוט ה: "וכן מכים העבדים אם הזיקו מכה רבה",

ומבאר הסמ"ע ס"ק י: "משום דסתם עבד יכול לסבל מכה רבה".

²³ ראה רמב"ם סנהדרין טז ב. וראה שדה חמד מערכת מ כלל לב; בירור הלכה על בבלי סנהדרין י א.

²⁴ ראה שו"ת מנחת יצחק ג קיב: "וגם הענין של מכות מרדות דאיתא שם, לא אפשר בזמננו, שאין בכחנו

להעמיד הדת על תלה בעוה"ר".

להעלות על המצב שבימינו את דבריהם ז"ל: 'משרבו המנאפים בטלו מים המאררים, משרבו הרצחנים בטלה עגלה ערופה', ואף זה כך, ובפרט שכיון שאין לנו סמוכין אין לנו כח מן התורה לדון דיני מכות ממש... ועכשיו אין בידינו להעמיד הדת על תלה ואנו נהי' פטורין מזה"²⁵.

*

בסוף המאה השבע עשרה עלתה לראשונה הטענה שאין להעניש עונשים אכזריים ובלתי רגילים.²⁶

כיום מקובל בכל המדינות המפותחות אוסרות שימוש בעינויים והטלת עונשי גוף מכל סוג שהוא. וזאת משום שמחקרים בקרימינולוגיה הראו כי עבריינים הנענשים בעונשי גוף מועדים להוסיף ולעבור עבירות יותר מאלו הנענשים בעונשי מאסר.²⁷

ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "לא יהיה אדם נתון לעינויים, ולא ליחס או לעונש אכזריים, בלתי אנושיים..."²⁸. האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות אינה פוסלת מכל וכל ביצועו של עונש עבודת פרך.²⁹

בכמה מדינות אוסרת החוקה ענוי עבריינים וכן מתן עונשים אכזריים ולא אנושיים³⁰ או לא רגילים.³¹ מדינות אחדות אוסרות להעביד את האסירים בעבודת פרך.³²

²⁵ תחוקה לישראל על פי התורה, א עמ' 51. וראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה עמ' 5 – 16 סעיף 12: "לא יהא אדם נתון לעינויים, מלקות...". והרבנים לא העירו על כך. וראה הצעת חוקה של הרב עוזיאל, תחוקה לישראל על פי התורה א עמ' 251: "מדינת ארץ ישראל... שוללת כל מעשה בית דין של ענוים גופניים של מכות וכד'". וראה הרב מרדכי אליהו, "מבט תורני על חוקי המדינה והתקנת תקנות בימינו", תחומין ג עמ' 245, שיש מקום להשתמש בשוטים לכוף בעל המסרב לתת גט לאשתו. פשיטא שעל פי התורה, שבמקרה שמותר לתת עונש מות - ראה סעיף שמח - מותר לתת מכת מרדות.

²⁶ בכתב הזכויות של המלך ויליאם השלישי (William III) משנת 1689 נאמר בין השאר: "אין להטיל קנסות מוגזמים וכן אין להעניש עונשים אכזריים ובלתי רגילים", ראה חירות ומשטר מסמך 2 סעיף 10.

²⁷ ראה EB (2008), corporal punishment.

²⁸ ההכרזה סעיף ה. וראה ההה"מ 865. וראה כתבי אמנה 1039 1 1 וראה סעיף שכז.

²⁹ ראה כתבי אמנה 1040 3 8 א. וראה שם 3 8 (ג) 1.

³⁰ ראה ICL חוקת סלובקיה 16 (2); חוקת איטליה 27 (3).

³¹ ראה חוקת ארצות הברית התוספת השמינית; ICL חוקת יפן 36; שם חוקת איטליה 27 (3).

³² ראה ICL חוקת ספרד 25 (2) וחוקת ברזיל 5 (0) XLVII c.

שנ. עונש משפיל

התורה קוצבת עונשים משפילים פוסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין: "מצות עשה לתלות את המגדף ועובד עכו"ם...".¹ פוסק הרמב"ם בהלכות סוטה: "ואחר כך כהן אחד בא אליה מכהני העזרה ואוחז בבגדיה מכנגד פניה וקורע עד שהוא מגלה את לבה ומגלה שעה וסותר מחלפתו ראשה כדי לנוולה".²

התורה מיפה את כח הפרנסים לקצוב עונשים משפילים לעבריינים, ומיפה את כח בית דין לקצוב עונשים משפילים כהוראת שעה.

מלך פוסק החתם סופר: "מלך מלין הרוגיו".³

בית הדין הגדול פוסק הרמב"ם: "הפסח שיצא מירושלים או שנטמא בארבעה עשר ישרף מיד... נטמא שלם או רובו שורפים אותו לפני הבירה בפני הכל כדי לביישן עד שיזהרו בו".⁴ פוסק הרמב"ם בהלכות בית הבחירה: "ומעמידן ממונה אחד על כל משמרות השומרים, ואיש הר הבית היה נקרא והיה מחזר על כל משמר ומשמר כל הלילה, ואבוקות דלוקות לפניו, וכל משמר שאינו עומד ואומר לו איש הר הבית שלום עליך ניכר שהוא ישן חובטו במקלו, ורשות היה לו לשרוף את כסותו עד שהיו אומרין בירושלים מה קול בעזרה קול בן לוי לוקה ובגדיו נשרפין שיסן על משמרתו".⁵

גדולי הדור פוסק הרב צמח דוראן: "שאם היתה אשת איש ונתברר שזנתה ראוי לאוסרה על בעלה ולרדותה ברבי משוי ונוסרו כל הנשים וקורעין כתובתה בבי הכנסת ומנדין אותה ופורעין את ראשה ומגלחין את שעה".⁶ פוסק הרדב"ז: "... הקורא לחבירו ממזר דרך מריבה הוי קללה בעלמא ואין מלקין אותו... אבל ראוי לביישו בדברים ולגעור בו שלא יקרא עוד שם זה לחבירו אפילו מתוך קטטה ומריבה ואפילו יתחיל חבירו".⁷ פוסק החוות יאיר: "שמש זקן ואינו לפי כבודו שסובב בקלפי בבה"כ בקר וערב יום יום... והיה השמש נוטל בכל שבוע מתוך חריץ שעל הקלפי וגנב ומפני שחלה השמש חודש ימים נודע לגבאי צדקה והורידו לשמש והוקנס בבזיונות וכרוז כראוי לו".⁸

השלחן ערוך קוצב עונשים משפילים על כמה עבירות. לדוגמא, "הנתפש עם שפחתו... מלקין אותו ומגלחין שערו, והיו מנדין אותו שלשים יום".⁹ עוד פוסק: "ראובן שהיה חייב מעות

¹ רמב"ם סנהדרין טו ו.

² רמב"ם סוטה ג יא. בעונש מלקות העברייין מתבזה, ראה דברים כה ג ותורה תמימה שם. וראה בבלי סנהדרין מו ב ורש"י שם ד"ה ולא היו מתאבלים.

³ שו"ת חתם סופר או"ח רח. וראה סעיף שמח הערה 29.

⁴ רמב"ם קרבן פסח ד ג.

⁵ רמב"ם בית הבחירה ח י.

⁶ שו"ת יכין ובוועז א קמג.

⁷ שו"ת רדב"ז ג תפ.

⁸ שו"ת חוות יאיר קצט.

⁹ שו"ע אבהע"ז טז ד.

לשמעון ומת ראובן יכול שמעון לעכב קבורתו עד שיפרעו לו.¹⁰ הרמ"א פוסק: "מעשה באחת שזנתה עם העובד כוכבים וחתכו את חוטמה כדי לנוולה".¹¹

פרנסים פוסק הרמב"ם: "בכל יום תענית... בית דין והזקנים יושבין בבית כנסת... ומזהירין ודורשין וחוקרין על בעלי חמס ועבירות ומפרישין אותן ועל בעלי זרוע ומשפילין אותן".¹² כותב הפלא יועץ: "חיובא רמיא על יושבי כסאות למשפט ומנהיגי הקהלות לקנוס את החוטאים לפי החטא ולפי מה שהוא אדם, אם בממון אם בזיונות".¹³

הקהלות קבעו עונשים משפילים על כמה עבירות. בפראג תקנו: "בנוגע לזונות – לא יקחון מהיום והלאה למיניקות... וזו שתזנה ח"ו מהיום והלאה יתנו עליה תו קלון על ידי ברזל לוהט...".¹⁴ במערהין תקנו: "כל אדם, יהי מי שיהיה, אסור לו לשחק בקלפים... ואם יעברו חלילה וישחקו... ועל כל פנים יפרסמו קלונו ברבים, לא יחוסו על כבודו, ויכריזו שפלוני הוא עבר על התקנה זו... למען ישמעו כל העם ויראו כזאת וישגיחו על כך להבא".¹⁵

בית דין פוסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין: "... וכן יש לדיין לעשות מריבה עם הראוי לריב עמו ולקללו ולהכותו ולתלוש שעריו".¹⁶

מותר לקצוב עונשים משפילים, רק כאשר אין מנוס מכך.¹⁷ פוסק הרמב"ם: "כל אלו הדברים, לפי מה שיראה הדיין שזה ראוי לכך, ושהשעה צריכה, ובכל יהיו מעשיו לשם שמים ואל יהיה כבוד הבריות קל בעיניו, שהרי הוא דוחה את לא תעשה של דבריהם וכל שכן כבוד בני אברהם יצחק ויעקב...".¹⁸ כותב הרש"ר הירש: "אם נדרש לנו לבחור בעד חוטא ופושע איזה עונש, אזי עלינו לבחור בעדו עונש כזה, שהוא בלתי משפיל הרבה את כבוד האדם".¹⁹ כותב הכתב סופר: "ואמר יושפטו את העם משפט צדקי דהיינו כנגד שופט שבכל עיר להעניש ולהוכיח אמר כי יהי נזהר שלא להעניש שלא כדין ושלא להוכיח ולבייש שלא לצורך".²⁰ כותב הרב שרמן: "גם בית דין מצווה להפיל עצמו לכבשן האש ואל ילבין פני חברו ברבים".²¹

¹⁰ שו"ע חו"מ קז ב בהגה. וראה הגהות האשרי על הרא"ש בבלי חולין ז טז: "המוכר טרפות בחזקת כשרות ומת קודם שעשה תשובה אסור להתעסק בקבורתו...". וראה פנקס מדינת ליטא ועד תני"ה לפ"ק תתעג: "מי שילך בדרך לא סלולה... אזי מחויבים שאר ראשי הקהלות להחזיקם בחרם ולעשות בהם משפט... ויהי חטאתו שמורה ליום פקודתו שלא להתעסק בקבורתו ושלא להניח את בניו לומר קדיש ולא להעמיד מצבה".

¹¹ שו"ע אבהע"ז קעז ה בהגה בעקבות שו"ת הרא"ש יח יג.
¹² רמב"ם תעניות א יז.
¹³ פלא יועץ ערך קנס. וראה ב"י אבהע"ז ו בשם רב נטורנאי גאון, שהורה לחתוך אצבעותיו של כהן כדי שלא יוכל לשאת כפים.

¹⁴ העונשין אחר חתימת התלמוד 121, תקנה מפראג משנת שע"ב לפ"ק.
¹⁵ תקנות מדינת מעהרין ועד גאיי ת"י לפ"ק רפ, וכיו"ב בענין אחר שם רעט. וראה סעיף כא הערה 18.
¹⁶ רמב"ם סנהדרין כד ח.

¹⁷ ראה שערי תשובה ג רכ: "... ישמעו השופטים דבריהם ליסר החוטא בהצנע ולא ילבינו פניו ברבים".
¹⁸ לא נתבאר באילו מקרים מדובר ושמה מדובר בתלמיד חכם, וראה חפץ חיים הלכות לשה"ר כלל ד ה.
¹⁹ רמב"ם סנהדרין כד י.
²⁰ חורב עמ' 432.

²¹ כתב סופר ריש פרשת שופטים.
²¹ הרב אברהם ח. שרמן, "סמכותו של בית דין לדון בעניינים ציבוריים", תחומין כה עמ' 246.

גם כיום מותר לקצוב עונשים משפילים. פוסק החפץ חיים: "כשבית דין אומרים לאדם דין אחד במה שהוא בקום ועשה... ואינו רוצה לקיים בשום אופן, ואין לו תשובה במה שאינו מקיים, מותר לספר גנותו ואף לרשום את גנותו בספר הזכרונות לדור דורים".²² פוסק הרב זילברשטיין: "יש ענין לבייש עוברי עבירה".²³

עם זאת, יש לבחון היטב אם עונשים אלו הם לתקנה.²⁴

*

כיום הולכת וגוברת המודעות לכבוד האדם ובכלל זה לכבודם של עבריינים.²⁵ ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "לא יהיה אדם נתון... ליחס או לעונש... משפילים".²⁶

בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית האוסרת הטלת עונשים משפילים.²⁷

²² חפץ חיים לשון הרע ד ח.

²³ חשוקי חמד על פסחים עמ' תמ. וראה חשוקי חמד ברכות עמ' שס, שבתנאים מסוימים מותר לקנוס גנב שיחזיק בידו שלט ברחוב שכתוב בו שהוא גנב.

²⁴ ראה תחוקה לישראל על פי התורה ג הצעת החוקה עמ' 5 – 16 סעיף 12: "לא יהא אדם נתון לעינויים... או עונש משפיל אחר". מאחר והרבנים שדנו בהצעת חוקה זו לא העירו מאומה על סעיף זה, ניתן להניח שהדברים מקובלים עליהם. נראה להוסיף כי יש להבחין בין השפלה להשפלה. יש השפלות שההכרזה מתכוונת לאסור, כגון שמפשיטים אדם ערום או שמכריחים אותו לאכול דבר האסור לפי דתו ואמונתו וכד'. לעומת זאת, אין כוונת ההכרזה לאסור את פרסום מעשה העבירה או את עונשו של העבריין, לדבר עליו או אליו דברי גנאי וכד'. חילוק זה אולי נרמז בדברי הרש"ר הירש המובאים בהערה 19.

²⁵ ראה EB (2008), crime and punishment, Prisons, The prison populations, Prisoners' rights קנח.

²⁶ ההכרזה סעיף ה. וראה הה"מ 865 המונה את החופש מהשפלה כדת זכות של הזכות לבטחון אישי.

²⁷ ראה ICL חוקת סלובקיה 16 (2); חוקת פורטוגל 25 (2); חוקת פינלנד 6 (2).

שנא. נדוי וחרם על ידי בית דין¹

התורה אינה מטילה עונשי נדוי וחרם על אף עבירה, אולם היא מיפה את כח הפרנסים לקצוב לעבריינים עונשי נדוי וחרם² בדרגות שונות של חומרא.³ התורה מיפה את כח בית דין לקצוב נדוי או חרם כהוראת שעה.

מלך פוסק הרא"ם מזרחי: "וישאל שאל באלוהים הארד אחרי פלשתים התתנם ביד ישראל ולא ענהו ביום ההוא וזה מפני שנעשה על פי שאלו שהיה גדול הדור ומלך על כל ישראל שהפקרו וחרמו חרם ונדוי נדוי ושבועתו שבועה לכל ישראל אפילו לאותן שלא היו במעמד ולא שמעו באותו חרם או נדוי או באותה השבועה".⁴

פוסק מפורש בתורה: "אדני משה כלאם", ומבאר המשך חכמה: "יתכן, כי הלא מנדים לכבוד הרב, ו'כלאם' הוא לשון נידוי, שיושב לבדו כמו בבית כלא".⁵

בית דין הגדול חכמים הטילו עונשי נדוי רבים.⁶

גדולי הדור פוסק הטור: "כתב רב שרירא גאון המבייש את חבריו בדברים מנדין אותן עד שיפייס המבוייש".⁷ כותב המהר"ם מרוטנבורג: "חרם תקנת הקהילות ששם רבינו גרשם מאור הגולה דאין לישא שתי נשים אין להתירה רק במאה אנשים מג' ארצות ומג' קהילות וגם אותם לא יסכימו עד שיראו טעם מבורר להתיר... ועוד הוסיפו רבינו שמואל ורבינו יעקב לתקן ורבינו מנחם מיואני וגזרו בחרם ובאלה חמורה ובגזירת יהושע בן נון בס"ת ובגזירת ב"ד העליון ובגזירת ב"ד התחתון על כל הנושא אשה ומתה בתוך שנתה של נישואין בלא ולד של קיימא שיחזור וישוב כל הנדוניא ותכשיטי האשה לנותני הנדוניא או ליורשיה".⁸

בכל חלקי השו"ע מצאנו פסקים של הטלת נדוי או בחרם.⁹

פרנסים פוסק הכלבו: "וכן הדין באנשי העיר אם הסכימו כולם או רובם במעמד טובי העיר והחרימו בין שהן רשאים להציע על קיצותם ולהחרימם בדבר חרם שלהם חל [על] כל החייבין לילך בתקנתם ונמצא העובר על קיצותם מכל אנשי העיר עובר על החרם".¹⁰ פוסק הרב שלמה מקרקשונה: "ורשאים בני העיר להסיע על קיצתן, ופי' רבי יוסף הלוי לקנוס נדוי או מלקות".¹¹

ברומא החליטו: "נמנו וגמרו שמעלת הפרנסיסי של חברת הנשים יחזיקו בפרנסותן... ונתנו להן רשות שכל זמן שתצינה תוכלנה... לפרסם חרם חמור וגמור שלא תוכלנה הנשים ללכת לגבות

¹ ראה א"ת ערך חרם וערך חרם דרבינו גרשום.

² ראה סעיף קפ.

³ ראה שו"ע יו"ד שלד ו. וראה שיירי כנסת הגדולה שלד ס"ק כה: "שכל אלו חומרות יתירות שהיו נוהגים הגאונים למי שעכב וסרב על גזירתם".

⁴ שו"ת רבי אליהו מזרחי (הרא"ם) נז.

⁵ משך חכמה במדבר יא כח.

⁶ ראה רמב"ם תלמוד תורה ו יד. וראה שו"ע יו"ד סימן שלד. על חרם ראה שו"ע יו"ד רמה ז; שם שלד א ועוד.

⁷ טור חשן משפט תכ. וראה טור חשן משפט א. וראה סעיף שנד הערה 25.

⁸ שו"ת מהר"ם מרוטנבורג ד (דפוס פראג) אלף כב.

⁹ ראה, לדוגמא, שו"ע או"ח תצו א; שו"ע יו"ד שלד; שו"ע אבהע"ז א י בהגה; שו"ע חו"מ כה ג בהגה.

¹⁰ כלבו קמח. וראה שו"ת הריב"ש קעא.

¹¹ תשובות חכמי פרובינציה ב מח.

לא לחם ולא דבר אחר... כי אם ברשותך".¹² במעשה הדין החליטו: "אם ר"מ אחד יזמין לדין לאחד מבני הגליל... והאיש ההוא ימאן ויסרב לבלתי שמוע לראש הגליל ההוא... אזי הרשות נתונה לראש הגליל ההוא לנדונו...".¹³ בפוזנא החליטו: "המפורסם אין צריך ראייה, השערוריה הגדולה והמכשילה והקלקלה והתקלה שנתהווה בקהלתנו הקדושה בפועל כפיהם של אנשים זרים ועושי רשעה חברי גנבים ושוודי לילה... אשר על כן מחוייבים האלופים הקהל יצ"ו ליקח להם פנאי להעמיק עצה עמוקה באיך ובמה להורישם ולהכחידם ולהשמידם לרודפם ולהודפם עד חרמה... וגם לארר ולקלל אותם בשמות וחרמות ונדויים ובכל האלות הכתובים בתורה כדי לבער הקוצים מן הכרם...".¹⁴ בקנדיאה החליטו: "... ואם חס ושלוס ימצא מי שיעבור התקנה הנ"ל, אז הנכבד הקונדושטבלו עם אשר ימצא בימים ההם... יהיה מחוייב לקבץ הרבנים והנכבדים ולהודיע להם העברין הוא למען יפרסמוהו ברבים לישוב בדד ומנודה, מחוץ למחנה מושבו".¹⁵

בית דין פוסק הרמב"ם: "וכן יש לדיין לנדות ולהחרים מי שאינו בן נידוי כדי לגדור פרץ כפי מה שיראה לו והשעה צריכה לכך ויאמר שנידהו והחרימהו על דעתו ויפרסם חטאו ברבים שנאמר 'אורו מרוז אמר מלאך ה' אורו ארור יושביה כי לא באו לעזרת ה'".¹⁶

פוסקים אחדים הסתייגו מאד מהטלת עונשי נדוי וחרם.¹⁷ כותב הב"ח לפרנסי ארבע ארצות: "כי המפורסמות ידועות לכל, שלא לבד שהמוחרמים אינם נוהגים בעצמן דין נידוי ומחרם אלא גם הצדיקים ויראי אלקים נתפסים בעוונם מקצתם בבלי דעת, וגם בלא דעת נפש לא טוב".¹⁸ כותב הנודע ביהודה: "מיום היותי כאן תמיד הייתי עומד בפרץ הזה ומנעתי ליתן חרם כי הנסיון יעיד שבעו"ה כמה פעמים שלא הצליחו כמה צרות תכופות במקומות שגובים (מסים) עפ"י חרם".¹⁹ כותב הפלא יועץ: "ומה טוב למתקני תקנות והסכמות שלא יגזרו בכח נח"ש וכדומה פן ימצאו פורצי גדר וינשכם נח"ש ונפל ממנו רב חס ושלוס, אלא יתקנו בכח הסכמה ובקנס ממון...".²⁰

¹² פנקס קהילת רומא תקנה 159 משנת שפ"ד לפ"ק. פרנסיסי הן הממונות על חברת הנשים, ראה שם הערה 329.

¹³ תקנות מדינת מעהרין, ועד גאיי ת"י לפ"ק ס.

¹⁴ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא אי תרנה משנת תפ"ד לפ"ק. וראה שם א' תריד משנת תנ"א.

¹⁵ תקנות קנדיאה עב.

¹⁶ רמב"ם סנהדרין כד ז. ראה שו"ת הרשב"א ד שטו הגורס בגמרא יבמות צ ב: "מכין ומנדין על שלא מן הדין". וראה שו"ת שפת הים חו"מ ח דף קטו ע"ב – ע"ד, שחברת ביקור חולים אינה צריכה לטפל במי שמוחרם. וראה שם שהחברה גם לא ביקרה אצל מי שלא שילם מס. וראה החברה היהודית בערי האימפריה העות'מאנית במאה הי"ז, עמ' 283.

¹⁷ ראה סעיף קפ.

¹⁸ שו"ת הב"ח החדשות מג. וראה שו"ת תרומת הדשן פסקים וכתבים קנב: "והר"ר ליפמן הנוכר כתב איך הודיע למהר"ם רבו גם להר"ר זעליקמן, שאין רצונו כלל ועיקר לקבל עליו שום תקנות וגזירות בגזירות עונשין וחרמות זולתי בקנסות, ונותן טעם לדבריו טעמים נכונים מיראת סכנת לו בדבר". וראה סמ"ע על שו"ע חו"מ לד ס"ק י.

¹⁹ שו"ת נודע ביהודה תנינא חו"מ מ.

²⁰ פלא יועץ ערך הסכמה, והובאו דבריו בשם אומרו על ידי מהר"ח פאלאג'י, משא חיים מערכת ה ערך הסכמה. נח"ש - נדוי, חרם, שמתא.

בליטא תקנו: "כל התקנות הנזכרים למעלה, שהחמירו ביותר בעונש חרם ובנתינות לצדקה ובעונש שבועות, הכל כאשר לכל מבטלים אנחנו מעכשיו בביטול גמור. אמנם מוטל על ראשי כל קהלה וקהלה לעמוד על משמור קיום כל התקנות הנזכרים למעלה... בפירוש יעמדו בחזקתם ובתקפם שלא לבטל שום דבר קטן או גדול".²¹ באיזמיר החליטו: "שלא יוכלו לעשות שום הסכמה ותקנה בכח החרם ובכח הנדוי ובכל אלות הברית וכיוצא כדי שלא יכשלו הציבור באיסור החרמים כי אם לקנוס ממון או עונשים אחרים".²²

גם כיום יש סמכות לפרנסים לתקן תקנות בדבר הטלת נדוי או חרם, ובית דין רשאי להטיל עונשים אלו על פי גדרי הוראת שעה.²³

עם זאת, יש לבחון היטב אם עונשים אלו הם לתקנה.²⁴

²¹ פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ד לפ"ק רפה. כיו"ב ראה פנקס קהל וירונה ג רנב, תקנה משנת שע"ה לפ"ק. וראה שו"ת הריב"ש שעה: "כי בעונותינו, משרבו זוחי הלב, ופורקי עול יראת שמים מעליהם, ונותני חתימתם בארץ חיים. וגם בשרידי גברה חנופה, הקלו התקנות ההם, וחומרתם כבר אבדה, ולולי שהם צריכים לרבים, הקבוץ הכללי, היה מן הדין לבטלם".

²² משא חיים נא, החלטה משנת התי"ח. וראה שם סימן גן: "נראה דאין זה אלא בהסכמת שתיקנו הם בהסכמות החזקות שתיקנו גדולי הראשונים והאחרונים... מי יתיר אותם...". וראה פלא יועץ ערך הסכמה.

²³ בימינו אין בחוק האזרחי של מדינות העולם עונשי נדוי וחרם.

²⁴ ראה סעיף קפ.

שנב. מאסר¹

התורה וחכמים אינם מטילים עונש מאסר על אף עבירה.²

התורה מיפה את כח הפרנסים לקצוב עונש מאסר לעבריינים,³ אולם אוסרת להטיל עונש מאסר על בעלי חוב, שאינם יכולים לשלם את חובם.⁴ התורה מיפה את כח בית דין לקצוב עונש מאסר כהוראת שעה.

מלך פוסק הרמב"ם: "ויש לו לאסור ולהכות בשוטין לכבודו".⁵

עונש מאסר היה מקובל בקרב מלכי ישראל. פסוק מפורש בדברי הימים: "ויכעס אסא אל הראה ויתנהו בית המהפכת...".⁶ פסוק מפורש בספר מלכים: "ואמרת כה אמר המלך שימו את זה בית הכלא והאכילוהו לחם לחץ ומים לחץ...".⁷ פסוק מפורש בספר ירמיהו: "ויצוה המלך צדקיהו ויפקדו את ירמיהו בחצר המטרה ונתן לו ככר לחם ליום...".⁸

ריש גלותא אומרת הגמרא: "אמר ליה רב ששת לשמעיה רב גדא זיל שלוף שדינו. אזל שלף שדינהו. אשכחוהו דבי ריש גלותא חבשהו".⁹

בית הדין הגדול כותב המאירי: "... וכמו שני בעזרא ויכל אשר לא יבא לשלשת הימים בעצת הזקנים והשרים יחרם כל רכושו, וכתבי 'ואריב עמם ואקללם ואכה מהם אנשים ואמרטם ואשביעם באלוהים' וכתבי 'הן למות הן לשרושי', ודרשו בו מאי לשרושי הרדפה מאי הרדפה נתבא דקני כלומר שהיו עוקרים שרש אחד של קנים שיש בשרש אחד כמה קנים וחובשין אותו בתוכו שלא יהא יכול להתהפך מצד לצד וקושרים אותו מלמעלה ומעמידין אותו שם בדוחק".¹⁰

¹ ראה הלכות מדינה א שער ד פרקים א - ד; פרופ' אלון, "המאסר במשפט העברי", ספר יובל לפנחס רוזן, ירושלים תשכ"ב עמ' 171 - 201; עשה לך רב ג נו; ליפא י. קמינר, "עונש המאסר בישראל", תחומין ט עמ' 134 - 155.

² ראה שערי הלכה ומנהג חו"מ ט המבאר את טעמא דקרא: "... באופן כזה שוללים ממנו את האפשרות למלא את תפקידו, הפך כוונת בריאתו עלי אדמות". ויש לדון בדבריו כי לכאורה כל עונש הוא הפך כוונת הבריאה עלי אדמות. וראה שו"ת הר"י מייגאש צ: "הואיל והיה חבוש בבית הסהר... ולא היה מושל בנפשו ועתה יצא מאותו מצב להיותו מושל בנפשו נתחייב בברכה... לפי שמ"ש ד' צריכים להודות שמכללם חבוש...". ראוי להעיר, כי מצאנו בתורה ארבעה עונשים שיש להם דמיון מסוים למאסר. א. הגלית רוצח בשגגה לעיר מקלט, ראה ספר החינוך תי. ב. מי שנמכר בגניבתו, ראה רמב"ם עבדים א. א. ג. עבד נרצע, ראה פירוש הרש"ר הירש שמות כא ב. ד. עונש חרם, למ"ד שחרם הוא מדאורייתא, ראה א"ת ערך חרם. על מאסר שאינו לשם ענישה ראה רש"י בבלי פסחים צא א ד"ה בית האסורין של ישראל.

³ ראה שו"ת הרא"ש ו כז: "רשאיין בני העיר להסיע על קיצותן, הכל לפי צורך השעה, משום מגדר מילתא... ומנא לן דכפתינן ונדינן ואסרינן ועבדינן הרדפה? דכתיב: הן למות, הן לשרושי, הן לענש נכסין ולאסורים". רש"י בפירושו לעזרא ז כו מפרש אסורים - יסורים.

⁴ ראה רמב"ם מלוה ולוה ב. א. וראה שו"ת ציץ אליעזר טז נט; חירות הפרט בדרכי גביית חוב במשפט העברי. רמב"ם מלכים ג ח.

⁵ דברים הימים טז י. וראה רש"י שם ד"ה בית המהפכת: "בית הסוהר".

⁶ מלכים א כב כז.

⁷ ירמיהו לו כא. וראה מצודת ציון שם ד"ה בחצר המטרה: "שם משמר בית האסורים".

⁸ בבלי עירובין יא ב. וראה ירושלמי ב"ב ה ה.

⁹ בית הבחירה מועד קטן טז א. וראה רמב"ם דעות ד כג. וראה מרגליות היס בבלי סנהדרין יז ב אות ל ובירור הלכה שם.

גדולי הדורהשו"ע אינו קוצב עונש מאסר על שום עבירה.¹¹**פרנסים**

כותב הרא"ש: "מנהג פשוט בכל תפוצות ישראל מי שחייב מס לקהל חובשים אותו בבית הסהר ואין מביאים אותו בפני בית הדין אלא טובי העיר דנים אותו כפי מנהגם".¹²

מעיד מהר"ח פאלאג'י: "במה שנהגו בעירנו אזמיר יע"א מימי עולם ומשנים קדמוניות דמי שחייב לחבירו ממון ובאו לפני בית דין ובית דין חייבוהו לשלם כי יש לאל ידו לשלם ואינו רוצה לפרוע דנותנים לו רשות למלוה שיניחנו ללוה בבית האסורים".¹³

עונשי מאסר נזכרים בתקנותיהן של קהילות רבות מאד וביניהן פוזנא,¹⁴ ליטא,¹⁵ רומא¹⁶ ומערהין.¹⁷

בקהילות אחדות היו שני סוגים של בתי סהר. כותב מהר"ח פאלאג'י: "ובעירנו זאת יש שני מיני בית האסורים. האחת היא בית האסורים... והוא מקום מרווח ונקי ובר ובית הכסא של כבוד... ויש עוד בית האסורים אחרת שהיא מקום חושך אפילה והמונחים שם אינם יוצאים כי אם פעם אחד ביום בלבד לעשות צרכיהם ולפעמים עושים שם צרכיהם בתוכו וזה המקום הוא מקום

¹¹ עם זאת, לדעת הרמ"א חובשים במעצר את מי שחייב כספים ואינו משלם למרות שיש לו, ראה שו"ע חו"מ צו טו. בית אסורים של ישראל נזכר בשו"ע או"ח תקלא ד.

¹² שו"ת הרא"ש ז יא. וראה שם סח י: "אבל במס המלך נהגו הקהלות לתפוס כל מי שאינו פורע מס המלך". וראה אורים ותומים סימן ב אורים אות ה. וראה "החיים הפנימיים של יהודי פולין לפני תקופת ההשכלה", באהלי יעקב עמ' 74: "בית הכנסת שימש מקום לא לתורה ולתפילה בלבד, כי אם לכל צרכי הציבור... ובכמה מקומות הוקצה בהם גם חדר כלא לאלה שנדונו למאסר על ידי בית הדין או שלטון הקהל". וראה שם עמודים 77 – 78.

¹³ שו"ת חקקי לב ב (חו"מ) ה. וראה שו"ת מהרשד"ם חו"מ שצ.

¹⁴ ראה פנקס הכשרים של קהילת פוזנא תקיג החלטה משנת ת"י לפ"ק, על עונש מאסר לעברניים שזלזלו בגלוי בחרם שהוטל עליהם; שם תתקצז החלטה משנת תכ"ד לפ"ק, עונש מאסר לסוחרים צמר הקונים סחורה לפני סיום התפילה; שם תקיג החלטה משנת ת"י לפ"ק, מאסר לסרבני מס; שם תשסב החלטה משנת ת"י לפ"ק, עונש לגנבים (תפיסה אצל גויים); שם א' שעב החלטה משנת תל"ח לפ"ק, לנתבעים שאינם מבצעים הוראת בית דין וכן שם א' תתע א' תתקצט; שם א' תתא החלטה משנת תס"א לפ"ק, מאסר לבעלי דין קשים שאינם מבצעים את החלטת בית הדין. וראה שם א' ע שאין להעביר יהודי מתפיסה של יהודים לתפיסה של גויים "שלא כדת".

¹⁵ ראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ג לפ"ק טז: "אם יזמין א' את חבירו שלא כדין לפי ראות עיני הדיינים ישלם להנתבע ההזיקות לפי ראות עיני הדיינים. ואם איש עני הוא... יוכרז עליו חרם או ישב בתפיסה..."; שם כא: "איש אשר יטעון טענת אין לי, ולא נשמע ולא נראה לי שום סיבה... די להיות חבוש בתפיסת המבצר משך שלשה חדשים רצופים"; שם ועד תכ"ב לפ"ק תקמו, עונש מאסר לעברניים המתעלמים מחרם שהוטל עליהם, וממשיכים לבא לבית הכנסת; שם ועד שפ"ג לפ"ק כא, עונש מאסר ללווה שאינו משלם בתואנות שוא.

¹⁶ ראה פנקס קהילת רומא תקנה 1042 משנת התמ"ו, שתקנו עונש מאסר למי שאינו משלם מסים.

¹⁷ ראה תקנות מדינת מערהין ועד גאיי ת"י לפ"ק רפ, שתקנו מאסר למי שמשחק בקלפים; שם ועד גאיי ת"י לפ"ק רמו, מאסר למי שלא שילם מס; שם ועד גאיי ת"י לפ"ק עט, מאסר למי שמבזה ראש מדינה שהעניש אותו; שם ועד גאיי ת"י לפ"ק צ, מאסר לראש קהילה שאינו גובה מיסים כראוי; שם ועד גאיי ת"י לפ"ק רלא, לפושט רגל "בורח". שם ועד גאיי ת"י לפ"ק ריד, מאסר לנתבע שאינו מבצע את החלטת בית הדין; שם ועד גאיי ת"י לפ"ק רמח, מאסר למי שהוא בסרבנות או בחרם ומתעלם מהעונש, ועוד.

מטונף וריח רע וגם כי היושב שם הוא בדוחק ובצער, וזאת בית האסורים היא לבעלי עבירות גדולות לכל הורג נפש או נוגע בחלל וגנב וגזלן וחמסן ואלם וכדומה להם...¹⁸

בית דין פוסק הרמב"ם: "וכל אלו הרצחנים וכיוצא בהן שאינן מחוייבין מיתת בית דין... בית דין חייבים מכל מקום... לאסרם במצור ובמצוק שנים רבות".¹⁹

כליאת אסיר מותרת בתנאים הבאים

- יש מי שדואג לקיומו. בליטא החליטו: "אם יושב א' את בעל חובו בתפיסה מחויב ליתן לו מזונות כפי ראות עיני בית דין, ויעלה על חובו".²⁰
- לא פוגעים בכבודו יתר על המתבקש מעצם המאסר.²¹
- מותר להעניש אסיר באופן שמונע ממנו קיום מצוות,²² אולם ראוי לעשות מאמץ להמנע מכך. פוסק הרב זילברשטיין: "... מצוה על השלטונות לאפשר לאסיר יהודי להתייחד עם אשתו גם כשכלוא על עון רציחה. כי כל זמן שהוא חי חייב הוא במצוות, וכל עוד לא קיים מצוות פריה ורביה מחויבים כל ישראל מטעם ערבות לאפשר לו לקיים מצוה זו... רוצח שנגמר דינו למות, והמיתה ממרקת אותו על עוונותיו וזהו עונשו, ולא צריך עוד עונש".²³
- מפרידים בין גברים לנשים.²⁴
- משתדלים להפריד בין חשודים ובין אלו שדינם נגור.²⁵

¹⁸ שו"ת חקקי לב חו"מ ה. הבטוי "ונקי ובר" שגור בפי כמה מן הפוסקים ראה, לדוגמא, שו"ת הריב"ש עט "ותהיה מה' ומישראל נקי ובר". וראה חקקי לב שם, שהוא מתנגד לכלוא אסירים בבית הכלא המטונף בנימוק שיש מספיק דרכים להעניש ואין הצדקה להעניש בעונש שגורם לאסיר להבטל מתפילות ומברכות. וראה חשוקי חמד פסחים עמ' קנא - קנג, שדן בשאלה האם מותר לאסיר להתפלל בחדר כזה.

¹⁹ רמב"ם רוצח ושמירת נפש ב ה. וראה רמב"ם סנהדרין כד ח - ט. וראה שו"ת חקקי לב חו"מ ה. על הוראת שעה בענישה ראה סעיף ש.

²⁰ פנקס מדינת ליטא ועד שצ"ז לפ"ק שלג. פשיטא שיש לדואג גם ללבושו ולרפואתו.

²¹ ראה סעיף שנ הערות 18 - 21.

²² על עונשים המונעים קיום מצוות ראה שו"ע חו"מ שנח ה בהגה: "מעשה באשה אחת שהחזיקה בשל יתומים וגזרו שלא ישא אותה שום אדם כדי שלא להחזיק ידי עוברי עבירה". וראה שיירי כנסת הגדולה שדבריו מובאים בסעיף נו הערה 44. וראה כסף הקדשים על שו"ע חו"מ צו סעיף ו. וראה שדי חמד מערכת הבית כללים מט. וראה קבצים מכתב יד קדשו כרך ב מחברת קטנות בויסק ב אות לט: "אוי"ח תקפ"ד - בני אדם החבושין בבית האסורים אין מביאין אצלם ס"ת... ואולי מיירי בבית האסורין ד' ישראל, דהחויב על ב"ד להולכים ע"י שמירה אל הספר תורה. אלא דפשתות הלשון לא משמע הכי".

וראה פנקס ועד ארבע ארצות רכב: "... שחייב ר' בער ליתן למנהיגי ק"ק פוזנן סך שני אלפים זהוב פו... ובאם ח"ו יעבור איזה דבר... ויהא אסור להתחתן עמו". ראה פנקס קהל וירונה ג רנב: "... התקנות ההם בכל כללם ופרטם הנוכר בהם, כולן כתקפם ובעמדם יעמוד... שכל העובר על שום אחת מתקנות הנ"ל... יובן שיפול בעונש... ולא יוציאנו החזן בתפלת הצבור עד יפרע תחלה העונש הזה". וראה סעיף קצט הערה 26 והערה 28.

²³ חשוקי חמד פסחים עמ' תפא - תפג. וראה טור אבהע"ז קנד: "וכן חבושים בבית האסורים ומשמשים מטותיהם בבית האסורים...".

²⁴ ראה בבלי תענית כב א. תערובת היתה מקובלת באנגליה בזמנו, ראה EB (2008), crime and punishment, Prisons, Development of the penitentiary.

²⁵ ראה חשוקי חמד עבודה זרה עמ' קפו.

גם כיום יש סמכות לפרנסים לקצוב בחוק עונשי מאסר. כותב הרב הרצוג: "הרי משפט מות לא דנים במדינת ישראל... מלקות גם כן לא, ואפילו לא מכת מרדות. באים בחשבון כמובן רק עונשי מאסר, ואלה לא יהיו עונשין מן התורה ממש, אלא ברוח התורה, שיקבעו בתוקף תקנות מיוחדות על ידי חכמי התורה בצירוף יוריסטים מומחים ממונים מהממשלה..."²⁶ הרב מרדכי אליהו פוסק: "לו זכינו והיו שואלים אותנו... היינו אנו מתקני תקנות בנידון, למשל מאסר לגנב"²⁷. פוסק הרב זילברשטיין: "ואם נראה לבית הדין או לרשויות המוסמכות שקיים בעל עבירה המסכן את הציבור, יש לכלוא במעצר מבודד כדי להרחיקו מן החברה ולבודדו"²⁸. עם זאת, ראוי להשתדל למעט בעונש זה.²⁹ כותב הרב הרצוג: "ואף שי"ל שמאסר בארצנו הקדושה תחת ממשלת ישראל, בתנאי מאסר אנושיים, קל משוטין, מכל מקום אולי עדיף

²⁶ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 26. וראה דבריו שם עמ' 174: "מאסר בארצנו הק' תחת ממשלת ישראל, בתנאי מאסר אנושיים, קל משוטין...". וראה, הרב אברהם שפירא, "מבט תורני על חוקי המדינה והתקנות תקנות בימינו", תחומין ג עמ' 238 - 241.

הקביעה המקובלת בימינו שלפיה יש להעדיף עונש מאסר על פני מלקות, התקבלה מנימוקים הומניים ולא מנימוקים תועלתניים, שכן לא הוכח שעונש מאסר יותר יעיל מאשר עונש אחר. יתירה מזו. מנימוקים הומניים יש מקום, לעיתים, לשלול עונש זה. מאסר פוגע בעבודתו ובפרנסתו של האסיר ועלול לגרום לבני משפחתו של האסיר ובמיוחד לילדיו נזק בלתי הפיך. מאסר, בעיקר לאורך תקופה ממושכת, לא תמיד לוקח בחשבון את הסבל הנפשי הכרוך בריחוק ממושך מבני המשפחה ובכלל זה מן האשה, ראה EB (2008), crime and punishment, Prisons, The prison population, Prisoners' rights. במדינות רבות להנהלת הכלא סמכות לכלוא אסיר בבידוד בתא קטן ללא חלונות לתקופות ממושכות, מה שגורם לסבל בל יסוער. פעמים רבות השהות בחברת עבריינים מונעת שיקום, ואסירים רבים חוזרים לכלא זמן מה לאחר השחרור. לא זו בלבד שפעמים רבות בתי הסוהר אינם ממלאים את יעודם השיקומי, אלא אף שלא תמיד פועלות הנהלות בתי הכלא בנחרצות הראויה למניעת התעללויות של אסירים האחד בשני. לאור הקשיים התקציביים התמידיים ולאור המשאבים הנחוצים לצורך שיפור התנאים בבתי הכלא וכו' יש להניח שהדיונים הנוגעים לשיטות הענישה יעלו שוב ושוב.

²⁷ הרב מרדכי אליהו, "ייחס ההלכה לחוקי המדינה", תחומין ג עמ' 243.

²⁸ חשוקי חמד שבועות עמ' רמד. וראה חשוקי חמד על יומא עמ' תו: "... מותר למסור את הגנב למשטרה... ורשאי בעל המפעל לדרוש להטיל עונש מאסר על הגנב". וראה חשוקי חמד בבא קמא עמ' קז: "רופא מומחה שחטא בחטא שמגיע לו מאסר אך הרבים צריכים לו לפיקוח נפש... נראה שיש לאוסרו, וזאת שאדם שחוטא בחטאים חמורים, הוא גם מזיק את הציבור ויתכן שנכלל בפיקוח נפש...". וראה שו"ת תשובות והנהגות א תתנ: "התקנה של נהיגה כראוי וברשיון היא בצדק וביושר ולטובת הציבור וחייבין לשמור תקנות אלו, ואם הוא מזלזל בהם ויש חשש שיבוא לאבד נפשות ראוי הוא לעונש מרתיע אף מאסר". וראה תשובות והנהגות ב תשכו, שבימינו אין סכנת נפשות בבית סוהר. הערת הרב נבנצל: "שמעתי מאדמו"ר זללה"ה דאינו כן, וגם סכנת עריות יש שם". על הנעשה בבתי כלא בארצות הברית ראה שו"ת משנה הלכות ט שלד: "בית האסורים אפשר שיכנס בכלל פיקוח נפש". וראה פרופ' מתתיהו ברויד, "מסירת מידע לשלטונות אודות עבריינים", תחומין כג עמ' 358 - 370 הערה 26.

²⁹ וראה חשוקי חמד יומא עמ' קצא: "... כיון שהשליח הוא בחזקת אדם כשר... אלא שמעד באופן חד פעמי בגלל שטותו... לא מגיע לו מאסר, ואין הדבר דומה לגנב מועד שיש להכניסו למאמר לימשמרת' כדי שלא ימשיך לגנוב". וראה חשוקי חמד יומא עמ' שעה: "מעשה ברופא מרדים בחו"ל, שבמקום לפתוח את ברו החמצן, בעת ניתוח קל בילד, פתח את ברו גז ההרדמה... והילד נפטר. תשובה: ... לפי דין תורה אין להעניש רופא זה במאסר, דמשמע ברש"י בפסחים דחובשים במאסר רק ג' מקרים...".

שהכפיה לא תהא על ידי מאסר אלא על ידי הטלת קנס של ממון...³⁰ פשיטא, שעבודות שירות לתועלת הציבור עדיפות על מאסר.

*

עד סוף המאה השמונה עשרה נכלאו בבתי הכלא לסוגיהם בעלי חוב, חשודים שהמתינו למשפט ונאשמים שהמתינו לביצוע פסקי הדין כנגדם. רק לאחר מכן הפך המאסר לכלי ענישה בפני עצמו.³¹ קיימים הבדלים גדולים בהקף הפשיעה במדינות שונות ובהקף אוכלוסיית האסירים.³² רוב העבריינים בבתי הכלא בימינו מרצים את עונשם בשל פריצות, אלימות ושווד מזוין.³³ אין אמנה או חוקה האוסרות להשתמש בעונש מאסר זולת מקרה אחד יוצא מן הכלל. האמנה הבינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "לא ייאסר אדם בשל הנימוק האחד, כי אין הוא יכול לקיים התחייבות חוזית".³⁴ עקרון זה מופיע בכמה מן החוקות.³⁵ חוקת ברזיל אוסרת הטלת מאסר עולם.³⁶

כיום משפטנים וקרימינולוגים עוסקים רבות בשאלות הנוגעות לזכויות אסיר, כגון צנעת הפרט של האסיר וקריאת מכתבים המיועדים לו, זכותו לבריאות ולקבל יעוץ רפואי מחוץ לכתלי בית הכלא, זכותו להקים משפחה ועוד. במדינות אחדות מאפשרות גם לאסיר להתייחד בכלא עם בן זוגו.³⁷

האמנה בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות קובעת: "אנשים שנשללה חירותם ינהגו בהם ברוח אנושית ומתוך התחשבות בכבודו העצמי של האדם".³⁸ אין באמנה הוראה המכירה בזכותם של אסירים להנשא.³⁹ כמו כן קובעת האמנה: "1. לא יוחזק אדם בעבדות... 3. (א) לא יאולץ אדם לבצע עבודת כפייה או עבודת חובה. (ב) אין לפרש את ס"ק 3 (א) כמוציא מכלל אפשרות ביצועו

³⁰ תחוקה לישראל על פי התורה ג עמ' 174. וראה הרב יצחק ברט, "גבולות ההפרטה בהלכה", תחומין ל עמ' 360 – 368, דיון על הקמת בית סהר פרטי, ופסיקת בית המשפט העליון השוללת זאת, אולם נראה, שעל פי דין אין סיבה לאסור קיום בית סהר פרטי מכל וכל. זאת בתנאי שהתנאים והנהלים בו אינם בניגוד לתורה ולחוקים. בכל מקרה, אין עילה למנוע מאסירים המעוניינים דוקא בבית סהר כזה לרצות בו את עונשם.

³¹ ראה EB (2008) crime and punishment, Prisons.

³² בארצות הברית יושבים כיום בכלא, כשנים וחצי מליון אסירים.

³³ ראה EB (2008), Crime and punishment, Prisons, The prison population, Growth trend punishment, prisons, The prison population, Growth trend שבהולנד, בין השנים 1950 – 1975 קטנה אוכלוסיית האסירים בחצי כתוצאה מהקטנת עונשי המאסר. וראה Human Development Report 2000 לוח 26, עמ' 247, שאחוז האסירים בארצות הברית בשנת 94 היה גדול בערך פי שמונה מאשר בשבדיה. מספר האסירים בקפריסין היה כשליש מאשר בשבדיה.

³⁴ כתבי אמנה 1040 סעיף 11.

³⁵ ראה ICL חוקת סלובקיה 17 (2).

³⁶ ראה ICL חוקת ברזיל 5 (0) XLVII b).

³⁷ ראה בהרחבה EB (2008), Crime and punishment, Prisons, The prison population, Types of institutions.

³⁸ כתבי אמנה 1040 1.

³⁹ ראה ההח"מ 887: "מסתבר כי מותר לדין הלאומי להגביל את זכות הנישואין של אסירים...".

של עונש עבודת פרך, בהתאם לגזר דין של בית משפט מוסמך... (ג) לענין ס"ק זה לא יהא המונח 'עבודת כפיה או עבודת חובה' כולל: (1) עבודה או שירות, שלא נזכרו בפסקה (ב), והנתבעים כרגיל מאדם הנמצא במעצר... או מאדם בהיותו משוחרר על תנאי ממעצר".⁴⁰

עקרונות אלו מופיעים בכמה מן החוקות. יש מדינות בהן קיימת הוראה חוקתית לפיה כל מי שנשללה חירותו יזכה ליחס אנושי.⁴¹ יש חוקות המבטיחות לנדונים שלמות גופנית ומוסרית.⁴² חוקות אחדות קובעות כי יש לאפשר לאסירים לפתח את אישיותם,⁴³ כי אסור להשפיל אותם, ושאינן לפגוע בהם אלא באמצעים הנחוצים לשמירתם.⁴⁴ יש חוקות המדגישות את הצורך להקפיד על כך שבתני הסהר יהיו בריאים ונקיים.⁴⁵ יש חוקות המדגישות כי יש להפריד בין גברים ונשים,⁴⁶ בין סוגי האסירים ועוד כיו"ב.⁴⁷

חוקת פורטוגל קובעת שאין לשלול חירות של אדם כעונש לזמן בלתי מוגבל.⁴⁸ החוקות אינן אוסרות העסקת אסירים.⁴⁹ יש חוקות המתירות זאת בתנאי שהאסיר יקבל תמורה הוגנת בעבור עבודתו.⁵⁰

⁴⁰ כתבי אמנה 1040 8.

⁴¹ ראה ICL חוקת פולין 41 (4).

⁴² ראה ICL חוקת ברזיל 5 (0) XLIX .

⁴³ ראה ICL חוקת ספרד 25 (2).

⁴⁴ ראה ICL חוקת ארגנטינה 18. וראה שם חוקת ספרד 25 (2) שהאסיר יהנה מכל הזכויות היסודיות מלבד אלו שבפירוש הוגבלו על ידי עונש המאסר, מטרת המאסר, וכללי בית הסהר. בין השאר יובטחו לו הזכויות שיש לו מביטוח לאומי, וכן גישה לתרבות ואפשרות לפיתוח האישיות.

⁴⁵ ראה ICL חוקת ארגנטינה 18.

⁴⁶ ראה ICL חוקת פאראגוואי 21 (1); חוקת ברזיל XLVII.

⁴⁷ ראה ICL חוקת ברזיל 5 (0) XLVIII שהמגורים בבתי הסהר יהיו בנפרד בהתחשב באופי העבירה, הגוף והמין של הנדון. ראה שם חוקת פאראגוואי 21 (1) שיש להפריד בין מבוגרים ובין קטינים.

⁴⁸ ראה ICL חוקת פורטוגל 30 (1).

⁴⁹ ראה ICL חוקת גרמניה 12 (3), חוקת סלובקיה 18 (2) a וחוקת סינגפור 10 (3). וראה סעיף רסג.

⁵⁰ ראה ICL חוקת ספרד 25 (2).

שנג. גלות

התורה וחכמים קוצבים עונש גלות¹ רק על רוצח בשגגה המצווה לנוס אל עיר מקלט.² עם זאת, התורה מיפה את כח הפרנסים לקצוב עונש גלות לעבריינים,³ ומיפה את כח בית דין לקצוב גלות כהוראת שעה.

מלך⁴

בית הדין הגדול כותב מהר"ח פאלאג'י: "ולענין לייסר את החוטא לגרשו מן הארץ ולהשליכו אל ארץ אחרת מהיכן נפק"ל דבר זה? הנה הוא יוצא ממה שמצינו בכתוב האמור בעזרא סי' ז' הן למות הן לשרשי וכו' ופי' הראב"ע ז"ל הן לשרשי להיות נעקר משרשו... ואם למיתה ממש יש כח בידם כל שכן לגרשו מארצו".⁵

גדולי הדור רבי יהודה בן הרא"ש פוסק: "... וכן הבא על עובדת אלילים עונשו מסור לשמים ולא לבני אדם... אבל כדי שלא יהא הדור פרוץ בכך כדי שלא יבואו ישראל עם הע"א לידי סכנה ע"כ ראוי לכל ב"ד להעניש לבעל העבירה ההיא בענין שיגדור הפרץ ותסור הסכנה... יש מי שיספיק שיתרו בו... ואם יראה לב"ד שלא תספיק לו ההתראה ההיא אם לא יגרשוהו מן העיר ומכל ארץ השר – יעשו".⁶ המהריט"ץ פוסק: "עיר גדולה של חכמים ושל סופרים שמעולם לא שחקו בכדור לא בשבת ולא ביום טוב... ועתה מחדש קמו עמדו בחורים עמדו לשחוק בשבת וביום טוב... ואי לדידי צייתי הרועים – יגרשו מן העיר, כי חס ושלום גורמים חורבן לעיר".⁷ השו"ע אינו קוצב עונש גלות על שום עבירה.

פרנסים

בפוזנא תקנו: "הננו מתרים ברבים ומזהירים... שיביא כל אחד ואחד החיוב שלו ויסקל את הברדאן שלו באמונה... ומי שיעמוד חוצה מהיום והלאה ולא ישגיח באזהרה זו אחת דתו לפרסם קלונו ברבים... ואם באלה לא יווסרו אזי... גרש יגרש מקהלתנו יצ"ו...".⁸ באיזמר החליטו: "בשנת התקצ"ח נעשה הסכמה ככל חוזק ותוקף דמי שהוא סרסור עבירה חייבין... להוציא ממון לגרשו מן הארץ לארץ מרחקים דהוא מכשיל את הרבים...".⁹ בירושלים החליטו: "ויכולנו פה אחד בהסכמה עלינו על ענין הרווקים מבן עשרים שנה ומעלה ומבן ששים שנה ולמטה לא יורשה שום בר ישראל רווק לדור פעה"ק ירושלם ת"ו בלא אשה".¹⁰

¹ ראה הלכות מדינה א שער רביעי פרק ה.

² ראה רמב"ם רוצח ושמיירת נפש ה א. וראה ספר החינוך תי: "... לכן ראוי למי שהרג אפילו שוגג... שיצטער עליה צער גלות ששקול כמעט כצער מיתה שנפרד האדם מאוהביו ומארץ מולדתו ושוכן כל ימיו עם זרים".

³ ראה סעיף ש.

⁴ ראה שו"ת תשובה כהלכה מח, שלמלך יש זכות להמית אך לא להגלות לחו"ל, והסברה צ"ע. גם לשיטתו פשיטא, שמלך רשאי להגלות ממקום למקום בתוך ארץ ישראל.

⁵ שו"ת חיים ביד צג.

⁶ שו"ת זכרון יהודה סג.

⁷ שו"ת מהריט"ץ החדשות רב.

⁸ פנקס הכשרים של קהילת פוזנא א' קמט תקנה משנת תל"א.

⁹ משא חיים ל.

¹⁰ ספר התקנות נג, עמ' מא. וראה אגרות הראיה א רו.

בית דין¹¹ כותב הריטב"א: "הסכימו הקהל הקדוש שבדרוקה יצ"ו... והתקינו תקנה... ועוד גזרו כי יצחק... ואברהם... נכנסו בבתי הכנסיות בכאן בדרוקה בלילה בעוד שישנים הקהל הנז' על מטותיהן ופשטו ידיהם בשאט נפש וביד רמה בדלתות ההיכל המקודש אשר בתוכו ספרי התורה הקדושה הנתונה לישראל מפי הגבורה... ושברו דלתות ההיכל הנז' כדי לגנוב תפוחי הכסף אשר על עמודי ספר התורה הקדושה והם קדש, גזרו על יצחק הנז' שלא ידור בכאן בדרוקה מהיום עד חמש שנים רצופות..."¹².

כיום רוצח בשגגה אינו גולה¹³ אולם מותר לקצוב עונשי גלות.¹⁴

*

קרימינולוגים והיסטוריונים עומדים על כך שבתקופות שונות המירו עונש מיתה בעונש גלות.¹⁵ בתקופות שונות ובמקומות שונים השלטון הגלה את אלה שנתפסו אצלו כמאיימים עליו.¹⁶ ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם קובעת: "לא יוגלה אדם באופן שרירותי",¹⁷ ומכאן שאין מניעה להגלות עבריין מהמדינה כשיש לכך הצדקה. עם זאת, כותב פרופ' דינשטיין: "הגלייה של אזרח היא סנקציה חריפה ובלתי שיגרתית, אשר ראוי לאסור עליה או לפחות להגבילה במגבלות רציניות ביותר".¹⁸

בכמה מדינות קיימת הוראה חוקתית שלפיה אין להגלות את אזרח המדינה.¹⁹

¹¹ הרמב"ם אינו מזכיר זאת בפירושו אך בהנחיות לדיין נאמר שיש לו סמכות להעניש שלא מן הדין, והרמב"ם נותן דוגמאות רבות, ובכללן עונשים חמורים בהרבה מעונש גלות. וראה הלכות מדינה ח"ב שער רביעי פרק ה (ג) שבסמכות השלטון להגביל תנועות עבריין בתוך המדינה או בתוך העיר.

¹² שו"ת הריטב"א קנט.

¹³ ראה סעיף רצז הערה 38. שו"ע יו"ד שלו א מזכיר עונש גלות, והאחרונים דנים בשאלה מה טעמו.

¹⁴ ראה גאון בתורה ובמדות לזכרו של הרב שאול ישראלי ירושלים תשנ"ט עמ' 73, שבתקופת כהונתו כרב של כפר הרואה (בין השנים תרצ"ח ותשכ"ה) נדרס ילד קטן על ידי נהג לא זהיר, והלה נדון על ידי בית דין בכפר לגלות של שנה מהישוב. וראה שו"ת ציץ אליעזר טז סג, המצדיק הגליה מהמדינה כדי למנוע עבירה בעתיד, וראה שם על גירוש כעונש על העבירה.

¹⁵ ראה EB (2008), exile and banishment.

¹⁶ ראה (2008), deportation.

¹⁷ הכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם סעיף ט.

¹⁸ ההח"מ 864.

¹⁹ ראה ICL חוקת שבדיה 7 2 (1); חוקת פורטוגל 33 (1); חוקת פאראגוואי 20 (2); חוקת ברזיל 5 (0) XLVII.

שנד. קנסות והחרמת רכוש

התורה מטילה קנס על כמה סוגי עבירות.¹ בכמה מקרים מורה התורה להחרים חפץ שנעשתה בו עבירה או שהיא אוסרת את השימוש בו.² על בית דין לשרוף את כל הרכוש של תושבי עיר הנדחת הנמצא בתוכה.³

התורה מיפה את כח הפרנסים לקצוב עונשי קנסות והחרמת רכוש לעבריינים, ומיפה את כח בית דין לקצוב קנס והחרמת רכוש כהוראת שעה.

מלך פוסק הרמב"ם בהלכות מלכים: "... שיש לו לגזור שכל מי שיגנוב המכס ילקח ממונו... כל הרוגי המלך ממונו למלך".⁴ פוסק הרמב"ם בהלכות גזלה ואבדה: "... שזה דין המלכים כולם ליקח כל ממון שמשיהם כשכועסין עליהם".⁵

ספר שבט יהודה מספר: "כשמגיע ראש החדש הנקרא אצלם ניסן יוצאים רצים ושלוחים במאמר המלך והשופטים לכל סביבות ירושלים לכל מי שיש לו מקנה צאן וקצת בקר ימהר להביא המקנה כדי שימצאו עולי רגלים די זבחייהם וגם למאכלם... וכל מי שלא היה בא לזמן הקצוב היו מחרימים כל ממונו לקדשי הבית, ואז היו כל אנשי מקנה ממהרים ובאים".⁶

ריש גלותא רש"י כותב: "... ויש להם רשות להפקיר, דהפקר בית דין הפקר".⁷

בית הדין הגדול חכמים קבעו שלושה סוגי עונשים הנוגעים לרכוש: א. הפקרת חפץ שנעברה בו עבירה.⁸ ב. הגבלת השימוש בו.⁹ ג. קנסות לעבריינין.¹⁰ בשום מקרה לא הורו חכמים להחרים את כל רכושו של עבריינין.¹¹

גדולי הדור הרי"ף פוסק בדין אונס: "... וזהו שאמר הפסוק 'כמוהר הבתולות' הם חמשים כסף שהן זכורין באונס. זה הקנס כלו אין גובין אותו בבבל הילכך אין גובין אותו בזמן הזה אלא שיש על הזקנים ועל בית דין לקנוס ולעשות סייג כפי מה שהן רואין".¹² פוסק

¹ ראה רמב"ם נערה בתולה א א; שם נערה בתולה ג א; שם נזקי ממון יא א; שם גניבה א ו; שם עבדים ה יז ועוד.

² ראה רמב"ם עבודה זרה ז ב: "עבודת כוכבים ומשמשיה ותקרובת שלה וכל הנעשה בשביל אסור בהנאה שנאמר: 'ולא תביא תועבה אל ביתך'". וראה רמב"ם כלאים ה ד.

³ רמב"ם עבודה זרה ד ז.

⁴ רמב"ם מלכים ד א - ט.

⁵ רמב"ם גזלה ואבדה ה יג.

⁶ שבט יהודה השמד הסי"ב עמ' קמז.

⁷ רש"י בבלי סנהדרין ה א ד"ה שבט.

⁸ ראה רמב"ם יום טוב ז ד; שם חמץ ומצה א ד; שם כלאים ב טז; שם נזקי ממון יג יד.

⁹ ראה רמב"ם מאכלות אסורות טו כה.

¹⁰ ראה רמב"ם שבת כ ג: "אסרו חכמים למכור בהמה גסה לגוי גזירה שמא ישאל או ישכיר, ואם מכר קונסין אותו עד עשרה בדמיה". וראה שם עבדים ח א: "המוכר את עבדו לנכרי יצא בן חורין וכופים את רבו לחזור ולקנותו מן הנכרי עד עשרה בדמיו".

¹¹ ראה שו"ת חתם סופר יו"ד רמא: "בכל מ"ע שבתורה שמכין אותו עד שתצא נפשו אין רשות לירד לנכסיו כדי שיניח תפילין או יעשה סוכה וני"ל הטעם משום דלמא נפקא מיניה בנין דמעלי".

¹² שו"ת הרי"ף סימן לו.

המרדכי: "ור"ב אומר דהא דאין דנין דיני קנסות בבבל היינו קנסות הכתובות בתורה... אבל דברים שבאו חכמים לקנוס מעצמן כגון על ידי תקנתן קונסין בכל מקום..."¹³
בעשרות מקרים פוסק השו"ע שיש לקנוס עבריינים.¹⁴

פרנסים פוסק השלחן ערוך: "רשאים בני העיר לקוף להם שער לכל דבר שירצו, ולהתנות ביניהם שכל מי שיעבור קונסים אותו כך וכך".¹⁵

מעיד השואל לרבינו יהודה בן הרא"ש: "יש כאן תקנה והוטל עליה חרם וכתוב בה: מי שיכה לשום אדם שיפרע סכום ידוע ויהיה נאמן המוכה בשבועתו ומי שאין לו סכום הקנס שישאר תפוס יום לזהוב עד תשלום הקנס כדי שיוסרו מי שאין לו כמי שיש לו. וכתוב בה: ומתחלק הקנס על זה הדרך, שיקח המתרעם שליש אחד ולב"ד שליש ולהקדש שליש".¹⁶ בפזנא תקנו: "הנה אנחנו מתרים ומזהירים לאותם אנשים שהולכים לירידים וקונים ממשרתי הסוחרים גניבות... ועל המנהיגים שיהיו בירידים עליהם החוב מוטל להשגיח בהשגחה פרטיות לענש ולרדוף אותם בשבע רדיפות ולרדות אותם ביסורים קשים ומרים וליקח ממנו את כל אשר לו..."¹⁷ ברומא תקנו: "... שכל מי שמעכב לפרוע מה שמוטל עליו לפרוע מהמסיות ובורח מן הפרעון, יחוייב לפרוע שכר השוטר שהולך לגבות המסיות..."¹⁸

בקהילות התקבלו תקנות להחרים רכוש, בעיקר רכוש שנעברה בו עבירה.¹⁹

בית דין פוסק הרמב"ם: "וכן יש לדין תמיד להפקיר ממון שיש לו בעלים ומאבד ונותן כפי מה שיראה לגדור פרצות הדת ולחזק הבדק או לקנוס אלם זה והרי הוא אומר בעזרא וכל אשר לא יבוא לשלשת הימים כעצת השרים והזקנים יחרם כל רכושו מכאן שהפקר בית דין הפקר".²⁰ המחבר פוסק: "כל בית דין... אם רואים שהעם פרוצים בעבירות... דנין... כל דיני עונש", ומוסיף הרמ"א: "ויש להם להפקיר ממונו ולאבדו כפי מה שרואים לגדור פרצת הדור".²¹

¹³ מרדכי גיטין פרק השולח שפד.

¹⁴ ראה, לדוגמא, שו"ע יו"ד קיט ד; שו"ע יו"ד רסז פ; שו"ע אבהע"ז קעז ה בהגה; שו"ע חו"מ ה ב.

¹⁵ שו"ע חו"מ רלא כז. וראה בבלי בבא בתרא ח ב ורש"י שם ד"ה להסיע על קיצתם; שו"ת הרשב"א ד קפה; שו"ת הרדב"ז ג תפ.

¹⁶ שו"ת זכרון יהודה לו. ראה שו"ע רנא יב המזכיר מנהג שמי שעובר על תקנת הקהל נותן קנס לצדקה.

¹⁷ פנקס הכשרים של קהילת פזנא א' קפד תקנה משנת תל"א לפ"ק.

¹⁸ פנקס קהילת רומא תקנה 725 משנת התי"ט.

¹⁹ ראה פנקס מדינת ליטא ועד שפ"ח לפ"ק קעב, שתוחרם סחורה של מי שעשה בה עיסקה אסורה; שם ועד תקי"ב ותקמז שתוחרם סחורה של רוכלים או שיגרמו לה נזקים; פנקס הכשרים של קהילת פזנא א' תקפט החלטה משנת ת"נ לפ"ק, שהאוכל יוחרם ממי שלקח הביתה משיירי סעודת מצוה. ראה שם א' תשצח, תקנה לשרוף מלבוש נשים אותה לבשה האשה בניגוד לתקנות, ומעין זה ראה שם ב' רי.

²⁰ רמב"ם סנהדרין כד ו. מכאן מוכח שלדיינים סמכות להחרים את כל רכושו של העברין.

²¹ שו"ע חו"מ ב א בהגה. וראה שו"ת חקקי לב ב (חו"מ) ה, שבמקרה שיש תקנה שמי שחייב ואינו משלם נלקח למאסר, רשאי בית דין להחרים את ממונו, "עד שאתה כופה בגופו כופהו בממונו".

בכל החלטה הנוגעת להטלת קנס או החרמת רכוש יש לקחת בחשבון את הנזק שיגרם לבני המשפחה ולירשיהם של העבריינים.²² כמו כן, יש לזכור שעונשי ממון אינם יעילים במקרה שהעברייני הוא עני ואין לו מה לשלם.²³

כיום אין דנים דיני קנסות המפורשים בתורה, מכיון שאין לנו בתי דין סמוכים.²⁴ פוסק ערוך השלחן: "תקנו הגאונים שאע"פ שאין דנין דיני קנסות בזמננו מ"מ מנדין אותו עד שיפייס לבעל דינו...".²⁵

גם כיום מותר לקצוב קנסות ואפילו קנסות חמורים.²⁶ מותר להחרים רכוש הקשור לעבירה, כגון מכונית המעורבת בתאונת דרכים, מכונית שהשתמשו בה מפיצי סמים וכד'.²⁷

*

הקנס הוא העונש השכיח ביותר בימינו במדינות רבות. קל לבצע אותו והוא אינו פוגע בתדמית של העברייני ובמקום עבודתו. מאידך קנס עשוי ליצור אפליה חברתית שכן לעשיר נח יותר לשלם קנסות מאשר לעניים. יש מדינות שבהן קובעים שיעור מס שונה לבעלי הכנסות שונות.²⁸ במדינות אחדות קובעת החוקה כי לא יוחרם רכושו של העברייני,²⁹ או שלא יוחרמו חפציו.³⁰

²² ראה תוסי' בבלי ע"ז כו ב ד"ה אני שונה: "... דהא במסור לאנסים אף על פי שממונו אסור לאבד ביד משום דדלמא נפיק מיניה ברא מעליא דכתיב יכין רשע וצדיק ילבש ואפ"ה היו מורידין...". וראה שו"ת חתם סופר יו"ד רמא. ויש מקום לדון בסברה זו בימינו, כשלכל אחד מובטחות זכויות תביעה.

²³ ראה שו"ת הרא"ש ו' כז: "רשאיני בני העיר להסיע על קיצותן, הכל לפי צורך השעה, משום מגדר מילתא. ואם עני הוא ואין יכולין לענשו בממון, רשאיני לענשו ולקנסו במלקיות ובכל מיני הרדפות, עד שיהיה ציית דינא...". וראה סעיף שמשט הערה 16.

²⁴ שו"ע חו"מ א א.

²⁵ ערוך השולחן חו"מ א ו. על נדוי ראה סעיף שנא.

²⁶ ראה פתחי חושן ח"ד א ג. כיום כאשר מדינה מחויבת להקצות זכויות תביעה, נזק ממוני לבני משפחה הוא פחות משמעותי מבעבר.

²⁷ ראה פלא יועץ ערך קנס, ודבריו מובאים בסעיף שנ.

²⁸ ראה EB (2008), crime and punishment, Alternatives to prison, fines

²⁹ ראה ICL חוקת ארגנטינה I 17; חוקת פאראגוואי 20 (2); חוקת טורקיה 38.

³⁰ ראה ICL חוקת בלגיה 17, שאין להחרים חפצים כעונש.

מהרה יקוים בנו דבר הנביא: "כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים".¹

אומר המדרש: "השיבנו ה' אליך ונשובה".

אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה: רבונו של עולם: שלך הוא! השיבנו!

אמר להם: שלכם הוא שנאמר: 'שובו אלי ואשובה אליכם נאם ה'".

אמרה לפניו: רבונו של עולם: שלך הוא! שנאמר: 'שובנו אלקי ישענו'.

לכך נאמר: 'השיבנו ה' אליך ונשובה'.²

כותב הרב צבי יהודה הכהן קוק: "יש צורך ב'השיב לב אבות על בנים ולב בנים על אבות'.

איך נעשית השבה זו?

יוצא מהפסוק הזה שיש שני שלבים.

קודם כל 'השיב לב אבות על בנים', ואחר כך ומתוך כך 'ולב בנים על אבות'.³

¹ ישעיהו יא ט. וראה סוף משנה תורה לרמב"ם.

² איכה רבה ה כא.

³ שיחות הרב צבי יהודה דברים עמ' 473.

- אבודרהם השלם, הרב דוד אבודרהם, ירושלים תשכ"ג
- אבות דרבי נתן, מהדיר שניאור זלמן שעכטער, ווינא תרמ"ז
- אבן האזל, הרב איסר זלמן מלצר, ירושלים תשכ"ב
- אבן ישראל, הרב ישראל יעקב פישר, ירושלים תשס"ז
- אבן פנה, הרב אליהו קלצקין, פיטרקוב תרס"ז
- אבן שלמה, הרב יצחק מאלצאן, ירושלים תש"ך
- אבני מילואים, הרב אריה ליב הכהן, ירושלים תשל"ו
- אבני שהם, הרב משה ליב שחור, ירושלים תשכ"ח
- אבני שיש, הרב שלמה יעקב שייך, קובנה תרפ"ו
- אברבנאל על התורה, דון יצחק אברבנאל, ורשה תרכ"ב
- אברבנאל על נביאים וכתובים, דון יצחק אברבנאל, ירושלים תשט"ו
- אברהם אנכי, הרב אברהם אזולאי, איזמיר תרמ"ט
- אגרא דכלה, הרב צבי אלימלך מדינוב, ברוקלין ניו יורק תשנ"ג
- אגרא דפרקא, הרב צבי אלימלך מדינוב, בני ברק תשנ"ט
- אגרות הנצי"ב מוולאזין, עורך הרב יעקב קוסובסקי שחור, בני ברק תשמ"ג
- אגרות הקדש, כ"ק אדמו"ר הזקן, כ"ק אדמו"ר האמצעי, כ"ק אדמו"ר הצמח צדק, ברוקלין תשמ"ז
- אגרות הראיה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשי"ג – תשמ"ד
- אגרות הראיה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, קבוצת מכתבים תרס"ח - תר"פ, ירושלים תרפ"ג
- אגרות הרמב"ם, מתרגם הרב יוסף קאפח, ירושלים תשמ"ז
- אגרות הרמב"ם, מתרגם הרב שילת, ירושלים התשמ"ז - התשמ"ח
- אגרות וכתבים, הרב שלמה וולבה, ירושלים תשס"ו
- אגרות סופרים, הרב שלמה סופר, ויען - בודפסט תרצ"ג
- אגרות צפון, הרב שמשון רפאל הירש, ירושלים תשי"ב
- אגרות קדש, הרב מנחם מנדל מליובאביטש, ניו יורק תשס"ג
- אגרות ר' חיים עוזר, עורך הרב יעקב קוסובסקי שחור, בני ברק תשי"ס – תשי"ע
- אגרות ר' יצחק אלחנן, עורך הרב יעקב קוסובסקי שחור, בני ברק תשס"ד
- אגרת המוסר, הרב שלמה אלעמי (אבן לחמיש), וילנה תרל"ח
- אגרת התשובה, הרב יונה בן אברהם גירונדי, מהדיר הרב זילבר, ב"ב תשכ"ח
- אדם וביתו, הרב יוסף דב סולוביצ'יק, ירושלים תשס"ב
- אדר היקר ועקבי הצאן, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשכ"ז

אדרת אליהו על התורה, הרב אליהו בן שלמה זלמן מוילנא, תל אביב
 אהבת חסד, הרב ישראל מאיר הכהן, בני ברק תשכ"ח
 אהל מועד א, הרב שמואל ירונדי, מהדירים הרבנים אברהם ויצחק גאגין, ירושלים תרמ"ו
 אהלי תורה, ד"ר מרדכי ברויאר, ירושלים תשס"ד
 אומץ ופוליטיקה, ג'ון פ. קנדי, תל אביב 1960
 אומר מיהודה, הרב יהודה בן ליב, ברין תקנ"א
 אוצר הגאונים יומא סוכה, עורך ד"ר בנימין מנשה לוי, ירושלים תרצ"ד
 אוצר המשפט ב, פרופ' נחום רקובר, ירושלים תשנ"ב
 אוצר הפוסקים, ירושלים תש"ן
 אוצר הפירושים, פירוש המלבי"ם, הרב מאיר ליבוש מלבי"ם, ירושלים תשי"ז
 אוצר פירושים על התורה, הרב אליהו מזרחי, רב יהודה ליוואי בן בצלאל, הרב מרדכי יפה, הרב
 שבתאי משורר, ירושלים תשי"ח
 אוצרות הראי"ה, הרב משה יחיאל צוריאל, ראשון לציון תשס"ב
 אוצרות הרחיד"א על אבות, הרב חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשל"ו
 אור ה', הרב חסדאי קרשקש, תל - אביב תשכ"ג
 אור החיים על התורה ראה חומש מקראות גדולות
 אור הישר, יקותיאל זלמן שור, למברג תרס"ב
 אור המועדים, הרב זלמן נחמיה גולדברג, ירושלים תשס"ב
 אור זרוע, הרב יצחק ב"ר משה מווינא, זיטמיר תרכ"ב
 אור זרוע לצדיק, הרב צדוק הכהן מלובלין, לובלין תרפ"ט
 אור חדש, הרב יהודה ליוואי בן בצלאל, בני ברק תשל"ב
 אור יחזקאל ב, הרב יחזקאל לוינשטיין, בני ברק תשל"ח
 אור ישראל, הרב ישראל ליפקין, וילנא תר"ס
 אור לשמים, הרב מאיר בן שמואל רוטנברג, לובלין תרע"ד
 אור רש"י על חמשה חומשי תורה, הרב שמחה זיסל זיו, ירושלים תש"כ
 אור שמח, הרב מאיר שמחה הכהן מדווינסק, ד"צ תל - אביב תשכ"ב
 אורות, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשנ"ג
 אורות אילים, הרב אליעזר פפו, ירושלים תשנ"ה
 אורות התורה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תת"ש
 אורחות הבית, הרב משה שטרנבוך, ירושלים תשנ"ה
 אורות התשובה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, מרכז שפירא תשכ"ו
 אורחות יושר, זובח תודה, הרב יצחק מולכו, ירושלים תשמ"ג

- אורח נאמן ג, מנחם נתן אויערבאך, ירושלים תרפ"ו
- אורחות חיים מיוחס להרא"ש, מהדיר הרב משה שטרנבוך, בני ברק תשמ"ח
- אורחות חיים, הרב אהרן הכהן מלונל, ירושלים תשט"ז
- אורחות יושר, הרב שמריהו יוסף חיים קניבסקי, בני ברק תשנ"ז
- אורחות צדיקים, ירושלים תשל"ח
- אורחות רבינו הקהילות יעקב, הרב אברהם הורביץ, תשנ"א – תשס"ה
- אורים ותומים, הרב יהונתן אייבשיץ, ירושלים תשכ"א
- אורשת א, ד"ר מירב (טובול) כהנא, הרב אורי סמט, הרב ד"ר משה רחימי, אלקנא תש"ע
- אז נדברו, הרב בנימין זילבר, תשכ"ט – תשמ"ז
- אזהרות עם פירוש התשב"ץ, ירושלים תשנ"א
- אזכרה, לזכר הרב קוק זצ"ל, עורך הרב יהודה ליב פישמן, ירושלים תרצ"ז
- אזנים לתורה, הרב זלמן סורוצקין, ירושלים תש"מ
- אחותן הקטנה של החכמות, ד"ר אברהם מלמד, דיסרטציה, אוניברסיטת תל אביב תשל"ז
- אחייעזר קובץ אגרות פרקי חיים, עורך הרב אהרן סורסקי, בני ברק תש"ל
- אי של אפשר, סיפור חייו של בנימין מינץ, חיים שלם, ירושלים תשע"ג
- איכות וכמות, עורכים צבי עופר רס"ן אבי קובר, תל אביב 1986
- אילם, הרב יוסף דילמידגו, אמשטרדם שפ"ח – שפ"ט
- אילת השחר, הרב יעקב פילבר, ירושלים תשנ"א
- איסור והתר, יונה בן ישראל אשכנזי, וילנא תרנ"א
- אירגוני בני המדינה באשכנז במאות הי"ז והי"ח, ד"ר דניאל י. כהן, דיסרטציה, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשכ"ז
- איש האמונה, הרב יוסף דב הלוי סולוביצ'יק, ירושלים תשמ"א
- איש ההלכה - גלוי ונסתר, הרב יוסף דב הלוי סולוביצ'יק, ירושלים תשל"ט
- איש צדיק היה, שמחה רז, ירושלים תשלי"ג
- אלה דברי הברית ג, הרב חיים הירשנזון, ירושלים תרפ"ח
- אלפי מנשה, הרב מנשה בן פורת מאיליא, וילנא תקע"ה
- אם הבנים שמחה, הרב יששכר דב טייכטל, בודאפעסט תש"ג
- אמונה ותורה, הרב משה שטרנבוך, בני ברק תשל"ט
- אמנות רשימת כל האמנות בסוף הביבליוגרפיה.
- אמרי בינה, הרב יוסף חיים, ירושלים תרס"ח (!)
- אמרי בינה, הרב מאיר אורבך, אונגור תרכ"ו
- אמת ליעקב, הרב יעקב קמינצקי, ניו-יורק קליבלנד תשנ"א

אנציקלופדיה הלכתית רפואית, הרב ד"ר אברהם שטינברג, ירושלים תשמ"ח – תשנ"ט
 אנציקלופדיה תלמודית, עורכים הרב מאיר ברלין והרב שלמה יוסף זיון, ירושלים תש"ז –
 תשס"ד

אסיפת זקנים על מסכת זבחים, הרב ישראל מאיר הכהן, ורשא תרס"ב – תרפ"ה
 אספת זקנים, קובץ מפרשים על מסכת שבת, ראשון לציון תשלי"ג
 ארח משפט, הרב רחמים אליהו חזן, שלוניקי, תרי"ח
 ארחות ישר, הרב שמריהו יוסף חיים קנייבסקי, בני - ברק תשנ"ז
 ארץ הצבי, הרב צבי שכטר, ירושלים תשנ"ג
 ארץ ושמים, הרב יעקב פילבר, ירושלים תש"ן
 אשכול הכופר, הרב אברהם סבע, ברדיוב תרס"ח
 אשל אברהם, הרב אברהם דוד בן אשר מבוצ'ץ, למברג תרמ"ו
 אשר יצוה, בעריכת הרב יעקב משה הלל, ירושלים תשס"ד
 אתון דאורייתא, הרב יוסף אנגל,
 אתיקה רפואית, ההסתדרות הרפואית בישראל, תל אביב 2010
 באהלי יעקב, הרב שמחה אסף, ירושלים תש"ג
 באור פניך יהלכון, הרב אהרן ליכטנשטיין, תל אביב תשע"ב
 באר אליהו, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשלי"ג
 באר הגולה, הרב יהודה ליוואי בן בצלאל, ירושלים תשל"א
 באר שבע, יששכר בער איילינבורג, ירושלים תשכ"ט
 בדרך עץ החיים, ידעאל מלצר, ירושלים תשמ"ו
 ביאור חכמת שלמה המלך ע"ד החקירה, הרב יוחנן אלימן, ליוורנו תק"נ.
 ביאור על התורה לרבי עובדיה ספורנו, הרב עובדיה ספורנו, ירושלים תש"מ
 בבלי, ראה תלמוד בבלי
 באהלי תורה, פרופ' מרדכי ברויאר, ירושלים תשס"ד
 בדרך עץ החיים, ידעאל מלצר, תשמ"ו
 ביכורי גשן, הרב נחום שמואל גורטלר, התשס"א
 בינה לעיתים, הרב עזריה פיגו, ירושלים תשמ"ט
 בימי רומא וביזאנטיון, פרופ' מיכאל אבי יונה, ירושלים תש"ל
 בין דמוקרטיה ליהדות, עורכים עמנואל בן נאה, יחזקאל כהן, יוחנן פריד, ירושלים, תשמ"ח
 בינת המידות, עורך הרב חיים שטראוס, ירושלים תשס"ז
 ביצחק יקרא, הרב אביגדור נבנצאל, ירושלים תשמ"ט
 בירור הלכה ראה תלמוד בבלי עם הלכה ברורה ובירור הלכה

בירת מגדל עוז ברכות שמים, הרב יעקב עמדין, זיטאמיר תרל"ד
 בית אברהם, הרב חיים אברהם ישראל, קרית ספר תשס"ג
 בית דוד, הרב יוסף דוד בן שבת, שלוניקי תקו
 בית האוצר, הרב יוסף ענגיל, פיטרקוב תרס"ג
 בית הבחירה, הרב מנחם המאירי, זכרון יעקב, תשל"ד
 בית ישי, הרב שלמה פישר, ירושלים תשמ"ז
 בית ישי, דרשות, הרב שלמה פישר, ירושלים תשנ"ט.
 בית ישראל, הרב ישראל מאיר הכהן, בני ברק התש"ן.
 בכל דרכיך דעהו, הרב ד"ר אלחנן בלומנטל, ירושלים תשנ"ה
 במראה הבזק ו, הרב משה ארנרייך והרב יוסף כרמל, ירושלים תשס"ו
 בן איש חי, הרב יוסף חיים, ירושלים תשי"ב
 בין איש חיל, הרב יוסף חיים, ירושלים תרס"א - תר"ע
 בן יהודע, הרב יוסף חיים, ירושלים תשנ"ח
 בן פורת, הרב יוסף אנגל, פיטרקוב תרס"ז
 בני האור ובני החשך, נייבור רינהולד, ירושלים תשס"ד
 בני יששכר, הרב צבי אלימלך מדינוב, ירושלים תשכ"ב
 בני ישראל ובני נח, עורכים הרב בן ציון קריגר והרב אורי דסברג, ירושלים תשמ"ח
 בניהו, הרב יוסף חיים, ירושלים תרס"ה
 בנין אב, הרב אליהו בקשי דורון, ירושלים תשמ"ב - תשס"א
 בנין שלמה על מסכת סנהדרין, הרב נתן מז, אופנבאך תקמד
 בנין שלמה הרב שלמה כהן, וילנא תרמ"ט
 בסוד היחיד והיחד, הרב יוסף דב הלוי סולוביצ'יק, עורך פרופ' פנחס פלאי, ירושלים תשל"ו
 בעיות אקטואליות לאור ההלכה, עורך הרב אברהם ביק (שאולי), ירושלים תשנ"ג
 בעל הטורים על התורה, הרב יעקב בעל הטורים, מהדיר הרב יעקב ק. ריינץ, בני ברק תשל"א
 בעלי הנפש, הרב אברהם בן דוד, ירושלים תש"ד
 בענין זהירות מלשון הרע בעתון, הרב משה קאופמן, בני ברק תשנ"ט
 בעקבי הצאן, הרב צבי שכטר, ירושלים תשנ"ז
 בראשית רבתי, רבי משה הדרשן, מהדיר פרופ' ח. אלבק, ירושלים תשכ"ז
 ברורים בהלכות הראי"ה, עורכים הרב משה צבי נריה, הרב אריה שטרן, הרב נריה גוטל,
 ירושלים התשנ"ב.
 ברית יהודה, הרב יעקב ישעיה בלויא, ירושלים תשל"ט
 ברית עולם על הלכות שביעית, הרב בנימין זילבר, בני ברק התשל"ב

ברית עולם קמא, הרב עקיבא יוסף שלזינגר, ירושלים תר"נ
 ברכה לאברהם, עורך יצחק אילן הלוי שטינברג, ירושלים התשס"ח
 ברכי יוסף, הרב חיים יוסף דוד אזולאי, ד"צ ירושלים תשמ"ט
 ברכת אברהם על מסכת סנהדרין, הרב אברהם ארלנגר, ירושלים תשס"ב
 ברכת בנים, יהושע זאב זנד, פתח תקוה תשנ"ד
 ברכת פרץ, הרב יעקב קנייבסקי, בני ברק התשל"ב
 ברכת ר"ש, הרב רפאל שפירא, בית שמש תשנ"ט
 בשבילי התחיה, הרב מאיר ברלין (בר – אילף), תל אביב ת"ש
 בתוך החומות, הרב מנחם מנדל פרוש, ירושלים תש"ח
 בתורתו של רבי גדליה, עורך הרב יצחק שילת, מעלה אדומים תשס"ד
 בתי הדין וסדריהם, הרב שמחה אסף, ירושלים תרפ"ד
 בתי מדרשות, הרב שלמה אהרן ורטהימר, הרב אברהם יוסף ורטהימר, ירושלים תשי"ב
 גדול כבוד הבריות, פרופ' נחום רקובר, ירושלים תשנ"ט
 גור אריה על התורה, הרב יהודה ליוואי בן בצלאל, תשל"ב
 גט פשוט, הרב משה בן חביב, ירושלים תש"ס
 גטו רומא במאה הטי"ז, אריאל טואף, רמת גן תשמ"ד
 גיטו רומא, אטיליו מילאנו, תל אביב תשנ"ב
 גליוני הש"ס, הרב יוסף ענגיל, וינה התרפ"ד
 גן נעול, הרב שלמה אבינר, ירושלים תשמ"ה
 גנזי הספרי, הרב בצלאל זולטי, ירושלים תש"ח
 גנזי ראי"ה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשמ"ה
 גשר החיים, הרב יחיאל מיכל טוקציניסקי, ירושלים תש"ך
 דבר אליהו, הרב אליהו בן שלמה זלמן מוילנא, בני ברק תש"ס
 דבר הלכה, הרב אליהו קלצקין, לובלין תרפ"א
 דבר המשפט, הרב חיים דוד הלוי, תל אביב תשמ"ב
 דבר לדור, קובץ הספדים על הרב קוק, עורכים הרב אבישי ואריה אלבוים, אלול תשנ"ו
 דבר משה על מסכת סנהדרין, הרב משה רוזמרין, ירושלים תשמ"ח
 דבר שאול על מסכת סוטה, הרב שאול קוסובסקי שחור, בני ברק תשכ"ז
 דברות משה, הרב משה פיינשטיין, ניו - יורק תשכ"ח - תשל"א
 דבר אליהו על איוב, הרב אליהו בן שלמה זלמן מוילנא, וילנא תרל"ה
 דברי אליהו, הרב אליהו בן שלמה זלמן מוילנא, וילנא תרפ"ז

- דברי דוד, ח"ב הרב דוד קאסעל, ירושלים תשנ"ב
- דברי הגות והערכה, הרב יוסף דב סולוביצ'יק, ירושלים תשמ"ב
- דברי השקפה, הרב יוסף דב סולוביצ'יק, ירושלים תשנ"ב
- דברי זכרון, הרב יוסף שטאטהאגן, אמשטרדם תס"ה
- דברי חכמים, הרב ארי' זאב גינזברג, ניו יורק תשמ"ו
- דברי חכמים, הרב יהודה ליב פוחוביצר, ד"צ ירושלים תשל"ו
- דברי סופרים ונספח בו קונטרס ספר הזכרונות וקונטרס לקוטי מאמרים, הרב צדוק הכהן מלובלין, בני - ברק תשל"ג
- דברי שאול - חידושי האגדות, הרב יוסף שאול נתנוון, למברג תרל"ז
- דברי תלמוד, הרב אברהם אליהו קפלן, ירושלים תשי"ח
- דברים נחמדים, נעתקים מתוך כתבי יד עתיקים, הוסיאטין תרס"ב
- דוד גנו וזמנו, אנדרה נהר, ירושלים תשס"ה
- דודאי ראובן, הרב ראובן כ"ץ, ירושלים תשי"ד
- דור רביעי על מסכת חולין, הרב משה שמואל גלזנר, ירושלים תשל"ח
- דורות הראשונים, הרב יצחק אייזיק הלוי, פראנקפורט ע"נ מיין תרס"ו
- דינא דחיי, הרב חיים בנבנישתי, קושטא תק"ב
- דינא דמלכותא דינא, פרופ' שמואל שילה, ירושלים תשל"ה
- דיני ישראל, שנתון למשפט עברי ולדיני משפחה בישראל, תל אביב תש"ל -
- דיני מנהגי ק"ק ארגי"ל, הרב יהודה עייאש, מהדיר יצחק ברום צרור, ירושלים תשמ"ה
- דיני ממונות, הרב עזרא בצרי, ירושלים תשל"ד - תשמ"ב
- דיני מסחר במשפט העברי, ד"ר שילם ורהפטיג, ירושלים תש"ן
- דיני עבודה במשפט העברי, ד"ר שילם ורהפטיג, תל אביב תשכ"ט
- דינים והנהגות ממרן החזון איש, מהדיר הרב מאיר גריינימן, בני ברק תשנ"ו
- דמיון אריה, הרב אריה פיסק, פראג, שע"ו
- דניאל עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדיר הרב יוסף קאפח, ירושלים תשמ"א
- דעת חכמה ומוסר, הרב ירוחם ליבוביץ, ניו יורק תשכ"ז
- דעת מקרא, מוסד הרב קוק, ירושלים, תש"ל - תש"ס
- דעת קדושים, הרב אברהם דוד מבוטשאטש, לבוב תרע"ב
- דעת תבונות ספר הכללים, הרב משה חיים לוצטו, מהדיר הרב חיים פרידלנדר, בני ברק תשמ"ג
- דרושי הצל"ח, הרב יהודה סגל לנדא, ירושלים תשכ"ו
- דרישת ציון, הרב צבי הירש קלישר, ירושלים תש"ז
- דרך אמונה על משנה תורה ספר זרעים, הרב שמריהו יוסף חיים קנייבסקי, בני ברק תשמ"ד

דרך ה', הרב משה חיים לוצטו, ירושלים תשמ"א
 דרך חיים, הרב יהודה ליוואי בן בצלאל, לונדון תשכ"א
 דרך חכמה, הרב משה חיים לוצטו, תל אביב, תשכ"ב
 דרך חכמה, הרב שמריהו יוסף חיים קנייבסקי, בני ברק תשס"ח
 דרך לתשובה, הרב משה שטרנבוך, בני ברק תשל"ח
 דרך מצוותיך, הרב מנחם מנדל שניאורסון, ברוקלין תש"ל
 דרך שיחה – תשובות הגר"ח, הרב צבי ירוב, בני ברק תשס"ד
 דרכה של דימוקראטיה, קארל מאנהיים, ירושלים תשי"ח
 דרכה של תורה, ירושלים תר"פ
 דרכי חושן א, הרב יהודה משה סילמן, בני ברק תשס"ב
 דרכי משה, הרב כלפון משה הכהן, בני ברק תשל"ו
 דרכי משה השלם, הרב משה איסרליס, מהדיר הרב ח. ש. רוזנטל, ירושלים התשל"ט
 דרכי נועם, הרב שלמה אוליורה, (ד"צ) ישראל תשכ"ט
 דרכי תשובה, הרב צבי הירש שפירא, (ד"צ) ירושלים תשכ"ז
 דרש דרש ב, הרב שריה דבליצקי, בני ברק תשמ"ו
 דרש משה, הרב משה פינשטיין, בני ברק תשמ"ח
 דרשות אל עמי, הרב משה אביגדור עמיאל, בילגורי תרצ"ד
 דרשות המגיד מוילנא, הרב זלמן זאב, בני ברק תשס"ו
 דרשות הנצי"ב, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, ירושלים ה'תשנ"ג
 דרשות הר"ן, הרב נסים בן ראובן גירונדי, ירושלים תשל"ז
 דרשות חתם סופר, הרב משה סופר, תל אביב תשל"ד
 דרשות כתב סופר, הרב אברהם שמואל בנימין סופר, תשנ"ב
 דרשות מהר"ל מפראג, (נדפס עם באר הגולה), הרב יהודה ליוואי בן בצלאל, לונדון תשכ"ד
 דרשות ר"י אבן שועיב, הרב יהושע אבן שועיב, מהדיר הרב זאב מצגר, ירושלים תשנ"ב
 דת והלכה, הרב משה שטרנבוך, ירושלים תש"ל
 האמונה הרמה, הרב אברהם בן דוד הלוי (הראב"ד הראשון), פרנפורט תרי"ג
 האנציקלופדיה הישראלית הכללית, הוצאת כתר, ירושלים תשמ"ז
 הארץ ומצוותיה, הרב אברהם יצחק גולדברג, ירושלים – בני ברק תשמ"ו
 הביטוח בהלכה, הרב מנחם סליי, תל - אביב תש"ס 1980
 הבית היהודי, הרב שמחה כהן, בני ברק תשנ"ה - תשנ"ז
 הגדה של פסח אבי עזרי, עורך הרב שלום מאיר הכהן ולך, בני ברק תשנ"ו

הגדה של פסח מבית לוי, עורך מנחם מענדיל גערליץ, ירושלים תשמ"ג
הגדה של פסח מועדים וזמנים, הרב משה שטרנבוך, ירושלים תשמ"ז
הגדה של פסח עם פירוש ליל שימורים, הרב יחיאל מיכל הלוי אפשטיין, וילנא תרפ"ח
הגדה שלמה, הרב מנחם מנדל כשר, ירושלים תשכ"ו.
"הגדול" ממינסק, הרב מאיר היילפרין, ירושלים ניו יורק תשנ"ד
הגיונות אל עמי, הרב משה אביגדור עמיאל, ירושלים התרצ"ו
הגנת הסביבה, פרופ' נחום רקובר, ירושלים תשל"ב
הדעה והדבור, הרב זלמן סורוצקין, לאנדאן תש"ז
הדרך לתשובה, הרב משה שטרנבוך, בני ברק תש"ן
הדרת מלך, הרב מנשה יוסף מילר, ירושלים תשמ"ב
ההגנה על צנעת הפרט, פרופ' נחום רקובר, ירושלים תשס"ו
ההלכה כוחה ותפקידה, הרב אליעזר ברקוביץ, ירושלים תשמ"א
ההנהגה של הקהילה היהודית במזרח הקרוב משלהי המאה ה"ט ועד סוף המאה הי"ח, ד"ר
לאה בורנשטיין, דיסרטציה, אוניברסיטת בר אילן התשל"ח
החברה היהודית בערי האימפריה העותמנית במאה הי"ז, ד"ר ירון בן נאה, דיסרטציה,
האוניברסיטה העברית, ירושלים תשנ"ט
החוקה האמריקאית, צ'רלס הרמן פריצ'ט, תל - אביב תשמ"ב
החינוך היהודי בתקופת המשנה והתלמוד, משה אברבך, ירושלים תשמ"ג
החינוך והחברה היהודית באירופה הצפונית בימי הביניים, אפרים קנרפוגל, תל אביב תשס"ג
החפץ חיים, הרב חיים פאלאגי, איזמיר תר"מ
החפץ חיים חייו ופעלו, הרב משה מאיר ישר, בני ברק תשנ"ז
הכוזרי המבואר, עורך דוב שוורץ, ירושלים התשנ"ז
הכוזרי השני הוא מטה דן, הרב דוד ניטו, ירושלים תשי"ח
הכתב והקבלה, הרב יעקב צבי מקלנבורג, ירושלים תשכ"ט
הליכות ביתה, הרב דוד אוירבך, ירושלים תשמ"ג
הליכות שלמה על הלכות תפלה, הרב יצחק טרגר, הרב אהרן אוירבך, ירושלים תשי"ס
הליכות שלמה על מועדי השנה, הרב יצחק טרגר, הרב אהרן אוירבך, ירושלים תשס"ג
הלכה ורפואה, עורך הרב משה הרשור, ירושלים תשי"מ - תשמ"ח
הלכה פסוקה עם ברור הלכה, מכון הרי פישל, ירושלים תשכ"ב
הלכות גדולות, מהדיר הרב אברהם שמעון טרויב, ד"צ תל אביב תשכ"ב
הלכות הבית המשותף, הרב אפרים משה הלוי קורנגוט, פתח תקוה תשס"א
הלכות הגר"א ומנהגיו, הרב משה שטרנבוך, ירושלים תשל"ד

הלכות הצלה השלם, הרב עדי כהן, ירושלים תשס"ה
 הלכות ומנהגי מהר"ש, הרב שלום מנושטאט, ירושלים תשל"ז
 הלכות יום העצמאות ויום ירושלים, עורך פרופ' נחום רקובר, ירושלים תשמ"ה.
 הלכות מדינה, הרב אליעזר יהודה וולדינברג, ירושלים תשי"ב - תשט"ו
 הלכות מיסים במקורות העבריים, יעקב בזק, ירושלים תשכ"ד
 הלכות רפואה ופיקוח נפש, הכינוס הבינלאומי השני רפואה אתיקה והלכה, בעריכת ד"ר מרדכי
 הלפרין, ירוחם פרינד (פיירברגר), ירושלים תשנ"ו
 המועדים בהלכה, הרב שלמה יוסף זווין, תל אביב תשי"ד
 המילון למונחי צה"ל, אג"ם תוה"ד התשנ"ח 1998
 המיסוי בקהילה היהודית באיזמיר במאות השבע עשרה והשמונה עשרה, נחמה גרינהויז, תל
 אביב תשנ"ז
 המסחר במשפט העברי, פרופ' נחום רקובר, ירושלים תשמ"ח
 המספיק לעובדי ה', הרב אברהם בן הרמב"ם, מתרגם הרב יוסף בן צאלח דורי, ירושלים
 התשל"ג
 המשטר במדינת ישראל, שלמה יובל, מהדורה שניה 1987
 המשפט הבינלאומי האל מדינתי, פרופ' יורם דינשטיין, תל אביב 79
 המשפט העברי, פרופ' מנחם אלון, ירושלים תשל"ג
 המשפט העברי, עורכים מרדכי אליאש ופליטיאל דיקשטיין, תל אביב תרפ"ו
 המשפט הקונסטיטוציוני של מדינת ישראל, פרופ' אמנון רובינשטיין, ירושלים ותל - אביב
 תשמ"א
 המשפט כערך אוניברסלי, דינים בבני נוח, פרופ' נחום רקובר, ירושלים תשמ"ח
 הנבחר באמונות ובדעות, רב סעדיה גאון, מהדיר הרב יוסף קאפח, ירושלים תש"ל
 הנהגת מלמדים עם התלמידים, ? , בסדילקב תקצ"ה
 הנסיך, ניקולו מקיוולי, תל-אביב תשמ"ח 1988
 הנשואין כהלכתם, הרב בנימין אדלר, ירושלים תשד"ם
 הספרים החיצונים, מהדיר אברהם כהנא, תל-אביב תשי"ד
 העונשין אחרי חתימת התלמוד, הרב שמחה אסף, ירושלים תרפ"ב
 העמק דבר, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, ירושלים תשנ"ט
 העמק שאלה ראה שאילתות דרב אחאי גאון
 הענישה הפלילית, ד"ר יעקב בזק, ירושלים - תל אביב תשמ"א
 הערות במסכתות ערכין ותמורה, משיעורי הרב שלום יוסף אלישיב, ירושלים תשס"ד
 הפדרליסט, אלכסנדר המילטון, גיימס מדיסון, וגיון גיי, ירושלים תשס"ב

הפירוש הקצר לספר דניאל, אהרן מונשיין, רמת גן תשל"ז
 הפירוש השלם על תהילים, רבי דוד קמחי, מהדיר אברהם דרום, ירושלים תשכ"ז
 הפלאה, הרב פנחס הורביץ, ד"צ ירושלים תשל"ו
 הפסיכולוגיה של ההתנגדות לשינוי, שאול פוקס, רמת גן תשס"ח
 הצבא כהלכה, הרב יצחק קופמן, ירושלים תשנ"ד
 הקהל, קובץ למצות הקהל ובירור הלכותיה, עורך הרב בנימין רבינוביץ תאומים, ירושלים תשל"ג
 הר צבי, הרב צבי פסח פראנק, ירושלים תשכ"ד
 הראשון לושלת בריסק, הרב חיים קרלינסקי, ירושלים תשד"מ
 הרב מבריסק, הרב שמעון יוסף מלר, ירושלים תשס"ג
 הרבנות באיטליה בתקופת הריניסאנס, פרופ' ראובן בונפיל, ירושלים תשל"ט
 הרבנות הראשית לישראל, שבעים שנה לייסודה, עורכים ד"ר איתמר ורהפטיג, הרב שמואל כ"ץ, היכל שלמה תשס"ב
 הרבנות והמדינה, הרב שאול ישראלי, עורך הרב ישראל שריר, ירושלים תשס"א
 הררי קדם, הרב מיכל זלמן שורקין, ירושלים תש"ס
 הרש"ר הירש ראה חמשה חומשי תורה עם פירוש הרב שמשון רפאל הירש
 השירות הדיפלומטי במקרא ובתעודות מן המזרח הקדום, דוד אלגביש, ירושלים תשנ"ח
 השלמה לירושלמי, וילנא תרפ"ח
 השקפתנו, שלום אליעזר רוטר, בני ברק התשל"ח
 השתנות הטבעים, הרב נריה משה גוטל, ירושלים תשנ"ה
 התוועדויות תשמ"ב, הרב מנחם מנדל שניאורסון, ברוקלין תש"נ
 התוועדויות, תשנ"א, הרב מנחם מנדל שניאורסון, ברוקלין תשנ"ב
 התוועדויות, תשנ"ג, הרב מנחם מנדל שניאורסון, ברוקלין תשנ"ג
 התורה המשמחת, יוסף ורות אליהו, בית אל תשנ"ח
 התורה והמדינה, עורך הרב שאול ישראלי, תל אביב תש"ט - תשכ"ב
 התקופה הגדולה קול התור, הרב מנחם מנדל כשר, ירושלים תשל"ב
 התקופה ובעיותיה, עיונים, הרב יוסף אברהם וולף, בני ברק תשכ"ה
 התקנות בישראל, הרב ישראל שציפנסקי, ירושלים תשנ"א - תשנ"ג
 ובתורתו יהגה, הרב דוד פלק, ירושלים תשנ"ז.
 והאיש משה, הרב משה סולובייצ'יק, קרית ספר תשס"א – תשס"ד
 והערב נא, הרב יצחק זילברשטיין, חולון תשע"ב
 וחי אחיך עמך, הרב אליעזר רוט, בני ברק תשס"ג

ויואל משה, הרב יואל טייטלבוים, ברוקלין ניו-יורק תשכ"א
 ועלהו לא יבול, א-ב, הרב נחום סטפנסקי, ירושלים תשנ"ט – תשס"א
 זהר ראה ספר הזהר
 זכו – שכינה ביניהם, הרב דוד כהן "הנזיר", ירושלים תשס"ו
 זכויות יוצרים במקורות יהודיים, פרופ' נחום רקובר, ירושלים תשנ"א 1991
 זכור זאת ליעקב, עורך: הרב מיכאל הרשקוביץ, ירושלים תשל"א
 זכור לאברהם, הרב אברהם בן אביגדור, קושטא תקפ"ז
 זכור לאברהם, קובץ תורני, בעריכת הרב אביגדור ברגר, חולון תש"ן – תשס"ה
 זכרון יעקב, הרב יעקב בנדיטמן, וילנא תרל"ה
 זכרון יעקב, חידושי תורה במסכת שבת, קובץ בעריכת הרב יהודה פכטהלט והרב יהושע גולד,
 זכרון יעקב תשל"ט
 זכרון לראשונים וגם לאחרונים, תשובות הגאונים, מהדיר אברהם אליהו הרכבי, ברלין תרמ"ז
 זכרונות גליקל, גליקל מהמלין, תל אביב תרפ"ט
 זמן חירותנו, הרב יוסף דב סולוביצ'יק, אלון שבות תשס"ז
 זקני יהודה, הרב יהודה אריה ממודינא, מהדיר שלמה סימונסון, ירושלים תשט"ז
 חבור התשובה, הרב מנחם המאירי, ניו-יורק תשי"י
 חברה ודת, פרידמן מנחם, ירושלים תשל"ח
 חשב פאר, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תרפ"ה
 חדושי הריטב"א, הרב יוס טוב בן אברהם אשבילי, זכרון יעקב תשס"ב
 חדושי הרי"מ על התורה, לוקט וסודר ע"י יהודה לייב לוין, ירושלים, תשכ"ז
 חדושי הרשב"א (על השי"ס), הרב שלמה בן אדרת, זכרון יעקב תשמ"ח
 חדושי מרן רי"ז הלוי על הרמב"ם, הרב יצחק זאב הלוי סולוביצ'יק, ירושלים תשל"א
 חדושי מרן רי"ז הלוי על התורה, הרב יצחק זאב הלוי סולוביצ'יק, ירושלים תשל"ט
 חדושי רבינו הגר"ז סאלאווייצ'יק מפי השמועה על התורה, הרב יצחק זאב הלוי סולוביצ'יק,
 ירושלים תשי"ח
 חדושי רבנו מאיר שמחה על השי"ס, הרב מאיר שמחה כהן, ירושלים תשכ"ז
 חדושי הרמב"ן על תלמוד בבלי, בני - ברק תשי"ט
 חדושי הגר"ח, הרב חיים סולוביצ'יק, ירושלים תשט"ו.
 חובת התלמידים, הרב קלונימוס קלמיש שפירא, ישראל תשל"א
 חוות בנימין, הרב שאול ישראלי, כפר דרום התשנ"ב – התשנ"ח
 חול המועד כהלכתו, הרב יקותיאל פרקש, ירושלים התשמ"ז
 חומת אנך, הרב חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשכ"ה

חומש מקראות גדולות רב פנינים, ירושלים תשכ"ד
 חומש תורת אלקים, עם פירוש נתינה לגר, הרב מרדכי אדלר הכהן, ווילנה תרל"ד
 חוק לישראל נזיקין, הרב אברהם שיינפלד, ירושלים תשנ"ב
 חוקת ארצות הברית ראה החוקה האמריקאית
 חוקות הארץ, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, כפר דרום תשס"ו
 חוקות עולם, הרב משה נחמיה כהניו, ירושלים תרמ"ו
 חוקת עולם, הרב שמואל טובי שטערן, ניו יורק תש"י
 חורב, הרב שמשון רפאל הירש, ניו - יורק תשי"ג
 חזון איש, הרב אברהם ישעיה קרליץ, בני ברק תשלי"ג
 חזון איש אמונה ובטחון, הרב אברהם ישעיה קרליץ, ירושלים תשי"ד
 חזון איש על הרמב"ם, משנה תורה, הוצאת אל מקורות, ירושלים תשט"ו
 חזון הגאולה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תש"א
 חזון הצמחונות והשלום, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשמ"ג
 חזון יחזקאל, הרב יחזקאל אברמסקי, ירושלים תשמ"ו
 חזקוני על התורה ראה תורת חיים
 חדושי מרן רי"ז הלוי על הרמב"ם, הרב יצחק זאב סולוביצ'יק, ירושלים תשכ"ג
 חדושים ובאורים, הרב חיים שאול גרינימן, בני - ברק
 חידושי הציוניות, פרופ' יחזקאל דרור, ירושלים תשנ"ז
 חידושי אגדות, הרב יהודה ליוואי בן בצלאל, בני ברק תש"מ
 חידושי אגדות, מהר"ם שיק, ירושלים תשמ"ה
 חידושי בעל השרידי אש על הש"ס, הרב י. וויינברג, ירושלים תשנ"ו
 חידושי בתרא, על חידושי המסביר במסכתות סוכה וסנהדרין, (הרב חיים דב אלטוסקי),
 ירושלים תשמ"ט
 חידושי בתרא על חידושי הגר"מ מסלבודקה במסכת בבא קמא ועל המסביר במסכת בבא קמא
 והוריות, (הרב חיים דב אלטוסקי), ירושלים תשמ"ח
 חידושי בתרא על מדרש רבה ותנחומא, (הרב חיים דב אלטוסקי), ירושלים תשלי"ט
 חידושי גור אריה על שבת עירובין פסחים, הרב יהודה ליוואי בן בצלאל, לבוב תרכ"ג
 חידושי הגרז"ר, הרב זעליג ראובן בענגיס, ירושלים תשד"ם
 חידושי הגר"יז החדשות על תנ"ך ואגדה מפי השמועה, הרב יצחק זאב סולוביצ'יק ירושלים
 תשמ"ו.
 חידושי הרב ציטרון-קטרוני, בעריכת הרב אורי רדמן, פתח תקוה תש"ע
 חידושי חתם סופר (על התלמוד), הרב משה סופר, ד"צ ירושלים תשל"א

חידושי רבי שמעון יהודה הכהן (שקאפ), על מסכתות יבמות וכתובות, ניו יורק תשט"ז
 חידושי רבינו יונה על מסכת סנהדרין, הרב יונה בן אברהם גירונדי, ירושלים תשט"ו
 חיי אדם, הרב אברהם דנציג, ירושלים תשי"ח
 חיי מוהר"ן, הרב נתן שטרנהרץ, ירושלים תשמ"ה
 חיים וחסד, גימיל יצחק נסים, איזמיר תצ"ז
 חירות הפרט בדרכי גביית חוב במשפט העברי, פרופ' מנחם אלון, ירושלים תשכ"ד
 חכם לב יקח מצוות, הרב אליעזר רוט, בני ברק תשס"א
 חכמה ומוסר, הרב שמחה זיסל זיו, ניו יורק תשי"ז
 חכמה ומוסר ב, הרב שמחה זיסל זיו, ירושלים תשכ"ד
 חכמי ישראל כרופאים, ד"ר דוד מרגלית, ירושלים תשכ"ב
 חכמת אדם, הרב אברהם דנציג, ירושלים תשי"ח
 חלקת יואב, הרב יואב יהושע וינגרטן, בני ברק תשמ"ה
 חמדת ישראל, הרב מאיר דן פלאצקי, פיטרקוב תרפ"ז
 חמדת שלמה, הרב שלמה זלמן ליפשיץ, ורשא תר"נ
 חמש דרשות, הרב יוסף דב הלוי סולוביצ'יק, ירושלים תשל"ד
 חמשה חומשי תורה עם פירוש הרב שמשון רפאל הירש, ירושלים תשכ"ז - תשמ"ה
 חמשה חומשי תורה עם פירושי רבינו יהונתן, הרב יהונתן אייבשיץ, ירושלים תשנ"ו
 חמשה חומשי תורה עם פירוש רבנו לוי בן גרשום, מהדירים ברוך ברנר, אלי פרימן, כרמיאל
 כהן, מעלה אדומים תשנ"ג -
 חסד לאלפים, הרב אליעזר פאפו, ירושלים תשמ"ה
 חסדי אבות וראשי אבות, הרב חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים התש"ך (כרוך עם ספר מראית
 העין)
 חסדי דוד על התוספתא, הרב דוד פרדו, ירושלים תשנ"ד
 חפירות הר הבית, מאיר בן דב, ירושלים 1982
 חפץ חיים, הרב ישראל מאיר הכהן, ירושלים תשנ"ב
 חפץ חיים, הרב ישראל מאיר הכהן, מהדיר הרב משה קאופמן, בני ברק תשנ"ו
 חפץ חיים על התורה, עורך הרב שמואל גרינימן, בני ברק
 חקיקה דתית, פרופ' מנחם אלון, תל - אביב תשכ"ח
 חקרי הלכה, הרב שאר ישוב כהן, ירושלים התשנ"ג
 חשבונות רבים, הרב מאיר ויסברגר, בני ברק תשס"ב
 חשוקי חמד, הרב יצחק זילברשטיין, תשס"ה - תשס"ט
 חתם סופר על התורה, הרב משה סופר, תשי"ח

חתם סופר על התורה, מהדיר הרב יוסף נפתלי שטרן, ירושלים התשס"ז
 טובי העיר, הרב יוסף גולדברג, ירושלים תש"ס
 טובך יביעו, הרב משה מיכאל צורן, בני ברק תש"ס
 טור, רבינו יעקב בן רבינו אשר, ירושלים תשנ"ג
 טל תחיה, הרב ראובן מרגליות - ראה קוי אור
 טעמי המנהגים, הרב אברהם יצחק שפרלינג, לבוב תרס"ט
 יד משה על התורה, הרב משה כלפון, ג'רבה תש"י
 יד רא"ם, הרב אהרן מנדל בן נתן הכהן, מהדיר הרב חיים נפתלי ויסבלום, תל אביב תש"ך
 יד רמה על מסכת בבא בתרא, הרב מאיר ב"ר טודרוס הלוי אובולעפיא, מהדיר הרב עפר צבי
 פלד, ירושלים תשנ"ב
 יד רמה על מסכת סנהדרין, הרב מאיר ב"ר טודרוס הלוי אובולעפיא,
 ידי אליהו, הרב אליהו גאליפאפה, קושטא תפ"ח
 ידי משה, הרב משה קלנברג, עורכת אסתר פרבשטין, ירושלים תשס"ה
 יהדות ומדע כחכמות משלימות, פרופ' הרב יהודה לוי, ירושלים התשנ"א
 יהודים בממלכת הסולטנים, ד"ר ירון בן נאה, ירושלים תשס"ז
 יהודים ויהדות במזרח אירופה, פרופ' ישראל היילפרין, ירושלים תשכ"ט
 יוונות ויוונות בארץ ישראל, פרופ' שאול ליברמן, ירושלים תשכ"ג
 יום תוכחה, הרב יהודה כ"ץ, אלטונה תק"ה
 יון מצולה, הרב נתן נטע הנובר, תל אביב, תשכ"ו
 יוסף דעת, הרב יוסף בן ארזה, ירושלים תשנ"ז – תשס"ד
 יחסי תשורה, ריצ'רד מ. טיטמוס, תל אביב תשל"ט
 יינם, פרופ' חיים סולוביצ'יק, תל אביב תשס"ג
 ילקוט הנהגות ותקנות, ירושלים תש"ד
 ילקוט יוסף, כבוד אב ואם וכבוד רבו, הרב יצחק יוסף, ירושלים תשס"ה
 ילקוט מדרש שמואל על פרקי אבות ראה מדרש שמואל
 ילקוט מעם לועז, מלכים א, הרב ירושלמי, ירושלים תשל"ח
 ילקוט שמעוני, רבי שמעון הדרשן, וילנא תרכ"ד
 ים של שלמה, הרב שלמה לוריא, שטעטטין תרכ"א
 ימי זיכרון, הרב יוסף דב הלוי סולוביצ'יק, ירושלים תשמ"ט
 יסוד ושורש העבודה, הרב אלכסנדר זיסקינד ב"ר משה, ירושלים ת"ש
 יסוד מורא, ראה כתבי ר' אברהם בן עזרא
 יסודות החינוך, הרב שמשון רפאל הירש, בני - ברק תשי"ח

יסודות הסוציולוגיה, יונתן שפירא, תל אביב תשל"ב
 יעלזו חסידים, הרב אליעזר פפו, ירושלים תשמ"ט
 יערות דבש, הרב יהונתן אייבשיץ, ירושלים תשד"מ
 יפה ללב, הרב חיים פאלאג'י איזמיר תרל"ו - תרמ"ז
 יפה נוף, ר' אלעזר צאיג (?), ונציה אחרי של"ה
 ירושלים במועדיה, הרב אביגדר נבנצל, ירושלים התשס"ה
 ירושלמי ראה תלמוד ירושלמי
 ירושת פליטה, קובץ תשובות, פעשט תש"ו
 ישועות משיחו, דון יצחק אברבנאל, קעניגסבערג תרכ"א
 ישועות יעקב, הרב יעקב משלם אורנשטיין, ירושלים
 ישועות ישראל, הרב ישראל יהושע מקוטנא, ורשא תר"ל
 ישועות מלכו קרית ארבע, הרב ישראל יהושע טרונק, פיטרקוב תרפ"ז
 ישלח ממרום, הרב יעקב משה חרל"פ, ירושלים תשס"ג
 ישר הורי, הרב מאיר בנימין יוז'וק, בני ברק תשמ"ג
 ישראל ומשפחת העמים, יעקובסון אלכסנדר ורובינשטיין אמנון, שוקן תשס"ג
 ישראל קדושים, הרב צדוק הכהן מלובלין, לובלין תרפ"ח
 יתרון המצב הקיים בשיפוטי מדיניות, ד"ר אביטל מושינסקי, דיסרטציה, האוניברסיטה
 העברית, ירושלים תשס"ג 2003
 כבוד הרב, עורך הרב משה שרמן, ניו יורק תשמ"ד
 כד הקמח, רבינו בחיי, מהדיר הרב חיים דב שוול, ירושלים תש"ל
 כוזרי, הרב יהודה הלוי, מתרגם יהודה אבן שמואל, תשל"ג
 כוכבי אור עם אבניה ברזל, הרב אברהם מטולטשין, ירושלים תשנ"ח
 כח התשובה, הרב משה ליב שחור, ירושלים התשמ"ג
 כיצד סדר משנה, ר' משה ב"ר אהרן מארפטשיק, לובלין שצ"ה ראה קבץ ספרי תורה
 ותמכיה ב.
 כל נדרי, הרב יצחק אליהו שטסמן, ירושלים תשס"ח
 כל ספרי הרב יהונתן אייבשיץ, הרב יהונתן אייבשיץ, ירושלים תשכ"ו
 כל ספרי מהרי"ץ חיות, הרב צבי הירש חיות, ירושלים תשי"ח
 כל בו על אבלות, הרב יקותיאל יהודה גרינוולד, ניו - יורק תש"ז
 כלבו, ניו יורק שנת תש"ו
 כלה רבתי עם פירוש לחם שערים, הרב חיים מנדל שרליון, ירושלים תרע"ב
 כלי חמדה, הרב מאיר דן פלוצקי, פיטרקוב תרפ"ז - תר"ץ

- כלי יקר, ראה חומש מקראות גדולות
 כללי אתיקה של עובדי ציבור, פרופ' נחום רקובר, סדרת מחקרים וסקירות במשפט העברי נז
 ירושלים תשמ"ז
- כללי החינוך וההדרכה, הרב יוסף יצחק שניאורסון, ערך והוציא לאור הרב יקותיאל גרין, כפר
 חב"ד תשס"א
- כנסת הגדולה, הרב חיים בנבנישתי,
 כנסת ישראל, הרב ישראל גרוסמן, סיאני תרפ"ד
 כסף כשר, ד"ר מאיר תמרי, ירושלים תשנ"ד
 כף החיים, הרב יעקב חיים סופר, ירושלים תרס"ה
 כף החיים, הרב חיים פאלאגי, שלוניקי תרי"ט
 כפות תמרים, הרב משה בן חביב, למברג 1861
 כפתור ופרח, הרב אשתורי הפרחי, ירושלים תשנ"ז
 כרוזי ראי"ה, עורך יוחנן מנחם ישמח, ירושלים תש"ס.
 כרך של רומי, הרב ישראל משה חזן, ליוורנו תרל"ו
 כרם חמר, הרב אברהם אנקאווא, ירושלים תשס"א
 כרם צבי, הרב שמואל אלימלך טוירק, ניו - יורק תשל"ג
- כרם ציון השלם אוצר הלכות ארץ ישראל, עורך הרב יצחק רוזנטל, ירושלים תשל"א
 כתב סופר על התורה, הרב אברהם שמואל בנימין סופר, תל אביב 1980
 כתבי הגרי"א הענקין, הרב יוסף אליהו הנקין, ניו יורק תשמ"א – תשמ"ט
 כתבי הערוך השלחן, הרב יחיאל מיכל הלוי אפשטיין, מהדיר הרב י. א. הורביץ, ירושלים
 תשס"ז
- כתבי ר' אברהם בן עזרא, ירושלים תש"ל
 כתבי ר' עובדיה ספורנו, ירושלים תשמ"ג
- כתבי רבינו יצחק אבוהב (דה פונסקה), מהדיר הרב יוסף דוד וייטמן, ירושלים תשס"ז
 כתבי רמב"ן, מהדיר הרב חיים דוב שוול, ירושלים תשכ"ד
- כתבים לתולדות חבת ציון וישוב ארץ ישראל, עורך אלתר דרוינוב, תל אביב תרפ"ה
 כתבים פוליטיים, ניקולו מקיוולי, מתרגם אפרים שמואלי, ירושלים תל אביב תש"ח
 כתבים רפואיים, הרמב"ם, מהדיר פרופ' זיסמן מונטנר, ירושלים תשכ"א
 כתר, מחקרים בכלכלה ומשפט על פי ההלכה ג, קדומים תש"ס.
 כתר מחקרים בכלכלה ומשפט על פי ההלכה ד, קדומים תשס"ד
 כתר תורה, הרב שמואל די אבילה, אמשטרדם תפ"ה
 כתר תורה, הרב פנחס מפאלצק, ירושלים תשכ"ה

לא בחיל ולא בכח, הרב יצחק מאיר, בני ברק תשנ"ט
 לא בשמים היא, פרופ' שלום רוזנברג, אלון שבות, תשנ"ז
 לאור ההלכה, הרב שלמה יוסף זיו, ירושלים תש"ו
 לאורו, הרב יעקב פילבר, ירושלים תשנ"ו
 לב אהרן על ספר שופטים, הרב אהרן אבן חיים, ירושלים תשמ"ז
 לב חיים, הרב חיים פאלאג'י, (ד"צ) יהוד תשל"ו
 לב טוב, ר' יצחק ב"ר אליקים, וילנא תרכ"ה
 לבוש התכלת ולבוש החור, הרב מרדכי יפה, ברדיטשוב תקע"ו
 לבוש הבוץ וארגמן, לבוש עיר שושן, הרב מרדכי יפה, ברדיטשוב תקע"ט
 לבוש מלכות, הרב מרדכי יפה, מהדורת זכרון אהרן, ירושלים תש"ס
 להכות שורש, הראי"ה קוק והקרן הקיימת לישראל, הרב אברהם וסרמן ואיתם הנקין,
 ירושלים תשע"ב
 לוח ארש, הרב יעקב עמדין, עורך הרב דוד יצחקי, טורונטו תשס"א
 ליקוטי הגר"א, הרב אליהו בן שלמה זלמן מוילנא, מהדיר הרב אברהם אבא קלינרמן, ירושלים
 תשכ"ג
 ליקוטי מאמרים, הרב צדוק הכהן מלובלין, הר ברכה תשס"ח
 לנבוכי הדור, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשס"ט
 לנבוכי התקופה, הרב משה אביגדור עמיאל, ברוקלין נ"י תש"מ
 לנתיבות ישראל, הרב צבי יהודה הכהן קוק, ירושלים תשכ"ז - תשל"ט
 לפני עור, הרב יצחק אליהו הכהן אדלר, אופקים תשמ"ט
 לפרקים, הרב יחיאל יעקב ווינברג, ירושלים תשס"ב
 לקוטי הלכות, הרב ישראל מאיר הכהן, ירושלים תשל"א
 לקוטי מהרי"ח, הרב ישראל חיים פרידמן, סיגט תר"ס – תרע"א
 לקוטי מוהר"ן, הרב נחמן בן שמחה מברסלב, ירושלים תשכ"ח
 לקוטי עצות, הרב נחמן בן שמחה מברסלב, ירושלים תש"ס
 לקטוי תורה, הרב שניאור זלמן מלאדי, זיטאמיר תרכ"ו
 לקח טוב, הרב יוסף ענגיל, ורשה תרנ"ג
 לקראת שמיטה ממלכתית במדינת ישראל, הרב זאב ויטמן, אלון שבות תשנ"ג
 לשלושה באלול ליום השנה השלישי, הרב צבי יהודה הכהן קוק, ירושלים תרצ"ח
 מאה שערים, יוסף יואל ריבלין, ירושלים תש"ז
 מאור ישראל, הרב עובדיה יוסף, ירושלים תשנ"ו
 מאזנים למשפט, הרב זלמן סורוצקין, ירושלים תשט"ו

מאיר נתיבים, הרב רועי צבי תמיר, ירושלים תשס"ד
 מאיר עיני הגולה, הרב אברהם יששכר בנימין אליהו אלטר, פיטרקוב תרפ"ח – תרצ"ב
 מאמץ כח, הרב משה אלמושנינו, ונציה שמ"ח
 מאמר העיקרים, הרב משה חיים לוצאטו, ירושלים תשמ"א (נדפס בסוף דרך ה')
 מאמר על יהודי ונציה, הרב שמחה לוצאטו, ירושלים תשי"א
 מאמרי הראיה הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תש"ס - תשמ"ד
 מבחר הפנינים, מיוחס לרשב"ג, אמשטרדם תרמ"ז
 מגילת ספר, הרב יעקב עמדין, ירושלים תשל"ט
 מגן אבות, הרב שמעון בר צמח דוראן, (ד"צ) ירושלים תשנ"ב
 מגוזי ירושלים ב, גראייבסקי פנחס, ירושלים תר"ץ
 מדבר קדמות, הרב חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים ניו יורק תשי"ז
 מדבר תהפוכות, הרב יצחק מן הלויים, ההדיר דניאל קארפי, תל אביב תשמ"ה
 מדות הראיה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשל"א
 מדבר שור, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים התשנ"א
 מדינה וחברה, עורכים פרופ' שמואל נח איזנשטדט, פרופ' עמנואל גוטמן, יעל עצמון, תל אביב
 1976

מדינת הרווחה בישראל, אברהם דורון ורלף מ. קרמר, תל אביב תשנ"ב
 מדינאות יהודית לבל תימוט ישראל, פול איידלברג, אלול התש"ס
 מדרגת האדם, הרב יוסף יוזל הורביץ, ניו יורק תשי"ז
 מדרש אגדה, מהדיר שלמה בובר, וינה תרנ"ד
 מדרש הגדול, מהדיר הרב שלמה פיש, ירושלים תשל"ה
 מדרש רבה, ירושלים ד"צ דפוס וילנא,
 מדרש רבה, מהדיר אריה מירקין, תל אביב תשי"ז - תשל"ז
 מדרש רבה, מהדיר א. א. הלוי, תל אביב תשט"ז – תשי"ט
 מדרש רות החדש, עורך צבי יעקב בומברג, ורשה תרכה
 מדרש שכל טוב, מהדיר שלמה בובר, תרלין תר"ס
 מדרש שמואל על פרקי אבות, הרב שמואל די אוזידא, ירושלים תשנ"ב
 מדרש תדשא, בני ברק תשמ"ב
 מדרש תלפיות, הרב אליהו בן אברהם שלמה הכהן, ורשה תרל"ה
 מדרש תנאים על ספר דברים, מהדיר הרב דוד צבי הופמן, ברלין תרס"ח
 מדרש תנחומא, ירושלים תשכ"ד
 מהו כבוד האדם, הרב יוסף דב סולוביצ'יק (כתב יד).

מהר"ם שיק על תרי"ג מצוות, הרב משה שיק, ניו יורק תשכ"ד
 מול אתגרי התקופה, פרופ' הרב יהודה לוי, ירושלים תשנ"ג
 מוסר אביך, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשל"א
 מועד לכל חי, הרב חיים פלגי, שלוניקי תרכ"א - תרכ"ב
 מועדים וזמנים, הרב משה שטרנבוך, ירושלים
 מור וקציעה, הרב יעקב עמדין, אלטונא תקכ"א
 מורה הנבוכים, מהדיר הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"ב
 מורה נבוכים, מתרגם ש. אבן תיבון, ורשה תרל"ב
 מוריה, ירחון תורני לדברי הלכה, ירושלים תשכ"ט - (כתב עת)
 מורשה, הרב אברהם אלקנה כהנא שפירא, ירושלים תשס"ה
 מזבח אדמה, הרב רפאל מיוחס, איזמיר תקל"ז
 מחזה עליון, הרב יצחק סנדר, ניו יורק תשמ"ז
 מחזור ויטרי, רבינו שמחה, נירנבערג תרפ"ג
 מחקרי משפט, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תשנ"ח -
 מחקרים בהלכה ובמחשבת ישראל מוגשים לכבוד הרב פרופ' מנחם עמנואל רקמן, רמת גן,
 תשנ"ד
 מחשבות חרוץ, הרב צדוק הכהן מלובלין, פיטרקוב תער"ב
 מחשבת מוסר, הרב אליעזר מנחם מן ש"ך, בעריכה הרב ברוך מרדכי שנקר, בני ברק תשס"ה
 מטה אפרים, הרב אפרים זלמן מרגליות, ניו יורק תשי"ט
 מטפחת ספרים, הרב יעקב עמדין, ירושלים התשנ"ה
 מי השילוח, רבי מרדכי יוסף מאיזבצא, ברוקלין תשל"ג
 מי מרום, הרב יעקב משה חרל"פ, ירושלים תש"ה - תשע"ב
 מי מרום מסביב למסכת אבות, הרב יעקב משה חרל"פ, ירושלים תשמ"ו
 מי מרום מסביב לשמונה פרקים, הרב יעקב משה חרל"פ, ירושלים תשי"ח
 מי מרום ט"ו, שיחות לשלושה רגלים, הרב יעקב משה חרל"פ, ירושלים תשס"ב
 מים חיים ב, הרב חיים דוד הלוי, תל אביב תשנ"ה
 מישרים, הרב ירוחם בן משולם, תל אביב תשי"כ
 מכילתא, מהדירים חיים שאול הורוביץ וישראל אברהם רבין, ירושלים תש"ל
 מכתב גלוי, עין משפט, סיגעט תרמ"ח
 מכתב מאליהו, הרב א. א. דסלר, ב"ב תשל"ז - ירושלים תשמ"ג
 מכתב סופר, הרב שמעון סופר, ירושלים תשל"ט
 מכתבי הרב חפץ חיים זצ"ל, מוציאם לאור בנו אריה ליב הכהן פופקא, ורשה תרצ"ז

מכתם לדוד, הרב דוד שפרבר, ירושלים תשכ"ז
מלאכת מחשבת, הרב משה חפץ, ורשה תרע"ד
מלאכת המספר, הרב אליהו מזרחי, לעמברג תקס"ט
מלבי"ם ראה אוצר הפירושים
מלות ההגיון, הרמב"ם, מוסד הרב קוק ירושלים (תשכ"ב)
מלחמת היהודים, יוספוס פלביוס, מהדיר שמואל חגי, ירושלים תשנ"ג
מלחמה ואסטרטגיה, יהושפט הרכבי, תל אביב 1990
מלחמה ואסטרטגיה, מדריך למידה, אבי סגל יהושפט הרכבי, תל אביב תשנ"ו.
מלחמה ושלוש ביחסי ישראל ויהודה, ד"ר דוד אלגביש, רמת גן תשל"ח
מלך ישראל, גרשון גרמן, בני ברק תשס"ג
מלכי בקדש, הרב חיים הירשנזון, סט לואיס תרע"ט - תרפ"ג
מלמד התלמידים, הרב יעקב ב"ר אבא מרי ב"ר שמעון ב"ר אנאטולי, ליק 1886
ממלכת כהנים וגוי קדוש, עורך הרב יהודה שביב, ירושלים תשמ"ט
ממעניי הישועה, הרב יעקב משה חרל"פ, ירושלים תשל"ז
מן הגזים, יהודה ליב ביאלר, ירושלים תשכ"ט
מנהגי אמשטרדם, הרב יהודה ברילמן, ירושלים תשס"ב
מנהגי ישראל, דניאל שפרבר, ירושלים תשנ"ג – תשנ"ה
מנורת המאור, הרב יצחק אבוהב, ירושלים תשכ"ה
מנורת המאור, הרב יצחק אלנקוה, מהדיר הלל גרשם ענעלאו, ניו - יורק תרפ"ט
מנחת אברהם, הרב אברהם כהנא שפירא, ירושלים תש"ן
מנחת אשר על התורה, הרב אשר זעליג וייס, ירושלים תשס"ב –
מנחת חינוך ראה ספר החינוך
מנחת ירושלים, ירושלים תשנ"ד
מנחת קנאות, הרב יחיאל ב"ר שמואל איש פיסא, ירושלים תש"ל
מנחת שי, הרב שמואל יצחק שור, למברג תר"נא
מנחת שלמה, הרב שלמה זלמן אוירבך ירושלים תשמ"ו - תשנ"ט.
מנפת צוף, הרב יהונתן שמחה בלס, נוה צוף תשס"ו
מסילות חיים בחינוך, הרב חיים פרידלנדר, בני ברק תשנ"ב
מסילת ישרים, הרב משה חיים לוצטו, ירושלים תשכ"ד
מסילת ישרים א סדר ויכוח, מסילת ישרים ב סדר פרקים, הרב משה חיים לוצטו ירושלים
תשנ"ו
מסכתות זעירות, מהדיר ד"ר מיכאל היגר, ניו יורק תרפ"ט

מסכת אבות עם פירוש מן, הרב מנחם נחום פרידמן, שטפנשט תרפ"ה
 מעדני ארץ על מסכת שביעית, הרב שלמה זלמן אוירבך, ירושלים תשל"ב
 מעין גנים, הרב שמואל ארקוולטי, ונציה ש"יג
 מעלות המדות, הרב יחיאל בן יקותיאל הרופא, ירושלים התשל"ח
 מעלות העברים, יצחק קארדוזו, ירושלים תשל"ב
 מערכי לב, הרב אלימלך בר שאול, תל אביב תשי"ט
 מעשה אברהם, הרב נסים אברהם אשכנזי, איזמיר תרט"ז
 מעשה איפוד, הרב יצחק בן משה (האפודי), וינא תרכ"ה
 מעשה איש, הרב צבי יברוב, בני ברק תשס"א
 מעשי ה', הרב אליעזר אשכנזי, ורשה תרמ"ה
 מפניני הלכה, הרב אליעזר מלמד, הר ברכה תשס"ה
 מפניני הרב, הרב צבי שכטר, ירושלים תשס"א
 מצודת דוד, הרב דוד ׳ זמרא, זאלקווא תרכ"ב
 מצודת דוד על המקרא ראה מקראות גדולות
 מצות העצה, הרב יוסף דוד עפשטין, ניו - יורק תשמ"ג
 מצות השלום, הרב יוסף דוד עפשטין, ניו יורק תשמ"ז
 מצות התוכחה, הרב מאיר קפלן, ירושלים תשי"א
 מקבציאל, ישיבת חברת אהבת שלום, ירושלים תשמ"ד – (כתב עת)
 מקור ברוך, הרב ברוך הלוי אפשטין, וילנא תרפ"ח
 מקורות לתולדות החנוך בישראל, הרב שמחה אסף, תל אביב תרצ"א
 מקורות לתולדות החנוך בישראל, הרב שמחה אסף, עורך שמואל גליק ירושלים תשס"ב
 מקראות גדולות נביאים וכתובים, תל - אביב תשכ"ג
 מקראי קודש, הרב אפרים חיות, קושטא תקפ"ח
 מקראי קודש הלכות פורים, הרב משה הררי, ירושלים
 מראה המוסר, הרב יהודה אולמא גינצבורג אויבך תע"ו
 מראות הצובאות, הרב משה אלשיך, ורשה תרכ"ג
 מראית העין, הרב חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים התש"ך
 מרביץ תורה, מאיר בניהו, ירושלים תשי"ג
 מרגליות הים, הרב ראובן מרגליות, ירושלים תשל"ז
 מרומי שדה, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, ירושלים תשט"ז - תשי"ט
 מרחבים, בטאון לתורה והוראה, ירושלים

- מרחשת, הרב חנוך העניך אייגש, בילגורייא תרצ"א
- מרכבת המשנה על אבות, הרב יעקב אלאשקר, מהדיר פרופ' יעקב שפיגל, לוד תשנ"ג
- משא חיים, הרב חיים פאלאג'י, איזמיר תרל"ד
- משא מלך, ר' יוסף אבן עזרא, מהדיר פרופ' יעקב שפיגל, ירושלים תשמ"ט
- משאלי עם בישראל, דנה אריאלי – הורוביץ, תל אביב תשנ"ג
- משיב מלחמה, הרב שלמה גורן, ירושלים תשנ"ד
- משיבת נפש, הרב יוחנן לוריא, מהדיר הרב יעקב הופמן, ירושלים תשנ"ח
- משך חכמה, הרב מאיר שמחה כהן, מהדיר הרב יהודה קופרמן, ירושלים
- משנה עם פירוש הרמב"ם, מהדיר הרב יוסף קאפח, ירושלים תשכ"ג
- משנה עם פירושי הראשונים והאחרונים, ירושלים תשל"ו
- משנה ברורה, הרב ישראל מאיר הכהן, ירושלים
- משנה תורה, רמב"ם, ירושלים תשכ"ג
- משנה תורה, על פי כתבי יד תימן, מהדיר הרב יוסף קאפח, קרית אונו תשמ"ד – תשנ"ו
- משנת חכמים, הרב יוסף הוכגלרנטר, לעמבורג תק"י
- משנת פיקוח נפש, הרב יוסף אריה לורינץ, בני ברק תשס"ג
- משנת רבי אהרן – מאמרים ושיחות מוסר, הרב אהרן קוטלר, ירושלים תשס"ב
- משנת יוסף על שביעית, הרב יוסף ליברמן, ח"ב ירושלים תשכ"ה
- משנת פקוח נפש, הרב יוסף אריה לורינץ, בני ברק תשס"ג
- משפט הכתובה, הרב אליהו חיים בר שלום, תשנ"ה
- משפט המלוכה בישראל, הרב ד"ר שמעון פדרבוש, ירושלים תשל"ג
- משפט המלוכה, הרב יהודה גרשוני, ניו יורק תש"י
- משפט המלחמה, הרב שמריהו אריאלי, ירושלים תשלי"ב
- משפט הצבא בישראל, הרב אלתר דוד רגנשברג, ירושלים תש"ט
- משפט וצדקה בישראל ובעמים, פרופ' משה ויינפלד, ירושלים תשמ"ה.
- משפט ערוך, הרב זלמן נחמיה גולדברג, קדומים תשס"ג
- משפט שלום, הרב שלום מרדכי שבדרון, פיטרקוב תרס"ג
- משפטי שמואל, מהדורה תנינא, הרב שמואל ברוך ורנר, ירושלים תשד"ם
- משיבת נפש, הרב יוחנן לוריא, ירושלים תשנ"ח
- משפטים לישראל, הרב יעקב משלם גינצבורג, ירושלים תשט"ז
- מתנת חלקו, הרב מתתיהו חיים סלומון, ליקווד תשס"ד

נבוכי התקופה, הרב משה אביגדור עמיאל, נוא יארק תשי"מ
 נהגו העם, הרב דוד עובדיה, ירושלים תשי"ס
 נהלך ברגש, הרב שמעון גרשון רוזנברג, ירושלים תשס"ח
 נהר מצרים, הרב רפאל אהרון, נא אמון התרס"ח
 נוהג כצאן יוסף, הרב יוסף יוזפא קושמן סג"ל, תל - אביב תשכ"ט
 נופך דעת, ? , ירושלים תשס"ד
 נפת צופים, הרב יהודה מסיר ליאון, ראה The Book of the Honeycomb's Flow
 נחלת יעקב, הרב יעקב זיסברג, הר ברכה תשס"ה
 נחלת שבעה, הרב שמואל בן דוד הלוי, ירושלים תשכ"ט
 נימוקי אורח חיים, הרב חיים אליעזר שפירא, ירושלים תשכ"ח
 נעם אלימלך, הרב אלימלך מליזנסקי, ירושלים תשנ"ב
 נפוצות יהודה, הרב יהודה מוסקטו, ירושלים תשי"ס
 נפש החיים, הרב חיים מוולוז'ין, בני ברק תשמ"ט
 נפש הרב, הרב צבי שכטר, ירושלים התשנ"ד
 נפש חיה, הרב ראובן מרגליות, תל אביב תשי"ד
 נצח ישראל, הרב יהודה ליוואי בן בצלאל, לונדון תשי"ז
 נקדש בצדקה, הרב נפתלי צבי יהודה בר אילן, רחובות תשנ"א
 נר מצוה, אור חדש, הרב יהודה ליוואי בן בצלאל, בני ברק תשל"ב
 נשמת אברהם, פרופ' אברהם סופר אברהם, ירושלים תשד"מ - תשנ"ז
 נשמת חיים, מאמרים ומכתבים, הרב חיים ברלין, עורך הרב יעקב קוסובסקי שחור, ירושלים
 תשס"ג
 נתיבות חיים, הרב אשר זליג מורסקי, מודיעין עילית תשע"א
 נתיבות עולם, הרב יהודה ליוואי בן בצלאל, לונדון תשכ"א
 נתיבות שלום על התורה, הרב שלום נח ברזובסקי, ירושלים תשנ"ו
 נתיבי עם, הרב עמרם אבו רביע, תשכ"ד תשכ"ו
 סדר אליהו זוטא, הרב אליהו קפשאל, ירושלים תשל"ו
 סדר הדורות, הרב יחיאל היילפרין, ירושלים התשנ"ג
 סדר הדין, פרופ' אליאב שוחטמן, ירושלים תשמ"ח
 סדר הדין בבית הדין הרבני, פרופ' אליאב שוחטמן, תל אביב תשע"א
 סדר ההערכה מנטובה תל"ז, מנטובה תל"ז
 סדר ההערכה מנטובה תנ"ה, ירושלים תשכ"ד
 סדר היום, הרב משה אבן מכיר, ורשא תרל"ג

- סדר החכמים וקורות הימים ב, מהדיר אברהם נויבואר, אוקספורד תרנ"ג
- סדר פרשיות, הרב אליהו דוד רבינוביץ תאומים, ירושלים תשס"ד – תשס"ח
- סוגיות יסוד בדמוקרטיה הישראלית, עורך פרופ' רפאל כהן אלמגור תל אביב תשנ"ט 1999
- סיבוב רבי פתחיה מרעגנשפורג, מהדיר ד"ר אליעזר הלוי גרינהוט, פרנקפורט 1905
- סידור בית יעקב, הרב יעקב עמדין, למברג תרס"ד
- סידור תיקון שבת, הרב משה בן גרשון מזלשין, ורשה תקפ"ו
- סנהדרי גדולה, ח"א, עורך הרב יעקב הלוי ליפשיץ, ירושלים תשכ"ח
- ספורנו על התורה ראה תורת חיים
- ספר אסיא א - ט עורכים ד"ר אברהם שטינברג או ד"ר מרדכי הלפרין, ירושלים תשל"ו - תשס"ד
- ספר האורה, הרב שלמה בן יצחק (רש"י), מהדורת שלמה בובר, לבוב תרס"ה
- ספר ספר האמונות והדעות, רב סעדיה גאון, מהדיר דוד סלוצקי, לייפציג תרכ"ד
- ספר הברית השלם, רבי פנחס אליהו ב"ר מאיר מוילנא, ירושלים תש"ן
- ספר הזהר, מוסד הרב קוק, ירושלים תשמ"ד
- ספר הזכרונות, הרב צדוק הכהן מלובלין, בני ברק תשל"ג
- ספר הזכרונות, הרב שמואל אבוהב, ניו - יורק תשל"ט
- ספר החיים, הרב חיים בן בצלאל, ירושלים תרצ"ט
- ספר החינוך, אחד מגדולי הראשונים, ירושלים תשמ"ח - תשנ"א
- ספר הישר, הרב זרחיה היוני, ירושלים תשי"ד
- ספר הלכות גדולות, מהדיר הרב אברהם שמעון טרויב, תל - אביב תשכ"ב
- ספר המאורות - חולין, הרב מאיר המעילי, מהדיר הרב משה יהודה הכהן בלוי, ניו יורק תשכ"ד
- ספר המגיד, ח"ג, הרב יוסף תאומים, לונדון תש"נ
- ספר המצוות, רמב"ם, מהדיר הרב יוסף קאפח, ירושלים תשל"א
- ספר המצוות, רב סעדיה גאון, מהדיר הרב ירחם פישל פרלא, ניו יורק תשכ"ב
- ספר המקח והממכר, רב האי גאון, ווין תק"ס
- ספר המשלים, הרב יוסף גייקטליה, מהדיר הרב ברוך אביגדור חפץ, צפת תשנ"ב
- ספר העיטור, הרב יצחק בן אבא מארי, ורשה תקס"א – תקס"ב
- ספר העיקרים, הרב יוסף אלבו, ורשה תרל"ז
- ספר העתים, הנשיא רבינו יהודה בר ברזילי אלברצלוני, קראקא תרס"ג
- ספר הקצרת, רמב"ם, מהדיר פרופ' מונטנר, ירושלים ת"ש – תש"ב
- ספר הראל, עורך הרב אליעזר חיים שנוול, חיספין תש"ס

- ספר הרוקח הגדול, הרב אלעזר בן יהודה מגרמיזה, ירושלים תשכ"ז
- ספר השטרות, הרב יהודה אלברצלוני, מהדיר שלמה זלמן חיים הלברשטם, ברלין 1898
- ספר התאבקות, הרב יעקב עמדין, לבוב תרל"ז
- ספר התקנות, עורך הרב יעקב שאול אלישב, ירושלים תרמ"ג
- ספר התקנות למאה שערים, ירושלים תרמ"ט
- ספר התקנות, עורך שלום בר אשר, ירושלים תשנ"א
- ספר התרומות, הרב שמואל בן יצחק הסרדי, ירושלים תשכ"א
- ספר התשובה, הרב יוסף כהן, ירושלים תשנ"ג
- ספר והזהיר, חפץ בן יצליח, ורשה
- ספר ויקרא מפורש בידי דוד צבי הופמן, ירושלים תשל"ו
- ספר זכרון, הרב יהודה ליב גרויברט, לודז' תרפ"ו
- ספר חסידים, הרב יהודה בן שמואל החסיד, מהדירים יהודה הכהן ויסטינצקי ויעקב פריימן, פרנקפורט ע"נ מיין תרפ"ד
- ספר חסידים, הרב יהודה בן שמואל החסיד, מהדיר הרב ראובן מרגליות, ירושלים תשי"ז
- ספר חרדים השלם, הרב אלעזר אזכרי, ירושלים תש"ן
- ספר יובל ליצחק בער, ירושלים תשכ"א
- ספר יוחסין, הרב אברהם זכות, אמשטרדם תע"ז
- ספר יצירה השלם עם תרגום ופירוש רבנו סעדיה גאון, מהדיר הרב יוסף קאפח, ירושלים תשלי"ב
- ספר יראים, רבי אליעזר ממיץ, עם ביאורי תועפות ראם, הרב אברהם אבא שיף, וילנא תרנ"ב – תרס"ב
- ספר ירושלים, בעריכת מ. אבי יונה, ירושלים תשט"ז
- ספר כריתות, הרב שמשון מקינון, ירושלים תשכ"ג
- ספר מהרי"ל, הרב יעקב מולין, בני ברק התשי"ט.
- ספר מסעות בנימין מטודלה, מהדיר מרדכי נ. אדלר, לונדון 1907
- ספר מצוות גדול, הרב משה מקוצי, ירושלים תשכ"א
- ספר משלי עם ביאור הגר"א, מהדיר הרב משה פיליפ, פתח תקוה תשמ"ה
- ספר נטריקון, הרב יוסף תאומים, בילגוריה תר"ע.
- ספר סת"ם, הרב שלמה קלוגר, לבוב תרט"ז
- ספר תקנות ניקולשבורג, מהדיר פרופ' אברהם נפתלי צבי רות, ירושלים - ת"א תשכ"ב
- ספרא, מהדיר איזיק הירש ויס, ווינא תרכ"ב
- ספרא, עם פירושי הראב"ד והר"ש משאנץ, והגהות הגר"א ירושלים תשי"ט

ספרא דצניעותא, ירושלים תשמ"ו
 ספרי דברים, מהדיר פרופ' אליעזר אריה פינקלשטיין, ניו יורק תשכ"ט
 ספרי עם פירוש זרע אברהם, הרב אברהם יקותיאל זלמן ליכטשטיין, תשמ"ו
 ספרי עם פירוש ספרי דבי רב, הרב דוד פרדו, ירושלים תש"ן
 ספרי עם פירוש עמק הנצי"ב, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, ירושלים תשי"ט - תשכ"א
 ספרן של ראשונים, תשובות פסקים ומנהגות, מהדיר הרב שמחה אסף, ירושלים תרצ"ה
 עבודת יששכר, הרב יששכר דוב טורנהיים, בני ברק תש"נ
 עבודת משא, הרב יוסף איסקפה שאלוניקי, תרי"א
 עבודת הקרבנות, הרב אהרן הכהן ממיכילישאק, תל אביב תרפ"ח.
 עוללות אפרים, הרב שלמה אפרים לונטשיץ, ירושלים תשמ"ט
 עולת ראיה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשכ"ג
 עיונים בכללי חינוך שבאגרת הגר"א, הרב חיים פרידלנדר, בני ברק תש"נ
 עיונים במשנה תורה להרמב"ם, הרב יוסף פאור הלוי, ירושלים 1978
 עין איה, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשמ"ז - תשנ"ד
 עין הרועים, הרב שלום מרדכי הכהן שבדרון, ירושלים תש"ג
 עין יעקב, ניו – יורק תש"ה
 עיני יצחק, הרב חיים יצחק אהרן מוילקומיר, וילנא תרל"ח
 עיני כל חי, הרב חיים פאלאגיי, איזמיר תרל"ח
 עינים למשפט, הרב יצחק אריאלי, ירושלים התשמ"ט
 עיר הקדש והמקדש, הרב יחיאל טוקצינסקי, ירושלים תשכ"ט
 על דרך האבות, עורך הרב אמנון בזק, אלון שבות תשס"א
 על החירות, ג'ורג' סטיוארט מיל, תרגום עפר קובר, תל אביב 2006
 על הכאריזמה ובניית המוסדות, מקס ובר, ירושלים תש"ם
 על הסובלנות, מייקל וולצר, תל אביב תשנ"ט 1999
 על הצדק, פרופ' חיים פרלמן, ירושלים תשכ"ב 1962
 על התשובה, הרב יוסף דב הלוי סלוביצי'ק, עורך פרופ' פנחס פלאי, ירושלים תשל"ה
 עלה יונה, הרב יונה מרצבך, ירושלים – בני ברק התשמ"ט
 עלי מרורות, הרב יהושע משה אהרונסון, בני ברק תשנ"ו
 עלי שור א, (הרב שלמה וולבה), באר יעקב תשל"ח
 עלי שור ב, (הרב שלמה וולבה), ירושלים תשמ"ו
 עליות אליהו, הרב יהושע העשיל לוי, ירושלים תשמ"ט

עם כלביא, הרב שלמה חיים הכהן אבינר, ירושלים תשמ"ג
 עמק ברכה, הרב דוד פרידמן, ירושלים תרמ"א
 עמק המשפט ג, הלכות שכנים, הרב יעקב אברהם כהן, נתניה תש"ס
 עמק המשפט ד, דיני זכויות יוצרים, הרב יעקב אברהם כהן, נתניה תש"ס
 ענישה ושיקום ביהדות, מרדכי פרישטיק, ירושלים תשמ"ו
 עץ הדר, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תרס"ז
 עקבות דוד המלך בעמק האלה, יוסף גרפינקל, סער גנור ומייקל היזל, תל אביב 2012
 עקבי הצאן, הרב יצחק קוסובסקי שחור, בני ברק תשס"ו
 עקידת יצחק, הרב יצחק בן עראמה, ירושלים תשכ"א
 ערבים זה לזה בגיטו האיטלקי 1516-1789, ברכה (ארדוש) ריבלין, ירושלים תשנ"א
 ערוך השלחן הרב יחיאל מיכל הלוי אפשטין, ירושלים תשכ"ב
 ערוך השלחן העתיד, הרב יחיאל מיכל הלוי אפשטין, ירושלים תשכ"ב
 ערוך השלחן על יו"ד הלכות נדרים ושבועות, הרב יחיאל מיכל הלוי אפשטין, ניו יורק תשנ"א
 ערוך השלם, רבינו נתן בן רבינו יחיאל, מהדיר חנוך יהודה קהוט, וינה תרפ"ו
 ערוך לנר, הרב יעקב יוקב אטלינגר, ירושלים תשכ"ה
 ערים ואמהות בישראל ד, ערוך הרב יהודה ליב הכהן מימון, ירושלים תש"י
 ערכי כשרות, הרב עקיבא כ"ץ, ירושלים תשנ"ז
 ערפלי טהר, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשמ"ג
 עשה לך רב, הרב חיים דוד הלוי, תל אביב תשל"ח – תשמ"ט
 עשרה מאמרות, הרב מנחם עזריה מפאנו, אמשטרדם ת"ט
 פאר הדור, עורכים חבר סופרים חרדים, תשל"ד
 פאת השלחן, הרב ישראל משקלוב, ירושלים תשכ"ח
 פאת שדך, הרב שמואל דוד מונק, ירושלים תשמ"ט - ירושלים תשס"ד
 פוקד עקרים, הרב צדוק הכהן מלובלין, בני ברק תשכ"ז
 פוקח עורים, ? , ניו יורק תשד"ם
 פחד יצחק, קונטרס זאת חנוכה, הרב יצחק הוטנר, ניו יורק תשכ"ד
 פחד יצחק, פורים, הרב יצחק הוטנר, ניו יורק תשמ"ט
 פחד יצחק, פסח, הרב יצחק הוטנר, ניו יורק תשנ"ז
 פחד יצחק, שבועות, הרב יצחק הוטנר, ניו יורק תשנ"ה
 פחד יצחק, הרב יצחק למפורטי, ירושלים תשנ"ח
 פירוש המאירי על ספר משלי, הרב מנחם המאירי, מהדיר הרב מנחם מענדל משי זהב, ירושלים
 תשכ"ט

- פירוש הרלב"ג על התורה, הרב לוי בן גרשום, ונציה תקי"ו
- פירוש הרמב"ן על התורה, מהדיר הרב חיים דב שוול, ירושלים תשי"ט
- פירוש למגלת אסתר, הרב אליהו בן שלמה זלמן מוילנא, ורשה תרמ"ז
- פירוש לספר איוב, הרב אליהו בן שלמה זלמן מוילנא,
- פירוש לספר דברים, הרב דוד צבי הופמן, ת"א תשי"ך
- פירוש נביאים וכתובים לרבינו ישעיה הראשון מטארני, מהדיר אברהם יוסף ורטהיים ירושלים התשי"ט
- פירוש רבינו יוסף בכור שור לתורה, ירושלים תשי"ט
- פירוש רבינו אברהם בן הרמב"ם, מהדיר אפרים יהודה בן שרגא ויזנברג, לונדון תשי"ח
- פירוש רבינו בחיי על מסכת אבות, מהדיר יהודה לייביש דייטש, ירושלים
- פירוש על ספר דברים, הרב מיוחס בן אליהו, מהדיר הרב ד"ר יחיאל מיכל כ"ץ, ירושלים תשכ"ח
- פירושי הראשונים למסכת אבות (כולל את פירוש רש"י, ר' ידעיה הפניני ומילי דאבות מר' יוסף חיון) ירושלים תשל"ג
- פירושי סידור התפילה לרוקח, הרב אליעזר מגרמייזא, מהדיר הרב משה הרשלה והרב יהודה אלתר הרשלה, ירושלים תשנ"ב
- פירושי רבינו סעדיה גאון על התורה, מהדיר הרב יוסף קאפח, ירושלים תשמ"ד
- פירושי רבי דוד קמחי על התורה, מהדיר הרב משה קמלהר, ירושלים תש"ל
- פלא יועץ, הרב אליעזר פפו, ירושלים תשמ"ז
- פני ברוך, הרב חיים בנימין גולדברג, ירושלים תשמ"ו
- פני דוד, הרב חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשכ"ה
- פנים יפות, הרב פנחס הורוביץ, בני ברק תשנ"ח
- פניני דעת, הרב אליהו מאיר בלוך, וויקליף תשנ"ו
- פניני הלכה בעניני העם והארץ, הרב אליעזר מלמד, הר ברכה תשס"ה
- פניני רבינו האבי העזרי, הרב משה מרדכי שולזינגר, בני ברק תשס"ב
- פנקס בית דין טריפולי, מהדיר אליהו רפאל מרציאנו, ירושלים תשס"ח
- פנקס הכשרים של קהילת פוזנא, מהדיר ד"ר דב אברון, ירושלים תשכ"ז
- פנקס הקהילה היהודית הפורטוגלית בתוניס, מהדיר ד"ר יצחק אברהמי, לוד תשנ"ז
- פנקס התקנות והרישומים של החברה קדישא דג"ח וורמיישא תע"ו – תקצ"ז, מהדיר הרב אביגדור אונא, ירושלים תש"ם
- פנקס ועד ארבע ארצות, מהדיר פרופ' ישראל הלפרין, ירושלים תשי"ן
- פנקס ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא, עורך פרופ' שמעון דובנוב, ברלין תרפ"ה

פנקס ועד ק"ק איטאליאני בוויניציאה, מהדיר פרופ' דניאל קארפי, ירושלים תשס"ג
 פנקס ועד ק"ק פאדוואה, מהדיר פרופ' דניאל קארפי, ירושלים תשל"ד - תש"ם
 פנקס מדינת ליטא ראה פנקס ועד הקהילות הראשיות במדינת ליטא.
 פנקס קהל קאסאלי מופיראטו, מהדיר יצחק יודלוב, ירושלים תשע"ג
 פנקס קהל קדוש לוגו, ברכה ריבלין, בתוך אסופות ספר שנה למדעי היהדות ז, בעריכת מאיר
 בניהו, ירושלים תשנ"ג עמ' קעג - ריג
 פנקס קהילת רומא, מהדיר יעקב לאטס, ירושלים תשע"ב
 פנקס קהילת שנייטאך, מהדיר מאיר הידלסהיימר, ירושלים תשנ"ב
 פנקס קהלת ברלין, מהדיר יוסף מיזל, ירושלים תשכ"ב
 פנקס קהל וירונה, מהדיר יעקב בוקסנבוים, תל אביב תשמ"ט - תש"נ
 פנקס קהל טיקטין, מהדיר מרדכי נדב, ירושלים תשנ"ז
 פנקסי הראי"ה, א - ג, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, עורכים הרב בן ציון כהנא שפירא ועוד,
 ירושלים התשס"ח - התשע"א.
 פסיקתא דרב כהנא, מהדיר שלמה בובר, תרכ"ח
 פסיקתא זוטרותא (לקח טוב), מהדיר שלמה בובר, וילנא תר"מ
 פסיקתא רבתי, מהדיר מאיר איש שלום, תל אביב תשכ"ג
 פסקי דין רבניים, ירושלים תשי"ד -
 פסקי הרי"ד ופסקי הריא"ז, הרב ישעיה בן מלי דטארני (הזקן) והרב ישעיהו בן אליהו דטארני,
 גיטין קידושין סוטה ונדריים, ירושלים תשל"ז
 פסדי הרי"ד ופסקי הריא"ז, הרב ישעיה בן מלי דטארני (הזקן) והרב ישעיהו בן אליהו דטארני,
 סנהדרין, ירושלים תשנ"ד
 פסקי הרי"ד, הרב ישעיה בן מלי דטארני הזקן, בבא בתרא ח"א מהדיר אברהם יוסף ורטהימר
 ירושלים, מכון התלמוד הישראלי השלם, תשמ"ח
 פסקי תשובות, הרב שמחה רבינוביץ, ירושלים, תשנ"א -
 פסקים וכתבים, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, ירושלים תשמ"ט
 פסקים ותקנות, הרב עקיבא איגר, מהדיר הרב נתן גשטטר, ירושלים תשל"א
 פקוח נפש, הרב אליהו מאיר פיבלזון, ירושלים תשנ"ב
 פרדס הגדול וספר האורה, הרב שלמה בן יצחק (רש"י), ורשה תר"ל
 פרדס רמונים, הרב משה יצחק אביגדור, וילנא תרכ"ט
 פרח מטה אהרן, חידושים על הרמב"ם ספר המדע, הרב אהרן סולוביציק, ירושלים התשנ"ד
 פרי יצחק, הרב יצחק בלזר, וילנא תרמ"א - תרע"ג
 פרי צדיק, הרב צדוק הכהן מלובלין, לובלין תרס"א - תרצ"ד (ד"צ תשל"ב)

פרקי דרבי אליעזר, מהדורת מיכאל היגר, ניו יורק תש"ד
 פרקי משה, הרב משה אלמושנינו, סלנוקי שכ"ג
 פרקים במשנת הרב, הרב אברהם בית דין, ירושלים תשמ"ד
 פריקונומיקס, סטיבן לוויט וסטיבן דנבר, ירושלים 2006
 פתח עינים, הרב חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשמ"ו
 פתחי חושן, הרב יעקב ישעיה בלוי, ירושלים תשמ"ג - תשנ"ד
 צדקה ומשפט, הרב יעקב ישעיה בלוי, ירושלים תשמ"ב
 צדקה לחיים, הרב חיים פאלאג'י, איזמיר תרנ"ב
 צדקת הצדיק המלא, הרב צדוק הכהן מלובלין, ירושלים תשמ"ז
 צואה מחיים, הרב חיים פאלאג'י, ירושלים תשנ"ה
 צוואות גאוני ישראל, מהדיר פרופ' ישראל אברהמס, פילדלפיה תרפ"ז
 צוואת משה, הרב משה סופר, ירושלים תרפ"ד
 ציון במשפט, הרב אליהו ציון סופר, ירושלים, תשמ"ט
 ציוני דרך - מוריה, הרב יצחק ברויאר ירושלים תשמ"ב
 ציות וסירוב, חיים גנו, תל אביב 1996
 צמח דוד, הרב דוד גאנו, מהדיר פרופ' מרדכי ברויאר, ירושלים תשמ"ג
 צניף מלוכה, הרב משה צבי נריה, כפר הרואה התשנ"ב
 צער בעלי חיים בהלכה ובאגדה, הרב יצחק נחמן אשכולי, אופקים תשס"ב
 צפנת פענח למסכת סנהדרין, הרב יוסף רזין, ירושלים תשכ"ג
 צפנת פענח למסכת הוריות וכו', הרב יוסף רזין, ירושלים תשכ"ב
 צפנת פענח על התורה, מהדיר הרב מנחם מנדל כשר, ירושלים תש"ך -
 צרור החיים, הרב משה חגיז, וואנזבעק תפ"ח
 צרור המור, הרב אברהם סבע, בני ברק תש"ן
 קב הישר, הרב צבי הירש קידנובר, ירושלים תשמ"ב
 קביעת מדיניות, פרופ' יחזקאל דרור, תל - אביב תשכ"ו
 קבצים מכתב יד קדשו, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשס"ו
 קבצים מכתב יד קדשו ב, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשס"ח
 קדמוניות היהודים, יוסף בן מתתיהו, מהדיר אברהם שליט, ירושלים - תל - אביב 1976
 קדמוניות מפנקסאות ישנים, פייבל הירש ווטשטיין, קרקא תרנ"ב
 קדמות היהודים נגד אפיון, יוסף בן מתתיהו, מהדיר ד"ר י. נ. שמחוני, תל אביב תרצ"ט
 קהל ישראל, השלטון העצמי היהודי לדורותיו, עורכים פרופ' ישעיהו גפני, פרופ' אברהם
 גרוסמן, פרופ' יוסף קפלן, פרופ' ישראל ברטל, ירושלים תשס"א - תשס"ד

קהלות יעקב על מסכת בבא בתרא, הרב יעקב קניבסקי, בני ברק תש"נ
 קהלות יעקב על מסכת הוריות, הרב יעקב קניבסקי, בני ברק תשמ"ח
 קהלת יעקב על נביאים ראשונים, הרב יעקב פרדו, ונציה תקמ"ד
 קובץ אגרות מאת מרן בעל החזו"א, עורך הרב שמריהו גריינמן, בני ברק תשל"ו
 קובץ אגרות ג מאת מרן בעל החזו"א עורך הרב שמריהו גריינמן, בני ברק תש"נ
 קובץ דרושים, חוברת רביעית, עורך הרב מאיר ורשהוויאק, פיטרקוב תרפ"ה
 קובץ הפוסקים על שו"ע חושן משפט, ברוקלין ניו יורק תשכ"ט
 קובץ הערות, הרב אלחנן ווסרמן, ת"א תשכ"ז
 קובץ מאמרים, הרב יחזקאל אברמסקי, ירושלים תשנ"ד
 קובץ ספרי תורה ותמכיה ברוקלין תשנ"ד
 קובץ ענינים, הרב אלחנן ווסרמן, בני ברק התשל"ה
 קובץ שיעורים א, הרב אלחנן ווסרמן, תשכ"א
 קובץ שיעורים ב, הרב אלחנן ווסרמן, תל אביב תשכ"ג
 קובץ תורה שבעל פה ראה תורה שבעל פה
 קובץ תורני – ספר זכרון ניצוצי אש, עורכים הרב צבי רוטנברג, הרב אברהם ניהוויז, לייקווד
 תשס"ד
 קובץ תשובות א - ג, הרב יוסף שלום אלישיב, ירושלים תש"ס - תשס"ג
 קוי אור, הרב ראובן מרגליות, לבוב תרפ"א
 קול אליהו, הרב אליהו בן שלמה זלמן מוילנא, פיטרקוב תרס"ה
 קול התורה, מאסף תורני, לונדון תשל"ח -
 קול צופיך, הרב יהודה גרשוני, ירושלים תש"מ
 קומץ המנחה, הרב צדוק הכהן מלובלין, בני ברק תשכ"ז
 קונטרס אוהב משפט, הרב פייבל הלוי, למברג תרמ"ז
 קונטרס חיובי שכנים ותקנת הקהילות מרבינו שבט הלוי, הרב משה ויזמן, בני – ברק תשנ"ו
 קונטרס חקרי הלכות והליכות שכנים א, הרב יצחק זילברשיין, רמת אלחנן תשמ"ג
 קטעי מדרשי הלכה מן הגניזה, מנחם יצחק כהנא, ירושלים תשס"ג
 קיצור שלחן ערוך, הרב שלמה גאנצפריד,
 קיצור שלחן ערוך מקור חיים, הרב חיים דוד הלוי, תל אביב תש"ל
 קיצור תולדות הזמן, סטיבן הוקינג, תל אביב, תשמ"ט
 קריה נשגבה, שלמה באבער, קראקא תרס"ג
 קריינא דאגרתא, הרב יעקב קניבסקי, בני ברק תשמ"ו – תשנ"ח
 קרית ספר, משה בן יוסף טרני ראה משנה תורה לרמב"ם.

קרית ספר (כתב עת), ירושלים תרפ"ד/תרפ"ה -
 קרן אורה, הרב יצחק מקארלין, בני ברק תשס"ג
 קשרי כלכלה בין ארצות המקרא, פרופ' משה אילת, ירושלים תשל"ז
 ר' יום טוב ליפמן מיהלהויזן, יהודה קופמן, ניו יורק תרפ"ז.
 ראבי"ע על התורה ראה תורת חיים
 ראשית חכמה, הרב אליהו די ווידש, תל-אביב
 רבותינו, הרב יוסף אברהם וולף, בני – ברק תשל"ה
 רבותינו בעלי התוספות על חמשה חומשי תורה, הרב יהודה בן אליעזר, הרב עובדיה מברטנורא,
 ורשה, תרלו
 רביד הזהב גרש כרמל, הרב ישראל יצחק הלוי, ורשא תרמ"ה
 רבינו בחיי על התורה, מהדיר הרב חיים דב שוול, ירושלים תשכ"ו
 רד"ק על התורה ראה תורת חיים
 רד"ק על הנ"ך ראה מקראות גדולות
 רוח חיים, הרב חיים מוואלוזין, ירושלים תרס"ג
 רוח חיים, הרב חיים פלגי, איזמיר תרלו
 רלב"ג על התורה ראה חמשה חומשי תורה
 רלב"ג על הנ"ך ראה מקראות גדולות
 רמב"ן על התורה ראה תורת חיים
 רמתים צופים, הרב שמואל משינאווי, ורשה תרמ"א
 רנה של תורה, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, ירושלים תשכ"ז
 רסיסי לילה, הרב צדוק הכהן מלובלין, לובלין תרס"ג
 רפואה והלכה הלכה למעשה, עורך הרב ד"ר מרדכי הלפרין, ירושלים תשס"ו
 רצינוליות, הוגנות ואושר, פרופ' דניאל כהנמן, עורכת פרופ' מיה בר הלל, ירושלים תשס"ה
 רשב"ם על התורה ראה תורת חיים
 רשי"י על התורה ראה תורת חיים
 רשי"י על הנ"ך ראה מקראות גדולות
 רשימות, הרב מנחם מנדל שניאורסון, ברוקלין תשס"ג
 שאילתות דרב אחאי גאון, עם פירושים ראשון לציון ושאלת שלום וכן העמק שאלה, ירושלים
 תשל"ה
 שאל אביך ויגדך, הרב שלום שבדרון, ירושלים תשנ"א
 שו"ת ראה גם תשובות
 שו"ת אבן יקרה, הרב בנימין אריה הכהן וייס, למברג תרנ"ד

שו"ת אבן שהם, הרב משה פרלמוטר, פיטרקוב, תר"ע
 שו"ת אבני נזר, הרב אברהם בורנשטיין, ירושלים ת"א תשי"ט - תשכ"ד
 שו"ת אבני צדק, הרב יקותיאל יהודא טייטלבוים, למברג תשמ"ה
 שו"ת אבני שיש, הרב שאול ישועה אביטבול, ירושלים תר"צ - תרצ"ד
 שו"ת אבקת רוכל, הרב יוסף קארו, ירושלים תשי"כ
 שו"ת אגרות משה, הרב משה פיינשטיין תשי"ט - תשנ"ו
 שו"ת אדמת קודש, הרב נסים חיים משה מזרחי, קונשטנדינא תק"ב - תקט"ז
 שו"ת אהל יהושע, הרב יהושע פינחס בומבד, בילגוריא תרצ"ב
 שו"ת אהל יעקב, הרב יעקב ששפורטש, אמשטרדם תצ"ז
 שו"ת אורח משפט, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשל"ט
 שו"ת אחיעזר, הרב חיים עוזר גרודזנסקי, וילנא תרפ"ב
 שו"ת איתן האזרחי, הרב אברהם רפפורט, ירושלים תשכ"ח
 שו"ת אמונת שמואל, הרב אהרן שמואל קידנובר, ירושלים תש"ל
 שו"ת אמנות, הרב דוד אברהם ספקטור, ירושלים תשס"ג
 שו"ת אמרי א"ש, הרב מאיר איזנשטט, למברג תרי"ב - תרכ"ד
 שו"ת אמרי יושר, הרב מאיר אריק, קראקא תרפ"ה
 שו"ת אפרקסתא דעניא א, הרב דוד שפרבר, ניו יורק תשס"ב
 שו"ת ארץ צבי, הרב אריה צבי פרומר, לובלין תרצ"ט
 שו"ת באהלה של תורה, הרב יעקב אריאל, כפר דרום תשנ"ח - תשס"ג
 שו"ת באר מים חיים, הרב שמואל ויטאל, בני ברק תשנ"ו
 שו"ת באר משה, הרב משה שטרן, ניו יורק תשמ"ג - תשמ"ז
 שו"ת בגדי כהונה, הרב משלם זלמן כהן, פיורדא תקס"ז
 שו"ת בית אפרים, הרב אפרים זלמן מרגליות, לעמברג תקע"ח
 שו"ת בית דוד, הרב זאב וולף לייטר, וין תרצ"ב
 שו"ת בית הלוי, הרב יוסף דובער סולוביצ'יק, ירושלים
 שו"ת בית יהודה, הרב יהודה עייש, ליורנו תקס"ו
 שו"ת בית יעקב, הרב יעקב ב"ר שמואל, דיהרנפורט תנ"ו
 שו"ת בית יצחק, הרב יצחק יהודה שמלקיש, פרעמישלא תרל"ה - למברג תרס"ח
 שו"ת בית שלמה או"ח, הרב שלמה דרימר, לבוב תרל"ז - תרנ"ב
 שו"ת בית שערים, הרב עמרם בלום, מונקטש תרס"ט - תש"א
 שו"ת בני בנים, הרב יהודה הרצל הנקין, ירושלים תשמא

שו"ת בנימין זאב, הרב בנימין בן מתתיהו, ירושלים תשי"ט
 שו"ת בנין אריאל, הרב זלמן נחמיה גולדברג, ירושלים תשס"ה
 שו"ת בנין ציון, הרב יעקב יוקב אטלינגר, ירושלים תשנ"ב
 שו"ת בעי חיי, הרב חיים בנבנשת, ירושלים תש"ל
 שו"ת בצל החכמה, הרב בצלאל שטרן, ירושלים תש"ן
 שו"ת בצלאל אשכנזי, הרב בצלאל אשכנזי, ניו יורק תשי"מ
 שו"ת גבורות יצחק, הרב יצחק רוזנברג, ירושלים תשס"ב
 שו"ת גנת ורדים הרב אברהם בן מרדכי הלוי, ירושלים תשס"ח
 שו"ת דבר אברהם, הרב אברהם דובר כהנא שפירא, תל אביב תשכ"א
 שו"ת דבר אמת, הרב ידידיה מונסונייגו, פאס תשי"ב
 שו"ת דבר יהושע, הרב מנחם יהושע אהרנברג, תל - אביב תש"ל - תשנ"ח
 שו"ת דבר שמואל, הרב שמואל אבוהב, ונציה ת"פ
 שו"ת דברי חיים, הרב חיים הלברשטם, לבוב תרל"א
 שו"ת דברי יואל, הרב יואל טייטלבוים, ברוקלין תשמ"ב
 שו"ת דברי יציב, הרב יקותיאל יהודה הלברשטם, תשנ"ח - תשנ"ט
 שו"ת דברי מלכיאל הרב מלכיאל צבי טננבוים, ניו יארק
 שו"ת דברי מלכיאל ח"ו הרב מלכיאל צבי טננבוים, ירושלים תש"ל
 שו"ת דברי מלכיאל ח"ז הרב מלכיאל צבי טננבוים, ירושלים תשל"ו
 שו"ת דברי מרדכי, הרב מרדכי בירדוגו, מקנאס תש"ז
 שו"ת דברי ריבות, הרב יצחק בן שמואל אדרבי, סדילקאב תקצג
 שו"ת דברי רננה, הרב נתן נטע כהנא, ברוקלין תשמ"ד
 שו"ת דובב מישרים, הרב דב בריש וידנפלד, ירושלים תשכ"ב
 שו"ת דעת כהן, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשי"ב
 שו"ת דרכי נעם, הרב מרדכי בן יהודה הלוי, ונציה תנ"ז
 שו"ת האלף לך שלמה, הרב שלמה קלוגר, בילגוריי תרצ"א
 שו"ת הב"ח, הרב יואל סירקש, אוסטרעהא תקצ"ד
 שו"ת הב"ח החדשות, הרב יואל סירקש, תש"מ
 שו"ת הגאונים בתראי, בעל תוי"ט, ב"ח, ט"ז ועוד, סדילקוב תקפ"ד
 שו"ת הלכה למשה, הרב רפאל שלמה אלבו, בני ברק התש"מ
 שו"ת הלכות קטנות, הרב יעקב חגיז, ירושלים תשל"ד
 שו"ת היכל יצחק אורח חיים, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, ירושלים תשל"ב

שו"ת הראני"ח, הרב אליהו בן חיים, ירושלים תשד"מ
 שו"ת הרא"ש, הרב אשר ב"ר יחיאל, ווילנא תרמ"ה
 שו"ת הרא"ש בכתבי יד ובדפוסים, מהדיר פרופ' אפרים א. אורבך, ראה שנתון המשפט העברי
 שו"ת הרב"ז, הרב בצלאל זאב שפרן, ורשה תר"צ – תשכ"ב
 שו"ת הר"י מיגאש, רבינו יוסף הלוי אב"ן מיגאש, ירושלים התשי"ט
 שו"ת הריב"ש, ר' יצחק ב"ר ששת, ניו יורק תשי"ד
 שו"ת הרי"ף, הרב יצחק אלפסי, מהדיר זאב וואלף לייטער, פיטסבורג תשי"ד
 שו"ת הרי"ף, הרב יצחק אלפסי, בילגוריי תרצ"ה
 שו"ת הרי"ף, הרב יצחק אלפסי, ירושלים תשכ"ט
 שו"ת הרמ"ה, ר' מאיר הלוי, נדפס בתוך ספר אור צדיקים, ורשה תרס"ב.
 שו"ת הרמ"ז, הרב משה זכות, ונציה תקכ"א
 שו"ת הריטב"א, הרב יום טוב בן אברהם אלאשבילי, מהדיר הרב קאפח, ירושלים תשי"ט
 שו"ת הרמ"א, הרב משה איסרליס, ניו יורק תשי"ד
 שו"ת הרשב"א א - ז, הרב שלמה בן אדרת, בנק ברק תשי"ח - תשל"א
 שו"ת הרשב"ש, הרב שלמה ב"ר שמעון דוראן, ירושלים תשמ"ו
 שו"ת השיב משה, הרב משה טייטלבוים, לבוב תרכ"ו
 שו"ת התעוררות תשובה, הרב שמעון סופר, ירושלים תשל"ד
 שו"ת ובחרת בחיים, הרב שלמה קלוגר, בודאפעשט תרצ"ד
 שו"ת ויאמר יצחק, הרב יצחק בן וואליד, ליוורנו, תרט"ו
 שו"ת ויען יוסף, אורח חיים, הרב יוסף גרינולד, ניו – יורק תשנ"ה
 שו"ת ושב ורפא, הרב רפאל אייפרס, ירושלים תשנ"ד – תשס"ח
 שו"ת זכר יהוסף, הרב יוסף זכריה שטרן, וארשה תרנ"ט
 שו"ת זכרון יהודה, הרב יהודה בן הרא"ש, בערלין תר"ו
 שו"ת זכרון יוסף, הרב יוסף שטינהרט, פיורדא תקל"ג
 שו"ת זקן אהרן, הרב אליהו הלוי, קונשטנדינא תצ"ב
 שו"ת זקן אהרן, הרב אהרן ולקין, ניו יורק תשל"ז
 שו"ת זרע אמת, הרב ישמעאל הכהן, תשי"ד
 שו"ת חבצלת השרון, הרב דוד מנחם מניש באב"ד, בילגוריא תרצ"א - תרח"ץ
 שו"ת חוות יאיר, הרב יאיר חיים בכרך, סדילקאב תקצ"ד
 שו"ת חיים ביד, הרב חיים פאלאגי, תרל"ג
 שו"ת חיים שאל, הרב חיים יוסף דוד אזולאי, למברג תרמ"ו

- שו"ת חינוך בית יצחק, הרב יצחק גליק, רומניה תרצ"ו
- שו"ת חכם צבי א - ב, הרב צבי אשכנזי, ירושלים תשנ"ח – תש"ס
- שו"ת חלקת יואב, הרב יואב יהושע, ירושלים תשי"י
- שו"ת חלקת יעקב, הרב מרדכי יעקב ברייש, ירושלים - לונדון - בני ברק, תשי"א תשכ"ו
- שו"ת חמדת שלמה, הרב שלמה זלמן ליפשיץ, וורשא תרפ"ב
- שו"ת חקקי לב, הרב חיים פאלאגי, שאלוניקי, תר"ט
- שו"ת חקרי לב, הרב יוסף חזן, ירושלים תשמ"ז
- שו"ת חתם סופר, הרב משה סופר, ירושלים תשמ"ב
- שו"ת חתם סופר החדשות, הרב משה סופר, ירושלים תשמ"ט
- שו"ת טוב טעם ודעת, הרב שלמה קלוגר, ניו יורק
- שו"ת יביע אומר, הרב עובדיה יוסף ירושלים, תשי"ד – תשס"ד
- שו"ת יד אליהו, הרב אליהו ב"ר שמואל מלובליו, ב"ב תשמ"ג
- שו"ת יד אפרים, הרב אפרים הלוי בליצר, תל אביב תש"ל
- שו"ת יוסף אמצ' הרב חיים יוסף דוד אזולאי, ירושלים תשכ"א
- שו"ת יחזה דעת, הרב עובדיה יוסף, ירושלים, תשל"ז - תשמ"ד
- שו"ת יכין ובוועז, הרב צמח בן שלמה דורן, ירושלים תשנ"ב תשנ"ה
- שו"ת ישועות מלכו, הרב ישראל יהושע טרונק, ניו יורק תשי"ח
- שו"ת ישכיל עבדי, הרב עובדיה הדיה, ירושלים תשמ"ב
- שו"ת ישמח לבב, הרב ישועה שמעון חיים עובדיה, ירושלים תשנ"ד
- שו"ת כנסת יחזקאל, הרב יחזקאל קצנלבויגן, סדילקאב תקצ"ד
- שו"ת כתב סופר, הרב אברהם שמואל בנימין סופר, ירושלים תשי"ך
- שו"ת לב שמח, הרב אברהם אליגרי, שאלוניקי תקנ"ג
- שו"ת להורות נתן, הרב נתן גשטטנר, בני – ברק תשל"ג – תשנ"ח
- שו"ת לחם רב, הרב אברהם די בוטון, קרקא תרמ"ה
- שו"ת מבי"ט, הרב משה בן יוסף טרני, תשל"ד
- שו"ת מגן גבורים, הרב דניאל אישטרושה, שלוניקי תקי"ד
- שו"ת מהר"ח אור זרוע, הרב חיים בן יצחק, ירושלים התשי"ך
- שו"ת מהר"ח אור זרוע, תשובות חדשות, הרב חיים אשכנזי, ירושלים תשס"ב
- שו"ת מהר"י אלגאזי, הרב ישראל יעקב אלגאזי, ירושלים תשמ"ב
- שו"ת מהר"י ברונא, הרב ישראל מברונא, ירושלים תשל"ג
- שו"ת מהר"י"א, הרב יצחק אהרן איטינגא הלוי, למברג תרנ"ג

שו"ת מהריא"ז ענזיל, הרב יקותיאל אשר זלמן ענזיל, למברג תרמ"ב
 שו"ת מהריב"ל, הרב יוסף בן לב, בני ברק התשמ"ח
 שו"ת מהרי"ו, הרב יעקב וייל, ירושלים תשמ"ח
 שו"ת מהרי"ט, הרב יוסף בן משה טרני, תל אביב תשי"ט
 שו"ת מהרי"ל, הרב יעקב מולין, קראקא תרמ"א
 שו"ת מהרי"ל החדשות, הרב יעקב מולין, ירושלים תשל"ז
 שו"ת מהרי"ק, רבינו יוסף קולון, ורשה 1884
 שו"ת מהרלב"ח, הרב לוי בן חביב, ירושלים תרפ"ז
 שו"ת מהר"ם אלשיך, הרב משה אלשיך ירושלים תשל"ה
 שו"ת מהר"ם אלשיך, הרב משה ן' אל אשקר, ירושלים תשי"ט
 שו"ת מהר"ם בהרב ברוך, דפוס פראג, מהדיר בלאך, ת"א תשכ"ט
 שו"ת מהר"ם די בוטון, הרב מאיר בן אברהם די בוטון, ירושלים תשמ"ג
 שו"ת מהר"ם חלאווה, הרב משה חלאווה מהדיר הרב משה הרשור, ירושלים תשמ"ז
 שו"ת מהר"ם מלובלין, הרב מאיר, ירושלים תשל"ג
 שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, הרב מאיר מרוטנבורג, פראג שס"ח
 שו"ת מהר"ם מרוטנבורג, הרב מאיר מרוטנבורג, לבוב, תר"כ
 שו"ת מהר"ם מינץ ומהר"ם פדואה, הרב יהודה מינץ הרב מאיר מפדואה, קראקא תרמ"ב
 שו"ת מהר"ם מינץ, הרב משה בן יצחק הלוי מינץ, ירושלים תשנ"א
 שו"ת מהר"ם שיק, הרב משה שיק, ניו - יורק תשכ"א
 שו"ת מהר"ם הלוי, הרב שלמה הלוי, שלוניקי תי"ב
 שו"ת מהרשד"ם, הרב שמואל די מדינה, שאלוניקי
 שו"ת מהרש"ך, הרב שלמה בן אברהם הכהן, ירושלים תשכ"א
 שו"ת מהרש"ם, הרב שלום מרדכי הכהן שבדרון, ירושלים תשל"ד
 שו"ת מחנה חיים, או"ח יו"ד ב, הרב חיים סופר, ברטיסלבה תרכ"ב – תרמ"ה
 שו"ת מים עמוקים, הרב אליהו ן' חיים, נדפס ביחד עם שו"ת הראנ"ח
 שו"ת מלומדי מלחמה, הרב נחום אליעזר רבינוביץ, מעלה אדומים התשנ"ד
 שו"ת מלמד להועיל, הרב דוד צבי הופמן, ניו יורק תשי"ד
 שו"ת מנחת אשר, הרב אשר ויס, ירושלים תשע"ג
 שו"ת מנחת יצחק, הרב יצחק יעקב וייס, לונדון - ירושלים תשט"ו - תשל"ו
 שו"ת מערכי לב, הרב יהודה ליב צירלסון, קעשנוב תרצ"ב
 שו"ת מצל מאש, הרב יעקב אלפנדראי, ניו - יורק תשכ"ה

שו"ת מקום שמואל, הרב שמואל בן אלקנה אשכנזי, אלטונא תצ"ח
שו"ת מר ואהלות, הרב אברהם ענתיבי, ליוורנו, תר"ג
שו"ת משאת בנימין, הרב בנימין אהרן, וילנא תרנ"ד
שו"ת משיב דבר, הרב נפתלי צבי יהודה ברלין, ירושלים תשנ"ד
שו"ת משיב כהלכה, הרב אברהם זאב וולף פאענקיל, קראקא תרמ"ה
שו"ת משכנות ישראל, הרב ישראל גרוסמן, ירושלים תשמ"ד
שו"ת משנה הלכות, הרב מנשה הקטן, ניו יורק תשנ"ז
שו"ת משנת יוסף, הרב יוסף ליברמן, ירושלים תשל"ט – תשמ"ו
שו"ת משנת יעבץ, חו"מ, הרב זולטי, ירושלים תשד"ם
שו"ת משפט כהן, הרב אברהם יצחק הכהן קוק ירושלים תרצ"ז
שו"ת משפט וצדקה ביעקב א, הרב יעקב אבן צור, אלכסנדריה תרנ"ד
שו"ת משפט צדק, הרב מאיר בן שם טוב מלמד, שאלוניקי תקנ"ה - תקנ"ט
שו"ת משפטי עוזיאל, הרב מאיר בן ציון חי עוזיאל, ירושלים תשס"א
שו"ת משפטי שמואל, הרב שמואל קלעי, ירושלים תש"ל
שו"ת משפטים ישרים, הרב רפאל ברדוגו, קרקא תרנ"א
שו"ת נאות דשא, הרב דוד שלמה אייבשיץ, לבוב תרכ"א
שו"ת נבחר מכסף, הרב יאשיהו פינטו, ארם צובה התרכ"ט
שו"ת נודע ביהודה, הרב יחזקאל סגל לנדא, ירושלים התש"ך
שו"ת נשמת חיים, הרב חיים ברלין, בני ברק תשס"ב
שו"ת נשמת כל חי, הרב חיים פאלאגי, שאלוניקי תקפ"ב
שו"ת עבודת הגרשוני, הרב גרשון אשכנזי, לבוב תרכ"א
שו"ת עדות ביהוסף, הרב יוסף אלמושנינו, קונשטאנדינה תע"א – תצ"ג
שו"ת עדות ביעקב, הרב יעקב די בוטון, שלוניקי ת"פ
שו"ת עונג יום טוב, הרב רפאל יום טוב ליפמן היילפרין, וילנא תר"מ
שו"ת עין יצחק, הרב יצחק אלחנן ספקטור, וילנא תרמ"ט
שו"ת עין משפט, הרב אברהם בן יוסף הלוי, סאלוניקי תרנ"ז
שו"ת עמוד הימיני, הרב שאול ישראלי, תל אביב תשכ"ו
שו"ת עמודי אש, הרב ישראל איזנשטין, למברג תר"מ
שו"ת פני יהושע, הרב יהושע בן יוסף מקראקא, לבוב תר"כ
שו"ת פני משה, הרב משה בנבנישתי, קונשטנטינה תל"א
שו"ת פנים מאירות, הרב מאיר אב"ד אייזנשטאדט, ניו יורק תשכ"ב

שו"ת פסקי עוזיאל, הרב מאיר בן ציון חי עוזיאל, ירושלים תשל"ז
 שו"ת פעולת צדיק א, הרב יחיא צאלח, תל - אביב תש"ו
 שו"ת ציץ אליעזר, הרב וולדינברג, ירושלים תשמ"ה - תש"ן
 שו"ת צמח צדק, הרב מנחם מנדל מניקלשפורג, לבוב תרכ"א
 שו"ת צמח צדק (החדש), הרב מנחם מנדל שניאורסון, ברוקלין נ"י
 שו"ת צפנת פענח, הרב יוסף ראזין, ירושלים תשכ"ח
 שו"ת קול מבשר, הרב משולם ראטה, ירושלים תשכ"ב - תשל"ג
 שו"ת הרב אליהו מזרחי, ירושלים תצר"ח
 שו"ת הרב עקיבא איגר, ירושלים תשכ"ב
 שו"ת רב פעלים, הרב יוסף חיים, ירושלים תש"מ
 שו"ת רדב"ז, הרב דוד בן זמרא, סדילקאב תקצ"ו
 שו"ת רדב"ז ח"ח (מכתב יד) הרב דוד בן זמרא, מהדיר הרב יצחק צב"י סופר, בני ברק תשל"ה
 שו"ת רד"ך, הרב דוד כהן, קושטא רצ"ז
 שו"ת שאגת אריה, הרב אריה ליב בן אשר ממיץ, ורשה תר"ן
 שו"ת שאילת דוד, הרב דוד פרידמן, פיטרקוב תרע"ג
 שו"ת שאילת יעבץ, הרב יעקב עמדין, ירושלים תשל"א
 שו"ת שאלי ציון תנינא, הרב דב בער אליעזרוב, ירושלים תשמ"ט
 שו"ת שארית יוסף, הרב יוסף כ"ץ, קראקא תרנ"ג
 שו"ת שארית ישראל, הרב ישראל זאב מינצבערג, ירושלים תשכ"ג
 שו"ת שבות יעקב, הרב יעקב בן יוסף רישר, ירושלים תש"ב
 שו"ת שבט הלוי, הרב שמואל וואזנר ב"ב, תשל"ג - תשנ
 שו"ת שבט הקהתי, הרב שמאי קהת הכהן גראס, ירושלים תשמ"ז - תשס"ג
 שו"ת שואל ומשיב, הרב יוסף שאול הלוי נתנזון, ברוקלין תש"ד
 שו"ת שואל ונשאל, הרב כלפון משה הכהן, א - ג, בני ברק תשנ"ט - תשס"א
 שו"ת שיבת ציון, הרב שמואל לנדא, תשל"ח
 שו"ת שלמת חיים, הרב יוסף חיים זוננפלד, בני ברק תשנ"ה
 שו"ת שם אריה, הרב אריה ליבוש באלחובר, וילנא תרל"ג
 שו"ת שמע ישראל, הרב ישראל חיים סמט, ניו יורק תשנ"ח
 שו"ת שמש צדקה, הרב שמשון מורפוגו, ונציה תק"ג
 שו"ת שער אפרים, הרב אפרים כ"ץ, למברג תרמ"ז
 שו"ת שער יהושע, הרב יהושע בנבנישתי, הוסטין תרס"ד

שו"ת שערי דעה, הרב חיים יהודה ליב ליטוויץ, למברג תרל"ח
 שו"ת שפת הים, הרב רפאל יצחק מאיו, שאלוניקי תקע"ח
 שו"ת שרגא המאיר, הרב שרגא פיביש שנבלג, אנגליה תשל"ו – תשנ"ג
 שו"ת שרידי אש, הרב יחיאל יעקב ווינברג, ירושלים תשכ"א – תשכ"ט
 שו"ת תורה לשמה, הרב יוסף חיים, ירושלים תשל"ג
 שו"ת תורת חיים, הרב חיים שבת, ירושלים תשס"ג
 שו"ת תורת חסד, הרב חסדאי הכהן פרחייה, שאלוניקי תפ"ג
 שו"ת תורת משה, הרב משה שבת, נדפס בסוף שו"ת תורת חיים
 שו"ת תירוש ויצהר, הרב צבי יחזקאל מיכלסון, בילגורי תרצ"ז
 שו"ת תמת ישרים, הרב תם ׳י יחיא, ונציה שנת שפ"ב
 שו"ת תעלומות לב, הרב אליהו בכור חזן, ליוורנו תרל"ט – תרס"ז
 שו"ת תרומת הדשן, הרב ישראל איסרליין
 שו"ת תשובה כהלכה, הרב שלמה קורח, בני ברק התשנ"ד
 שו"ת תשובה מאהבה, הרב אליעזר פלקלס, קאשוי תרע"ב
 שו"ת תשובות והנהגות, הרב משה שטרנבוך, ירושלים תשנ"ד – תשס"ח
 שו"ת תשורת ש"י, הרב שלמה יהודה טבק, סיגט תרס"ה
 שבות תימן, עורכים ישראל ישעיהו ואהרן צדוק, תל אביב תש"ה
 שבחי הבעש"ט, דב בער בן שמואל, קפוסט תקע"ה
 שבחי הראי"ה, ד"ר חיים ליפשיץ, ירושלים תשל"ט
 שבט מיהודה, הרב איסר יהודה אונטרמן, ירושלים תשט"ו
 שבט מיהודה, חקרי הלכה, הרב איסר יהודה אונטרמן, ירושלים תשנ"ד
 שביעית בהלכה, הרב יחיאל מיכל שטרן, ירושלים תשנ"ג
 שבע החכמות, פרופ' דב רפל, ירושלים תש"ן
 שברים ושברי דברים, בעריכת פרופ' אביעזר רביצקי ופרופ' ידידיה שטרן, הוצאת המכון
 הישראלי לדמוקרטיה 2007
 שבת הארץ, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תרצ"ז
 שבת הארץ עם תוספת שבת, מכון התורה והארץ, תש"ס – תשס"ז
 שבת ומועד, הרב יצחק קוסובסקי, ירושלים תש"ו
 שבת שבתון, הרב יצחק זילברשטיין, בני ברק תשנ"ז
 שדי חמד, הרב חיים מזקיהו מדיני, ניו - יורק תשכ"ב
 שוחר טוב על תהלים, שמואל, משלי, ורשה תרנ"ג
 שושנת העמקים בעניני רפואה והלכה, בני ברק תשנ"ט

שיבת ציון, עורך אברהם יעקב סלוצקי, ורשה תר"ס
 שיח השדה א ג- הרב חיים קנייבסקי, בני ברק תשל"ז - תשס"ג
 שיח יצחק, הרב יצחק יוסף נוניס ואיס, ירושלים תשכ"א
 שיחות הרב צבי יהודה, עורך הרב שלמה אבינר, ירושלים תשס"ה
 שיחות הר"ן, הרב נחמן בן שמחה מברסלב
 שיחות ליום הכפורים, הרב אביגדור הלוי נבנצל, תשנ"ז
 שיחות על התורה, הרב אביגדור הלוי נבנצל, ירושלים תשמ"ט – תשס"ג
 שיחות לראש השנה, הרב אביגדור הלוי נבנצל, ירושלים תשנ"ב
 שיחות מוסר, הרב חיים ליב שמואלביץ, ירושלים תשי"מ
 שיטה מקובצת, הרב בצאלאל אשכנזי, תל - אביב
 שיירי כנסת הגדולה יו"ד, הרב חיים בנבנישת, ירושלים תשל"ו
 שיעורי הרב אבלות ותשעה באב, הרב יוסף דב סולוביצ'יק, ירושלים תשס"ז
 שיעורי שבט הלוי על הלכות נדה, הרב שמואל וואזנר, בני ברק תשמ"ו
 שיעורי תורה לרופאים, הרב יצחק זילברשטיין, (בני ברק) תשע"ב
 שיר השירים עם באור חדש עבודת הגרשוני, גרשון בן אברהם אחי הגר"א, ורשה תרכ"ו
 שחר והענשה בחינוך, מאיר מונק, בני - ברק תשמ"ב
 שלחן הטהור, הרב יצחק אייזיק יהודה יוחיאל מקומרנא, תל - אביב תשכ"ג
 שלחן ערוך, הרב יוסף קארו, ירושלים תש"ל
 שלחן ערוך המקוצר, הרב יצחק רצאבי, בני ברק תש"ס
 שלחן ערוך הרב, הרב שניאור זלמן, ברוקלין תשל"ג
 שלטי הגבורים, הרב אברהם משער אריה (פורטליאון), מנטובה שע"ב
 שלמי יהודה בדיני מוקצה, הרב יהודה אריה הלשטוק, ירושלים תש"מ
 שלשלת הקבלה, הרב גדליה בן יוסף אבן יחיא, ירושלים תשכ"ב
 שם הגדולים, הרב חיים יוסף דוד אזולאי, ורשה תרפ"א
 שם משמואל, הרב שמואל בורנשטיין, ירושלים התשל"ד
 שמונה קבצים, הרב אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשנ"ט
 שמועה טובה, הרב שמואל גפן, ירושלים תשס"ח
 שמועות ראי"ה, מהדיר הרב קלמן אליעזר פרנקל, ירושלים תרצ"ט
 שמות בארץ (כפות תמרים), הרב משה בן חביב, ירושלים תש"ס
 שמירת הגוף והנפש, הרב יוסף יצחק לרנר, ירושלים תשמ"ח
 שמירת הלשון, הרב ישראל מאיר הכהן, ירושלים תשט"ז

- שמירת שבת כהלכתה, הרב נויבירט, מהדורה ראשונה, ירושלים תשכ"ה
- שמירת שבת כהלכתה, הרב נויבירט, מהדורה שניה, ירושלים תשל"ט
- שנה בשנה, בהוצאת היכל שלמה, ירושלים תש"כ -
- שנות דור ודור, אסופת גנוזים, עורך הרב ראובן דב דסלר, ירושלים תש"ס - תשס"ד
- שני לוחות הברית, הרב ישעיה הורביץ, פרנקפורט דאדר תע"א
- שני עברי הגשר, עורכים מרדכי בר-און וצבי צמרת, ירושלים תשס"ב
- שנים עשר דרושים, הרב שמואל יהודה קצנלבוין, ירושלים תשי"ט
- שנתון המשפט העברי, עורך פרופ' מנחם אלון, ירושלים תשל"ד -
- שעורי דעת, הרב יוסף יהודה ליב בלאך, ניו יורק תשי"ט
- שעורים לזכר אבא מרי ז"ל, הרב יוסף דב הלוי סולוביציק, ירושלים תשס"ג
- שער החשק, הרב יוחנן אלימן, הלבשרטט תר"כ
- שער המלך, רב יצחק נוניש בילמונטי, סלנוקי תקל"א
- שערי אהרן, קובץ מאמרים, הרב אהרן ישעיה רוטר, בני ברק תשמ"ח
- שערי דורא השלם, הרב יצחק מדורא, ורנוב ת"ש
- שערי הלכה ומנהג, הרב מנחם מנדל שניאורסאהן, ירושלים תשנ"ג
- שערי העבודה, הרב יונה בן אברהם גירונדי, מהדיר הרב בנימין יהושע זילבר, בני ברק התשכ"ז
- שערי ישר, הרב שמעון יהודה שקופ, ניו יורק תשי"ט - תש"כ
- שערי צדק, הרב אברהם דנציג, ירושלים תרכ"ד
- שערי צדק, קובץ מאמרים בדיני ממונות הלכה למעשה, עורך הרב רצון ערוסי, קרית אונו, תש"ס - תשס"ח
- שערי תלמוד תורה, פרופ' הרב יהודה לוי, ירושלים התשמ"ז
- שערי תשובה, הרב יונה בן אברהם גירונדי, ירושלים תשל"ח
- שערים המצוינים בהלכה, שלמה זלמן בריון, ירושלים ניו יורק תשל"א - תשל"ב
- שפת אמת חידושים על מסכתות (הש"ס), הרב יהודא ארי' ליב מגור, ניו - יורק תשט"ז
- שפת אמת (על התורה), הרב יהודא ארי' ליב מגור, ניו יורק תשי"ג
- שפתי חכמים, הרב אברהם אבא הרצל, בני ברק תשי"נ
- שפתי חכמים ראה אוצר פירושים על התורה
- שפתי ישינים, הרב שבתאי בס, אמשטרדם ת"מ
- שפתי צדיק, הרב פנחס מנחם אלעזר יוסטמן, ורשא תר"ץ
- שקל החדש, הרב שמריהו יוסף חיים קנייבסקי, בני ברק תשנ"ז

תאומי צביה, דרשות המגיד מווילנא, הרב זלמן זאב, בני ברק תשס"ו
 תבואות שור, הרב אלכסנדר סנדר שור, ירושלים תשכ"ג
 תדשא ראה מדרש תדשא
 תוכחת חיים, הרב חיים פאלאג'י, ירושלים תשל"ח
 תולדות אדם, הרב יחזקאל פיוויל, ירושלים תשמ"ז.
 תולדות החינוך של עם ישראל, ד"ר נתן מוריס, ירושלים תשל"ז
 תולדות יעקב יוסף, הרב יעקב יוסף מפולנאה, ירושלים תשי"ע
 תולדת רבינו עקיבא איגר, הרב אברהם משה בלייכראדע, פולין תרכ"ב
 תולדות שמים וארץ, אבן משה, הרב אליעזר פרלמוטר, וורשה תרמ"ד
 תומר דבורה, הרב משה קורדבירו, בני ברק תשכ"ה
 תוספות הרא"ש, מהדיר הרב משה שטרן, ניו יורק תש"ך
 תוספות הרא"ש השלם, מהדיר הרב שרגא הכהן וילמן, ברוקלין תשל"ו
 תוספתא כפשוטה, פרופ' שאול ליברמן, ניו – יורק תשט"ו – תשמ"ח
 תורה אור, הרב שניאור זלמן מלאדי, ברוקלין ניו יורק תשל"ח
 תורה שבעל פה, הרצאות בכינוס הארצי לתורה שבעל פה, עורך ד"ר יצחק רפאל, ירושלים
 תשי"ט -
 תורה שלימה, עורך הרב מנחם מנדל כשר, ניו יורק תשי"ה -
 תורה תמימה, הרב ברוך הלוי אפשטיין, תרס"ד
 תורת אמך, הרב שלמה חיים הכהן אבינר, ירושלים תשנ"א
 תורת האהל, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, ירושלים תשנ"ג
 תורת היולדת, הרב יצחק זילברשטיין, ד"ר משה רוטשילד, בני ברק תשמ"ו
 תורת המדינה, הרב שלמה גורן, ירושלים תשנ"ו
 תורת המלחמה בארצות המקרא, פרופ' יגאל ידן, רמתן גן תשכ"ג
 תורת המנחה, הרב יעקב סקילי, ירושלים תשי"ס
 תורת המקרא, הרב שלמה גודן, ירושלים תשנ"ו
 תורת המשטרים, פרופ' בנימין אקצין, ירושלים תשכ"ו 1966
 תורת הפילוסופיה, הרב שלמה גורן, ירושלים תשנ"ח
 תורת חובות הלבבות, רבינו בחיי בן יוסף אבן פקודה, מהדיר הרב יוסף קאפח, ירושלים ניו
 יורק 1984
 תורת העולה, הרב משה איסרלש, פראג תקצ"א
 תורת חטאת, הרב משה איסרלש, פיטרקוב תרס"ד
 תורת חיים, חמשה חומשי תורה עם מפרשים, ירושלים תשמ"ו - תשנ"ג

תורת חיים, הרב דובער האדמו"ר האמצעי, ברוקלין תשל"ד
 תורת חיים ומגן האלף, הרב יעקב לורברבוים, הרב אריה ליב צינץ, ירושלים תשט"ו
 תורת מנחם, התועודיות ג שנת תשי"א חלק ב, הרב מנחם מנדל שניאורסון, ברוקלין
 תורת משה, הרב משה אלשיך, ורשה תרל"ה
 תורת משה, הרב משה סופר, ירושלים תשל"ב
 תחומין, אלון שבות, תשי"מ -
 תחוקה לישראל על פי התורה, הרב יצחק אייזיק הלוי הרצוג, ירושלים תשמ"ט
 תחרות עסקית בהלכה, פרופ' יהושע ליברמן, רמת גן תשמ"ט
 תיבת גמא, הרב יוסף תאומים, תל אביב תשכ"ו
 תירוש ויצהר, הרב צבי הירש לוי, ירושלים תשס"ו
 תל תלפיות, בטאון, תרנ"ב תרצ"ח
 תלמוד בבלי, הוצאת התלמוד הגדול ירושלים תש"כ
 תלמוד בבלי עם הלכה ברורה ובירור הלכה, מסכת סוכה ירושלים התשל"ה
 תלמוד בבלי עם הלכה ברורה ובירור הלכה, מסכת סנהדרין ירושלים התשנ"א
 תלמוד בבלי עם הלכה ברורה ובירור הלכה, מסכת פסחים ירושלים התשל"ט
 תלמוד ירושלמי, ירושלים תש"כ
 תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה, קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, עורכים פרופ'
 שמואל אלמוג ואחרים, ירושלים תשמ"ח
 תנא דבי אליהו, מהדיר ר' מאיר איש שלום ירושלים תשי"ד
 תנאי בנישואין ובגט, הרב אליעזר ברקוביץ, ירושלים תשס"ח
 תנועת המוסר, הרב דב כ"ץ, ירושלים תשמ"ב
 תנחומא ראה מדרש תנחומא
 תניא, הרב שניאור זלמן מלאדי,
 תעודת ישראל ולאומיותו, ראה אזכרה
 תפארת יהונתן, ראה כל ספרי הרב יהונתן אייבשיץ
 תפארת יעקב, חידושים על מסכת גיטין, הרב יעקב גזונטהייט, ורשא תרי"ח
 תפארת ישראל, הרב יהודה ליוואי בן בצלאל, לונדון תשט"ו
 תפארת שלמה, הרב שלמה רבינוביץ מרדומסק, פיטרקוב תרי"ג
 תקנות הדיון בבתי הדין הרבניים בישראל תשי"ד, ירושלים תשל"ח
 תקנות הח"ק "תלמוד תורה, דק"ק קראקא וכו' ", לבוב תרס"ד
 תקנות הקהילה דקהל קודש אשכנזים אשר באמשטרדם, אמשטרדם תצ"ז
 תקנות חכמי מכנאס, מהדיר הרב מורי מרדכי עמאר, ירושלים התשנ"ו

תקנות מדינת מעהרין, מהדיר פרופ' ישראל היילפרין, ירושלים תשי"ב
תקנות קנדיאה, מהדירים פרופ' אליהו שמואל הרטום, ופרופ' מ.ד. קאסוטו, ירושלים תשי"ג
תקנת השבים, הרב צדוק הכהן מלובלין, בית אל תשנ"ד
תשב"ץ, הרב שמעון בר צמח, מכון תורה שבכתב ירושלים צשס"ה
תשובה מאהבה, הרב אליעזר פלקלס, פראג תקפ"א
תשובות בעלי התוספות, עורך ד"ר אברהם יצחק איגוס, ניו יורק תשי"ד
תשובות גאוניס קדמוניס, מהדיר דוד קאסל, ברלין תר"ח
תשובות גאוני מזרח ומערב, מהדיר יואל מיללער, ברלין תרמ"ח
תשובות הגאוניס, מהדיר אברהם אליהו הרכבי, ברלין תרמ"ז
תשובות הגאוניס, מהדיר, הרב נחמן נתן קורונל, וינה תרל"א
תשובות הגאוניס, מהדיר הרב יעקב מוסאפיה, ליק תרכ"ד
תשובות הגאוניס שערי צדק, ירושלים תשכ"ו
תשובות הר"י מיגאש, הרב יוסף הלוי אבן מיגאש, ורשא תר"ל
תשובות הרמב"ם, מהדיר פרופ' יהושע בלאו, ירושלים תשמ"ו
תשובות הרמב"ם, מהדיר פרופ' אברהם חיים פריימן, ירושלים תרצ"ד
תשובות וכתבים, הרב אברהם ישעיה קרליץ, בני ברק תשנ"א
תשובות ופסקים מאת חכמי אשכנז וצרפת, עורך אפרים קופפר, ירושלים תשל"ד
תשובות חכמי פרובינציה, מהדיר הרב אברהם סופר, ירושלים תשכ"ז
תשובות חתם סופר ראה שו"ת חתם סופר
תשובות מהר"ם מרוטנברג, מהדיר משה אריה בלאך, בודאפעסט תרנ"ה
תשובות רב נטורנאי בר הילאי גאון, מהדיר ד"ר ירחמיאל ברודי, ירושלים תשנ"ד
תשובות רבי עקיבא איגר מכתב יד, עורך הרב נתן גשטטנר, ירושלים תשכ"ה
תשובות רבינו אברהם בן הרמב"ם, מהדיר פרופ' אברהם חיים פריימן, ירושלים התרצ"ח
תשובת מהר"א (יהודה יעלה), הרב יהודא אסאד, למברג תרל"ג
תשובת מהר"ד, הרב יצחק דנציג, ורשא תר"ע

אמנות בינלאומיות

אמנה בדבר ביטול אפליה נגד נשים לצורותיה, כתבי אמנה 1035, התשנ"ג
אמנה בדבר זכויות הילד, כתבי אמנה 1038, התשנ"ב
אמנה בינלאומית בדבר ביעורן של כל הצורות של אפליה גזעית, כתבי אמנה 861, התשל"ט

- אמנה בינלאומית בדבר זכויות אזרחיות ומדיניות, כתבי אמנה 1040, התשנ"ג
 אמנה בינלאומית בדבר זכויות כלכליות, חברתיות ותרבותיות, כתבי אמנה 1037, התשנ"ג
 אמנה נגד עינויים ונגד יחס ועונשים אכזריים; בלתי אנושים ומשפילים, כתבי אמנה 1039,
 התשנ"ג
 אמנה נגד שחיתות
 אמנת גינבה, כתבי אמנה 30,
 ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם, http://www.knesset.gov.il/docs/heb/un_dec.htm,
 ההכרזה העולמית בדבר עצמאות מערכת המשפט ראה
 Universal Declaration on the Independence of Justice
 מגילת היסוד של האו"ם, ראה Charter of The United Nations
 A Philosophy of International Law. Fernando R. Teson. Boulder, Westview Press 1998
 A Preface to Democratic Theory, Robert A. Dahl, The University of Chicago Press, 1956
 A Separate Republic, David Joshua Malkiel, 1988
 A Theory of Justice, John Rawls, Cambridge, Harvard University Press 1971
 Actions, Intentions, and Consequences: The Doctrine of Double Effect, Philosophy & Public
 Affairs, Amoral Politics, Ben-Ami Scharfstein, Albany, State University of New York Press, 1995
 AFRICAN CHARTER ON HUMAN AND PEOPLES' RIGHTS @
http://www.achpr.org/english/_info/charter_en.html
 Does Religious Observance Promote Health, Mortality in Secular Vs Religious Kibbutzim in
 Israel, J. D. Kark et al, American Journal of Public Health, Vol 86 3 March 1996 341 - 346.
 An Historical Introduction to Western Constitutional Law, R. C. Van Cafenegem, Cambridge
 University Press, 1996
 Authority and Law in the Ancient Orient, J.A. Wilson, E.A. Speiser, H.G. Guterbock, I.
 Mendelsohn, D.H.H. Ingalls, D. Bodde, The American Oriental Society, Mariland 1937
 Bureaucracy: what government agencies do and why they do it, James Q. Wilson, Basicbooks
 New York 1989
 Between Facts and Norms, Jurgen Habermas, (translation by William Rehg) The MIT Press, 1996
 Biblical and Talmudic Medicine, Julius Preuss, Sanhedrin Press, 1978
 Charter of The United Nations and Statute of the International Court of Justice, Department of
 Public Information, Lake Success, N.Y. 1948
 Constitutional History of England, George Burton Adams, Jonathan Cape, London and Toronto 1930
 Constitutional Law, Third Edition, John E. Nowak, Ronald D. Rotunda, J. Nelson Young, West
 Publishing Co. 1986

- Democracy and its Critics, Robert A. Dahl, Yale University Press, New Haven and London 1989
- Development as Freedom, Amartya Sen , New York, Alfred Knopf 1999
- Europe Emerges, Robert L. Reynold, The University of Wisconsin Press, 1961
- Encyclopaedia Britannica, 1997 edition CD
- Encyclopaedia Britannica 2000 edition, <<http://www.britannica.com>
- Encyclopædia Britannica. Deluxe Edition. Chicago: Encyclopædia Britannica, 2008
- Framing the Modern Constitution: A Checklist. Albert P. Blaustein et al: Fred B. Rothman & Co. Colorado 1994
- How the West Grew Rich, Nathan Rosenberg & L. E. Birdzell, Jr. BasicBooks 1986.
- Human Development Report 2000, The United Nations, N. Y. Oxford University Press 2000
- ICL, International Constitutional Law, A. Tschentscher (ed.)
URL = < <http://www.oefre.unibe.ch/law/icl/>
- International Human Rights in Context: Law, Politics, Morals, Henry J. Steiner , Philip Alston, Ryan Goodman, Oxford University Press 3^{ED} 2008
- Ideas of Divine Rule in the Ancient East, C. J. Gadd, London, Oxford University Press 1948
- Individual Duty Within Human Rights Discourse, Douglas Hodgson, Aldershot, Hants : Ashgate, c2003
- International Law, Malcolm N. Shaw, 5th Ed. Cambridge, 2003
- International Law in Antiquity, David. J. Bederman, Cambridge University Press, 2001
- Jewish Self-government in the Middle Ages, Louis Finkelstein, Feldheim, New York 1964
- Judge and Officer in Encient Israel and in the Ancient Middle East, M. Weinfeld, Israel Oriental Studies 7 (1977) 65 – 88.
- Jurisprudence, Men and Ideas of the Law, Edwin W. Patterson, Brooklyn, The Foundation Press, Inc.1953
- Law, Legislation and Liberty, I – III F. A. Hayek. The University of Chicago Press 1973 - 1979
- Law Without Nations, Jeremy A. Rabkin, Princeton University Press 2005
- Law's Empire, Ronald Dworkin, The Belknap press of Harvard university press, Cambridge, Massachusetts 1986.
- Le Palais et la Royaute`, Paul Garelli (ed.), Librairie Orientaliste Paul Geuthner S. A. 1974
- Leadership Without Easy Answers, Ronald A. Heifets, The Belknap Press Of Harvard University Press, 1996
- Liberal Nationalism, Yael Tamir, Princton Universiy Press. Princeton, New Jersey, 1993
- Liberal Purposes, William A. Galston, Cambridge, Cambridge University Press, 1991

- Liberal Rights, Collected Papers 1981 – 1991, Jeremy Waldron, Cambridge University Press 1993
- Liberalism, Constitutionalism and Democracy, Russell Hardin. Oxford University Press 1999
- Machiavellism, F. Meinecke (tr. D. Scott), London, London, Routledge & Kegan Paul 1962
- Models of Democracy. David Held. Stanford University Press 1996
- Morality and Action, Warren Quinn, Cambridge University Press, 1993.
- Multiculturalism. Amy Gutmann. (ed.). Princeton: Princeton University Press, 1994.
- Neighbors and Strangers, William R. Polk. The University of Chicago Press, 1997
- Political Liberalism, John Rawls, New-York, Columbia University Press, 1996
- Political Order in Changing Worlds, Samuel P. Huntington, New Haven and London, Yale University Press 1968
- Political Philosophy, Jean Hampton, Westview Press, 1997.
- Politics & Culture in International History, Adda B. Bozeman, 1994
- Politics, Law and Ritual in Tribal Society, Max Glukman. Aldine Publishing Company. Chicago 1965
- Referendums, David Butler & Austin Ranney (Ed.), American Enterprise Institute for Public Policy Research, Washington, D.C. 1978
- Religion and the American Constitutional Experiment, John Witte, Westview Press, 2000
- Secession, Allen Buchanan. Colorado, Westview Press, 1991
- Some Choice, Law, Medicine and the Market, George Annas, Oxford University Press 1998
- Stanford Encyclopedia of Philosophy @ <http://plato.stanford.edu/contents.html>
- Strategems and Spoils. Bailey, F. C. Schocken Books 1969
- Studies in Ethnomethodology, Harold Garfinkel, Prentice-Hall N. J. 1967
- Taking Rights Seriously, Ronald Dworkin, Cambridge, Harvard University Press. 1977.
- The Beginning of the Constitutional Era, Rett R. Ludwikowsky and William F. Fox, The Catholic University of America Press, Washington 1993.
- The Book of the Honeycomb's Flow, (Rabbi) Judah Messer Leon, A critical edition And translation by I. Rabinowitz, Cornell University Press Ithaca and London 1983
- The Case for Jewish Civil Law in the State of Israel. Rabbi K. Kahana, London. The Soncino Press. 1960
- The Constitution of Liberty, F. A. Hayek, The University of Chicago Press, 1978
- The Constitution of the United States, T. J. Norton, The Noontide Press, 1987
- The Constitutional History of England, F. W. Maitland, Cambridge University Press, 1913.
- The Duties of Man and other essays, Joseph Mazzini, J. M. Dent and Sons, London 1961

- The European Miracle, E. L. Jones, Cambridge University Press, 1981
- The Idea of Democracy, David Copp, Jean Hampton & John E. Roemer (Ed.), Cambridge University Press 1993
- TIE The Internet Encyclopedia of Philosophy, James Feiser (ed.)
><http://www.utm.edu/research/iep/>
- The Jewish Community. Salo W. Baron. Philadelphia, The Jewish Society of America. 1948.
- The Law of Peoples, John Rawls, Harvard, Harvard University Press, Cambridge Massachusetts, London England 1999
- The Logic and Limits of Trust, Bernard Barber, Rutgers University Press, N.J. 1983
- The Making of Economic Society, Robert L. Heilbroner, Prentice-Hall, Inc, N. J. 7th ed. 1985
- The Morality of Law, Lon. L. Fuller, New Haven and London, Yale University Press, 1965
- The New Leadership, Victor H. Vroom & Arthur G. Jago, New Jersey, Prentice-Hall Inc. 1988
- The Principles of Political Thought, S. I. Benn & R. S. Peters, The Free Press, 1959
- The Psychology of Happiness, 2nd ed, Michael Argyle, Hove, East Sussex : Routledge 2001
- The Social Contract, J. W. Gough, Oxford, The Clarendon Press 1957
- The Spirit Of Community, Amitai Etzioni, Simon and Schuster N.Y. 1993
- The Stanford Encyclopedia of Philosophy, (Fall 1999 Edition), Edward N. Zalta (ed.),
- The Sociology of Law, William M. Evan Ed. New York : The Free Press, 1980
- The Wealth and Poverty of Nations, David S. Landes. W.W. Norton & Company, New York - London 1998
- The Wisdom of Conservatism, Peter Witonski (ed.) N. Y, Arlington House, New Rochelle, 1971
- The World Health Report 2000, World Health Organization, 2000, Geneva
- Universal Declaration on the Independence of Justice@
<http://cristidanilet.ro/docs/Shingvi%20Declaration.pdf>
- War Before Civilization, Lawrence H. Keeley, New York, Oxford University Press 1996
- What is Political Philosophy ? Leo Strauss, The Free Press, N. Y. Collier-Macmillan Limited London 1968
- With all your possessions, Meir Tamari, Free Press, New York, 1987.
- World Development Report 1996, From Plan to Market, The World Bank, Oxford University Press, 1996.
- World Development Report 2000/2001 Attacking Poverty, The World Bank, Oxford University Press, 2000.
- 1215 The year of Magna Carta, Danny Danziger & John Gillingham, Simon and Schuster, 2004.

מפתח	מפתח
אומות מאוחדות ע"ע מגילת היסוד של האו"ם, עצרת האו"ם	כללי שימוש
אומנות *208 246 465 *522 523 *565	לעיתים מופיעים הערכים בלשון יחיד ולעיתים בלשון רבים.
915 *914 914 *913 880 834 *775 763	כוכבית מסמנת שהערך מופיע בהערות שולים
1107 1097 1096 1051 *995 970 *915	ערכים המופיעים בתדירות גבוהה -
1264 *1254 1254 1132 *1130 *1113	אמנה, בריאות, דמוקרטיה, חילול השם, מלך, משפחה, נביא, פרנסים, ציבור, קנס, שוטר, תקנה ועוד ועוד, אינם מופיעים במפתח
*1279 1279 *1278 1278 1277 1276	
*1285 1285 *1284 1284 *1283 1283	
1334 *1332 1332 1315 1297 1288	
*1592 *1580 1561 1361 *1344 1340	
1666 1647	
אונאה *42 824 905 1134 *1259 810 803 372 *819 *815	אב בית דין *73 *67 67 *66 66 *64 64
1273 *1269 *1259 1134 905 824	1002 608 582 233 *232 *132 118
94 1564 1527 *1314 *1275	1536 1009 *1005 1004
*890 881 *878 878 *810 1272 *1593 *1450	אבטלה *1282 1282 1281 *1178 *338
1363 *1157 1097 280	*1312 1311 *1308 1287 1286
ע"ע השכלה גבוהה, חינוך גבוה	ע"ע קצבת אבטלה
אונסק"ו *1412 785	אגודת ישראל *90 *1136 961 158
אופוזיציה *1081 1081 598 235	אגוראנומוס *41 *119 *700 708 *1269 *1189
אוצר בית דין *397 386 *100	אגרה 1173
אוצרות טבע *1255 1249 *274 *48 47	אגרות חוב ממשלתיות 1179
*1401 1401 1400 *1266	אגרת בית משפט 1164
אוצרות מלכים 1160 *1161 455 312 190	אוכלוסיה *338 *314 313 311 *296 97
*1589 1582 *1415 *1160	*627 *598 542 541 529 490 *462 372
אורבניזציה 371	1313 1188 1070 973 971 864 761
ע"ע עיור	1401 1393 1325 1321 1319 1317
אורים ותומים *318 *126 75 *73 73 *59	*1577 1527 1484 *1473 1473 1436
*607 607 *548 548 *442 368 *318	1619 1615 1614 1613 1609
654 653 *651 651 *649 649 *648 648	ע"ע מפקד אוכלוסין
1445 *1442 747 664 *659 658 *654	אולפנא 875
*1612 *1487	אומדנא *203 4 1452 1352 561 527
אושר 776 762 598 *496 *295 9 8	1609 1488 *1470
818 799 788 *779 779 *778 778 777	
1289 1133 1119 *1099 950 896 832	
1456 1411	
ע"ע זכות חתירה לאושר	

כרך א עמ' 1-438 כרך ב עמ' 439-930 כרך ג עמ' 931-1364 כרך ד עמ' 1365-1706

אינטרנט 1472	1155 1154 *1147 1127 924 903	אזרחות
אינפלציה *1178 1180 *1252 *1271 1282	1606 *1588 *1204 1158 1157 1156	ע"ע זכות לאזרחות
אינקויזיציה *1451	1157 530	אזרחות כפולה
איסוף נתונים 313 312	1606 1155	אזרחות זרה
איצטגנינות 509	439 408 373 358 146 145 95 76	אחזה
אכזיסטנציאליזם 6	775 760 758 702 681 678 584 441	אכזריות ע"ע עונש אכזרי
אכזריות ע"ע עונש אכזרי	889 862 861 830 - 827 *825 825 *779	
אכיפת החוק *459 413 *968 777 1078	935 934 933 930 894 893 892 890	
1297 1209 1203 1194 1192 1184	1109 1020 955 *952 947 946 940 939	
*1464	1248 1185 1155 1154 1147 1144	
אלימות *406 437 438 485 *587 597	1568 1541 1410 1323 *1313 1292	
*1443 1081 *1080 1075 960 925 771	1670 *1668 *1465	אחריות פלילית
1600 *1464	1676 *1670	
אלימות במשפחה *909 909		אטום ע"ע פצצת אטום
אלמן 1146	1590 563 *478 295	אי יציבות
אלמנה *298 135 *653 433 712 926		ע"ע יציבות
1322 *1295 1281 1199 1186 1146 943	474 - 470 466 *465 465 462	אי שוויון
*1655 1552 1459 *1328 1325 -	1557 1556 1552 1531 *1048 *916	
אם פונדקאית 1544	1568 1565 1564 1560	
אמונה ע"ע עיקרי אמונה	- 1297 1136 1130 *1081	איגוד מקצועי
אמנות *782 1070 1106 1109 1111	1302 1299	
אמנות בינלאומיות *1528 1414 488 137	*730 *445 225 *169 *83	איום/איומים
1615 1606	*1437 1423 1351 1313 1155 1039 960	
אמנת גינבה *785 *1615	1586 *1468 1449 1446 1439 1438	
אמצעי מניעה 912 911 910	*1599 1590	
אמצעי תקשורת ע"ע תקשורת	*703 *392 201 195 *107	איוון/איוונים
אנגריא 1227 1220 *1168 1116 757	1483 *1401 1255 1165 892	
*1580 *1279 *1227	1376 1077	איידס
אנגרימון ראה אנרינומון	*1275	איכות המזון
אנושות *777 755 146 145 9 859 781	1369	איכות המים
1558 1422 *1409 1052 1046 1015	*758 *494 338 *314	איכות הסביבה
1619	1341 1338 1256 1255 1254 *1237	
ע"ע טובת האנושות , פשעים כנגד האנושות	1412 1401 1393 1392 1390 1367	
אנטישמיות *13 1617	599 325 324 198 191	איכות וכמות
אנרגיה 1401 1393 1239 282	*899 761 479 339 *326	איכות חיים
אנרגיה גרעינית 1239	*1604 1371 *1366 *1254 *1237 1048	
אנרכיה 996	*1258	אילם
אנתרופולוגיה *1102 *1098 1097 1339		ע"ע חרש אילם

אשפוז כפוי 491	1586 986	אסון טבע
אשראי *1282 1179 *1178 1178 *682	1363	אסטרולוגיה
*1315	1092	אסטרונומיה
אשת יפת תואר *1494 *653 431 385 292	1460 899 825 *581 *571 519	אסיר
*1613 1613 *1611 1611 *1573 *1503	1688 1629 1605 *1604 *1602 *1473	
אתיקה *1103 *1102 *226	1700 - 1696	
בגידה *1684 *738 *728 *614 *613	*1102	אסתטיקה
בדיקה גנטית *248	*112 *104 *101 *100	אפוטרופוס
ע"ע בדיקת רקמות	683 *545 *539 *533 *522 *515 *114	
בדיקת דם *1371 *346 *334	1324 982 924 920 726 *723 696 693	
בדיקת רקמות *347 *340	*1533 *1324	
ע"ע מערכת תיאום רקמות	*1102 1102	אפיסטמולוגיה
בוגד *1676 1676 1128 1026 961 575	792 789 *595 *355 *151 13	אפיקורס
בור *858 *856 856 616 585 *272 134	*996 954 895 891 889 *874 833 802	
*951	1101 *1094 1090 1087 1068 1034	
ע"ע המון העם	*1630 1593 1484 1110 1105 1102	
בורות שיחין ומערות 1244 1242 980 486	1674	
*1245	598 440	אפיקורסות
בוררות *1302 1300 935 671 641 *624	*785 533 474 472 *469 468 *464	אפליה
בושה 936 820 810 *713 *648 475 423	*1571 1567 1557 1545 1355 1329 912	
*1505 1334 1289 1216 *987 946	1705 1590	
*1585		ע"ע הפליה
ע"ע בזיון, הלבנת פנים, קלון	1557 *1322 474 471 *332	אפליה מתקנת
בזיון 762 *574 430 *413 *355 243 157	*392	אפקט כפול
- 873 *848 812 *811 811 810 766	845 302 108 *107 84	אפרושי מאיסורא
*900 1001 *994 994 993 935 932	1523 1511 884 883 849 *848 847	
1008 1278 *1219 1055 1014 *1009	*1660	
*1533 *1462 1462 1437 *1404 1308		ע"ע הפרשה מאיסור
1674 1641 1612	*1412 *338	ארגון הבריאות העולמי
ע"ע בושה, הלבנת פנים, קלון	782	ארכיאולוגיה
בחירות איזוריות *592 592 591 588	242	ארכיון
בחירות חפשיות 572	677 673 458 *456 198 132 *113	ארנונה
בחירות חשאיות 581 *576 576 573	1165 1143 1140 *1039 1013 756	
בחירות יחסיות 592 591 588	*1581 1581 *1540 1319 *1279	
בחירות ישירות 737 *577 573 538	*577 *559 *170 *167 83	אשכנז/אשכנזי
בחירות כלליות *577 573	1038 887 703 683 646 594 *590	
בחירות לעיתים מזומנות 587 586 584 582	1348 1309 1210 1135 1134 1132	
*744 738	1491 *1455	
כרך א עמ' 1 - 438	כרך ב עמ' 439 - 930	
כרך ד עמ' 1365 - 1706	כרך ג עמ' 931 - 1364	

1349 1335	ביקור סדיר	563	בחירות מקומיות
*830 *740 711 698 97	בירוקרטיה	*578 576	בחירות שוות
*392	ביש מזל מוסרי	1256 1254 892 773 76	בטחון אישי
*969 122	בית דין לעבודה	1312	
*513 122 *121 120	בית דין לערעורים	563 *494 494 *247 *13	בטחון הציבור
1657		1254 1192 1151 1137 1128 982 773	בטחון והשתדלות ע"ע השתדלות ובטחון
	ע"ע בית הדין הרבני הגדול לערעורים		בטחון לאומי ע"ע מדיניות בטחון לאומי,
	בית משפט לערעורים, ערעור		מועצה לבטחון לאומי
118 100 79 56 20 19	בית דין עירוני	1321 1296 1048 923	בטחון סוציאלי
*1244			ע"ע זכויות סוציאליות
	בית דין על שער העזרה	1424	בטחון שדה
117		1072 814 *494 *342 338 186	בטיחות
118 117	בית דין על שער הר הבית	1254 1242 1163 1151 1128 1122 1116	
	בית דין צבאי ע"ע בית משפט צבאי	1385 - 1381 1365 1284 1256	בטיחות בדרכים
*941 *688 348 *102 *17	בית דין רבני	1385	ע"ע חגורת בטיחות
*1136 1097		1385 *1296 1296 1291	בטיחות בעבודה
118 *95 94 56 20 18	בית דין שבטי	*1454	
*1207 *683 599		*1369 1369 979	ביוב
*1647 *1421 *1146	בית דין של הדיוטות	1434 1161 *970 *973 260 200	ביזה
121 118 116 95 *94	בית דין של הפלך	1613 *1589	ע"ע שלל
1575 1189 600		1295 1166 *1164 969 *469 *189	ביטוח
*94 *72 72 *57 *52	בית דין של כהנים	*1314 1314	ביטוח אבטלה
1197 *118		*1312	ע"ע קצבת אבטלה
*94	בית דין של לויים	*1312	ביטוח אמהות
1575 1422 1021 *615	בית דין של נכרים	ע"ע זכות אמהות וילדים להגנה מיוחדת	
*1592	בית דין של ערכאות	1378 *1314 *1312	ביטוח בריאות
	ע"ע ערכאות	*1164 1164	ביטוח חובה
*128 117 *94	בית דין של עשרים ושלושה	*1700 *1314 *1174 *1164	ביטוח לאומי
1196 *968 521 *503 368		*1312	ביטוח רפואי
	ע"ע סנהדרין קטנה	*1312	ביטוח שארים
511 368 119 118 *56	בית דין של שלשה	ע"ע קצבת שארים	
*1089 1066 686 645 600 525 521		*1312	ביטוח תאונות עבודה
*1533 1196		ע"ע תאונות	
*1462 1433 1320 298	בית האסורים	ביקור חולים	
*1697 1697 1696 1605		1375 *1373 *1130 *583	
	ע"ע בית כלא, בית סהר, תפיסה	*1693	
1422	בית הדין הפלילי הבינלאומי		
*122 *121	בית הדין הרבני הגדול לערעורים		
1658 449 *173			

1653 1652 *1651 1651 *1648 1648	*1480 *1220 *1142 979
1700 1684 *1669 *1657 1656	ע"ע בית עלמין, בית קברות
641	בית המחקקים *27 *45 *573 *745 *746
בית משפט לבוררות	ע"ע בית הנבחרים, הרשות המחוקקת
754 602 122 *23	בית המשפט הבינלאומי 1421 1422 *1615
בית משפט לחוקה	ע"ע המשפט הבינלאומי
*1211	בית המשפט העליון של ארצות הברית *27
בית משפט לעניני משמעת *611	*29 *48 *346 *368 *392 *491 *493
122	580 *602 *656 *728 *745 *746 *773 *773
בית משפט לעניני משפחה	*805 *962 *975 *1070 *1203 *1353
*23	1359 *1460 *1465 *1528 *1597 *1602
בית משפט לערעורים *1465 122	*1657 *1685 *1699
ע"ע בית דין לערעורים, בית הדין הגדול לערעורים	ע"ע בית משפט עליון
745 602 514 242 122	בית המשפט של האיחוד האירופי *1651
*941 *767	ע"ע האיחוד האירופי
ע"ע בית המשפט העליון של ארצות הברית	בית הנבחרים *226 *381 *490 *592 *606
בית משפט עליון לבוררות 641	*670 *737 *738 *750 *754 *1522
בית משפט פדרלי *1651	ע"ע בית המחקקים, פרלמנט
בית משפט צבאי *207 121	בית חולים *47 *274 *679 *702 *710
בית סהר *986 *1695 *1699 *1700	918 *1163 *1240 *1260 *1366 *1370
ע"ע בית האסורים, בית כלא, תפיסה	1373 *1374 *1375 *1377 *1378
בית סהר פרטי *1699	בית חרושת *1117 *1115 *923
בית ספר *47 *720 *913 *1083 *1240	בית כלא *1698 *1692 *1605 *1460
1293 *1330 *1333 *1335 *1335	ע"ע בית האסורים, בית הסהר תפיסה
*1346 *1345 *1344 *1343 *1342 *1336	בית מדרש *55 *313 *485 *687 *835 *839
1360 *1359 1359 1358 1357 1348	880 *952 *1135 *1230 *1230 *1240 *1240
*1576 1556 1391 1387 1384 1372	1245 *1331 *1346 *1387 *1681
1485 *805 *492 *15	בית מרחץ *372 *425 *1039 *1240 *1240
בית ספר דתי *15 *15 *492 *805 *1485	*1448 *1247 *1242 *1241
1576 1364 1335	בית משפט *23 *27 *31 *116 *122 *127
בית ספר לבנות *720 *1333 *1334 *1334	130 179 *179 *185 *445 *491 *492 *519
1550 *1344 *1334	541 *581 *617 *682 *698 *729 *740
בית ספר מקצועי 1364 1331	*740 *754 *754 *925 *967 *969
1576 1364 1335	1013 *1084 *1084 *1136 *1157 *1192
ע"ע אוניברסיטה, השכלה גבוהה	1193 *1195 *1196 *1197 *1211 *1302
בית עלמין 1548	1421 *1457 *1465 *1473 *1502 *1502
1391 1240 *1213 1213 943	1532 *1532 *1537 *1539 *1596 *1597
1476	*1597 *1621 *1620 *1599 *1603 *1627
ע"ע בית החיים	

כרך א עמ' 1-438 כרך ב עמ' 439-930 כרך ג עמ' 931-1364 כרך ד עמ' 1365-1706

*1223 *1164 *976 753 *642	גאבילה	743 *574 *460 242	ביקורת שיפוטית
1267		*754 754 753 752 751 747 *745 *744	
	ע"ע מס ערך מוסף	*1604 1604 1586	
540 487 *446 237 *112 *101	גבאי צדקה	*1422 746 745	בלמים ואיוזונים
718 717 *716 712 701 694 691 *690		565 *564 564 *505 407 239 *66	בן מלך
*1182 *1014 *982 900 897 *733 726		1661 *903 570 *566	
1345 1319 1308 1307 1304 *1280		*276 204 *113 *112	בן סורר ומורה
1689 *1494		*1462 *1459 1459 *1458 1122 *916	
*673 673 669 *637 *344 *57 48	גבול	1555 1467	
1447 1443 1421 1416 1157 1154 1137			בני העיר ע"ע תושב העיר
1611 1526 1518 1449			בני נח ע"ע מצוות בני נח
	גבילה ע"ע גאבילה		בנק הדם *985
1516 1176 678 35	גבית מסים		בנק מרכזי ע"ע הבנק המרכזי
	ע"ע מסוי		בנק עולמי ע"ע הבנק העולמי
*102 86 -84 83 *65 20 19	גדול הדור	*910 866 *817 525 *524 524	בעל מום
316 289 *211 173 - 171 131 130 *114		*1583 1325 1258	
567 538 *529 481 *400 394 370 362			ע"ע נכה
1006 967 748 *732 708 687 *664 664		959 956 *934 931 443	בעל מחלוקת
1122 1105 1083 1044 *1043 *1007		*1593 1294	
*1596 1523 1518 1506 *1324 1302		880 879 878 876 850 *516	בעל תשובה
1696 1692 1689 1686 1682 1658		1058 *997 *968	
1703 1701			ע"ע חזרה בתשובה
*426 398 281 280 *173	גדולי תורה	732 720 365 *259 210	בעלי זרוע
1246 1231 *1225 1224 *1105		1690 1195	
	ע"ע מועצת גדולי תורה	*1256 293 *206 *202 187	בעלי חיים
*1622 *1433 1000 929 608	גואל הדם	*1394 1394 1379 1328 1291 1288	
1594 921 814	גונב נפש	*1400 1398 1397 1396 *1395 1395	
*574 *573 546	גוף בוחר		וע"ע צער בעלי חיים
*590 *573 *534 *465 465 272 98	גורל	1370	בקרת איכות
1594 984 *978 *916 670		846 799 *779 778 197 7	בריאות הגוף
521 503 237 *168 *107 *96 *51	גזבר	1366 *1340 1277 *1138 1060 901	
752 *727 *723 720 696 691 636 564		*1373	
*1234 *1232 *1220 *1177 *1175 979		1060 901 846 799 778 7	בריאות הנפש
1309 *1266		*1373 1372 1303 1277 *1138	
918 *365 *348 *298	גזירת מינקת	494 *468 *336 331 76 42	בריאות הציבור
	ע"ע מינקת	1137 1128 1081 *1032 1020 982	
1618 *1412 1137 773	גזענות	1372 - 1365 *1343 1303 1254 *1153	
		1378	
			ע"ע סל הבריאות, שירותי בריאות

989 902 901 900	גרש/גרשה	*395 350 216 120 119 109	גטין/גט
	גרשין ע"ע גירושין	925 *910 907 898 897 845 *803 685	
1472 1469 1451 *594 389	גרמא בניקין	*1549 1542 1492 *1472 *1205 967	
	גרמי	1468 *389	*1688 *1659
*1580 *1268 1268 1239 374	דאר		ע"ע גרושין
963 *961 961 *784 *493 307	דגל	1339 *1097 1093 782	גיאוגרפיה
	*963	1425 1220 *1030 985 *975 *971	גיוס
*753 *456 456 *330 330	דוחקא דציבורא	1589 1557 *1442 *1427 1426	
	1367		גיוס בנות
*1356 1228 692 *594	דיור ציבורי	597	גיוס בני ישיבה
*114 102 101 62 *55	דיין סמוך	*1538 *498	גיוס חובה
599 525 513 511 120 119 118 116		*1573 *1156 *871 756 *539 *116	גיור
1257 1254 *1192 *1009 622 *607 600			ע"ע גר צדק
	1688 1638 *1637 1452	756 434 *401 *330 *126 *33	גילוי עריות
	*1188 119	*1671 1594 *881 834 814 810 796	
*80 79 *45 *44 *43	דייני גזירות		גירוש ע"ע גלות
177 160 *159 159 156 128 *123 114		*941 941 *903 903 497 *314	גירושין
470 *466 461 395 376 213 *178		1576 1573 1326	
*974 *720 *671 *670 *669 668 512			ע"ע זכות לגירושין
*1166 *1153 *1017 985 979 *975			*1452
*1403 1295 1260 1220 *1201 *1179			גלות ע"ע עונש גלות
1499 *1472 1419 1415 1405 *1404		*218 *182 *139 139	גמילות חסדים
1668 1612 *1584 *1566 1530 *1521		858 826 775 *722 694 *583 *326 219	
	*1703 1678 *1647	1135 *1130 *1112 1037 1019 928	
120 119 *118 110 103 *61	דייני ממונות	1573 1367 1276 1215	
*227 227 198 153 132 130 126 121			ע"ע חסד
684 671 640 541 *534 377 *303 231		900 *880 *720 *292 *148	גירות
1451 *1206 1200 979 965 952 694			גן ילדים
	*1659 1656 *1644 1491 1468		ע"ע חינוך בגיל הרך, פעוטון
	1576 1573	1272 821 807	גניבת דעת
1473 *1450 849	דייני נויקין	*540 *539 536 521 520	גר צדק יב
116 *95 84 63 62 *61 *19	דייני נפשות	*1573 1563 1025 *902 *659	
*281 230 *227 227 153 *126 119 118		1017 *1015 *520 *451 *421	גר תושב
686 685 *652 652 632 *513 357 *303		*1155 *1077 *1026 1025 1020 1019	
1199 1196 1066 1013 985 *966 965		*1561 1561 *1440 1427 *1415 *1385	
*1469 1469 1467 1452 1451 *1405		*1574 1574 1573 1569 1567 1563	
1652 *1644 *1596 *1594 *1481 1475		1577 *1575 1575	
	*1684 1684 *1683 1682 *1655		

כרך א עמ' 1-438 כרך ב עמ' 439-930 כרך ג עמ' 931-1364 כרך ד עמ' 1365-1706

ע"ע לוגיקה	1475 1470 1469 1468 1451	דיני ראיות
הגליה ע"ע גלות	1637 1620	
הגנה עצמית	1435 *1413 1403 *394	דיפלומט *1648 *226
1437 *1438 1439 1449 *1544 1592		ע"ע חסינות דיפלומטית
1595 1597 *1615		דיקטטור 483
הגנת הצרכן *672 1272 - 1275 1315		דיקטטורה *40
הגרלה ע"ע גורל		ע"ע משטר טוטליטרי
הדחה 19 56 *74 222 535 603 - 614		דיקטטורה שיפוטית *1422
*622 *628 *752 *753 *959	873 775 761 760 759	דמוי עצמי חיובי
ההוצאה הציבורית 1255	1047 1045 1050 1074 1113 1277 1337	
ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם	1202 971	דמורליזציה
יז 22 40 81 137 140 146 *207 *269		ע"ע מורל
296 415 438 468 474 488 490 494		דמי אבטלה ע"ע קצבת אבטלה
*495 533 572 587 594 724 757 758		דמי הבראה 1295
*758 767 772 *809 813 817 830 899		דמי חופשה 1295
903 909 911 923 927 930 975 1031		דמי מחלה 1295 1292
1040 1048 1052 1070 1075 1080	632 390 379 294 *151 *103	דעת הקהל
1091 1111 1128 1136 1141 1157		962 641
1158 1211 1257 1287 1290 1295	308 202 178 *108 *83 *13	דעת תורה
1296 1299 *1300 1306 1311 1312		340 *342 349 *349 351 *575 591 922
1335 1341 1360 1568 1599 1648		1071 *1097 1380 1636
1651 1652 1669 1688 1691 1702		דפוס *204 301 *366 371 *402 1051
ההכרזה העולמית בדבר עצמאות מערכת	1070 1074 1079 1080 1082 1083 1088 1214	
המשפט 231 514 592		1265
הומוסקסואל ע"ע משכב זכר	181 195	דרך האמצע/האמצעית
הוצאה לפועל 969 1250 1605	1112 *649 *410 201 -	
הוצאות משפט *389 1210		1365 *1600
הוראה בלתי חוקית *711 *1405		האדם הסביר *1379
הזרעה מלאכותית *911 *1017		האזרח הנאור *31 *871
החלטות רציונליות ע"ע רציונלי		ע"ע הציבור הנאור
הטלים 462 1164 *1528		האיחוד האירופי *22
ע"ע אגרה, מסוי		ע"ע בית המשפט של האיחוד האירופי
היגינה *1311 1366 1369 *1385		הבטחת הכנסה ע"ע חוק הבטחת הכנסה
היד הנעלמה *226 *1408		הביאס קורפוס *1604
היועץ המשפטי *28 320 667 *667 738		הבנק המרכזי *28 320 634 738 *1165
1203 *1629		1178 - 1180
הימורים *1317 1318		הבנק העולמי *281 *1306 *1313 *1412
ע"ע משחקי מזל		הגדרה עצמית 785 1402 1403 1406 1449
הימנון *963 963 961		838 1093 1362

היסטוריה	25 *27 54 *127 193 *212	המרת דת	1032 *1032 1677
ע"ע חופש דת	359 405 518 729 782 *804 *1073	ע"ע חופש דת	
המשפט הבינלאומי	1090 1097 *1098 1339 *1465 *1551	המשפט הבינלאומי	22 146 449 653 785
היפנוזה	770 *1670	1415 - 1413 *1402 1402 1393 1156	
הכנסיה הגדולה	13 *13 83 *158	1533 1449 *1443 1439 1434 *1418	
הכנסת כלה	446 *1130 928 694	1619 1615 1613 1612 1590 1586	
הכנסת	178 *178 242 *350 563 *634 *665	ע"ע בית המשפט הבינלאומי	
	671 *784 *803	המתת חסד	814 817
ע"ע חבר כנסת		הנדסה	344 372 1294 *1361
הכנסת אורחים	838 *1163 1171 *1309	הנדסה גנטית	1252 1370 1372
	1373 *1373	הנמקה	165 223 238 614 650 658 663
הכרזת העצמאות של ארצות הברית	49 *49	758 *1657 1657 *1660 1660 *1664	
	152 *460	הנקה	348 *912
הכשרה מקצועית	1282 1286 1287 1316	ע"ע גזירת מינקת	
	1361	הסברה יז *	232 238 309 *311 417 792
הכתרה	535 *535 554 *988	1454 1317 1182 1096 873	
הלבנת פנים	826 1633 1652 1674	הסגרה	1606 1607
ע"ע בושה, בזיון, קלון		הסדר הציבורי	21 41 76 494 773 1032
הלואה	203 *203 222 *281 284 *332 365 *397	1081 1128 1137 1141 1192 *1193	
	400 *400 404 *511 527 *576 631 717 826	1254	
	861 *861 890 979 *1112 1025 1117 *1143	ע"ע חוק וסדר	
	1161 1162 *1162 1165 *1165 1178	הסדר כובל	1266 *1266
	1180 1197 1259 1262 1271 1279 1280	הסכמה לספרים	388 *388 1051 1083 *1083
	1316 *1316 1318 *1318 1320 1319	1084	
הלויה	906 *906 992 *1118	הסכמים	22 *22 42 77 85 92 177 222 226
הלנת שכר	1291 1296	*449 504 595 *627 637 *745 804 904	
המון העם	151 *232 236 252 273 295	1136 1157 *1157 1265 1291 1296 1413	
	324 *324 334 *347 360 *496 536 548	1416 1417 1418 1419 1420 1441 1600	
	575 *575 579 *580 585 587 603 *603	הסכמים בינלאומיים	746 1422 1526
	635 635 798 808 856 - 871 879 1033	*1606	
	1067 *1160 1206 *1222 1226 1479	הסתה	843 *843 1076 1080 *1081 1450
	1481 *1481 1486 *1500 1503 *1504 1644	ע"ע מסית	
המזרחי	957 961	הערמה	400 *400 402
ע"ע הפועל המזרחי		הפגנה	226 *958 1072 *1128 *1600
המנעות מהצבעה	488 *488 658 663	הפועל המזרחי	957
הנהלת חשבונות	237 969 *1174 1177	ע"ע המזרחי	
המפץ הגדול	1094 *	הפלה	814 910 911 912 1370 1377

כרך א עמ' 1-438 כרך ב עמ' 439-930 כרך ג עמ' 931-1364 כרך ד עמ' 1365-1706

*328 *300 285 265 *164	הצלת נפשות	1081 1080 924 *728 580 *473 468	הפליה
841 *653 *605 345 339 338 *337 337		1568 *1565 1562 *1556 1296 1211	
*1374 *1370 1330 *1231 *974 970 868		1586	
1380		ע"ע אפליה	
ע"ע פיקוח נפש, סכנת נפשות		1656 *1599	הפללה עצמית
*1252 *1180	הצמדה	397	הפקעת קידושין
1283 *332	הקזת דם	1581 *1263 43	הפקעת קרקעות
911	הקפאת זרע	1581 *1168	הפקעת רכוש
339 338 337 *294 289	הקצאת משאבים		
1193 *771 766 692 493 *488 462		*967 944 708 *691	הפקעת שערים
1248		1271 *1073	
*91 91 *89	הרבנות הראשית לישראל		ע"ע מדות ושערים
*634 *613 *601 405 *173 173 121		*128 *114 47	הפקר בית דין הפקר טז
1210 962 919 902 898 646 645		*1206 *861 675 *630 404 397 - 394	
1657 1655 1654 *1544 1522 *1370		1703 *1637 1637 *1261	
1658		*805 *497 *14	הפרדת דת מהמדינה
392 391 387 328 281 *34	הרע במיעוטו	*1036	
556 538 537 536 534 *498 *400 393			הפרדת קהילות ע"ע קהילות נפרדות
*1516 1485 1482 1179 724 721		*730 729 694 131 127	הפרדת רשויות
*1614		1648 744 - 739 738 *731	
179 *127 *81 40 30	הרשות המבצעת	1517 1516 *730	הפרטה
667 656 625 547 491 *414 225 *179		911 207	הפריה מלאכותית
745 *743 *741 740 739 731 *730		849 848 *845 707 105	הפרשה מאיסור
1648 1604 *1596 *1192		1595 1455 1113 *906	
547 282 *81 30	הרשות המחוקקת		ע"ע אפרושי מאיסורא
*741 740 *739 739 *731 *730 *570		575 572 571 228 226 64 *62 14	הצבעה
1648 1498 *1422 745 *743		*596 595 *588 581 580 579 576 *575	
667 *666 *646 491 42	הרשות המקומית	*745 *663 663 658 657 *637 599	
1192 *1173 681 680 677 673 *672		*1537 *1532 1532 1528	
*1540 1493		*663 *614 580 *577 576	הצבעה חשאית
740 739 *730 514	הרשות השופטת	664	
*1647 *1210 *1192 745 744		*739 *666 614	הצבעת אי אמון
1444 *1425 1424 *1202 *40	הרתעה	*1571 *1567	הצהרת בלפור
1617 *1613 *1464 1462 1458 1455		*1394 *1379	הצהרת הלסינקי
1051 1037 824 *559 130 *42	השגת גבול	*49 *22	הצהרת העצמאות של ארה"ב
*1266 1134		*779 *460 460 *152 *81	
השירות הציבורי ע"ע שירות ציבורי		*1412 *1401	הצהרת ריו
		*871	הציבור הנאור
		ע"ע האזרח הנאור	

1638 1637 *1628 *1625 1625 1624	1180 976 *928 761 214	השכבות החלשות
1701 1678 *1673 1670 1641 1640	1329 - 1322 1320 *1314 *1312 *1255	
*754 745 *637 637 *633 630 106 וטו		*1373
*1422		ע"ע תשושי כח
*750 750 *749 542 242 ועדת חקירה	1362 1361 *1157	השכלה גבוהה
*597 *595 *588 588 120 זבלי"א		ע"ע אוניברסיטה
זהות אישית ע"ע זכות שמירה על זהות אישית	937 936 441 104 *101	השכנת שלום
זונה 901 *400	1409 *1097 941 940	
ע"ע פרוצה, קדשה	*1307 *1300	השכר הממוצע במשק
זיהום אויר 1393 1369 983		השלטת חוק ע"ע שלטון החוק
זיהום האטמוספירה 1393	1422	השמדת עם
זיהום הים 1393	1367 338 *284	השקעה ציבורית
זיהום הסביבה *41	*1251 *1178 *1166 295	השקעות הון
זיהום מקורות מים 1393 983	243 197	השתדלות ובטחון
ע"ע מקורות מים	*1370 1030 *339	השתלות אברים
זיהום רדיואקטיבי 1393	1364 1361 277	השתלמויות
זיופים 1275 *50	419 360 *345	השתנו הטבעים
זכויות אדם *1135 *1080 *495 *488	971 *27	התאבדות
*1528 1403 *1371	1298 1297 629	התאגדות מקצועית
ע"ע ההכרזה לכל באי עולם בדבר זכויות האדם	738 593	התאגדות פוליטית
זכויות אזרח *29 27 22	*1551 285 14	התבוללות
*473 *470 *467 462 441 393 *356	1197 1196	התביעה הכללית
739 636 *631 542 529 499 - 488	*820 820 *647 449 446 *242	התחיבות
1372 *1360 *1268 *1032 *785 772	1284 1267 1165 912 907 *833 *824	
1588 1587 1586 1583 *1565 *1556	1498 *1440 1414 1413	התישנות
1681		1204
*1567 586 529 488 זכויות אזרחיות	*1557 1281 980 *971 *730	התנדבות
*1571	*1365 1365	התעמלות
זכויות החולה ע"ע זכות לבריאות, זכות לטיפול רפואי		ע"ע ספורט
זכויות העובד *1301	*1629 *1465 960	התקוממות
זכויות וחפשים/חירויות 490 488 *356 140		התר מכירה ע"ע שמיטה
1588 1528 495 -	1180 403 *400 385 367	התר עיסקא
ע"ע זכות ל... חופש ה...	*1318 1271 1250 *1182	
זכויות יוצרים *1075 *1052 1051		התר של מאה רבנים 303
ע"ע זכות לקנין רוחני	749 725 675 *607 124 *123 43	התראה
	1451 *1450 1198 *968 966 965 887	
	*1598 *1593 1593 1565 *1472 1452	

כרך א עמ' 1 - 438 כרך ב עמ' 439 - 930 כרך ג עמ' 931 - 1364 כרך ד עמ' 1365 - 1706

זכות לגירושין 903	1329 925 924 921 919 918	זכויות ילדים
זכות לדיור *1311 1307		1341
ע"ע זכות לשיכון		זכויות כלכליות 1048 767
זכות להבחר 531 541 531 530 519 489		זכויות ליברליות *393 489
1142 891 862 571		זכויות מדיניות 1156 557 529
זכות להגדרה עצמית 1406 1403 1402 785		ע"ע זכויות פוליטיות
*1568 1449 1412		זכויות מיעוטים *563 *750 *1360 1567
זכות להגנה עצמית 1439 1438 *1437 1435		זכויות סוציאליות 1287 1048 767
*1615 1597 1595 *1592 *1544		ע"ע בטחון סוציאלי
זכות להכרה כאישיות בפני הדין 1562 146		זכויות פוליטיות *473 489 529 *579 586
*1669		*1565 *1556
זכות להליכים ראויים של הדין *489 489		ע"ע זכויות מדיניות
*1669 *1648 *773		זכויות תביעה *28 76 *462 489 491 492
זכות להליכי משפט הוגנים *1669 1652		1047 834 777 772 761 *631 493
זכות להליכי הוראה הוגנים 1659		1312 1248 1156 1154 1111 1050
זכות להקמת משפחה 911 910 489		*1705 *1704 *1551 1317
ע"ע פריה ורביה, ילודה		1048 757
זכות להתמנות לשירות הציבורי *516 489		ע"ע זכות לתרבות, תרבות
1575 1142 890 862 723 716 533 *532		זכות אמהות וילדים להגנה מיוחדת
זכות לחופש ממחסור		*189 489
ע"ע חופש/חירות ממחסור		ע"ע ביטוח אמהות
זכות לחיים 1553 *1157 *817 817 488 81		זכות הבחירה *553 *547 *542 *490 489
*1600 *1588 1562		580 579 578 *576 575 *574 572 571
זכות לחינוך 1364 1349 1344 489 330		891 864 862 596 *581 581 *580
1576		1529 1147
ע"ע חינוך		זכות השביתה *1300 1300 *1192 *28
זכות לחירות 773 772 *698 488 *415 81		1301
*1601 1562 1286 *1157 817		זכות השתיקה של חשוד 1602 *1599
זכות לטיפול רפואי 1373 1311 1156 489		זכות חתירה לאושר 779 81
ע"ע זכות לבריאות		ע"ע אושר
זכות לכבוד 1375 *1393 777 772 761 488		זכות טבעית *495 *488 *183 *137 *11
1562 1541 *1393		1156 *901 *817 *579
זכות ללבוש 1311		זכות לאזרחות 1156 1155 1154 488
זכות למזון *1311		1157 *1156
זכות למקלט מדיני 1158 773 489		ע"ע אזרחות
1572		זכות לבטחון אישי 1562 1291 817 488
זכות לנשואין 899 *898 897 896 488		זכות לביטוח סוציאלי 489
*1700 1542 1307 903		זכות לבריאות 1373 489
		ע"ע זכות לטיפול רפואי

1215 1213 1133 76	חברה קדישא	*1286 1282 1281 1276 488	זכות לעבודה
	ע"ע מדיניות תעסוקה, תעסוקה		
	*1384 חגורת בטיחות	1403 1402	זכות לעצמאות מדינית
	ע"ע בטיחות בדרכים	808 807 767 765 492 488	זכות לפרטיות
823 822 674 608 404 395 157 152	חוב	1598 1541 1375 1308 1216	*1157
*1308 1300 1288 1171 *979 908 840			ע"ע צנעת הפרט
	1699 1695 1496	*1258 1258 1255 1023 488	זכות לקנין
	ע"ע לווח, מלווה	1562 1554	
	חובות אזרח		ע"ע חופש הקנין
	958 830 758		זכות לקנין רוחני
	חווה ורסיי	1258	ע"ע זכויות יוצרים
*633 619 *301 287 252 165 *113	חומה		זכות לרמת חיים נאותה
	1220 *1167 *1163 1163 1143 757	1156 489 338	1311 1307
	*1438 *1424 1389 1242 1240 *1233		זכות לשיכון
	*1585		ע"ע זכות לדיוור
	חומר נפץ	1215 *805 489	זכות לשירותי דת
	ע"ע כלי זין, נשק		1218
	חופש אקדמי		זכות לשירותי בריאות
	902 900 488		ע"ע שירותי בריאות
	חופש בחירת בן זוג		זכות לשירותי משפט והוראה
	ע"ע זכות לנשואין, נשואין	1204	זכות לשירותי רווחה
	חופש דת	1307 489	ע"ע שירותי רווחה
	1040 1036 - 1031 498 489		זכות לתרבות
	1573 1105 1070 1064 1057 1044		זכויות תרבותיות, תרבות
	1576		זכות קיום של מדינה
	ע"ע המרת דת, חירות האמונה		זכות שמירה על הזהות האישית
	*761 761 *493 *491 489	924 *767	*1588
1075 1074 1071 1070 *1069 1040 813	חופש הבטוי		ע"ע פיתוח האישיות
1084 1081 1080 1079 1078 1076 *1075		1018 968 900 795 258 *100	זנות
	1587 1385 *1372 *1157 *1111	1676 1545 1317 1026	
	חופש הדעה		זקן ממרא
	1070 1069 1065 1057 489	617 163 162 161 116 68	622 682 1459 *1481 *1486 *1667 *1631
	*1372 1105 1084 1079 1078 *1074		חבר הלאומים
	חופש ההשקפה הפוליטית		חבר כנסת
	1137 1070 489		ע"ע הכנסת
	*1156		חבר מושבעים
	חופש ההתאגדות		*1648 *1648 1647
	1129 489 462 226 95		חברה בע"מ
	*1264 1137 1136 1135 1134 1131		1259 *225
	1587 1298		
	ע"ע התאגדות מקצועית, התאגדות		
	פוליטית		
	חופש ההתכנסות/ההתאספות		
	489 226		
	1385 1136 1128 1127 *1075		

כרך א עמ' 1 – 438 כרך ב עמ' 439 – 930 כרך ג עמ' 931 – 1364 כרך ד עמ' 1365 – 1706

338 121 *115 41 34 חוק וסדר	773 *770 770 *494 489 חופש המחשבה
ע"ע הסדר הציבורי, שלטון החוק	*1081 1070 1040 1035 *1033 1031
חוק חינוך חובה 1335	ע"ע חירות המחשבה
חוק יסוד כבוד האדם וחירותו 494 *207	חופש המצפון 1031 975 974 963 489
*1153	1040 1036 1035 1034 1032 *1031
חוק יסודות המשפט *185	*1081 1064
חוק כללי 42 *412 1530 1466 1268	חופש העיסוק 1385 1287 1286 1283 488
חוקות הגויים טז *1343 1395	חופש הפרט ע"ע חירות הפרט
חוקי הצבא 975	חופש הקנין 1258 1257 1255 1023 488
חוקי עבודה *671	1554 1263 1262 1261 1260 1259
חוקי תעבורה 672 671 *669 342	1562
חותם *963 961	ע"ע זכות לקנין
חזקת (ה)ישוב 918 *681 *526 130	חופש לפעילות יוצרת 1111 1052 489
1227 1146 1145 1140	חופש מחקר מדעי 1091 1052 489
חזקת כשרות *856 325 1484 *1234 879	ע"ע מחקר, מדע
1659 1653 1599	חופש ממחסור ע"ע חירות ממחסור
חיזוק הדת ותיקון העולם 44 25 *17	חופש מפחד ע"ע חירות מפחד
214 213 178 164 139 112 102 100	חופש קבלת מידע 1070 - 1065 489 242
670 578 495 434 412 277 216 215	1587 1385 1078 1076 1071
1294 1257 962 917 891 885 882 848	ע"ע מאגר מידע, מידע
1639 1475 1457 1431 1352	חופש תנועה ומגורים 1138 *941 488
חיי שעה *1112 1112 *568 *455 *332	1584 *1574 *1372 *1141 1141 1139
*1294	*1587
חינוך גבוה *1363 1364	ע"ע מגורים
ע"ע אוניברסיטה, השכלה גבוהה	חופשת לידה 912
חינוך חובה *805 758 1335	חוץ לארץ *71 *159 *600 *1151 795
ע"ע חוק חינוך חובה	1607 1429 *1251 1246 *1161
חינוך לגיל הרך *1333 1333	חוצפה *66 1454 *988 735 *729 585 420
ע"ע גן ילדים, מלמדי תינוקות, פעוטון	1617 1471 *1461
חינוך מבוגרים 1332	חוק בנק ישראל *1178
חינוך מיוחד 1334	חוק בתים משותפים *671 *669
חינוך ממלכתי *863	חוק הבטחת הכנסה 1311
חינוך מקצועי *1333 1334	חוק הגנת הדייר *669
חינוך נפרד 1384	חוק ההגבלים העסקיים *1266
חינוך תורני 90	חוק העונשין 1080 1032 1009 *844 *842
חיסונים *1371 1369	*1668 *1665 *1606 *1498 *1464 *1450
חיפוש 1598	*1670
חירום ע"ע מחסני חירום, שעת חירום	חוק השבות *497 *785 *786 *1153
	חוק התכנון והבניה *671

חנינה *123 1013 1316 *1465 *1528	חירות 27 *27 81 *185 286 *414 496
1627 *1527 1629 1658 1685	562 *570 652 *730 768 770 772 814
חסידות 94 150 176 218 246 *246 253	825 892 905 921 *1031 *1032 1045
259 -298 390 404-405 451 516 *682	1047 1048 1065 *1075 *1258 1286
755 *774 806 857 869 870 *871	1288 1350 1379 1577 1592 1596 1601
904 916 1050 1064-1058 1208 *1224	1603 1604 1699 1700
1289 1315 1394 1395 *1582 1634	ע"ע זכות לחירות, חירות הפרט
*1679	חירות האמונה 427 1031 *1031 1573
ע"ע תנועת החסידות	1576
חסיד אומות העולם 144 1019 *1019	ע"ע המרת דת, חופש דת
*1087	חירות הדיבור ע"ע חופש הדיבור
חסינות *70 606 722 *1299 *1527 *1532 -	חירות המחשבה 1031 1040
*1615 1538	ע"ע חופש המחשבה
חסינות דיפלומטית 1537	חירות הפרט *467 *1032 1473
חסכון 186 *286 *1166 1180 1298	חירות ממחסור 330 300 771 772 921 1303
1314 1514 1517	1306 1306 1541 1558 1562
חסכון פנסיוני 1180	חירות מעבודת ע"ע חירות
חקיקה 21 *23 *25 26 46 56 90 105	חירות מפחד *771 771 772 773 817
*161 *185 291 297 298 300 302 303	1185 1541 1558
304 345 *414 445 447 478 *478 491	ע"ע חופש
*637 *715 742 743 *745 *754 757 764	חירות משעבוד מלכויות *1441 772 771
*767 1203 1317 1496 1509 1526 *1538	חירות משררה 771 772
1545 1587 1670	חכמה יונית 984 1103 1136
חקיקה רטרואקטיבית 1496 1498 *1670	חכמי אומות העולם *144 343 345 779
חקיקה שיפוטית *31 92 *670 *740	1089 1095 *1099
*1502	חכמת הטבע 94 *154 *305 343 344
חקיקת משנה 739	1086 1090
חקלאות 1093 1248	חלוקת סמכויות *77 *76 45 680 740
חקר החלל 1252	1538
חרם דרבינו גרשום 288 303 452 *452	חלוקת תפקידים 23 45 77 98 108 114
*699 *765 *766 *866 901 *902 908	115 117 119 120 121 *129 133 324
*908 1064 1633 *1668	673 679 692 696 740 741 742 *744
חרם הישוב *1148 1356	745 1193 1298 1567
חרם צרכנים *1073 *1270	חנופה 69 90 108 204 208 220 223 226
חרש (אילם) 183 305 *371 *525 575 579	459 537 *678 707 716 781 - 881 883 888
762 814 *1258 1324 *1324 1326	946 1016 1017 1076 1079 1115 1183
1328 1451	1201 *1222 *1410 1645 1649 1663
ע"ע אילם	*1663 *1694

כרך א עמ' 1 - 438 כרך ב עמ' 439 - 930 כרך ג עמ' 931 - 1364 כרך ד עמ' 1365 - 1706

390 234 219 155 141 8	טובת המדינה	1450 575 325	חרש שוטה וקטן
470 463 456 440 431 422 417 392			ע"ע שוטה
993 882 833 800 795 788 773 605		*613 *515 *485 *415 *334 *303	חשוד
1115 1087 1077 1073 1066 1062 999		1026 *1025 1021 *892 773 748 746	
1248 1185 1178 1153 1146 1122 1116		1283 *1216 1196 *1194 1188 *1077	
1641 1612 1561 1467 1430 1304 1277		1481 1475 1468 1459 *1455 1291	
	*1681	1606 1599 - 1601 1596 1591 *1548	
*339 339 263 217 213 138	טובת הציבור	1656 *1648 1647 1639 1560 1607	
1178 1153 985 984 980 773 586 575		1697 *1661 *1659	
	*1698 *1607 1295	1239 372 347 *281 152 83	חשמל
	טיפולי פוריות 910	1615 1328 1242	
	טיפת חלב ע"ע תחנה לאם ולילד	*671	טאבו
371 367 356 348 347 *295 1	טכנולוגיה	*1369 1073 *248	טאי זקס
*1361 1253 1249 1247 1052 729 *371		766 *453 413 364 *302 109	טבילה
	1385 1369	1478 1216 1125 1063 939 *907 *807	
	*1252 1249 יג	1541 *1490 1483	
	טלגרף 374	441 146 144 143 11 9	טובת האנושות
*1173 *1075 1075 1074 850	טלויזיה	1046 882 847 800 795 789 780 762	
	טלפון 1242 1239 809	1379 1278 1248 1149 1115 1067	
910 *491 *468 337 *247	טיפול רפואי	1612 1467 1430	
1366 1334 1311 1307 1234 1155 1077		417 334 233 219 134 11 7	טובת היחיד
	1613 *1388 1378 1377	762 *519 470 463 456 440 430 421	
	ע"ע זכות לטיפול רפואי	999 881 846 831 799 794 787 780	
1438 *1412 1403 *1039 437	טרור	1085 1076 1071 1065 1060 1049 1045	
	*1614 *1465 1449	1222 1185 1149 1120 1115 1113 1106	
*1275 *1250 1247 *1165 *460 313	יבוא	1611 1429 *1378 1303 1276 1247	
	1408	*1097 924	טובת הילד
1263 *1256 283 252 96 48	יובל יד	140 139 138 18 11 8	טובת הכלל
*1571 *1561 1561 1400 1313 1290		321 266 262 242 233 223 222 219 217	
	*1592 *1584 1584 1583 1577	422 420 417 382 336 335 334 *322	
	יועץ משפטי ע"ע היועץ המשפטי	487 486 485 470 463 456 440 430	
	יועץ נשואין 940	605 594 593 547 546 *519 494 488	
184 178 149 145 130 121 *10	ישר	788 780 762 745 *698 669 *660 627	
*393 274 266 238 *202 195 *185 185		986 980 881 859 846 832 800 795	
448 447 446 440 429 428 416 412		1071 1065 1061 1050 1046 999 993	
588 576 514 499 473 467 449 *448		1122 1116 1114 1107 1087 1077	
821 818 789 775 712 700 *672 *669		1248 1222 1185 1166 1149 *1135	
977 916 893 874 859 *824 824 823		1467 1429 *1378 *1359 1304 1276	
		1641	

235 231 224 212 185 121 ירידת הדורות	*1126 1126 1112 1063 1033 1017
378 *377 377 376 366 274 248 241	1277 1272 1209 1182 1131
687 626 584 538 483 433 411 387	ע"ע הגינות
879 855 839 823 802 797 743 735	יחוס *520 *506 419 *361 *118 *100 96
1039 1009 1003 951 941 893 883	*1234 1197 551 525 521
1230 1227 1184 1118 1105 1057 1043	יחסי עובד מעביד 1295 1294 1291 1283
1658 1636 1369 1357 1340 *1333	יין נסך 979 *299
444 396 390 158 *10 ישוב ארץ ישראל	ע"ע סתם יינם
1152 1151 *1149 *1148 895 *647	ילודה *1256 *1256 1236 911 910 *314
*1238 1238 1237 1236 1235 1155	ע"ע זכות להקמת משפחה, פריה ורביה
*1442 1400 1278 1277 1256 1247	יסודי הדת 1508 794 375
1249 894 858 396 *329 ישוב הארץ	ע"ע עיקרי האמונה, עיקרי הדת
1566	יעילות 282 261 *81 80 77 40 35 33
183 181 21 8 ישוב המדינה/המדינות	*586 584 441 429 *393 323 *311 307
*1221 *915 800 257	730 729 698 695 680 660 592 587
858 827 814 340 144 27 ישוב העולם	*1170 1165 1012 984 750 742 741
*1086 1066 1062 1050 1024 1018 910	1209 *1202 1188 1187 *1173 1173
1139 1134 1123 1119 1095 1089 1087	1517 1282 *1275
1249 1247 1239 1237 1236 1235 1185	יצוא 1408 1263 1247 313 *312 *204
1399 1395 1361 1278 1277 1276 1256	*1408
*203 152 113 110 105 *88 88 58 ישיבה	724 719 588 *573 501
*426 364 *333 332 281 280 *279 278	יצירות 294 293 291 76 40 28 26 11
880 *877 *875 836 *733 632 *536	587 562 496 441 392 *296 296 *295
*1138 *1117 *1144 1114 1105 999	1313 1312 1185 1180 1179 1178 *785
1229 1228 1226 1218 *1163 1163	1526 1498 1435 1430
*1332 1331 *1302 1246 1231 1230	יצירה אמנותית 1052
*1352 *1344 1341 1339 1337 *1334	יצירה מדעית 1052
1628 *1554 1364 *1360 1357	יצירה ספרותית 1052
ע"ע גיוס בני ישיבות	ע"ע ספרות
*1344 ישיבה מקצועית	יצירתיות 1052 1051 1050 1049 775
*1573 1569 1104 *1025 346 ישמעאלים	1071 1056
*1584	ירושלם 896 *401 *397 397 294 178 91
ע"ע מוסלמים, ערבים	1573 1544 1544 1260 1259 929 904
*214 135 *110 *104 *101 100 יתומים	ע"ע מס ירושלה
*660 *539 *533 *522 433 363 303	ירושלה בשררה 561 *506 501 291 240 19
943 942 933 *805 726 *693 693 683	*586 *570 570 569 568 567 *566 564
1220 1199 1163 1162 *976 976 945	*1403 *737 719

כרך א עמ' 1 – 438 כרך ב עמ' 439 – 930 כרך ג עמ' 931 – 1364 כרך ד עמ' 1365 – 1706

כלי נשק ע"ע נשק	1345 1328 - 1323 *1322 1322 1319
	*1697 *1657 *1655 1576 *1515 1351
כלכלה יג 22 42 76 *226 *274 313	
*729 460 371 341 *336 324 320 *314	1114 767 764 762 486 כבוד האדם
*1100 1100 1072 *830 *744 *733	1691 1690 1566 1338
1236 1180 1166 1115 1113 1107	ע"ע זכות לכבוד
*1319 *1314 1274 1257 - 1247 1239	*766 765 764 763 713 409 כבוד הבריות
1444 1430 1412 1410	1216 1022 847 813 806 788 767
1255 1254 *1251 1119 ככלכלה חפשית	1690 1687 *1605
*1401 1312 1257	1002 998 832 686 205 150 כבוד חכמים
1254 ככלכלה מסורתית	*1002
1249 1248 1247 1179 ככלכלה משגשגת	*928 719 *539 כבוד המשפחה
1278 1255 1251	*1480 807 כבוד המת
*1254 ככלכלה סוציאליסטית	1011 *1010 987 429 150 כבוד הפרנסים
*1254 1254 ככלכלה ריכוזית	1642 1013 1012
1312 *830 ככלכלת רווחה	612 578 523 452 409 *239 כבוד הציבור
ע"ע מדיניות רווחה, רווחה	*1341 1013 961 429 כבוד השלטון
*804 *798 798 *730 *530 *22 כנסיה	*568 *360 *333 148 *61 כבוד התורה
*1084 1040 *1031 *903 *805	*1002 *994 966 *956 687 686 *611
כנסיה הגדולה ע"ע הכנסיה הגדולה	1092 *1015 1009 1008 *1006 1003
כנסת ע"ע הכנסת	1505 1222 *1097
כנסת הגדולה *61 *71 *174 384 385 *784	1588 925 759 כבוד עצמי
*1508 1506 1490	*1173 979 *665 338 177 טו כבישים
421 417 416 365 325 *33 21 6 כפיה	1384 1263 1242 1239
*770 *539 *513 *502 *496 438 422	1401 1393 1094 9 כדור הארץ
*1233 1044 1015 *986 985 *828 815	568 567 558 *333 *56 כהן משוח מלחמה
1698 1658 *1599 *1442 1379 1294	*460 458 כופר נפש
ע"ע עבודות כפיה	1578 1534 699 493 *422 כח השלטון
*1171 1171 *680 *673 כפל מס	668 *651 *650 285 *148 *76 כיבוש
ע"ע מסוי	1446 1438 1429 1415 781 *733 *668
*386 *382 *329 171 *169 150 כפרה	*1448 *1447
1133 *892 892 874 829 770 668 609	970 *733 *653 *260 כבוש ארץ ישראל
*1460 *1459 1458 1394 *1384 *1194	- 1440 1438 1429 *1233 974 *970
1671 1628 1480	1619 1616 1445 1443
*1465 כרטיס אשראי	ע"ע ארץ ישראל
*757 610 749 *559 105 88 *57 כשרות	1093 כימיה
1061	1395 *992 973 *359 285 *113 כלי זין
784 783 *782 782 781 780 לאומיות	*1544 1428 *1416
*786 *784	ע"ע חומר נפץ, נשק

812 811 810 763 *462 328	לשון הרע	1105 *1102 1102	לוגיקה
906 905 *891 889 *885 881 *816 813			ע"ע הגיון
1076 1074 1073 1023 1006 916 *914		396 *215 157 156 *116 85 84	לווה
1450 1347 1292 *1126 1124 1077		979 822 *643 *609 608 404 403	
*1662 1625 1593 1481		1696 1695 1593 1319 1197 *1112	
ע"ע מוציא שם רע		*1696	
1339 1098 1029 860 565 510	לשונות	ע"ע חוב, מלוה	
ע"ע שפות		לוח עברי	403 781
314 *313	לשכה מרכזית לסטטיסטיקה	לויים	*118 *97 *64 *61 59 *57 *55 52
*941			526 521 *473 472 470 *456 259 *203
ע"ע סטטיסטיקה			931 742 *723 716 712 *699 569 565
מאבד עצמו לדעת	*1369 *810 766		1232 *1222 *1141 1108 1086 1006
ע"ע התאבדות			1673 1649 *1533 1234 1233
מאגר מידע	1070 809 750 *116	ע"ע ערי לויים	
ע"ע חופש קבלת מידע, מידע			*800 *467 *428 *336 *296
מאגרי מים	*1240	ליברליזם	*1032
ע"ע מקורות מים		ליברלי	*426 *393 *336 296 *281 *217
מאסר ע"ע עונש מאסר			*496 493 489 *468 *467 *428 428
מאסר עולם ע"ע עונש מאסר עולם			*1032 1032 *899 804 *784 *783 *580
מבקר המדינה	750 87		1567 *1313 *1312 *1153 1034 1033
ע"ע נציב תלונות הציבור			*1577 *1568 1568
מגורים	- 1138 897 769 572 488 109	ע"ע זכויות ליברליות	
	1240 1238 *1157 1154 1149 1141	לימוד זכות	*654 *631 372 266 263 168
	1569 1390 1366 *1308 1263 1242		*1655 *1534 1452 954 954 808 *722
	*1699 *1584 1584 1574 1571	לימוד תורה	860 838 837 836 834 *245
ע"ע חופש תנועה ומגורים			*1553 1339 *1333 *1306 1181 *1123
מגילת היסוד של האו"ם	286 146 *טז	ע"ע תלמוד תורה	
	1402 1253 766 761 488 468 393	לסטים	337 *239 *174 *169 149 *34
	1438 1435 1421 1413 1412 *1403		1405 *1116 1022 974 *968 552 *550
	1449 *1439		1672 *1599 1541 1406
מגילת העצמאות	*1441 11	לפני עור	*699 451 440 388 375 *236
מגן דוד אדום	1369		917 844 *843 843 820 814 810 *802
מגנה כרטה	*460 460 415 *179 *55 *47		1630 1291 1272 1039 1016 951 919
	*1275 *1188 1153 *1031 *745 *606	לפנים משורת הדין	869 *639 405 183
	*1648 *1604 *1564 1465		1539 *1414 1256 1063 1059 945 931
מגפה	944 *834 *459 432 264 148 *38		*1642 1642 1636 1624 *1621
	1562 1368 *1077	לקונה	*670
ע"ע מחלה מדבקת			

כרך א עמ' 1 – 438 כרך ב עמ' 439 – 930 כרך ג עמ' 931 – 1364 כרך ד עמ' 1365 – 1706

*1263 1252 *1208 *1165 *1152 1080	מדד גיני *1313
1422 1419 1415 1333 *1314 *1307	מדד יוקר המחיה *1252
1562 *1473 1464 *1450 *1446 1439	מדות ומשקלות *41 *104 *424 *819 *826
1607 *1577 1576 1572 1571 1567	1275 *1274 1274 1273 1272 1192
1698	מדות ושערים *47 *98 *100 *112 *708 *1189
מדינת לאום 27	1273
מדע *144 *217 *338 343 346 348 367	ע"ע הפקעת שערים
1070 1052 729 489 *426 378 371	מדינה יהודית 13 14 31 *31 141 212
1090 *1087 1085 1079 1076 *1073	*1613 *1577 1421 1419 *783 *783
*1106 1105 *1102 1100 1096 1091	מדיניות *29 22 *217 33 *274 281 286
*1363 1363 1340 *1252 1252 1247	*488 351 323 - 321 314 310 *296
1370 1369	1180 *1178 1052 *909 *637 *586 562
ע"ע חופש מחקר מדעי	*1371 1281 *1267 *1237 1193 1185
1100 1099 1096 מדעי החברה והרוח	1557 *1420 *1412 *1411 *1410 1393
1103 1095 - 1092 *869 מדעי הטבע	1612
*1361	מדיניות בטחון לאומי 42 45 77 1423
216 185 170 76 *34 22 מדעי המדינה	1434 1428 1427 1425
445 349 314 306 *296 295 248 225	1371 1370 339 מדיניות בריאות
695 636 620 592 580 518 496 *470	1193 מדיניות המשטרה
962 871 842 830 804 761 740 730	1317 מדיניות חברתית
1263 1258 1136 1099 1074 1070 975	ע"ע מדיניות רווחה
1551 1526 1489 1434 1423 1411 1306	1257 1254 *1081 77 42 מדיניות חוץ
1577 1568	1412 1410 1407
מדען ראשי 320	מדיניות חינוכית 324 1315 1385
*1164 363 *354 354 301 מדרון חלקלק	*1267 מדיניות כלכלית
*1614 *1588 1509 1461 904 מדתיות	1255 1179 1178 1159 מדיניות מוניטרית
*1615	1179 1174 1159 *42 מדיניות פיסקלית
*1600 1600 *1313 *1128 מהומות	1255
1532 1156 392 מהפכה	324 323 322 מדיניות ציבורית
1070 מוזיאון	1321 1312 *1300 1133 מדיניות רווחה
878 877 873 452 424 *212 *158 5 מומר	ע"ע כלכלת רווחה, מדיניות חברתית,
*892 892 *891 890 879	מדיניות רווחה
*1259 *894 879 *212 מומר להכעיס	1316 *1281 מדיניות תעסוקה
*1681 *1596	ע"ע תעסוקה
ע"ע משומד	27 *17 15 14 13 יא מדינת ישראל
*1052 *730 *729 529 525 *33 מונופול	*212 *207 177 142 *81 *43 39 31
*1265 1265 1258 1164 *1132 1081	646 *627 505 498 *497 494 *392 *339
1515 *1268 1268 1267 *1266 1266	*923 *893 *871 *829 *783 *772 672
ע"ע קרטל	*1069 1052 *986 969 967 962 *925

*1661 1627 *1625 1625 1622 *1608	1110 1107 *1106 838 798	מוסיקה
1678 *1677 1677	1337 1111	ע"ע נגינה
ע"ע מרד, מרידה		
מורים 1170 *917 723 *694 426 105	*1569 *1426 *1026 *487	מוסלמים
1301 1301 *1330 *1302 *1301 1301	*1576 1572	ע"ע ישמעאלים, ערבים
1362		
ע"ע מלמדי תינוקות	1163 1077 *968 965 889	מוסר/מסור
מורל 1424	1593	
ע"ע דמורליזציה	1031 773 494 *491 76 *41	מוסר הציבור
מושבעים ע"ע חבר מושבעים	1141 1137 1128 1081	
מותרות 90 *586 *833 *1059 1058	*185 185 *184 *183 *126 9	מוסר טבעי
*1116 1118 1119 1121 1122 1123	*462 *355	
1125 1126 1166 1223 1228 1314	1293	מוסר עבודה
מחאה *553 *575 636 *871 *883 888	500 *478 459 235 222 140 68	מועמד
1071 1113 1127 *1302 1554 1520	531 *530 528 519 517 *514 505 -	
מחבל *894 1613	543 *541 537 *534 534 533 *532 532	
מחוז 96 *96 463 468 588 589 673 674	567 *566 564 559 *555 555 553 548	
*1426	*596 595 594 591 580 577 *573 573	
ע"ע פלך	1355 1031 1010 724 - 719 *634 602	
מחול *1285 1482	1649	
ע"ע ריקוד	722 583 567 537 532 *478	מועמדות
מחוקק ראשי *55 368 445 490 1166	*723	
1176	320	מועצה לבטחון לאומי
מחוקקים *31 *49 60 *217 404 405	*83 13	מועצת גדולי תורה
*488 499 *525 *569 660 *670 *737	1439 *1422 1422 1420	מועצת הבטחון
*738 739 *740 *743 *958 1203 *1300		מועצת הרבנות הראשית ע"ע
*1456 *1465 1466 1475 1477		הרבנות הראשית לישראל
ע"ע בית המחוקקים, בית הנבחרים,	810	מוציא שם רע
פרלמנט, הרשות המחוקקת	1271	מוצרי יסוד
מחלה מדבקת *715 1376	*444 430 *406 406 211	מורא מלכות
ע"ע מגפה		ע"ע אימת מלכות
מחלות *314 *348 1365 1366 *1369	*512 *460 422 155 155 128 66	מורד
*1370 1371 *1371 1372 1379 1380	*1629 *1455 1433 *1426 1404 960	
1411 *1589	1679	
מחנה (צבא) 11 190 210 *653 *972 973	*160 123 *118 74 *73	מורד במלכות
974 975 *1248 1391 1392 1426 1432	960 *605 605 603 *566 *555 550 240	
1582 1586 1589 *1681	1197 1077 *990 *988 *987 *970 *964	
מחסני חירום 1424	*1595 *1594 1594 1579 1578 1501	
כרך א עמ' 1 – 438	כרך ב עמ' 439 – 930	
כרך ד עמ' 1365 – 1706		

מחסני מזון	1239	מים	ע"ע מאגרי מים, מקורות מים
מחקר	217 296 311 314 320 337 338	מינות	1361 *1094 1078 *1062 792 458
	339 *346 *347 348 489 *496 761 778		1561 1486 *1363 1363 1362
	779 *799 *899 923 1052 1085 1091 1095	מיעוטים	*634 *563 *495 484 474 *465
	1100 1104 1105 1252 1253 1258 *		*786 786 *785 785 784 *750 637
	1263 *1328 *1368 1369 *1370 1372		1567 *1564 1562 *1360 1111 *1031
	1379 1380 1396 1688	מירוץ חימוש	*1577 1577 *1576 1576 1573 1571
ע"ע חופש מחקר מדעי			1431
מחשב	*454 809 *1268	ע"ע נשק	
מחשבה מדינית	290 449 478 484 487	מיתון	*1314
	488 *570 574 580 584 593 626 729	מכבי אש	1385 1300
	767 1402	מכונת אמת ע"ע פוליגרף	
מטאפיזיקה	1102 *1102	מכירת אברים	1259 1317 *1318
מטבע זר	1178 1180	מכס	*44 *53 124 129 130 *177 232
מטבעות	41 45 *129 *178 361 *782		701 700 *670 481 455 376 335 235
	1083 1178 1179		1165 1164 *1159 1159 977 713 712
ע"ע שער המטבע			1516 *1441 1266 *1265 *1233 *1168
מידע	238 242 *281 *282 311 313 314		1703 1681
	360 392 393 447 491 492 *505 553	ע"ע מסוי	
	571 580 *634 737 757 837 *989 1072	מכרז	*722 *723 *723 1515 *1517
	1075 1080 *1081 1084 1182 1210	מכת מרדות ע"ע עונש מכת מרדות	
	1217 *1275 *1299 1309 1348 1375	מלוח	84 85 *116 *215 334 365 465 609
	1376 *1376 1379 1382 1385 *1401		1696 1695 1197 *643 *609
	1408 1424 1520 *1529 1532 1587	ע"ע חוב, לוח	
	1590 *1607	מלוות מדינה	1178
ע"ע חופש קבלת מידע, מאגר מידע		מלחמה צודקת	1614
מידע פנים	1294	מלחמת אזרחים	34 *445 565 605 *785
מילגות	1341		1403 997
מילדת	722 *1366 1367 *1495 *1553	ע"ע מלחמת האזרחים באמריקה	
	1556 *1426	מלחמת האזרחים באמריקה	*286 *1589
מילואים (צבא)		מלחמת העולם הראשונה	*29 *745
מילי דעלמא	114 167 197 243 267 274	מלחמת העולם השניה	*314 *444 488 1449
	277 318 *320 351 382 *478 *499 659		*1613 *1587
	743 *743 *744 768 818 1046 1097	מלחמת חובה	265
	1098 *1336	ע"ע מלחמת מצוה	
מילי דשמיא	*32 *41 *47 *55 *56	מלחמת מגן	648 *656 *1433 *1436 *1608
	59 *82 102 *109 113 114 167 215 243		*1619
	260 *260 267 318 *416 382 561 *623	מלחמת מנע	1437 *1438 1439 *1439
	743 *768 1097 *1509		*1445

מנגנוני ריסון	631 621 594 411 77	*653 653 652 *630 339	מלחמת מצוה
ע"ע ריסון	1192 *747 737 735 733 731 *730	*972 972 970 *718 *656 *655 *654	
מנהג גרוע	300 *292 *169 169 168 *156	*1233 1233 1220 *992 *974 974	
מנהג המדינה	1645 467 *413 *404	*1433 1433 1431 *1425 *1380 1380	
ע"ע המלכים	*1293 1272 *668 *373 291	*1442 *1440 1440 1437 *1436 1436	
מלחמת עמלק	*178 168 148 *51 *44 *41	*1589 *1588 *1585 *1555 *1446 1445	
מלחמת רשות	*992 *988 *728 *455 390 *296 190	1617 1608	
מנהג העולם	1279 *1267 *1244 1176 *1169 *1155	ע"ע מלחמת חובה	
מנהג העיר	*1683 *1595 *1579 1432	1616 970 781 653 326	
מנזר	1356 *296 *282 *191 190	*339 326 *189 *76 *45	
מס בולים	*373 169 *168 168 114	*653 653 *652 652 *651 *647 486	
מס גולגולת	1554 1501	*970 970 746 *718 656 655 *654 654	
מס דלק	798	*1284 *1233 *974 974 *972 972	
מס הון	*1165	1437 *1436 *1433 1432 *1405 *1380	
מס הכנסה	*1159 1159 704 694 455	*1584 *1583 1446 – 1444 *1441 *1440	
מס הכנסה שלילי	*1327 *1233	*1608 1608 *1589 1589 *1588 *1587	
מס חברות	*1165 1164 *28	*1677 1610	
מס ירושה	1317 *1295	מלחמת שבעת העממים	
מס מכירה	*1165 1164	מלחמת שורים	
מס מעסיקים	1314 *1313 1171 1164	מלך משוח	
ע"ע מעסיקים	*1165	997 994 *993	
מס עובד	1162 1160 *1159 *457 *455	מלמדי תינוקות	
מס ערך מוסף	1560 1555 1444 1415 1233 1219	900 *886 *733 *112 *96	
ע"ע גאבילה	*1164 1164 *1146 *697	*1330 1330 *1301 1163 *1097 922	
מס קניה	1173 *1165	*1359 1355 *1349 1345	
מס רכוש	*1314 *1165	ע"ע חינוך חובה, חינוך לגיל הרך, מורים,	
מס רכישה	1170 *1159 1159 *1117	תלמוד תורה	
מס שבח מקרקעין	*1165	מלקות ע"ע עונש מלקות	
		מלשין	
		1014 *960 718 216 130	
		ממזר	
		*521 521 *521 389 *340 *276	
		*951 923 *922 922 901 720 685 610	
		1485 1478 *1474 *1373 *1237 1182	
		1674 1592 *1563 1542 1498 1491	
		1689	
		ממשלה עולמית	
		1404 *1402	
		ממשלה פדרלית	
		*1281 *962 *637 *492	
		*1420	
		מנגנוני ביקורת	
		241	

כרך א עמ' 1 – 438 כרך ב עמ' 439 – 930 כרך ג עמ' 931 – 1364 כרך ד עמ' 1365 – 1706

*1129 *1081 1071 1003 *739 *731	455 454 *314 *312 102 87 43	מסוי
1648 1529 1137 1136	*746 *642 623 *478 473 462 459 456	
*314 314 313	*1169 1167 1166 1164 *1125 977	מפקד אוכלוסין
1382 *1269 1191 1190 *1080 41	1327 1255 1254 1254 1174 1173	מפקח
ע"ע פקה, פיקוח	ע"ע אגרות, הטלים, מכס, מסים ישירים,	
*822 *421 145 126 43 3	מסים עקיפים	
*1020 1020 *1019 1019 1017 1015	1314 *1170 1169 1168	מסוי פרוגרסיבי
*1405 1405 *1289 *1155 1025 1022	*1171	מסוי פרסונלי
1569 1565 *1562 *1445 *1420 1410	1498	מסוי רטרואקטיבי
1612 1575 *1573 1573 *1572 *1569	*295 *274 197 *47 47 *41	מסחר
*1619 1618	*894 *686 668 *637 *444 373 *361	
*1427 *1424 970 681 *457 *455	*1117 1113 1076 *1073 1072 998	מצור
1613 *1610 1609 *1588 *1439 1438	1180 *1179 1160 1139 1125 1118	
1615 *1613	*1258 1257 *1252 1251 1249 1221 1192	
1341 *1338 1337 1224 *724	1284 1275 *1266 1266 *1265 1262	מצוינות
מצפון ע"ע חופש המצפון	*1465 1411 1408 1334 1319 *1318	
*619 413 *327 *110 110 109 105	1633 *1583	מקה
1212 *1191 *1173 1142 1063 *640	1036 *1031	מסיון
1240 1218 1216 1215 1214 *1212	1164	מסים ישירים
1517 1483 1478 1391 1321 1242	ע"ע מסוי	
782	1164	מסים עקיפים
*178 114 99 21 16 1	1374	מעבדה
1484 *1166 786	1264 975 *912 830 *473 *469	מעביד
111	1300 *1299 *1298 1295 - 1291 1283	מקורות מים
ע"ע מאגרי מים, זיהום מקורות מים	*1547 1302	
*392	899	מקווליזם
1239	1601 *1532 *850 *771 *614 *581	מקלט
מקלט מדיני ע"ע זכות למקלט מדיני	1700 1698 *1697 1600 1605 -	
*512 *497 313	*1604 1604 430	מעצר מנהלי
1197 *1036 *988 *605 605 392	1341 *1252 1219 *1176	מעשר כספים
1679 1600 *1595 *1594 1403	*1265 *404 404	מערופיא
ע"ע מורד במלכות, מרידה	ע"ע מונופול	
מרצאות	*346	מערכת תיאום רקמות
ע"ע בית מרחץ	1323 *1322	מפגר
963 962	201 177 *131 *97 78 *28	מפלגה/מפלגות
*1629 961 959 *40	489 445 393 242 *226 226 225 224	
ע"ע מרד	580 *577 *573 *555 *541 519 493	
1378 1374 1369	626 *621 613 598 - 593 *592 591 588	
	*730 730 706 *679 665 634 *631	

משטר רב מפלגתי 597	818 803 639 625 *522 244	משא ומתן
משטרה 967 850 *488 474 437 *420	1112 *1081 978 932 915 *820 819	819 *820
*1193 1193 1192 *1128 1064 969	*1266 *1251 *1226 1208 1177 1124	1124 *1177
*1604 1602 1300 1299 *1203 *1202	1435 1407 1332 *1300 1274 1272	1272 *1274
*1698 1600 - 1598		משאבים ע"ע הקצאת משאבים
ע"ע שיטור	*1373	משאבים מוגבלים
משטרה צבאית 1192	484 *479 *438 99 *28 22	משאל עם
משכב בהמה *1459 *126	*747 *737 634 628 627 621 *553	553 *621
משכב זכר *516 *899 *901 1021	*1588 1529 - 1526 1489 *1420	1420 *1489
משכורת 74 70 66 52 *49 48 *46 *45 45	713 *535 504 461 *223 218	משוא פנים
*527 *503 *261 261 *260 214 86 82	1648 1647 1644 *1560 1352 750 714	714 *750
1163 909 711 702 692 559 546		משוח מלחמה ע"ע כהן משוח מלחמה
*1515 *1514 1514 1357 1355 *1220	1593 878 *211	משומד
*1651 *1516		ע"ע מומר
משכנתא 106	*1565 874 *726	משחק בקוביה
משמר הגבול 1192	1687 *1469 *1126	משחק בקלפים
משנה למלך *32 696 72	*1696	1696 *726
משפחה ע"ע בית משפט לענייני משפחה, זכות		משחקי מזל 1017
להקמת משפחה, כבוד המשפחה, תכנון		ע"ע הימורים
המשפחה	*478 *467 *217 *177	משטר דמוקרטי
משפט המלך/המלוכה 114 *32 30 21	963 745 *730 597 593 497 *496 *495	495 *496
*1415 1415 227 184 126 125 *124	*414 24	משטר חוקתי (קונסטיטוציוני)
*1587 1500	*1254 496 438 *429	משטר טוטליטרי
מתחם ענישה *1494		ע"ע דיקטטורה
מתמטיקה 1103 1093	1567 *804 *496 *393	משטר ליברלי
מתנות כהונה 300 *75 *74 59 *50 50		ע"ע ליברלי, ליברליות, ליברליזם
1563 1234 1233 1225 1124 *1116 472	*217 46 40 38 35 32	משטר מלוכני
1649	1159 903 *744 650 606 570 563 261	261 *570
מתנות עניים 1555 1116 942 918 826		משטר סוציאלי 81 12
1563		ע"ע סוציאליזם
נגישות 1307 1206 835 571 491 468	96 77 *76 25 18	משטר פדרלי
1374 1371 1345 *1317	738 682 680 637 469 142 *97 97	97 *142
נדה *1365 939 *454 385 *367 120 109	*744 *743	743 *744
1543 1542 *1496 1483		ע"ע פדרציה
נדוניא 1487 896 130		משטר פשיסטי ע"ע פשיזם
	*1254 *594 *495 *488	משטר קומוניסטי
	*1670 *1405 *1300 *1263 *1258	1258 *1263
		ע"ע קומוניזם

כרך א עמ' 1 - 438 כרך ב עמ' 439 - 930 כרך ג עמ' 931 - 1364 כרך ד עמ' 1365 - 1706

*776 *766 *497 *212 207 *88	נשואין	381 238 *203 *164 155 *119 *95	נדר
*903 903 *900 899 898 897 896 828		938 906 871 820 770 726 752 447	
*941 940 925 923 921 915 912 909		*1201 *1064 *1063 1005 *984 978 940	
1497 1488 *1376 *1369 1326 *1146		1515 1496 *1488 1280 1260 *1210	
1557 1544 1542 *1515 1507		*1646 *1624 1667 *1579	
	ע"ע זכות לנשואין	1020 1019 *984 *980 270 *47	נהר
	נשואין אזרחיים 898	1238 *1220 *1193 1189 1163 1127	
*530 *530 *261 *47	נשיא ארצות הברית	1447 1406 1388 1383 1345 1267 1242	
772 *745 745 740 *730 641 *578 562		1672 *1584 1553 1541 *1505 1478	
*1439 *1420 *1410 *1402		1389 - 1386	נוי
67 -64 61	נשיא בית הדין הגדול	*1265 1083 *1025 *508 15	נוצרים
609 600 78 *66 *64	נשיא הסנהדרין	*1576 *1572	
519 *578 *477 235	נשיא מדינת ישראל		ע"ע נצרות
1237 *601		276 6	נורמה
*550 *117 117 *95 73 *64	נשיא שבט	1126 1107 *798	נגינה
1010 *959 *683 *676 564 *525			ע"ע מוסיקה
1258 1141 437 *295 *276 263	נשק	1329 1328 *1322	נכה
*1428 *1426 *1424 1424 1407 1281			ע"ע בעל מום
1615 1612 *1610 1557 1544		1408 1239	נמל
	ע"ע חומר נפץ, כלי זין	1380 1379 *985	נסויים רפואיים
1615 *1258	נשק ביולוגי	243 211 *210 209 191 *13	נסים/נס
*1439 1439 *1263 *1258	נשק גרעיני	*425 *424 384 293 283 254 - 249 *243	
*1615 1615 *1614 *1613		1332 1036 *980 791 656 *655 *482	
	ע"ע פצצת אטום		ע"ע מופתים
1615 *1258	נשק כימי		נציב תלונות הציבור לענין זכויות המיעוטים
*1370 1370 *810	נתיחת מתים	1577 *750	
1372 1371 1366	סביבה בריאה		נציב תלונות הציבור לענין זכויות הילדים
696 72 51	סגן כהן גדול	925	
935 671 164 124 98 42 19	סדר הדין	*750 750 *492 87	נציבות זכויות אזרח
1473 1472 1470 1469 1468 1466 1451		*750 750 *492 87	נציבות תלונות הציבור
*1625 1625 1621 - 1620 *1670 1475		1577	
*1669 1643 1637 1626			ע"ע מבקר המדינה
*1255 661 657	סדר היום	695	נציבות השירות הציבורי
	סדר ציבורי ע"ע הסדר הציבורי	1017	נצרות
*1081	סוב יודיצה		ע"ע נוצרים
1341 1340 1338 *1032 954	סובלנות	1391 1387 *1366 1366 979 578	נקיון
*1576 1576		*1393 1393	
*528 *371 358 317 *241 223	סוד	873 207	נשואי תערובת
*1348 *763 *664 *616			

*505 *469 469 *356 *269 *225	סנאט	*1080 1077	סוד מדינה
*587 *581 570 *533 *530 530 *519		1294	סוד מקצועי
746 *745 745 *738 *656 *614 602		1216 1211 1210 *1075 713 663	סודיות
*1402 *986 786 *746		1646 1309 1292	
	ע"ע קונגרס	1376	סודיות רפואית
	סנגוריה ציבורית	1017 *539 *538 525 270	סומא
*658 *524 *94 *65	סנהדרין קטנה	1326	
	ע"ע בית דין של עשרים ושלושה	1204	סופיות הדיון
1372 1341 *1211 *1120 *1106	ספורט	1301 *1282	סוציאליזם
	ע"ע התעמלות		ע"ע משטר סוציאלי
806 *734 241 204 51 49 26	ספר תורה		סחר אברים
*1113 1012 *1006 *1003 991 911 890		1545	סחר נשים
1701 *1697 *1599 1163		1290 361	סחר עבדים
638 594 *590 *559 *167	ספרד/ספרדי	348 *314 314 *312	סטטיסטיקה
1134 1132 1038 887 *804 *686 646		1379 *1369 *1256 *941 *348	
1346 *1345 *1339 1309 1210 1135		*399 332 327 325 *282 277	סיכויים
1348 1347 *1346		*783 *654 *652 *634 *627 591 *403	
	ע"ע עדות המזרח	1432 1431 1377 *1373 1052 852	
*1110 *1107 1107 1106 *1099	ספרות	*1588 *1528	
1135 1111		277 264 263 253 247 188 186	סיכונים
1347 *1335	ספרי לימוד	325 *321 295 288 *282 282 278 *277	
1347 1083 1070	ספריה	*655 652 *634 562 *462 331 327 *325	
1491 1280	ספרים חיצוניים	*985 871 830 *825 814 769 733 *711	
1072	סקר שווקים	1167 1121 1116 1112 *1094 1030	
*1371 *778 *311	סקרים	1379 1377 *1369 1368 1286 1180	
*974	סרבנות	1445 *1437 *1417 *1417 1385	
1029 845 *365 *330	סתם יינם	1377 910 795	סירוס
	ע"ע יין נסך	*1439 *494	סכנה ברורה ומיידית
*770 770 *754 *499 *493 405	עבודות	*394 347 252 *249 233 17	סכנת נפשות
1317 1290 - 1288 *962 825 *792		972 *968 903 825 815 710 *682 652	
1700 *1583 *1448 1431 1396		1381 1301 *1285 *1284 1280 1030	
	ע"ע סחר עבדים	*1698 *1588 1572 1535	
1282	עבודות דחק	*282 *281	סכרים
1700 1290	עבודת חובה	1377 *339 *332	סל הבריאות
1699 *1460	עבודות שירות	*1369 *1322 *1310 1258 *968 *41	סמים
1700 1290 *986 985	עבודת כפיה	1705 *1606 *1465	
1700 1688 *1288 1288 *986	עבודת פרך	961 *786 *784 781 *445	סמל/סמלים
		*961	

כרך א עמ' 1 – 438 כרך ב עמ' 439 – 930 כרך ג עמ' 931 – 1364 כרך ד עמ' 1365 – 1706

*1572 1572 *1322	עובד זר	*611 129 *124 122 121	עבירה פלילית
882 *817 817 814 *346 *189	עובר	- 1653 *1620 1670 1602 *844 *314	
*1258 *1591		1656	
227 214 174 155 143 *49	עול/עוולה	1473 *1193 1188	עבריינות
824 *745 718 717 *636 446 304 300		*41	עבריינות נוער
*1190 *1160 1122 1025 *977 935 853		1487 1339 *784 *781 781	עברית
1530 1458 *1421 *1274 *1273 1198		350 *340 *316 *303 *173	עגונה/עגונות
1665 1560		*1630 1468 902 898 897 *401 359	
1396 1328 *1326 1326 *525	עורר	1665	
	ע"ע סומא	*1475 1451	עד מדינה
834 766 575 456 454 *332 *314	עוני	401 391 *359 385 341 172 *123	עדות
*1306 1306 1304 1303 *1254 *1119		*828 813 *763 713 709 *685 612 607	
1321 1317 *1312 *1311 *1307 1307		*886 866 862 857 *843 830 829	
*1335 *1321		*1041 *994 *968 965 *898 898 890	
	ע"ע קו העוני	1452 1451 *1324 1208 1196 1086	
*1602 1602 1211 *1210 *967	עורך דין	1469 1468 1467 1466 1453 *1452	
*1656		1481 1480 *1475 1473 1470 *1469	
1562 *1465 *1464 *1462 711	עונש אכזרי	*1563 1548 1537 1532 1484 1482	
*1688 1688 1643 1606 1600 1590		1620 *1668 *1599 *1602 *1593 *1567	
	ע"ע עונשי גוף מלקות	*1656 1654 1639 1638 *1631 1623	
1547 *1536 *1459 *1374 722	עונש גלות	1662 *1660 1660 *1659 1659 1657	
1702 *1701 *1695 1600		*1679	
*1681 *1591	עונש כיפה	1023 965 866 *462	עדות שקר
*842 *712 *614 *581 385	עונש מאסר		ע"ע פסולי עדות
*1080 *1009 *968 925 *919 *844		1135 *1038 837 646 645 *599	עדות
1471 *1465 *1462 *1460 1460 *1455		*1576 1218	
1604 1603 1602 1601 *1537 1532			ע"ע אשכנזי, ספרדי
1688 1687 1607 *1605 1605 *1604		646	עדות המזרח
*1704 1700 - 1695 *1688			ע"ע ספרדי
1684 *1465 925	עונש מאסר עולם	331 *327 326 325 324 *191 59	עדיפויות
163 162 124 123 *117 86 84	עונש מות	347 *339 334 *333 333 *332 332 *331	
*605 604 *603 603 *356 328 *171		898 641 591 *536 492 482 474 445	
1196 969 966 964 925 *710 625 617		1360 1317 *1359 1221 1174 1002 928	
*1460 1456 1452 *1450 1338 *1203		1699 *1604	
1591 1579 *1578 1578 *1486 *1463			עובד ע"ע פועל, שכיר
*1670 1667 1606 *1597 1595 *1594		489 429 287 *127	עובד השירות הציבורי
*1627 1627 *1623 1623 *1622 1622		714 711 710 707 702 698 694 689	
*1679 1643 1640 1638 1637 *1631		1204 1157 1014 728 725 723 715	
1702 1701 1685 1684 1683 1681		1299 1157 *728 704 *679	עובד מדינה

עיקרי הדת	1020	עונש מכת מרדות	927 922 812 404 *303
ע"ע יסודי הדת			*1468 *1462 *1381 1241 *1014 1014
עיקרי התורה	1033 880 425 152		*1686 1686 1639 1638 *1622 1475
עיר הנדחת	932 682 *328 200 116 *96		1698 1688 *1687 1687
עיר מלקות	*1673 1673 1616 1427 1196 966		607 436 328 234 124 119
עיר מקלט ע"ע ערי מקלט	1703 *1683 *1675		1451 1400 *1189 *916 870 849 709
עירוב	1212 *1062 864 *688 *685 110		*1475 *1462 1461 *1458 1452 1452
עיריה	*1635 1632 *1214		*1599 1592 *1533 *1506 1480 *1476
עיריה	*969 *967 *710 705 *594 *373		1698 1692 1689 - 1686 1637 *1625
עישון	*1576 1517 *1241 1192 *1136 *1003		*1704 *1698
עליה לרגל	1495 *1369 1369 *1076 *332		עונש משפיל
עצרת האו"ם	*1186 *1138 1114 252 51		עונש קולקטיבי
עקרונות	*1422 1402 *1371 *785		430
עקרונות	348		עושר
עֶרְבִים	1563 1406 *1340 1340 *1333 685		529 *515 509 466 239 *70 20
ע"ע ישמעאלים, מוסלמים	1618 *1576 *1572 1568		834 *833 *766 *735 679 575 570 544
ערי לויים	1388 1387 1239 1234 372		*1088 1087 *1010 981 946 944 914
ערי מקלט	1233 *1213 1152 607 *41		1169 1167 *1120 1119 - 1112 1100
עירוב	*1366 *1240 1240 1239 *1238 1238		1256 *1248 1247 1228 *1219 1171
עירוב	1623 1548 1547 1459 1385 1384 1381		1341 1319 *1316 1315 *1313 *1281
עירוב	*1695 *1627		*1582 *1433 1406 1402 1401
עירוב			*1064 855 *735 431 225 66
עירוב			עזות פנים
עירוב			1471
עירוב			עירוב החדש
עירוב			ע"ע קידוש החדש
עירוב			עירוב השנה
עירוב			588 237 84 65 60 *55 49
עירוב			1661 1518 1499 659 618 *592 589
עירוב			עירוב
עירוב			1184 1125 425
עירוב			ע"ע אורבניזציה
עירוב			עירוני דין
עירוב			1654 *1456 *1209 *1186 1185
עירוב			1683 *1655
עירוב			עירוניים
עירוב			*1453 1155 1027 711 *521 167
עירוב			1688 1687 1599 1598 *1498 1464
עירוב			*1693 *1688
עירוב			עיסוק ע"ע חופש העיסוק
עירוב			עיקול
עירוב			1598
עירוב			עיקור
עירוב			1377
עירוב			ע"ע סירוס
עירוב			עיקרי האמונה
עירוב			1035 1034 794 352 17
עירוב			*1342 1055

כרך א עמ' 1-438 כרך ב עמ' 439-930 כרך ג עמ' 931-1364 כרך ד עמ' 1365-1706

1408 1326 1239 1218 1147 פליטים	1420 1084 *1075 1075	עתונות
1410	699 *458 435 338 326	פדיון שבויים
1247 1125 *1115 1109 1108 1090 פנאי	1555 1555 1171 1154	
1303 1296	962 627 25	פדרציה
713 477 פניות הציבור		ע"ע משטר פדרלי, קונפדרציה
1539 1296 1295 1281 1280 *693 פנסיה	*488 *217	פוזיטיביזם
*1651	1473 *770	פוליגרף
894 891 *889 857 844 540 פסולי עדות	663 658 650 576 242 226	פומביות הדיון
1620 1481 *1456 1451 1022 *965	1662 1646 1211 666	פונדקאית
1656		פונדקאית ע"ע אם פונדקאית
ע"ע עדות	*1696 1250 823 519	פושט רגל
*1097 1097 1096 *637 295 פסיכולוגיה	1052 1051	פטנט
1339 *1099		פיזיקה
1119 1097 *779 778 761 פסיכולוגים	728 727 725 710 613 611	פיטורים
*491 פסיכיאטר	*1651 1560 1292 1279 *1136 912	
1373 פסיכיאטריה		ע"ע פיצויי פיטורים
*671 616 611 *346 334 131 פסק דין	*805 800 *488 *322 288 *217	פילוסופיה
1596 1514 1209 *1136 1110 686 684	1101 1099 1086 1082 *1032 *915	
1699 1660 1658 1653 1627 1666	*1363 1361 1108 1105 - 1102 *1101	
1333 *911 פעוטון	*1089 1068 761 *428 *346	פילוסופים
ע"ע גן ילדים, חינוך בגיל הרך	1461 *1256 1104	
1365 פעילות גופנית		פיליבסטר
*1313 פערים	1295 672	פיצויי פיטורין
1614 *1613 פצצת אטום	1273 *1263 757 *669 492 *47	פיצויים
ע"ע נשק גרעיני	1605 1590 *1544 1460 1459 *1402	
פקודה בלתי חוקית ע"ע הוראה בלתי חוקית	1664 1663 1660 1658 1600	
1451 פקודת הנויקין	331 *285 285 189 *152 *151	פיקוח נפש
1538 פקודת הפרשנות	*403 403 *382 *347 *342 *337 *333	
714 *178 פקיד/פקידות	*865 *711 *710 *647 *497 *456 456	
861 *391 367 *287 פרוזבול/פרוסבול	1073 1030 973 *951 923 *920 871	
1200 *1182 *1180	*1373 1367 1338 1280 *1097 *1094	
1080 666 664 658 650 242 פרוטוקול	*1698 1437 *1426 *1410 1374	
*1026 פרוטסטנטים		ע"ע הצלת נפשות, סכנת נפשות
1077 843 366 פרוצה	1271 1270 1269	פיקוח על המחירים
ע"ע זונה, קדשה	832 769 *496 136 8	פיתוח האישיות
913 911 910 *900 896 364 פריה ורבייה	1121 1114 1086 1066 1048 1045 846	
1697 1588 1479 1479 1236	1700 1526 1358 1341 1337 1303 1123	
ע"ע זכות להקמת משפחה, ילודה		ע"ע זכות שמירה על הזהות האישית

ציבור ע"ע בטחון הציבור, בריאות הציבור, הציבור הנאור, טובת הציבור, כבוד הציבור, מוסר הציבור, צרכי ציבור, שלום הציבור	1285 *1125 *900 586 373 279 1484 1482 1471 1363 1050 916 906 904 *200 165 1634 1064 - 1058	פריצות פרישות 1058 -
ציונות/ציוני 13 90 *212 286 *392 594 *627 *783 *1052 *1415 *1577 צמיחה כלכלית *201 *1178 *1255 1179 *1314	*614 *594 *570 541 *478 *296 *1532 *1335 *666 *637 634 628 ע"ע בית המחוקקים, בית הנבחרים פרסום *400 *329 238 *236 223 113 64	פרלמנט ע"ע בית המחוקקים, בית הנבחרים פרסום
צנזורה *756 *1026 1070 *1075 1082 - *1587 1084 צנעת הפרט 1375 1598 1660 1699 ע"ע זכות לפרטיות צער בעלי חיים 405 *994 1291 1394 - 1398 ע"ע בעלי חיים צפיפות האוכלוסין *468	807 *737 737 *730 *658 *494 *449 1074 1073 1072 1071 1057 1051 1080 *1077 1077 *1076 1076 *1075 1181 *1176 *1084 *1082 *1081 *1080 1382 1376 1309 1275 1224 1216 1502 1501 *1500 1500 *1499 1499 *1691 1662 1642	צנזורה צנעת הפרט ע"ע זכות לפרטיות צער בעלי חיים ע"ע בעלי חיים צפיפות האוכלוסין
צרכי ציבור *49 *53 *74 *101 *102 *111 *112 *113 *155 181 216 220 224 *257 *259 260 267 285 307 *339 459 *462 476 516 527 *532 *534 540 582 573 *583 612 618 629 636 647 704 700 715 722 746 *776 *831 *855 951 958 980 1010 *1159 1168 1188 *1243 1263 1263 *1373 1357 *1513 1421 1600 1517 1518 *1518 1520 1539 1600 צרכי רבים *139 *219 *227 *269 335 516 583 981 *981 1239 1242 1514 קבורה *203 *211 *211 765 826 928 *1142 1143 1220 *1307 *1317 1321 1517 *1666 ע"ע בית החיים, בית עלמין, בית קברות קביעת אבהות *346 *347 קדימויות *73 *324 325 331 332 333 *333 *723 1003 1221 *1154 1238 קדשה *400 *1545 1686 ע"ע זונה, פרוצה קהילות נפרדות 350 444 1036 1038 קו העוני *1307	*1179 *1080 *1076 1076 *730 *1275 *1197 1196 *969 740 738 *1629 *1670 445 389 *92 30 29 *488 ע"ע משטר פשיסטי פשיטת רגל 1250 823 129 פשיעה 1312 *1193 *1125 1020 771 *314 1699 *1604 *1473 פשע מלחמה *1619 1615 1422 פשע נגד האנושות 1619 1422 פשע של רצח עם *1619 פשעים נגד השלום *1619 פשרה *624 622 *597 439 435 200 183 638 - 641 *682 *754 931 *932 964 *1005 *1203 *1450 *1527 1539 1628	צרכי ציבור פרקליטות פרשנות פשיזם ע"ע משטר פשיסטי פשיטת רגל פשיעה פשע מלחמה פשע נגד האנושות פשע של רצח עם פשעים נגד השלום פשרה 638 - *1005
צבא ע"ע שירות צבאי צו חיפוש ע"ע חיפוש צו עיקול ע"ע עיקול צוואה *401 229 צורך חיוני ברור ומיידי 1081 494 382	צבא ע"ע שירות צבאי צו חיפוש ע"ע חיפוש צו עיקול ע"ע עיקול צוואה *401 229 צורך חיוני ברור ומיידי 1081 494 382	צבא ע"ע שירות צבאי צו חיפוש ע"ע חיפוש צו עיקול ע"ע עיקול צוואה צורך חיוני ברור ומיידי

כרך א עמ' 1-438 כרך ב עמ' 439-930 כרך ג עמ' 931-1364 כרך ד עמ' 1365-1706

874 56 קיצוניות	*752 737 661 657 620 617	קוורום
874 872 856 *402 388 קירוב רחוקים	*785	קולניאליזם
1086 1071 877 876 875		ע"ע שלטון קולניאלי
*1516 *1273 1077 922 811 398 151 קלון	*800 *488	קומוניזם
1690		ע"ע משטר קומוניסטי
ע"ע בושה, בזיון	*356 *269 *261 *226 *225 *28	קונגרס
1634 *1596 1483 קנאות	*666 *656 *634 628 593 *587 *460	
1596 *1593 1000 קנאים	*1075 *1052 *1032 805 746 745 *731	
1127 223 222 220 קנוניה	*1413	
קנין רוחני ע"ע זכות לקנין רוחני		ע"ע בית נבחרים, סנאט
*1282 *800 קפיטליזם	427	קונסרבטיבים
1317 *1164 597 קצבאות	*637 *95 *76	קונפדרציה
*1308 1287 1286 קצבת אבטלה		ע"ע פדרציה
ע"ע אבטלה	*1094	קופרניקוס יג'
1317 *1314 קצבת זקנה	1109	קונצרט
*1314 קצבת נכות	*1370 979 969 *463	קופת חולים
קצבת סעד 597	*717 701 582 540 *518 518	קופת צדקה
קצבת שארים 1314	1245 1229 1221 *1167 1163 *1144	
*1460 קצין מבחן	1309 1307 1307 1306 1305 1304 *1245	
*885 874 872 839 838 670 קראים	*1245 1174 1163 *1516 1515 *1310	
*1593 1286 *1107 1104 *895 *893	1319	
*52 52 *51 51 *50 50 *74 72 *53 קרבנות יג'		ע"ע תמחוי
442 *382 245 *202 *75 75 *74 72 *53	1042 84 19	קיבוץ כל חכמי ישראל
1177 1054 *725 705 654 472 466	1196 659 *164 84 65 *64	קידוש החדש
1548 1482 1325 1232 1216 1212	*1499 1499	
1266 *1265 1265 *1254 *730 קרטל		ע"ע עיבור החדש
1268	- 147 145 *91 15 12 9	קידוש השם
ע"ע מונופול	422 418 234 219 183 *166 155 152	
*1433 1433 *156 קריאה לשלום	792 789 781 762 *572 463 441 431	
1702 1688 1473 1099 קרימינולוגיה	999 993 970 874 847 833 800 795	
1409 1362 1223 1126 קרקס	1102 1087 1078 1074 1062 1024 1017	
*1360 *1026 *1017 903 *804 קתולים	1223 1149 1087 1078 1074 1062 1016	
1576	1430 1409 1304 1284 1278 1248	
ראש גלותא ע"ע ריש גלותא	1638 1612 1563 1467 1459 *1436	
1579 581 *542 *541 235 ראש הממשלה	1676 1642	
305 ראש הרבנים	*766 726 398 *397 397 395	קידושין
ע"ע רב ראשי	1483 1007 941 902 901 *900 898 883	
	1573 1484	
		ע"ע הפקעת קידושין

364 *330 265 126 *124 124 *53 רוצח	104 *77 66 *65 64 *60 *58 ראש ישיבה
929 *795 709 *608 608 *486 429 385	*516 *426 347 344 234 *209 175 105
1446 *1385 *1259 *1238 1152 1151	634 632 608 *603 *568 560 *537 523
1474 *1459 1459 1458 1455 1452	*1187 1103 1009 999 *743 *675
1621 1612 1595 1591 1563 1481	*1533 1349 1346 *1276 1229 *1222
1684 *1641 *1625 1623 *1622 1622	1187 827 629 113 *95 *78 ראש עיר
1701 1697 *1695 *1687 *1685	*1576
*1238 *1220 *921 635 *111 *100 רחובות	ראש שבט ע"ע נשיא שבט
1382 1273 *1245 *1243 1243 1242	133 104 89 88 *87 87 *50 24 רב מדינה
1392	677 676 675 *673 644 611 599 175
ע"ע דרכים	1207 1134 1079 1039 1007 749 748
555 *498 *497 *217 *22 22 *21 ריבונות	ע"ע רב ראשי
1446 1423 1413 *1406 *783 *746	רב ראשי
1606	601 434 90 *87
*1266 ריגול מסחרי	ע"ע הרבנות ראשית לישראל
731 730 729 679 142 *97 97 25 ריסון	*397 397 *396 396 302 301 287 רבית
736 *735 735 *734 734 *733 733	1171 *945 890 851 824 803 777 465
744 *738	1251 1226 *1180 1180 *1178 1178
ע"ע מנגנוני ריסון	1313 1271 1270 1269 *1264 *1252
753 ריסון שיפוטי	1561 1544 1509 1327 *1326 1318
*1165 ריסון תקציבי	1565
ע"ע תקציב	ע"ע התר עיסקא
*1483 1126 1125 1108 *1107 ריקוד	רבנות ראשית לישראל ע"ע הרבנות הראשית לישראל
1511	רדיו
*400 ריקודים מעורבים	*1075 1075 1074
ע"ע מחול	*1258 רדיואקטיבי
*134 114 78 *47 *44 *41 21 ריש גלותא	ע"ע זיהום רדיואקטיבי
*569 551 *520 *506 501 394 *159	רואה חשבון
667 632 *603 601 *600 600 *599	*750 694
*987 *743 733 732 708 *688 *674	825 672 *604 *281 *189 184 רודף
*1223 *1187 *1160 *992 *989 *988	1578 *1384 *968 961 *895 848 829
*1546 *1475 1382 *1269 *1267 *1225	1609 *1600 *1595 *1594 1593 1592
1703 1695 1686 *1637	*1677 *1638 1617
260 *113 113 ריש מתא	רווחה
1074 1023 810 807 718 328 רכילות	468 466 *459 330 324 *314 47
1450	*1282 1256 1255 1254 1163 1111 *758
*702 רמטכ"ל	1321 1312 1303
	ע"ע כלכלת רווחה, מדיניות רווחה,
	שירותי רווחה
	רווק/רווקה
	1542 1356 *897 528 *425
	1702

כרך א עמ' 1 – 438 כרך ב עמ' 439 – 930 כרך ג עמ' 931 – 1364 כרך ד עמ' 1365 – 1706

שבתת נשק *745	1112 1079 771 761 428 338	רמת חיים
שבתת קונים 1270	1298 1253 1247 1184 1125 1119	
שבע החכמות יב* *144 *344 344 343	1401 1353 *1313	
*1101 1093 1086 1085 348		ע"ע זכות לרמת חיים נאותה
שבע מצוות בני נח	313 *284 *239 210 *161 149 *59	רעב
שבעה עממים 1457 1440 1419 1029 970	493 *481 *476 456 337 332 327 318	
1619 - 1616 *1612 *1608 *1570 1570	1150 *1138 1126 *777 765 708 *496	
*1572 שגרירות זרה	1411 1306 1304 1290 1250 *1195	
1239 שדה תעופה	*1546 1484	
*798 645 444 *189 91 *14 שואה	1615 1258	רעל
*1613	*1392 *1390 1242 983 *459	רעש
1155 שוהה בלתי חוקי	*1393	
*728 708 701 *425 *278 244 47 שוקים	1374	רפואה בטוחה
1240 1236 *1193 1189 *1145 838 813	1372 *1371 1371 339 337	רפואה מונעת
1255 *1245 *1244 1243 1241 *1240	1378	
1390 1347 1301 1273 1264 1257 1256	1372	רפואה פרטית
1550 1549 1543 *1448 *1441 1391	1378	רפואה שיקומית
*1551 *1550	419 398 358	רפואת הגוף
ע"ע סקר שווקים, שוק חפשי,		ע"ע בריאות הגוף
תקנת השוק	420 398 358	רפואת הנפש
459 *462 258 *225 *221 220 *113 שוחד		ע"ע בריאות הנפש
612 *608 594 577 *576 527 *511 511	*1362 *895 *889 *444 427	רפורמים
726 716 *700 700 699 *653 *614 *612	*1468 1192 *864 795 *771 *488 *37	רצח
*1436 1418 1034 1021 *968 732 *728	*1607 *1473 1472	
*1646 1645 1644 1622 1515 1453		ע"ע שפיכות דמים
1663 1661 1649	1619	רצח עם
594 576 שוחד בחירות	698 640 351 *282 *274 274	רציונלי
814 *713 703 *639 575 325 *301 שוטה	*1579 *1426 1401 1378 *863 *754	
1451 1373 *1327 1325 *1324	682 681 678 677 42	רשויות מקומיות
1211 864 469 *468 466 שויון הזדמנויות	*1540 *1173 *1166	
*1557 1557 *1349 1326		ע"ע שלטון המקומי
ע"ע אי שויון	1374	רשומה רפואית
977 *713 *703 703 613 106 שומה		רשות ע"ע הרשות
1226 1173 - 1170 1167	1242 1128 1027 *710 *460	רשיון
1223 511 459 שונאי בצע	*1698	רשיון נהיגה
1268 1267 1265 1178 *29 שוק חפשי		שבוי ע"ע פדיון שבויים
1408	*1479 1479 *965 *425	שבועת שקר
		שביעית ראה שמיטה
		שביתה ע"ע זכות השביתה

שירותים סוציאליים 1311	*295 208 *177 177 99 97 50	שותפות
ע"ע שירותי רווחה	826 821 798 753 708 587 *575 *444	
שכיר *463 921 945 *1291 1293 1294	1261 *1259 1251 1026 *895 *894	
*1300	1295 1279	
ע"ע הלנת שכר, משכורת	676 594 *593 593 *274 90 39	שחיתות
שכר בטלה *1560 1560	1648 1617 *1422 1411 1021 929 779	
שכר הוגן 1298	*296	שחרור האשה
שכר לימוד *1516 1363 1345	1436	שחרור חטופים
שכר מינימום *1295 1296	*773	שטיפת מח
ע"ע השכר הממוצע במשק	*1544 *898 896 *389	שטר חצי זכר
שכרות *1369 1079 987 *833 777 256	1252	שיבוט
1468	1203 1193 429 392	שיטור
שלוח בית דין ע"ע שליח בית דין		ע"ע משטרה
שלום בית *882 325 908 938 940 941	*212	שילומים
*941 *1097 1284 1304	*1255 1254 1236 286	שימור הסביבה
שלום הציבור *744 588 142 1153 1151	*1412 1401 - 1399 1338 1256 1255	
*1465 1604	1614	
ע"ע ציבור	1629 *1464 *1460 1460 1457	שיקום
שלום צודק ובר קיימא 1435	*1698	
שלטון החוק *29 26 *170 34 217 179	1192	שירות בתי הסהר
518 496 414 403 295 242 234 225	1192	שירות הבטחון הכללי
1184 1181 997 788 777 772 761 583	*1568 *985 *975 975	שירות לאומי
*1202 *1203 1454 1489 1498 1502	332 *212 178 *91	שירות לאומי לבנות
1596 1531 1627 1629 1665	*1551 *803	
ע"ע חוק וסדר	1156 *1031 986 975 *497	שירות צבאי
שלטון מקומי *324 115 34 581 *601 673	*1426 1231	
674 *674 676 677 678 *678 679 680	728 - 689 679	שירות ציבורי
*680 *1164 1164 *1166 1166 1239	*1313 959	
*1242 *1540		ע"ע עובד השירות הציבורי
ע"ע רשויות מקומיות	*1371 1369 1367 924 338	שירותי בריאות
שלטון מרכזי *19 24 34 40 40 *41 *95	1376	
96 *111 282 *314 324 438 445		ע"ע זכות לבריאות
460 *469 490 491 *505 581 600 601		שירותי דת ע"ע זכות לשירותי דת
*601 *637 637 *646 641 *664 673	1311 1310 1309 1307 338	שירותי רווחה
674 *674 676 *674 677 676 *974 677 678	1317	
*678 *679 680 *680 935 959 1164		ע"ע זכות לשירותי רווחה, שירותים
*1164 *1165 1166 *1175 1193 1239		סוציאליים
*1255 *1275 1335 *1426 1540	392	שירותים חשאיים
1706 - 1365 - כרך ד עמ' 1364 - 931	930 - 439 - כרך ב עמ' 438 - 1	כרך א עמ' 1 - 438

1542 *1314 1312 1295 *314 תאוונות	1404 1403 *785 *785 שלטון קולניאלי
ע״ע ביטוח תאוונות עבודה	ע״ע קולניאליזם
1705 תאוונת דרכים	*1429 1406 *971 251 239 *148 שלל
1252 תאי גזע	1582 *1433 ע״ע ביזה
*1372 תאי רביה	
*424 *338 338 *332 טו תוחלת חיים	173 101 *10 טו שמיטה/שביעית
1371 *1254 1051 *899 *772	403 *397 *386 386 294 283 252 *206
698 697 449 447 226 225 תום לב	862 861 859 *757 *456 *425 *403
1272 1210 893 824 823 *818 715	1150 1098 1044 1043 1042 *994
1497 1433 1421 *1414 1413 1292	1320 *1314 1250 1248 *1256 1151
277 תועלת ועלות	*1441 *1426 *1409 *1408 1399 1321
*1256 *1254 *1165 *729 תוצר לאומי	1633 1630
*1256 *1254 טו תוצר לנפש	*296 שמרנות
*495 360 353 6 1 תורה מן השמים	*580 *296 296 *294 שמרנים
1593 *1507	1178 שער המטבע
273 231 154 *123 *118 תורה שבכתב	ע״ע מטבעות
*784 *565 508 405 374 370 352 322	שערים ומדות ע״ע מדות ושערים
*1618 1362 *1082 837	שעת הדחק
*65 62 *55 *50 23 *4 תורה שבעל פה	*450 402 386 363 321 *303 *513
231 *229 213 161 *154 154 *118 *90	1643 1510 1321 1117 685 537 *513
358 357 352 322 *303 *302 *273 273	57 *29 29 *28 28 25 1 שעת חירום
537 508 377 *375 374 370 363 405	459 458 430 *400 293 *269 248 *207
*1194 868 837 *784 658 615 *565	730 634 628 487 486 468 463 460
1362 1348 1343 *1342 1336 *1333	1116 1084 986 975 972 742 731
1593 *1553 *1442	1271 1239 1178 1175 1165 *1159
1086 531 *139 *88 תורתו אומנותו	- 1586 *1585 *1426 1425 1382 1278
1231 *1226 1226 *1220	1669 1590
526 513 *462 455 108 99 98 תושב העיר	1099 *1098 1098 *637 *469 שפה/שפות
*713 674 *631 *630 623 600 599 588	*1656 1361 1334 1206
*1170 *1168 1167 *1154 1147 – 1142	ע״ע לשונות
1679 1326 *1233 1212	*401 162 154 153 *36 שפיכות דמים
835 757 580 526 491 472 462 תושב חוץ	961 954 886 814 810 728 645 435
1373 1344 1307 1258 1215 *1155	1194 1192 1035 1026 *1025 *974
1606 1601 1568	*1588 1566 1472 1430 *1417 1283
1365 1072 *247 תזונה	1682 1681 ע״ע רצח
*1551 1239 839 *665 *497 תחבורה	*730 238 *217 שקיפות
1369 *925 תחנה לאם ולילד	1384 1383 815 שריפה
1265 *1264 1264 1255 תחרות חופשית	490 471 435 414 412 25 שרירותיות
1356 1268 *1267 1267 1266	1344 1215 1205 835 757 715 586

1074 961 665 656 *627 615 612 610	1411 *742 *698 680 40 33 32
1510 1475 1224	1492 1413 1412
תנועה ע"ע חופש תנועה ומגורים	תיאום רקמות *347 *345
תנועת החסידות 173 325 325 *569	תיאוקרטיה יא
*1068 *863 790 703 *699 *598 594	תיאטרון 1409 1223 *1107 *1106 879
1278	ע"ע תראטריות
*1061 תנועת המוסר	1572 1253 1249 תיירות
תנועת נער 875	תיעוש *1258 371
תעמולה 1137 1081 *1080 1080 309	ע"ע תעשיה
תענוגים/תענוגות 425 259 258 257 138	תכנון *1464 1242 1174 283 281 248
1120 1118 1116 *1107 832 *489 *425	*1595 *1545
1126 1125 1124 1123 1121 *1120	תכנון המשפחה *1312 912 *911
1513 1235 1228 *1223 1223 1184	תכנון ערים 1387 1243 1241
*1632 *1513	תכנית בנין ערים ראה תכנית מתאר
*450 312 *297 212 210 91 *10 תענית	*498 *13 13 תכנית החלוקה
722 *660 *534 *456 *453 *452 *451	תכנית מתאר 1240 1238 *373
951 950 923 *883 *880 879 *873	תכנית לימודים 1358 1342 1048
*1233 1224 1195 1146 983 974	תלות תובענית 1320
1674 *1556 1368 1271 1270 *1245	תלמוד תורה *337 337 *302 139 110
1690	839 838 835 - 831 787 775 768 *521
*733 474 468 466 186 47 תעסוקה	1033 1303 949 913 873 863 860
*1178 1178 1142 *1126 912 *908	1065 1049 1047 1046 *1037 1037
1281 1280 1276 1256 1254 1253	1120 *1118 1115 1113 1101 1086
*1699 1557 1316 1282 *1281	*1219 1219 1163 *1127 1127 1123
ע"ע זכות לעבודה, מדיניות תעסוקה	1284 1247 1235 1230 1226 *1223
1251 1242 1237 1192 1180 תעשיה	1542 *1374 1336 1319 1303
1401 1393 *1302 1257	ע"ע לימוד תורה
ע"ע תיעוש	1114 921 331 330 תלמוד תורה (ת"ת)
תפיסה 1697 *1696 1687 1521 114	1339 1337 1331 1319 1218 1163
ע"ע בית האסורים, בית כלא, בית סהר	1550 1359 1346 *1344
634 633 537 *368 368 350 תקדים	ע"ע בית ספר, מלמדי תינוקות
1627	תמותת תינוקות 1371
*281 *201 *178 108 41 *28 תקציב	1175 1174 1163 *1144 *1142 תמחוי
*740 *739 *729 692 *626 *339 *282	1306 1304 1229
- 1174 1165 *1162 750 747 *746 745	ע"ע קופה
*1369 1319 *1286 1180 *1177 1176	309 307 302 280 268 תמיכה ציבורית
*1698 *1577 *1528 *1527 1426	*507 *499 495 407 402 311 *310 310
ע"ע ריסון תקציבי	609 604 *594 588 552 549 544 522

כרך א עמ' 1 - 438 כרך ב עמ' 439 - 930 כרך ג עמ' 931 - 1364 כרך ד עמ' 1365 - 1706

תקשורת 1074 *730 730 593 392 374
 *1268 1268 1100 1081 *1081 *1075
 *1545

תראטריות 1126

ע"ע תיאטרון

תרבות 374 *338 199 *179 139 94 1
 492 *491 489 *488 479 427 405 402
 784 *783 *782 781 767 *637 *495
 *804 *793 *786 786 *785 785 *784
 1090 1088 1087 1051 1048 1034 *962
 *1165 1111 *1106 1106 *1091 1091
 *1340 1298 1283 1282 *1254 1253
 1551 1412 1410 1402 *1361 1341
 1577 *1576 1574 1572 *1568 1568
 *1700 *1577

ע"ע זכות לתרבות, זכויות תרבותיות

תרומת אברים 1318 830

תרומת דם *830 830

תרופות 1239 509 347 *339 *333 *332
 *1373 1372 *1370 1370 1366 *1275
 *1615 1380 *1374

ע"ע סל הבריאות

תשושי כח 1328 *1322 1322 880 453
 *1505

ע"ע השכבות החלשות

תשתיות 1238 1236 1163 338 337 42
 1244 1243 1242 1241 1239

הערות הרב נבנצל

51 50 49 48 46 44 38 36 13 12 10 2
 75 74 73 72 70 68 59 58 54 53 52
 153 150 147 145 144 143 125 117 91
 203 202 199 189 165 162 159 157
 266 262 249 247 245 231 230 208
 333 329 324 302 300 298 291 273
 361 360 356 348 347 343 342 338
 391 389 388 387 383 382 375 374
 456 454 446 423 421 414 411 400
 525 509 473 465 464 463 461 457
 569 568 561 555 554 542 540 529
 653 649 642 622 617 606 604 570
 769 768 760 745 741 718 710 656
 826 825 820 819 815 814 810 807
 889 873 863 848 845 833 832 830
 924 910 907 905 904 898 897 890
 973 970 968 960 951 946 939
 1026 1003 992 990 989 987 980
 1108 1100 1099 1098 1089 1078 1075
 1172 1171 1168 1153 1112 1110
 1237 1234 1217 1214 1201 1195 1184
 1269 1261 1259 1245 1244 1242 1241
 1300 1294 1293 1290 1284 1283 1276
 1383 1376 1369 1338 1336 1304 1301
 1408 1398 1397 1393 1390 1385 1384
 1434 1433 1431 1428 1417 1415 1411
 1464 1463 1462 1459 1450 1445 1444
 1524 1519 1494 1488 1484 1480
 1565 1563 1555 1553 1549 1535 1534
 1576 1574 1573 1572 1571 1569 1566
 1600 1592 1589 1584 1583 1580 1577
 1628 1625 1619 1618 1613 1612 1607
 1666 1665 1662 1641 1638 1633 1631
 1698 1679 1677 1672 1667

כרך א עמ' 1 – 438 כרך ב עמ' 439 – 930 כרך ג עמ' 931 – 1364 כרך ד עמ' 1365 – 1706

ראשי תיבות שכחים

	אבדר"נ	אבות דרבי נתן	יל"ש	ילקוט שמעוני
	אבהע"ז	אבן העזר	יש"ש	ים של שלמה
	או"ח	אורח חיים	לפ"ק	לפרט קטן
	או"ת	אורים ותומים	מ"ב	משנה ברורה
	א"ת	אנציקלופדיה תלמודית	מג"א	מגן אברהם
	במד"ר	במדבר רבה	נובי"ק	נודע ביהודה קמא
	בר"ר	בראשית רבה	נובי"ת	נודע ביהודה תנינא
	דבר"ר	דברים רבה	ס"ק	סימן קטן
	דד"ד	דינא דמלכותא דינא	עכ"ל	עד כאן לשונו
	ההה"מ	המשפט הבינלאומי האל מדינתי	ערוה"ש	ערוך השלחן
	ואכמ"ל	ואין כאן מקום להאריך	פ"ת	פתחי תשובה
	ויקר"ר	ויקרא רבה	רו"ר	רות רבה
	חוי"מ	חשן משפט	רעק"א	רבי עקיבא איגר
	חזו"א	חזון איש	שו"ע	שלחן ערוך
	חידו"א	חידושי אגדות למהרש"א	שמו"ר	שמות רבה
	חתי"ס	חתם סופר	תוי"ט	תוספות יום טוב
EB	Encyclopaedia Britannica	טורי זהב		
ICL	International Constitutional Law	יורה דעה		